Ἐπετηρὶς

Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ἜΤΟΣ ΛΕʹ

ἈΘΗ͂ΝΑΙ 1966-67

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντής ὁ καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Ἤλιδος 13, Ἀθῆναι 608)
Directeur: Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Ilidos 13, Athènes 608)

Διαχειριστής ὁ καθηγητής ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
Διευθυντής τοῦ Κέντρου Λαογραφικῶν Σπουδῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Administration: Prof. Dr. G. K. Spyridakis, Académie d'Athènes

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α'–ΙΒ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ'–ΙΗ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ': Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ'–ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ'–ΛΕ': Ν. Β. Τωμαδάκης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α'–Ι' συντάκτης: Ε. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ'–Λ' συντάκτης: Ν. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος
Bureau: Rue Aristidou 8/8 Athènes 122 - Grèce
Τηλέφ. 237 - 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, πρὸς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ ΤΩΝ ΜΟΥΡΤΑΡΩΝ Ή ΤΖΑΓΚΑΡΟΛΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΡΥΤΑΙ ΑΥΤΗΣ*

Α'

Εἰς ἡλικίαν 25 ἐτῶν τῷ 1932 ἐδημοσίευσα διὰ τοῦ Θ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος (σσ. 284 - 350) μακρὸν μελέτημα περὶ τῆς καὶ νῦν ἐν ἀκμῇ Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἐν Ἀκρωτηρίῳ (Μελέχᾳ) Χανίων, ὅπου ἀπὸ δεκαετηρίδων καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ Κρήτης, συναγαγὼν τὰς δυνατὰς περὶ αὐτῆς εἰδήσεις, ἐκδοὺς χρονικὸν τῆς μονῆς, τὰς ἐπιγραφάς, ἔγγραφα, καὶ καταλόγους τῶν ἡγουμένων καὶ τῶν τότε σῳζομένων κωδίκων. Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς μελέτης ἐκείνης φαίνεται ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἁγίας Τριάδος παρέμενε σκοτεινόν, διότι τὸ περὶ αὐτῆς χρονικὸν ἐγράφη τὸ 1832, ἀφοῦ, κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἀρχομένην, ἐκάη τὸ ἀρχεῖον καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ ἑπομένως τὰ στοιχεῖα ἐφ' ὧν θὰ ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ὁ μοναχὸς χρονογράφος, ἐκ πληροφοριῶν τῶν γερόντων ὅσοι διεσώθησαν, κατέστρωσε τὴν περὶ αὐτῆς παράδοσιν[1]. Κατ' αὐτὴν ἡ μονὴ ᾠκοδομήθη ἐπὶ τοῦ χώρου ὃν κατελάμβανε παλαιὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Παύλου ἀνήκων εἰς τὴν οἰκογένειαν Μουρτάρων, προσφύγων ὀρθοδόξων Κωνσταντινουπολιτῶν, ὧν μνημονεύει τὰ ὀνόματα (Ἰάκωβος, Πατίστας, Πέτρος), κτιτόρων γενομένων τῶν ἀδελφῶν Τζαγκαρόλων Ἰωάννου καὶ Λουκᾶ, ὀνομασθέντων Ἱερεμίου καὶ Λαυρεντίου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸν δεύτερον τάσσει Βατοπεδινὸν κατελθόντα καὶ μονάσαντα εἰς τὴν μονὴν Γδερνέττου, ὅπου ἐμόνασε καὶ ὁ Ἰωάννης - Ἱερεμίας. Ἀμφοτέρους δὲ λέγει δυσαρεστηθέντας καὶ ἀναχωρήσαντας τῆς μονῆς τῆς μετανοίας

---

* Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης μου συνεπέρανα ὅτι συγγραφεὺς τοῦ Χρονικοῦ τῆς μονῆς ὑπῆρξεν ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν Βασιλείδης Ἁγιοτριαδίτης, πρβλ. « Κρητ. Χρον. » ΙΑ', 1957, σ. 28. Ἐκ δύο ἀνακοινώσεων Ἰταλῶν μελετητῶν εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολ. Συνέδριον (1961) ἐδείχθη ὅτι μοναχοὶ ἐξ Ἀκρωτηρίου κατέφυγον μετὰ τὸ 1645 εἰς Σικελίαν εἰς τὴν ἑλληνόρρυθμον μονὴν Mezzojuso: Marco Petta, Monaci Cretesi in Sicilia nel secolo XVII, « Κρητ. Χρον. » ΙΕ' - ΙϚ' (1961 - 1962), τεῦχος ΙΙΙ, σσ. 40 - 45, καὶ Bruno Lavagnini, Monaci Cretesi a Mezzojuso, αὐτόθι, σσ. 46 - 58 (+ 1 πίναξ).

1. ΕΕΒΣ Θ', 1932, σσ. 327 κέξ.

των καὶ πρὸς τοῦτο κτίσαντας τὴν 'Αγίαν Τριάδα. Καὶ πάλιν τὸν 'Ιερεμίαν ἐπανελθόντα εἰς τὴν μονὴν τῆς Κυρίας τῶν 'Αγγέλων (Γδερνέττο) ὡς ἡγούμενον [1], ἀναπληρωθέντα ἐν 'Αγίᾳ Τριάδι ὑπὸ τοῦ Λαυρεντίου καὶ ἐν τέλει ἐκ δηλητηριάσεως ἀποθανόντα ἐν τῇ ἀνατολικῶς τῆς Χαλέπας κειμένῃ μονῇ τῆς 'Αγίας Κυριακῆς [2], ταφέντα δ' ἐν τῇ ἱδρυθείσῃ μονῇ, πρὶν ἢ ἀνεγερθῇ ὁ ναὸς αὐτῆς, τὸ καθολικόν.

'Ως πρὸς τὴν ἡγουμενίαν τῆς 'Αγίας Τριάδος ὁ χρονογράφος παραδίδει ὅτι «μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀοιδίμου κτίτορος κυρίου Λαυρεντίου, τρία μόνον ἔτη εἶχε τὸ βάρος τῆς ἡγουμενίας ὁ παρὰ τῆς ἀδελφότητος ἐγκριθεὶς ἄξιος..., ἐλθόντος δὲ τοῦ πληρώματος τῶν τριῶν ἐτῶν, παρῃτεῖτο ὁ ἡγούμενος καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐκλέγετο ἄλλος· ὁπότε δὲ ἡ ἀδελφότης ἤθελεν αὐτόν, ἐπανελάμβανεν αὖθις τὸ βάρος ἑκουσίως» [3]. Καὶ ὅτι μετὰ ταῦτα ἡ ἡγουμενία ἔγινε τετραετής, διὰ νὰ συμπίπτῃ πρὸς δύο διετεῖς κύκλους πακτώσεως τῶν κτημάτων, ὧν τὰ πλεῖστα ἐλαιῶνες, καρποφοροῦντες ὡς γνωστὸν ἀνὰ πᾶν δεύτερον ἔτος.

Χάρις εἰς τὴν ἀρχειοφύλακα καὶ λαμπράν μου μαθήτριαν δίδα Μαρίαν Χαιρέτη, ἐρευνήσασαν τὰ ἑνετικὰ ἀρχεῖα καὶ πρὸς μελέτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστηριακῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης, ἔχομεν νῦν νεώτερα στοιχεῖα ἐξ ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1611 - 1621, ἐξ ὧν εἴτε ἐπαληθεύονται τὰ ἀνωτέρω εἴτε τροποποιοῦνται πως. Καὶ πρῶτον ἡ μονὴ τῆς 'Αγίας Τριάδος πρέπει νὰ ἐκτίσθῃ πολὺ πρὸ τοῦ 1610, οὐχὶ ὑπὸ τῶν Τζαγκαρόλων ἀλλ' ὑπὸ ἀγνώστου ἄλλως ἱερομονάχου 'Ι ω α κ ε ὶ μ Σ ο φ ι α ν ο ῦ, ὁ ὁποῖος καὶ ἀποθανὼν ἀφῆκεν αὐτῇ ἱκανὴν περιουσίαν ὥστε νὰ διατρέφεται ἀριθμὸς ἰδιορρύθμως ζώντων ἐν αὐτῇ μοναχῶν, ἐνοικιαζόντων τὰ κτήματα. 'Αφῆκε δὲ καὶ διὰ τῆς διαθήκης του ἐπιτρόπους τοῦ μοναστηρίου λαϊκοὺς δύο Λ. Στρατηγὸν καὶ Γεώργιον Καλλέργην, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἴσχυσαν ν' ἀνακόψουν τὸν ἐκπεσμὸν τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ δὴ τὴν καταστροφὴν τῆς περιουσίας τὴν ἐπερχομένην διὰ τῆς ἀπλήστου διαθέσεως τῶν ἐνοικιαστῶν νὰ ἐπωφεληθοῦν αὐτῆς ὅσον ἠδύναντο περισσότερον κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐνοικιάσεως. Διὸ οἱ κρατικοὶ ἐπίτροποι τοῦ διαμερίσματος Χανίων ὀρθόδοξοι εὐγενεῖς Μιχαὴλ Καλλέργης καὶ Λέων Κασιμάτης, ἐπιφορτισμένοι τὴν ἐποπτείαν τῶν ἑλληνικῶν μονῶν τοῦ διαμερίσματος Χανίων, ὑπέβαλον λήγοντος τοῦ 1610 αἴτησιν πρὸς τὸν ρέκτωρα καὶ τοὺς συμβούλους (κονσιλιαρίους) Χανίων, αἰτούμενοι τὴν ἀνάθεσιν ἐν λευκῷ τῆς ὀργανώσεως τῆς μονῆς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς νήσου ἰσχύοντος κοινοβιακοῦ συστήματος εἰς τὸν 'Ιερε-

1. ΕΕΒΣ Θ', 1932, σ. 330.
2. Αὐτόθι, σσ. 331 - 332.
3. Αὐτόθι, σ. 335.

μίαν Τζαγκαρόλον, ἱερομόναχον τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, ἐπὶ τίτλῳ ἡγουμένου καὶ δι' ἓξ ἔτη, μεθ' ἃ θὰ ἐξελέγετο ἡγούμενος ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος τοῦ μοναστηρίου κατὰ τριετίαν, ἐκλεγομένου παραλλήλως καὶ κατ' ἔτος οἰκονόμου. Ἡ δὲ διοίκησις ἀπεδέχθη κατ' Ἰανουάριον 1611 τὴν εἰσήγησιν καὶ ὥρισε τὴν ἐπαλληλίαν σχέσεως μεταξὺ τῶν δύο μονῶν (χωρὶς αὕτη νὰ ἐπάγεται οἰκονομικὴν συγχώνευσιν ἢ συνδιοίκησιν), δεδομένου μάλιστα ὅτι προετίθετο καὶ ἐκεῖ (εἰς τὴν Ἁγίαν Κυριακὴν) νὰ εἰσαγάγῃ τὸ κοινοβιακὸν σύστημα, πρᾶγμα ὅπερ δηλοῖ τάσιν ἀναμορφώσεως τοῦ συστήματος τῶν ἐν Κρήτῃ ἱερῶν μονῶν. Οὕτω δηλαδὴ ὁ ἡγούμενος μὲν τῆς Ἁγίας Τριάδος θὰ ἐψηφίζετο ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος τῆς μονῆς ταύτης, συμψήφου οὔσης καὶ τῆς ἀδελφότητος τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, ἐνῶ ὁ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς θὰ ἐξελέγετο ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτῆς ἀδελφότητος, προσεπικουρουμένης ὑπὸ τεσσάρων Ἁγιοτριαδιτῶν πατέρων, μὴ δυναμένων νὰ μεταβάλουν τὴν ἐκλογικὴν δύναμιν τῶν Ἁγιοκυριακιτῶν. Προφανῶς κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο θὰ ἐξησφαλίζετο ἡ ἐπικράτησις τῶν Τζαγκαρόλων καὶ εἰς τὰ δύο μοναστήρια, ἐνῶ παραλλήλως Βενέδικτος Τζαγκαρόλος ἦρχε τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Γωνιᾶς Κισάμου, εὐκαιρίας δὲ δοθείσης ἀργότερον, ἕνεκεν ἐρίδων τῶν ἐν Γδερνέττῳ μοναστῶν τῆς Θεοτόκου (Κυρίας τῶν Ἀγγέλων) ἐστάλη ἐκεῖ κατ' Αὔγουστον 1621 ἐπιτροπικῶς ὡς ἡγούμενος ὁ αὐτὸς Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος, ὁ ὁποῖος ἄρα εὑρίσκετο κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐν ζωῇ καὶ πλήρει δράσει.

Ἰδοὺ κατὰ σειρὰν τὸ περιεχόμενον τῶν περαιτέρω δημοσιευομένων εἰς τὸ πρωτότυπον αὐτουσίων ἐνετικῶν ἐγγράφων.

1) Ὁ ἀείμνηστος Ἰωακεὶμ Σοφιανὸς ἵδρυσεν, ἔκτισε καὶ ἐπροικοδότησε τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Μουρτάρων εἰς Ἀκρωτήρι Μελέχα καὶ διὰ τῆς διαθήκης του ὥρισεν ὅτι τὰ εἰσοδήματά του πρέπει νὰ διανέμωνται εἰς τοὺς ἐκεῖ μοναχοὺς (τοῦ ἡγουμένου λαμβάνοντος ηὐξημένην μερίδα) ζῶντας ἰδιορρύθμως. Μολονότι τοῦτο ἦτο ἡ θέλησις τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ διαθέτου, αὕτη ἀπέβη καταστρεπτική, λόγῳ τῆς παραμελήσεως τῆς περιουσίας τοῦ μοναστηρίου, ἥτις ἐξετίθετο εἰς δημόσιον πλειστηριασμὸν ἐνοικιάσεως, τῶν ἐνοικιαστῶν ἀποβλεπόντων εἰς τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν κάρπωσιν, ἐπὶ καταστροφῇ τῆς περιουσίας ταύτης, τοῦ δὲ μοναστηρίου ἐκπεσόντος οὕτως ὥστε ἐὰν ὁ ἱδρυτής του ἠδύνατο νὰ ἴδῃ τώρα τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὑρίσκεται, θὰ μετενόει καὶ θὰ ἐπεδίωκε τὴν διόρθωσιν διὰ θεσπίσεως ἄλλου κανόνος ζωῆς.

Διὰ τοῦτο οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἐπιτροπείαν τῶν ἑλληνικῶν μοναστηρίων καὶ ἱερῶν τόπων Μιχαὴλ Καλλέργης καὶ Λέων Κασιμάτης, ἐν τῇ φροντίδι των νὰ προλάβουν τὴν καταστροφὴν τῆς ἐν λόγῳ μονῆς καὶ εἰδότες τὴν ἁγιότητα τοῦ βίου καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἤθους τοῦ σεβασμιωτάτου πατρὸς κυρίου Ἱερεμίου Τζαγκαρόλου ἱεροκήρυκος συνεζητήσαμεν μετ' αὐτοῦ πολλάκις τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὸν παρεκαλέσαμεν νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἐν λόγῳ μονὴν ὡς ἡγούμενος, ὑφ' οἵαν μορφὴν ἤθελε προκρίνει, καὶ ἐπι-

φέρῃ τὴν οἵαν θὰ προετίμα ἀναδιοργάνωσιν αὐτῆς. Οὗτος δὲ μᾶς ἀπεκρίθη ὅτι οὐδεμία βελτίωσις θὰ ἦτο δυνατή, ἂν ἡ Ἁγία Τριὰς δὲν διωργανοῦτο ὡς κοινόβιον, ὡς τὰ ἄλλα μεγάλα μοναστήρια τῆς Κρήτης, καὶ ὅτι μόνον μετὰ δημοσίαν ἔγκρισιν τῆς κοινοβιακῆς της ὀργανώσεως ἦτο δυνατὸν ν' ἀναλάβῃ αὐτήν. Ἀφοῦ συνεζητήσαμεν τὸ θέμα τοῦτο μετὰ τῶν ἐπιτρόπων τῆς κληρονομίας τοῦ Ἰωακεὶμ Σοφιανοῦ, διωρισμένων ὑπὸ τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, καὶ εὕρομεν τούτους συμφώνους, παρακαλοῦμεν νὰ θεσπισθῇ δι' ἀποφάσεώς σας ἡ ἀνάθεσις τῆς ἡγουμενίας εἰς τὸν ἐν λόγῳ Ἱερεμίαν πρὸς διοργάνωσιν κατὰ κοινοβιακὸν σύστημα τῆς ἐν λόγῳ μονῆς μὲ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ὀφειλομένης εἰς αὐτὸν ὑποταγῆς τῶν μοναχῶν πρὸς διάσωσιν καὶ πρόοδον τοῦ ἐν λόγῳ καθιδρύματος.

2) Ἡ αἴτησις παρουσιάσθη ἐνώπιον τῆς Διοικήσεως τὴν 24-1-1610/1611 ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω κυβερνητῶν τῶν ἑλληνικῶν μονῶν, ἥτις ἐδέχθη τὴν ὡς ἄνω πρότασιν τῶν Μιχαὴλ Καλλέργη καὶ Λέοντος Κασιμάτη πρὸς ἣν συνεφώνουν καὶ οἱ ἐπίτροποι τῆς διαθήκης τοῦ Ἰωακεὶμ Σοφιανοῦ Λέων Στρατηγὸς καὶ Γεώργιος Καλλέργης, συνίστα δὲ καὶ ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Ἱερώνυμος Καπέλλος, ὁ ὁποῖος ἐπεθεώρησε τὴν μονὴν καὶ διεπίστωσε τὴν κακὴν αὐτῆς κατάστασιν. Ἔλαβον δ' ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν βεβαίωσιν οὐ μόνον τοῦ πατρὸς Ἱερεμίου Τζαγκαρόλου ἀλλὰ καὶ ὅτι πολλοὶ τῶν μοναχῶν τῆς Ἁγίας Κυριακῆς βεβαιοῦν ὅτι μόνον διὰ τῆς εἰς κοινόβιον μεταρρυθμίσεως ἤθελεν ἐπανορθωθῆ ἡ ἐν λόγῳ μονή. Διὸ ἀπεφάσισαν τὴν ἀνάθεσιν τῆς ἡγουμενίας *τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Μουρτάρων* εἰς τὸν Ἱερεμίαν Τζαγκαρόλον, διὰ νὰ ὀργανώσῃ αὐτὴν ὑπὸ κοινοβιακὸν σύστημα ὑπηρετοῦν τὴν πνευματικήν του ἀποστολήν. Τὸν ἡγούμενον θέλει ἐκλέγει ἡ ἀδελφότης τῶν μοναχῶν διὰ μίαν τριετίαν μεθ' ἣν εἴτε οὗτος θὰ ἐπανεκλέγεται εἴτε θὰ ἐκλέγεται ἄλλος ὡς διάδοχός του. Πρὸς τὸν σκοπὸν δ' ἐκλογῆς καταλλήλου προσώπου καὶ ἵνα μὴ ἡ διοίκησις μεταπέσῃ εἰς προσωπικὴν τυραννίαν, διατάσσεται ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ τῶν μοναχῶν τῆς Ἁγίας Κυριακῆς. Καὶ τἀνάπαλιν διὰ τὴν ἐκλογὴν ἡγουμένου τῆς Ἁγίας Κυριακῆς θεσπίζεται ἡ συμμετοχὴ τῶν μοναχῶν τῆς Ἁγίας Τριάδος (εἰς περίπτωσιν καθ' ἥν, ὡς ὑπάρχει σταθερὰ πρόθεσις, καὶ ἡ Ἁγία Κυριακὴ δεχθῇ τὸ κοινοβιακὸν σύστημα, ἄλλως ἡ ἐκλογὴ θὰ ἐγίνετο ὑπὸ τεσσάρων γερόντων τῆς Ἁγίας Κυριακῆς καὶ τῆς Ἀδελφότητος τῆς Ἁγίας Τριάδος).

Εἶτα θεσπίζεται διὰ τὴν Ἁγίαν Τριάδα ἡ ἐνιαυσία ἐκλογὴ ἢ ἀνανέωσις ἑνὸς οἰκονόμου (διαχειριστοῦ) καὶ ὁ τρόπος κρατήσεως τοῦ βιβλίου ἐσόδων καὶ ἐξόδων καὶ ἐλέγχου αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου καὶ τῆς Ἀδελφότητος καὶ ὅτι αἱ περιουσίαι τῶν δύο μονῶν (Ἁγίας Κυριακῆς καὶ Ἁγίας Τριάδος) θέλουν ἐξακολουθήσει, ὡς καὶ νῦν, ἔχουσαι ἰδίαν διαχείρισιν. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ ρέκτωρος Χανίων Βενεδίκτου Πεζάρου καὶ τῶν κονσιλιαρίων αὐτοῦ Μπαστιὰν Μαρκέλλου καὶ Νικολάου Πριούλη.

3-4) Διὰ τῶν ἀκολουθούντων δύο ἐγγράφων, τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1619, ἡ ἐν Ἐνετίᾳ Σύγκλητος θεωρεῖ ἐξακολουθητικῶς ἰσχυρὰν τὴν ὡς ἄνω ἀπόφασιν τῆς Διοικήσεως Χανίων, τοῦτο δὲ ἀνακοινοῦται τῷ ρέκτωρι Χανίων Ἰωάννῃ Βαπτιστῇ Μπασαντόνᾳ, αὐθημερόν.

5) Σκάνδαλα ἐξέσπασαν ἐν τῇ μονῇ τῆς Θεοτόκου τοῦ Γδερνέττου μεταξὺ τῶν ἐκεῖ μοναχῶν καὶ τοῦ ἡγουμένου Νεοφύτου Πετροπούλου, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωκε νὰ παραμένῃ διηνεκῶς ἡγούμενος, ὥστε ἡ διοίκησις ὥρισε προσωρινὸν ἡγούμενον τῆς ἐν λόγῳ μονῆς τὸν ἱερομόναχον Ἱερεμίαν Τζαγκαρόλον. Ἀλλὰ πρὸς διηνεκῆ θεραπείαν τῆς καταστάσεως ἀποφασίζονται, πρῶτον μὲν ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς τὸ Γδερνέττο, δηλαδὴ τῆς ἀνὰ τριετίαν ἐκλογῆς ἢ ἀνανεώσεως ἡγουμένου καὶ τῆς κατ' ἔτος ἐκλογῆς ἢ ἀνανεώσεως οἰκονόμων τῆς μονῆς. Δεύτερον διατάσσεται ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς μονῆς Γδερνέττου τῶν Νεοφύτου Πετροπούλου, Θεοφάνους καλογήρου, ἱερομονάχου Ἰωακεὶμ Καππαδόκη καὶ Μεθοδίου Μανιάτη καὶ ἡ ἀντ' αὐτῶν εἰσαγωγὴ ἄλλων μοναχῶν ἐν τῷ ἱδρύματι. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη ὑπὸ τῆς Διοικήσεως Χανίων τὴν 9 Αὐγούστου 1621 ὑπὸ τοῦ ρέκτωρος Ἰωάννου - Βαπτιστοῦ Μπασαντόνα καὶ τῶν συμβούλων του Λαυρεντίου Τζώρτζη καὶ Ἀντωνίου Τζαγκαρόλου.

Περὶ τῶν κατὰ τὴν μονὴν Γδερνέττου θέλομεν ἄλλοτε πραγματευθῆ, δημοσιεύοντες τὰ ἰδιαιτέρως εἰς αὐτὴν ἀφορῶντα ἔγγραφα, ὧν τὸ ὡς ἄνω πέμπτον δημοσιεύεται ἐδῶ ὡς ἀμέσως ἀφορῶν εἰς Ἱερεμίαν τὸν Τζαγκαρόλον.

Τίς ἦτο ὁ Ἰωακεὶμ Σοφιανός; Προφανῶς κατήγετο ἀπὸ τὴν κρητικὴν οἰκογένειαν τῶν Χανίων, ἡ ὁποία εἶχε πολιτικὰ δικαιώματα. Πράγματι ἀπὸ τὸν μεταγενέστερον χρονογράφον Trivan γνωρίζομεν ὅτι οἱ Σοφιανοὶ ἦσαν cittadini[1]. Ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας φαίνεται ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς (1555 - 13 Ἀπριλίου 1618 †), Κρὴς ἱερεύς, ἐφημέριος (1613) καὶ διδάσκαλος (1616) ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Σχολῇ Ἑνετίας[2], ἄλλος ἀπὸ τὸν ὁμώνυμον Κερκυραῖον[3] καὶ ἀπὸ ἰατρὸν ὁμώνυμον Κρῆτα ἐν Ἱσπανίᾳ (1585)[4]. Εἷς ἄλλος Μιχαὴλ Σοφιανὸς φέρει τὸ ἐπώνυμον Μαρίτζης[5]. Οἱ Σοφιανοὶ

---

1. Μ. Ἰ. Μανούσακας, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἴκων Κερκύρας, «Κρητ. Χρον.» Γ', 1949, σσ. 35-59, ἐν σ. 54: Soffianò cittadino originale dalla Canea. Ὁμοίως καὶ οἱ Πετρόπουλοι ἦσαν ἀστοὶ τῶν Χανίων, αὐτόθι, σσ. 54, 56.

2. Κ. Ν. Σάθας, ΝΦ, σ. 417. Βελούδης, Ἑλλ. Ὀρθ. ἀποικία ἐν Ἑνετίᾳ, σσ. 110, 181. Κ. Μέρτζιος, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Ἀθῆναι 1939, σ. 174.

3. Κ. Σάθας, ΝΦ, σ. 141. Περὶ οὗ ἐσχάτως Mario Vitti, Nicola Sofianòs e la commedie de tre tiranni di A. Ricchi, Napoli 1966, 8°, σσ. 76+πίν., ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

4. Κ. Σάθας, ΝΦ, σ. 228.

5. Κ. Μέρτζιος, «Κρ. Χρ.» ΙΕ'-ΙϚ', τεῦχος II (1961-1962), σ. 236.

ἐξηκολούθουν καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας νὰ δίδουν ἱερωμένους, ὡς ὁ Μελέτιος ἱερομόναχος Σοφιανὸς ὁ καθηγούμενος, μάρτυς εἰς ἔγγραφον τοῦ 1743[1]. Γενικῶς τὸ μοναστικὸν ὄνομα Ἰωακεὶμ εἶναι σπάνιον κατὰ τὰ τέλη τοῦ ις′ αἰῶνος. Τὸ 1584 Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, πρωτοσύγκελλος τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας γράφει ἐκεῖθεν *«τῷ ὁσιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι παπᾷ κὺρ Διονυσίῳ τῆς ἁγίας Χρυσοπηγῆς»* [2], ὅπου περὶ τὸ τέλος ἀναγινώσκομεν: *«Νῦν δὲ κατεπειγούσης ἀνάγκης ἐπιστεῖλαι κὺρ Ἰωακεὶμ τῷ γέροντι, διατρίβοντι παρὰ σέ, σοὶ τὰς γραφὰς πέμπομεν...»* [3]. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, πιθανώτατα, ὡς καὶ ὁ Στ. Ξανθουδίδης ὑπέθεσεν, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔξωθεν τῶν Χανίων ἱερὰν μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ Χαρτοφύλακος, τὴν κοινῶς καὶ σήμερον Χρυσοπηγήν. Ἂν οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὁ γέρων Ἰωακεὶμ (γέρων = ἱερομόναχος, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας) διέμενεν ἐκεῖ παρὰ τῷ παραλήπτῃ τῆς ἐπιστολῆς Διονυσίῳ λόγῳ σκανδάλων ἢ ἄλλων δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι ἠμπόδιζον αὐτὸν νὰ διαμείνῃ εἰς τὴν μονὴν τῆς μετανοίας του. Ἐφ' ὅσον δὲ αὕτη δὲν ἦτο ἡ τῆς Χρυσοπηγῆς, νομίζω ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἄλλη παρὰ ἡ μικρὰ μέν, καλῶς δὲ λειτουργοῦσα, ἔξω τῶν Χανίων ἑλληνορθόδοξος μονὴ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς[4]. Τοῦτο ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν διότι ἐκ τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Κυριακῆς προῆλθεν ὁ Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος[5] καὶ ὁ Μητροφάνης Φασιδόνης[6]. Ἐπειδὴ δὲ αὕτη ἦτο κοινόβιον, περιλαμβάνον περὶ τοὺς 20 μοναχούς, ἦτο καὶ λογίων καὶ εὐπρεπῶν μοναχῶν ἡσυχαστήριον, ἐγένετο δὲ πρότυπον καὶ κίνητρον τῆς δημιουργίας τῶν τριῶν μεγάλων κοινοβίων τοῦ νομοῦ Χανίων, τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Γδερνέττου καὶ τῆς Γωνιᾶς, τῶν δὲ δύο πρώτων ἔδωκε καὶ τοὺς ἀναδιοργανωτὰς ἂν μὴ τοὺς κτίτορας.

Εἶναι γνωστὴ ἡ κατάστασις τοῦ μοναχικοῦ κλήρου, περὶ τὸ 1600 ἐν

---

1. ΕΕΚΣ Β′, 1939, σ. 91. Σημειωτέον ὅτι ἐν Ἡρακλείῳ 1514 - 1533 ἀπαντᾶται νοτάριος Γεώργιος Σοφιανός. Πρβλ. B. Cechetti, Archivio di Stato in Venezia..., 1886, σ. 282. Ὁμοίως ἐν Χάνδακι καὶ ἄλλοι Σοφιανοί. Μένει πρὸς ἐξακρίβωσιν ὁ μετὰ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου ἀλληλογραφῶν Σοφιανός, ΝΕ ΙΔ′, σ. 239 (Λάμπρου, Κατάλογος Ἁγιορ. Κωδίκων Β′, σ. 303). Πρβλ. Vitti, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 21 - 22.

2. É. Legrand, Lettres de Mélétius Pigas, Paris 1902, σσ. 109 - 110, ἐξ οὗ εἰς τὴν «Χριστ. Κρήτην» Β′, 1913, σσ. 235 - 236.

3. «Χρ. Κρ.» Β′, σ. 236.

4. Περὶ ἧς ἐσχάτως ἡ Μαρία Κ. Χαιρέτη, Εἰδήσεις γιὰ τρεῖς μονὲς τῆς περιοχῆς Χανίων στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ′ αἰ., «Θησαυρίσματα» Β′, 1963, σσ. 1 - 35.

5. Περὶ τῆς οἰκογενείας Τζαγκαρόλων καὶ εἰδικώτερον τοῦ Ἱερεμίου καὶ τοῦ τύπου τοῦ ἐπωνύμου των ὅρα ὅσα ἔγραψα: «Κρητ. Χρον.» ΙΑ′, 1957, σσ. 40 - 41 καὶ Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, 1965, σ. 77, σημ. 2 καὶ τὴν ἑπομένην σημείωσιν.

6. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὴν ἱερὰν μονὴν τοῦ Γδερνέττου, «Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά», σσ. 71 - 84 (= «Κρητ. Χρον.» Ε′, 1951, σσ. 327 - 330 καὶ 263 - 274).

Κρήτη: Ὀκτὼ χιλιάδες ρασοφόροι παρίστανον τοὺς μοναχούς, διάγοντες ἔξω τῶν μονῶν καὶ ἀσχολούμενοι ἐπαγγελματικῶς. Τὸ ράσον τοὺς ἀπήλλασσε τῶν ἀγγαρειῶν, ἦτο δηλαδὴ περιγραφὴ τῶν ὑποχρεώσεών των ἔναντι τῆς Ἑνετίας, ἡ ὁποία λίαν δυσαρέστως ἔβλεπε τὸ πρᾶγμα[1]. Ὡς ἐκ τούτου ὡς τὸ μόνον φάρμακον ἔμενεν ὁ περιορισμὸς τῶν πράγματι ἐπιθυμούντων νὰ μονάσουν εἰς μοναστήρια καὶ δὴ εἰς κοινόβια. Ὁσαδήποτε καὶ ἂν ἦσαν τὰ ἀσκητήρια καὶ τὰ κοινόβια ἐν Κρήτῃ δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ χωρέσουν πλείονας τῶν 500 ἢ χιλίων ἔστω μοναχῶν. Οἱ ὑπόλοιποι θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποστοῦν τὰς ὑποχρεώσεις τῶν λαϊκῶν, δηλαδὴ νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὰς ἀγγαρείας. Συνέφερε δηλονότι τὴν Ἑνετικὴν διοίκησιν ὁ περιορισμὸς τῶν μοναχῶν διὰ τῆς δημιουργίας ἐλεγχομένων μεγάλων μονάδων μοναστικῶν. Τοῦτ' αὐτό, δι' ἄλλους λόγους (τὴν ἠθικὴν ἐξυγίανσιν τῶν μοναστῶν καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ μορφωτικῆς ζωῆς), συνέφερε καὶ τὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν καὶ ἀστῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν, καὶ τὸ ἐπὶ τὴν Κρήτην ἀσκοῦν ἐποπτείαν πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας[2] καὶ τοὺς μορφωμένους Κρῆτας κληρικούς, ὡς ὁ ἀρχιμανδρίτης τότε Μελέτιος Πηγᾶς. Δι' αὐτὸ ὁ Μελέτιος γράφει πρὸς τὸν Διονύσιον περὶ ἀκαταστασίας καὶ ὅτι «*πολλοὶ ποιμένες διέφθειραν τὸν ἀμπελῶνα Κυρίου καὶ ἐμόλυναν τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ... Φόρτος γέγονε τὸ μανδίον* (ὁ μοναστικὸς τρίβων) *κενός... Πίπτοντας ὁρῶμεν τοὺς ἀστέρας τῆς Ἐκκλησίας... Τί τοίνυν πάθοι τὸ σκότος, εἰ σκότος τὸ φῶς; Ὁρῶσι δέ σου καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ οἷοι ἀφ' οἵων κατεστάθησαν οἱ τοῦ Χριστοῦ ὀπαδοί, συνυπουργούντων τῷ Σατανᾷ* (τῇ κακίᾳ) *εἰς τὴν κοινὴν τοῦ γένους* (τῶν Ἑλλήνων Κρητῶν) *πανωλεθρίαν αὐτῶν ἐκείνων* (τῶν μοναστῶν) *οὓς ἔδει γενναίως ἀντοφθαλμεῖν οἰακίζοντας τὸ σκάφος*»[3]. Δυστυχῶς ἡ πρὸς Ἰωακεὶμ ἀλληλογραφία τοῦ Πηγᾶ δὲν διεσώθη που[4]. Τολμηρὰ ἀλλ' οὐχὶ ἀδικαιολόγητος εἶναι ἡ ὑπόθεσίς μου ὅτι ἀφεώρα εἰς τὴν παρόρμησιν ἐξυγιάνσεως τῆς μοναστικῆς ζωῆς διὰ τῆς κτίσεως μοναστηρίων κοινοβιακῶν, ὅπου νὰ ἐγκαταβιώσουν εὐπαίδευτοι καὶ λόγιοι μοναχοί. Ἄλλως τε εἶναι γνωσταί, ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του, αἱ σχέσεις τοῦ μεγάλου πατριάρχου πρὸς τὸν Ἱερεμίαν

---

1. Πρβλ. τὰ ὑπὸ τῆς Χαιρέτη ὡς ἄνω δημοσιευθέντα ἔγγραφα ὑπ' ἀριθ. 15 - 16, «Θησαυρίσματα» Β', σσ. 31 - 35.

2. Ν. Β. Τωμαδάκης, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐκ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, Τόμος Χιλιετηρίδος Πτρχ. Βιβλιοθ. Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1953, σσ. 37 - 46.

3. «Χρ. Κρήτη» Β', σσ. 235 - 236.

4. Περὶ τῆς χει/φου παραδόσεως τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μ. Πηγᾶ ὅρα ὅσα ἔγραψα εἰς τὸν τόμον Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, Ἀθῆναι 1965, σσ. 71 κἑξ. καὶ ἐπ' ἐσχάτων τὴν μελέτην τοῦ μαθητοῦ μου Παν. Γ. Νικολοπούλου, Γραφεῖς καὶ πρότυπα τοῦ πατμιακοῦ ἐπιστολαρίου Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν τῷ τόμῳ ΒΙΕ Σύμμεικτα Α', 1966, σσ. 163 - 183.

Τζαγκαρόλον καὶ τὸν Μητροφάνη Φασιδόνην καὶ τὰ κυριώτερα κρητικὰ μοναστήρια, ὧν τὸ Ἀρκάδι ἦτο κοινόβιον ἀπὸ 16 Μαΐου 1572 [1].

Τί ἀκριβῶς ᾠκοδόμησεν ὁ Σοφιανός. Καὶ τίς ἦτο ὁ παράλληλος ρόλος τῶν Μουρτάρων ; Καὶ αὐτὰ εἶναι προβλήματα δισεπίλυτα. Διότι κατὰ τὸ χρονικὸν τῆς Μονῆς οἱ Μουρτάροι ἦσαν οἱ ἰδιοκτῆται τῆς γῆς. Ἀλλὰ φεουδάρχαι ἢ πολῖται ὑπὸ τοιοῦτον ἐπώνυμον εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὸν νομὸν Χανίων, ὅσον γνωρίζομεν ἐκ τῶν πηγῶν. Ὑποψιάζω ὅτι λαυριωτικὸν «Σημείωμα» δημοσιευθὲν (ἐξ ἀντιγράφου ἀντιγραφέντος ἐκεῖθεν) ἄλλοτε [2] ὑπ' ἐμοῦ, δίδει τὴν λύσιν. Διηγεῖται δὲ τοῦτο τὰς τύχας περὶ τὸ 1650 τοῦ μετοχίου τῆς Μ. Λαύρας «Ἁγία Μονὴ» τοῦ εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων κειμένου καὶ κατ' ἀρχὰς περιελθόντος εἰς τὴν Μ Λαύραν κατὰ τὰ δύο τρίτα ἐκ κληρονομίας τῶν ἰδιοκτητῶν του Κρητῶν. Λόγος γίνεται ἐν τῷ «Σημειώματι» περὶ παπᾶ Ἀντωνίου ἐκ Τήνου ὅστις *«πορευθεὶς ἐκεῖσε καὶ ἑνωθεὶς μετὰ τοῦ παπᾶ Μελχισεδὲκ τῶν Μολιμπάρων, οἵτινες* (Μολιμπάροι) *ἦσαν κουρὰ τῆς ἰδίας* (Μ.) *Λαύρας καὶ ἔκτιζον εἰς τὸν κάβον Μιλέχα* (γρ. *Μελέχα*) *τὴν Ἁγίαν Τριάδα»* [3]. Δεδομένου ὅτι τὸ «Σημείωμα» ἐγράφη τὸ 1729, καὶ ὅτι Μολιμπάρος οἰκογ. ἐπίθετον οὔτε τότε οὔτε νῦν μαρτυρεῖται ἐν Κρήτῃ, καταλήγω ὅτι τοῦτο εἶναι κακὴ ἀνάγνωσις τοῦ *«Μουρτάρων»*. Ἔκτιζον λοιπὸν οἱ μοναχοὶ τῆς Μ. Λαύρας Μουρτάροι, ὧν εἷς ἦτο ὁ Μελχισεδέκ, τὴν Ἁγίαν Τριάδα εἰς Ἀκρωτήρι (κάβον Μελέχαν). Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τὰ ἀκατανόητα ἄλλως περὶ τῶν σχέσεων Ὄρους καὶ Ἁγίας Τριάδος ἐν τῷ Χρονικῷ τῆς ἐν λόγῳ Μονῆς, ὅπερ θέλει μεταβάντα εἰς τὸ Ὄρος τὸν Ἱερεμίαν Τζαγκαρόλον διὰ ν' ἀντιγράψῃ τὰ σχέδια τῆς Λαύρας [4]. Ἐξηγεῖ ἀκόμη καὶ τὴν τοποθέτησιν τοῦ Μελχισεδὲκ εἰς τὴν «Ἁγίαν Μονὴν» τῆς Κυδωνίας, περὶ ἧς ὁμιλεῖ τὸ ὡς ἄνω λαυριωτικὸν «Σημείωμα», καὶ τὴν διεκδίκησιν μεταξὺ Μ. Λαύρας καὶ μονῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς ἐν λόγῳ «Ἁγίας Μονῆς», πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1645 καὶ τὴν τελικὴν κατίσχυσιν τῆς Μ. Λαύρας, ἡ ὁποία κατέστησε τὸ κτῆμα «μετόχι» της καὶ τὸ ἐξησφάλισε διὰ τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ 1659, Παρθενίου Δ', ὅπερ ἐδημοσίευσα [5]. Ἂν οὕτως ἔχουν τὰ πράγματα, τότε καὶ ἡ χρονολογία τοῦ «Σημειώματος» «πρὸ τριῶν ἐτῶν

---

1. Κατὰ σχετικὸν ἔγγραφον δημοσιευθὲν ὑπὸ Κ. Μέρτζιου, «Κρητ. Χρον.» ΙΕ'-ΙϚ' (1961-1962), τεῦχος ΙΙ, σσ. 251-253. Ἀντιθέτως τὸ κοινοβιακὸν σύστημα ἐπιβληθὲν εἰς τὴν Χρυσοπηγὴν τοῦ Χαρτοφύλακος τὴν διέλυσε πρὸς καιρόν, πρβλ. Μ. Χαιρέτη, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 32.

2. Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, 1965, σσ. 145-148 (= «Κρ. Χρον.» Ε', 1951, σσ. 323-327).

3. Αὐτόθι, σ. 147.

4. ΕΕΒΣ Θ', 1932, σ. 331.

5. Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, σ. 146.

τοῦ πολέμου τῶν Τούρκων καὶ τῆς τελείας ἁλώσεως» πρέπει νὰ εἶναι ἐσφαλμένη (ὡς μὴ συμβιβαζομένη μὲ τὰ ἐκεῖ ἄλλως ἱστορούμενα). Ὁ Μελχισεδὲκ πάντως θ' ἀπέθανε πολὺ πρὸ τοῦ 1645 καὶ δὲν ἀνεμείχθη μὲ τὰς κρισολογίας τοῦ θέματος. Τὸ Χρονικὸν θέλει τοὺς Μουρτάρους ἀφιερωτὰς κτημάτων [1], ἀλλὰ τὸ «Σημείωμα» ὁμιλεῖ περὶ κτίσεως τῆς μονῆς καὶ εἶναι ἤδη γνωστὸν ἐκ τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων ὅτι μονὴ ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Τζαγκαρόλου τῷ 1611. Καὶ πάλιν τί ἔπραξεν ὁ Σοφιανός;

Δὲν ἔκτισεν ἀσφαλῶς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς (κυρίως ναόν), ἀλλ' εἶναι καὶ τοῦτο ἀβέβαιον ἂν ἔκτισε τὸ ἰσόγειον μὲ τὰς ἀποθήκας. Διότι ἡ ἐπιγραφὴ τῆς οἰναποθήκης εἶναι τοῦ 1613 [2], μετ' αὐτὴν δὲ αἱ μόναι κεχρονισμέναι εἶναι ἡ τοῦ πυλῶνος (1634) καὶ αἱ τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ (1636). Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων ἐπιγραφῶν ἡ πρώτη ἐτέθη ἐπὶ Ἱερεμίου Τζαγκαρόλου. Ἡ δευτέρα, ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἱερεμίου, συμβάντα πάντως πρὸ τοῦ 1634 [3]. Περὶ τοῦ Ἱερεμίου μάλιστα ἡ ἑλληνόγλωσσος τῆς προσόψεως ἐπιγραφὴ λέγει ὅτι *«ἱκανῶς τοὔργου ἀψάμενος»* ἐκοιμήθη, ἐνῷ ὁ Λαυρέντιος *«τοὐλειπὲς* (sic) *ἐξεπέρανε καὶ τὸν περικαλλῆ τοῦτον ναὸν ἐκ θεμελίον* (sic) *ἀνήγειρε»* [4]. Δεδομένου ὅτι τὸ 1621 μαρτυρεῖται ζῶν ὁ Ἱερεμίας, πρέπει μεταξὺ τοῦ 1622 καὶ 1634 νὰ ἔγιναν αἱ κυρίως οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι τῆς ἄνω μονῆς, ὁ πυλών, ὁ ναός, ὁ τοξωτὸς ἔμβολος (κλάουστρα), τὸ ἡγουμενεῖον κλπ. παλαιὰ τοῦ ἱδρύματος οἰκοδομήματα. Ἐὰν δ' εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ἱερεμίου ὀφείλεται ἡ ἐπελθοῦσα τῆς μονῆς εὐημερία καὶ τάξις, εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ Λαυρεντίου ὀφείλεται ἡ καθαυτὸ ἀνοικοδόμησις. Ὁ ρόλος τοῦ Ἰωακεὶμ Σοφιανοῦ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὁ τῆς συγκεντρώσεως μεγάλης κτηματικῆς περιουσίας. Πάντως καθίδρυμα οἷον τὸ τῆς ἐν λόγῳ μονῆς ὅπερ καὶ κτηριακῶς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο ὑπερμέγεθες, ἀσύνηθες καὶ ἐπιβλητικόν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἔργον ἑνὸς ἀνδρός, ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ἡμίσεος τοὐλάχιστον αἰῶνος συνεχὴς καὶ ἀδιάλειπτος προσπάθεια πολλῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν, πνευματικῶν, διοικητικῶν, ἀρχόντων καὶ ἱερωμένων, λαϊκῶν καὶ μοναστῶν, οἱ ὁποῖοι συμβαλόντες ὑλικῶς, ἠθικῶς ἢ δι' ἔργων ἀπέβλεψαν εἰς τὴν δημιουργίαν πνευματικοῦ κέντρου ἀξίου τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τῆς Κρήτης, δυναμένου νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῶν ἠθῶν, τῆς παιδείας καί, φυσικά, τῆς μοναστικῆς ζωῆς.

---

1. ΕΕΒΣ Θ', 1932, σ. 333.
2. Αὐτόθι, σ. 305, ἐπιγραφὴ 1.
3. Ὅτε Γεράσιμος ὁ Σπαρταλιώτης πατριάρχης Ἀλεξανδρείας γράφει πρὸς τοὺς εἰς Κυδωνίαν τῆς Κρήτης νὰ παραδώσουν τὰ πράγματα τοῦ Ἱερεμίου εἰς τὸν καθηγούμενον ἀδελφόν του Λαυρέντιον, πρβλ. Κ. Ε. Π α ρ α σ υ ρ ᾶ ν, ΕΕΚΣ Β', 1939, σσ. 84 - 85.
4. ΕΕΒΣ Θ', σ. 306, ἐπιγραφὴ 9.

Β' ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

Seguito della Filza 235-Senato Mar
Copia dal Libro di successori dell'Ill.mo Sig. Benetto Pesaro
fu Rettor in questa città (Carte 127)

Illustrissimo Regimento della Canea,

havendo il quondam padre Ioachim Soffianò fondato, fabricato et dotatto il venerabil monasterio di Santa Trinità de Murtaro in questo territorio nelle parti dello Crotiri di Mellecha, ha poi per il suo testamento ordinato che le intrade di essi beni, si dovessero divider trà li calogeri che vi habitassero in detto Monasterio et che l'Abbate havesse maggior portione di altri et, sebene egli reverendo fondatore ordinò questa forma di vita separata con ottima intencione et con il semplice zello che haveva dell'augumento et beneficio di esso Monasterio, nondimeno questo suo pensiero gli riuscì fallace et ha partorito grandissimo danno, per non dire total desolatione di esso Monasterio, perchè li Abbati et monaci chè sono fin hora stati et che per ragione dovevano esser uniti con gli animi al servitio et augumento di detto Monasterio et suoi stabili, hanno atteso al proprio loro comodo et alli proprii interessi, niuna cura havendo nè del servitio di Dio, nemmeno del beneficio del loro Monasterio. Apresso a questo s'aggiunge che, estratte le diconie over portioni assegnate ad essi monaci l'entrate delli restanti stabelli erano vendute al publico incanto, onde poi senza alcuna pietà detti stabelli venivano deteriorati, così dalli affituali come dalli monaci, non havendone questi nè quelli altro scopo, nè altra mira che di guadagnare con danno dell'anima loro et ruina del Monasterio et a questo modo il già detto Monasterio si attrova al presente in stato tale che quando detto fondatore lo potesse vedere, non solamente si haverebbe pentito nell'error preso in dar la forma sudetta, ma haverebbe con ogni suo spirito procurato di remediare alli passati disordini con dar altra forma et miglior regola alli monaci.

Il perchè, havendo noi Michele Callergi condutor et Leo Cassimati dottor, procuratori-governatori sopra li Monasteri Greci et altri luochi pii, considerato più volte di trovar qualche remedio affinchè la ruina di detto Monasterio non passi più oltre et conoscendo la santità di vita et integrità di costumi del molto reverendo padre Don Hieremia Zancharol predicatore

habbiamo più volte con sua signoria molto reverenda conferito questo negotio et pregato che dovesse per carità et termine di religione contentarsi di andar in detto Monasterio et accettar il carico di Abbate per dar qualche regola over forma et per far tutte quelle cose che havesse stimato necessarie per servitio, augumento et buon governo di detto Monasterio, ci ha risposto che il Monasterio sudetto non sarebbe mai riuscito se non fosse ridotto in Cenobio come sono li più famosi Monasterii di questa isola et che egli non intende di accettar il carico di Abbate senza gli viene prima concessa et conferita autorità di poterlo redure sotto la regola sudetta di vita comune. Però havendo noi Governatori sopra li Monasterii sudetti conferito parimente il tutto con li signori Commissarii sustituti dall'Eccellentissimo Regimento al testamento del già detto reverendo Soffianò che hanno particolar cura di detto Monasterio di Santa Trinità et essendo tutti de una medesima intentione suplicano reverentemente vostra Signoria Ill.ma che degnino, per effetto della loro pietà et religione, terminare et terminando dichiarare che il Monasterio sudetto si possi redur in Cenobio, nonostante il testamento sudetto et con questa reformatione et sudetto novo modo di vita comune si corrigerà l'error del fondatore, si levarà l'occasione alli monaci et affittuali di far mercati et tenir ostarie dentro in detto Monasterio et finalmente tutti procuraranno l'augumento et servitio di esso et presteranno la debita obedienza allo loro capo come si conviene et alla bona gratia di Vostre Signorie Illustrissime raccomandiamo quelo et religioso negotio etc.

2

Dal Libro di successore del'Ill.mo Gio. Battista Basadona Rettor della Canea (a Carte B.)

Adì 24 Gennaio 1610

Presentata all'Illustrissimo et Clarissimo Regimento la sopra scrittura per il clarissimo signor Michiel Callergi et per il Magnifico et Eccellentissimo sig. Leo Cassimati dottor, Governatori delli Monasterii Greci, la qual veduta dai Signori dell'Illustrissimo Regimento hanno ordinato come quì segue:

«Noi Benetto Pesaro, Rettor, Bastian Marcello et Nicolò Priuli consiglieri per la Ser.ma Signoria di Venetia nel Regimento della Canea et suo territorio, havendo visto e ben considerata la scrittura sudetta presentataci dal clarissimo signor Michiel Callergi, Condutor et dal magnifico et Ecc.mo Sr. Leo Cassimati, dottor in legge, governatori sopra li Monasterii

et altri loci pii nec non dalli spettabili signori Leoneri Stratigò et Zorzi Callergi commessarii sustituti al Testamento del quondam reverendo Padre Ioachim Soffianò fondatore del Monasterio di Santa Trinità de Murtaro, raccomandataci efficacemente dall'Ill.mo et eccellentissimo Sr. Geronimo Capello Proveditor General che è stato sopra loco et che poi al suo ritorno in questa città, ci ha accertato del suo cattivo stato et bisogno et havuto sopra questo negotio il consiglio et parer non solamente del molto reverendo padre Don Hieremia Zancharol, ma di molti altri religiosi et particolarmente dalli reverendi monaci di Santa Domenica, quali tutti affirmano che il Monasterio sudetto di Santa Trinità di Murtaro non potrà riuscire nè in altro modo ricever la desiderata perfecione se non è ridotto in Cenobio; CHRISTI NOMINE, invocato per l'autorità del Magistrato nostro terminamo et terminando pronunciamo che il molto reverendo Zancharol predetto eletto par abbate nel Monasterio sudetto di Santa Trinità, possi non ostante il testamento già detto et altro che vi fosse in contrario, ridurlo sotto la regola di Cenobio acciò chè dalla Congregatione delli reverendi Padri che comprassero il detto Monasterio sotto la regola sudetta, puossi esser governato, augumentato et tenuto con quel decoro che ricerca il servitio di Dio et perchè ogni uno di essi rev.di Padri spirituali che vi fossero, procuri di rendersi benevole apresso li altri con l'umiltà, obbedienza et altre virtù, convenienti alla vita monastica, dechiarimo in conformità anco dell'accordo datoci dal sudetto molto rev.do Zancharol che li abbati che fossero eletti dalla sudetta Congregatione debbano durare in tal carico per anni tre solamente, quali finiti, sii in libertà della Congregatione sudetta o di eleggere il successore overo di approbare per altro tanto tempo il medesimo abbate, intendendosi però il sudetto Zancharol eletto in tal carico per anni sie acciòche habbi comodità et tempo, non solamente di fabricare ma di dargli la forma et regola che si desidera et si aspetta dal suo valore et carità per l'augumento et buon governo di esso Monasterio et perchè è ferma intentione nostra che un solo non possi haver longo dominio et patronìa in detto venerabil Monasterio et a poco a poco redurlo sotto tiranide, per levar dunque ogni dubbio et scrupolo che potesse impedire detta nostra volontà, così anco consigliati da molte persone christiane et religiose, terminamo che nell'eletione dell'abbate debbano concorrer li voti, non solamente della Congregatione del sudetto Monasterio di Santa Trinità, ma quelli ancora de la Congregatione del Monasterio preditto di Santa Dominica, essendosi così contentati li detti padri aciochè, concorrendovi maggior numero di religiosi all'eletione sudetta, si possi far eletion di persona più atta et sufficiente a tal carico; et reciproco modo quando si doverà elegger l'abbate di Santa Dominica, habbi da metter voto la Congregatione dei rev.di Padri del Monasterio già

detto di Santa Trinità. In caso però che detto Monasterio di Santa Dominica si riducesse in Cenobio, come habbiamo inteso esser intentione ferma dei rev.di Padri al presente in esso comoranti: ma se per caso che detto Monasterio non si riducesse in Cenobio, debbano in tal caso quattro dei principali religiosi et più vecchi che s'atrovassero ivi, redursi con la Congregatione sudetta di Santa Trinità per l'effetto sudetto dell'eletione del abbate et quello che haverà in suo favore maggior numero di voti, s'intendi eletto et approbato; et perchè anco è necessario che in detto Monasterio di Santa Trinità habbi da esser un Iconomo il qual habbi da maneggiar l'entrade di esso et far tutte quelle spese che vi occorerrano giornalmente, così per la fabrica che si doverà far, come per ogni altra occasione, terminamo che dopo che sarà eletto l'abbate, debba lui ridursi con la sola Congregatione di Santa Trinità e farne l'elettione di detto Iconomo, qual habbia da durar un anno, il qual finito, gli si debba dalla medesima Congregation eleggere il suo successore o confirmarlo per altro tanto tempo et detto Iconomo habbia obligo di tener un Libro separato et in quello distintamente notare così il scosso dell'intrade et denaro che gli sarà pervenuto nelle mani come il dispensato dietro et in capo di sei mesi habbi da mostrar conto de tutto il maneggio al sudetto rev. abbate et Congregatione affinchè se possi in ogni tempo veder il tutto, dichiarando che li Monasteri sudetti debbano posseder et haver li suoi beni separatamente come si trovano al presente».

Datta alla Canea adì 24 Gennaio 1610 [*M.V., ossia 1611*]

Benetto Pesaro, Rettor
Sebastian Marcello, Consiglier
Nicolò Priuli, Consiglier

3

IL DECRETO DEL SENATO

Senato Mar Registro Nº 77 f. 171v.

XXV Octobris MDCXIX (25 Ὀκτωβρίου 1619)

«Che la terminatione hora letta del Reggimento della CANEA di 24 Gennaio 1610 fatta a supplicatione delli Procuratori sopra li Monasterii Greci et luochi Pii di questa città et dalli Commissarii testamentarii del quondam reverendo Ioachim Soffianò per la quale in molte cose fu riformato et ridotto in Cenobio il Monasterio di Santa Trinità di Murtaro dal sudetto Soffianò instituito et regolata insieme la eletion dell'Abbate e di un Iconomo, sia in conformità di quanto considerano il Reggimento della

Canea successore et il Proveditor General di quel Regno, approbata et confirmata per autorità di questo Consiglio secondo che sta e giace, sicchè habbia da esser sempre in ogni sua parte da chi spetta e seguita, poichè concerne il servitio del Signor Iddio, la conservatione di quel pio luoco et la honorevolezza et buon stato di quelli reverendi monachi di vita molto religiosa et esemplare».

De si 80, De nò 1 & 13 non sinceri

4

1619 Adi 8 Gennaio presentate et admesse dall'Illustrissimo Signor Rettor ordinando la loro debitta ex executione et regola.

Antonius Priolo Dei gratia Dux Venetiarum Nobilibus et sapientibus viris Joani Baptistae Basadonae de suo mandato Rettor Caneae et successoribus fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum significamus vobis quod odie in consiglio nostro rogatorum captam fuisse partem tenoribus infrascriptis videlicet. che la terminatione hora letta del Regimento della Canea di 24 Gennaio 1610 fatta a suplicatione delli procuratori sopra li monasterii greci et loci pii di quella Città et delli comessarii testamentarii de q. Reverendo geromonaco S(ignor) Joachim Soffiano per la quale in molte cose fù riformato, et ridoto in cenobio, il monasterio di Santa Trinità di Murtaro dal sudetto Soffiano instituito, et regolata insieme l'ellezzione dell'Abbate et di un Iconomo sia in conformità di quanto consigliano il Regimento della Canea successore, et il proveditor General di quel Regno aprobbata et confirmata per l'auttorità di questo consiglio secondo che sta, et jace siche habbia ad esser sempre in ogni sua parte dachi spetta esegguita poiche concerne il servitio del Signor Iddio, la conservatione di quel pio loco et la onorevolenza et buòn stato di quelli Reverendi monachi di vita molto religiosa, et esemplare quare auctori... supradicti consilii mandamus vobis ut suprascrita partem observatis, et ab omnibus inviolabiliter observare ubi opus fuerit registrari presentari restituit salutis.

Data in nostro ducalle palacio die XXV Octubris Indictione III MDCXIX Jovani Girardo secretarius.

Nobilibus et sapientibus viris Joani Baptiste.

5

Copia dal Libro di Successori dell'Illustrissimo Signor Giovani Battista Basadona Rettor della Canea (Carta 80 t.)

Noi Gio: Battista Basadona Rettor, Lorenzo Zorzi et M. Antonio Zancarol, Consiliari, Reggimento della Canea.

Essendoci con l'occasione della litte avanti noi deducta et agitata da alcuni delli Callogieri comoranti nel Monasterio della Madona di Gderneto, dal'una parte, et dal Reverendo Signor Neofito Petropulo Abbate desso dall altra, pervenuto a notitia li scandali et dissentioni che passavano tra loro per causa dell'eletione di detto Abbate quelli desiderandola in certo limitato tempo et questo intendendo di continuar in vita sua dalla qual differenza agumentandosi li dispareri, odii et disordeni in detto Monasterio ci ha dato causa con quanto zello di religione che ricerca il servitio d'Iddio di applicarvi più volte il pensiero alla decisione di detta differenza et al stabilimento di cosi pio negotio acciò che per l'avenire non vi potesse nassere altra contesa a disordine che puotene turbare la mente di detti padri che tutto deve inclinare alla salute delle anime loro, et al buon governo di detto Monasterio et havendo per principio et buon effeto dell'intentione nostra datto per modo di provisione il carico d'Abbate al M. Reverendo Padre Jeremia Zancaruolo hieromonaco, havuta poi ogni informatione necessaria, et quella mattura consideratione che si doveva a detto negotio inherendo anco a una terminatione fatta dall'Illustrissimi nostri precessori sotto li 24 Gennaro 1610 intorno all'eletione dell'Abbate, et alla reformatione et buon governo del Monasterio de Sancta Trinita di Murtaro, che poi fu confirmata dall'Eccelentimo Senato Xristi Nomine invocati siamo capittati in opinione di terminare sicome con l'autorita del Magistrato nostro: terminiamo et terminando dechiarimo che l'Abbate del Monasterio sudetto di Gdernetto sii decetero elleto dalla congregatione d'esso et debba durar per anni tre solamente in detto carico, quali finiti, che sii dalla medesima congregatione con la maggior parte di votti elleto il successore et cossi successivamente debba procieder l'elettione di detto Abbate in perpetuo et sii parimente dall'Istessa congregatione et Abbate eletto un Heconomo qual debba durar in detto carico anno uno al fin del quale gli sii elleto il successore et cossi successivamente et habbia cura del maneggio dell'intrate danaro et altro che fosse di raggion di detto monastero dovendo tener un libro a questo effeto destinato ove diligentemente habbi do nottar cosi il scosso come il dispenso et sia tenuto da sei in sei mesi render conto distinto et reale al sudetto Abbate et congrega-

tione del maneggiato nel modo che per la già detta terminatione delli precessori nostri viene dechiarito et per tener li scandali et future dissensioni acciò che questa terminatione possi sortire il suo buon effeto terminamo che il sudetto Rndo Petropulo, Theoffani Callogero geromonacho Joachim Capadhochi et Methodio Magnati habbino da partire dal monasterio sudetto dovendosi proveder d'altri monaci et religiosi.

Canea li 9 Agosto 1621

Zianbattista Basadona Rettor
Lorenzo Zorzi Consiglier
Marcantonio Zancharol Consiglier

Emanuel Girardo nodaro canceliere

Noi Regimento di Canea faciamo fede publica et indubitata giudizione che Reverendo Emanuel Girardo qual ha sottoscritto la presente equa é condotto d..... carattere legale et di buona fama, le copie del quale..... capitarano si può dar libera credenza in.....

Di Canea li 30 Agosto 1621.

Zorzi Velaiti
Nodaro della Canceleria

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

1) Τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐδημοσίευσεν ὁ G. Gerola, Monumenti Veneti dell'isola di Creta IV, 1932, σσ. 361 ἑξ. περὶ ὧν βλέπε με καὶ ἐν ΕΕΒΣ ΙΑ', 1935, σ. 481.

2) Κ. Λασσιθιωτάκης, Κυριαρχοῦντες τύποι χριστιανικῶν ναῶν ἀπὸ τὸν 12 αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν στὴν Δυτικὴ Κρήτη, «Κρητικὰ Χρονικὰ» ΙΕ' - ΙϚ', 1961 - 1962, τεῦχος Β', σσ. 194 - 195.

Ν. Β. Τ.
29 - 10 - 1966

ÉTUDES SUR L'HISTOIRE ADMINISTRATIVE DE L'EMPIRE BYZANTIN A LA HAUTE ÉPOQUE (IVe - VIe siècles) *

Remarques sur les titres nobiliaires : égrège - perfectissime - clarissime.

La hiérarchie impériale, d'abord relativement simple, s'était rapidement compliquée. De plus, loin d'être immuable, elle évolua sans cesse, amenant ainsi de profondes transformations. Les titres les plus élevés finirent par perdre progressivement leur rang : ou ils se dévalorisèrent par leur attribution à des titulaires de plus en plus nombreux, ou la création de titres nouveaux les transforma en de simples épithètes honorifiques, ou enfin ils disparurent complètement. Il en fut déjà ainsi, dès la haute époque de l'Empire byzantin. La hiérarchie impériale comprenait alors six classes qui étaient, dans l'ordre ascendant, les suivantes :

1. L'égrégiat.
2. Le perfectissimat.
3. Le clarissimat.
4. Le spectabilat.
5. L'illustrat.
6. Le nobilissimat.

Ces titres n'avaient d'importance qu'au point de vue des préséances; ils ne conféraient aucun pouvoir spécial, mais seulement certains privilèges attachés à chacun d'eux.

I.

Egregius, κράτιστος, Egrège.

Les chevaliers romains, *equites romani*, *οἱ ἱππεῖς Ῥωμαῖοι*, avaient droit, selon leur rang, à diverses épithètes, dont les plus usuelles étaient:

---

* La présente étude a été publiée en russe dans les Vizantijskij Vremennik, XXIV (1964), pp. 35-48, mais sans Index.

egregius (*vir egregius*, *V.E.*, *ἀνὴρ κράτιστος*) et *perfectissimus* (*vir perfectissimus*, *V.P.* *ἀνὴρ διασημότατος*) [1].

L'ordre équestre, *equestris ordo*, *ἡ ἱππαῖος τάξις*, qui venait après l'ordre sénatorial, était encore puissant, au début du IVe siècle [2]. A Rome, il avait longtemps formé une véritable noblesse, *equestris nobilitas*, au sein de laquelle se recrutaient les sénateurs. Alexandre Sévère (222-235) ne fit jamais entrer d'affranchis dans l'ordre équestre, qu'il appelait «la pépinière du Sénat» [3]. A partir de Constantin le Grand (323-337), l'équestrat tend à disparaître comme ordre. Sans doute, il en est encore question dans les textes juridiques, mais certains de ces textes semblent s'appliquer surtout à la ville de Rome. Une loi de 321 rejette les chevaliers romains après les *perfectissimes* [4]. Reproduisant la loi de 321, le Code Justinien s'abstient de faire mention des chevaliers romains, disparus depuis longtemps [5]. Entre l'ordre sénatorial et l'ordre équestre, en voie de déchéance, s'intercale le *perfectissimat*, qui va remplacer peu à peu l'*équestrat*. Cependant, même après Constantin le Grand, les codes font encore allusion aux *equites romani*. Ainsi, le Code Théodose (VI, 36, 1, an. 364) de equestri dignitate: «Equites romani, quos secundi gradus in Urbe omnium obtinere volumus dignitatem», et le Code Justinien (XIII, 31 (32), 1, de equestri dignitate, an. 364): «Equites romani secundum gradum post clarissimatus dignitatem obtinere jubemus» [6]. A l'année 380, le Code Théodose (XIII, 5, 16, de navicul.) écrit encore: «Delatam vobis a divo Constantino et Juliano equestris ordinis dignitatem nos firmamus». Mais le Code Justinien (XI, 1, de navicul.) ne reproduit pas cette disposition. Ainsi, avant la fin du IVe siècle, la dignité équestre n'était plus qu'une simple récompense à l'usage des membres de certaines grandes corporations [7].

A vrai dire, l'ordre équestre ne disparut pas à proprement parler.

---

1. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, depuis Dioclétien, à Rome et à Constantinople, Paris 1888, p. 25.

2. Daremberg et Saglio, Dict. des Ant. gr. et rom., Tome II, 1. en partie *equites* (Paris 1892), p. 788-789.

3. Lampride, Alex. Sev. 18: Libertinos nunquam in equestrem locum redegit, asserens seminarium senatorum equestrem locum esse.

4. C. Th. II, 17, 1, § 2, de his qui veniam... (an. 321): « ... senatores... perfectissimi... equites romani et ceteri... navicularii... ».

5. C. J. II, 45, 2, § 2, de his qui veniam...

6. D'après Ch. Lécrivain (Le Sénat romain, p. 25), la loi de 364 n'avait de valeur que pour Rome.

7. Ibid. pp. 25, 26, 27.

Selon la remarque de Lécrivain [1], il changea de nom ou, plus exactement, il se dédoubla; il y eut «d'une part, des corporations urbaines dont les membres continuèrent à porter le nom de chevalier; de l'autre, une classe composée d'éléments divers, dont le lien était une dignité impériale». Lécrivain note, du reste, avec raison, que si le *perfectissimat* remplaça l'ordre équestre, le *perfectissimat* est tout autre chose que l'équestrat; car, si en droit le *perfectissimat* renferme encore virtuellement la dignité de chevalier, en fait, c'est un ordre indépendant, une nouvelle classe sociale qui a hérité les prérogatives de l'ancien ordre équestre [2]. Le Code Théodose consacre, d'ailleurs, deux chapitres distincts à ces deux dignités: de *equestri dignitate* (VI, 36) et de *perfectissimatus dignitate* (VI, 37); il en est de même dans le Code Justinien (XII, 32 et 33).

Egregius fut, tout d'abord, une épithète [3]. Elle était attribuée au *praefectus legionis* [4] et au 1er siècle, aux procurateurs et au préfet d'Égypte *(ὁ κράτιστος ἡγέμων)* [5]; en 162, *egregius* qualifie les chevaliers [6]. *Egregius* semble avoir été érigé en titre nobiliaire spéciale par Constantin le Grand. Les diverses lois, en effet, où ce titre est mentionné, datent de son règne:

C. Th. VIII, 4, 3, de cohort. (ann. 317): «Primipilaribus post emeritam militiam perfectissimatus vel egregiatus dari dignitas potest».

C. Th. X, 7, 1, de Caesarianis (ann. 317): «Caesarianos in actu constitutos ad perfectissimatus vel egregiatus dignitates non oportet admitti; sed si inculpate compleverint suum officium... hujusmodi dignitatem prodesse eis oportet».

C. Th. X, 20, 1, de murilegulis (ann. 317): «Monetarios in sua semper durare conditione oportet nec dignitates eis perfectissimatus tribui vel egregiatus».

C. Th. XII, 1, 5, de decur. (ann. 317): «Eos qui in palatio militarunt et eos quibus provinciae commissae sunt quique merite amplissimarum administrationum honorem perfectissimatus vel egregiatus adepti. . .

. . . Si vero decurio suffragi comparato perfectissimatus vel egre-

---

1. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, pp. 25-26.
2. Ibid.
3. Et non un titre; une dignité intermédiaire entre la classe des chevaliers et celle des sénateurs, comme l'écrit O. Seeck, Pauly-Wiss., R.E., 5ter Band 1905, s.v. *egregiatus*, col. 2006 et 2008.
4. Ibid., c. 2008.
5. Ibid., c. 2006.
6. Ibid:, c. 2007.

giatus meruerit dignitatem, declinare suam curiam cupiens, codicillis amissis, suae conditioni reddatur. . . ».

C. Th. VI, 22, 1: de honor. codic. (ann. 321): «sive perfectissimi sint, sive inter egregiorum ordinem locumque constituerint. . . ».

Lactance (mort en 325) a, évidemment, en vue la hiérarchie des titres à son époque, lorsqu'il écrit: «Nemo egregius, nisi qui bonus, nemo clarissimus nisi qui. . . aut perfectissimus, nisi qui. . . » [1].

Le titre d'*egregius* était conféré à des fonctionnaires de second ou troisième rangs, qui par leurs fonctions n'avaient pas accès à l'ordre sénatorial.

L'*égrégiat*, comme aussi le *perfectissimat*, n'a, d'ailleurs, aucun rapport avec l'*équestrat*. Au IVe siècle, une nouvelle hiérarchie nobiliaire s'élabore. Les fonctionnaires, selon l'importance de leurs fonctions, entrent, pour ainsi dire automatiquement, dans une classe nobiliaire déterminée. Comme, d'un autre côté, les fonctions à Byzance tendent toujours à s'élever, il n'y a pas concordance entre les anciennes charges équestres et les charges donnant droit à l'*égrégiat*.

Le titre d'*egregius*, comme tous les titres nobiliaires byzantins, était strictement personnel. Sans doute, la dignité équestre ne semble pas avoir été héréditaire en droit, mais, en fait, il s'était établi comme une transmission héréditaire de cette dignité [2]. Le chevalier romain qui avait droit à l'épithète *egregius, κράτιστος*, la communiquait à sa femme, qui était dite *κρατίστη*. De plus, on trouve dans les inscriptions la mention P.E. *(puer egregius)* [3]. Enfin le Code Justinien (IX, 41, 11), de quaest. mentionne les petits-fils des *perfectissimes*, c'est-à-dire des chevaliers comme n'étant pas soumis aux peines des plébéiens.

Le titre d'*egregius* fut, sans doute, trop prodigué et tomba rapidement en désuétude. Il semble avoir disparu après Constantin le Grand. L'album de Thamugas mentionne des *perfectissimi*, mais ne parle pas des *egregii* [4].

---

1. Lactance, Divin. Instit. V, 13. Cf. Du Cange, Gloss. Med. et Inf. Graec. s.v. *egregiatus*.

2. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 27. Daremberg et Saglio, Dict. des Ant. s.v. *equites*, p. 778.

3. Daremberg et Saglio, op. cit., *equites*, p. 784, note 1.

4. Ch. Lécrivain, op.cit., p. 25.

II.

Perfectissimus, διασημότατος, perfectissime.

On ignore la date exacte de la création de cette épithète. Toutefois, il est très vraisemblable qu'elle était déjà en usage à l'époque de Marc-Aurèle (161-180)[1]. En tout cas, la plus ancienne mention du *perfectissimat*, distinction réservée aux chevaliers de rang supérieur, est de l'année 201[2].

Au cours du IIIe siècle, le titre de *vir perfectissimus* V.P., fut porté, en effet, par les hauts fonctionnaires de l'ordre équestre, comme les préfets de la Flotte, le préfet de l'Annone et divers procurateurs[3]. Bien que, dès le règne de Constantin le Grand, l'ordre équestre tendit à disparaître, au moins comme ordre distinct, l'épithète de *perfectissimus* fut maintenue et érigée en titre nobiliaire, spécial. Le *perfectissimat* constitua, dès lors, une classe nobiliaire indépendante, dans laquelle prirent place un grand nombre de fonctionnaires, appartenant jadis à l'ordre équestre. A la noblesse équestre se substitua la noblesse perfectissime.

A l'époque de Constantin le Grand, la classe des *perfectissimes* était assez importante pour constituer une classe sociale, venant immédiatement après la classe sénatoriale. C'est ce qu'on peut induire d'un texte du Code Théodose: «Senatores... perfectissimi... equites romani»[4]. La classe des *perfectissimes* se composait des éléments suivants:

1. Les fonctionnaires exerçant ou ayant exercé une charge à laquelle le titre de *perfectissime* était attaché. Ils semblent avoir été nombreux dans l'ordre civil comme dans l'ordre militaire.

---

1. C.J. IX, 41, 11. de quaestionibus: «Divo Marco placuit eminentissimorum quidem, nec non perfectisimorum virorum» (an. 290).

2. C. I. L. Orelli VI, 1603. Cf. Daremberg et Saglio, Dict. III. (1892), *equites*, p. 781 note.

3. C. I. L. Orelli 3596. «Val. Valens V.P., praefect. Clas. Misen.»; n. 1084: «Aurel. Victoriano V.P. praefect. ann.» (époque de Constantin le Grand). Les nombreux procurateurs portaient, selon leur rang, les titres de *vir eminentissimus*, *ἐξοχώτατος*, *vir perfectissimus*, *διασημότατος*, *vir egregius*, *κράτιστος*. Cf. Daremberg et Saglio. Dict., Tom IV, 1, Paris 1905, p. 666, *procurator*.

4. C. Th. II, 17, 1, § 2, de his qui veniam... (an. 321). Cf. C. Th. 6, 3, de natural. fil. (336): «Senatores seu perfectissimos...» et Nov. 4. de Marcien: de matrim. senator: «Nam cum sanciret (Constantinus) ne senatori, perfectissimo...». Cod. Th. Leges novellae (ed. Th. Mommsen et P.M. Meyer, Berolini 1954, p. 191).

2. Les fonctionnaires qui, en raison de leurs fonctions, n'avaient pas droit au titre de *perfectissime*, mais qui obtenaient ce titre, soit après quelques années de services, soit lors de leur retraite [1].

3. Les chefs de certaines corporations [2], comme les chefs des corporations de marchands en gros [3] et les curiales, ayant passé par toutes les charges municipales [4].

4. Les personnes qui, d'une manière ou d'une autre, avaient obtenu par codicille impérial, le *perfectissimat*, c'est-à-dire, qui avaient été nommées à titre honorifique à une charge conférant le *perfectissimat* [5]. On sait quel trafic se fit à Byzance de ces codicilles honorifiques et comment les empereurs tentèrent souvent, mais en vain, de lutter contre un pareil abus. Le nombre des perfectissimes honorifiques fut très vraisemblablement considérable au IVe siècle. Ces *perfectissimes*, qui n'avaient exercé en fait aucune magistrature *perfectissime*, avaient droit cependant au titre et aux honneurs attachés au titre, mais il leur était interdit de réclamer les privilèges spéciaux et les immunités propres au *perfectissimat* régulièrement acquis par l'exercice des fonctions dites *perfectissimes*.

Les textes n'énumèrent pas les fonctions auxquelles le *perfectissimat* était attaché. L'énumération que Ch. Lécrivain a tenté d'établir [6] est, vraisemblablement, incomplète. Toute énumération n'aurait, d'ailleurs, de valeur que pour un temps limité, car tel fonctionnaire, *perfectissime* à un moment donné, devenait *clarissime* quelques années plus tard.

La plupart des lois relatives au *perfectissimat* datent du siècle de Constantin le Grand. Dans diverses de ces lois, le *perfectissimat* est

---

1. En règle générale, le fonctionnaire recevait à sa retraite un titre nobiliaire supérieur à celui qu'il avait. Tout fonctionnaire donc, qui obtenait à sa retraite le *clarissimat*, devait être déjà *perfectissime*. Cf. C. Th. VIII, 1, 6, et 10, de numerar.; VIII, 4, 3 de cohort.; VIII, 5, 36, de cursu publ. X, 7, 1, de Caesarianis.

2. C.I.L., VI, 1696.

3. C.I.L. Orelli 6476 (an. 307): VV PP (viri perfectissimi praepositis corporis magnariorum).

4. C. Th. XIII, 1, 5, de decur.

5. C. Th. XII, 1, 26, 36, 41, de decur.; XII, 5, 15, 42, de decur.

6. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, pp. 28-29. La liste établie par W. Ensslin, (Pauly-Wiss. 37. Halbrand 1937), pour la période antérieure à Dioclétien (col. 665-668), pour l'époque de Dioclétien (col. 668-673) et l'étude sur l'extension de la classe des *perfectissimes*, d'après les sources juridiques (col. 673-680), d'un intérêt incontestable, n'apporte cependant aucun renseignement important pour la période IVe-VIe siècles.

associé à *l'égrégiat* [1]; dans d'autres textes, le *perfectissimat* est seul indiquée:

C. Th. XIII, 3, 2, de medicis (326): ils sont libérés «ab universis muneribus curialium, senatorum et comitum perfectissimorumque. . .».

C. Th. XII, 1, 15, de decurion. (327): «ita ut et hi, qui perfectissimatus sibi honore blandiuntur, trusi in curiam necessariis officiis publicis inserviant. . .».

C. Th. XII, 1, 26, de decurion. (338): «denique ex perfectissimis honorariis. . .».

C. Th. IV, 6, 3, de natur. liberis (336): «senatores seu perfectissimos. . .» [2].

C. Th. XII, 1, 42, de decurion. (354): «si qui ex praesidibus vel perfectissimatus accessione cumulati esse nascuntur, manentibus dignitatibus, quas suffragio meruerunt, nihilo minus in sui ordinis consortio perseverent, fungantur officiis curialibus».

C. Th. XII, 1, 44, de decurion. (358): «Quicumque intra palatium perfectissimus aut comes provectus suffragio est, spolietur honoris indebiti dignitate».

C. Th. VIII, 1, 6, de numerar. (362): «ex perfectissimis dimittantur».

C. Th. VIII, 1, 10, de numerar. (365): «(actuarii) honore perfectissimatus in palatio nostro potientur».

C. Th. VI, 35, 7, de privil. eorum. . . (367): «a primis quibusdam gradibus usque ad perfectissimatus ordinem».

C. Th. VIII, 5, 36, de cursu publ. (381): «eos honorem perfectissimatus manere praecipimus».

Avant la fin du IVe siècle, semble-t-il, le *perfectissimat* s'était divisé en trois sections. Il est, en effet, question dans le Code Théodose [3] et dans le Code Justinien [4] de *perfectissimes ordinis primi*, *ordinis secundi*, *ordinis tertii*. Tous ces *perfectissimes* de divers rangs sont des employés des différents bureaux palatins. Il est probable que chaque section du *perfectissimat* devait, selon l'usage, être distinguée par une épithète spéciale.

---

1. C. Th. VI, 22, 1, de honor. codic. (an 321); VIII, 4, 3, de cohort. (an. 317); X, 7, 1, de Caesarianis (an. 317); X, 20, 1, de murilegulis (an. 317); XII, 1, 5, de decur. (an. 317).

2. Le C.J. V, 27, 1, de natur. liberis (an. 336) écrit: «senatores seu perfectissimos».

3. C. Th. VI, 30, 7 (an. 384), de palatin. sacr. larg.

4. C. J. XII, 23 (24), 7 (an. 384), de palatin. sacr. larg. Cf. J. Karayannopoulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958, p. 65.

Le nombre des *perfectissimes* était d'autant plus élevé qu'un grand nombre de fonctionnaires provinciaux portaient eux aussi ce titre [1]. Toutefois, Constance (337-361) ne conféra les titres nobiliaires qu'avec parcimonie et n'augmenta pas les privilèges des fonctions publiques [2]. Sous son règne, les ducs ne furent pas promus au *clarissimat* et restèrent *perfectissimes* [3]; le gouverneur d'Arabie était *vir perfectissimus* [4].

Le *perfectissimat* ne conférait que certaines exemptions de charges et divers privilèges de juridiction et dans l'application des peines. Il donnait, toutefois, à celui qui l'obtenait un rang social honorable, assez analogue à celui des anciens chevaliers romains. Mais ces avantages ne suffisent pas à expliquer l'ardeur avec laquelle ce titre fut recherché; d'autres considérations entraient en jeu. Les citoyens, en effet, s'efforçaient par tous les moyens possibles d'échapper aux lourdes obligations de la curie et ils espéraient, grâce à l'obtention du *perfectissimat*, être libérés de ce joug insupportable [5]. Les empereurs essayèrent, du reste, de lutter contre cette course au *perfectissimat* en n'accordant ce titre, avec ses effets et ses privilèges, qu'aux curiales qui avaient exercé toutes les charges municipales [6].

La loi, en effet, distinguait le *perfectissimat* régulièrement acquis par l'exercice de fonctions publiques ou par de longs services et le *perfectissimat* purement honorifique, obtenu par faveur, par brigue ou à prix d'argent, *suffragio comparato.* C'est ce qui ressort assez clairement du texte suivant: «Eos, qui in palatio militarunt, et eos quibus provinciae commissae sunt, quique merito amplissimarum administrationum honorem perfectissimatus vel egregiatus adepti sunt, nec non et illos qui decuriones vel principales constituti cuncta suae patriae munera impleverunt, frui oportet dignitate indulta. Si vere decurio suffragio comparato perfectissimatus... vel egregiatus meruerit dignitatem, declinare suam curiam cupiens, codicillis amissis suae conditioni reddatur... Eum quoque, qui originis gratia... vocatur ad curiam, perfectissimatus

---

1. Cf. Hanton, Lexique explicatif du Recueil des Inscriptions chrétiennes d'Asie-Mineure, Byzantion IV (1927), p. 119, note 9.

2. Amm. Marc. XXI, 16: erga tribuendas celsiores dignitates impendio parcus; nihil circa administrationum augmenta praeter pauca novari perpessus.

3. Amm. Marc. XXI, 16: «nec sub eo dux quisquam cum clarissimatu provectus est. Erant enim perfectissimi». Mais, dès 386, les ducs étaient *clarissimes* (C. Th. XII, I, 113, de decur.). Dans la Notit. Dignit., ils sont titrés *spectabiles*.

4. C. Th. IX, 40, 4, de poenis.

5. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 26.

6. C. Th. XII, 1, 5, de decur. Cf. Ch. Lécrivain, op. cit., 38.

suffragio impetrati dignitas non defendit, qua remota tradi eum curiae oportebit »[1].

Quoi qu'il en soit, malgré les avertissements répétés des empereurs, les particuliers continuèrent à solliciter et à acheter des codicilles de *perfectissime*, moins sans doute pour avoir les honneurs attachés à ce titre que dans le but de fuir la curie. Il est probable, du reste, qu'ils devaient y réussir assez souvent, grâce à la faiblesse du pouvoir et à la complicité des hauts personnages. C'est, en tout cas, ce que constate une loi de 338: «Quoniam emptae dignitatis obtentu curias vacuefactas esse non dubium est, placuit ut cuncti, qui suffragiis dignitatum insignia consecuti sunt immeriti honoris splendore privati, civilium munerum solennitate fungantur»[2]. Cette loi déclare, d'ailleurs, que ceux qui ont régulièrement obtenu ce titre le conservent avec tous les privilèges qu'il comporte. Par contre, diverses lois rejetèrent dans les curies ceux qui avaient obtenu le perfectissimat honorifique grâce à l'octroi de fonctions fictives[3].

Impuissants à libérer du *curionat*, les codicilles de *perfectissime* perdirent rapidement de leur intérêt, d'autant plus que la plupart des fonctions dites *perfectissimes* se transformèrent peu à peu en fonctions *clarissimes*[4]. Le *perfectissimat*, déserté par en haut, se recruta dans les classes inférieures de la société, parmi les fonctionnaires subalternes. Aucune condition de fortune n'étant exigée pour son obtention, le titre de *perfectissime*, devenu accessible à tous, baissa naturellement de valeur.

Il est probable qu'à la fin du IVe siècle, le *perfectissimat* n'avait plus l'importance qu'il avait au début de ce même siècle[5]. Il paraît de plus en plus attaché aux fonctions subalternes. Une loi de Julien, de 362, l'accorde aux *numerarii*, après 7 ans de services[6]. En 365, une loi de Valentinien et de Valens l'accorde aux *actuarii*, après 10 ans de fonctions[7]. Le *perfectissimat* est ainsi donné à ces fonctionnaires civils, en guise de retraite. Mais il n'avait pas disparu. Hanton fait erreur, lorsqu'il écrit: «A la fin du IVe siècle, le titre *perfectissimus* disparut; celui qui le suit, *λαμπρότατος*, *clarissimus* le remplaça et aucun autre

---

1. C. Th. XII, 1, 5, de decur. (an. 317).
2. C. Th. XII, 1, 25, de decur.
3. C. Th. XII, 1, 26, 42, 44, de decur.
4. Ch. Lécrivain, op. cit., p. 46-47.
5. Le *perfectissimat* est encore mentionné dans une loi de 387 (C. Th. 1, 32, 6), de procuratore: «procuratores nostri perfectissimatus honore decorati».
6. C. Th. VIII, 1, 6.
7. C. Th. VIII, 1, 1.

ne remplaça le *perfectissimus*»[1]. Il n'est fait aucune mention du *perfectissimat* au cours du Ve siècle. Sans doute, la *Notitia dignitatum Orientis* ne cite que les fonctionnaires *illustres*, *respectables* et *clarissimes*, mais elle n'indique que les titres des hauts fonctionnaires et non ceux des fonctionnaires subalternes. Dans la *Notitia dignitatum Occidentis*, par contre, le gouverneur de la Dalmatie n'a que le titre de *perfectissime*, ce qui prouve l'existence du titre encore au Ve siècle. D'un autre côté, une loi de Léon I (457-474), adressée au préfet du prétoire Dioscoros, fait encore mention du *perfectissimat*[2].

Le *perfectissimat* tomba en désuétude vraisemblablement vers la fin du Ve siècle[3] et sa disparition est peut-être en relation avec les changements survenus dans la composition du Sénat. En effet, dans la seconde moitié du Ve siècle très vraisemblablement, et en tout cas antérieurement à Justinien, les *clarissimes* et les *respectables* avaient perdu le droit de séance au Sénat, qui n'admettait plus que les *illustres*. Or, à ce moment, tous, ou presque tous, les fonctionnaires *perfectissimes* avaient acquis le *clarissimat*. La classe des *clarissimes* était devenue extrêmement nombreuse et avait perdu singulièrement de sa valeur. Par sa composition, elle ne correspondait plus qu'à l'ancienne classe des *perfectissimes*, qui n'avait, dès lors, plus aucune raison d'exister.

Sans doute, le Code Justinien reproduit la loi de Constantin le Grand, insérée dans le Code Théodose[4], de *perfectissimatus dignitate*: «Codicillis perfectissimatus fruentur qui impetraverunt, si abhorreant a conditione servili, vel fisco, aut curiae obnoxii non sint, vel si pistores non fuerint, vel non in aliquo negotio constiterint, nec sibi honorem venali suffragio emerint, nec rem alicujus administraverint». Mais, c'est, très vraisemblablement, simplement pour mémoire; de plus, il n'est question dans cette loi que du *perfectissimat* purement honorifique, conféré par codicilles. Le *perfectissimat* ne fut pas remplacé par un titre équivalent. A Byzance, il n'est pas d'usage de remplacer les titres inférieurs; la liste des dignités s'accroît par le haut et non par le bas.

Notons enfin que le *perfectissimat*, étant strictement personnel,

---

1. Hanton, op. cit., 101.

2. C.J. I, 3, 31 (32), de episcop.: «apud virum perfectissimum magistrum census». Le *magister census* devient *clarissime* au VIe siècle. (C.J. IV, 66, 3, § 3, de jure emphyteutico; apud virum clarissimum magistrum censuum».

3. Cf. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 34. Liste des divers personnages *perfectissimes* aux IVe et Ve siècles.

4. C.J. XII, 32; C. Th. VI, 37. Cf. Ch. Lécrivain, op. cit., p. 35.

n'était pas transmissible aux enfants. D'un autre côté, conformément à la coutume, la femme d'un *perfectissime* avait le droit de porter le titre de son mari. La règle posée par le Code Théodose [1] était, en effet, générale: «Mulieres honore maritorum erigimus, genere nobilitamus». La femme, d'ailleurs, n'avait pas la propriété du titre de son mari et, si elle se remariait, elle perdait son droit au titre [2].

III.

Clarissimus, λαμπρότατος, clarissime [3].

L'épithète *clarissimus*, dont la traduction grecque autorisée par les Novelles et les actes des conciles est *λαμπρότατος*, [4], n'eut, tout d'abord, aucune signification précise et elle était attribuée à tout personnage de marque. Lorsqu'Auguste constitua l'ordre sénatorial, les représentants de cette nouvelle noblesse prirent, très vraisemblablement vers le milieu du Ier siècle, le qualificatif de *clarissime (vir clarissimus, V.C.)* que l'on voit apparaître à cette époque dans les inscriptions. Ce qualificatif devint officiel à l'époque de Marc-Aurèle [5]. On rencontre souvent au IIe siècle, chez les auteurs, la mention de *vir clarissimus* [6].

De nombreux textes juridiques des IIe et IIIe siècles montrent que l'épithète *clarissimus* n'était pas un simple qualificatif officiel, mais avait la valeur d'un véritable titre nobiliaire. Les *clarissimes* formaient la première classe nobiliaire de l'État. Tout *clarissime* était sénateur ou appartenant à l'ordre sénatorial. On peut citer, parmi les nombreux textes qui en font foi, les textes suivants:

Dig. V, 1, 52 § 2, de judic. (Ulpien): «Si proponas quibusdam clarissimis viris».

Dig. L, 16, 100, de verb. sign. (Ulpien): «Speciosas personas accipere

---

1. C. Th. II, 1, 7, de juridictione, an. 392. Cf. C.J. XII, 1, 13, de dignit. an. 392.

2. Justinien, Nov. 22, c. 36, de nuptiis.

3. Sur l'emploi de *λαμπρότατος*, cf. P. Koch, Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700, Jena 1903, pp. 10, 11, 13.

4. Cf. P. Koch., op. cit., p. 10.

5. Daremberg et Saglio, Dict. *Senatus*, c. 1195.

6. Aulu-Gelle, Noct. Att. I, 2.; Hérode Atticus Cl. V.; Servilianus Cl. V, id. II, 2; V. Cl. praeses Cretae provinciae; XV, 5: vir clarissimus; Pline le Jeune, Lettres V. . ., 33: vereor, clarissimi consules; id. IX, 13: Permitto tibi, vir clarissime, dicere. Cf. Digeste XXVII, 9, 1, § 2, de rebus eorum. . . (Ulpien): praetor urbanus vir clarissimus.

debemus clarissimas personas utriusque sexus: item eorum, qui ornamentis senatoriis utuntur».

C.J. V, 36, 1 (an 213): «Si praesidem provinciae virum clarissimum. . . ».

C.J. VI, 21, 4, de testam. mil. (an. 222): «Si Rufinus vir clarissimus tribunus. . . ».

C.J. X, 11, 2, de delator. (an. 238): «Praeses provinciae vir clarissimus. . . ».

Le texte tiré du Digeste (I, 9, 8, de senator.) (Ulpien) est particulièrement intéressant: «Feminae nuptae clarissimis personis clarissimarum personarum appellatione continentur. Clarissimarum feminarum nomine, senatorum filiae, nisi quae viris clarissimis sortitae sunt, non habentur. Feminis autem dignitatem clarissimam mariti tribuunt; parentes vero donec plebii nuptiis fuerint copulatae. Tamdiu igitur clarissimae feminae erit quamdiu senatori nupta est (vel clarissimo, interprétation de Tribonien), aut separata ab illo, alii inferioris dignitatis non nupsit».

Ce texte montre que le *clarissimat* était une dignité *(dignitatem clarissimam)*, que, de plus, le titre de *clarissime* était propre aux personnages de rang sénatorial, enfin, que le titre de *clarissime* se communiquait aux épouses et se transmettait même aux filles [1]. En réalité, ce n'était pas le titre qui se transmettait, mais la condition sénatoriale, à laquelle le titre était attaché. Cette dernière se transmettait en droit jusqu'à la quatrième génération et, en fait, sauf des cas exceptionnels, sans limitation [2].

Sous le règne de Constantin le Grand, le titre de *vir clarissimus* était uniformément porté par tout personnage de condition sénatoriale et, comme la condition sénatoriale se transmettait avec le sang, le titre de *clarissime* appartenait par droit de naissance aux enfants, sans distinction de sexe, d'un personnage sénatorial. Les filles, du chef de leur père, étaient *clarissimes* et conservaient ce titre, sauf mésalliance, car il était de règle que la femme suivit la condition de son mari [3]. Ainsi se créa une noblesse de race ou noblesse sénatoriale, que l'on retrouve pendant toute la durée du Bas-Empire.

Sous Constantin le Grand, le *clarissimat* formait une classe nobi-

---

1. Cf. P. Koch, op. cit., pp. 11, 12.

2. Digeste 23, 2, 42 et 44, de ritu nuptiarum. Dig. 50, 1, 22, § 5, ad municipalem; Dig. 1, 9, 10, de senator. «Liberos senatorum accipere debemus non tantum senatorum filios verum omnes qui geniti ex ipsis exve liberis eorum dicuntur». Ch. Lécrivain note avec raison (Le Sénat romain, p. 62), que la transmission de la condition sénatoriale n'est plus limitée.

3. Le fait est certain, contrairement à ce que semble croire A. Koch, Die byzantinsichen Beamtentitel von 400 bis 700, Jena 1903, p. 12.

liaire nombreuse, sans cesse accrue par l'admission de nouveaux éléments. L'envahissement progressif du *clarissimat* par les anciennes magistratures équestres, engagea peut-être Constantin le Grand à établir une distinction en faveur des plus hauts fonctionnaires *clarissimes*, en autorisant ces derniers à ajouter à leur titre de *clarissime* celui d'*illustre*. Cette adjonction, d'ailleurs, n'eut vraisemblablement, tout d'abord, aucune signification officielle précise. L'*illustrat* n'est pas encore, en effet, nettement détaché du clarissimat. En 354, sous Constance, un texte juridique qualifie encore de préfet du prétoire, Rufin, «*vir clarissimus et illustris*» [1]. En 355, une inscription attribue également au Préfet de la Ville le titre de *V.C et inl. (vir clarissimus et illustris)* [2]. Il est probable que l'*illustrat* se détacha peu après du *clarissimat* et que Valentinien I, dans sa constitution de 372, ne fit que consacrer officiellement un état de choses établi en fait [3]. Les inscriptions montrent aussi souvent le *spectabilat* joint au *clarissimat* [4]. Le *spectabilat* paraît lui aussi remonter à la Constitution de Valentinien I de 372, mais la première mention de ce titre se trouve dans un texte de 378 [5]. A la fin du IVe siècle, le lien qui unissait l'*illustrat* ou le *spectabilat* au *clarissimat* n'est pas encore complètement rompu, mais, dès le début du Ve siècle, l'*illustrat*, le *spectabilat* et le *clarissimat* ont chacun un domaine nettement délimité, ainsi qu'en témoigne la *Notitia dignitatum*.

Dès la fin du IVe siècle, l'ordre sénatorial comprend trois classes nobiliaires: les *illustres*, les *respectables*, les *clarissimes*, *ἐνδοξότατοι καὶ περίβλεπτοι καὶ λαμπρότατοι*, qui fournissent chacune des contingents au Sénat. Il en sera de même pendant une partie du Ve siècle. La distinction entre les trois classes sénatoriales tendait, cependant, de plus en plus à s'affirmer et, d'autre part, les *illustres* se détachaient nettement des *respectables* et des *clarissimes*. La distinction entre les trois classes est affirmée par un texte de l'année 412, fixant les taux des amendes pour certains délits d'hérésie. «Illustres poenae nomine fisco nostro quinquaginta cogantur inferre, spectabiles auri pondo quadraginta, senatores auri pondo triginta, clarissimi auri pondo

---

1. C. Th. XI, 16, de annona.
2. C. I. L, 1166. Cf. Daremberg et Saglio, Dict. III, 1 (1900), p. 385: *illustres*.
3. C. Th. VI, 7, 1; Cf. XII, 1, 78.
4. René Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris p. 1914, 127; Daremberg et Saglio, Dict. IV, 2, p. 1421, *spectabiles;* P. Koch, op. cit., pp. 12-13; Hanton, Titres..., Byzantion IV (1927), p. 117.
5. C. Th. VIII, 5, 35, de cursu publ.: vir spectabilis officiorum magister.

viginti. . .» [1]. Par *senatores*, le texte fait sans doute allusion aux sénateurs *clarissimes;* quant aux simples *clarissimi*, il s'agit de personnages de l'ordre sénatorial qui ne sont pas encore entrés au Sénat.

Au IVe siècle, les *clarissimes* formaient une véritable aristocratie et constituaient la classe noble et riche de la société. Les premiers personnages de l'État, c'est-à-dire les consuls et les patrices, portaient le titre de *clarissime*, *λαμπρότατος* [2]. Les *clarissimes* avaient de nombreux privilèges: ils étaient exemptés de l'*hospitium* ou hébergement des troupes [3]; ils formaient pour le service militaire un *capitulum* spécial [4]; dès 364, ils étaient dispensés de l'*aurum coronarium* [5] et, en 396, leurs privilèges étaient renforcés par le maintien de chacun dans sa classe héréditaire [6]. Les empereurs avaient tenté cependant, plus d'une fois, de frapper de lourds impôts les *clarissimes*. Constance fit établir l'état de fortune des *clarissimes*, afin de les accabler d'impôts [7]. Pour mieux les pressurer, Constance conférait aux *clarissimes*, *οἱ ἐν λαμπρᾷ τύχῃ*, la préture, ce qui entraînait des dépenses si élevées que, pour échapper à cette ruineuse magistrature, les *clarissimes* préféraient s'exiler [8]. Pour entrer au Sénat, il fallait, en effet, passer par la préture; mais l'empereur, il est vrai, dispensait souvent de l'exercice réel de la charge [9].

Au IVe siècle et au Ve siècle encore, le *clarissimat* donnait accès au Sénat; les codicilles de *clarissimat* étaient, par suite, très recherchés, surtout par les curiales, qui espéraient trouver par là un moyen d'échapper à la curie, malgré les avertissements répétés des empereurs.

---

1. C. Th. XVI, 5, 52, de haereticis (an. 412).

2. St. Athanase, cité par Du Cange, Gloss. s.v. *λαμπρότατοι : ὑπατίᾳ Ἰουλίου Κωνσταντίου τοῦ λαμπροτάτου Πατρικίου ἀδελφοῦ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Αὐγούστου καὶ Ῥουφίνου Ἀλβίνου τῶν λαμπροτάτων,* Jules Constance, fils de Constance Chlore, fut consul en 335 avec Celonius Rufus Albinus. Au Ve siècle et même à la fin du IVe siècle, les consuls étaient souvent simplement qualifiés de V.C.; C.J. VI, 23, 22, de testam. Basilio Juniore V.C. cos. (an. 480). Cf. C. Th. XI, 36, 33, quor. appell. «Probo V.C. cos. (an. 406); C. Th. XVI, 6, 6 et 7, ne sanct. bapt.» Lucio V.C. cos. (an. 413); C. Th. XVI, 8, 14, de Judaeis, «Théodore V.C. cos. (an. 399); C. Th. XVI. 10, 9, de paganis». Bantone V.C. cos. (an. 385).

3. C. Th. VIII, 8, 1 et 2. Cf. E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain (an. 395-410), Paris 1951, p. 21.

4. C. Th. XI, 23, 3. Cf. E. Demougeot, op. cit., p. 22.

5. E. Demougeot, op. cit. p. 35.

6. C. Th. VIII, 21, 3, Cf. E. Demougeot, op. cit., p. 163.

7. Zosime 105 (Bonn).

8. Zosime 104 (Bonn).

9. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 10-11 et 62.

Pour ceux qui avaient régulièrement obtenu le *clarissimat* par l'exercice réel d'une magistrature *clarissime* et qui n'avaient aucun lien avec la curie, le *clarissimat* produisait ses pleins effets. Pour ceux qui avaient obtenu simplement des codicilles de *clarissimat*, ou, plus exactement, qui avaient été promus à titre purement honorifique à quelque magistrature *clarissime*, dont ils n'avaient pas à remplir les charges, le *clarissimat* produisait aussi ses effets, à condition que le bénéficiaire ne fût pas lié à la curie [1]. Pour les curiales, par contre, l'octroi de codicilles honorifiques de *clarissime* ne produisait pas les mêmes effets [2]. Une loi de 418 interdit même aux curiales de solliciter des codicilles de *clarissime* [3]. En somme, au IVe siècle, le *clarissimat* avait toujours un vaste domaine et le titre donnant accès au Sénat était toujours fort recherché: *optata clarissimatus dignitas* [4].

La création de l'*illustrat* et du *spectabilat* rejeta le *clarissimat* au dernier rang de l'ordre sénatorial. Une fois exclus du Sénat, les *clarissimes* virent leur titre perdre beaucoup de sa valeur; les codicilles du *clarissimat*, jadis si recherchés, perdirent beaucoup de leur attrait. Dès le début du Ve siècle, un grand nombre de fonctionnaires était entré dans la classe des *respectables*, ce qui provoqua une baisse des fonctions simplement *clarissimes* dans la hiérarchie, comme en témoigne la *Notitia dignitatum Orientis*. Cette extension du *clarissimat* avait commencé, du reste, dès la fin du IVe siècle, avec la disparition du titre de *perfectissime*. Déjà, en 365, Valentinien et Valens accordaient le *clarissimat* aux *actuarii*, qui avaient plus de 10 ans de services [5]. En 396, un édit

---

1. Le diplôme d'une magistrature honorifique donnait aussi bien entrée au Sénat que la magistrature elle-même. Cf. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 62. Voir C. Th. XII, 1, 122, de decurion. (an. 390): hi quibus detulimus splendidos magistratus, quosque etiam ornavimus insignibus dignitatum, si non habent curiam, cui aut necessitudinis foedere aut nexu sanguinis teneantur, in splendidissimum ordinem senatorium et illam nobilissimam curiam cooptentur. Cf. encore C. Th. XII, 1, 74 § 5, de decurion. (an. 371).

2. C. Th. XII, 1, 42, § 1, de decurion. (an. 354): «Si quis clarissimae meruerit infulas dignitatis, nec indulti muneris gratiam codicillorum allegatione percepit, impetratae fructum dignitatis amittat». C. Th. XII, 1, 74 § 4, de decurion. (an. 371): «Inanes vero umbras et cassas imagines dignitatum codicillis honorariis sectantes, nihil adjuvari praecipimus».

3. C. Th. XII, 1, 183, de decurion. (an. 418): «Neminem obnoxium curiae ad incongruam sibi fortunam deinceps adspirare elicitis codicillis clarissimatus magnitudo tua permittat...» Cf. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, pp. 37-38: Les curiales au Sénat.

4. C. Th. XII, 1, 74, de decurion. (an. 371).

5. C. Th. VIII, 1, 10.

viginti...»[1]. Par *senatores*, le texte fait sans doute allusion aux sénateurs *clarissimes;* quant aux simples *clarissimi*, il s'agit de personnages de l'ordre sénatorial qui ne sont pas encore entrés au Sénat.

Au IVe siècle, les *clarissimes* formaient une véritable aristocratie et constituaient la classe noble et riche de la société. Les premiers personnages de l'État, c'est-à-dire les consuls et les patrices, portaient le titre de *clarissime*, *λαμπρότατος*[2]. Les *clarissimes* avaient de nombreux privilèges: ils étaient exemptés de l'*hospitium* ou hébergement des troupes[3]; ils formaient pour le service militaire un *capitulum* spécial[4]; dès 364, ils étaient dispensés de l'*aurum coronarium*[5] et, en 396, leurs privilèges étaient renforcés par le maintien de chacun dans sa classe héréditaire[6]. Les empereurs avaient tenté cependant, plus d'une fois, de frapper de lourds impôts les *clarissimes*. Constance fit établir l'état de fortune des *clarissimes*, afin de les accabler d'impôts[7]. Pour mieux les pressurer, Constance conférait aux *clarissimes*, *οἱ ἐν λαμπρᾷ τύχῃ*, la préture, ce qui entraînait des dépenses si élevées que, pour échapper à cette ruineuse magistrature, les *clarissimes* préféraient s'exiler[8]. Pour entrer au Sénat, il fallait, en effet, passer par la préture; mais l'empereur, il est vrai, dispensait souvent de l'exercice réel de la charge[9].

Au IVe siècle et au Ve siècle encore, le *clarissimat* donnait accès au Sénat; les codicilles de *clarissimat* étaient, par suite, très recherchés, surtout par les curiales, qui espéraient trouver par là un moyen d'échapper à la curie, malgré les avertissements répétés des empereurs.

---

1. C. Th. XVI, 5, 52, de haereticis (an. 412).

2. St. Athanase, cité par Du Cange, Gloss. s.v. *λαμπρότατοι : ὑπατίᾳ Ἰουλίου Κωνσταντίου τοῦ λαμπροτάτου Πατρικίου ἀδελφοῦ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Αὐγούστου καὶ Ῥουφίνου Ἀλβίνου τῶν λαμπροτάτων*, Jules Constance, fils de Constance Chlore, fut consul en 335 avec Celonius Rufus Albinus. Au Ve siècle et même à la fin du IVe siècle, les consuls étaient souvent simplement qualifiés de V.C.; C.J. VI, 23, 22, de testam. Basilio Juniore V.C. cos. (an. 480). Cf. C. Th. XI, 36, 33, quor. appell. «Probo V.C. cos. (an. 406); C. Th. XVI, 6, 6 et 7, ne sanct. bapt.» Lucio V.C. cos. (an. 413); C. Th. XVI, 8, 14, de Judaeis, «Théodore V.C. cos. (an. 399); C. Th. XVI. 10, 9, de paganis». Bantone V.C. cos. (an. 385).

3. C. Th. VIII, 8, 1 et 2. Cf. E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain (an. 395-410), Paris 1951, p. 21.

4. C. Th. XI, 23, 3. Cf. E. Demougeot, op. cit., p. 22.

5. E. Demougeot, op. cit. p. 35.

6. C. Th. VIII, 21, 3, Cf. E. Demougeot, op. cit., p. 163.

7. Zosime 105 (Bonn).

8. Zosime 104 (Bonn).

9. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 10-11 et 62.

Pour ceux qui avaient régulièrement obtenu le *clarissimat* par l'exercice réel d'une magistrature *clarissime* et qui n'avaient aucun lien avec la curie, le *clarissimat* produisait ses pleins effets. Pour ceux qui avaient obtenu simplement des codicilles de *clarissimat*, ou, plus exactement, qui avaient été promus à titre purement honorifique à quelque magistrature *clarissime*, dont ils n'avaient pas à remplir les charges, le *clarissimat* produisait aussi ses effets, à condition que le bénéficiaire ne fût pas lié à la curie [1]. Pour les curiales, par contre, l'octroi de codicilles honorifiques de *clarissime* ne produisait pas les mêmes effets [2]. Une loi de 418 interdit même aux curiales de solliciter des codicilles de *clarissime* [3]. En somme, au IVe siècle, le *clarissimat* avait toujours un vaste domaine et le titre donnant accès au Sénat était toujours fort recherché: *optata clarissimatus dignitas* [4].

La création de l'*illustrat* et du *spectabilat* rejeta le *clarissimat* au dernier rang de l'ordre sénatorial. Une fois exclus du Sénat, les *clarissimes* virent leur titre perdre beaucoup de sa valeur; les codicilles du *clarissimat*, jadis si recherchés, perdirent beaucoup de leur attrait. Dès le début du Ve siècle, un grand nombre de fonctionnaires était entré dans la classe des *respectables*, ce qui provoqua une baisse des fonctions simplement *clarissimes* dans la hiérarchie, comme en témoigne la *Notitia dignitatum Orientis*. Cette extension du *clarissimat* avait commencé, du reste, dès la fin du IVe siècle, avec la disparition du titre de *perfectissime*. Déjà, en 365, Valentinien et Valens accordaient le *clarissimat* aux *actuarii*, qui avaient plus de 10 ans de services [5]. En 396, un édit

---

1. Le diplôme d'une magistrature honorifique donnait aussi bien entrée au Sénat que la magistrature elle-même. Cf. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, p. 62. Voir C. Th. XII, 1, 122, de decurion. (an. 390): hi quibus detulimus splendidos magistratus, quosque etiam ornavimus insignibus dignitatum, si non habent curiam, cui aut necessitudinis foedere aut nexu sanguinis teneantur, in splendidissimum ordinem senatorium et illam nobilissimam curiam cooptentur. Cf. encore C. Th. XII, 1, 74 § 5, de decurion. (an. 371).

2. C. Th. XII, 1, 42, § 1, de decurion. (an. 354): «Si quis clarissimae meruerit infulas dignitatis, nec indulti muneris gratiam codicillorum allegatione percepit, impetratae fructum dignitatis amittat». C. Th. XII, 1, 74 § 4, de decurion. (an. 371): «Inanes vero umbras et cassas imagines dignitatum codicillis honorariis sectantes, nihil adjuvari praecipimus».

3. C. Th. XII, 1, 183, de decurion. (an. 418): «Neminem obnoxium curiae ad incongruam sibi fortunam deinceps adspirare elicitis codicillis clarissimatus magnitudo tua permittat...» Cf. Ch. Lécrivain, Le Sénat romain, pp. 37-38: Les curiales au Sénat.

4. C. Th. XII, 1, 74, de decurion. (an. 371).

5. C. Th. VIII, 1, 10.

décidait que les fonctionnaires de la chancellerie, *memoriae epistularum*, *libellorum*, *dispositionum* auraient leur retraite après 20 ans de services, avec le titre de *clarissime* [1]. Allant plus loin, un édit d'Honorius et de Théodose II, de 413, conférait le *clarissimat* à certains fonctionnaires subalternes [2].

La perte, vers 440, du droit de siéger au Sénat s'accompagna de l'autorisation pour les *clarissimes* et les *spectabiles*, par dérogation à une règle applicable jusque là à tout membre de l'ordre sénatorial, de quitter la capitale et de résider où bon leur semblait [3]. Eux et les *respectables* usèrent largement de cette autorisation, surtout lorsqu'ils furent dispensés de la préture par Marcien (450-457) [4]. Cette mesure fit perdre à un grand nombre de *clarissimes* et de *respectables* le droit de séance au Sénat et il est vraisemblable que la mesure fut généralisée dans la suite. Il est certain, en tout cas, qu'avant le règne de Justinien (527-565), les *clarissimes* et les *respectables* avaient été exclus du Sénat et rejetés dans l'ordre sénatorial. Sous Justinien, en effet, seuls les patrices, les consuls et les *illustres* faisaient partie du Sénat et pouvaient y formuler leur avis [5].

Le large octroi du *spectabilat* au Ve siècle, contribua encore à abaisser fortement le niveau du *clarissimat*. C'est dans ce même siècle qu'apparaît l'usage de joindre dans les titulatures le *clarissimat* à l'*illustrat*. Ainsi, on voit mentionner dans les *Gesta de recipiendo codice Theodosiano*, Anicius Acilius Glabrio Faustus V. C. et *illuster tertio ex-praefecto Urbis*, *praefectus praetorio* et *consul ordinarius* (an. 438), ainsi que Flavius Paulus V.C. et *illuster*, *Urbis praefectus*. Il est vrai que dans ce même document d'autres personnages sont simplement qualifiés d'*illustres*: «*Antiochum virum illustrem ex quaestore et praefecto*, ainsi qu'*Antiochum virum illustrem quaestorem sacri palatii*».

La classe des *clarissimi* existait encore au VIe siècle. En 535, le

---

1. C. J. XII, 19, 3.
2. C. J. XII, 19, 3.
3. C. J. XII, 1, 15, de dignit. et C. J. XII, 2,1, de praetor. et honor. praetor. (an. 450).
4. Cf. E. Stein, Hist. du Bas-Empire, t. II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, p. 70.
5. Dig. 1, 9, 12, de senator. (Ulpien): «Senatores accipiendum est eos qui a patriciis et consulibus usque ad omnes illustres viros descendunt, quia et hi soli in senatu sententiam dicere possunt». (Texte interpolé par Tribonien). Cf. Basiliques, Eclog. 7: *οἱ ἀπὸ τῶν πατρικίων ἕως ἰλλουστρίων εἰσὶν οἱ συγκλητικοί*. Notes à Théoph. (ed. Bonn), p. 438.

praefectus Urbi, l'un des plus hauts fonctionnaires, porte encore le titre de *clarissimus* au lieu de *gloriosus* [1], et en 540, le comte des domestiques, ex-consul et patrice, Fl. Dominicus, est titré *clarissime*, bien qu'il ait droit au titre de *gloriosus* [2]. Mais le titre était bien déchu de son ancienne splendeur. Dans sa Novelle 71 (Ut ab illustribus), Justinien constate que les *clarissimes* sont généralement fort pauvres: «Multos conspicimus dignitates quidem ademptos et inter carissimos inscriptos... substantiae vero minoris dominos, ut penitus non sufficiant ad procuratores ordinandos»... Aussi, lorsque Justinien réorganisa l'administration provinciale, nomma-t-il *respectables* tous les nouveaux fonctionnaires qu'il créa, sauf deux vraisemblablement, qui furent titrés *clarissimes* [3]. Cependant, le gouverneur civil de Libye est *clarissime* [4]. De plus, dans son Édit IV, Justinien fait encore allusion à des fonctionnaires *clarissimes* et les Novelles 32 et 34 sont adressées à Agérochios, «*clarissimo* praesidi Aemi-Montis Thraciae», qualifié de *claritas tua* [5]. En Égypte, le *praeses* avait le titre de *λαμπρότατος*, parfois aussi de *μεγαλοπρεπέστατος* [6]. Les pagarques d'Égypte portent dans les papyrus les titres de *λαμπρότατος*, *ἐνδοξότατος*, *ἰλλούστριος*, *μεγαλοπρεπέστατος* [7]. Il est probable que les pagarques n'étaient officiellement que *clarissimes*, mais leurs administrés leur attribuaient par courtoisie les épithètes des titres supérieurs. Il n'est d'ailleurs pas impossible que certains pagarques aient obtenu à titre purement honorifique des charges *illustres*. Enfin, une loi de 529 déclare: «Neminem volumus in custodiam conjici absque jussu gloriosissimorum vel illustrium vel clarissimorum magistratuum hujus felicissimae Urbis vel provinciae...» [8].

Sans doute, on l'a vu, Justinien titra *spectabilis* tout nouveau fonctionnaire créé par lui. Ce fut, en particulier, le cas pour le préteur du peuple. Ce dernier remplaçait le préfet des Vigiles *(ὁ νυκτέπαρχος)*

---

1. Nov. XIII, 6.
2. Mansi IX, 40.
3. H a n t o n. Titres..., Byzantion IV (1927), p. 101. Cf. Justinien, Nov. 31, dont le titre n'est pas nettement indiqué.
4. Edict. XIII, cap. XVII: clarissimus provinciae Libyae praeses; cap. X, § 3: clarissimi tribuni qui cohortibus praesunt (cf. cap. IV § 3 et cap. XI, § 1); cap. XXIII: clarissimus Libyae civilis magistratus.
5. Sur ce titre, cf. P. K o c h, Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700, Jena 1903, p. 111.
6. G. R o u i l l a r d, L'administration de l'Égypte byzantine, Paris (2e ed.) 1928, p. 48.
7. G. R o u i l l a r d. op. cit., p. 79.
8. C.J. I, 4, 22, de episcop. aud.

qui, simple *perfectissime* au IIe siècle, était devenu *clarissime* au IVe siècle et, peu après, *respectable*[1]. Le préteur du peuple fut titré *vir spectabilis*[2]. Mais, détail singulier, les consuls, dans l'indication de la date, s'intitulent encore *vir clarissimi*, *λαμπρότατοι* alors que depuis longtemps, ils figuraient en tête de la classe des *illustres*. Le Code et les Novelles de Justinien offrent, du reste, d'assez nombreux exemples de cette titulature anormale[3]. Enfin, deux textes juridiques montrent l'existence encore au VIe siècle des trois grandes classes nobiliaires:

Novelle XIII, C, 3: «Nos nulli praedictam dignitatem trademus, nisi magnificis, illustribus aut spectabilibus comitibus consistorianis, aut clarissimis tribunis praetorianis et notariis . . . ».

C.J.I 4, 22 § 1 (de episcop. aud., loi de 529): «Illustrissimos et spectabiles et clarissimos magistratus admonere. . . *(τοὺς ἐνδοξοτάτους καὶ περιβλέπτους καὶ λαμπροτάτους ἄρχοντας)*. . . ab illustrissimis et magnificentissimis atque clarissimis magistratibus. . . ».

Le *clarissimat* indiquait donc encore, au cours du VIe siècle, un rang social déterminé et gardait sa place dans la hiérarchie officielle. Mais, déjà à la fin du VIe siècle, le terme *λαμπρότατος, clarissimus* tend à perdre sa signification précise. L'abus des épithètes provoque une inévitable confusion et il est très probable qu'au VIIe siècle le *clarissimat* disparut comme classe nobiliaire spéciale, car la dernière mention semble dater de 639[4]. Le terme *λαμπρότατος* n'eut désormais que la valeur d'un simple prédicat de courtoisie, comme l'épithète *ὑπερλαμπρότατος* qui accompagne le nom de divers hauts fonctionnaires, dans certains textes du Ve siècle[5]. C'est dans ce sens que l'on trouve encore *λαμπρότατος* employé au XIe siècle par Psellos[6].

La disparition des diverses magistratures *clarissimes*, dont les services furent réunis sous la direction d'un magistrat *respectable*, accéléra la décadence et finalement la disparition du *clarissimat*. Au VIIe siècle, l'épithète *λαμπρότατος, clarissimus* est mentionnée pour la dernière fois[7].

---

1. C'est sans doute par suite d'une interpolation que Paul, au Digeste, donne au Préfet des Vigiles le titre de *vir spectabilis*. (Dig. 1, 15, 3, de off. praef. Vig., texte de Paul), car le *spectabilat* n'existait pas encore au IIIe siècle.

2. Nov. XIII. c. 6. de praetor. pop. (an. 535).

3. C.J. VIII, 47 (48), 10 et 11, de adoption. (an. 530). Nov. 1, 3, 4, 70, 72, 73, 76...

4. P. Koch, Die byzantinischen Beamtentitel, p. 20 et 2.

5. Du Cange, Glose. s.v. *λαμπρότατος*.

6. C. Sathas, Mes. Bibl. V. p. 423, *λαμπρότατε κύριέ μου*.

7. P. Koch. op. cit. p. 22.

Le *clarissimat* était attaché à un certain nombre de fonctions. Paul Koch, dans son étude, *Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700,* a donné la liste à peu près complète des fonctions *clarissimes* [1]. À son exposé, on peut ajouter les remarques suivantes.

Les ducs, tribuns et prépositites n'étaient encore que *clarissimes* en 386 [2]. Ils sont *spectabiles* dans la *Notitia dignitatum.*

Les domestiques, protecteurs et scholaires, promus au grade de decemprimat sont immédiatement titrés *clarissimes* et agrégés en cette qualité au Sénat, tout en étant dispensés des charges sénatoriales [3].

Le primicier des domestiques et des protecteurs, promu au tribunat, obtient le *respectabilat* s'il est nommé duc; autrement, il n'a droit qu'au *clarissimat*, avec la dignité de consulaire [4].

Le primicier des scholaires obtient le *clarissimat* avec la dignité de comte [5].

Les silentiaires ne sont encore que *clarissimes* sous Anastase Ier [6]. Ils deviendront *spectabiles* en 528 [7], ce qui n'empêche pas de voir mentionné, en 540, le silentiaire Romulus, *vir clarissimus* [8]. Parvenus au décurionat, les silentiaires, en prenant leur retraite, reçoivent l'illustrat [9].

Sous Anastase Ier, le préfet de l'annone est *clarissime* [10], ainsi que l'*adjutor* [11]. Le *cornicularius* reste *clarissime* jusque vers 550 [12].

En 413, les chefs de bureau des grandes administrations sont *clarissimes* [13]. A la fin du VIe siècle, il est vraisemblable que les employés

---

1. P. Koch, Die byz. Beamtentitel, pp. 14-21.
2. C. Th. XII, 1, 113, de decurion. (an. 386): «Admonitis VV CC ducibus, tribunis, praepositis...».
3. C. Th. VI, 24, 7, 8, 9, 10 (an. 414, 416, 427), de domest. et protect.: «Statim clarissimo nomine decorentur et inter allectos velut ex-consularibus habiti senatoria se praeditos gaudeant dignitate...».
4. C. Th. XII, 17, 2 (an. 432) de domestic. «Consulari, id est, clarissimatus dignitate perfruantur».
5. C.J. XII, 30, 2 (vers 474) de privil. sch. «Virorum clarissimorum comitum dignitatem».
6. C.J. XII, 16, 5, de silentiar. (an. 500): «Jubemus clarissimorum silentiariorum...».
7. C.J. III, 28, 30 § 2 (an. 528).
8. P. Koch, Die byz. Beamtentitel, p. 15.
9. C.J. XII, 16, 1, 3 (an. 415, 432).
10. C.J. XII, 19, 12 § 1.
11. C.J. XII, 19, 12 § 3.
12. E. Stein, Hist. du Bas-Empire, t. II (1949), p. 711, n. 6.
13. C.J. VI, 26, 2 § 16 (an. 413): «Dignitatem clarissimorum honoremque percipiant».

des ministères et les officiers subalternes étaient titrés *clarissimes*[1].

Dès 396, les *scrinarii* ont reçu le rang de *clarissime*. Les lois des 14, 15 et 27 février 396, donnent, en effet, ce rang aux *scrinarii* de la *memoria* des *libelli* et des *epistulae*, après 20 ans de service[2].

Les *magistri*, qui sont *clarissimes* en 344, sont *illustres* dès 368[3].

Les *comites stabuli* sont qualifiés de *viri clarissimi*[4]. Mais, il n'y a aucune impossibilité à ce qu'ils aient été titrés *spectabiles*, car on voit le *comes Africae*, titré *spectabilis*, être aussi appelé, dans le même passage du Code Théodose, *vir clarissimus*[5].

Le *στρατηγός*, qui était tout d'abord *perfectissime*, est *clarissime* avant 365 et *illustre* vers 371[6].

Dans son étude sur les titres byzantins, Hanton[7] cite à diverses reprises l'emploi de *λαμπρότατος* dans les titulatures. On trouve ainsi cette épithète accolée aux personnages suivants:

ἀργυροπράτης, banquier, au VIe siècle et également après;

ἄρχων, *ἡγεμών*, depuis le Ve siècle;

ληγᾶτος, *πατὴρ τῆς πόλεως*, *πρωτεύων*, *ὑπατικός*. Dans tous ces cas, il s'agit bien, semble-t-il, d'une épithète officielle et non d'une épithète de courtoisie.

1. E. Stein, Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines, «Traditio» 7, 1949/1951, p. 144.
2. C. Th. VI, 26, 7 et 8; 27, 10.
3. C. Th. VII, 5, 30.
4. C. Th. XI, 17, 3.
5. E. Stein, Hist. du Bas-Empire, t. II (1949), pp. 796-798.
6. Hanton, Titres..., Byzantion IV (1927), p. 125.
7. Ibid., pp. 100-102.

INDEX

(établi par Mme R. Guilland)

I. Index des noms propres.

II. Index des Fonctions et Dignités.

R. GUILLAND

ON MICHAEL PSELLUS' ADMISSION OF FAITH

Psellus was born in 1018. At the age of thirty he had already attained high ranks both in the political and academic life: in fact, under Constantine IX Monomachus (1042-1055), we meet him as a protoasecretis and at the same time a hypatos *τῶν φιλοσόφων* in the re-opened Constantinople University.

His philosophic teaching distinguished itself by its fervent Platonism very soon. Plato's revival even in the schools after centuries of Aristotle's uncontested authority was a novelty not quite unwelcome to Byzantium. Psellus' pupils, many of whom had already acquired high reputation, increased rapidly; they pursued the study of the Platonic doctrines enthusiastically. Not equally enthusiastic were the upper ecclesiastical circles. Indeed, Psellus, in rearranging Plato's, Plotinus', Iamblichus' and Porphyrius' doctrines, was anxious to point at the continuity of pagan and patristic thought. Nevertheless, he could give the impression, that he was going astray, opening the way to a pagan restoration rather than a strengthening of Christian dogma.

Psellus' astonishing rise in politics and teaching caused him many enemies among his numerous competitors. These, no less than the clergy's mistrust, worked together to make his life hard: charges and slanders were spread, polemics and vigorous self-defence followed [1].

On several occasions matters became seriously involved, and Psellus lost the Emperor's favour, even though for a short time. The first of these incidents took place towards the end of Constantine Monomachus' reign. The Emperor was driven to occupy himself with the polemics, and Psellus was recalled to moderation. In 1055, he entered, evidently under compulsion, the Bithynian monastery of Olympus and spent some time there. His monastic retreat was short enough; however, his adversaries had found great satisfaction in seeing him left out of the public life. The profession of faith Psellus had to pronounce,

---

1. Cfr. A. Garzya, Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello, Naples 1966, p. 13,3. A. Michel, «Schisma und Kaiserhof in Jahre 1054. Michael Psellos», in 1054 - 1954: L'église et les églises, Chevetogne 1954, p. 351 - 440.

addressing himself to the Emperor directly, is likely to precede a little his entering the monastery.

The text of the *professio fidei* is contained in the cod. Laur. gr. LIX 8, ff. 1-7, and has never been published till now. The title runs as follows: *τοῦ σοφωτάτου καὶ ὑπερτίμου κῦρ κωνσταντίνου τοῦ ψελλοῦ ἔκθεσις πίστεως ἐκδοθεῖσα τῷ βασιλεῖ κυρῷ κωνσταντίνῳ τῷ μονομάχῳ πρὸς ἔλεγχον τῶν διαβαλλόντων αὐτόν*. The fact that Psellus is called Constantine proves that he had not yet entered the monastery on Mount Olympus, where he will assume the monastic name of Michael. The present participle *διαβαλλόντων* witnesses to the controversy being still alive.

The Emperor accepted Psellus' admission of faith, and could reassure the high clergy of St. Sophia. At the same time, he decided to prevent Psellus from taking part in the political affairs of the capital for a certain period, in order to dispel the thick clouds of the polemics.

The text of the *ἔκθεσις* touches on the most salient points of dogma, following the same order as the Nicaean-Constantinopolitan creed, and aims at stating precisely the author's attitude towards each question. The Trinity dogma seems to be the pivot around which his greatest attention turns.

The text is divided into fourteen chapters, of which we give here a brief summary[1].

1. Identity of substance in Trinity: differentiated in the persons, undifferentiated in essence.

2. Three persons, *viz.* hypostaseis in Trinity, one God: without beginning, without end; everlasting, eternal. Anathema against Sabellius and Areius.

3. The Son engendered from the Father, the Holy Ghost proceeding from the Father beyond ages and times.

4. The Father causative principle of the Son; the Son inseparable from the Father; the Holy Ghost glorified together with the Son because of being inseparable from Father and Son.

5. Trinity eternal and consubstantial: transcending every substance, united without confusion, distinguished without separation.

6. Under the Emperor Augustus the Son became a man because of Adam's and our own sin; descended from heaven, but did not change, being a man, his divine nature.

7. The Son of God received body from the blood of Holy Mary ever-virgin; from her womb proceeds the substance of the Son, which

1. The actual Greek text is published as an appendix to the present article.

is unique, but held together by two natures: the human and the divine.

8. The two natures united themselves without change: they did not form a new nature, but a composite substance. Curse upon Nestorius, Eutyches, Severus.

9. Blessed Virgin Mary became Jesus Christ's mother without pangs of childbirth. She is superior to all other creatures, even to Cherubim and Seraphim.

10. Our Lord really, not symbolically, incarnated: he was hungry, thirsty, and suffered according to the law of the body. At the same time he was mortal and immortal, visible and invisible, circumscribed and uncircumscribed; he is one and the same, and performs divine and human deeds.

11. Opposition between essence and hypostasis, *viz.* person: essence indicates the form embracing the hypostaseis, *viz.* God, man; hypostasis indicates the person, *viz.* Father, Son, Holy Ghost. Only one hypostasis of the divine essence was embodied in flesh, *viz.* the Son, not the essence in itself.

12. Trinity is characterized by three persons and one nature; our incarnated Lord by one person and two natures. I accept all that the prophets announced in advance, the Apostles explained, the Fathers defined in the seven councils. I am baptized in the name of the three Persons: in the likeness of Christ's death, I descend into water three times; having share in his resurrection, I emerge from water again.

13. I believe in Christ's resurrection, his ascent into heaven and his sitting together with Father and Holy Ghost, his second advent; the impartial and terrible judgement, the pleasure of the righteous, the punishment of the sinners.

14. I worship and venerate the images of Christ and Mary, as well as the pictures of all who were dear to Christ; but I do not stand by the imitating shadows, I am true to the imitated prototypes.

The sources of the *professio* are easily recognizable. John Damascene's treatise *de fide orthodoxa* surely occupies the first place among them all: Psellus not only follows the contents of this work closely, but he often quotes passages word by word. As regards the trinitarian question, Cyril of Alexandria is obviously present with his *de Trinitate.* Other Fathers occur occasionally: e.g. Basil, Gregory of Nazianzus, etc.

1 *Τοῦ σοφωτάτου καὶ ὑπερτίμου κῦρ Κωνσταντίνου τοῦ Ψελλοῦ ἔκθεσις πίστεως ἐκδοθεῖσα τῷ βασιλεῖ κυρῷ Κωνσταντίνῳ τῷ Μονομάχῳ πρὸς ἔλεγχον τῶν διαβαλλόντων αὐτόν.*

1. Πιστεύω εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, τὴν ἁγίαν τριάδα καὶ ὁμοούσιον, τὴν διαιρετὴν μὲν τοῖς προσώποις ἀδιαίρετον δὲ τῇ οὐσίᾳ καὶ τῇ
1ᵛ *θεότητι, ἐξ ἧς | πάντα τὰ ὄντα ὑφέστηκε καὶ ὅσα ἐν σωματικαῖς τάξεσι.*

2. Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ τρία πρόσωπα τρεῖς ὑποστάσεις, ἀρχὴν δὲ μίαν καὶ κυριότητα, ἄναρχον ἀτελεύτητον ἀΐδιον καὶ αἰώνιον. καὶ ἀναθεματίζω Σαβέλλιον τὸν εἰς ἓν πρόσωπον τὰ τρία συστέλλοντα, καὶ Ἄρειον τὸν τὴν μίαν θεότητα φύσεσι τρισὶ κατατέμνοντα. |
2 *3. Πιστεύω ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν γεννηθῆναι καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκπορευθῆναι χρόνων καὶ αἰώνων ἐπέκεινα.*

4. Πιστεύω ὅτι ὁ Πατήρ ἐστιν αἴτιος τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς· καὶ ὅτι ὁ Υἱὸς τελεία ὑπόστασίς ἐστι, τῆς πατρικῆς ἀχώριστος ὑποστάσεως· καὶ ὅτι τὸ Πνεῦμα
2ᵛ *τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ Υἱῷ συμπροσκυνεῖται | καὶ συνδοξάζεται, ἀχώριστον ὂν καὶ ἀνεκφοίτητον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ.*

5. Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ πάσης οὐσίας ἐξῃρημένην εἶναι τὴν ὑπέρχρονον τριάδα καὶ ὁμοούσιον, ἀσυγχύτως ἑνουμένην καὶ ἀδιαστάτως διαιρουμένην· μίαν οὐσίαν καὶ τρεῖς ὑποστάσεις, τελείαν ἐξ ἀρχῆς καὶ μηδενὶ προσώπῳ ἐλλείπουσαν. ἅμα γὰρ Πατὴρ Υἱὸς καὶ Πνεῦμα ἅγιον. |
3 *6. Πιστεύω ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων, ἤτοι ἐπὶ τῶν χρόνων Αὐγούστου Καίσαρος, κατὰ τὸ ͵εφʹ ἔτος, ἄνθρωπον γενέσθαι τὸν ἕνα τῆς ἁγίας τριάδος ἤτοι τὸν μονογενῆ Υἱὸν τοῦ Πατρός· καὶ τῶν μὲν πατρικῶν κόλπων μὴ ἀποφοιτῆσαι, διὰ δὲ τὴν ἐμὴν ἁμαρτίαν — ἐμὴ γὰρ ἡ τοῦ προπάτορος — κλῖναι*

COD.: Laur. gr. LIX 8=L 12 s. in marg. latine 'unus ex Graecorum erroribus' L 18 *αἰσχάτων* L 19 in marg. *πεντακισχιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ* L a.m.

---

5 *πιστεύομεν... εἰς ἕνα θεόν, μίαν ἀρχήν, ἄναρχον* Ioh. Dam. fid. orth. 1, 8 (PG 94, 808b); *ἄναρχος, ἀτελεύτητος, αἰώνιός τε καὶ ἀΐδιος* id. ibid. 1, 2 (PG 94, 792c) 10 *αἴτιον μὲν φυσικόν, ὁ πατὴρ...* Ioh. Dam. fid. orth. 1, 8 (PG 94, 820b) 12 *τὸ δὲ Πνεῦμα... ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευθῆναι κτλ.* Basil. ep. 125 (II 34, 32 s. Courtonne) 13 *(Πνεῦμα) ἀνεκφοίτητον πατρὸς καὶ υἱοῦ* id. ibid. 1, 8 (PG 94, 821c) 14 cf. Ioh. Dam. fid. orth. 1, 8 (PG 94, 808d et Cyr. trin. PG 77, 1132b) 15 s. cf. Ioh. Dam. fid. orth. 1, 8 (PG 94, 809a) necnon Cyr. trin. PG 77, 1132c: *ὑποστάσεσι... ἀσυγχύτως ἡνωμέναις καὶ ἀδιαστάτως διαιρουμέναις... εἰς πατέρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα* 20 s. cf. Ioh. 1, 18 *ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρός,* locum valde laudatum, plurifariam explicatum (Lampe s.v. *κόλπος* 4)

τοὺς οὐρανοὺς καὶ καταβῆναι, καὶ τὴν τῆς θεότητος φύσιν μὴ ἀλλοιώσαντα
ἄνθρωπον γενέσθαι τέλειον. |
3v 7. Πιστεύω ἐκ τῶν ἀχράντων αἱμάτων τῆς ἁγίας καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας
τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ σωματωθῆναι καὶ Κύριον ἡμῶν· καὶ προελθεῖν ἐκ τῆς ἐκείνης
νηδύος ὑπόστασιν μίαν ἐκ δύο σύνθετον φύσεων. εἰ γὰρ καὶ ἄνθρωπός ἐστι καὶ
Θεός, ἀλλ' ἓν πέφυκε πρόσωπον, ἐν δυσὶ φύσεσι γνωριζόμενον.
4 8. Πιστεύω ὅτι ἀτρέπτως καὶ ἀναλλοιώτως ἡνώθη|σαν αἱ φύσεις, καὶ
ὅτι ἐκ δύο φύσεων τελείων ἡ ἕνωσις γέγονεν, οὐχ ὅτι αἱ δύο φύσεις μίαν σύν-
θετον ἀπετέλεσαν φύσιν, ἀλλ' ὅτι ἡνώθησαν ἀλλήλαις εἰς μίαν ὑπόστασιν σύν-
θετον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. καὶ ἀναθεματίζω Νεστόριον τὸν εἰς δύο υἱοὺς τὸν
ἕνα κατατέμνοντα καὶ Εὐτυχῆ καὶ Σεβῆρον τοὺς σύγχυσιν τῶν συνελθουσῶν
δύο φύσεων δογματίζοντας. |
4v 9. Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ τὴν ἁγίαν Θεομήτορα Μαρίαν ἄνευ ἀνδρὸς
συλλαβεῖν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ ἄνευ ὠδίνων τεκεῖν. τὴν αὐτὴν
ὁμολογῶ ὑπερτέραν γενέσθαι τῶν Χερουβὶμ καὶ ἁγιωτέραν τῶν Σεραφὶμ καὶ
καθαρωτέραν πάσης γενετῆς φύσεως.
10. Πιστεύω ὅτι κατὰ ἀλήθειαν ἐσαρκώθη ὁ Κύριος, καὶ οὐ κατὰ φαντα-
5 σίαν, καὶ ὅτι ἐπείνησε | καὶ ἐδίψησε καὶ ἠγωνίασε νόμῳ σώματος, καὶ ὅτι
θνητὸς ὁ αὐτὸς καὶ ἀθάνατος ἦν, ὁρατὸς καὶ ἀόρατος, περιγραπτὸς καὶ ἀπερί-
γραπτος, καὶ ὅτι εἷς ἦν καὶ ὁ αὐτὸς ὁ καὶ τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἐνεργῶν.
11. Πιστεύω ὅτι ἄλλο ἐστὶν οὐσία καὶ ἄλλο ὑπόστασις. ἡ μὲν γὰρ οὐσία
5v τὸ περιεκτικὸν εἶδος σημαίνει | τῶν ὑποστάσεων, οἷον Θεὸς ἄνθρωπος, ἡ
δ' ὑπόστασις τὸ πρόσωπον δηλοῖ, Πατέρα Υἱὸν καὶ Πνεῦμα ἅγιον. μίαν οὖν
ὑπόστασίν φαμεν σεσαρκῶσθαι τῆς θείας οὐσίας ἤτοι τὸν Υἱόν, ἀλλ' οὐκ αὐτὴν
τὴν οὐσίαν.
12. Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ τὴν μὲν ἁγίαν τριάδα ἐν τρισὶ προσώποις καὶ
μιᾷ φύσει χαρακτηρίζεσθαι, τὸν δὲ σαρκωθέντα Κύριον ἐν ἑνὶ προσώπῳ καὶ
6 δυσὶ γινώσκεσθαι | φύσεσι· καί, ἵνα συντόμως εἴπω, πιστεύω, οἷς προκατήγ-
γειλαν οἱ προφῆται, οἷς εἰσηγήσαντο οἱ ἀπόστολοι, οἷς ἐν ταῖς ἑπτὰ συνόδοις
οἱ πατέρες ὡρίσαντο. ἐπὶ τρισὶ προσώποις βεβάπτισμαι· σύμφυρος γεγονὼς τῷ

---

39 ἐπείνησε L^{pc} ἐπίνησε L^{ac} 41 καὶ² L^{sl}a.m.

---

24 s. τὰ τῆς ἁγίας ἀειπαρθένου καθαρὰ καὶ ἀμώμητα αἵματα Ioh. Dam. fid. orth. 4, 13 (PG 94, 1140c) Cyr. trin. PG 77, 1152a 29 ss. ὁρῶμεν ὅτι δύο φύσεις συνῆλθον ἀλλήλαις καθ' ἕνωσιν ἀδιάσπαστον ἀσυγχύτως ἀτρέπτως Cyr. ep. 45 (153, 8 Schwartz) 34ss. Ioh. Dam. fid. orth. 4, 14 (PG 94, 1157b) 36 s. Ioh. Dam. hom. I nativ. BMV 9 40. περιγραπτὸν σώματι, ἀπερίγραπτον πνεύματι Greg. Naz. ep. 101 (PG 37, 177b) 42s. ἡ μὲν οὐσία τὸ κοινὸν καὶ περιεκτικὸν εἶδος ὑποστάσεων σημαίνει Ioh. Dam. fid. orth. 3, 4 (PG 94, 997a)

ὁμοιώματι τοῦ θανάτου Χριστοῦ τρὶς καταδὺς εἰς τὸ ὕδωρ, συμμέτοχος καὶ τῆς ἀναστάσεως αὖθις ἀναδύς. |

6v *13. Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ τὴν ἐκ νεκρῶν ἔγερσιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν εἰς οὐρανοὺς μετὰ τοῦ σώματος ἄνοδον, τὴν μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος συνεδρίαν, τὴν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν, τὸ ἀδέκαστον καὶ φρικτὸν δικαστήριον, τὴν τῶν δικαίων ἀπόλαυσιν καὶ ⟨τὴν⟩ τῶν ἁμαρτωλῶν κόλασιν.*

14. Προσκυνῶ καὶ λατρεύω τῇ εἰκόνι τοῦ σαρκωθέντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ,
7 *τῷ τύπῳ* | *τοῦ σώματος τῆς ἁγίας αὐτοῦ μητρός, ταῖς διὰ χρωμάτων μορφαῖς τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων αὐτῷ, οὐκ ἐμμένων αὐταῖς ταῖς σκιαῖς, ἀλλ' εἰς τὸ πρωτότυπον ἀναφέρων τὴν ὁμοιότητα.*

ANTONIO GARZYA

---

57 inserui

---

56 de duobus adventibus Iustin. I ap. 52, 3 (PG 6, 404d) 58 *προσκυνήσωμεν καὶ λατρεύσωμεν μόνῳ τῷ κτίστῃ* Ioh. Dam. imag. 3, 41 (PG 94, 1357a)

ΕΝΔΕΙΞΙΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΝ ΤΟΥ ΑΚΑΘΙΣΤΟΥ ΥΜΝΟΥ

«Χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς»

Ἡ πατρότης καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ περιλάμπρου καὶ βαθύτατα συγκινοῦντος τὸ ὀρθόδοξον ἐκκλησίασμα Ἀκαθίστου ὕμνου ἀπετέλεσε πρόβλημα ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων[1] καὶ ἐξηκολούθησε νὰ ἀπασχολῇ τοὺς ἐρευνητὰς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι σήμερον. Ἐπροτάθησαν τὰ

1. Θεόδωρος ὁ Σκουταριώτης (ΙΓ' αἰ.) ἀποδίδει τοὺς οἴκους εἰς τὸν πατριάρχην Σέργιον. Σύνοψις Χρονικὴ ἔκδ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 7, Ἐν Βενετίᾳ - Ἐν Παρισίοις 1894, σ. 109. Εἰς τὸν κώδικα ἀρ. 41 τῆς μονῆς Βλαταίων, φυλ. 193 ὑπάρχει σημείωμα, οὗτινος τὸ περιεχόμενον κατὰ τὸν Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην, πρ. Λεόντοπόλεως, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ μονῇ Βλατέων (τσαοὺς-μοναστῆρι) ἀποκειμένων κωδίκων, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1918, ἔχει ὡς ἑξῆς: *«οὗτοι οἱ θεῖοι οἶκοι εἰσιν ὥς τινες λέγουσι Σεργίου τοῦ τηνικαῦτα τὸν... Κωνσταντινουπόλεως· ἄλλοι τοῦ θείου Ρωμανοῦ (διακόνου) τοῦ μελῳδοῦ»*. Τὴν γραφὴν ταύτην ἀποδέχονται καὶ οἱ C. Emerau, Hymnographi byzantini ἐν Échos d'Orient, τ. 21 (1922), σ. 260 - 261 καὶ E. Wellesz, The «Akathistos». A study in the byzantine hymnography ἐν Dumbarton Oaks Papers, τ. 9 - 10 (1956), σ. 151. Τὸ αὐτὸ σημείωμα κατὰ τὸν Π. Παπαγεωργίου, Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ μονὴ τῶν Βλατοίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς, ἐν Byzantinische Zeitschrift, τ. 8 (1899), σ. 406, ἔχει ὡς ἀκολούθως: *«οὗτοι οἱ θεῖοι οἶκοι οὐκ εἰσὶν ὥς τινες λέγουσιν σεργίου τοῦ τηνικαῦτα τὸν θρόνον κο⟨σμοῦντος⟩ Κωνσταντινουπόλεως ἀλλὰ τοῦ θείου ρωμα⟨νοῦ ὃς ἐπεκαλεῖτο?⟩ μελῳδός»*. Πάντες οἱ ἀνωτέρω χρονολογοῦν τὸ σημείωμα εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ἐνῷ ὁ Ν. Τωμαδάκης, Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτὴ καὶ ἡ ὑμνολογία της, σ. 7 καὶ Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις, σ. 159 (πλήρη τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ἀμφοτέρων τῶν μελετῶν βλ. κατωτέρω, σ. 48, σημ. 2) δέχεται ὅτι εἶναι τοῦ ΙϚ' αἰῶνος. Τὰ χειρόγραφα πάντως τῆς μονῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1957 τοὐλάχιστον ἦσαν ἀπρόσιτα εἰς τοὺς ἐρευνητάς, ἐναποκείμενα εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἰβήρων, ὅπου μετεφέρθησαν πρὸς φύλαξιν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ὡς βεβαιοῖ ὁ M. Richard, Répertoire des Bibliothèqnes et des catalognes de manuscrits grecs², Paris 1958, σ. 206 - 207. Τὸ Συναξάριον (κατὰ τὸ Σάββατον τῆς ε' ἑβδομάδος τῆς Τεσσαρακοστῆς PG, τ. 92, στ. 1352) παρέχει μὲν τὴν πληροφορίαν ὅτι διὰ τὴν λύτρωσιν τῆς βασιλευούσης ἀπὸ τῆς πολιορκίας τῶν Ἀβάρων τῷ 626 *«ὅ γε μὴν θεοφιλὴς τῆς Κωνσταντίνου λαὸς τῇ θεομήτορι τὴν χάριν ἀφοσιούμενοι ὁλονύκτιον τὸν ὕμνον καὶ ἀκάθιστον αὐτῇ ἐμελῴδησαν ὡς ὑπὲρ αὐτῶν ἀγρυπνησάσῃ καὶ ὑπερφυεῖ δυνάμει διαπραξαμένῃ τὸ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τρόπαιον»*, ἀλλὰ δὲν προσδιορίζει οὔτε ὄνομα ποιητοῦ οὔτε ἀκριβῆ χρόνον συνθέσεως τοῦ ὕμνου.

ὀνόματα Ρωμανοῦ τοῦ μελῳδοῦ, πατριάρχου Σεργίου, Γεωργίου Πισίδου, πατριάρχου Γερμανοῦ Α', πατριάρχου Φωτίου ἢ καὶ ὀλιγώτερον ἐπιφανῶν ποιητῶν ἢ λογίων ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ' αἰῶνος μὲ ἀνίσου ἀξίας ἐπιχειρήματα. Καὶ αἱ μὲν ἀκρόταται χρονολογίαι, στερούμεναι σοβαρᾶς ἐπιστημονικῆς βάσεως, οὐδένα σήμερον εὑρίσκουν ὑποστηρικτήν[1]. Τὴν λοιπὴν ἐπιχειρηματολογίαν, ἀναφερομένην εἰς τὴν προσγραφὴν τοῦ ὕμνου εἴς τινα τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ὑμνογράφων ἢ λογίων ἀνδρῶν ἢ εἰς τὴν χρονικὴν τοποθέτησιν τούτου ἐντὸς περιόδου καλυπτούσης τοὺς ϛ', Ζ' αἰῶνας καὶ Η' ἀρχόμενον, κρίνω περιττὸν νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα, δεδομένου μάλιστα ὅτι πρόσφατον, ἀπηκριβωμένην ἐπισκόπησιν τῶν κυριωτέρων ἀπόψεων παρέχει ὁ καθηγητὴς Ν. Τωμαδάκης[2].

Ἡ ἰδική μου προσπάθεια θὰ περιορισθῇ εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ἐν

---

1. Οὐδεὶς πλέον συμμερίζεται τὴν ἄποψιν τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἐν Πετρουπόλει 1830, σ. 677, ἀποδόντος τὸν ὕμνον εἰς τὸν «Ἀλεξανδρέα Ἀπολλινάριον». Τὴν γνώμην ταύτην παλαιότερον εἶχον ἀποδεχθῆ καὶ ἄλλοι, ὡς ὁ ἐπίσκοπος Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως Ἰωάννης, Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον[2], Ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 9. Ὁ Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Ἐν Κωνσταντινουπόλει (1885 - 1891), σ. 240, χρονολογεῖ τὸν ὕμνον εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ἰουλιανὸν χρόνους. Ὅλως ἀβάσιμος ἐλέγχεται καὶ ἡ θεωρία τοῦ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ὅστις πρoέβαλεν ὡς ποιητὴν τὸν πατριάρχην Φώτιον (πατρ. 858 - 867, 877 - 886) καὶ τὸν φίλον καὶ συνεργάτην του χαρτοφύλακα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γεώργιον, ἀπὸ τοῦ ἔτους 860 ἐπίσκοπον Νικομηδείας, ὡς παρασχὸν δὲ τὴν ἀφορμὴν εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ὕμνου γεγονὸς ἐθεώρησε τὴν ὑπὸ τῶν Ρὼς πολιορκίαν τῆς βασιλευούσης τῷ 860. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος, οἱ Ρὼς καὶ ὁ πατριάρχης Φώτιος, Ἐν Ἀθήναις 1903, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ σημερινὴ θέσις τοῦ περὶ Ἀκαθίστου ὕμνου ζητήματος, ἐν Βυζαντινὰ Χρονικά, τ. 15 (1908), σ. 357 - 383, τοῦ αὐτοῦ, Πηγαὶ καὶ δάνεια τοῦ ποιήσαντος τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον, ἐν Βυζαντίς, τ. 1 (1909), σ. 517 - 540. Σύντομον ἀλλὰ κατατοπιστικὴν ἐπισκόπησιν τῶν περὶ τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον προβλημάτων μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἐκδόσεως τῆς μελέτης του παρέχει ὁ C. Émerau, Hymnographi byzantini ἐν Échos d'Orient, τ. 21 (1922), σ. 259 - 263 εἰς τὸ λῆμμα Acathisti auctor.

2. Ν. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτὴ καὶ ἡ ὑμνολογία της ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. Α', Ἀθῆναι 1962, στ. 1147 - 1164 καὶ αὐτοτελῶς ἐν Ν. Τωμαδάκη, Συλλάβιον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεῦχ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 3 - 20 ἰδίᾳ δὲ σ. 7 - 10, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, τ. Β'[3], Ἀθῆναι 1965, σ. 153 - 181: Ἀκάθιστος ὕμνος καὶ Ρωμανός, ἔνθα καὶ ἡ βιβλιογραφία. Βλ. ὡσαύτως H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 427 - 428. Μὲ τὸ πρόβλημα ἠσχολήθη προσφάτως καὶ ὁ J. Rehork εἰς δύο μελέτας: Der Hymnus Ἀκάθιστος ἐν Fr. Altheim, Geschichte der Hunnen, τ. V, Berlin 1962, σ. 378 - 389 καὶ Hymnos Akathistos, Eine Entgegnung ἐν Fr. Altheim-Ruth Stiehl, Die Araber in der alten Welt, τ. II, Berlin 1965, σ. 514 - 523.

8 - 12 - 1966

τῷ ἐνάτῳ (Ι) οἴκῳ στίχου *«Χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς»*, ὅστις, νομίζω, προσφέρει στοιχεῖα διὰ μίαν ἀκριβεστέραν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ ὕμνου. Ὁ στίχος εἵλκυσε τὴν προσοχὴν καὶ παλαιοτέρων ἐρευνητῶν, οἵτινες εἰς τὸν τύραννον διεῖδον, τινὲς μὲν τὸν αὐτοκράτορα Ἰουλιανὸν (361 - 363)[1], τινὲς δὲ τὸν Φωκᾶν (602 - 610)[2], ἄλλοι τὸν Ἡρώδην[3], ἕτεροι τὸν Σατανᾶν[4] καὶ τελευταίως τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν Χοσρόην Β΄[5].

Εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς τυχὸν ἐνταῦθα ὑποκρυπτομένης ἱστορικῆς προσωπικότητος ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν ἀποτελεῖ, νομίζω, ἡ ἐξακρίβωσις τῆς σημασίας τῆς λέξεως «τύραννος» ἐν τῇ βυζαντινῇ πολιτικῇ ὁρολογίᾳ. Οἱ μνημονευθέντες ἐρευνηταί, οἵτινες διετύπωσαν τὰς προεκτεθείσας ἀπόψεις, ἠγνόησαν τὴν πλευρὰν ταύτην. Οἱ πλεῖστοι κατέφυγον εἰς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους ἢ ἄλλα ἀνάλογα τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας κείμενα — ὅπου ὅμως ἡ μνεία τῆς λέξεως τύραννος δὲν εἶναι συνήθης — εἰς τὰ ὁποῖα προσεπάθησαν νὰ εὕρουν σκέψεις ἢ ὑπαινιγμούς[6], ἀναλόγους μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς στίχου.

Ἡ λέξις **τύραννος, τυραννὶς** εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γραμματείαν δηλοῖ μορφὴν πολιτεύματος, ὅπερ ὅμως κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἀποδοκιμάζεται ὑπὸ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως. Φιλολογικαὶ καὶ ἐπιγραφικαὶ μαρτυρίαι καθιστοῦν εἰς ἡμᾶς γνωστὰ νομοθετικὰ μέτρα τῶν κατ' ἰδίαν

---

1. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Ἐν Κωνσταντινουπόλει (1885 - 1890), σ. 240, Ἐπισκόπου Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως Ἰωάννου, Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον[2], Ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 10, 60. Ὁ D. F. Krypiakiewicz, De hymni Acathisti auctore ἐν Byzantinische Zeitschrift, τ. 18 (1909), σ. 376, σημ. 1 θεωρεῖ ὅτι δυνατὸν νὰ νοῆται ἐνταῦθα ὁ Ἰουλιανός.

2. Ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος, οἱ Ῥῶς κλπ. (1903), σ. 26 γράφει: «Ἐν δὲ τῷ στίχῳ *«χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον...»* ἐζητήθη ὁ πρὸ τοῦ Ἡρακλείου τυραννικῶς βασιλεύσας Φωκᾶς...».

3. Πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου, Ῥωμανὸς ὁ μελῳδὸς καὶ ἡ Ἀκάθιστος ἐν Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τ. 1 (1917), σ. 642 - 643.

4. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος κλπ. (1903), σ. 26, Πλ. Σταματάκη, Ἐκκλησιαστικὴ ἢ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ἀναλυτικὴ ἑρμηνεία τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, Ἐν Ἀθήναις 1940, σ. 94.

5. J. Rehork, Der Hymnus Ἀκάθιστος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 384 - 388, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Hymnos Akathistos, Eine Entgegnung, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 520 - 522. Τὰς ἀπόψεις τούτου συζητῶ κατωτέρω, σ. 62 ἑπ.

6. Παραδειγματικῶς ἀναφέρω τὸν πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 642 - 643, ὅστις ἐπικαλεῖται ἐκ τοῦ ὕμνου τῶν Χριστουγέννων τοῦ Ῥωμανοῦ τὸν στίχον: *Ἡρώδην πάλιν πῶς διεφύγετε τὸν ἀντὶ θεσμῶν φόβον ἐμπνέοντα;* (ὁ στίχος εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν P. Maas - C. A. Trypanis, Sancti Romani melodi cantica, cantica genuina, Oxford 1963: *Ἡρώδην πάλιν πῶς διελάθετε τὸν ἀντὶ θεσμῶν φόνους ἐμπνέοντα;*), διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι καὶ εἰς τὸν στίχον τοῦτον τοῦ Ἀκαθίστου διὰ τοῦ «τύραννος» νοεῖται ὁ Ἡρώδης.

πόλεων κατὰ τῶν τυράννων ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰς τιμητικὰς διακρίσεις ὑπὲρ τῶν συμβαλόντων εἰς τὴν πτῶσιν τῆς τυραννίδος ἀφ' ἑτέρου. Θεωρητικὴν θεμελίωσιν τῆς μεταξὺ τυράννου καὶ βασιλέως διακρίσεως ἐχάραξεν ὁ Σωκράτης, καθ' ἃ παραδίδει ὁ Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα Δ' 6. 12: *«Βασιλείαν δὲ καὶ τυραννίδα ἀρχὰς μὲν ἀμφοτέρας ἡγεῖτο εἶναι, διαφέρειν δὲ ἀλλήλων ἐνόμιζε. τὴν μὲν γὰρ ἑκόντων τε τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ νόμους τῶν πόλεων ἀρχὴν βασιλείαν ἡγεῖτο, τὴν δὲ ἀκόντων τε καὶ μὴ κατὰ νόμους, ἀλλ' ὅπως ὁ ἄρχων βούλοιτο, τυραννίδα»*. «Παρέκβασιν» ἀπὸ τῆς βασιλείας κρίνει τὴν τυραννίδα καὶ ὁ θεωρητικὸς ἐρευνητὴς τῶν πολιτευμάτων τῆς ἀρχαιότητος Ἀριστοτέλης, ὅστις ἐπανειλημμένως εἰς τὰ ἔργα του ἀναλύει, περισσότερον ὅμως ἀπὸ φιλοσοφικοπολιτικῆς καὶ ὀλιγώτερον ἀπὸ νομικῆς σκοπιᾶς τὰ στοιχεῖα τῆς τυραννίδος, ὧν τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ θεωρεῖ: τὴν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας οὐχὶ εἰς ὄφελος τῶν ὑπηκόων, τὴν ἀκουσίαν ὑποταγὴν τῶν ἀρχομένων καὶ τὴν ἀδιαφορίαν καὶ περιφρόνησιν τοῦ τυράννου πρὸς τὸν νόμον.

Τὴν ἰδίαν ἀποστροφὴν κατὰ τοῦ τυράννου ἐκφράζουν καὶ οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ δὴ οἱ ἱστοριογράφοι, στενῶς συνδεόμενοι μὲ τὰ κλασσικὰ πρότυπά των· ὁ ὅρος ὅμως ἔχει προσλάβει ἴδιον περιεχόμενον. Διὰ τοὺς συγγραφεῖς τῆς πρωίμου καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, ὁ τύραννος εἶναι κύριος τοῦ θρόνου, ἀδιαφόρως τοῦ τρόπου, δι' οὗ ἐπέτυχε τὴν ἄνοδον εἰς αὐτόν. Οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἀσκεῖ, ἂν διεδέχθη νομίμως τὸν προκάτοχον αὐτοκράτορα ἢ ἐπεβλήθη διὰ στρατιωτικῆς ἢ πολιτικῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ τήρησις τῶν κεκανονισμένων τύπων τῆς ἀναγορεύσεως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἠδυνήθη νὰ στερεωθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν εἶναι ἀρκετὸν διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἀναγνωρίσουν εἰς αὐτὸν τὴν νόμιμον κατοχὴν τῆς ἐξουσίας. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τυράννου καὶ βασιλέως ἔγκειται οὐχὶ εἰς τὸν τρόπον κτήσεως τῆς ἐξουσίας ἀλλ' εἰς τὸν τρόπον ἀσκήσεως αὐτῆς. Διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς μέχρι καὶ τοῦ Θ' αἰῶνος τύραννος εἶναι ὁ κυβερνῶν οὐχὶ κατὰ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν ἀλλὰ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀνεξέλεγκτον κρίσιν καὶ καταφεύγων εἰς βίαια, σκληρά, ἀπάνθρωπα, ἄλογα μέσα ἐπιβολῆς τῆς κυριαρχίας του καὶ οὐχὶ εἰς σώφρονα, χρηστὴν καὶ δικαίαν διοίκησιν[1]. Ὁ Συνέσιος, ἀνὴρ ἀνήκων εἰς τὸν πνευματικὸν κύκλον τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἰς τὸν περίφημον περὶ Βασιλείας λόγον του ἀναλύει τὴν μεταξὺ βασιλείας καὶ τυραννίδος πολιτικὴν διαφορὰν καὶ χαράσσει τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερβῇ ὁ καλὸς μονάρχης: *«βασιλείᾳ δὲ τυραννὶς παροικεῖ, καὶ μάλα ἀγχίθυρος, καθάπερ ἀνδρείᾳ μὲν θρασύτης, ἐλευθεριότητι δὲ ἀσωτία... μὴ τοίνυν ἄλλην, ἀλλὰ τὴν βασιλείας νόσον,*

---

1. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἀπηχεῖ καὶ ἡ φράσις τοῦ Θεοφάνους, σ. 413$_{18}$ (περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ε') *«τυραννικῶς καὶ οὐκ ἐννόμως τῷ κράτει χρησάμενος»*.

τυραννίδα, δείδιθί τε καὶ διαγίνωσκε, χαρακτῆρσι τοῖς τεθεῖσιν ὑπὸ τοῦ λόγου χρώμενος· μεγίστῳ δέ, ὅτι βασιλέως μέν ἐστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος»[1].

Τὸ πολιτικῶς διάφορον περιεχόμενον τῶν δύο ἐννοιῶν ὑπαινίσσονται κατ' ἐπανάληψιν καὶ οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι. Σκυλ. - Κεδρ. II 616_{23}: [ὁ Ζήνων] *ἐπάνεισιν ἐπὶ τὸ Βυζάντιον* (ἔτ. 476) *μετὰ χειρὸς βασιλικῆς καὶ πάλιν τῆς τυραννίδος ἐπιλαμβάνεται (οὐ γὰρ λέγω βασιλείας).* Ζωναρᾶς III 128_{5}: *Ζήνων οὐχ ὡς βασιλεὺς τὴν ἀρχὴν ἀνύων ἀλλ' ὡς ἄντικρυς τύραννος*[2]. Ζωναρᾶς III 265_{7}: *κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς τυραννίδος αὐτοῦ* (sc. Κωνσταντίνου Ε') *(οὐ γὰρ φαίην ἂν βασιλείας).* Γεώρ. Μον. II 782_{12}: *ἐπεὶ οὖν τῆς βασιλείου ἀρχῆς μᾶλλον δὲ τυραννίδος* (sc. Λέοντος Ε').

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος παρατηρεῖται εἰς τοὺς χρονογράφους ποιά τις ἐκτροπὴ ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαγραφέντων πλαισίων· ὁ ὅρος ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιῆται πρὸς δήλωσιν καὶ τῶν ἡγεμόνων ἐκείνων, οἵτινες εἰς σοβαρώτατον τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς — πρόκειται περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἐνίοτε δὲ καὶ τῆς οἰκονομικῆς — ἐκαινοτόμησαν καὶ ἠκολούθησαν γραμμὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ λαοῦ παραδεδεγμένην. Οὕτως, οἱ συντηρητικοὶ χρονογράφοι, ἀποδοκιμάζοντες τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν τοῦ Λέοντος Γ' καὶ Κωνσταντίνου Ε', χρησιμοποιοῦν σωρείαν ὑβριστικῶν ἐκφράσεων[3] καὶ σποραδικῶς τὸν ὅρον τύραννος[4]. Ὁ σύγχρονος χρονογράφος μοναχὸς Θεοφάνης καταφέρεται βιαίως ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α', πλήξαντος διὰ τῶν δημοσιονομικῶν του μέτρων καὶ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας[5] καὶ παρασυρόμενος ὑπὸ τοῦ φανατισμοῦ του δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλέσῃ τὸν πεφωτισμένον οἰκονομολόγον ἡγεμόνα «τύραννον»[6],

---

1. Συνεσίου εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ βασιλείας ἐκδ. N. Terzaghi, Synesii Cyrenensis opuscula, τ. II, Romae 1944 § 6.

2. Ἐνταῦθα φαίνεται ὑπάρχουσα κοινὴ πηγὴ Ζωναρᾶ καὶ Σκυλίτζη.

3. Βλ. κατωτέρω σ. 58 - 60 τὴν ἀναγραφὴν ὅλων τῶν συναφῶν χωρίων.

4. Θεοφάνης 409_{18}, 412_{2}, Γεώρ. Μον. II 741_{16}, Λ. Γραμμ 176_{15}. 176_{24}. Σκυλ. - Κεδρ. I 798, Ζωναρᾶς III 264_{2}, Μανασσῆς στίχ. 4225, Θεόδ. Σχουταρ. 121_{22}, 121_{24} (Λέων Γ'). — Γ. Μον. II 754_{1}, 760_{10}, 764_{7}, Λ. Γραμμ. 184_{19}, 184_{23}, 185_{6}, Ζωναρᾶς III 267_{16}, 271_{8}, 277_{8}, 277_{17}, Μιχ. Γλυκ. 522_{1}, Θεόδ. Σχουτ. 124_{27}.

5. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α' ἐν Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1960, σ. 413 - 431.

6. Θεοφάνης 476_{18}, 477_{9}, 478_{3}, 479_{1}. Μεταγενέστεροι χρονογράφοι ἐπαναλαμβάνουν τὴν παρὰ Θεοφάνει 478_{3} φράσιν *«χθὲς μὲν δοῦλον* (sc. τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης) *ἐπίορκον, σήμερον δὲ... τύραννον»* (Σκυλ. - Κεδρ. II 30_{11} = Λ. Γραμμ. 201_{14})· παρὰ Σκυλ. - Κεδρ. II 37_{19} *«ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς αὐτοῦ τυραννίδος».*

ἐνῷ ὁ νηφαλιώτερον κρίνων τὰ πράγματα μεταγενέστερος Ζωναρᾶς περιορίζεται εἰς χαρακτηρισμοὺς συναφεῖς μὲ τὴν διαχείρισιν τοῦ δημοσίου χρήματος [1].

Οἱ χρονογράφοι τῆς ὑστέρας περιόδου χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρον τύραννος πρὸς δήλωσιν τῶν ἀνταπαιτητῶν τοῦ θρόνου εἴτε ἐπέτυχον τοῦ σκοποῦ των εἴτε ὄχι καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ χρόνου, εἰς ὃν ἀνήκει ἡ δρᾶσις ἑκάστου [2]. Κατὰ τὴν πρώιμον καὶ ἐν μέρει τὴν μέσην περίοδον οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ δημωδέστερον τυπικὸν βυζαντινοὶ χρονογράφοι πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀποπειραθέντος ἀλλὰ μὴ δυνηθέντος νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον ἀνταπαιτητοῦ συνηθίζουν τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου ἀντάρτης [3].

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω θεωρητικὴν θεμελίωσιν ὁ τύραννος ἐν τῷ στίχῳ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου ὀφείλει νὰ εἶναι ἡγεμών, ὅστις ἐξετράπη τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ καὶ ἠκολούθησεν αὐταρχικόν, βίαιον, ἄδικον καὶ σκληρὸν

---

1. Ζωναρᾶς III 303_{10}: *φιλοχρηματώτατος λίαν, ἀπληστότατος καὶ ἀπιστότατος.*

2. Ζωναρᾶς III, σ. 136_{11}: τυραννὶς Λογγίνου (ἐπὶ Ἀναστασίου Α')· 137_{14}: Βιταλιανοῦ (ἐπὶ Ἀναστασίου Α')· 259_{18}: Λέοντος Γ'· 265_{7}: Κωνσταντίνου Ε'· 340_{3}, 344_{4}: Θωμᾶ (ἔτ. 820 - 823)· 458_{16}: Κωνσταντίνου τοῦ δουκὸς (ἔτ. 913)· 468, 497: Νικηφόρου Β' Φωκᾶ· τύραννος 50_{4}, 50_{8}: Ἰουλιανός· 130_{13}: Βασιλίσκος (= τυραννήσας)· 264_{2}: Λέων Γ'· 267_{16}, 271_{8}, 277_{9}, $277_{8 \cdot 17}$: Κωνσταντῖνος Ε'· 345_{19}, 346_{2}: Θωμᾶς. — Θεόδωρος Σκουταριώτης· οὗτος χρησιμοποιεῖ κυρίως τὸ ῥῆμα τυραννῶ περὶ τῶν ἐπαναστατῶν, Μαξίμου (ἔτ. 383, σ. $66_{2 \cdot 6}$), Εὐγενίου (ἔτ. 392, σ. 66_{15}), Ἰωάννου (ἔτ. 423, σ. 74_{13}), Μαξιμιανοῦ (ἔτ. 455, σ. 83), Βασιλίσκου (ἔτ. 475 - 476, σ. 87), Λέοντος Γ' (σ. 120_{31}), Θωμᾶ (σ. 129_{30}, 132_{19}), ὀλιγώτερον δὲ τοὺς ὅρους τύραννος (σ. 121_{24}. $122_{9 \cdot 13 \cdot 22}$: Λέων Γ', 124_{27}: Κωνσταντῖνος Ε') καὶ τυραννὶς (σ. 121_{4}: Λέων Γ'· σ. 130: Βαρδάνης ἔτ. 803· σ. 158: Βάρδας Σκληρός, Βάρδας Φωκᾶς ἐπὶ Βασιλείου Β'). — Μανασσῆς· ὁ ὅρος τύραννος περὶ ἀνταπαιτητῶν: στ. 2454 (ἐπὶ Γρατιανοῦ Α'), 2461, 2464 (τοῦ Εὐγενίου, ἔτ. 392), 2527 (Μαξίμου, περὶ τὸ 410), 3845, 3855 (Μιζιζίου, ἔτ. 668). Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος († 829) εἰς τὴν Ἱστορίαν του χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον τυραννὶς πρὸς δήλωσιν συνωμοσίας ἢ ἀποτυχούσης ἐπαναστάσεως κατὰ τοῦ νομίμου ἡγεμόνος, τυραννὶς Ἀρταβάσδου ἔτ. 742 - 743 (σ. 59_{22}, 60_{1}), πατρικίου Σισιννίου, σ. 62_{17} (κατὰ Κωνσταντίνου Ε').

3. Πασχ. Χρον. 622_{12}: *ἡ ἁγία Εἰρήνη, ἥτις ἦν κτισθεῖσα ὑπὸ Ἴλλου τοῦ Ἰσαύρου τοῦ ἀντάρτου Ζήνωνος τοῦ βασιλέως*· Ἰωάννης Ἀντιοχείας ἐν Hermes, τ. 6 (1872), σ. 372: *εἰσῆλθεν ὁ Λεόντιος ὁ ἀντάρτης μόνος διὰ Ἴλλου ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ ἐβασίλευσεν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ μεγάλῃ, ἀντάρτης ὢν* (ἔτ. 484)· Θεοφ. 289_{26}: *ὁ δὲ τύραννος* (sc. Φωκᾶς) *Ἀλέξανδρον τὸν συναντάρτην αὐτοῦ*· Θεοφ. 385_{27}: *οἱ δὲ ἀντάρται* (sc. κατὰ τοῦ Ἀναστασίου Β') *ἀναβαλόντες καὶ συγκινήσαντες ὅλον τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου*· Λέων Γραμμ. 179: ὁ ἐπὶ Λέοντος Γ' πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Παῦλος τοὺς ἐν Σικελίᾳ ἐπαναστατήσαντας *Βασίλειον καὶ τοὺς λοιποὺς ἄρχοντας ἀπεκεφάλισεν ὡς ἀντάρτας*· Fr. Cumont, Anecdota Bruxellensia I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376, Gand 1894, σ. 33_{1}: *Θωμᾶς ὁ ἀντάρτης, ὁ Ἀμμοραῖος*· Γεωρ. Μον. II 793_{7}: *Θωμᾶς ὁ ἀντάρτης* (ἔτ. 820 - 823).

τρόπον διακυβερνήσεως τοῦ κράτους. Ἀνεζήτησα εἰς τὰς ἑλληνιστὶ γεγραμμένας ἱστοριογραφικὰς πηγὰς τῆς πρωίμου καὶ μέσης μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ΄ αἰῶνος περιόδου ὅλας τὰς περιπτώσεις, αἵτινες καὶ ἐπ' ἐλάχιστον — εἴτε ἕνεκα τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς τοποθετήσεως τοῦ αὐτοκράτορος εἴτε ἕνεκα τῆς κακοτρόπου διακυβερνήσεώς του — θὰ ἐδικαιολόγουν τοιοῦτον χαρακτηρισμὸν καὶ διεπίστωσα τὰ ἀκόλουθα.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς (361 - 363) οὔτε ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων οὔτε ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρονογράφων — μόνη ἐξαίρεσις δύο χωρία τοῦ Ζωναρᾶ[1] — ἀποκαλεῖται τύραννος. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς[2] ἐκφράζουν τὴν ἀποδοκιμασίαν των διὰ τὴν θρησκευτικὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ, χρησιμοποιοῦντες ποικιλίαν ἐπιθέτων, ἐξ ὧν ἐπεκράτησαν οἱ χαρακτηρισμοὶ ἀποστάτης[3], παραβάτης[4]. Σπανιώτερον ἀπαντοῦν κυρίως παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις καὶ οἱ ἀκόλουθοι: δυσσεβής[5], παράνομος[6], δυσώνυμος[7], ἀσεβής - ἀσεβέστατος[8], μιαρὸς - παμμίαρος[9], μισόθεος καὶ μισόχριστος[10], ἀνόσιος[11], θεομάχος[12], βαρυκάρδιος[13], δαιμονιώδης καὶ θεομίσητος[14], ἄθεος[15], ματαιόφρων

1. Ὁ Ἰουλιανὸς παρὰ Ζωναρᾷ ἀναφέρεται ἅπαξ ὡς τύραννος (III, σ. 50_4) καὶ ἅπαξ ὡς τυραννήσας (σ. 50_8), ἐνῷ ἄλλως ἐπανέρχονται οἱ χαρακτηρισμοὶ παραβάτης (σ. 62_{13}, 63_2, 69_{13}, 71_3) καὶ ἀλιτήριος (σ. 66_8).

2. Ὡς εὐνόητον, ὅλως διάφορος εἶναι ἡ περὶ Ἰουλιανοῦ κρίσις τῶν ἀκολουθούντων τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν συγγραφέων, Ζωσίμου καὶ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου.

3. Θεοφάνης 47_4, 49_{18}. ἀνώνυμον χρονικὸν ἐκδ. Fr. Cumont, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 19_8. Μανασσῆς, στίχ. 2401.

4. Σωζομενὸς ἐν PG, τ. 67, στ. 1208, 1256, Μαλάλας $326_{14,16}$. Πασχ. Χρον. 545_{15}. Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς ἐν Fragmenta historicorum Graecorum ἐκδ. C. Müller, τ. IV, Parisiis 1885, σ. 605, fr. 177, σ. 606, fr. 180, Θεοφάνης, σ. 46_{31}, 48_{31}, 49_{15}, 53_{11}, Γεώρ. Μον. II, σ. 539_{11}, Λέων Γραμμ. σ. $92_{17,18}$, 94_3, Σκυλ. - Κεδρ. I, σ. 534_1, $535_{19.24}$. 536_{23}, Ζωναρᾶς III, σ. 62_{13}, 63_{12}, 69_{13}. 71_3, Μανασσῆς, στίχ. 2380, Μιχ. Γλυκ., σ. 471_7, 472_2, ἀνώνυμον χρονικὸν ἐκδ. C. de Boor ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἱστορίας τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου (1880), σ. 231_5, Θεόδ. Σκουταρ. ἐκδ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 7, σ. 56_{23}.

5. Θεοφάνης, σ. 48_{18}, $49_{6,12}$, 52_5, Γ. Μον. II, σ. 539_{24}, 544_{13}, Λέων Γραμμ., σ. 93_{11}, Σκυλ. - Κεδρ. I, σ. 533_{20}, 537_{15}. Μανασσῆς, στίχ. 2408.

6. Θεοφ., σ. 47_7.

7. Θεοφάνης, σ. 51_{27}.

8. Γεώρ. Μον. II 540_{14}. Σκυλ. - Κεδρ. I 525_{11}.

9. Γεώρ. Μον. 545_{19}. Σκυλ. - Κεδρ. I 525_{21}, 535_1.

10. Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς ἐν FHG, τ. IV, σ. 605, fr. 179.

11. Γ. Μον. 541_{19}.

12. Γ. Μον. 543_{12}, Σκυλ. - Κεδρ. I 526_1, 536_{23}.

13. Γ. Μον. 544_7.

14. Γ. Μον. 547_{14}, Σκυλ. - Κεδρ. I 527_{17}.

15. Γ. Μον. 547_{23}, Σκυλ. - Κεδρ. I 527_{24}.

καὶ θεήλατος [1], ἀλιτήριος [2], κατάρατος [3], ἄσπλαγχνος [4], φιλείδωλος [5], ἀλάστωρ [6], κάκιστος [7], θεομισέστατος [8], θεοστυγής [9].

Ὁ μόνος αὐτοκράτωρ περὶ τοῦ ὁποίου ἄρισται σύγχρονοι πηγαὶ ἀλλὰ καὶ μεταγενέστεραι χρονογραφίαι χρησιμοποιοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τὸν ὅρον τύραννος εἶναι ὁ Φωκᾶς (23 Νοεμβρίου 602 - 3/4 Ὀκτωβρίου 610). Διὰ νὰ σχηματίσῃ ὁ ἀναγνώστης ἰδίαν ἀντίληψιν θά μοι ἐπιτραπῇ νὰ παραθέσω τὰς σχετικὰς μαρτυρίας παρὰ τὸν κίνδυνον νὰ φανῇ ἀνιαρὰ ἡ ἐπανάληψις.

Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, σύγχρονος λίαν ἀξιόλογος ἱστορικὸς (ἐκδ. de Boor)

VIII 6. 9 (σ. 295_7): *ἐξ ὧν* (sc. ἐκπροσώπων τοῦ στρατοῦ) *ἐτύγχανεν ὢν καὶ Φωκᾶς ὁ χαλεπώτατος τ ύ ρ α ν ν ο ς.*

VIII 8. 1 (σ. 297_{15}): (ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος) *ἥκειν ἀκούσας τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν... ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς ἐπὶ τούτοις ὑψαυχενίζεται...*

VIII 9. 13 (σ. 301_{27}): *...τοῦ χλοάζοντος χρώματος ἐρασταὶ... πρὸς τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν παραγίνονται.*

VIII 9. 16 (σ. 302_{17}): *ὁ Γερμανὸς πρὸς τὴν τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ μετεχώρησεν εὔνοιαν...*

VIII 10. 1 (σ. 302_{20}): *οἱ δὲ Πράσινοι... ταῖς εὐφημίαις τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν μεγαλύνουσι... ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς τὸν ἀσηκρῆτις Θεόδωρον...*

VIII 10. 3 (σ. 303_1): *τὸ τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ πρόσταγμα... τὸν Καλυδώνιον τ ύ ρ α ν ν ο ν...*

VIII 10. 4 (σ. 303_4): *ὁ μιξοβάρβαρος τ ύ ρ α ν ν ο ς...*

VIII 10. 5 (σ. 303_6): *τῶν τοίνυν δήμων κατευφημούντων τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν... κύριος τῶν σκήπτρων ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς προχειρίζεται...*

VIII 10. 7 (σ. 303_{14}): *τὴν εἴσοδον ἐπὶ τὰ βασίλεια τεθρίππῳ λευκῇ ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς ἐποιήσατο...*

VIII 10. 8 (σ. 303_{18}): *εὐχαί τε καὶ εὐφημίαι... τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ...*

VIII 10. 9 (σ. 303_{22}): *ὑπῆν δὲ τῷ τ υ ρ ά ν ν ῳ καὶ γύναιον... ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς τὴν Λεοντίαν βασίλειαν...*

---

1. Γ. Μον. 547_{25}.
2. Λ. Γραμμ. 93_{11}. Ζωναρᾶς III, σ. 666.
3. Σκυλ. - Κεδρ. I 526_{12}.
4. Σκυλ. - Κεδρ I 527_8.
5. Σκυλ. - Κεδρ. I 527_{14}.
6. Σκυλ. - Κεδρ. I 535_{20}.
7. Μιχ. Γλυκ. σ. 470_1, 471_{12}.
8. Μανασσῆς, στίχ. 2398.
9. Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ ἐκδ. Th. Preger, Scriptores originum Constantinopolitanarum, τ. I, Lipsiae 1901, σ. 49_2.

VIII 10. 11 (σ. 304_6): *τὸν Ἀλέξανδρον εἰσπέμπει ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς...*
VIII 10. 1 (σ. 304_{18}): *ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς τούτων ἀκηκοώς...*
VIII 11. 2 (σ. 304_{26}): *ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς στρατιώτας ἐκπέμψας...*
VIII 12. 8 (σ. 307_{22}): *ὑπὸ τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ τὸν τοῦ αὐτοκράτορος* (sc. Μαυρικίου) *ἐπεπίστευτο φόνον.*
VIII 13. 1 (σ. 308_{28}): *ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς καταμεθυσθεὶς τοῖς ἀσεβήμασι...*
VIII 15. 1 (σ. 313_{15}): *κατάκλειστον ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς ἐποιήσατο* (sc. τὴν σύζυγον καὶ τὰς θυγατέρας Μαυρικίου).
VIII 15. 8 (σ. 314_{22}): *ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς καὶ τὸν Ἀλέξανδρον ξίφει διέφθειρεν...*
VIII 9. 8 (σ. 301_2), VIII 12. 3 (σ. 307_4), VIII 15. 9 (σ. 314_{23}): *τῆς τ υ ρ α ν ν ί δ ο ς Φωκᾶ.*

Ἐπίσημον **διπλωματικὸν ἔγγραφον**, ἀποσταλὲν πρὸς τὸν Χοσρόην Β' μετὰ τὸν Ἰανουάριον 615 καὶ πρὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 615 *«ἀπὸ τῶν ἀρχόντων ἡμῶν»* — ἡ ἀόριστος αὕτη ἔκφρασις χρησιμοποιεῖται προφανῶς πρὸς κάλυψιν τῆς αὐτοκρατορικῆς πρωτοβουλίας — περιέχει περὶ τοῦ Φωκᾶ τὴν φράσιν: *«καὶ μετὰ τὸν τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ θάνατον»* [1].

Γεώργιος Πισίδης κληρικὸς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, θαυμαστὴς καὶ οἰκεῖος τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, εἰς τὰ κάτωθι ποιητικὰ ἔργα του.

« Πρὸς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα ἐπανελθόντα ἀπὸ Ἀφρικῆς καὶ βασιλεύσαντα καὶ κατὰ Φωκᾶ βασιλέως » [2]

στίχ. 40: *ἡνίκα τὰ πικρὰ τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ τραύματα*

στίχ. 59: *ἀφ' οὗ γὰρ ἡμᾶς τῆς τ υ ρ α ν ν ι κ ῆ ς βλάβης*
ἐλευθερώσας...

« Εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα καὶ εἰς τοὺς Περσικοὺς πολέμους καὶ ὅτε ἐξήρχετο ἀπὸ τῆς πόλεως » [3]

Β' στίχ. 90: *ἐξουσίαν γὰρ οὐ τοσοῦτον ἐν φόβῳ*
ὅσον προλάμπειν ἐν πόθῳ θεσπίζομεν· (ὁμιλεῖ ὁ Ἡράκλειος)
νόμος γὰρ ἡμῖν ταῖς ἀπανθρώποις βίαις,

---

1. Πασχ. Χρον., σ. 708_5, ὅπερ διέσωσε σ. 707_1 - 709_{23} τὸ πλῆρες κείμενον τοῦ ἐγγράφου (= F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 - 1453, τ. I, München - Berlin 1924, ἀρ. 166), περιέχοντος καὶ τὰς ἀκολούθους βαρείας ἐκφράσεις κατὰ τοῦ Φωκᾶ: *«ὁ τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας γενόμενος ἐπίβουλος»* (σ. 707_{14}) καὶ *«παρὰ τοῦ λυμεῶνος ἐκείνου»* (σ. 708_1).

2. Giorgio di Pisidia Poemi I. Panegirici epici ἐκδ. A g. P e r t u s i, Ettal 1960, σ. 77 - 83 (ἔτ. 619 - 620). Ἡ χρονολόγησις τῶν ποιημάτων συμφώνως πρὸς τὴν τοῦ τελευταίου ἐκδότου.

3. Αὐτόθι, σ. 84 - 162 (ἔτ. 622 - 623).

ἃς ἡ τ υ ρ α ν ν ὶ ς τοῖς νόμοις ἀνθώπλισεν,
ἀντεισάγειν νῦν τὴν φιλάνθρωπον βίαν.

« Εἰς Βόνον πατρίκιον καὶ τοποτηρητὴν τοῦ βασιλέως »[1]
στιχ. 56 : *οἴκτειρον ἡμᾶς οὓς ἐλυτρώσω πάλαι,*
(ὁ ποιητὴς ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἡράκλειον)
δι' οὓς τοσούτους ἔσχες ὠδίνων πόνους,
τὸν ἐκ τ υ ρ ά ν ν ο υ κόσμον ἠτεκνωμένον
ξένῳ θελήσας τεκνοποιῆσαι σπόρῳ[2].

« Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων καὶ εἰς τὴν αὐτῶν ἀστοχίαν »[3]
στίχ. 49 : *μόλις μὲν οὖν ἔσβετο τῆς τ υ ρ α ν ν ί δ ο ς*
ὁ δυσκάθεκτος καὶ βιοφθόρος δράκων

« Ἡρακλειὰς »[4]
Α' στίχ. 148 : *οὐκ ἤρκεσάν σοι πρὸς τ υ ρ ά ν ν ο υ ς αἱ μάχαι,*
οὓς ἡ παναλκὴς ἐξεπόρθησε κρίσις
Β' στίχ. 5 : *ἤδη μὲν οὖν ἔσβεστο τῆς τ υ ρ α ν ν ί δ ο ς*
τὸ πῦρ ὁ Φωκᾶς, ἡ καταιγίς, ἡ μέθη,
ὁ τῶν καθ' ἡμᾶς συμφορῶν πρωτεργάτης,
Β' στίχ. 21 : *...καθεῖλεν Ἡρακλῆς ὁ δεσπότης*
κῆτος τ ύ ρ α ν ν ο ν, οὐ μίαν φθεῖρον πόλιν,
ἀλλ' ἐκθερίζον τὴν πολιτείαν ὅλην.
Β' στίχ. 34 : *Ἐπεὶ δὲ λοιπὸν καὶ τὰ τοῦ δήμου θράση*
συνεκτραφέντα τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ τῇ μέθῃ
ἔνοικον εἶχε τῶν μελῶν ἀταξίαν,

Θεοφάνης χρονογράφος

σ. 289$_8$: *οἱ δὲ Πράσινοι ἐτίμων τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν Φωκᾶν...*

σ. 289$_{14}$: *ὁ πατριάρχης ἀπῄτησε τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν ὁμολογίαν ...ἔδοξε δὲ ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς... τῶν δήμων εὐφημούντων τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν...*

σ. 289$_{21}$: *κύριος τῶν σκήπτρων ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς προχειρίζεται... ἡ δὲ ἀναγόρευσις τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ...*

σ. 289$_{26}$: *ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς Ἀλέξανδρον τὸν συναντάρτην αὐτοῦ...*

σ. 289$_{30}$: *ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς... ἐπὶ τὸν τοῦ Μαυρικίου φόνον κινεῖται...*

σ. 290$_{18}$: *οἱ τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν προστησάμενοι...*

---

1. Αὐτόθι, σ. 163 - 175 (ἔτ. 626).
2. Τοὺς στίχους 58 - 59 ὁ ἐκδότης μεταφράζει ὡς ἑξῆς: volendo rigenerare con seme inusitato il mondo isterilito dal tiranno (= Foca).
3. Αὐτόθι, σ. 176 - 224 (ἔτ. 626).
4. Αὐτόθι, σ. 240 - 275 (ἔτ. 630).

σ. 290_{21}: *βασιλεύσας Φωκᾶς ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς...*

σ. 291_{14}: *Κωνσταντῖναν δὲ τὴν βασίλισσαν... ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς κατέστησεν...*

σ. 291_{27}: *Ναρσῆς... κατὰ τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ ἀντῆρεν...*

σ. 293_{16}: *ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς ἔπεμψεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν... ὁ δὲ πατριάρχης Κυριακὸς ἀντεκαθίστατο τῷ τ υ ρ ά ν ν ῳ...*

σ. 294_{11}: *Φωκᾶς ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς ἔζευξε... Δομεντζίαν...*

σ. 294_{32}: *...τῷ τ υ ρ ά ν ν ῳ ταῦτα κατάδηλα πεποίηκεν. ὁ δὲ τ ύ ρ α ν ν ο ς...*

σ. 295_{3}: *πρὸς τὴν τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ ἐπιβουλήν... ὁ τ ύ ρ α ν ν ο ς βουνεύροις μαστίζων...*

σ. 295_{31}: *ὅπως ἔλθωσι κατὰ τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ...*

σ. 297_{6}: *ἀπολῦσαι κατὰ Φωκᾶ τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ...*

σ. 297_{9}: *ὅπως προλάβῃ καὶ νικήσῃ τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν...*

σ. 299_{6}: *νικᾷ τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ τὸν τ ύ ρ α ν ν ο ν...*

Τὸ Συναξάριον εἰς τὴν ἡμέραν « τοῦ Σαββάτου τῆς πέμπτης ἑβδομάδος τῆς Τεσσαρακοστῆς, καθ' ἣν τὸν ἀκάθιστον ὕμνον ἑορτάζομεν » ἐν PG τ. 92

στ. 1349: *παρὰ Φωκᾶ βασιλέως τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ...*

στ. 1356: *τοῦ τ υ ρ ά ν ν ο υ Φωκᾶ τοῦ στρατιώτου...*

στ. 1356: *ὁ Ἡράκλειος μετὰ τὸν τ υ ρ α ν ν ή σ α ν τ α Φωκᾶν...*

Ὁ σχεδὸν ἀποκλειστικὸς προσδιορισμὸς τοῦ Φωκᾶ διὰ τοῦ τ ύ ρ α ν ν ο ς, ὅρου προδίδοντος ἐξοικείωσιν πρὸς ὑψηλοτέρας πολιτικὰς ἐννοίας, ἀπαντᾷ εἰς τὰς συγχρόνους λογιωτέρας πηγὰς τὸν Θεοφύλακτον Σιμοκάττην, τὸν Γεώργιον Πισίδην, ἔτι δὲ καὶ εἰς διπλωματικὸν ἔγγραφον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ πλήρης ζωηρότητος, παρὰ τὸ ἀρχαΐζον ὕφος τοῦ Θεοφυλάκτου, ἀφήγησις τῶν προηγηθέντων τῆς ἀνόδου τοῦ Φωκᾶ δραματικῶν ἐξελίξεων, παρέχουσα μίαν τῶν πλέον ἐντυπωσιακῶν περιγραφῶν τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος τῶν δήμων, ἀποκαλύπτει τὴν ψυχικὴν συμμετοχὴν τοῦ γράφοντος εἰς τὰ διαδραματιζόμενα γεγονότα καὶ ἐξηγεῖ τὸν χαρακτηρισμόν, ὃν ἐπέλεξε πρὸς δήλωσιν τοῦ μισητοῦ Φωκᾶ. Ἀνάλογος εἶναι ἡ πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ τοποθέτησις τοῦ Γεωργίου Πισίδου, ὅστις ἐκπροσωπεῖ τὴν λογίαν παράδοσιν εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ πολιτικῶς ἀνήκει εἰς τὸ αὐλικὸν περιβάλλον τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου. Οἱ μεταγενέστεροι χρονογράφοι, οἵτινες οὕτως ἢ ἄλλως ἀκολουθοῦν καὶ φραστικῶς τὸ πρότυπον των, ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ἔργων τόσον ὑψηλῆς στάθμης καὶ ἐπανέλαβον ὅρον κριθέντα ἐπιτυχῆ εἰς τρόπον, ὥστε εἰς τὸ μέλλον ἡ μνεία τοῦ Φωκᾶ νὰ συνοδεύηται συχνότατα ὑπὸ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τ ύ ρ α ν ν ο ς[1]. Εἶναι δὲ χαρα-

---

1. Γεώρ. Μον. II 662_{10}, Λέων Γραμμ. $143_{9,10}$, 146_{8}, Σκυλ. - Κεδρ. I $706_{6\cdot10\cdot16}$, $708_{11,12\ 14}$, 711_{18}, Ζωναρᾶς III 196_{19}, $201_{14\cdot18}$, $202_{2,5\cdot9\cdot18}$, 203_{15}, 209_{19}, Μανασσῆς,

κτηριστικὸν ὅτι ὅπου εἰς τὰς μεταγενεστέρας χρονογραφίας ἑκάστη βασιλεία ἀποτελεῖ ἴδιον κεφάλαιον, ἡ τοῦ Φωκᾶ φέρει ὡς ἐπικεφαλίδα «Φωκᾶς ὁ τύραννος»[1], ὡς ἀντιστοίχως ἡ τοῦ Ἰουλιανοῦ «Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης»[2], τοῦ Λέοντος Γ' «Λέων ὁ Ἴσαυρος, ὁ Σύρος, ὁ καὶ Κόνων ὁ εἰκονομάχος»[3] κλπ. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς καταλόγους βασιλέων[4].

Διὰ νὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ εἰκὼν καὶ νὰ καταδειχθῇ ἡ διαφορὰ ἔκρινα σκόπιμον νὰ παραθέσω τοὺς εἰς τὸν Λέοντα Γ' καὶ Κωνσταντῖνον Ε' διδομένους χαρακτηρισμούς, δεδομένου ὅτι οἱ αὐτοκράτορες οὗτοι ἕνεκα τῆς ἐκκλησιαστικῆς των πολιτικῆς προεκάλεσαν μεγάλας ἀντιδράσεις, ὧν ζωηροτάτη ἡ ἀπήχησις εἰς τὰς περὶ αὐτῶν χρονογραφίας. Διὰ τὸν Λέοντα Γ' ἀπαντοῦν οἱ ἀκόλουθοι χαρακτηρισμοὶ εἰς τὰ ἱστοριογραφικὰ ἔργα:

ἀσεβής[5], δυσσεβής-δυσσεβέστατος[6], εἰκονομάχος[7], δείλαιος[8], παράνομος[9], σαρακηνόφρων[10], θεομάχος[11], παμμίαρος[12], βάνανσος[13], ἀγριώτατος

στίχ. 3653 (πρβλ. καὶ στίχ. 3661), Μιχ. Γλυκ. 509_{4}. Θεόδ. Σκουταριώτης ἐν Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλ. κλπ. τ. 7, σ. $107_{1\cdot 4\cdot 18\cdot 25}$. Διὰ τὴν πληρότητα σημειῶ καὶ τοὺς λοιποὺς χαρακτηρισμούς, δι' ὧν φέρεται ὁ Φωκᾶς εἰς τὰ ὡς ἄνω κείμενα· ἄθλιος Γεώρ. Μον. II 663_{10}, 665_{18}, Λέων Γραμμ. 144_{9}· ἀλάστωρ Γεώρ. Μον. II 664_{2}, Λέων Γραμμ. 143_{21}, Μανασσῆς, στίχ. 3598· ἀλιτήριος Γεώρ. Μον. II 665_{14}, Λέων Γραμμ. 146_{43}· παράνομος Γεώρ. Μον. II 664_{5}, Λέων Γραμμ. 144_{17}, Μανασσῆς, στίχ. 3647· ἀσεβὴς Γεώρ. Μον. II 665_{8}· ἀνόσιος καὶ βέβηλος αὐτόθι 664_{11}· δόλιος αὐτόθι 664_{16}· θεομάχος αὐτόθι 664_{20}· μιαιφόνος Λέων Γραμμ. 144_{2}· κάκιστος Μανασσῆς, στίχ. 3586, 3654· θεομισέστατος ἀνθρωποφόντης δράκων αὐτόθι στίχ. 3605· ἀνάξιος Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ ἐκδ. Th. Preger, Scriptores orig. Constantinopolitanarum, τ. I, Lipsiae 1901, σ. 49_{7}. Οὐδεὶς ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ Φωκᾶ ἀπαντᾷ εἰς τὰς ὀλίγας σελίδας, ἃς ἀφιερώνει περὶ αὐτοῦ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος εἰς τὴν Ἱστορίαν του.

1. Λέων Γραμμ. 143_{9}. Ἀνώνυμον Χρονικὸν ἔκδ. Fr. Cumont κλπ., σ. 29_{12}.

2. Λέων Γραμμ. 92_{17}. Πρβλ. καὶ κατάλογον τῶν τάφων τῶν βασιλέων ἐν Βασ. Τάξ., σ. 646_{9}: τὸ δύστηνον καὶ παμμίαρον σῶμα τοῦ παραβάτου Ἰουλιανοῦ.

3. Λέων Γραμμ. 173_{17}.

4. Κατάλογος δημοσιευόμενος ὑπὸ C. de Boor μετὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ πατρ. Νικηφόρου, σ. 232_{5}: *Φωκᾶς ὁ τύραννος*.

5. Θεοφ. 413_{4}.

6. Θεοφ. 399_{28}, $405_{23,24}$, 408_{32}, Λέων Γραμμ. 175_{20}, Σκυλ.-Κεδρ. I 794_{12}, 796_{10}, 797_{5}, 799_{11}, 802_{18}.

7. Λέων Γραμμ. 173_{17}. Σκυλ.-Κεδρ. I 788_{1}.

8. Λέων Γραμμ. 174_{7}, Ζωναρᾶς III 264_{11}.

9. Θεοφ. 407_{15}, 412_{2}.

10. Θεοφ. 405_{14}.

11. Γεώρ. Μον. II 741_{16}, 743_{9}, Λέων Γραμμ. 176_{15}, 177_{2}, Σκυλ.-Κεδρ. I 798_{1}, 799_{20}. 800_{15}.

12. Γεώρ. Μον. II 744_{16}. Λέων Γραμμ. 180_{16}, Σκυλ.-Κεδρ. I 797_{7}.

13. Γεώρ. Μον. II $737_{8,10}$, 744_{17}.

θὴρ καὶ δυσώνυμος[1], τύραννος[2], ἀνήμερος δράκων[3], ἀλάστωρ[4], ἀλιτήριος[5], κάκιστος[6], κακοῦργος[7], κακομήχανος θήρ[8], τρισκατάρατος[9].

Διὰ τὸν Κωνσταντῖνον Ε' οἱ ἑξῆς: ἀλάστωρ[10], ἀνόσιος[11], δυσσεβὴς-δυσσεβέστατος[12], ἀσεβέστατος[13], ἀντίθεος-μισόθεος[14], βέβηλος-παμβέβηλος[15], δαιμονιώδης[16], δείλαιος[17], διώκτης τῶν πατροπαραδότων θεσμῶν[18], ἐναγὴς καὶ δύσθεος[19], θεομισής[20], ἰουδαιόφρων[21], καβαλλῖνος[22], κάκιστος[23], κοῦφος καὶ ἀνόητος[24], κοπρώνυμος[25], μνησίκακος καὶ ἄσπλαγχνος[26], μισάγαθος[27], μισόχριστος[28], ματαιόφρων[29], μισάνθρωπος[30], παράνομος[31], παμ-

---

1. Γεώρ. Μον. II 742_9, Λέων Γραμμ. 174_{24}, Μιχ. Γλυκ. 520_{22}· Λέων Γραμμ. 177_{13}: δυσώνυμος θήρ.
2. Θεοφ. 409_{18}. 412_2. Γεώρ. Μον. II 741_{16}, Λέων Γραμμ. 176_{15}. Σκυλ.-Κεδρ. I 798_1, Ζωναρᾶς III 264_2, Μανασσῆς, στίχ. 4225, Θεόδ. Σκουταρ. $121_{22 \cdot 24}$.
3. Γεώρ. Μον. II 742_{15}.
4. Γεώρ. Μον. II 744_{16}.
5. Λέων Γραμμ. 175_{18}.
6. Μανασσῆς, στίχ. 4182.
7. Μανασσῆς, στίχ. 4233.
8. Μανασσῆς, στίχ. 4305.
9. Μανασσῆς, στίχ. 4189.
10. Θεοφ. 415_{10}, Γεώρ. Μον. II 756_3, 760_{10}, Λέων Γραμμ. 185_{19}, Σκυλ.-Κεδρ. II 14_4.
11. Θεοφ. 436_{27}, Γεώρ. Μον. II 751_7, Λέων Γραμμ. 181_{14}. Σκυλ.-Κεδρ. II 12_{20}.
12. Θεοφ. 399_{28}. 413_{11}, 426_{27}. $427_{19 \cdot 29}$. 436_{27}, Σκυλ.-Κεδρ. I 792_3, 802_{19}, II 10_{13}. 13_{13}, 15_{14}, Γεώρ. Μον. II 782_{15}, 78.$_{17}$.
13. Ζωναρᾶς III 274_{13}.
14. Θεοφ. 415_{10}, Ζωναρᾶς III 275_9.
15 Γεώρ. Μον. II 751_7, 764_4, Ζωναρᾶς III 303_{10}.
16 Γεώρ. Μον. II 752_9.
17. Γεώρ. Μον. II 754_{15}. 761_{18}.
18. Θεοφ. 414_{16}. Σκυλ.-Κεδρ. I 798_{17}.
19. Γεώρ. Μον. II 752_1.
20. Γεώρ. Μον. II 757_4, 764_4, Λέων Γραμμ. 186_{10}, 188_3, Θεόδ. Σκουτ. 124_{27}.
21. Γεώρ. Μον. II 751_{17}.
22. Σκυλ.-Κεδρ. II 4_2, 10_{21}.
23. Μιχ. Γλυκ. 528_{11}.
24. Σκυλ.-Κεδρ. II 17_{17}.
25. Σκυλ.-Κεδρ. II $6_{7 \cdot 13}$. 7_{11}. 8_{23}, 11_{17}. 16_{14}. 17_4. 17_{19}. Γεώρ. Μον. II $750_{14 \cdot 15}$, 765_8 78.$_{15}$. 798_9. Μανασσῆς, στίχ. 4318 *(:μυσαροκοπρώνυμος)*, Μιχ. Γλυκ. $528_{8 \cdot 11}$.
26. Θεοφ. 420_{18}.
27. Θεοφ. 446_{12}.
28. Νικηφ. ῾Ιστ. 76_5.
29. Γεώρ. Μον. II 755_5.
30. Σκυλ.-Κεδρ. II 16_{10}.
31. Θεοφ. 440_8, Γεώρ. Μον. II 764_{11}.

μίαρος[1], πανώλης ἐμβρόντητος καὶ ἀγριώτατος θήρ[2], σαρακηνόπιστος[3], τύραννος[4].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων καὶ τῶν συγκεντρωθέντων χωρίων τῶν πηγῶν καθίσταται δῆλον, νομίζω, ὅτι διὰ τοὺς βυζαντινοὺς λογίους — μεταξὺ τῶν ὁποίων δέον νὰ καταλεχθῇ καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἀκαθίστου — ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ εὐρύτερον κοινόν, ὡς ἦτο τὸ ἀναγνωστικὸν τῶν λαϊκῶν χρονογραφιῶν, κατ' ἐξοχὴν τύραννος εἶναι ὡρισμένος ἡγεμὼν ὁ ἀπὸ τῆς 23ης Νοεμβρίου 602 μέχρι τῆς 3ης/4ης Ὀκτωβρίου 610 βασιλεύσας Φωκᾶς. Τὰ κείμενα ἀποκαλύπτουν ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Φωκᾶ ὡς τυράννου εἶχεν εὐρεῖαν διάδοσιν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου[5].

Ἔρχομαι νῦν καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ στίχου. Ἀναμφιβόλως ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Φωκᾶ ὡς «τυράννου ἀπανθρώπου» εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ὅλην πολιτείαν τοῦ ἀνδρός. Ἐπίσης πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα συνᾴδει καὶ ἡ δήλωσις ὅτι ἐξεβλήθη τῆς ἀρχῆς. Ἐκ τῶν προηγουμένως μνημονευθέντων ἡγεμόνων, Ἰουλιανοῦ, Λέοντος Γ', Κωνσταντίνου Ε', καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ ὅρος τύραννος προσιδίαζεν καὶ εἰς αὐτούς, οὐδεὶς ἐξεδιώχθη τῆς ἀρχῆς. Τοὐναντίον ἄλλοι βυζαντινοὶ ἡγεμόνες, ὡς ὁ Ἰουστινιανὸς Β' (685 - 695, 705 - 711) ὁ Λεόντιος (695 - 698), ὁ Ἀψίμαρος - Τιβέριος (698 - 705)[6], ὁ Φιλιππικὸς (711 - 713)[7], ὁ Ἀναστάσιος Β'

1. Θεοφ. 413_{26}, Σκυλ. - Κεδρ. II 4_{13}.
2. Θεοφ. 413_{18}.
3. Γεώρ. Μον. II 751_{17}.
4. Γεώρ. Μον. II 754_{1}, 760_{10}, 764_{7}, Λέων Γραμμ. $184_{19,23}$, 185_{8}, Ζωναρᾶς III 267_{16}, $277_{3.8.17}$, 271_{8}. Μιχ. Γλυκ. 528_{1}, Θεόδ. Σκουταρ. 124_{27}.
5. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης προεκάλεσε βαθυτάτην συγκίνησιν εἰς τὸ ἀκροατήριόν του δι' ὁμιλίας, ἣν ἐξεφώνησε μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Φωκᾶ, ἀφιερωμένην εἰς τὴν μνήμην τοῦ αὐτοκράτορσς Μαυρικίου, ἐν ᾗ διεξετραγῴδει τὸ οἰκτρὸν τέλος τοῦ ἡγεμόνος τούτου καὶ τὸν σφαγιασμὸν τῶν ἀρρένων τέκνων του. Θεοφ. Σιμ. VIII 12. 3 (σ. 307). Τί τὸ φυσικώτερον νὰ ἀποκαλέσῃ ὁ ἱστορικὸς καὶ εἰς τὴν δημοσίαν ὁμιλίαν του τὸν Φωκᾶν «τύραννον», ὡς ἔπραξεν καὶ εἰς τὸ γραπτόν του ἔργον (βλ. ἀνωτ., σ. 54 - 55 τὰ χωρία ἐκ τῆς Ἱστορίας του) οὕτως, ὥστε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ διαδοθῇ εὐρέως ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος;
6. Μόνον εἰς μεταγενέστερον ἀνώνυμον χρονικὸν οἱ Λεόντιος καὶ Ἀψίμαρος ἀναφέρονται ὡς τύραννοι. Fr. Cumont, Analecta Bruxellensia κλπ., σ. 30_{17}: «*Ἰουστινιανὸς τὸ δεύτερον ὁ ῥινότμητος... ἀναιρεῖ τοὺς δύο τυράννους τόν τε Λεόντιον καὶ Ἀψίμαρον καὶ ἄλλους πολλούς*». Ὁ μεταγενέστερος χρονικογράφος ἐχρησιμοποίησε τὸν ὅρον πρὸς δήλωσιν τῆς ἐπαναστατικῆς προελεύσεως τῶν σχετικῶς ἐπὶ βραχὺ κρατησάντων τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου Λεοντίου καὶ Ἀψιμάρου - Τιβερίου Β', οἵτινες οὐδόλως δύνανται νὰ κατηγορηθοῦν δι' ἰδιαζόντως σκληρὰν καὶ κακότροπον διοίκησιν. Πάντως τὰ ἐκτενῆ χρονογραφικὰ ἔργα ἀγνοοῦν οἱανδήποτε ἀνάλογον ἔκφρασιν περὶ τῶν Λεοντίου, Τιβερίου Β', Φιλιππικοῦ, Ἀναστασίου Β' καὶ Θεοδοσίου Γ'.
7. «Κακόδοξον» ὀνομάζει ὁ Λέων Γραμμ. σ. 170_{5} τὸν Φιλιππικόν, διότι οὗτος

(713 - 715), ὁ Θεοδόσιος Γ' (715 - 717) ἀπεμακρύνθησαν μὲν βιαίως τοῦ θρόνου, ἀλλὰ δὲν μνημονεύονται ὡς τύραννοι, καίτοι ἡ βιαιότης τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' θὰ ἐδικαιολόγει τοιοῦτον χαρακτηρισμόν [1]. Ὁ μόνος, ὅστις καὶ ἐξεβλήθη τῆς ἀρχῆς καὶ δικαιολογεῖ ἀπολύτως τὸν χαρακτηρισμὸν «ἀπάνθρωπος» καὶ σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα ἀναγράφεται εἰς τὰς πηγὰς «τύραννος», εἶναι ὁ Φωκᾶς. Πρὸς τούτοις, εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα ἀπαντοῦν στοιχεῖα ἐμφαίνοντα ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Φωκᾶ ἀπὸ τοῦ θρόνου εἶχε τεθῆ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Θεομήτορος, ἣν ἀκριβῶς ὁ ποιητὴς τοῦ Ἀκαθίστου χαιρετίζει ὡς συμβαλοῦσαν εἰς τὴν ἐκδίωξιν τοῦ τυράννου.

Ὁ ἁπλοϊκὸς Θεοφάνης σ. 298_{16} ἀφηγεῖται ὅτι: «*ἧκεν Ἡράκλειος ἀπὸ Ἀφρικῆς φέρων πλοῖα καστελλωμένα, ἔχοντα ἐν τοῖς καταρτίοις κιβώτια καὶ εἰκόνας τῆς Θεομήτορος, καθ' ἃ καὶ ὁ Πισίδιος Γεώργιος λέγει*» [2]. Πράγματι ὁ ποιητὴς τῆς Ἡρακλειάδος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, λέγει:

ἀλλ' ἀντιτάξας τῷ φθορεῖ τῶν παρθένων (sc. τῷ Φωκᾷ)
τὸ φρικτὸν εἶδος τῆς ἀχράντου Παρθένου·
αὐτῆς γὰρ εἶχες τὴν βοηθὸν εἰκόνα,
ὅτε προσῆλθες τῇ βορᾷ τοῦ θηρίου [3].

Οἱ χρονογράφοι μνημονεύουν καὶ τοῦ ἑξῆς ἐπεισοδίου: Κατὰ τὸν πλοῦν τοῦ Ἡρακλείου ἐκ τῆς Ἀφρικῆς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅτε οὗτος

ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ μονοθελητισμοῦ καὶ ἀπεκήρυξε τὰς ἀποφάσεις τῆς Ϛ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

1. Εἶναι περίεργον ὅτι οἱ περὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου χαρακτηρισμοὶ τῶν ἱστοριογράφων εἶναι δυσανολόγως ἤπιοι καὶ ἐπιεικεῖς ἐν συγκρίσει μὲ τὸ παράφορον τοῦ χαρακτῆρός του καὶ τὴν βιαιότητα τῶν ἐνεργειῶν του. Π χ. Σκυλ. - Κεδρ. Ι 711: «*Ἰουστινιανός... ὁ ῥινότμητος... ἦν ἄνθρωπος ἀκάθεκτος τὴν ὁρμὴν καὶ ἀσυλλόγιστος ἐν παντὶ πράγματι*», σ. 783_9: «*τὸ ἀπάνθρωπον ἐκεῖνον καὶ ὠμόν*». Ἅπαξ μόνον ὁ Γεώργιος μοναχὸς ΙΙ 733_{17} καὶ ὁ Μιχ. Γλυκᾶς, σ. 519_5, ἤτοι λαϊκώτεροι χρονογράφοι, χρησιμοποιοῦν περὶ αὐτοῦ τὸν χαρακτηρισμὸν «τύραννος».

2. Τὴν εἴδησιν ἀναγράφουν καὶ οἱ Γεώργιος μοναχὸς ΙΙ 665_9, Λέων Γραμμ. 146_{10}, Μιχ. Γλυκᾶς 511_7, — ὁ πρῶτος μετὰ παραπομπῆς εἰς τὸν «Γεώργιον Πισίδιον» — ἀλλ' ἀντὶ τῆς εἰκόνος τῆς Θεομήτορος ὁμιλοῦν περὶ «*ἀχειροποιήτου εἰκόνος τοῦ Κυρίου*».

3. Ἡρακλειὰς Β', στ. 13 - 16. Ὑπαινιγμὸν εἰς τὴν βοήθειαν τῆς Θεοτόκου πρὸς τὸν Ἡράκλειον εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ποίημα τοῦ Πισίδου «Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων καὶ εἰς τὴν αὐτῶν ἀστοχίαν» ἔκδ. A. Pertusi, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 232 - 234:

εἶχες γάρ, εἶχες συμφρονοῦσαν Παρθένον
ἥ σοι τὸ μέλλον τοῦ σκοποῦ προϊστόρει·
ταύτην συνασπίζουσαν ἐξ ἔθους ἔχων.

προσήγγισεν εἰς τὴν Κύζικον, *«Στέφανος ὁ τῆς Κυζίκου μητροπολίτης λαβὼν στέμμα ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Θεοτόκου Ἀρτάκης ἀπήγαγεν αὐτὸ τῷ Ἡρακλείῳ...»* [1].

Φθάνομεν οὕτως εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι πάντα τὰ ἐν τῷ στίχῳ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου ἐνυπάρχοντα στοιχεῖα (τύραννος ἀπάνθρωπος, ἐκδίωξις τούτου ἐκ τῆς ἀρχῆς, παροχὴ προστασίας τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν ἀνατροπέα τοῦ τυράννου) συμπίπτουν ἀπολύτως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Φωκᾶ. Κατόπιν τούτου δὲν ὑπάρχουν νομίζω περιθώρια ἄλλων ἑρμηνειῶν καὶ συσχετίσεων τοῦ «τυράννου» οὔτε πρὸς τὸν Ἰουλιανόν, οὔτε τὸν Ἡρώδην οὔτε τὸν Σατανᾶν ἤ τινα ἄλλον [2]. Μόνον ἡ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ J. Rehork προταθεῖσα ταύτισις τοῦ τυράννου πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν Χοσρόην Β' παρέχει πράγματι ἔδαφος πρὸς συζήτησιν. Ὁ ἐρευνητὴς οὗτος πιστεύει ὅτι ἐνταῦθα ὡς «τύραννος ἀπάνθρωπος» νοεῖται ὁ Χοσρόης Β', ὅτι ὁ ὕμνος συνετάχθη μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἅλωσιν τοῦ Ganzak [3], σπουδαιοτάτου θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Περσῶν, καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Πέρσου ἡγεμόνος (28 Φεβρουαρίου 628). Ἀποδέχεται περαιτέρω τὴν εἴδησιν τοῦ Συναξαρίου, καθ' ἣν ὁ ὕμνος ἐψάλη κατὰ τὴν ἀπόδοσιν εὐχαριστιῶν εἰς τὴν Θεοτόκον ἐπὶ τῇ διασώσει τῆς βασιλευούσης ἀπὸ τῆς πολιορκίας τῶν Ἀβάρων (Αὔγουστος 626) [4]. Ὁ στίχος τοῦ Ἀκαθίστου ὁμιλεῖ περὶ τυράννου ἐκβληθέντος τῆς ἀρχῆς, τοῦθ' ὅπερ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Χοσρόου Β' ἀληθεύει μόνον μετὰ τὴν 24ην, κυρίως εἰπεῖν 28ην Φεβρουαρίου 628 (σύλληψις καὶ θάνατος τοῦ Πέρσου μονάρχου). Δὲν εἶναι ἑπομένως νοητὸν κείμενον ψαλὲν εἰς θρησκευτικὴν τελετήν, λαβοῦσαν χώραν πρὸς ἀπόδοσιν εὐχαριστιῶν ἐπὶ τῇ διασώσει τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν πολιορκητῶν Ἀβάρων εὐθὺς

---

1. Θεοφ. 299_3, Ἰωάννης Ἀντιοχείας ἐν FHG, τ. V 1, Parisiis 1883, σ. 38, fr. 218.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. 49.

3. Οἱ ἐρευνηταὶ διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς ἁλώσεως τοῦ Ganzak. Ὁ J. Rehork τὴν χρονολογεῖ εἰς τὸ ἔτος 624, ἐνῷ ὁ G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates³, München 1963, σ. 85 εἰς τὸ 623. Ἐμπεριστατωμένην ἔρευναν καὶ κριτικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν συναφῶν μὲ τὰς ἐκστρατείας τοῦ Ἡρακλείου χρονολογικῶν προβλημάτων βλ. προσφάτως ὑπὸ Α. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τ. Α': 602 - 626, Ἀθῆναι 1965, σ. 393 ἑπ. καὶ τ. Β': 626 - 634, Ἀθῆναι 1966, σ. 883 ἑπ.

4. J. Rehork, Der Hymnus Ἀκάθιστος ἐν Fr. Altheim, Geschichte der Hunnen, τ. V, Berlin 1962, σ. 384 - 388 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Hymnos Akathistos, eine Entgegnung ἐν Fr. Altheim - Ruth - Stiehl, Die Araber in der alten Welt, τ. II, Berlin 1965, σ. 514 - 523. Ἀπηκριβωμένην περιγραφὴν τῆς πολιορκίας κατόπιν ἐνδελεχοῦς κριτικῆς ἐπεξεργασίας ὅλων τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν παρέχει ὁ F. Barišić, Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626 ἐν Byzantion, τ. 24 (1954), σ. 371 - 395.

μετὰ τὸ γεγονὸς (Αὔγουστος 626), ὡς δέχεται ὁ J. Rehork, νὰ περιέχῃ ὑπαινιγμὸν εἰς μελλοντικὴν ἱστορικὴν πρᾶξιν, ὡς εἶναι ἡ κατὰ Φεβρουάριον 628 ἐπελθοῦσα πτῶσις τοῦ Χοσρόου. Ἑπομένως ἢ ὁ στίχος εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη — ἀλλ' οὐδεὶς ἰσχυρίσθη τοιοῦτόν τι — ἢ ὁ ὕμνος δὲν ἐγράφη πρὸ τῆς πολιορκίας τοῦ 626 καὶ τῆς πτώσεως τοῦ Χοσρόου (Φεβρουάριος 628) ἢ δὲν νοεῖται διὰ τοῦ τύραννος ὁ Πέρσης βασιλεύς[1]. Νομίζω ὅτι ἰσχύει τὸ τρίτον καὶ ὅτι οὐδεὶς λόγος συντρέχει νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὸν βυζαντινὸν πολιτικὸν χῶρον καὶ νὰ περιπλανηθῶμεν εἰς τὸν περσικόν.

Ὡς ἔχει παρατηρηθῆ, τὸ περιεχόμενον ἑκάστου τῶν μεγάλων οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου ἀποτελεῖ μίαν ἀπηρτισμένην νοηματικὴν ἑνότητα. Τοῦτο ἀληθεύει καὶ διὰ τὸν ἔνατον (I), περὶ οὗ ὀρθῶς ὁ J. Rehork παρατηρεῖ ὅτι ἀπηχεῖ τὴν ἀντίθεσιν δύο κόσμων, τοῦ χριστιανικοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ φέροντος τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἰρανισμοῦ - ζωροαστρισμοῦ ἀφ' ἑτέρου[2]. Θὰ ἔλεγον ἀκριβέστερον ὅτι ὁ οἶκος οὗτος ἀπηχεῖ τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ Ζ' αἰῶνος, ὅτε ἔλαβε χώραν καὶ ἡ ἐκθρόνισις τοῦ Φωκᾶ (3-4 Ὀκτωβρίου 610). Ἡ τόσον χαρακτηριστικὴ ἀντίθεσις τοῦ «ἀπανθρώπου τυράννου» πρὸς τὸν Κύριον φιλάνθρωπον Χριστὸν ἐν τῷ ἐνάτῳ οἴκῳ τοῦ Ἀκαθίστου ὑπενθυμίζει τοὺς στίχους τοῦ Πισίδου, ἐν οἷς ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος φέρεται λέγων:

ἐμοὶ μὲν ὑμᾶς ὡς ἀδελφοὺς ἡ σχέσις
καὶ τῆς βασιλείας ὁ τρόπος συνήρμοσεν·
ἐξουσίαν γὰρ οὐ τοσοῦτον ἐν φόβῳ
ὅσον προλάμπειν ἐν πόθῳ θεσπίζομεν·
νόμος γὰρ ἡμῖν ταῖς ἀπανθρώποις βίαις,
ἃς ἡ τυραννὶς τοῖς νόμοις ἀνθώπλισεν,
ἀντεισάγειν νῦν τὴν φιλάνθρωπον βίαν,
καὶ ταῖς τοσαύταις ἀντιτάξαι τὴν μίαν,
ἢ ταῖς ἀνάγκαις ταῖς ἀνεγκλήτοις ἀεὶ
τοὺς εὖ τεθέντας ἐκβιάζεται νόμους[3].

Ὁ ποιητὴς εἰς τὸ ποίημα τοῦτο, γραφὲν τῷ 622-623, ἀντιπαραθέτει δύο τύπους ἡγεμόνων. Ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν ἵσταται ὁ τύραννος (Φωκᾶς), ὁ ἀδιαφορῶν διὰ τὰ αἰσθήματα τῶν ὑπηκόων του καὶ χρησιμοποιῶν ὡς πολιτικὸν ὅπλον τὸν φόβον καὶ ἀντικαθιστῶν τοὺς νόμους διὰ τῆς «ἀπανθρώ-

1. Σημειωτέον ὅτι ὁ Γεώργιος Πισίδης, ὅστις πρὸς δήλωσιν τοῦ Φωκᾶ χρησιμοποιεῖ κατ' ἐξοχὴν τὴν λέξιν τύραννος, ἀποφεύγει τὴν χρῆσιν τοῦ ἰδίου ὅρου διὰ τὸν Χοσρόην, τὸν ὁποῖον ἐν Ἡρακλειάδι Α' στίχ. 206 ἀποκαλεῖ «παραβάτην».

2. J. Rehork, Hymnos Akathistos κλπ., σ. 515 ἑπ.

3. Γεωργίου Πισίδου «Εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα καὶ εἰς τοὺς Περσικοὺς πολέμους καὶ ὅτε ἐξήρχετο ἀπὸ τῆς πόλεως», ἐκδ. A. Pertusi κλπ. Β' στίχ. 88-97.

που βίας » καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν εὑρίσκεται ὁ καλὸς μονάρχης (Ἡράκλειος), ὁ ἀποβλέπων πρὸς τοὺς ὑπηκόους του ὡς ἀδελφούς, ὁ ἐπιθυμῶν νὰ στηρίξῃ τὴν ἰσχύν του εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ λαοῦ του, ὁ τηρητὴς τῶν νόμων ὀπαδὸς τῆς « φιλανθρώπου βίας ».

Εἰς τὸν στίχον *«Χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς»* τὸ κέντρον τοῦ βάρους δὲν ἔχει τεθῆ εἰς τὸ « τύραννος ἀπάνθρωπος » ἀλλ' εἰς τὴν συντελεσθεῖσαν πρᾶξιν ἤτοι τὴν ἀπώλειαν τοῦ θρόνου, ἥτις διὰ τὸν Χοσρόην Β' δὲν εἶχε πραγματοποιηθῆ μέχρι τοῦ Αὐγούστου 626, ἀλλ' ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος βραδύτερον. Διὰ τὸν βυζαντινὸν πολίτην ἔχει μεγίστην σημασίαν ἡ ἀνατροπὴ τοῦ ἰδικοῦ του αὐτοκράτορος, ὡς καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς χώρας του ἐκ τῆς ξενικῆς ἀπειλῆς, ἐνῷ ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς ἐξουσίας ἑνὸς ξένου ἡγεμόνος διὰ λόγους ἐσωτερικῆς πολιτικῆς παρουσιάζει πολὺ μικρότερον ἐνδιαφέρον. Δεδομένου ὅτι εἰς τὸν στίχον τοῦ ἐνάτου οἴκου πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ δυναστικῆς μεταβολῆς, εὔλογος εἶναι ἡ σκέψις ὅτι αὕτη συνδέεται μὲ τὴν βυζαντινὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν κατάστασιν καὶ οὐχὶ μὲ τὴν τοῦ Περσικοῦ κράτους. Θὰ προσθέσω ἀκόμη ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἀκαθίστου φυσικὸν εἶναι νὰ ὑπαινίσσηται πρόσφατον ἱστορικὸν γεγονός, προκαλέσαν ζωηρὰν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς συγχρόνους του, ἐπανερχόμενον εἰς τὴν ποίησιν τῆς δευτέρας καὶ τρίτης δεκαετίας τοῦ Ζ' αἰῶνος[1]. Κατὰ συνέπειαν, ἡ σύνταξις τοῦ ὕμνου εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀφίσταται πολὺ χρονικῶς τοῦ συγκεκριμένου τούτου γεγονότος (Ὀκτώβριος 610).

Ἀναζήτησιν ἱστορικῶν στοιχείων εἰς τὸν ὕμνον καὶ σύνδεσίν των πρὸς ὡρισμένον συμβὰν ἐπεχείρησεν ὁ C. del Grande. Οὗτος τὴν ἐν τῷ δεκάτῳ ἑβδόμῳ (Ρ) οἴκῳ τοῦ ὕμνου μνείαν τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, ἐθεώρησεν ἐπαρκὲς στοιχεῖον διὰ νὰ ἀποφανθῇ ὅτι ὁ ὕμνος ἐγράφη πρὸ τοῦ 529, ὅτε ὁ Ἰουστινιανὸς Α' προέβη εἰς τὸ κλείσιμον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν[2].

Ἡ ἄποψις αὕτη, ἀληθὴς ἐλεγχομένη, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἀντιβαίνουσα εἰς τὰ ὑπ' ἐμοῦ ὑποστηριχθέντα, δεδομένου ὅτι ἐδέχθην ἀνωτέρω ὅτι τὸ ὑπαινισσόμενον ἱστορικὸν γεγονὸς δέον νὰ εἶναι σχετικῶς ἐγγὺς τοῦ χρόνου συντάξεως τοῦ ὕμνου. Ἐν τούτοις, ἀκριβεστέρα ἐξέτασις τοῦ περιεχομένου τοῦ δεκάτου ἑβδόμου (Ρ) οἴκου δεικνύει ὅτι οὗτος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 55 - 56 τὰς παραπομπὰς εἰς τοὺς στίχους τοῦ Γεωργίου Πισίδου.

2. C. del Grande, L'inno Acatisto in onore della Madre di Dio, Firenze 1948 (γνωστόν μοι ἐκ τῆς βιβλιογραφίας). Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀπεδέχθη καὶ ὁ E. Wellesz, The « Akathistos ». A study in the byzantine Hymnography ἐν Dumbarton Oaks Papers, τ. 9 - 10 (1956), σ. 153 καὶ ὁ αὐτός, The Akathistos hymn introduced and transcribed, Copenhagen 1957, σ. XXIX, ἐνῷ ὁ J. Rehork, Hymnos Akathistos κλπ., σ. 520 - 522 τὴν ἀντικρούει, κατ' ἐμὲ πειστικῶς.

12 - 12 - 1966

μὲ τὸ μέτρον τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ οἶκος οὗτος ἀναφέρεται τοῦτο μὲν εἰς τὴν παρθενίαν τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν ἄσπορον σύλληψιν τοῦ Σωτῆρος[1], διαφεύγουσαν τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν καὶ μὴ δυναμένην νὰ κατανοηθῇ ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων, ῥητόρων, σοφιστῶν, τραγῳδῶν, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔναντι τῶν παλαιοτέρων φιλοσοφικῶν δογμάτων, τῶν ὁποίων ἐπεβλήθη[2]. Οἱ στίχοι: *«χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα... τὰς πλοκὰς διασπῶσα»* ἀβιάστως ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην τὴν ῥωμαλέαν περικοπὴν ἐκ τῆς Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου (κεφ. α΄ 19 ἑπ.): *«γέγραπται γάρ· ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω. ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεύς; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου; οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου;»*

Ἔρχομαι νῦν εἰς τὸν χρονικὸν προσδιορισμὸν τῆς συνθέσεως τοῦ ὕμνου. Μετὰ τὴν κατ' ἐμὲ μὴ ἐπιτρέπουσαν ἀμφιβολίαν ταύτισιν τοῦ «ἐκβληθέντος τῆς ἀρχῆς ἀπανθρώπου τυράννου» πρὸς τὸν βυζαντινὸν ἡγεμόνα Φωκᾶν ἔχομεν ἀσφαλῆ χρονικὴν ἀφετηρίαν τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 610. Ὁ J. Rehork, συνδέων τὸν ἐν τῷ αὐτῷ οἴκῳ στίχον *«Χαῖρε, πυρὸς προσκύνησιν παύσασα»* πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων ἅλωσιν τοῦ Ganzak μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ ἱεροῦ πυρολατρίας τῷ 624, προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω καὶ θέτει τὸ ἔτος 624 ὡς terminus post quem[3]. Ἐρωτᾶται νῦν· ὑφίσταται ἔνδειξις διὰ terminus ante quem; Τοῦτον ὁ J. Rehork τοποθετεῖ πρὸ τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἀβάρων τὸν Ἰούλιον - Αὔγουστον τοῦ 626, στηριζόμενος ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ ὡραῖος ὕμνος ἐψάλη κατὰ τὴν εὐχαριστήριον τελετὴν ἐπὶ τῇ διασώσει τῆς πόλεως, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς ἕτερα στοιχεῖα ἤτοι τὸν δοξαστικὸν χαρακτῆρα τοῦ ὕμνου, τὸν συνδυασμὸν τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ τὴν ἡμέραν τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἡρακλείου τῷ 624, τὴν ἐν τῷ ὕμνῳ ἀπουσίαν οἱουδήποτε ὑπαινιγμοῦ εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ 626[4].

Κατ' ἐμὲ ἡ ἱστορικὴ παράδοσις ἀποτελεῖ βασικὸν καὶ πολύτιμον στοι-

---

1. *«Ῥήτορας πολυφθόγγους ὡς ἰχθύας ἀφώνους ὁρῶμεν ἐπὶ σοὶ Θεοτόκε· ἀποροῦσι γὰρ λέγειν τὸ πῶς καὶ Παρθένος μένεις καὶ τεκεῖν ἴσχυσας· ἡμεῖς δὲ τὸ μυστήριον θαυμάζοντες, πιστῶς βοῶμεν».*

2 *«Χαῖρε, σοφίας Θεοῦ δοχεῖον· χαῖρε, προνοίας αὐτοῦ ταμεῖον. Χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα· χαῖρε, τεχνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα. Χαῖρε, ὅτι ἐμωράνθησαν οἱ δεινοὶ συζητηταί· χαῖρε, ὅτι ἐμαράνθησαν οἱ τῶν μύθων ποιηταί. Χαῖρε, τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκὰς διασπῶσα· χαῖρε, τῶν ἁλιέων τὰς σαγήνας πληροῦσα. Χαῖρε, βυθοῦ ἀγνοίας ἐξέλκουσα· χαῖρε, πολλοὺς ἐν γνώσει φωτίζουσα...».*

3. J. Rehork, Hymnos Akathistos κλπ., σ. 515 - 520, πρβλ. καὶ Der Hymnus Ἀκάθιστος, σ. 388 - 389.

4. Αὐτόθι. J. Rehork, Hymnos Akathistos, σ. 518 - 520.

χεῖον[1] καὶ μόνον ἡ ὕπαρξις σοβαρῶν ἀντιθέτων ἀποδείξεων δικαιολογεῖ τὴν ἀπόρριψίν της, διότι κατ' ἐπανάληψιν ἔχει παρατηρηθῆ, ἀμφιβολίαι ἐκφρασθεῖσαι διὰ τὴν ἀλήθειαν παραδιδομένου γεγονότος νὰ ἀποδειχθοῦν σφαλεραὶ καὶ ἄγνωστοι μεταγενεστέρως ἀποκαλυφθεῖσαι πηγαὶ νὰ ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν[2]. Ἡ ἐν τῷ Συναξαρίῳ φράσις *«Ὅ γε μὴν θεοφιλὴς τῆς Κωνσταντίνου λαὸς τῇ Θεομήτορι τὴν χάριν ἀφοσιούμενοι ὁλονύκτιον τὸν ὕμνον καὶ ἀκάθιστον αὐτῇ ἐμελῴδησαν...»*, ἥτις ἄλλοτε διὰ τῆς ἑρμηνείας τοῦ «ἐμελῴδησαν» ὡς «συνέθηκαν», ἐξελαμβάνετο ὡς δηλοῦσα ἐσπευσμένην σύνθεσιν τοῦ ὕμνου, οὐδὲν πλέον ἐπιχείρημα προσφέρει, διότι ὀρθῶς σήμερον γίνεται δεκτὸν ὅτι ἐνταῦθα «ἐμελῴδησαν» σημαίνει «ἔψαλαν» καὶ συνεπῶς προϋποθέτει προγενεστέραν σύνθεσιν καὶ μελοποίησιν τοῦ ὕμνου[3].

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δύναται νομίζω νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς ὅτι ὁ ὕμνος συνετάχθη ὁπωσδήποτε μετὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 610 — διὰ τὸ ἔτος 624 (ἢ 623) ὡς terminus post quem εἶμαι περισσότερον ἐπιφυλακτικὴ — καὶ πρὸ τοῦ Αὐγούστου 626.

Τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος τοῦ ὕμνου, περισσότερον περίπλοκον, διότι συνδέεται μὲ φιλολογικὰ καὶ χριστολογικὰ θέματα ἐκφεύγοντα τῆς ἰδικῆς μου ἁρμοδιότητος, θὰ κατέλιπον τελείως ἄθικτον, ἐὰν δὲν εὕρισκον ὅτι σύγχρονα παραδείγματα ἐνισχύουν τὸ φαινόμενον τῆς ἀποσιωπήσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως. Ὁ J. Rehork ἔνθ' ἀνωτέρω διερωτᾶται, μήπως

---

1. Καὶ ὁ καθηγητὴς Ν. Τωμαδάκης θεωρεῖ μὲν ὡς πιθανώτερον ποιητὴν τοῦ ὕμνου τὸν πατριάρχην Γερμανὸν (715-730), δέχεται ὅμως ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Συναξαρίου «δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀπολύτως ἄνευ ἀξίας». Ν. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτὴ καὶ ἡ ὑμνολογία της κλπ. σ. 8-10 καὶ 6 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία κλπ., τ. Β'[3], σ. 158.

2. Ὑπενθυμίζω τὴν πρόσφατον ἐπιβεβαίωσιν τῆς εἰς τὸ παρελθὸν πολλάκις ἀμφισβητηθείσης πληροφορίας τοῦ Νικήτα Χωνιάτου, σ. 261 — παρὰ τὸ κῦρος τοῦ λαμπροῦ ἱστορικοῦ — καθ' ἣν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς συνέβαλεν εἰς τὴν μετὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1167 ἀνοικοδόμησιν τῶν τειχῶν τῶν Μεδιολάνων *(«...τὰ τείχη ἀνεκαίνισαν, τοῦ βασιλέως τοῦδε γενομένου συλλήπτορος»)*. Ἡ ἀξιοπιστία τῆς εἰδήσεως ἐπεβεβαιώθη ἐπ' ἐσχάτων ἐκ δυτικῆς συλλογῆς νομικῶν ἐρωτήσεων (Dissensiones Dominorum Bononiensium, Collectio Gratianopolitana ἐκδ. J. B. Palmieri παρὰ A. Gaudenzi, Bibliotheca iuridica medii ævi, additiones ad vol. 1 ⟨καὶ vol. 1, 2 ed⟩ 1914, qu. 131, σ. 232 ἑπ.), συνταχθείσης περὶ τὸ 1170, ἐν ᾗ ἀπαντᾷ: «Mediolanenses post destructionem suam duos legatos ad Constantinopolitanum imperatorem miserunt, liberalitatis sue munus ad sue civitatis restitutionem per eosdem postulantes». Ἡ ἐπαλήθευσις αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὸν P. Classen, Mailands Treueid für Manuel Komnenos ἐν Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958 (München 1960), σ. 79-85, ἐξ οὗ ἐλήφθη καὶ ἡ ἀνωτέρω παραπομπὴ (αὐτόθι, σ. 81, σημ. 9).

3. Βλ. Ν. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτὴ καὶ ἡ ὑμνολογία της, σ. 6 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία κλπ. σ. 158.

ἡ Ἐκκλησία δὲν ηὐνόησε τὴν διαιώνισιν τοῦ ὀνόματος τοῦ συντάκτου τοῦ ὕμνου — ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ Σέργιος — ἐπειδὴ ὁ πατριάρχης ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ μονοθελητισμοῦ, δογματικῆς ἀποκλίσεως καταδικασθείσης τελικῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ὁ Ν. Τωμαδάκης ἀποδίδει εἰς πολιτικοθρησκευτικοὺς λόγους κατὰ τὴν περίοδον τῆς εἰκονομαχίας τὴν ἀποσιώπησιν τοῦ ὀνόματος τοῦ κατ' αὐτὸν πιθανωτέρου συντάκτου τοῦ ὕμνου πατριάρχου Γερμανοῦ Α', ὡς ἀνήκοντος εἰς τὴν εἰκονόφιλον παράταξιν[1].

Ἀνάλογα φαινόμενα παρετηρήθησαν εἰς τοὺς συγχρόνους καιροὺς εἰς κράτη, ὅπου ἐπεβλήθησαν περιορισμοὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως. Ἡ πολιτεία διὰ λόγους πολιτικούς, φυλετικούς, κοινωνικοὺς κλπ. παρεμβαίνει ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν πνευματικὴν παραγωγήν, λογοτεχνικὴν καὶ καλλιτεχνικήν, ρυθμίζουσα αὐτὴν συμφώνως πρὸς τὰς ὑπὸ τῆς ἰδίας καθορισθείσας ἀρχάς. Εἰς τὴν Γερμανίαν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ καθεστῶτος τὸ δημοφιλὲς ᾆσμα Lorelei εἰς στίχους τοῦ Heinrich Heine ἐξηκολούθει νὰ εἶναι εἰς τὰ στόματα ὅλων τῶν Γερμανῶν καὶ νὰ ᾄδηται δημοσίᾳ ἀλλὰ περὶ τοῦ ποιητοῦ, ὡς ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς καταγωγῆς του, ἀπηγορεύετο νὰ γίνῃ οἱοσδήποτε λόγος. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν αὐτὴν χώραν μουσικὰ ἔργα, ὡς ὁ Ἱππότης μὲ τὸ ρόδον (Der Rosenkavalier) τοῦ Richard Strauss, θεωρούμενα πνευματικὸν κτῆμα τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, ἀνεβιβάζοντο εἰς τὰ κρατικὰ λυρικὰ θέατρα καὶ ἠκούετο τὸ κείμενον ὡς συνετάχθη εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὑπὸ τοῦ Hugo von Hofmannsthal, ἀλλ' εἰς τὰ προγράμματα, διαφημίσεις κλπ. οὐδέποτε ἀνεγράφετο τὸ ὄνομα τοῦ ἑβραίου συγγραφέως.

Κάτι ἀνάλογον, φαίνεται, συνέβη καὶ μὲ τὸν Ἀκάθιστον. Ὁ λαμπρὸς ὕμνος, ὅστις μὲ τὴν ὑψηλὴν θρησκευτικὴν πνοὴν συγκινεῖ τὸν πιστόν, ἐνῷ συνάμα μὲ τὸν δοξαστικὸν καὶ νικητήριον χαρακτῆρά του ἠλεκτρίζει τὸν βυζαντινὸν πολίτην, ὑπενθυμίζων εἰς αὐτὸν τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους, οὓς νικηφόρως ἀντεμετώπισεν ἡ βασιλεύουσα πόλις, οὔτε ἦτο δυνατὸν ἀλλ' οὔτε καὶ σκόπιμον νὰ ἐκριζωθῇ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ νὰ περιπέσῃ εἰς λήθην. Ἦτο ὅμως φυσικὸν νὰ μὴ εὐνοηθῇ ἡ διαιώνισις τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως, ἐὰν οὗτος ἐθεωρήθη ἀνήκων εἰς τὴν χορείαν ἐκείνων, οἵτινες ὑπεστήριξαν ἀπόψεις ἀποκλινούσας τοῦ ἐπισήμου δόγματος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦτο τελικῶς διεμορφώθη.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

---

1. Ν. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτὴ κλπ. σ. 19-20 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία, σ. 172.

ΛΗΘΗΣ ΒΥΘΟΙ - ΛΗΘΗΣ ΠΕΔΟΝ - ΛΗΘΗΣ ΠΕΔΙΟΝ

Ἐθησαύρισα ἤδη[1] τὴν βυζαντινὴν τυπικὴν ἔκφρασιν « Λήθης βυθοὶ » (οἱ), εἰς ἱστορικούς, ρήτορας, ἁγιογράφους ποιητὰς κλπ., κατερχομένην μέχρι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Πλὴν τῶν πολυαρίθμων παραδειγμάτων ἅτινα ἤδη κατεχωρίσθησαν, εἰς « Λόγον κατάστιχον (= στιχηρὸν) τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Νικολάου εἰς τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα αὐτοῦ », ἔμμετρον ἁγιολογικὸν κείμενον δημοσιευθὲν ὑπὸ S. G. Mercati[2], εὗρον: (ἀγάλματα θεῶν)

ὠθοῦντο βόθρῳ πρὸς τὸ Λήθης πέδον.

Ὁ ἐκδότης παρέσχεν ἀφορμὴν συσχετισμοῦ τὸ μὲν πρὸς τὸ ἐν Ἀριστοφάνους Βατράχοις 185 ἐν διαλόγῳ Διονύσου Χάρωνος λεγόμενον ὑπὸ τοῦ δευτέρου:

τίς ἐς τὸ Λήθης πεδίον ἢ 'ς Ὄνου πόκας;

τὸ δὲ πρὸς τὸ ἐν τῷ ὑστάτῳ μέρει τῆς Πλατωνικῆς Πολιτείας 621a ἱστορούμενον περὶ τῶν ψυχῶν τῶν μετὰ τὴν Λάχεσιν, Κλωθώ, διὰ τῆς ἀτράκτου, εἰς τὴν Ἄτροπον καὶ ἐκεῖθεν εἰς « τῆς Ἀνάγκης ἰέναι θρόνον, καὶ δι' ἐκείνου διεξελθόντα... πορεύεσθαι ἅπαντας εἰς τὸ τῆς Λήθης πεδίον διὰ καύματός τε καὶ πνίγους δεινοῦ » (περαιτέρω λόγος καὶ περὶ Λήθης ποταμοῦ).

Ὑπενθυμίζω ὅτι Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ εἰς τὸν Κανόνα τῆς Ὑπαπαντῆς ὕμνησε

Χέρσον ἀβυσσοτόκον πέδον...

ὃ ἥλιος ἐπεπόλευσε ποτὲ (διὰ τοῦ θαύματος τοῦ Μωσέως)[3].

N. B. T.

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἀποθησαυρίσματα « Ἀθηνᾶ » ΞΔ', 1960, σσ. 3 - 8 καὶ ΞΖ' (1963 - 1964) σσ. 16 - 17.
2. Vita Giambica di S. Nicola di Mira, « Roma e l'Oriente » 1916 - 1917.
3. Μηναῖον, Φεβρουαρίου β'.

ΛΑΤΡΟΣ*

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

Latmos	= Milet, Band III, Heft 1. Der Latmos, von Theodor Wiegand, Berlin 1913.
Βίος ἁγ. Παύλου	= Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν τῷ Λάτρῳ, ἐκδ. H. Delehaye, ἔ.ἀ., σσ. 105 - 135.
Ἐγκ. ἁγ. Παύλου	= Λόγος ἐγκωμιαστικὸς καὶ θαυμάτων διήγησις εἰς τὸν ὅσιον καὶ θεοφόρον πατέρα ἡμῶν Παῦλον τὸν ἐν τῷ Λάτρῳ, ἐκδ. H. Delehaye, ἔ.ἀ., σσ. 136 - 157.
Βίος ἁγ. Νικηφόρου	= Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου μοναχοῦ καὶ ἐπισκόπου Μιλήτου, ἐκδ. H. Delehaye, ἔ.ἀ., σσ. 157 - 171.
Βοΐνης	= Ἀκολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου... Χριστοδούλου..., ἔκδοσις τρίτη· ᾗ προσετέθησαν ἡ Ὑποτύπωσις αὐτοῦ, ὁ ἐν πλάτει βίος, δύο Ἐγκώμια καὶ Διήγησις θαύματος αὐτοῦ, νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα ἐπιμελείᾳ καὶ φροντίδι Κυρίλλου ἱεροδιακόνου Βοΐνη..., Ἀθῆναι 1884.
Βρανούση	= Ἐ. Λ. Βρανούση, Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, Ἀθῆναι 1966.
MM	= Fr. Miklosich et Ios. Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana, I - VI, Vindobonae, MDCCCLX - MDCCCXC.
Regesten	= F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit), I - V, München - Berlin, 1924 - 1965.
Grumel, Régestes	= V. Grumel, Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, I - III, Rome - Paris, 1932 - 1947.

Ἡ Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μεγάλας ὀροσειρὰς, ὅπως ὁ Ταῦρος, ἢ πανύψηλα ὄρη, ὅπως ὁ Ἀργαῖος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀροσειρὰς μετρίου ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὕψους καὶ περιωρισμένου μήκους, αἱ ὁποῖαι ἔχουν γενικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ περιβάλλουν τὰς κοιλάδας τῶν εἰς τὸ Αἰγαῖον ἐκβαλλόντων ποταμῶν. Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν

* Ὑπὸ τὴν ἀρχικήν της μορφήν, ἡ ἐργασία αὐτη ἐγράφη ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Διονυσίου Ζακυθηνοῦ, διὰ ν' ἀνακοινωθῇ εἰς τὸ Φροντιστήριον Βυζαντινῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

περιοχὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κυριαρχοῦν ὁ Κάδμος καὶ ὁ Σάλβακος, ὕψους 2515 καὶ 2315 μέτρων ἀντιστοίχως, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸ ὅριον τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Καρίας. Διακλάδωσις τοῦ Κάδμου εἶναι ὁ ἀνατολικῶς τῆς Μιλήτου ὑψούμενος Λάτμος. Κατὰ τὸν μεσαίωνα οὐδέποτε ἀπαντᾷ οὗτος ὑπὸ τὸ ἀρχαῖον του ὄνομα, ἀλλὰ πάντοτε ὡς *ὁ Λάτρος* ἢ *τὸ Λάτρος* ἢ *τὸ Λάτρον*, κατ' ἐπίδρασιν προφανῶς τοῦ *λατρεύω, λατρεία*· καὶ τοῦτο διότι ἀνεπτύχθη ἐπ' αὐτοῦ μία σημαντικὴ μοναστικὴ πολιτεία, ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ Ἄθωνος καὶ ἀρχαιοτέρα αὐτῆς. Εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν μελέτην θὰ ἐξετάσωμεν διαδοχικῶς τὸ φυσικὸν πλαίσιον, τὴν ἱστορίαν καὶ τοὺς θεσμούς της [1].

I

Ὡς ὄρος *«οὐ μόνον ὑψηλότατον καὶ ὑπερνεφές, ἀλλὰ καὶ ἀναβῆναι κομιδῇ δυσχερέστατον»* χαρακτηρίζεται ὁ Λάτρος εἰς ἁγιολογικὸν κείμενον [2]. Τὸ ὕψος

---

1. Τὰ περὶ τῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς ἐκτίθενται ὑπὸ τῶν Th. Wiegand καὶ A. Philippson εἰς τοὺς τόμους III. 1 (Der Latmos) καὶ III. 5 (Das südliche Ionien) τῆς σειρᾶς Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899.

Κύριαι πηγαὶ διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς μοναστικῆς πολιτείας τοῦ Λάτρου καὶ διὰ τὸν τρόπον ζωῆς τῶν μοναχῶν εἶναι τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τὰ ἀναφερόμενα εἰς λατρηνοὺς ἁγίους (BHG[3], ἀριθ. 303 - 308, 1338, 1474, 1474d, 1474h, 2046) καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς μονὰς τοῦ Λάτρου καὶ εἰς τὸν ὅσιον Χριστόδουλον τὸν Λατρηνὸν ἔγγραφα, τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸν 4ον καὶ 6ον τόμον τῆς συλλογῆς Acta et Diplomata τῶν Miklosich καὶ Müller.

Πολύτιμον βοήθημα εἶναι τὸ προαναφερθὲν περὶ Λάτμου ἔργον τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Wiegand, ἀρχηγοῦ τῆς γερμανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς, ἥτις ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀνέσκαψε καὶ ἐμελέτησε τὴν Μίλητον, τὴν Πριήνην καὶ τὴν περιοχήν των. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀποστολῆς ἐκείνης, ὁ Wiegand καὶ οἱ συνεργάται του ἐξηρεύνησαν τὸν Λάτμον τὸ 1905, τὰ δὲ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν των ἐξεδόθησαν τὸ 1913. Τὸ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς κεφάλαιον, γραφὲν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Wiegand, καὶ τὸ περὶ ζωγραφικῆς, ὀφειλόμενον εἰς τὸν O. Wulff, παραμένουν τὸ μοναδικὸν περὶ τῆς τέχνης τοῦ μοναστικοῦ τούτου κέντρου βοήθημα. Εἰς τὰς σελίδας 97 - 176 τοῦ αὐτοῦ τόμου ἐξέδωκεν ὁ Ἱππόλυτος Delehaye ὑπὸ τὸν τίτλον Monumenta Latrensia Hagiographica τὰ πλεῖστα τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ Λάτρος ἁγιολογικῶν κειμένων.

Χρήσιμοι εἶναι καὶ αἱ εἰσαγωγαὶ τοῦ H. Delehaye εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ Νέου (ἐν Anal. Boll., XI, 1892, σσ. 13 - 18) καὶ τοῦ V. Laurent εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν σφραγιστικῶν μνημείων τοῦ Λάτρους (V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, V. 2, Paris 1965, σ. 156). Εἰς τὰς σελίδας 157 - 158 καὶ 204 - 205 τοῦ τόμου τούτου δημοσιεύει ὁ ἀκαταπόνητος ἀσσομπσιονιστὴς τέσσαρας σφραγῖδας προερχομένας ἀπὸ τὸ Λάτρον.

Εἰδικώτερον περὶ τῆς ἱστορίας τῶν μονῶν τοῦ Λάτρου κατὰ τὴν δεκαπενταετίαν 1075 - 1090, βλ. τὸ περὶ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ἐξαίρετον ἔργον τῆς κυρίας Βρανούση (ἔ.ἀ., ἰδίως σσ. 89 - 96, 98 - 99, 104 - 106).

2. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 116,8.

του δὲν ὑπερβαίνει τὰ 1375 μέτρα, διαφέρει ὅμως ἐντελῶς κατὰ τὴν σύστασιν ἀπὸ τὰ γειτονικά του ὁμαλὰ βουνὰ καὶ δικαιολογεῖ πλήρως τὸν χαρακτηρισμὸν συγχρόνου γεωγράφου, ὅστις τὸν θεωρεῖ ὡς τὴν «ἀγριωτέραν ὀροσειρὰν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας»[1].

Ὁ Λάτμος ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ νοτιοανατολικῶν πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Ἡ κορυφὴ εὑρίσκεται εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν τμῆμα τοῦ ὄρους καὶ ἀπέχει 5 μόνον χιλιόμετρα ἀπὸ τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου. Ὁ κύριος ὄγκος, ἀποτελούμενος ἀποκλειστικῶς ἀπὸ σκοτεινὸν γρανίτην, ἔχει κατακερματισθῆ ἐκ τῆς διαβρώσεως καὶ σχηματίζει πλῆθος ἀποτόμων ποικιλοσχήμων ἐξάρσεων, εἰς ἃς ὀφείλεται καὶ ἡ τουρκικὴ ὀνομασία τοῦ ὄρους Beş-Parmak, δηλαδὴ Πενταδάκτυλος.

Ἡ διάβρωσις τοῦ ἐδάφους ἐδημιούργησεν, ἰδίως εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη, πλῆθος σπηλαίων, ἀποτόμους φάραγγας καὶ βαθέα βάραθρα. Καὶ εἰς μὲν τὰς χαράδρας διατηρεῖται ἐνιαχοῦ ὀλίγον βρόχιον ὕδωρ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὑδρεύονται ζῷα καὶ ἄνθρωποι, διότι πηγαὶ δὲν ὑπάρχουν· εἰς δὲ τὰ σπήλαια εὑρίσκουν καταφύγιον τὰ ἄγρια ζῷα, τὰ ὁποῖα ἀφθονοῦν εἰς τὴν περιοχήν. Μέχρι πρό τινων τοὐλάχιστον ἐτῶν ὑπῆρχον ἐκεῖ ἄρκτοι καὶ λεοπαρδάλεις. Φυσικὸν εἶναι νὰ περιορίζεται ἡ βλάστησις εἰς τὰς μεταξὺ τῶν γρανιτικῶν ὄγκων σχισμὰς καὶ ὀπάς, ὅπου φύονται θάμνοι καὶ χόρτα. Ἡ συσσώρευσις λίθων καὶ βράχων, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν τὰς κλιτῦς καὶ ἐμποδίζουν τὸν σχηματισμὸν κοιλάδων, καθιστᾷ ἐξόχως δυσχερῆ τὴν μετακίνησιν ἐκτὸς τῶν ὀλίγων ὑπαρχουσῶν δυσβάτων ἀτραπῶν.

Τὸ βορειοανατολικὸν τμῆμα τῆς ὀροσειρᾶς δὲν ὑπερβαίνει τὰ 700 μέτρα. Αἱ κλιτύες εἶναι ὀλιγώτερον ἀπότομοι, τὸ ἐκ τῆς ἀποσαθρώσεως τοῦ γρανίτου ὑλικὸν συγκρατεῖται καὶ καλύπτει τὰ πρανῆ. Δι' αὐτὸ καὶ φύονται ἐδῶ δάση πεύκης καὶ ὀλίγαι ἐλαῖαι. Γενικῶς ὁ γρανιτικὸς κύριος ὄγκος εἶναι σχεδὸν ἀκατοίκητος. Τοὐναντίον εἰς τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ κράσπεδά του, συνιστάμενα ἐκ σχιστολίθου, εἶναι ἱδρυμένα πολλὰ χωρία. Ἡ περιοχὴ αὕτη διαρρέεται ὑπὸ πολλῶν ρυάκων, σχηματιζόντων μικρὰς κοιλάδας καὶ ἐκβαλλόντων εἰς τὸν βορείως ρέοντα Μαίανδρον. Τὰς κοιλάδας αὐτὰς ἀκολουθοῦν αἱ ἡμιονικαὶ ὁδοὶ αἱ ἄγουσαι ἐκ τοῦ ὄρους εἰς τὴν πεδιάδα, τὰς ὁποίας ἐπροστάτευον κατὰ τὸν μεσαίωνα μικρὰ κάστρα. Πευκῶνες καλύπτουν τὰ ὑψηλότερα μέρη, ἐλαιῶνες τὰ χαμηλότερα.

Τὸ κλίμα εἶναι εὔκρατον, δὲν εἶναι ὅμως διόλου σπάνιαι αἱ καταιγίδες, ἰδίως κατὰ τὸ φθινόπωρον. Κατὰ τὸ θέρος ἐπικρατεῖ συχνὰ σφοδρὸς καύσων καὶ ξηρασία.

Βορείως τοῦ Λάτμου ἁπλοῦται ἡ κοιλὰς τοῦ Μαιάνδρου, ἡ νοτιωτέρα

---

1. A. Philippson, Das südliche Ionien (Milet, III. 5), Berlin - Leipzig 1936, σ. 15.

τῶν κοιλάδων, τὰς ὁποίας σχηματίζουν οἱ εἰς τὸ Αἰγαῖον ἐκβάλλοντες μεγάλοι ποταμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, περιοριζομένη πρὸς βορρᾶν ἀπὸ τὰς ὀροσειρὰς τῆς Μυκάλης καὶ τῆς Μεσωγίδος. *«Ἄλλη Παλαιστίνη ὁ χῶρος ὁ περὶ Μαίανδρον ἦν»*, γράφει ὁ Παχυμέρης, *«οὐ βοσκημάτων καὶ μόνον αὐξῆσαι ἀγέλας καὶ ποίμνια, οὐδ' ἀνδρῶν φορὰν ἐνεγκεῖν ἀγαθός, ἀλλὰ καὶ μοναχῶν οὐρανοπολιτῶν ἐπιγείων συστῆσαι πληθύας ἄριστος»* [1].

Δυτικῶς τοῦ Λάτμου ἐκτείνεται ὁ ἀρχαῖος Λατμικὸς Κόλπος καὶ ἡ Χερσόνησος τῆς Μιλήτου. Ὁ Μαίανδρος ἀπέφραξε βαθμηδὸν διὰ τῶν προσχώσεών του τὸν Λατμικὸν Κόλπον, τὸν μετέτρεψε κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα εἰς λιμνοθάλασσαν, κατέχωσε τὸν λιμένα τῆς Μιλήτου καὶ ἐσχημάτισε νέαν παραλίαν δυτικῶς αὐτῆς. Ἡ λίμνη, ἡ καταλαμβάνουσα τὸν μυχὸν τοῦ ἀρχαίου Λατμικοῦ Κόλπου, ἔχει μῆκος 15 καὶ πλάτος 6 χλμ., τὸ δὲ βάθος της φθάνει τὰ 20 μέτρα. Συνδέεται διὰ διώρυγος μετὰ τοῦ Μαιάνδρου καὶ εἶναι πλουσιωτάτη εἰς ἰχθῦς. Ἡ βορεία ἀκτὴ εἶναι βραχώδης καὶ ἀπότομος, ἡ νοτία ἀντιθέτως ὁμαλή. Ἐκ τῶν νησίδων τῆς λίμνης ἄλλαι εἶναι χαμηλαὶ καὶ κατάφυτοι, ἄλλαι γυμναὶ καὶ ἀπόκρημνοι, ὕψους μέχρι 30 μέτρων, φέρουν δὲ τὰ ἐρείπια περιτειχισμένων μονῶν καὶ ὀχυρώσεων βυζαντινῆς ἐποχῆς. Παρόμοια ἐρείπια ὑπάρχουν ἄφθονα εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτιοανατολικὴν ἀκτήν [2].

Τὸ πλησιέστερον πρὸς τὸν Λάτμον ἀρχαῖον πόλισμα εἶναι ἡ Ἡράκλεια ἡ ὑπὸ Λάτμῳ, ἐκτισμένη ἐπὶ βραχώδους ἀντερείσματος εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου, ἡ ὁποία ἤκμαζε κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον, διότι ἦτο τὸ τέρμα τῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Καρίας ὁδοῦ. Σώζονται τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια τῆς πόλεως καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν. Κατὰ τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε ἀπεκλείσθη διὰ τῶν προσχώσεων τοῦ Μαιάνδρου ἡ εἴσοδος τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου, ἀπώλεσεν ἡ Ἡράκλεια τὴν προτέραν της σημασίαν· παρέμεινεν ὅμως ἕδρα ἐπισκόπου καὶ κατὰ τὸν 8ον καὶ 9ον αἰ. ὠχυρώθη ἐκ νέου πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν. Κατὰ τὸν 10ον αἰ. φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐρημωθῆ [3].

Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. μέχρι τῆς ὀθωμανικῆς κατακτήσεως ἀναφέρουν αἱ πηγαὶ τὴν πόλιν Μελανούδιον, ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῆς ὁποίας πολλαὶ διαφωνίαι ἠγέρθησαν. Ὁ Λάμπρος, ἀκολουθῶν τὸν Παχυμέρην, τὴν εἶχε τοποθετήσει εἰς τὰ Δίδυμα, ὁ Wiegand τὴν εἶχε ταυτίσει πρὸς τὴν Μυοῦντα, ὁ Tomaschek, ὁ Wittek καὶ ὁ Jerphanion τὴν ἀνεζήτουν παρὰ τὴν σημερινὴν Mendelia, ἐνῷ κατὰ τὸν καθ. Ζακυθηνὸν ἔκειτο

---

1. Ἐκδ. Βόννης, I, σ. 310_{18}.
2. W. Müller-Wiener, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Ionien, ἐν Ist. Mitt., 11, 1961, σσ. 8-42.
3. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 109_{19}.

εἰς τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς Χερσονήσου τῆς Μιλήτου[1]. Ὁ Wendel, πρὸς τὸν ὁποῖον συμφωνεῖ ὁ Robert, κατέδειξεν ὅτι τὸ Μελανούδιον δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν Ἡράκλειαν[2], ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν $11^{ον}$ αἰ. ἀνέκτησε τὴν σημασίαν της καὶ ὑπῆρξε κέντρον τῆς περιοχῆς μέχρι τῆς ὁριστικῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ὀθωμανῶν. Τὸ Μελανούδιον ἦτο προσιτὸν εἰς σκάφη μὲ μικρὸν βύθισμα μέχρι καὶ τοῦ $13^{ου}$ αἰ.[3]. Ὁ Wendel εἶχεν ὑποθέσει, ὅτι ἡ ὀνομασία Μελανούδιον εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν μελανὴν ἀμφίεσιν τῶν πολυπληθῶν μοναχῶν τῆς περιοχῆς[4]. Ὁ Robert ἀντιθέτως συνάπτει τὸ ὄνομα τοῦτο πρὸς τὸ σκοτεινὸν χρῶμα τοῦ ὑπερκειμένου τῆς πόλεως Λάτρους, καὶ ἡ ὑπόθεσίς του φαίνεται πολὺ λογικωτέρα[5].

Κατὰ τὰς βορείας προσβάσεις τοῦ Λάτμου ἔκειτο ἡ Μυοῦς, ἡ ὁποία εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀσφαλῆ λιμένα καὶ ἐχρησίμευεν ὡς σταθμὸς τοῦ μεταξὺ τῆς Μιλήτου καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Μαιάνδρου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος ἀπεῖχεν ἤδη τῆς θαλάσσης 30 σταδίους, καὶ παρ' ὅλον ὅτι ὁ Μαίανδρος ἦτο πλωτός, εἶχε χάσει τὴν σημασίαν της. Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐκτίσθη ἐπὶ δεσπόζοντος τῆς περιοχῆς λόφου ἰσχυρὸν κάστρον, τὸ ὁποῖον ἐπροστάτευε τὴν ποταμοπλοΐαν καὶ ἔφρασσε τὴν πρὸς τὸ Λάτρος δίοδον.

Τὸ μεγαλύτερον κέντρον τῆς Δυτικῆς Καρίας ἦτο ἡ Μίλητος, ἡ μεγίστη τῶν Ἰωνικῶν πόλεων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἦτο ἕδρα ἐπισκόπου καὶ εἶτα μητροπολίτου, ἐπροστατεύετο δὲ ἀπὸ φρούριον καὶ τείχη κτισθέντα ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ Μίλητος ὤφειλε τὴν σπουδαιότητά της εἰς τὸν ἐξαίρετον λιμένα της. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν κατάχωσίν του, κατὰ τὸν $6^{ον}$ αἰ., διετήρησε κάποιαν σημασίαν, διότι ἡ θάλασσα δὲν ἀπεῖχε πολὺ καὶ ὁ ποταμὸς ἦτο πλωτός. Κατὰ τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα ἡ Μίλητος ἠρημώθη, κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ $13^{ου}$ ἱδρύθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων της μικρὸς οἰκισμὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Παλάτια. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος περιῆλθεν εἰς τὸ Ἐμιρᾶτον τῆς Καρίας, διετηρήθη δὲ ὡς μικρὸν ἐμπορικὸν κέντρον ὅσον διήρκει ἡ ναυσιπλοΐα ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου, ἤτοι μέχρι τέλους τοῦ $17^{ου}$ αἰῶνος[6].

---

1. Latmos, σ. 185. — Δ. Ζακυθηνοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ἐν ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σ. 9 καὶ ΚΕ', 1955, σ. 145. — W. Tomaschek, Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter, Wien 1891, σ. 38. — P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche (Ist Mitt., Heft 2), Istanbul 1934, σ. 169.

2. C. Wendel, Planudea, ἐν Byz. Zeitschrift, 40, 1940, σσ. 442-443. — L. Robert, Sur Didymes à l'époque byzantine, ἐν Hellenica, XI-XII, 1960, σ. 503.

3. C. Wendel, ἔ.ἀ., σ. 443.

4. Αὐτόθι.

5. L. Robert, ἔ.ἀ., σ. 503, σημ. 6.

6. Πρβλ. A. Delatte, Les portulans grecs, Paris-Liège 1947, σ. 247.

Ἄλλαι πόλεις τῆς περιοχῆς ἦσαν κατὰ τὸν μεσαίωνα οἱ νοτίως τῆς Μιλήτου κείμενοι Δίδυμοι, καλούμενοι Ἱερὸν κατὰ τοὺς μέσους καὶ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους· ἢ βορειοανατολικῶς τοῦ Λάτρους Ἀμυζών· τέλος τὰ Μύλασα, πρωτεύουσα τῆς Καρίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐκτισμένα εἰς τὴν νοτιοανατολικῶς τοῦ Λάτρου εὐρεῖαν καὶ εὐδαίμονα πεδιάδα.

Ἡ περιοχὴ τοῦ Λάτμου ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς Καρίας. Κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους ὑπήγετο εἰς τὸ θέμα Θρακησίων[1], ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ εἰς τὸ θέμα Μυλάσης καὶ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 3ου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. εἰς τὸ θέμα Μυλάσης καὶ Μελανουδίου[2]. Εἶναι ἐσφαλμένη ἡ, ἄλλωστε ἀμάρτυρος, γνώμη τοῦ Ramsay[3], ὅτι τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν ἔφθανε μέχρι τοῦ Μαιάνδρου, καὶ ἑπομένως περιελάμβανε τὸ Λάτρος.

II

Τὸ δυσπρόσιτον τοῦ τόπου, τὸ ἐπιβλητικὸν καὶ ὑποβλητικὸν τοπίον, τὰ ἄφθονα σπήλαια καθίστων τὸ Λάτρος ἰδεῶδες διὰ τὴν ἐγκαταβίωσιν ἀναχωρητῶν.

Οἱ πρῶτοι μοναχοί, οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς *«τὸ κατὰ τὴν Ἔφεσον Ἅγιον Ὄρος»*[4], προήρχοντο ἀπὸ τὴν χερσόνησον τοῦ Σινᾶ. Ἀναγκασθέντες νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ ἡσυχαστήριά των λόγῳ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων, κατέφυγον εἰς τὰ πλησίον τῆς Ἡρακλείας ὑψώματα, ὅπου ὑπάρχουν πολλὰ σπήλαια[5]. Αἱ πηγαὶ ἀποκαλοῦν τὴν περιοχὴν αὐτὴν *«φιλέρημον»*[6]. Ὁ Σακκελίων νομίζει ὅτι οἱ Σιναΐται ἦλθον εἰς τὸν Λάτρον κατὰ τὸν 4ον ἢ 5ον αἰῶνα, φεύγοντες τὰς ἐπιδρομὰς τῶν *«ἀνημέρων Βλεμμύων»*, καθ' ἃς ἐμαρτύρησαν πολλοὶ μοναχοί, τῶν ὁποίων ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 14ην Ἰανουα-

---

1. Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, ἐκδ. Βόννης, σ. 137. — Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 135,$_{11}$. — MM, 4, σσ. 307, 316.

2. MM, 4, σσ. 291, 294, 317 - 324, 329. — Πρβλ. Δ. Ζακυθηνὸν ἐν ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 9 - 11, καὶ ΚΕ', 1955, σ. 145, ἰδίως δὲ H. Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081 - 1317) particulièrement au XIIIe siècle, ἐν Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines. Travaux et Mémoires, 1, 1965, σσ. 127 - 130.

3. W. Ramsay, The historical Geography of Asia Minor, London 1890, σσ. 111, 423.

4. Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, ἐκδ. Βόννης, σ. 180,$_{19}$.

5. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 109,$_{29}$. — Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σ. 163,$_{38}$. — MM, 6, σ. 60.

6. Πρβλ. τὴν « Ἔρημον » τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

ρίου[1]. Τίποτε δὲν ἀποδεικνύει τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ὁ Delehaye[2] καὶ ὁ Wiegand[3] ὀρθῶς τοποθετοῦν τὴν μετανάστευσιν εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 7ου αἰ., κατὰ τὴν ἐποχὴν δηλαδὴ τῆς ἀραβικῆς ἐπεκτάσεως. Τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν ἐνισχύουν δύο γεγονότα: αἱ ἀρχαιότεραι σωζόμεναι τοιχογραφίαι τοῦ Λάτρου δὲν εἶναι προγενέστεραι τοῦ 8ου αἰῶνος[4]· ἀφ' ἑτέρου, ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν των, οἱ μοναχοὶ ἐσφάγησαν ὑπὸ ἐπιδραμόντων Σαρακηνῶν, πλὴν ὀλίγων οἱ ὁποῖοι κατέφυγον εἰς τὴν Μυκάλην καὶ ἐπανῆλθον μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Ἀράβων[5]. Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔλαβε χώραν πρὸ τῶν μεγάλων ἀραβικῶν ἐπιθέσεων τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰῶνος[6].

Πληροφορίαι περὶ τῆς τύχης τῶν μονῶν καὶ τῶν μοναχῶν κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς εἰκονομαχίας ἐλλείπουν. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἔδρασε καὶ εἰς τὸ Λάτρος ὁ περιβόητος διώκτης τῶν μοναχῶν στρατηγὸς τῶν Θρακησίων Μιχαὴλ ὁ Λαχανοδράκων[7]. Πάντως τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὑπογράφει καὶ ὁ «Ἰσίδωρος ἡγούμενος τοῦ Λάτρου»[8]. Ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ ἀναφέρεται μοναχὸς καταφυγὼν εἰς τὸν Λάτρον ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν[9], ἐπὶ δὲ τοῦ διαδόχου του Θεοφίλου Ἄραβες πειραταὶ ὁρμώμενοι ἐκ Κρήτης, οἱ ὁποῖοι ἀπεπειράθησαν νὰ λεηλατήσουν τὰς μονὰς καὶ νὰ σφάξουν τοὺς μοναχούς, ἡττήθησαν κατὰ κράτος ἀπὸ τὸν στρατηγὸν τῶν Θρακησίων Κωνσταντῖνον τὸν Κοντομύτην καὶ οἱ πλεῖστοι ἐφονεύθησαν[10]. Συμπεραίνομεν λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν περίο-

---

1. Βοΐνης, σ. 67. — BHG³, ἀριθ. 1300-1307g. — Πρβλ. Κ. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, Θεσσαλονίκη 1953, σσ. 7-8.
2. Anal. Boll., 11, 1892, σ. 14.
3. Latmos, σ. 178.
4. Ὁ W u l f f, αὐτόθι, σ. 201, τὰς χρονολογεῖ εἰς τοὺς περὶ τὸ 700 χρόνους. Ὁ H e i s e n b e r g (ἐν BZ 23, 1914, σ. 336), νομίζει ὅτι εἶναι κατά τι νεώτεραι.
5. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 109,25.
6. Εἰς τὴν «Ἱστορίαν ἱερὰν κατὰ πλάτος τῆς βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Παναγίας τοῦ Σουμελᾶ, συντεθεῖσαν παρὰ τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου, ἱεροδιακόνου Πελοποννησίου, τοῦ Καυσοκαλυβίτου, ἐν Λειψίᾳ 1775», ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἅγιοι Βαρνάβας, Σωφρόνιος καὶ Χριστόφορος ἐπεσκέφθησαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λάτρου μονὴν τῶν Κελλιβάρων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. Ὡς ἤδη παρετήρησαν ὁ D e l e h a y e (Latmos, σ. 104) καὶ ὁ L. P e t i t (Bibliographie des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926, σ. 24), αὕτη γέμει ἀνακριβειῶν καὶ εἶναι καταφανῶς πλαστή.
7. Θ ε ο φ ά ν η ς, ἔκδ. de Boor, 1, σσ. 445-446. — Regesten, ἀρ. 332.
8. J. D. M a n s i, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, XIII, Florentiae 1767, στ. 152 E.
9. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 112,28-30. Πρβλ. καὶ H. D(e l e h a y e) ἐν Anal. Boll., 30, 1911, σσ. 370-371.
10. Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, ἔκδ. Βόννης, σ. 137. — A. V a s i l i e v, By-

δον τῆς εἰκονομαχίας οἱ μοναχοὶ δὲν ὑπέστησαν διώξεις καὶ ὅτι ὁ μοναχισμὸς ἤνθει ἐπὶ τοῦ Λάτρους.

Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους παραδίδει ὅτι, ὅτε τὸ 863 ὁ στρατηγὸς τῶν Θρᾳκησίων Πετρωνᾶς διετάχθη ἀπὸ τὸν ἀνεψιόν του αὐτοκράτορα Μιχαὴλ τὸν Γ' ν' ἀποκρούσῃ τὸν ἐμίρην τῆς Μελιτηνῆς Ἄμερ, ὁ ὁποῖος εἶχεν εἰσβάλει εἰς τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιακῶν, μετέβη εἰς τὸ Λάτρον, ὅπου εἷς ἀσκητὴς ὀνόματι Ἰωάννης τοῦ προεῖπεν ὅτι θὰ νικήσῃ τοὺς Ἄραβας. Μετὰ τὴν συντριβὴν τοῦ Ἄμερ εἰς τὴν περίφημον μάχην τοῦ Λαλακάονος ὁ Πετρωνᾶς παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Ἰωάννην, ἐκθειάζων τὴν ἀρετήν του εἰς τὸν αὐτοκράτορα[1]. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Halkin, ἡ διήγησις αὕτη εἶναι πιθανώτατα ἀπόκρυφος, δεδομένου ὅτι εἰς παλαιοτέραν πηγήν, τὸν Βίον τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ Νέου, συνταχθέντα πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰ., ἀναφέρεται ἀνάλογος διήγησις σχετικὴ πρὸς τὸν Πετρωνᾶν καὶ τὸν ἅγιον τοῦτον[2].

Ἡ μεγάλη ἄνθησις τοῦ μοναχισμοῦ εἰς τὸν Λάτρον συμπίπτει μετὰ τῆς μεγίστης ἀκμῆς τῆς αὐτοκρατορίας, κατὰ τὸν 10ον καὶ τὸν 11ον αἰῶνα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰ. ἤκμαζον ἤδη ἡ ἀνατολικῶς τῆς Ἡρακλείας, κατὰ τὰς νοτίας κλιτῦς τοῦ ὄρους κειμένη μονὴ τοῦ Λαμπωνίου ἢ τῶν Κελλιβάρων, ἡ ἀρχαιοτάτη ἴσως τοῦ Λάτρους, εἰς τὸ σπήλαιον τῆς ὁποίας ἐτάφησαν οἱ ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν κατὰ τὸν 7ον αἰ. θανατωθέντες μοναχοί[3], ἡ μονὴ τοῦ Σωτῆρος ἢ τῶν Ἀγραύλων, τέλος ἡ Καρύα, «μοναστήριον μέγιστον καὶ πολυανθρωπότατον» ἱδρυθὲν κατὰ τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 9ου αἰ. ἀπὸ τὸν μοναχὸν Πέτρον[4], κείμενον κατὰ τὸν Wiegand εἰς τὰς βορείας προσβάσεις τοῦ ὄρους[5].

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἱδρύθη μία νέα μονή, ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ καταστῇ ἡ σπουδαιοτέρα τοῦ Λάτρου: ἡ λαύρα τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἡ ἐπονομαζομένη τοῦ Στύλου, διότι ἦτο ἐκτισμένη πλησίον γιγαντιαίου βράχου, ἢ τοῦ Ἁγίου Παύλου, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱδρυτοῦ της. Ὁ

zance et les Arabes, I, Bruxelles 1935, σ. 89. — Ι. Β. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Ἀθῆναι 1948, σσ. 67 - 68.

1. Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, ἔκδ Βόννης, σσ. 179 - 184. Τὸν Συνεχιστὴν τοῦ Θεοφάνους ἀντιγράφουν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Κεδρηνὸς (ἔκδ Βόννης, II, σσ. 163 - 165) καὶ ὁ Ζωναρᾶς (ἔκδ. Dindorf, σσ. 10 - 11), ὅστις ὅμως δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ ἀσκητοῦ. — Πρβλ. Regesten, ἀρ. 462.

2. F. Halkin, Saint Antoine le Jenne et Pétronas le vainqueur des Arabes en 863, ἐν Anal. Boll., 62, 1944, σσ. 201 - 202.

3. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. $109,_{30}$.

4. Οὗτος ἔζη ἀκόμη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 9ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰ., ὅτε μετέβη ἐκεῖ ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Νέος (Βίος ἁγ. Παύλου, σ. $107,_{24}$). Πρβλ. κατωτέρω, σ. 77.

5. Latmos, σ. 179.

βίος τοῦ ἁγίου τούτου, τὸν ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ Ἱππόλυτος Delehaye[1], ἐγράφη 15 περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του ἀπὸ Λατρηνὸν μοναχόν, ἄριστον γνώστην προσώπων καὶ πραγμάτων[2] καὶ εἶναι πολύτιμος πηγὴ διὰ τὸν μοναχικὸν βίον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὴν ὀργάνωσιν τῆς μοναστικῆς πολιτείας τοῦ Λάτρου καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς περιοχῆς.

Ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Νέος ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἐλαίαν τῆς Αἰολίδος κατὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ πιθανώτατα ἔτη τοῦ 9ου αἰ.[3]. Ὁ πατήρ του ἦτο κόμης ἐν τῷ πλωΐμῳ στρατῷ καὶ ἐφονεύθη παρὰ τὴν Χίον ἐν ναυμαχίᾳ πρὸς Κρῆτας Ἀγαρηνούς. Ἡ μήτηρ του ἦτο μακρινὴ ἀνεψιὰ τοῦ ἁγίου Ἰωαννικίου τοῦ Μεγάλου[4]. Ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ ἁγίου Βασίλειος ἐκάρη μοναχὸς παρὰ τὴν θέλησιν τῆς μητρός του καὶ ἠσκήτευσε πρῶτον εἰς μονὴν τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας καὶ εἶτα εἰς τὴν Μυκάλην. Ἐκεῖθεν μετακαλεῖ τὸν Παῦλον καὶ οἱ δύο ὁμοῦ μεταβαίνουν εἰς τὸ Λάτρος, ὅπου ὁ Βασίλειος ἐμπιστεύεται τὸν ἀδελφόν του εἰς τὸν ἱδρυτὴν καὶ ἡγούμενον τῆς μονῆς Καρύας Πέτρον, καὶ κατόπιν ἐπιστρέφει εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὅπου γίνεται ἡγούμενος τῆς λαύρας τοῦ θεόπτου Ἡλιού.

Ὁ Παῦλος προσεπάθει νὰ μιμῆται κατὰ γράμμα τὸν γέροντά του. Κρυφίως ἐφόρει τὸν ἕτερον τῶν τριχίνων χιτώνων του, ἐξετέλει προθύμως τὰς ἐργασίας αἵτινες τοῦ ἀνετίθεντο, ἐνήστευε καὶ ἠγρύπνει. *«Οὕτως ἐγύμνασεν ἑαυτόν»*, γράφει ὁ βιογράφος του, *«καὶ οὕτως ἰσχυρότερον καὶ φύσεως αὐτῆς ἔδειξεν, ὡς εἴ ποτε δὴ καὶ ὕπνου μεταλαχεῖν ἑαυτὸν ἀνῆκε μετὰ πολὺν δηλαδὴ τὸν κάματον καὶ τοὺς πανημέρους ἐκείνους καὶ παννύχους ἱδρῶτας, οὐδεὶς τῶν πάντων αὐτὸν ἐθεάσατο οὐκ ἐπὶ στρωμνῆς, οὐκ ἐπὶ ψιάθων, οὐκ ἐπ' ἄλλου δή τινος ἡπλωμένον, ἢ τὸ μεῖζον ἐπὶ πλευρὰν κείμενον· πέτρᾳ δέ τινι ἢ δένδρῳ παρυπτιάσαντά πως ἑαυτὸν ἀνεῖχε, καὶ οὕτω βλεφάροις ὡς εἰπεῖν ἄκροις τοῦ ὕπνου παραγενόμενον, ἢ τἀληθέστερον εἰπεῖν, τῆς ἐκείνου βίας καταψευδόμενον»*[5].

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ γέροντός του ὁ Παῦλος, ἐπιθυμῶν ν' ἀσπασθῇ τὸν ἐρημικὸν βίον, ἐγκαταλείπει τὴν μονὴν Καρύας καὶ μαζὶ μὲ ἕνα φίλον του μοναχόν, τὸν Δημήτριον, ἀνέρχεται εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους, κατέρχεται εἰς τὴν λαύραν τῶν Κελλιβάρων καὶ ἐπισκέπτεται τὰ σπήλαια τῆς Φιλε-

---

1. BHG[3], ἀρ. 1474. Βλ. καὶ F. Halkin ἐν Μακεδονικοῖς, Ε', 1961-1963, σσ. 242-243.

2. H. Delehaye ἐν Latmos, σ. 100.—C. Van de Vorst ἐν Anal. Boll., 33, 1914, σ. 75.

3. P. Vocotopoulos, Sur la date de fondation de la laure du Stylos, ἐν Byzantion, 36, 1966 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

4. Sp. Vryonis, St. Ioannicius the Great (754-846) and the «Slavs» in Bithynia, ἐν Byzantion, 31, 1961, σ. 248, σημ. 2.

5. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 108,11-16.

ρήμου, εἰς ἓν τῶν ὁποίων καὶ ἐγκαθίσταται. Ὁ Δημήτριος, μὴ δυνάμενος ν' ἀνθέξῃ εἰς τὰς κακουχίας καὶ τὰς στερήσεις (μόνη τροφή των ἦσαν ἄωροι καὶ ὠμαὶ βάλανοι πρίνων), ἐγκατέλειψε τὸν Παῦλον καὶ ἐγκατεστάθη πλησίον ἑνὸς ἀναχωρητοῦ τῆς λαύρας τῶν Κελλιβάρων. Ὁ Παῦλος παρέμεινεν εἰς τὸ σπήλαιόν του, τρεφόμενος μὲ *«παξαμάτια»* (παξιμάδια), τὰ ὁποῖα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τοῦ ἐκόμιζεν ὁ Δημήτριος, ὑπομένων *«ἀγρυπνίαν ἀπόρρητον, ἀσιτίαν ἰσόρροπον, γονάτων κλίσεις οὐδ' εἰς ἀριθμὸν ῥᾳδίως ἡκούσας, τὴν ἐπὶ πλευρὰν οὐδ' ὅλως κατάκλισιν, τὴν ἄλλην ἄρρητον κακοπάθειαν, αὐτὴν τὴν μόνωσιν, ἥτις ὅπως λυπηρὰ καὶ ἄστεκτος καὶ πνιγώδης, ἴσασιν οἱ πεπειραμένοι»* [1].

Μετὰ ὀκτάμηνον ὁ ἡγούμενος τῆς Καρύας ἀναγκάζει τὸν Παῦλον νὰ ἐπιστρέψῃ ἐπὶ ἀπειλῇ ἐπιτιμίου. Ὁ ἅγιος ὅμως πάλιν ἀναχωρεῖ μετ' ὀλίγον, περιέρχεται *«πάντα τὰ σπήλαια καὶ τὰς ἀκρωρείας, τοὺς δαυϊτικοὺς ὑπᾴδων ψαλμούς»* [2], καὶ τελικῶς μεταβαίνει εἰς τὴν λαύραν τοῦ Σωτῆρος καὶ παρακαλεῖ τὸν ἡγούμενόν της *«στῦλον αὐτῷ μὴ μακρὰν τῆσδε τῆς λαύρας... ἀφεστηκότα δείμασθαι, ὥσπερ οὐκ ἀρκοῦν αὐτῷ τὸ τῶν ἀνθρώπων μακρύνεσθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς κατὰ σῶμα πρὸς οὐρανοὺς ἐπιθυμεῖν ἀναβάσεως»* [3]. Ὁ ἡγούμενος ὑποδεικνύει εἰς τὸν Παῦλον *«στῦλον ἄλλον ἀχειροποίητον»*, ὅπου εἶχε διαμείνει εἰς ἀσκητὴς κατὰ τοὺς χρόνους Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ. *«Πέτρα δὲ οὗτος ὑπερύψηλος, καὶ αὐτῶν ἤδη παραψαύουσα τῶν νεφελῶν, ἧς ἐν τῷ ἄκρῳ σπήλαιόν τι αὐτοφυὲς ἦν. ...Τοῦτο γοῦν τὸ περιφανὲς σπήλαιον καὶ ὁ θειότατος οἰκεῖ Παῦλος»* [4]. Τὸ σπήλαιον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἄνοδος ἦτο δυνατὴ μόνον τῇ βοηθείᾳ κλίμακος, εὑρίσκεται 2 χλμ. βορείως τῆς κορυφῆς τοῦ Λάτρου εἰς ὕψος 740 μέτρων, ἐπέπρωτο δὲ νὰ καταστῇ ὁ πυρὴν τῆς περιπύστου λαύρας τοῦ Στύλου.

Ἡ ἐκεῖ διαμονὴ τοῦ ἁγίου ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς ἐξόχως δυσχερής. Τρόφιμα ἔφερεν εἰς αὐτὸν αἰπόλος τις, ὁ ὁποῖος τὸν ἀνεκάλυψεν ἐνῷ ἀνεζήτει δύο ἀπολεσθείσας αἶγας του. Ἐπρομήθευσεν οὗτος εἰς τὸν ἅγιον *«καὶ ὅσα δὴ τῶν ἐπίπλων οὐ πολυτελῆ μέν, χρήσιμα δ' ὅμως. Τίνα ταῦτα; σκεῦος δοχεῖον φωτός, βραχὺ ἔλαιον καὶ λίθος πυρίτης»* [5]. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὁ αἰπόλος ἀπῆλθεν εἰς τὰ μέρη τῆς Μιλήτου διὰ τὴν συγκομιδὴν τῶν καρπῶν καὶ ὁ ἅγιος ὀλίγον ἔλειψε ν' ἀποθάνῃ ἐξ ἀσιτίας, ἀναγκασθεὶς νὰ πίῃ τὸ ἔλαιον τοῦ λύχνου του. Εὐτυχῶς ὅμως τὸν ἐνεθυμήθη ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἀγραύλων, καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τοῦ ἔστελλε τρόφιμα.

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 111,32-34.
2. Αὐτόθι, σ. 112,20-21.
3. Αὐτόθι, σ. 112,28-34.
4. Αὐτόθι, σσ. 112,30 - 113,1.
5. Αὐτόθι, σ. 113,10-11.

Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ φήμη τῆς ἀρετῆς, τῶν ὀπτασιῶν καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Παύλου ἡπλοῦτο, καὶ ἤρχισαν νὰ συρρέουν πρὸς αὐτὸν μαθηταί. *«Οὕτως οὖν ὀνομαστοῦ γενομένου, ...πάντες ὅσοι εὔπλαστοι καρδίαι καὶ εὐπειθεῖς, ἀντίτυπόν τε πονηρίας οὐδὲν ἔχουσαι, ἀλλὰ τρωθῆναι μᾶλλον τῷ τοῦ καλοῦ ἔρωτι ἐπιτήδειοι, οὗτοι παρ' αὐτὸν ἐφοίτων, καὶ τῇ σειρῆνι τῆς αὐτοῦ χρηστότητός τε καὶ ἱλαρότητος ἁλισκόμενοι μένειν παρ' αὐτῷ ἠγάπων καὶ ὑπ' ἐκείνῳ καθηγητῇ καὶ διδασκάλῳ τὴν ἀρετὴν ἀσκεῖσθαι»* [1]. Οἱ μαθηταὶ ἔκτιζον ἕκαστος ἰδίαν στέγην, μετ' ὀλίγον δὲ ἀνήγειραν καὶ ναΐσκον. Ἄλλοι ἐξ αὐτῶν ἐμόναζον κατ' ἰδίαν, ἄλλοι διῆγον αὐστηρὸν κοινοβιακὸν βίον.

Ἐπειδὴ συνεχῶς ἐπληθύνοντο οἱ μαθηταὶ καὶ οἱ ἐπισκέπται, ὁ ἅγιος ἠναγκάσθη, ἀφοῦ ἐπὶ 12 ἔτη εἶχε μείνει ἔγκλειστος εἰς τὴν λαύραν του, ν' ἀπέλθῃ *«εἰς τὰ ἐρημότερα τοῦ ὄρους, κρύει καὶ θάλπει καὶ παντοδαπαῖς ἄλλαις κακοπαθείαις διαπαλαίων, οὐδένα μὲν τῶν ἀνθρώπων σύνοικον ἔχων, θηρσὶ δὲ ἀγρίοις οἷα γείτοσι καὶ ὁμοσίτοις χρώμενος, καὶ τὸ χαλεπώτατον ἐν ἀνθρώποις, τὴν μόνωσιν ἡδέως φέρων διὰ Χριστόν»* [2]. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, κατερχόμενος εἰς τὴν μονήν του, ἐδίδασκε καὶ παρῄνει τοὺς ἀδελφούς.

Καὶ εἰς τὴν νέαν του ὅμως κατοικίαν ἐδέχετο ὁ ἅγιος πολλὰς ἐπισκέψεις μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν τῆς Μιλήτου. *«Ταῦτα δὲ τῷ Παύλῳ πολλὴ ἀνία καὶ καρδίας ἰσχυρὸν ἄλγημα, σφόδρα ἡσυχίας ἐρωτικῶς ἔχοντι»* [3]. Ἐγκατέλειψε λοιπὸν καὶ τὸ νέον του ἐρημητήριον, ἀπῆλθεν εἰς τὴν Σάμον καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ ὑψηλότερον ὄρος τῆς νήσου, τὸν ἀπόκρημνον καὶ δασώδη Κερκετέα. Κατῴκησεν ἐκεῖ τὸ σπήλαιον τοῦ Πυθαγόρου, τὸ ὁποῖον μόνον διὰ κλίμακος εἶναι προσιτόν. Ἀπέκτησε καὶ ἐκεῖ μαθητὰς ὁ ὅσιος, ἀνίδρυσε τρεῖς λαύρας καταστραφείσας ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ *«πολλοὶ πρὸς αὐτὸν κατὰ πρόφασιν ὠφελείας ψυχῆς ἀφικνοῦντο»* [4]. Οἱ μονασταὶ ὅμως τοῦ Λάτρου, πληροφορηθέντες τὸ νέον του καταφύγιον, τὸν ἔπεισαν νὰ ἐπιστρέψῃ πλησίον των.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ φήμη τοῦ ἁγίου εἶχεν ἁπλωθῆ μέχρι τῆς Κρήτης, κατεχομένης τότε ὑπὸ τῶν Ἀράβων [5], τῆς Βουλγαρίας [6] καὶ τῆς Ἰταλίας.

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 115,16-17.
2. Αὐτόθι, σ. 117,15-18.
3. Αὐτόθι, σ. 119,17-18.
4. Αὐτόθι, σ. 120,18.
5. Παρὰ τὴν ὑπερεκατονταετῆ ἀραβικὴν κατοχήν, ἡ πλειονοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς μεγαλονήσου εἶχε παραμείνει πιστὴ εἰς τὴν πάτριον θρησκείαν. Βλ. σχετικῶς Ν. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ.Χ.), ἐν ΕΕΒΣ Λ', 1960 - 1961, σσ. 1 - 34.
6. Κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ ἁγίου *«Σκύθαι... τὸν ἄνδρα ἔγνωσαν»* (Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 122,1). Ὁ ὅρος οὗτος χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων πρὸς δήλωσιν διαφόρων λαῶν (Κ. Ἀμάντου, Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς Βυζαν-

Ὁ τσάρος τῆς Βουλγαρίας Πέτρος τοῦ ἔστελλε συχνὰ γράμματα, ὁ δὲ πάπας Ρώμης ἀπέστειλεν εἰς τὸν Λάτρον γηραιὸν μοναχὸν μὲ τὴν ἐντολὴν ὅπως γνωρίσῃ προσωπικῶς τὸν ὅσιον καὶ ἐπιστρέφων τοῦ τὸν περιγράψῃ. Καὶ μὲ τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον διετήρει ἀλληλογραφίαν ὁ ἅγιος Παῦλος, κατὰ δὲ τὸν βιογράφον του τὸν συνεβούλευσε νὰ μὴ ἐπιχειρήσῃ τὴν κατὰ τῆς Κρήτης ἐκστρατείαν τοῦ 949, ἥτις πράγματι ἀπέληξεν εἰς καταστροφήν[1]. Χάρις εἰς τὴν οἰκειότητα αὐτὴν πρὸς τὸν βασιλέα ἐνήργησε καὶ ἐπέτυχε νὰ ἐκτοπισθοῦν οἱ ἐπισημότεροι καὶ πλέον δραστήριοι τῶν Μανιχαίων τῆς περιοχῆς, δὲν ἠδυνήθη ὅμως καὶ νὰ ἐκριζώσῃ τελείως τὴν αἵρεσιν[2].

Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου του διήνυσεν ὁ ὅσιος Παῦλος εἰς τὸ Λάτρον, πλὴν δύο βραχέων ταξιδίων εἰς τὴν Σάμον καὶ εἰς τὴν Ἔφεσον. Μέχρι τέλους ἐξηκολούθησε διδάσκων, ἐλεῶν καὶ ἐπιτελῶν πολλὰ θαύματα. Ἐκοιμήθη τὴν 15ην Δεκεμβρίου 955 καὶ ἐτάφη εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Στύλου. Τὸ λείψανόν του ἀπετέθη ἀργότερον ἐντὸς λάρνακος εἰς εἰδικῶς ἀνεγερθὲν παρεκκλήσιον.

Ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Νέος ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς μεγάλας μορφὰς τοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα. Ὁ Νικηφόρος ὁ Ἀθωνίτης τὸν ἀναφέρει εὐφήμως εἰς τὸν Περὶ Νήψεως καὶ Φυλακῆς Καρδίας λόγον του[3]. Ἐνῷ ἦτο αὐστηρότατος πρὸς τὸν ἑαυτόν του, ἐδείκνυεν ὡς ἀληθὴς χριστιανὸς ἐπιείκειαν διὰ τὰ σφάλματα καὶ τὰς ἀδυναμίας τῶν ἄλλων[4]. Ἡ ἐμφάνισίς του δὲν ἦτο ἐπιβλητική· ἦτο *«τὴν ἡλικίαν βραχύς, τὴν κεφαλὴν φαλακρός, τὴν ὑπήνην οὐκ εἰς μῆκος πολὺ καθειμένην ἔχων, ... τὴν ὄψιν ὠχρός»*[5]. Ἐπεβάλλετο ὅμως ἀμέσως διὰ τῆς πραότητος καὶ τῆς πνευματικότητος τὴν ὁποίαν ἠκτινοβόλει τὸ βλέμμα του. Τὴν ἐντύπωσιν ἣν προεκάλει περιγράφει ἐπιγραμ-

---

τινοὺς συγγραφεῖς, ἐν Ἑλληνικοῖς, 2, 1929, σσ. 99 καὶ 101. Πρβλ. καὶ Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἅγιος Βάρβυρος, τόμος Εἰς Μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1960, σ. 451, σημ. 2). Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν νοοῦνται πιθανώτατα οἱ Βούλγαροι.

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 122,16-21. Καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ ἁγίου Παύλου ὅσιος Λουκᾶς ὁ Στειριώτης προεφήτευσε, κατὰ τὸν βιογράφον του, τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Βουλγάρων καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀνακατάληψιν τῆς Κρήτης (Γ. Κρέμου, Φωκικά. Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, Α', ἐν Ἀθήναις 1874, σσ. 34 - 35, 50).

2. Ὑπῆρχον προφανῶς ἀκόμη Μανιχαῖοι εἰς τὴν περιοχὴν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου (2ον ἥμισυ 11ου αἰ.): Βοΐνης, σσ. 119 - 120 = Latmos, σσ. 173,36 - 174,2.

3. PG, 147, στ. 951 - 952.

4. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 118,7-19.

5. Αὐτόθι, σ. 131,1. — Ὁ ἅγιος Παῦλος εἰκονίζεται εἰς τοιχογραφίαν τοῦ παρὰ τὴν μονὴν τοῦ Στύλου σπηλαίου του (Latmos, εἰκ. 123, πίν. III. 1 καὶ V. 1) καὶ εἰς εἰκόνα τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ, Λεύκωμα, Ἀθῆναι 1956, εἰκ. 153, ἄνω ἀριστερά).

8 - 1 - 1967

ματικῶς ὁ πατρίκιος Φώτιος, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀποστείλει πρὸς τὸν ἅγιον ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, μὲ τὴν ἐντολὴν ὅπως, ἐπιστρέφων, τοῦ ἀναφέρῃ *«ὅπως ἔχει προσώπου καὶ ὀφθαλμῶν, φθέγματός τε καὶ βαδίσματος καὶ τῶν ἄλλων, καὶ προηγουμένως τῆς ὄψεως»*. *«Ὡρμημένῳ μοι»*, λέγει ὁ Φώτιος, *«ἀτενίζειν πολλάκις τῷ αὐτοῦ προσώπῳ ἀμήχανον ἦν· οἷα γάρ τις ἀκτὶς ἡλιώδης ἐκεῖθεν ἐκπεμπομένη τοὺς ἐμοὺς ἔβαλλεν ὀφθαλμοὺς καὶ μύειν ἐποίει»*[1]. Ἡ μονὴ τὴν ὁποίαν ἵδρυσε κατέστη ἡ σπουδαιοτέρα τοῦ Λάτρου καὶ ἀνέδειξε τὴν μεγαλυτέραν ἴσως μορφὴν τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὸν 11ον αἰ., τὸν ἱδρυτὴν τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ Θεολόγου ὅσιον Χριστόδουλον.

Ἡ χρονολογία τῆς ἱδρύσεως τῆς λαύρας τοῦ Στύλου δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή. Ὡς παλαιοτέρα μνεία της ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε ἡ ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐδώρησεν οὗτος εἰς τὴν μονὴν διάφορα κτήματα[2]. Τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο εἶναι γνωστὸν μόνον ἀπὸ μνείαν του εἰς *διαγιγνωστικὸν σημείωμα* τοῦ δουκὸς τοῦ θέματος Μυλάσης, Μελανουδίου καὶ Καϋστροβιγολοῦ Μιχαὴλ Δούκα, ἀναγόμενον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου. Κατὰ τὸ σημείωμα τοῦτο, οἱ μοναχοὶ τοῦ Στύλου, κληθέντες ν' ἀποδείξουν τὰ δικαιώματά των ἐπί τινος προαστίου, προσεκόμισαν σιγίλλιον τοῦ ἔτους 1127, ἐν ᾧ ἀνεφέρετο τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, καὶ βάσει αὐτῶν τοῖς ἀπεδόθη τὸ προάστιον[3].

Εἶναι ὅμως ὅλως ἀπίθανον, εἰς ὁσονδήποτε μεγάλην ἡλικίαν καὶ ἂν ἀπέθανεν ὁ ὅσιος τὸ 955, νὰ εἶχεν ἱδρύσει πρὸ τοῦ 912, ἤτοι 43 ἔτη ἐνωρίτερον, τὴν λαύραν τοῦ Στύλου. Ὡς εἴδομεν, ἐμεσολάβησεν ἀρκετὸν διάστημα μεταξὺ τῆς εἰς τὸν Λάτρον ἀφίξεώς του καὶ τῆς ἐγκαταστάσεώς του εἰς τὸν Στῦλον, οἱ δὲ μαθηταὶ θὰ ἤρχισαν νὰ συρρέουν, ὅτε ὁ ἅγιος ἦτο ἤδη ὥριμος ἀνὴρ καὶ εἶχεν ἀποκτήσει φήμην ὡς πνευματικός. Ἄλλωστε ὁ βιογράφος τοῦ ἁγίου ὁ ὁποῖος, ὡς εἴδομεν[4], ἦτο γνώστης προσώπων καὶ πραγμάτων καὶ ἀναφέρει πλείστας ἀσημάντους λεπτομερείας, δὲν θὰ παρέλειπε νὰ μνημονεύσῃ τοιαύτην σημαντικὴν ἀπόδειξιν τῆς βασιλικῆς εὐνοίας. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ μοναχοὶ τοῦ Στύλου ἐχάλκευσαν τὸ χρυσόβουλλον ἤ, πιθανώτερον, τὸ σιγίλλιον τοῦ 1127[5], διὰ νὰ προσδώσουν μεγαλύτερον κῦρος εἰς τὰς ἀπαιτήσεις των.

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 127,11-15.
2. Regesten, ἀριθ. 566.
3. ΜΜ, 4, σσ. 323 - 327. Εἰς τὰς Regesten (ἔ.ἀ.) ὁ δοὺξ Μιχαὴλ Δούκας ἀναγράφεται ἐσφαλμένως strategos Michael Dux.
4. Σ. 77 καὶ σημ. 2.
5. Ὡς ἤδη παρετήρησαν ὁ Δ. Ζακυθηνὸς καὶ ἡ H. Ahrweiler, τὸ ἔγγραφον τοῦτο, τὸ ὁποῖον φέρει τὴν χρονολογίαν « μηνὶ ἀπριλίῳ ἰνδ. β' ἔτους ,ϛχλε' », εἶναι λίαν

Ἡ ἵδρυσις τῆς μονῆς τοῦ Στύλου θὰ ἔδει λοιπὸν νὰ τεθῇ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, πιθανώτατα δὲ εἰς τὴν δεκαετίαν 920-930[1].

Σύγχρονος σχεδὸν τοῦ ἁγίου Παύλου ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσης περιβόητος καταστὰς διὰ τὴν ἀρετήν, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν πραότητα καὶ τὰ θαύματα ἅγιος Νικηφόρος[2]. Εἶχε διατελέσει οὗτος βασιλικὸς κληρικὸς καὶ ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἀποτυχοῦσαν ἐκστρατείαν τῆς Σικελίας, *«ἵνα τὴν ἀναίμακτον τελοίη λατρείαν καὶ σύμβουλος δεξιὸς τῷ κρατοῦντι παρείη»*[3]. Ἐπανελθὼν ἐκ Σικελίας ἐξελέγη ἐπίσκοπος Μιλήτου, ἀλλὰ μετά τινα ἔτη, ἐπιθυμῶν ν' ἀφοσιωθῇ εἰς τὸν ἡσυχαστικὸν βίον, μετέβη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στύλου ὅπου *«τὴν ἱερατικὴν στολὴν ἀποθέμενος, ...τὸ θεῖόν τε καὶ ἱερὸν ἐνδιδύσκεται σχῆμα»*[4]. Ἐγκατεστάθη ἀκολούθως εἰς τὴν Μυκάλην ὅπου ἵδρυσε δύο μονάς, τὴν ἐπιλεγομένην τὰ Ἐρεβίνθου καὶ τὴν Ξηροχωραφίου ἢ Ἱερᾶς[5], σφραγὶς τῆς ὁποίας ἀποκειμένη ἐν Βουκουρεστίῳ φέρει πιθανώτατα τὴν προτομήν του[6].

Δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἀκριβῶς ἔζησεν ὁ ἅγιος Ἀρσένιος ὁ ἐν τῷ Λάτρῳ[7], ὁ ὁποῖος κατήγετο ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἶχε διατελέσει στρατηγὸς καὶ πατρίκιος τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν. Ὁ στόλος τοῦ ὁποίου ἡγεῖτο κατεποντίσθη κάποτε, *«βρασμοῦ γενομένου ἐξ ἐσχάτων τῆς θαλάσσης τῶν πυθμένων»*, καὶ μόνος διεσώθη ὁ Ἀρσένιος, ὁ ὁποῖος *«τὸ μονότροπον εἵλετο σχῆμα, ὑποπιάζων τὸ σῶμα καὶ δοῦλον ποιῶν τῆς ψυχῆς»*. Ἦλθεν ὁ Ἀρσένιος εἰς τὸ Λάτρος καὶ ἐμόνασεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Κελλιβάρων, τῆς ὁποίας διετέλεσεν ἐπί τι διάστημα καὶ ἡγούμενος. Ἀφοσιωθεὶς εἰς τὸν ἀναχωρητικὸν βίον, ἐγκατεστάθη εἰς τι σπήλαιον τῆς περιοχῆς, τῇ παρακλήσει ὅμως τῶν ἀδελφῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν λαύραν, ὅπου διήνυσε τὸν ὑπόλοιπον βίον του ὑποβάλλων ἑαυτὸν εἰς αὐστηροτάτην ἄσκησιν.

ὕποπτον, δεδομένου ὅτι τὸ ἔτος 6635 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν 5ην καὶ οὐχὶ πρὸς τὴν 2αν ἰνδικτιῶνα (Δ. Ζακυθηνοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ἐν ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 9-10. H. Ahrweiler, ἔ.ἀ., σ. 129).

1. P. Vocotopoulos, ἔ.ἀ.
2. BHG³, ἀρ. 1338.
3. Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σ. 162,5.
4. Αὐτόθι, σ. 164,5-6.
5. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης βλ. Σπ. Λάμπρου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς μονῆς Ξηροχωραφίου ἢ Ἱερᾶς, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, 11, 1914, σσ. 401-418. — C. Wendel, Planudea, ἐν BZ, 40, 1940, σ. 441 σημ. 2. — V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire Byzantin, V. 2, Paris 1965, σσ. 215-216.
6. V. Laurent, ἔ.ἀ., σ. 216, ἀρ. 1298.
7. BHG³, ἀρ. 2046.

Εἰς τὸ Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae[1] ἀναφέρονται δύο ἀκόμη λατρηνοὶ ἅγιοι, οἱ Ἀβραὰμ καὶ Ἀναστάσιος, οὐδὲν ὅμως περὶ αὐτῶν γνωρίζομεν.

Ἐλαχίστας εἰδήσεις ἔχομεν περὶ τῶν μονῶν τοῦ Λάτρου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 10ου καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ 11ου αἰ.[2]. Προφανῶς ὁ μοναχισμὸς ἤνθει καὶ αἱ μοναὶ ἀπέκτησαν κτηματικὴν περιουσίαν ἐκ δωρεῶν.

Μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαντζικὲρτ καὶ τὴν προέλασιν τῶν Σελτζούκων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἡ περιοχὴ τοῦ Λάτρου περιῆλθεν ἐπὶ εἴκοσι περίπου ἔτη ὑπὸ ξενικὴν κυριαρχίαν. Ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Στύλου κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο μία μεγάλη μορφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ: ὁ ὅσιος Χριστόδουλος ὁ Λατρηνός[3].

Ἐγεννήθη οὗτος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νικαίας. Ἀφοῦ ἐπὶ τριετίαν ἐμόνασεν εἰς τὸν Ὄλυμπον τῆς Βιθυνίας, μετέβη εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἔρημον τῆς Παλαιστίνης. Ἠναγκάσθη ὅμως ν' ἀποχωρήσῃ ἐκεῖθεν κατόπιν ἐπιδρομῆς τῶν Ἀγαρηνῶν, καὶ ἦλθεν εἰς τὸν Λάτρον, ὅπου ἔγινε μοναχὸς καὶ εἶτα, περὶ τὸ 1076[4], ἡγούμενος τῆς λαύρας τοῦ Στύλου. Εἶχον ἤδη ἀρχίσει αἱ τουρκικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ὁ Χριστόδουλος ἐμερίμνησε διὰ τὴν ὀχύρωσιν τῆς μονῆς του[5]. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ὁ πατριάρχης τὸν διώρισε πρῶτον ἢ ἀρχιμανδρίτην ὅλων τῶν μονῶν τοῦ Λάτρου[6].

Ὀλίγον καιρὸν μετὰ τὸν διορισμόν του ὡς ἡγουμένου κατηγορήθη ὁ ὅσιος Χριστόδουλος διὰ διαχειριστικὰς ἀνωμαλίας καὶ ἐκλήθη εἰς ἀπολογίαν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου[7]. Μετέβη τότε εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐγένετο δεκτὸς

---

1. Syn. eccl. CP., στ. 562,13, 688,37.

2. J. Darrouzès, Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris 1960, σσ. 146, 149, 218 σημ. 2. — ΜΜ, 4, σσ. 308 - 317. — Ὁ Omont ἀναφέρει κώδικα ἀντιγραφέντα εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στύλου τὸ 1050 (H. Omont, Note sur un manuscrit grec copié en 1050 au Mont Latros, ἐν REG, 1, 1888, σσ. 336 - 339). Πρβλ. ὅμως τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ R. Devreesse, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris 1954, σ. 54 σημ. 12. — Ἰ. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν ,αωϞ', σσ. 78 - 80, ἀρ. 140.

3. BHG[3], ἀρ. 303 - 308. — Μέχρι τοῦδε, πάντες σχεδὸν οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸν ὅσιον Χριστόδουλον ἐπανελάμβανον ἀβασανίστως τὰς ἀνακριβείας τῶν ὁποίων γέμει τὸ ἀνόητον βιβλίον τοῦ Ed. Lebarbier, Saint-Christodule et la réforme des couvents grecs au XIe siècle, Paris 1863. Πρώτη κριτικὴ βιογραφία τοῦ ἁγίου, γραφεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει ἐξονυχιστικῆς μελέτης τῶν πηγῶν, εἶναι ἡ παρεχομένη ὑπὸ τῆς Ἔρας Βρανούση εἰς τὰς σελίδας 87 - 127 τῆς περὶ τῶν Ἁγιολογικῶν Κειμένων τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου ἀξιολόγου πραγματείας της.

4. Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. Βρανούση, σ. 92.

5. ΜΜ, 6, σ. 30.

6. ΜΜ, 6, σ. 62. — Βοΐνης, σ. 120.

7. Grumel, Régestes, ἀρ. 911. — ΜΜ, 6, σσ. 17 - 19.

ὑπὸ τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ ἐζήτησεν ἀθφωτικὴν *λύσιν*. Ἐπειδὴ αὕτη καθυστέρει, ὑπέβαλεν εἰς τὸν πατριάρχην *ὑπομνηστικόν*. Ἡ λύσις τὴν ὁποίαν τελικῶς ἔλαβε δὲν ἦτο ἀπαλλακτική. Συνέταξε τότε ὁ ἅγιος νέαν ἀναφοράν, ὑπεραμυνόμενος τῆς πολιτείας του, ἀμφισβητῶν τὴν νομιμότητα τῶν κατὰ τῆς μονῆς ἀπαιτήσεων καὶ τονίζων ὅτι ἐὰν συνέβη ἀνωμαλία τις, αὕτη ἔλαβε χώραν πρὶν ἀναλάβῃ τὴν ἡγουμενίαν. Ἡ ἀπολογία τοῦ ἁγίου Χριστοδούλου σώζεται, φέρει δὲ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τὴν λύσιν τοῦ πατριάρχου, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀναγνωσθῇ διότι ἔχει μερικῶς ἀποξεσθῇ καὶ καλυφθῇ δι' ἐπικολληθέντος τεμαχίου χάρτου. Ἐξ αὐτοῦ εἰκάζομεν ὅτι δὲν ἦτο εὐνοϊκὴ διὰ τὸν ὅσιον[1]. Ὁ πατριάρχης Κοσμᾶς καὶ ὁ διάδοχός του Εὐστράτιος ἐξέδωκαν ἀργότερον ὑπομνήματα ἀπαλλάσσοντα τὸν ἅγιον τῶν ἐναντίον του κατηγοριῶν[2], φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ κακὴ ἐντύπωσις δὲν εἶχε τελείως διασκεδασθῇ, διότι μετὰ παρέλευσιν ἐννέα ἐτῶν ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Γραμματικὸς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπαναλάβῃ ὅτι ὁ Χριστόδουλος ἦτο ἀθῷος[3].

Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1079 ὁ ὅσιος Χριστόδουλος ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ Λάτρος καὶ ἐμπιστεύεται εἰς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Στύλου Σάββαν καὶ Λουκᾶν *«τὴν τῶν ψυχῶν ἐπιμέλειαν»* καὶ *«τὴν τῶν πραγμάτων τῆς μονῆς φροντίδα»*[4]. Ὡς λόγον τῆς ἀναχωρήσεώς του προβάλλει ὅτι *«διὰ τὴν τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίαν καὶ τὴν ἐνοῦσάν μοι ἀσθένειαν οὐ δυνατῶς ἔσχον τῇ λαχούσῃ μοι σεβασμίᾳ μονῇ ἐνδιατρίψαι καὶ δι' ἑαυτοῦ τὴν ποιμαντικὴν ἐπιδείξασθαι, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐμὴν ἀδυναμίαν, ναὶ μὴν καὶ δι' ἑτέρας ἀναγκαιοτάτας δουλείας οὐ τήνδε τὴν καθ' ὑμᾶς μονὴν ὠφελούσας, ἀλλ' ἤδη καὶ ὅλον τὸ ὄρος κοινῶς, ἀποδημεῖν... ἐκβιαζόμεθα»*[5].

Διετέλεσεν ὁ ὅσιος ἐπί τι διάστημα ἡγούμενος μονῆς εἰς τὴν Στρόβιλον, πόλιν παραθαλασσίαν τῆς Καρίας[6], φοβούμενος ὅμως ὅτι οἱ Τοῦρκοι θὰ τὴν κατελάμβανον, διεπεραιώθη τὸ 1080 εἰς τὴν Κῶ, ὅπου ἵδρυσε μονὴν τῆς Θεοτόκου « τῶν Καστριανῶν », παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Πυλί[7]. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Κῷ διαμονῆς τοῦ ἁγίου αἱ μοναὶ τοῦ Λάτρου ἐλεηλατήθησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Μερίμνῃ του πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν μονῶν διεσώθησαν καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν[8]. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1087 ὁ Χριστόδουλος, εὑρισκόμενος εἰς τὴν Βασιλεύουσαν, ὑπέβαλεν εἰς

---

1. Grumel, Régestes, ἀρ. 912. — ΜΜ, 6, σ. 19. — Πρβλ. Βρανούση, σ. 90, ἀρ. 3.
2. Grumel, Régestes, ἀριθ. 913.
3. Ἔ.ἀ., ἀριθ. 944. — ΜΜ, 6, σ. 31.
4. ΜΜ, 6, σ. 16.
5. Αὐτόθι.
6. Βρανούση, σσ. 97 - 100.
7. Ἔ.ἀ., σσ. 100 - 107.
8. Βλ. κατωτέρω, σ. 102.

τὸν πατριάρχην τὴν παραίτησίν του ἀπὸ τὴν ἡγουμενίαν τῆς μονῆς τοῦ Στύλου, ἥτις καὶ ἐγένετο ἀποδεκτή [1].

Ἡ ἐν Κῷ διαμονὴ δὲν ἱκανοποίει τὸν ὅσιον. *«Ὅτι μεταξὺ τῶν οἰκουμένων ἦμεν διάγοντες»*, γράφει ὁ ἴδιος εἰς τὴν Ὑποτύπωσίν του [2], *«καὶ τοῖς ἡμῖν ἀνακειμένοις ἀγχιτερμονοῦσαι τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης νήσου κτήσεις ἐτύγχανον, πράγματα εἶχον οἱ σὺν ἐμοὶ ἀδελφοί, καὶ διαφοραὶ αὐτοῖς πρὸς τοὺς πλησιάζοντας ἀπετίκτοντο, κἀντεῦθεν ὄχλησις ἡμῖν ἐπεγίνετο, τῶν ἀστικῶν θορύβων οὐδὲν διαλλάττουσα»* [3]. Ἀπεφάσισε λοιπὸν νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν ἔρημον τότε Πάτμον, *«ὡς ἔρημος μὲν ἀνθρώπων ἡ ἐσχατιά, ἀθόρυβος δὲ ἡ διαμονὴ καὶ ἀπαρόδευτος ἡμέροις πλοίοις ἢ ἐλλιμένισις»* [4]. Πρὸς τοῦτο μετέβη καὶ πάλιν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1088, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν νὰ τοῦ παραχωρήσῃ ἐπ' ἀνταλλαγῇ πρὸς ἄλλα κτήματα τὴν Πάτμον. Ἀντ' αὐτοῦ ὁ Ἀλέξιος ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Χριστόδουλον νὰ ἀναλάβῃ τὴν *προστασίαν* τῶν μοναστῶν τοῦ Πηλίου, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο τότε Ὄρος τῶν Κελλίων ἢ Ζαγορά [5]. Ὁ ὅσιος συνέγραψε τότε *κανόνα* ἢ *ὅρον*, τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν ἐδέχθησαν οἱ μοναχοὶ τῆς Ζαγορᾶς. Κατόπιν αὐτοῦ ἐπείσθη ὁ Ἀλέξιος, τῇ μεσιτείᾳ καὶ τῆς παντοδυνάμου μητρός του Ἄννης Δαλασσηνῆς, νὰ δωρήσῃ εἰς τὸν Χριστόδουλον, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1088, τὴν Πάτμον καὶ τὰς πλησίον αὐτῆς νησῖδας [6].

Ὀλίγα μόνον ἔτη ἠξιώθη νὰ ζήσῃ ὁ ἅγιος εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν μονὴν τοῦ Θεολόγου. Τὸ 1091 ἢ 1092, ἐνῷ οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἀπησχολημένοι μὲ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ Ρυβέρτου Γισκάρδου, εὗρεν εὐκαιρίαν ὁ ἐμίρης τῆς Σμύρνης Τζαχᾶς νὰ προσβάλῃ τὰς παρὰ τὴν Ἀσίαν νήσους, καὶ

---

1. Grumel, Régestes, ἀρ. 944. MM, 6, 30-32. Πρβλ. Βρανούση, σσ. 91, ἀριθ. 4, 96, 106. — Κακῶς γράφει ὁ Wiegand (Latmos, σ. 184) ὅτι ὁ ἅγιος διετέλεσεν ἡγούμενος τοῦ Στύλου τὸ 1079 καὶ εἶτα πάλιν τὸ 1087. Τυπικῶς ὑπῆρξεν ἡγούμενος ἀπὸ τοῦ 1076 μέχρι τοῦ 1087 ἄνευ διακοπῆς, οἱ δὲ μοναχοὶ εἰς τοὺς ὁποίους εἶχεν ἀναθέσει τὴν ἐποπτείαν τῆς μονῆς ἦσαν ἁπλοῖ τοποτηρηταί. Ὁ Dom P. Renaudin (Christodule, Higoumène de St.-Jean à Patmos, ἐν Revue de l'Orient Chrétien, V, 1900, σ. 226) γράφει ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ Χριστόδουλος τοῦ 1087, ὁμολογεῖ ὅμως ὅτι δὲν ἀνέγνωσε τὰ Acta et Diplomata (αὐτόθι, σ. 217).

2. Περὶ τοῦ σημαντικωτάτου τούτου κειμένου, ἀποτελοῦντος συγχρόνως τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Πάτμου καὶ αὐτοβιογραφίαν τοῦ ἱδρυτοῦ της, βλ. Βρανούση, σσ. 14-26.

3. MM, 6, σ. 63.

4. MM, 6, σ. 64.

5. Βρανούση, σσ. 128-139. Βλ. καὶ E. Vranussis, Le mont des Kellia, ἐν Zbornik Radova Viz. Inst., 8/2, 1964, σσ. 459-464.

6. Regesten, ἀριθ. 1147. Εἰς τὰς Regesten ἡ μονὴ τοῦ Θεολόγου ἀναγράφεται πάντοτε ἐσφαλμένως ὡς μονὴ τοῦ Προδρόμου. Τὸ σφάλμα ἐπαναλαμβάνει ὁ Ostrogorsky, Geschichte[3], σ. 309, σημ. 1.

οἱ μοναχοὶ τῆς Πάτμου ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν Εὔβοιαν[1]. Ἐκεῖ ἀπέθανεν ὁ ἅγιος τὴν 16ην Μαρτίου 1093[2]. Ὅταν οἱ μαθηταί του ἐπέστρεψαν εἰς τὴν προσφιλῆ του Πάτμον, μετέφεραν ἐκεῖ τὸ λείψανόν του καὶ τὸ ἀπέθεσαν ἐντὸς λάρνακος εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς περιπύστου μονῆς τοῦ Θεολόγου, ὅπου εὑρίσκεται μέχρι σήμερον.

Δὲν ἔχει, νομίζω, ἐρευνηθῆ ἀρκετὰ ἡ αἰτία τῆς ἐκ τοῦ Λάτρου ἀναχωρήσεως τοῦ ἁγίου Χριστοδούλου καὶ ἡ τύχη τῶν μονῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προσκαίρου τουρκικῆς κατοχῆς.

Ὁ Wiegand φρονεῖ ὅτι οἱ δύο μοναχοί, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ ὅσιος ἐνεπιστεύθη τὴν διαχείρισιν τῆς μονῆς, δὲν θὰ ἠδυνήθησαν νὰ παραμείνουν ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν, καὶ μόνον μετὰ τὴν μάχην τοῦ Δορυλαίου (1097) καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἀπελευθέρωσιν τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ ἐπέστρεψαν οἱ ἀδελφοὶ εἰς τὰς ἐρημωθείσας μονάς των[3].

Ὁ Λυσίμαχος Οἰκονόμος, στηριζόμενος εἰς ὅσα γράφει ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος εἰς τὴν Ὑποτύπωσίν του, ἀποδίδει τὴν φυγήν του εἰς τὸν φόβον τῶν Τούρκων καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἐν Λάτρῳ διαμονὴ οὐδόλως ἀπήρεσκεν εἰς αὐτόν[4]. Λέγει πράγματι ὁ ἅγιος: *«Οὐκ ἠκούετο παρὰ τοῖς σὺν ἡμῖν ἐν τῷ Λάτρῳ προσκαθημένοις ἄσεμνός ποτε ὁμιλία, οὐχ ἑωρᾶτο παρ' ἐκείνοις ἀπρεπής ποτε συναυλία, οὐκ ἦν παρ' ἐκείνοις ἔριδος ἢ μίσους ἢ βασκανίας ἔνδειξις..., ἀλλ' ἦν πᾶσα ἐκεῖ καὶ ἐν πᾶσιν ἁπλῶς πολιτευομένη εὐσχημοσύνη, ἀπραγμοσύνη, ἀκτημοσύνη, ἀγαθωσύνη, ἁγιωσύνη καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις τοῖς κατορθώμασι τῶν ἀρετῶν ἡ κορωνίς, ἡ ταπεινοφροσύνη»*. Καὶ περαιτέρω, περιγράφων τὴν ἔφοδον τῶν Σελτζούκων: *«Τί λέγω μάχαιραν καὶ ῥομφαίαν καὶ τόξον καὶ βέλη μεθύοντα καὶ πῦρ κεκαυμένον; τὴν περσικὴν δεξιὰν καὶ τὴν*

---

1. Βρανούση, σσ. 117 - 124.

2. Ἔ.ἀ., σ. 124. Οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων μελετητῶν, ἀντιγράφοντες ἀκρίτως τὸν Ed. Lebarbier, τοποθετοῦν τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου μετὰ τὸ 1100 Εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς Ἔ Βρανούση ἀναφερομένους δέον νὰ προστεθοῦν οἱ συντάκται τῶν Acta Sanctorum (Oct. XI, σ. 298), ὁ Λάμπρος (Ν. Ἑλληνομνήμων, 11, 1914, σ. 328), καὶ ὁ V. Laurent (Lexikon für Theologie und Kirche, λ. Christodulos). Ἐπίσης, κατὰ Σακκελίωνα (ἐν Πανδώρᾳ, 15, 1865, σ. 544), «ὁ Guérin τίθησι τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου πατρὸς τὸ 1101, ὁ δὲ Λ. Ρόσσιος μέχρι τοῦ 1111 παρεκτείνει τὸν βίον αὐτοῦ». Τὴν ὀρθὴν ἡμερομηνίαν παραδέχονται, πλὴν τῆς Βρανούση, οἱ Hopf (Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit, Leipzig, 1867 - 1868, σ. 146), Σακκελίων (ἔ.ἀ. καὶ παρὰ Βοΐνῃ, σ. γ'), Ch. Diehl (Etudes Byzantines, Paris, 1905, σ. 309) καὶ Ἄννα Χατζηνικολάου (Πάτμος, Ἀθήνα 1957, σ. 24).

3. Latmos, σ. 185.

4. L. Oeconomos, La vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges, Paris 1918, σ. 144.

τῶν Τούρκων ὠμότητα, ἢ τὴν ἑῴαν πᾶσαν ἐξηφάνισε καὶ χαλεπῶς ἐδῄωσε. Τὸ ἄνομον ἔθνος τὸ διολέσαν πόλεις καὶ χώρας, τοῦτο καὶ κατ' ἐκείνης τῆς χώρας τὸν ἴσον ὄλεθρον ἐπιφέρον τοῖς ἐνοικοῦσιν ἔπεισι, καὶ τὸ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν πλῆθος ἐπαυξάνον ὅσαι ἡμέραι τὴν τῶν Ἀγαρηνῶν εὐημερίαν οὐδὲ τὴν ἐν τούτῳ τῷ ὄρει φυγαδείαν ἡμῖν εἴασεν ἀνενόχλητον· καὶ γὰρ οὐδὲ τρυμαλιά τις διέλαθε τοὺς ἀθέους»[1].

Εἰς τὰς τουρκικὰς ἐπιδρομὰς ἀποδίδουν ὡσαύτως τὴν φυγὴν τοῦ ἁγίου καὶ οἱ ἄλλοι ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα, ὡς ὁ Ed. Lebarbier[2], οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτὸν Martinov[3] καὶ Renaudin[4], ὁ F. Chalandon[5], ὁ J. Euzet[6], ὁ P. Wittek[7], ὁ L. Bréhier[8], ἡ Ἄννα Χατζηνικολάου[9] καὶ ἡ Ἔρα Βρανούση[10].

Παρασιωποῦν ἢ ἀγνοοῦν ὅμως ὁ Οἰκονόμος καὶ οἱ ἀναλόγους πρὸς αὐτὸν ἀπόψεις ἐκφράζοντες, καὶ τὰς κατὰ τοῦ ἁγίου κατηγορίας, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἐν τῷ Λάτρῳ διαμονὴ δὲν ἦτο τόσον εἰδυλλιακὴ ὅσον μᾶς ἀφήνει νὰ φαντασθῶμεν ἡ Ὑποτύπωσις, καὶ τὸ πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ 1087, διὰ τοῦ ὁποίου γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ παραίτησις τοῦ Χριστοδούλου ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἡγουμένου τῆς λαύρας τοῦ Στύλου[11].

Τονίζει κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ὁ Νικόλαος ὁ Γραμματικός, ὅτι ὁ ὅσιος *«καλῶς τὰ τῆς ἡγουμενείας διεῖπε καὶ τὸ προσὸν αὐτῷ ποίμνιον λογικὸν τῆς ἀλόγου τῶν αἱμοβόρων ἐθνῶν καὶ ὀλεθρίου ὁρμῆς ἀθιγὲς διετήρει»*, συνεχίζει ὅμως: *«νῦν..., οὐκ οἶδ' ὅθεν ὀκλάσας, εἴθ' ὑπὸ γήρως, εἴθ' ὑπ' ἄλλης περιπετείας τινός, ᾑρετίσατο τὴν τῆς ῥηθείσης μονῆς προστασίαν καταλιπεῖν καὶ τὸν πάντη ἐρημικόν τε καὶ ἡσύχιον βίον ἀπροσκόπως μετέρχεσθαι μόνος πρὸς μόνον τὸ θεῖον σχολάζων καὶ μήτε βιωτικαῖς τισιν ἐνησχολῆσθαι συγχύσεσι, μήτε μὴν ὅλως πρὸς ἄλλο τι τῶν τοὺς πολλοὺς ἐμποιούντων περισπασμοὺς ἀκουσίως καθέλκεσθαι κἀντεῦθεν τῆς πνευματικῆς ἡσυχίας καὶ φίλης*

---

1. ΜΜ, 6, σσ. 61-62.
2. Ed. Lebarbier, ἔ.ἀ., σ. 13.
3. AASS., Oct., XI, σ. 298.
4. P. Renaudin, ἔ.ἀ., σ. 228.
5. F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, Paris 1900, σ. 289.
6 J. Euzet, Patmos, Paris 1914, σσ. 228 καὶ 290.
7. P. Wittek, ἔ.ἀ., σ. 3.
8. L. Bréhier, Les Institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, σ. 549.
9. Ἔ.ἀ., σ. 23.
10. Βρανούση, σ. 88.
11. Βλ. σ. 85 σημ. 1. — Καθ' ὅσον γνωρίζω, μόνον ὁ J. Darrouzès, Epistoliers byzantins du Xe s., Paris 1960, σ. 10, σημ. 5 ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἦσαν ἴσως εἰμὴ πρόφασις διὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ ὁσίου.

διαγωγῆς ἐστερῆσθαι»[1]. Ἀποδεχόμενος λοιπὸν τὴν παραίτησιν τοῦ ὁσίου ὁ πατριάρχης διερωτᾶται τοὺς λόγους της καὶ δὲν τὴν ἀποδίδει εἰς τὰς τουρκικὰς ἐπιδρομάς, τὰς ὁποίας μόλις εἶχεν ἀναφέρει, ἀλλ' εἰς τὸ γῆρας ἢ ἄλλην περιπέτειαν, τονίζει δὲ ὅτι τοῦ λοιποῦ θέλει ὁ ἅγιος ν' ἀφοσιωθῇ εἰς τὸν ἐρημικὸν βίον, ἀπαλλασσόμενος τῶν βιοτικῶν ἐνασχολήσεων.

Ποῖον ἀπὸ τὰ δύο κείμενα εἶναι πλέον ἀξιόπιστον, ἡ Ὑποτύπωσις τοῦ ἁγίου Χριστοδούλου ἢ τὸ ἔγγραφον τοῦ πατριάρχου; Ἡ Ὑποτύπωσις ἔχει χαρακτῆρα αὐτοβιογραφικόν, εἰς δὲ τὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑπάρχει μία φανερὰ ἢ λανθάνουσα προσπάθεια δικαιώσεως τοῦ γράφοντος. Ἀναντιρρήτως μεγαλυτέραν βαρύτητα ἔχει τὸ ἐπίσημον πατριαρχικὸν ἔγγραφον.

Νομίζω ὅτι αἱ τουρκικαὶ ἐπιδρομαὶ δὲν εἶναι εἰμὴ πρόφασις, ἤ, τοὐλάχιστον, δὲν εἶναι ὁ κυριώτερος λόγος τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ ἁγίου ἀπὸ τὸν Λάτρον. Ὁ ὅσιος Χριστόδουλος, ὁ ὁποῖος εἶχε μονάσει εἰς τὸν Ὄλυμπον τῆς Βιθυνίας καὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ἐγνώριζε τὴν κατὰ τὴν ἐποχήν του κατάπτωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου[2] καὶ ἐπεθύμει νὰ τὸν ἐπαναφέρῃ εἰς τὰς παλαιάς του ἀρχάς, ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίως τῆς πείρας του ἀπὸ τὴν εἰς τὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης παραμονήν του[3]. Τοῦ ἦτο ὅμως ἐξαιρετικῶς δύσκολον νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἀπόψεις του εἰς μονὰς μὲ παράδοσιν καὶ ἱστορίαν. Οἱ μοναχοὶ εἶναι ἄνθρωποι ἐξόχως συντηρητικοί, τείνοντες ν' ἀναγάγουν εἰς δόγμα τὰς συνηθείας τὰς ὁποίας παρέλαβον ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτέρους των. Ἰσχύει δι' αὐτοὺς τὸ *«παλαιὸς ἀσκὸς οἶνον νέον οὐ δύναται συντηρεῖν»*[4]. Θὰ συνήντησεν ἀσφαλῶς ὁ ἅγιος ἀντίδρασιν ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Λάτρου, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐναντίον του καταγγελιῶν. Ἀφοῦ ἐπί τινα ἔτη προσεπάθησε ματαίως νὰ ἐπιτύχῃ ἐπιστροφὴν εἰς τὸν αὐστηρὸν κοινοβιακὸν βίον, προφασισθεὶς τὰς ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν δυσχερείας ἀνεχώρησε. Δὲν ἀμφισβητῶ τὰς δυσχερείας αὐτάς, νομίζω ὅμως ὅτι ἐὰν ἡ ζωὴ τῶν μοναχῶν διέτρεχεν ἄμεσον κίνδυνον θ' ἀνεχώρουν ὅλοι, ἐνῷ ἀπὸ τὸ ἔνταλμα δι' οὗ ὁ ἅγιος ἀναθέτει τὴν ἐποπτείαν τῆς μονῆς εἰς τοὺς μονα-

1. MM, 6, σ. 30.

2. F. Chalandon, ἔ.ἀ., σ. 288 κ.ἑ. — L. Oeconomos, ἔ.ἀ., σσ. 126 κ.ἑ., 142. — L. Bréhier, ἔ.ἀ., σσ. 567 - 569.

3 Εἰς τὴν Ὑποτύπωσιν ὁρίζει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνῳδία καὶ πᾶσα προσευχὴ καὶ ἀκολουθία νὰ γίνεται κατὰ τὸ Τυπικὸν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάββα (MM, 6, σ. 71). Ὀρθῶς ὑποστηρίζει ὁ Σακκελίων (ἔ.ἀ., σ. 542) καὶ παραδέχονται ὁ Euzet (ἔ.ἀ., σ. 289) καὶ ἡ Βρανούση (ἔ.ἀ., σσ. 4, 131 - 132, 139), ὅτι ὁ ὅρος réforme τὸν ὁποῖον χρησιμοποιοῦν ὁ Lebarbier καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτόν, ἁρμόζει εἰς τὰ μοναστικὰ τάγματα τῆς Δύσεως καὶ ὄχι εἰς τὸν ἀνατολικὸν μοναχισμόν, καὶ ὅτι ὁ ἅγιος Χριστόδουλος ἁπλῶς ἐπεδίωξεν ἐπιστροφὴν εἰς τὸ μοναχικὸν ἰδεῶδες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

4. Βοΐνης, σ. 126.

χοὺς Σάββαν καὶ Λουκᾶν, ἀποκομίζει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ μοναστικὸς βίος ἐξηκολούθει ἀδιατάρακτος[1].

Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀθανάσιος γράφει εἰς τὸ « Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Χριστοδούλου » ὅτι οὗτος ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὸ Λάτρος *«συναγαγὼν ὁπόσον περὶ αὐτὸν μᾶλλον τῶν ἄλλων εὐγνωμονικὸν καὶ ὑπήκοον»*[2]. Ἐξ αὐτοῦ συνάγομεν ὅτι τὸν ὅσιον ἠκολούθησαν ὅσοι ἦσαν διατεθειμένοι ν' ἀσπασθοῦν τὸ αὐστηρὸν κοινοβιακὸν ἰδεῶδες τὸ ὁποῖον οὗτος ἐκήρυττεν. Οἱ ὑπόλοιποι παρέμειναν ἐπειδὴ διεφώνουν πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ ἁγίου, καὶ ὄχι διὰ νὰ πέσουν ἑκούσια θύματα τῶν Σελτζούκων[3].

Καὶ εἰς ἄλλο χωρίον τῆς Ὑποτυπώσεως προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ ὁ ὅσιος Χριστόδουλος τὴν ἀναχώρησίν του: *«Δευτέραν μετανάστευσιν ἐποιήσαμεν»*, γράφει, *«καταφρονήσαντες, ἵν' οὕτως εἴπω, καὶ ποιμαντικῆς χειροτονίας... καὶ ἔνοχοι γεγονότες ἴσως τῆς ἐπὶ προστασίᾳ δίκης· τὸ γὰρ ὄρος τοῦτο τοῦ Λάτρου ἡμῖν ἐνεπιστεύθη παρὰ τῆς πατριαρχικῆς μακαριότητος, καὶ τὴν τοῦ πρώτου κλῆσιν ἔσχομεν ἐν αὐτῷ, καὶ τάχα ἔδει ἡμᾶς καὶ τούτῳ ἐναποθανεῖν κατὰ τοὺς ἰσχυρογνώμονας τῆς δικαιοσύνης λογισμούς. Ἀλλ' ἡ ἀνθρωπίνη ἀσθένεια ἡ ἐπιστρεφομένη ἀεὶ εἰς τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ κυρίου καὶ ταύτῃ θαρροῦσα ἐθαρσοποίησεν ἡμᾶς, ὡς οὐδὲν ἀδικοῦμεν»*[4]. Δὲν νομίζω ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου τούτου εἶναι ὅτι ὁ ἅγιος ἔπρεπε νὰ μείνῃ εἰς τὸν Λάτρον διὰ νὰ σφαγῇ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, ὅπως φαίνεται νὰ ὑποστηρίζουν ὁ Euzet καὶ ὁ Οἰκονόμος[5]. Ἁπλῶς λέγει ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε παραμείνει πλησίον τοῦ ποιμνίου του μέχρι τοῦ φυσιολογικοῦ του θανάτου.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ ὅσιος, φεύγων, δὲν παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ, ὡς συνήθως ὑποστηρίζεται, τὰ κειμήλια καὶ τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς, ὅπως ἀσφαλῶς θὰ εἶχε πράξει ἐὰν ταῦτα διέτρεχον τότε ἄμεσον κίνδυνον. Ὡς ὀρθῶς τονίζει ἡ Ἔ. Βρανούση, αἱ μοναὶ ἐλεηλατήθησαν μετὰ τὸ 1080, ὅτε ὁ ἅγιος εὑρίσκετο εἰς Κῶ, τὸ σχετικὸν δὲ χωρίον τοῦ Κωδικέλλου δὲν τεκμηριώνει ἐγκατάλειψιν τῶν μονῶν ἀλλὰ μόνον δῃώσεις καὶ κακώσεις ἐκ μέρους τῶν Τούρκων[6].

---

1. ΜΜ, 6, σσ. 16 - 17.
2. Βοΐνης, σ. 141.
3. Τὸ γραφόμενον ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου (ἔ.ά., σ. 144) ὅτι ὁ ἅγιος ἔφθασεν εἰς Στρόβιλον συνοδευόμενος ἀπὸ ἀριθμὸν κληρικῶν, οἵτινες δὲν εἶχον μεγάλην ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν μεγαλοψυχίαν τῶν Τούρκων καὶ εἶχον εὕρει σοφὴν τὴν ἀπόφασιν τοῦ πρώτου των ν' ἀναχωρήσῃ, ἀποτελεῖ εὐφυολογίαν μὴ στηριζομένην εἰς καμμίαν πηγήν.
4. ΜΜ, 6, σ. 62.
5. J. Euzet, ἔ.ά., σ. 274. — L. Oeconomos, ἔ.ά., σ. 145.
6. Βρανούση, σσ. 104 - 105.

Δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἀπόψεις του ὁ ὅσιος οὔτε εἰς τὴν Κῶ, οὔτε εἰς τοὺς μοναχοὺς τῆς θεσσαλικῆς Ζαγορᾶς, εἰς μὲν τὴν Κῶ λόγῳ τῆς γειτονίας λαϊκῶν, εἰς δὲ τὴν Ζαγορὰν διότι οἱ ἐκεῖ ἀσκούμενοι κατ' οὐδένα τρόπον ἐδέχοντο ν' ἀσπασθοῦν τὸ κοινοβιακὸν σύστημα. Μόνον εἰς τὴν μονὴν τῆς Πάτμου ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του, ἂν καὶ οὐχὶ ἄνευ δυσχερειῶν[1], τοῦτο δὲ διότι ἡ νῆσος ἦτο ἔρημος καὶ μόνον οἱ ὀπαδοί του τὸν ἠκολούθησαν ἐκεῖ, δὲν εἶχε δὲ ν' ἀντιπαλαίσῃ πρὸς τὰς ἐρριζωμένας συνηθείας καὶ τὴν ἀντίδρασιν τῶν παλαιῶν μοναχῶν, ὅπως εἰς τὸν Λάτρον καὶ τὴν Ζαγοράν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑποτιθεμένην ἐγκατάλειψιν τῶν μονῶν, ἐὰν κατὰ τὴν πρόσκαιρον τουρκικὴν κατοχὴν ὁ μοναχικὸς βίος εἶχε παντελῶς ἐκλείψει καὶ αἱ μοναὶ τοῦ Λάτρου εἶχον ἐρημωθῆ, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ ὑποβάλῃ ὁ ἅγιος Χριστόδουλος παραίτησιν ὀκτὼ ἔτη μετὰ τὴν φυγὴν τῶν μοναχῶν καὶ μάλιστα, ὅπως γράφει ὁ πατριάρχης, *«ἀξιῶν... καὶ τῆς ἡγουμενείας τῆς ῥηθείσης μονῆς τοῦ Λάτρου τὴν πρόνοιαν ἡμᾶς ποιήσασθαι»*[2]. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι εἰς τὸν Κωδίκελλον, συνταχθέντα τὸ 1093, δηλαδὴ πέντε ὅλα ἔτη πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Μαιάνδρου[3], ὁρίζει ὁ ὅσιος νὰ μὴ δοθοῦν εἰς τὴν λαύραν τοῦ Στύλου ἢ ἄλλην μονὴν τοῦ Λάτρους τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε δωρήσει ὁ πατριάρχης, ἀλλὰ νὰ παραμείνουν εἰς τὴν Πάτμον.

Βάσει τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι ὁ ἅγιος Χριστόδουλος δὲν ἀνεχώρησεν ἐκ τοῦ Λάτρου τόσον λόγῳ τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, ὅσον διότι εἶχε πικρανθῆ ἐκ τῶν ἐναντίον του κατηγοριῶν καὶ ἤθελε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς μέρος ὅπου θὰ ἠδύνατο νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ αὐστηρὸν κοινοβιακὸν ἰδεῶδες, κατὰ δὲ τὴν εἰκοσαετῆ τουρκικὴν κατοχήν, παρὰ τὰς δῃώσεις καὶ τὰς ἀναποφεύκτους δυσχερείας, ἡ συνέχεια τοῦ μοναχικοῦ βίου δὲν διεκόπη εἰς τὸν Λάτρον.

Κατὰ τὸν 12ον καὶ 13ον αἰ. δὲν ἐμφανίζονται προσωπικότητες τῆς ὁλκῆς τοῦ ἁγίου Παύλου ἢ τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου. Κατὰ τὰς ἑπτὰ πρώτας δεκαετίας τοῦ 12ου αἰ. αἱ μοναὶ ἀκμάζουν, παρὰ τὰς σποραδικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σελτζούκων[4]. Μετὰ τὴν ἧτταν ὅμως τοῦ Μυριοκεφάλου ὑφίστανται κατα-

---

1. Παρ' ὅλον ὅτι τὸν ἅγιον εἶχον ἀκολουθήσει μόνον πιστοί του μοναχοί, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν *«εἰ καὶ πολὺ τὰ πρῶτα τὸ πρόθυμον ἐπεδείκνυντο,... αἰφνηδὸν εἰς τοὔμπαλιν μετεβάλλοντο, ...ἤσχαλλον, ἠνιῶντο, τῶν τῆς Κῶ χαρίτων ἐμέμνηντο,... ἐπολιορκοῦντο τοῖς λογισμοῖς, πάντ' ἔπασχον, καὶ μεστὴν εἶχον τὴν διάνοιαν ταραχῆς. Τέλος εἰς προὖπτον ἤγαγον τὸν σκοπόν, διαιρεθέντες ἀπ' ἀλλήλων καὶ εἰς ἐναντιογνωμούσας δύο μοίρας διακριθέντες· ὧν ἡ μία καὶ μείζων τὴν ἀφ' ἡμῶν διάστασιν ἐνενόησε»* (ΜΜ, 6, σ. 66).

2. ΜΜ, 6, σ. 31.

3. F. Chalandon, ἔ.ἀ., σσ. 196 - 197.

4. H. Ahrweiler, ἔ.ἀ., σ. 5 καὶ σημ. 19, σσ. 128 - 129.

στροφὴν ἀπὸ τοὺς ἐπελαύνοντας Τούρκους. Εἰς ἔγγραφον τῆς μονῆς τοῦ Στύλου, ἀναγόμενον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, ἀναφέρεται ὅτι *«ἐπεὶ ἡ τῶν χρόνων διάβασις τοὺς ἀνόμους Ἰσμαηλίτας ἄρχοντας τούτων κατέστησε τῶν χωρῶν, ἀπωλέσαμεν ἐν σώματι καὶ τοὺς εἰς ἀρετῆς ἄκρον φθάσαντας ἁγίους ἄνδρας»* [1].

Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων οἱ μοναχοὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὰς μονάς των, αἱ ὁποῖαι ἐγνώρισαν νέαν ἄνθησιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ 1222 ἀναφέρει τὰς ἑξῆς 13 μονάς: Ἁγίου Παύλου (Στύλου), Κελλιβάρων, Μυρσινῶνος [2], Δυσικοῦ, Εἰρηνούντων, Κισσῶν, Φαλακροῦ Βουνοῦ, Ἁγίου Ἰωάννου, Ἀσωμάτου *«ἤτοι τὸ Βάτιν»*, Ἀσωμάτου *«ἥτις ὁ Βαθὺς Λιμὴν ἐπικέκληται»*, Ἱερᾶς [3] καὶ Ἀσωμάτου *«ἤτοι τὸ Περιστέριον»* [4]. Ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν κατάλογον αὐτὸν αἱ παλαιαὶ μοναὶ τῆς Καρύας καὶ τῶν Ἀγραύλων.

Κατὰ τὸ ἔτος 1233 ἐμόνασεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Δύο Βουνῶν, νησῖδος τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου, ὁ Νικηφόρος Βλεμμίδης [5]. Μερικὰς δεκαετίας ἀργότερον ἠσκήτευσεν ἐπί τι διάστημα εἰς τὸ Λάτρος ὁ μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιος ὁ Α' (1289-1293, 1304-1310) [6].

Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος μεταφέρει τὸ κέντρον βάρους τῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δύσιν, ἡ ἄμυνα τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν παραμελεῖται καὶ ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος ἡ Μικρὰ Ἀσία καταρρέει καὶ ἡ νοτίως τοῦ Μαιάνδρου περιοχὴ περιέρχεται εἰς τοὺς Τούρκους [7]. Ὁ Παχυμέρης γράφει ὅτι τὸ 1278 *«τὰ κατὰ Μαίανδρον καὶ Καρίαν καὶ Ἀντιόχειαν ἤδη καὶ τετελευτήκει, τὰ δὲ τούτων καὶ ἔτι ἐνδοτέρω δεινῶς ἐξησθένει καὶ τοῦ ἰατρεύσοντος ἔχρῃζον, καὶ*

1. MM, 4, σ. 323.

2. Κατὰ τοὺς Wiegand καὶ Robert ἡ μονὴ αὕτη εὑρίσκετο πιθανώτατα εἰς τὴν νοτίαν ὄχθην τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου, παρὰ τὴν σημερινὴν Mersinet (Latmos, σ. 180. — L. Robert, ἔ.ἀ., σσ. 503-504). Ὁ Müller-Wiener ὅμως φρονεῖ ὅτι τὰ ἐκεῖ σωζόμενα ἐρείπια ἀνήκουν μᾶλλον εἰς κάστρον (W. Müller-Wiener, ἔ.ἀ., σ. 17).

3. Βλ. κατωτέρω, σ. 96.

4. MM, 4, σ. 296.

5. Nicephori Blemmydae, Curriculum Vitae et Carmina, ἔκδ. A. Heisenberg, Lipsiae MDCCCXCVI, σ. 22.$_8$. Πρβλ. καὶ σ. XIV. — Τοὺς Δύο Βουνοὺς εἶχε ταυτίσει μετὰ τοῦ συγκροτήματος Ikis-Ada ὁ Heisenberg ἤδη τὸ 1914 (BZ, 23, 1914, σ. 335). Τὴν ταύτισιν ἐπαναλαμβάνει ὁ C. Wendel (ἔ.ἀ., σσ. 438-442), προσάγων νέα ἐπιχειρήματα. Πρβλ. καὶ L. Robert, ἔ.ἀ., σ. 503.

6. H. Delehaye, La vie d'Athanase patriarche de Constantinople, ἐν Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, XVII, 1897, σσ. 50-51.

7. P. Wittek, ἔ.ἀ., σσ. 3 κ.ἑ., 24-27. — P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Paris 1957, σσ. 14-15.

ἡλίσκοντο μὲν τὰ κατὰ Κάϋστρον καὶ Πριήνην, ἡλίσκοντο δ' ἤδη καὶ τὰ κατὰ Μίλητον» [1].

Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπί τινα ἀκόμη ἔτη παρέμεινεν ὁ Λάτρος ὑπὸ ἑλληνικὴν κυριαρχίαν, ἔστω σκιώδη, διότι τὸ 1282 ὁ Μιχαὴλ ὁ Η', ἐπανιδρύων τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν Κωνσταντινουπόλει [2], ἀποφασίζει νὰ τὴν ἑνώσῃ μετὰ τῆς μονῆς τῶν Κελλιβάρων. Τὸ τυπικὸν τῶν οὕτως συνενωθεισῶν μονῶν συνέταξεν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ· τμῆμα αὐτοῦ σώζεται εἰς κώδικα τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας [3], ἕτερα δὲ τμήματα παραδίδει ὁ κῶδιξ Ἰβήρων 593 [4]. Ἡ ἕνωσις ἔγινε κατ' ἐπιθυμίαν τῶν μοναχῶν τῶν Κελλιβάρων [5], τοὺς ὁποίους ὁ Μιχαὴλ χαρακτηρίζει ὡς *«τὴν ἐσχατιὰν τῶν ῥωμαϊκῶν ὅρων οἰκοῦντας καὶ πάσαις ὑποκειμένους ἐφόδοις βαρβαρικαῖς»* [6]. Αἱ δύο μοναὶ θὰ εἶχον τοῦ λοιποῦ κοινὸν τυπικόν, κοινὸν ἡγούμενον καὶ κοινὴν περιουσίαν. Ἡ οὕτω προκύπτουσα νέα μονή, τὴν ὁποίαν ὁ αὐτοκράτωρ ὀνομάζει μονὴν *τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἴτουν Κελλιβάρων* [7] θὰ ἦτο αὐτοδέσποτος, μὴ ὑπαγομένη εἰς οἱανδήποτε ἐκκλησιαστικὴν ἢ κοσμικὴν ἀρχήν, τὸν ἡγούμενον δὲ θὰ ἐξέλεγον οἱ ἀδελφοί. Ἀπὸ τοὺς 138 μοναχοὺς τοὺς ὁποίους θὰ ἠρίθμει ἡ νέα μονή, ἐννέα μόνον θὰ διέμενον εἰς τὴν παλαιὰν μονὴν τῶν Κελλιβάρων, ἐνῷ 36 θὰ παρέμενον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ οἱ ὑπόλοιποι θὰ κατενέμοντο εἰς τὰ μετόχια. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν ἐννέα μοναχῶν εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν λαύραν τοῦ Λάτρου εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς καταπτώσεως καὶ τῆς ἐρημώσεως τῶν μονῶν, εἰς τὰς ὁποίας καὶ ὀφείλεται προφανῶς ἡ ἕνωσις, διότι εἷς τῶν κυριωτέρων λόγων τῆς ἑνώσεως μονῶν εἶναι ἡ ἔλλειψις πόρων ἢ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ μοναχῶν τοῦ ἑτέρου τῶν ἑνουμένων ἱδρυμάτων [8]. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται συχνὰ κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα·

---

1. Ἐκδ. Βόννης, Ι, σ. 468,16.

2. Βλ. περὶ αὐτῆς R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 1. Le siège de Constantinople. III. Les églises et les monastères, Paris 1953, σσ. 96 - 99.

3. Regesten, ἀριθ. 2061. — Γ. Βεγλερῆ, Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου αὐτοβιογραφία, ἐν Δελτίῳ Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑτ., 2, 1885, σσ. 530 - 531. — H. Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, ἐν Byzantion, XXIX - XXX, 1959 - 1960, σσ. 465 - 476. — Οἱ πλεῖστοι τῶν κωδίκων τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης ἔχουν περιέλθει εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον τῆς Μόσχας.

4. Ph. Meyer, Bruchstücke zweier τυπικὰ κτητορικά, ἐν BZ, 4, 1895, σσ. 45 - 48, 49 - 55.

5. H. Grégoire, ἔ.ἀ., σ. 465.

6. Αὐτόθι, σ. 467.

7. Αὐτόθι, σ. 474.

8. Κ. Μ. Ράλλη, Περὶ ἑνώσεως μονῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς, ϛ', 1909 - 1910, σσ. 121 - 122.

ὀλίγα ἔτη ἀργότερον, ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ Β', ἑτέρα μονὴ τῆς περιοχῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ Γαλησίου ὄρους μονὴ τῆς Θεοτόκου, ἡνώθη μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Ἀναστάσεως. Ὡσαύτως ἡ μονὴ Βόλακος ἡνώθη μετὰ τῆς ἐπίσης ἐν Κωνσταντινουπόλει κειμένης μονῆς τοῦ Παντεπόπτου[1].

Τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου - Κελλιβάρων εἶναι ἡ τελευταία χρονολογημένη μνεία τῶν μονῶν τοῦ Λάτρου τὴν ὁποίαν ἔχομεν[2]. Ἀπὸ τοῦ τέλους ἤδη τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ περιοχὴ τοῦ Μαιάνδρου περιέρχεται ὁριστικῶς εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, ὁ ἑλληνισμὸς τῆς περιοχῆς παρακμάζει καὶ σχεδὸν ἐξαφανίζεται. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἑπομένου αἰῶνος ὁ μητροπολίτης τῆς γειτονικῆς Ἐφέσου, τῆς πάλαι ποτὲ «πρώτης καὶ μεγίστης μητροπόλεως τῆς Ἀσίας», διέμενεν εἰς ἕνα ἄθλιον οἰκίσκον καὶ ὑφίστατο παντὸς εἴδους ταπεινώσεις ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπειδὴ τὸ εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν ποίμνιόν του, ἀποτελούμενον ἀπὸ χριστιανοὺς δούλους τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑβραίων, δὲν ἠδύνατο νὰ τὸν συντηρῇ, τοῦ εἶχε παραχωρηθῇ μικρὸς ἀγρός, ἀπὸ τὰ προϊόντα τοῦ ὁποίου καὶ

---

1. Regesten, ἀριθ. 2085 καὶ 2174.

2. Κατὰ τὸν Dölger, τὰ ὑπὸ τῶν Miklosich καὶ Müller ἐν τῷ παραρτήματι τοῦ 6ου τόμου τῶν Acta et Diplomata ἐκδοθέντα δύο ἔγγραφα τῆς μονῆς τοῦ Στύλου, τὰ ἀποκείμενα ἐν τῇ μονῇ τῆς Πάτμου (MM, 6, σσ. 429 - 430), δὲν ἀνάγονται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β', ὡς εἶχε νομίσει ὁ Φλωρίδης, ἀλλ' εἰς τὸ 1225. (F. Dölger, Die Kaiserurkunden des Johannes - Theologos - Klosters auf Patmos, ἐν BZ, 28, 1928, σ. 359. — Regesten, ἀριθ. 1712 καὶ 1712a). Σημειωτέον ὅτι τὰ ὡς ἄνω ἔγγραφα εἶχον ἤδη δημοσιευθῆ εἰς τὰς Regesten ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 866 καὶ 867 καὶ μὲ χρονολογίαν «1045 mai (?)», χωρὶς νὰ γίνεται σχετικὴ μνεία εἰς τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον τοῦ Dölger ἢ εἰς τοὺς ἀριθμοὺς 1712 καὶ 1712a τῶν Regesten. — Ἡ «μονὴ τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ ἐν τῷ Λάτρῳ» τὴν ὁποίαν μνημονεύει πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ 1360 (MM, 1, σσ. 391 - 397) δὲν εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Λάτρους μονή, ὡς ἐσχάτως ἐγράφη (H. Ahrweiler, ἔ.ἀ., σ. 99 σημ. 148), ἀλλὰ προφανῶς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετόχιον αὐτῆς, εἰς τὸ ὁποῖον διέμεινε τὸ 1288 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Γ' ὁ Κύπριος (Παχυμέρης, ἔκδ. Βόννης, 2, σ. 123_{11}. — Πρβλ. V. Laurent, Le patriarche d'Antioche Cyrille II, ἐν Anal. Boll., 68, 1950, σ. 314). Τοῦτο πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν ἐκδίκασιν τῆς διαφορᾶς, περὶ ἧς τὸ ὡς ἄνω ἔγγραφον, ἐκλήθησαν ὡς μάρτυρες μοναχοὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῶν τῶν Ὁδηγῶν καὶ τῶν Μαγγάνων (MM, 1, σ. 395). Ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ μετοχίου δὲν ἕπεται ὅτι ἡ ἐν Λάτρῳ μονὴ ἦτο ἀκόμη ἐν λειτουργίᾳ. — Ἡ ἐν σημειώματι τοῦ ὑπ' ἀριθ. 12 κώδικος τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου Περιστεριώτου παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ἀναφερομένη κατὰ τὸ ἔτος ,ϛωϞβ' (= 1384) μονὴ τοῦ Στύλου (Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Τραπεζουντιακά, ἐν VVr, 5, 1898, σ. 679), δὲν εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Λάτρους, ὡς εἰκάζει ὁ Βέης (Ν. Βέη, Ἀναγνώσεις καὶ κατατάξεις βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων, ἐν Journal Int. d'Archéologie Numismatique, *10*, 1907, σσ. 360 - 361), ἀλλ' ἑτέρα ὁμώνυμος μονὴ τῆς περιοχῆς Τραπεζοῦντος, ὡς καὶ ἐξ ἑτέρου σημειώματος προκύπτει (Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, ἔ.ἀ., σ. 679, ἀρ. 3).

ἀπέζη. Τὸ ἱερατεῖον του ἀνήρχετο εἰς ἓξ ἐν συνόλῳ ἱερεῖς[1]. Ἡ ἐπὶ τοῦ Λάτρου μοναστικὴ ἑστία εἶχεν ὅμως ὁριστικῶς σβεσθῆ ἤδη ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ 13ου αἰῶνος[2].

III

Ὁ Ὅσιος Χριστόδουλος ἀφῆκεν εἰς τὴν Ὑποτύπωσίν του ὡραίαν εἰκόνα τοῦ μοναχισμοῦ εἰς τὸ Λάτρον: *«Κατὰ συσκηνίας ἦμεν ἐν τούτῳ ἀσκούμενοι, καὶ πῆ μὲν "δύο καὶ τρεῖς ἐν τῷ ὀνόματι Κυρίου", κατὰ τὸ ἱερὸν καὶ θεῖον ἔπος, ἐτύγχανον προσκαθήμενοι, πῆ δὲ καὶ πλείονες ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὸν κοινοβιακὸν βίον εἵλοντο, καὶ ἀλλαχοῦ δὲ πολυάριθμον στῖφος διῃρημένον ἅμα καὶ ἡνωμένον ἐφαίνετο, ὡς, φέρε εἰπεῖν, λαύραν ἀποσώζειν τούτους, κατὰ τὴν τῶν πατέρων ἀρχαίαν παράδοσιν καθ' ἑκάστην κυριακὴν ἑνουμένους καὶ τὴν σύναξιν ἅμα ἐπιτελοῦντας καὶ ὁμιλίας ψυχωφελοῦς ἀλλήλοις μεταδιδόντας, καὶ αὖθις οἴκοι ὑπονοστοῦντας καὶ καθ' ἡσυχίαν ἐν ψαλμῳδίαις καὶ ἐργοχείροις τὴν ἑκάστης ἑβδομάδος διανύοντες ἑξαήμερον»*[3]. Οἱ μοναχοὶ τοῦ Λάτρου ἦσαν λοιπὸν ὠργανωμένοι, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ σημερινοὶ ἁγιορεῖται, εἰς κοινόβια (δὲν εἶχεν ἀκόμη τότε εἰσαχθῆ ἡ ἰδιορρυθμία, ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου), εἰς σκήτας καὶ εἰς ἡσυχαστήρια. Ἀναφέρονται ἀκόμη πλάνητες μοναχοί, μὴ ἀνήκοντες εἰς ὡρισμένην μονήν, ἀνάλογοι πρὸς τοὺς σημερινοὺς γυροβάκους τοῦ Ἁγίου Ὄρους[4], καθὼς καὶ στυλῖται[5].

Τὰ τῆς ὀργανώσεως τῶν μονῶν καθωρίζοντο ἀπὸ τὰ τυπικά των. Αἱ μοναὶ τοῦ Λάτρου ἦσαν εἴτε αὐτοκυρίαρχοι καὶ αὐτοδέσποτοι (μὴ ὑπαγόμεναι εἰς καμμίαν ἀρχήν), εἴτε βασιλικαὶ (ὑπαγόμεναι εἰς τὸν αὐτοκράτορα), εἴτε πατριαρχικαὶ ἢ σταυροπηγιακαὶ (ὑπαγόμεναι ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην). Οὐδεμίαν εἶχον ἐξουσίαν οἱ ἐπίσκοποι τῆς περιοχῆς ἐπὶ τῶν μονῶν ἢ τῶν μετοχίων των[6]. Ἐπὶ πλέον ὁ ἡγούμενος μιᾶς μονῆς ἠδύνατο νὰ καλέσῃ διὰ καθιέρωσιν ναοῦ ἢ χειροτονίαν οἱονδήποτε ἀρχιερέα καὶ ὄχι ἀναγκαστικῶς τὸν τοπικὸν ἐπίσκοπον[7].

Ἡ λαύρα τοῦ Στύλου ἦτο ἀρχικῶς, κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἱδρυτοῦ της, αὐτοδέσποτος, μὴ ὑπαγομένη οὔτε εἰς τὸν βασιλέα, οὔτε εἰς τὸν πατριάρ-

---

1. P. Lemerle, ἔ.ἀ., σ. 33.
2. Οὐδεμία μνεία μονῶν ἐν λειτουργίᾳ ἢ μοναχῶν γίνεται κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ κατὰ τῶν Τούρκων τῆς περιοχῆς, τὸ 1295 (Παχυμέρης, ἐκδ. Βόννης, 2, σ. 211. — C. Wendel, ἔ.ἀ., σσ. 438-439).
3. ΜΜ, 6, σ. 61.
4. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 128,$_{3}$.
5. Αὐτόθι, σσ. 116,$_{20}$, 126,$_{33}$.
6. ΜΜ, 4, σσ. 301-302.
7. ΜΜ, 4, σσ. 300, 302-303.

χην[1]. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου φαίνεται ὅτι προσεπάθησεν ὁ πατριάρχης ἀνεπιτυχῶς νὰ τὴν καταστήσῃ πατριαρχικήν[2]. Ἡ κατάστασις μετεβλήθη ἀργότερον. Εἰς ἔγγραφον τοῦ 1189 χαρακτηρίζεται ὡς βασιλικὴ μονή[3]. Ἐνῷ τὸ 1196 βεβαιοῦται ρητῶς ὅτι δὲν ὑπάγεται ὑπὸ τὴν κυριότητα ἢ δεσποτείαν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας[4], 25 ἔτη ἀργότερον ἀναφέρεται ὁμοῦ μὲ τὰς ἄλλας μονὰς τοῦ Λάτρους ὡς πατριαρχική[5].

Ὁ ἡγούμενος εἴτε ἐξελέγετο ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν[6], εἴτε διωρίζετο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου[7]. Μεταξὺ τῶν καθηκόντων τοῦ προεστῶτος τῆς μονῆς τοῦ Στύλου ἀναφέρονται ἡ νουθεσία καὶ πνευματικὴ καθοδήγησις τῶν ἀδελφῶν, ἡ ἐκδίωξις τῶν ἀδιορθώτων μετὰ τὴν τρίτην παραίνεσιν, ἡ ἐξομολόγησις τῶν μοναχῶν, ἡ φροντὶς νὰ μὴ ἀπουσιάζουν οὗτοι ἀπὸ τὰς συνάξεις, ἐκτὸς ἂν ἦσαν ἀσθενεῖς ἢ εἶχον διακονίαν, καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν[8].

Ἀπὸ τοῦ 11ου τοὐλάχιστον αἰῶνος, αἱ μοναὶ τοῦ Λάτρου ἦσαν τεταγμέναι ὑπὸ ἕνα *πρῶτον* ἢ *ἀρχιμανδρίτην*. Ὁ θεσμὸς οὗτος ἀπαντᾷ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ μεταγενεστέρως καὶ εἰς ἄλλας μοναστικὰς πολιτείας, π.χ. εἰς τὸν Ὄλυμπον τῆς Βιθυνίας, τὴν Γάνον τῆς Θρᾴκης, τὸν Ἄθωνα, τὰ Μετέωρα ὡς καὶ εἰς τὰς μονὰς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σικελίας καὶ Καλαβρίας[9]. Διὰ πρώτην φορὰν μνημονεύεται ὁ θεσμὸς τοῦ πρωτάτου εἰς τὸ Λάτρον τὸ 1076, ὅτε πρῶτος ἔγινεν ὁ ὅσιος Χριστόδουλος[10]. Ὁ πρῶτος διωρίζετο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου, ἐνίοτε κατόπιν εἰσηγήσεως τῶν ἡγουμένων τῶν μονῶν τοῦ Λάτρους[11].

Κατὰ τὸν 13ον αἰ. ἐρίζουν περὶ τοῦ πρωτάτου αἱ δύο σημαντικώτεραι μοναὶ τοῦ Λάτρου, ἡ τοῦ Στύλου καὶ ἡ τῶν Κελλιβάρων. Τὸ 1222 ὁ πατριάρχης Μανουὴλ ὁ Α΄ ἀποδίδει εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Παύλου *«τὸ σέμνωμα*

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 130$_{,6}$. — ΜΜ, 4, σσ. 305 - 307 καὶ 6, σ. 18.
2. ΜΜ, 6, σσ. 18 - 19. — Βρανούση, σσ. 94 - 95.
3. ΜΜ, 4, σ. 319.
4. ΜΜ, 4, σ. 305.
5. ΜΜ, 4, σσ. 295, 297.
6. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 130$_{,6}$. — Ἐγκ. ἁγ. Παύλου, σ. 156$_{,14}$.
7. Ὁ ἅγιος Χριστόδουλος διωρίσθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου (ΜΜ, 6, σσ. 19, 30) καὶ εἰς αὐτὸν ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν του (βλ. ἀνωτέρω, σ. 85). Ὁ πατριάρχης ἐπίσης διώρισε τὸν ἱερομόναχον Μιχαὴλ ἡγούμενον τοῦ Στύλου (ΜΜ, 6, σ. 430. Πρβλ. σ. 93 σημ. 2).
8. ΜΜ, 6, σσ. 16 - 17.
9. DACL, I, στ. 2759.
10. Σημειωτέον ὅτι εἰς Βιέννην ἀπόκειται *«σφραγὶς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τὸ Λάτμιον»*, ἀναγομένη κατὰ τὸν ἐκδότην της εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰ., ἥτις πιθανῶς ἀνῆκεν εἰς πρῶτον τοῦ ὄρους (V. Laurent, Corpus, V. 2, σ. 157, ἀριθ. 1234).
11. Βοΐνης, σ. 120.

τοῦ ἀρχιμανδριτάτου» τῶν λοιπῶν μονῶν, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἔκπαλαι, ἐδόθη ὅμως ἀργότερον εἰς τὴν μονὴν τῶν Κελλιβάρων, διότι, ὡς λέγει, *«οὐκ εἰς οἰκοδομὴν τῶν ἐν ταῖς ῥηθείσαις μοναῖς ἐνασκουμένων ψυχῶν ἡ καινοτομία αὕτη ἀπέβη»*. Διορίζεται λοιπὸν ἀρχιμανδρίτης ὁ ἑκάστοτε ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Παύλου. Δέον οὗτος νὰ ἐπισκέπτεται τὰς λοιπὰς μονάς, αἵτινες ὀφείλουν νὰ εἶναι *«ὑπὸ τὴν αὐτοῦ διεξαγωγὴν καὶ κυβέρνησιν»* καὶ νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν εἰς αὐτὰς εὐταξίαν, βοηθούμενος εἰς τοῦτο ἀπὸ τὸν ἡγούμενον ἑκάστης μονῆς. Συγχρόνως διορίζεται ὁ ἀρχιμανδρίτης καὶ ἔξαρχος τῶν μονῶν, ὥστε νὰ μὴ προκύπτῃ σύγκρουσις καθηκόντων καὶ οἱ ἡγούμενοι ἀπευθύνωνται ἄλλοτε εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην καὶ ἄλλοτε εἰς τὸν ἔξαρχον[1].

Μεταξὺ τῶν εἰς τὸ πατριαρχικὸν ἔγγραφον ἀναγραφομένων μονῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεκτείνεται ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχιμανδρίτου, περιλαμβάνεται καὶ ἡ μονὴ Ἱερᾶς. Ὁ Wiegand[2] τὴν τοποθετεῖ εἰς νησῖδα τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου, κατὰ τὸν Wendel ὅμως καὶ τὸν Laurent πρόκειται περὶ τῆς μονῆς Ξηροχωραφίου ἢ Ἱερᾶς τῆς Μυκάλης[3]. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχιμανδρίτου θὰ ἐξετείνετο πέρα τῶν ὁρίων τοῦ Λάτρου.

Ὁ διάδοχος τοῦ πατριάρχου Μανουὴλ Γερμανὸς ὁ Β' ἀποφασίζει ν' ἀφαιρεθῇ τὸ ἀρχιμανδριτᾶτον ἀπὸ τὴν λαύραν τοῦ Στύλου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τότε ἡγουμένου καὶ ἐξάρχου καὶ ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν μονὴν Κελλιβάρων, ὁρίζει ὅμως ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Στύλου καὶ τὰ μετόχιά της δὲν θὰ ὑπόκεινται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου, καὶ ὅτι τὰ σχετικὰ καθήκοντα θὰ ἐκπληροῖ ὁ ἴδιος ὁ ἡγούμενος τοῦ Στύλου. Τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἐπεκύρωσε τὸ 1246 ὁ διάδοχος τοῦ Γερμανοῦ πατριάρχης Μανουὴλ ὁ Β'[4].

Τὰς μεταξὺ τῶν μονῶν ἢ μοναχοῦ καὶ μονῆς διαφορὰς ἔλυε συνήθως ὁ πατριάρχης[5], ἢ ἐπεκύρωνε τὸν ὑπ' αὐτῶν τῶν μοναχῶν ἐπιτευχθέντα συμβιβασμόν[6]. Ἀναφέρεται ὅμως καὶ περίεργος περίπτωσις προσφυγῆς εἰς τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν, ὅτε οὗτος ἐξεστράτευε κατὰ τῆς Κρήτης, δηλαδὴ πρὶν ἢ ἀνακηρυχθῇ βασιλεύς[7].

1. ΜΜ, 4, σσ. 295 - 298. Κατὰ τὸν Dölger (ἔ.ά.), ὁ Ἰωάννης Βατάτζης ἐπεκύρωσε τρία ἔτη ἀργότερον τὴν ἀπόφασιν τοῦ πατριάρχου καὶ συγχρόνως ἀπέστειλεν εἰς τὴν μονὴν θερμὴν συστατικὴν ἐπιστολὴν διὰ τὸν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ὁρισθέντα ἡγούμενον.

2. Latmos, σ. 180.

3. C. Wendel, ἔ.ά., σ. 441. — V. Laurent, Corpus, V. 2, σ. 215.

4. ΜΜ, 4, σσ. 295 - 301, 302 - 303.

5. ΜΜ, 4, σσ. 315 - 317.

6. ΜΜ, 4, σσ. 312 - 315. — Πρβλ. Grumel, Régestes, ἀριθ. 801. Σημειωτέον ὅτι ὁ Γαβριὴλ δὲν ἦτο μοναχὸς τοῦ Λαμπωνίου, ὡς ἐσφαλμένως γράφει ὁ Grumel, ἀλλὰ προεστὼς τῆς λαύρας τοῦ Στύλου (ΜΜ, 4, σσ. 309 καὶ 316).

7. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 134,21.

Ἡ ζωὴ τῶν μοναχῶν ἦτο πλήρης στερήσεων καὶ κακουχιῶν. Ἐκοιμῶντο οὗτοι ὀλίγον, συνήθως ἐπὶ ψιάθων[1]. Ὁ ἅγιος Παῦλος ἀνεκλίθη διὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ κλίνης ὅτε ἦτο ἑτοιμοθάνατος.

Ἡ τράπεζα τῶν μοναχῶν ἦτο κοινή. Ἡ τροφή των διέφερε πολύ, ἀναλόγως τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν ὁποίαν ὑπεβάλλοντο· πάντως οὐδέποτε ἔτρωγον κρέας. Κατὰ τὰς ἑορτὰς κατέλυον ἄρτον, ἰχθῦς, τυρόν, ᾠὰ καὶ οἶνον[2]. Ὁ ἅγιος Χριστόδουλος ἐνήστευε καθ' ὅλον τὸ ἔτος, ἔτρωγεν ὅμως τυρὸν καὶ γάλα κατὰ τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς ἐπίτηδες διὰ νὰ παραδειγματίζῃ τοὺς Μανιχαίους, εἰς τοὺς ὁποίους *«ἡ τῶν βρωμάτων χρῆσις βδελυκτέα λελόγισται, καὶ μυσάττονται τοὺς ἐσθίοντας τυρὸν καὶ ᾠόν, τοῦ πονηροῦ Σατὰν ἀποφαινόμενοι ταῦτα ποιήματα»*[3]. Ἡ συνήθης τροφὴ τῶν κοινοβιατῶν ἀπετελεῖτο ἀπὸ ὄσπρια, ἄλευρον, ἔλαιον καὶ οἶνον[4]. Κατὰ τὰς τέσσαρας μεγάλας νηστείας καὶ ἑκάστην Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν οἱ μοναχοὶ ἐνήστευον ξηροφαγοῦντες. Ὁ ἅγιος Παῦλος ὁρίζει εἰς τὴν διαθήκην του *«τὰς νηστείας τῆς μεγάλης καὶ ἁγίας Τεσσαρακοστῆς φυλάττειν ξηροφαγοῦντας καὶ μήτε ἔλαιον, μήτε ὀψάριον δαπανᾶσθαι μέχρι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ μόνον καὶ πάλιν φυλάττειν ἕως τοῦ ἁγίου Πάσχα, εἰ μή τι μικρὸν μεταλαμβάνειν οἴνου Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ, καὶ τοῦτο δι' ἀσθένειαν σώματος... Περὶ δὲ τῶν προστεταγμένων λοιπῶν νηστειῶν..., καὶ ταύτας φυλάττειν μετὰ τῆς ἐν ταῖς Ὥραις στιχολογίας καὶ τῆς λοιπῆς ἀκολουθίας. Τὴν δὲ νηστείαν ἐπιτελεῖν ἕκαστον καθ' ὅσον δυνάμεως ἔχει ἢ ὡς ἂν δοκιμάσῃ ὁ προεστώς. Τετράδα δὲ καὶ Παρασκευὴν καὶ ταύτας φυλάττειν ξηροφαγοῦντας ἄνευ μέντοι σωματικῆς ἀσθενείας ἢ δεσποτικῆς ἑορτῆς ἢ μνήμης ἁγίων τῶν παρ' ἡμῖν ἐπιτελουμένων, τῶν τε ἁγίων Θεοφανείων καὶ τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς»*[5].

Σκληροτάτη ἦτο ἡ ζωὴ τῶν ἀναχωρητῶν. Τὸν βίον τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου χαρακτηρίζουν « νηστεία, ἀγρυπνία, χαμευνία, δακρύων πελάγη καὶ πάννυχοι στάσεις καὶ καρτερίαι ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι »[6]. Ὁ ἅγιος Νικηφόρος ἦτο ὑγιέστατος, ἂν καὶ ἔτρωγε μόνον ἀνὰ διήμερον· ἀπὸ τὴν ὀρθοστασίαν ὅμως οἱ πόδες του ἦσαν *«πεφυσημένοι καὶ ἔξογκοι καὶ τῷ πάχει κίοσιν προσεῴκεισαν»*[7]. Εἴδομεν ὅτι ὁ ἅγιος Παῦλος ἐτρέφετο ἐπί τι διάστημα μὲ βαλάνους πρίνων καὶ ἀργότερον μὲ παξιμάδια[8]. Συνήθως διὰ τὸν ἐπισιτι-

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σσ. 108,13, 133,2. — Ἐγκ. ἁγ. Παύλου, σ. 146,1. — Latmos, πίν. V. 1.
2. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 123,1. — Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σ. 166,30.
3. Βίος ἁγ. Χριστοδούλου ἐν Latmos, σ. 173,36.
4. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 122,29.
5. Σπ. Λάμπρου, Διαθήκη Παύλου τοῦ Λατρηνοῦ, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, 12, 1915, σσ. 201,12 - 202,2
6. Βίος ἁγ. Ἀρσενίου, ἐν Latmos, σ. 171,21-24.
7. Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σ. 170,2.
8. Βίος ἁγ. Παύλου, σσ. 110,24, 111,3.

σμὸν τῶν ἐρημιτῶν ἐφρόντιζον οἱ μοναχοὶ τῶν πλησίον μονῶν, συνέβαινεν ὅμως καὶ νὰ τοὺς λησμονήσουν[1]. Ἄλλωστε ἐτρέφοντο οὗτοι κυρίως μὲ βοτάνας[2] καὶ ἐφρόντιζον τὸ φαγητόν των νὰ μὴ εἶναι εὐχάριστον εἰς τὴν γεῦσιν. Ὁ βιογράφος τοῦ ἁγίου Παύλου διηγεῖται ὅτι οὗτος *«οὐδέποτε εἶξεν ἐπιθυμίᾳ οὐδ' οὑτινοσοῦν τῶν βρωσίμων, ἀλλ' ἢ μετὰ τὸ ἐκζητῆσαι παρατεθέντος ἀπέσχετο καὶ κρείττων ἐφάνη τῆς γεύσεως, ἢ συμφύρας αὐτὸ καὶ συγχέας, εἰ γάλα ἦν ἢ ζωμὸς ἤ τι τοιοῦτον, ἑτέροις βρώμασι, καὶ τὸ ἡδὺ ὅλον ἀμαυρώσας οὕτως ἐχρῆτο· οὕτως ἐκεῖνος ἦν ἀντίπαλος σαρκικῆς ἐπιθυμίας καὶ πρὸς τὸ ἡδὺ ἅπαν ἀπομαχόμενος»*[3]. Τὸ Πάσχα ὅμως κατέλυεν ὁ ἅγιος τυρόν[4]. Τὰς αὐτὰς ἀρχὰς ἠκολούθει καὶ ὁ ὅσιος Χριστόδουλος, ἂν καὶ ἦτο κοινοβιάτης. *«Ὅτε τροφῆς ἔμελλεν ἅπτεσθαι, κριθὴ καὶ κέγχρος ἀληλεσμέναι καὶ πυρὶ προσοπτώμεναι τὴν τοῦ ἄρτου χρείαν ἐπλήρουν αὐτῷ· ἀφ' οὗ μικρόν τι τεμάχιον καταιονῶν ἐν τῷ ὕδατι, τὸ καταλειφθὲν εἰς ἑτέραν ἐφύλαττε τράπεζαν»*[5].

Ἡ ἀμφίεσις τῶν μοναχῶν, καὶ ἰδίως τῶν ἀναχωρητῶν, ἦτο ἀπέριττος. Οἱ ἀσκηταὶ ἔφερον τριχίνους χιτῶνας[6]. Ὁ ἅγιος Παῦλος ἦτο *«φαῦλος τοῖς ἐνδύμασιν»*[7], ὁ δὲ ἅγιος Νικηφόρος ἐσκληραγώγει ἑαυτὸν *«κεφαλῆς καὶ ποδῶν γυμνότητι»*[8].

Αἱ μοναὶ περιεβάλλοντο ὑπὸ ὑψηλῶν τειχῶν μὲ πολεμίστρας. Τὰ κελλία ἦσαν διατεταγμένα παρὰ τὰ ἐξωτερικὰ τείχη, ὥστε εἰς τὸ κέντρον νὰ παραμένῃ ἐλευθέρα εὐρύχωρος αὐλή, ὅπου ἦτο ἐκτισμένον τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς καὶ δύο ἢ τρία παρεκκλήσια. Ὁ ἐπικρατῶν τύπος ναοῦ εἶναι ἡ μονόκλιτος βασιλική. Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο βασιλικαὶ τρίκλιτοι. Εἰς τὰς περιωρισμένων διαστάσεων βασιλικὰς ἀνοίγονται ἐνίοτε εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τυφλὰ ἀψιδώματα. Αἱ μεγαλυτέρων διαστάσεων φέρουν τέσσαρα ἢ ἓξ πλευρικὰ διαμερίσματα καλυπτόμενα δι' ἐγκαρσίας καμάρας. Τὴν ἀνέγερσιν ἰδίως ξυλοστέγων βασιλικῶν ἀποδίδει ὁ Wiegand εἰς τὴν ἄφθονον ξυλείαν τῆς περιοχῆς, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο εὐχερὴς ἡ ἀντικατάστασις τῆς στέγης. Δύο μόνον τρουλλαίους ναοὺς περιγράφει ὁ Wiegand, ἐξ ὧν ὁ εἷς βασιλικὴ καὶ ὁ ἕτερος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ἁπλοῦς τετρακιόνιος. Ὑπάρχει τέλος καὶ εἷς ναὸς τρίκογχος[9].

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σσ. 113,$_{15}$, $_{25-27}$, $_{29-30}$, 117,$_{27}$.
2. Βίος ἁγ. Ἀρσενίου, ἐν Latmos, σ. 171,$_{28}$.
3. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 117,$_{31-34}$.
4. Αὐτόθι, σ. 118,$_{2-5}$.
5. Βοΐνης, σ. 119 = Latmos, σ. 173,$_{33}$.
6. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 107,$_{17}$. — Βίος ἁγ. Ἀρσενίου, ἐν Latmos, σ. 171,$_{27}$.
7. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 119,$_{23}$.
8. Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σ. 164,$_{35}$.
9. Κατόψεις τῶν ναῶν βλ. ἐν Latmos, πίν. 6 ἔναντι σ. 96.

Τὰ καθολικὰ ἔχουν συνήθως μῆκος περίπου 20 μέτρων. Τὰ παρεκκλήσια εἶναι περιωρισμένων διαστάσεων· πολλάκις δὲν ὑπερβαίνουν τὰ 5×6 μ. Ὑπὸ τὸ δάπεδον μερικῶν ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουν χωνευτήρια. Ὅλαι σχεδὸν αἱ ἐκκλησίαι εἶναι ᾠκοδομημέναι κάτω μὲν κατὰ ἀτελὲς πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ἄνω δὲ διὰ πλινθοδομῆς. Κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἔχει χρησιμοποιηθῆ ἄφθονον ἀρχαῖον ὑλικὸν ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Ἡρακλείας. Εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν μονῶν διεσώθησαν εὐρύχωροι δεξαμεναί.

Πρὸς μείζονα ἀσφάλειαν εἰς πολλὰς μονάς, π.χ. τῶν Κελλιβάρων καὶ τοῦ Στύλου, ἐκτισμένας ἐπὶ ἀνωφερείας, τὸ ὑψηλότερον τμῆμα τοῦ περιβόλου ἦτο ὠχυρωμένον δι' ἰδιαιτέρου ἰσχυροῦ τείχους. Εἰς τὸ ἀνώτερον τοῦτο τμῆμα κατέφευγον οἱ μοναχοί, ἐν ᾗ περιπτώσει ἤθελεν ἐκπολιορκηθῆ τὸ κατώτερον, καὶ ἀντέτασσον τὴν ὑστάτην ἄμυναν. Καὶ ὁ ἐσωτερικὸς οὗτος περίβολος περιελάμβανε κελλία, δεξαμενὰς καὶ ἓν παρεκκλήσιον[1].

Ἐκτὸς τῶν ἐπὶ τοῦ ὄρους μονῶν, ὑπῆρχον τοιαῦται καὶ εἰς τὰς νησῖδας τοῦ Λατμικοῦ Κόλπου. Μία ἐξ αὐτῶν, ἡ τῶν Δύο Βουνῶν, ἦτο τόσον ὀχυρά, ὥστε οἱ Τοῦρκοι μόνον διὰ δόλου ἠδυνήθησαν νὰ τὴν καταλάβουν, μετά τινα δὲ ἔτη, τὸ 1295, ὁ Ἀλέξιος Φιλανθρωπηνὸς κατώρθωσε νὰ γίνῃ κύριος αὐτῆς μόνον τῇ βοηθείᾳ ἑλεπόλεων, τὰς ὁποίας ἐγκατέστησεν ἐπὶ πλοίων[2].

Οἱ ἀναχωρηταὶ ἔζων εἰς τὰ σπήλαια τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Λάτρου, κατὰ προτίμησιν πλησίον ρύακος καὶ πολλάκις εἰς τὴν γειτονίαν μιᾶς τῶν μονῶν[3]. Ἔχουν διασωθῆ εἰς πολλὰ σημεῖα βαθμῖδες ἐσκαλισμέναι ἐπὶ τοῦ βράχου, πολλάκις ὅμως ἡ εἰς τὸ σπήλαιον ἄνοδος ἦτο δυνατὴ μόνον τῇ βοηθείᾳ κλίμακος[4]. Τὰ πλησίον μονῶν εὑρισκόμενα ἄντρα εἶναι συνήθως διακεκοσμημένα διὰ τοιχογραφιῶν, τὰ πλέον ἀπομεμακρυσμένα διὰ σταυρῶν καὶ ἁπλῶν κοσμημάτων[5]. Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἐπαρχιακῆς, λαϊκῆς τέχνης· αἱ ἀρχαιότεραι ἀνάγονται εἰς τὸν 8ον αἰ., αἱ νεώτεραι εἰς τὰ μέσα τοῦ 13ου. Αἱ διαστάσεις τῶν σπηλαίων εἶναι περιωρισμέναι, π.χ. 2×3,5 ἢ 4×6 μ. Ἡ εἴσοδος εἶναι ἐνίοτε χαμηλή, ὥστε νὰ παρίσταται ἀνάγκη νὰ κύψῃ ὁ εἰσερχόμενος[6].

---

1. Latmos, πίν. 1 ἔναντι σ. 24 καὶ 4 ἔναντι σ. 60.

2. C. Wendel, ἔ.ἀ., σ. 430. Σχετικῶς πρὸς τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ βλ. Maximi Planudis, Epistulae, ἐκδ. M. Treu, Vratislaviae 1890, σσ. 235 - 238. — H. G. Beck, Belisar - Philanthropenos, ἐν Serta Monacensia, Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruß dargebracht, Leiden 1952, σσ. 46 - 52.

3. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 112,22. Περιγραφὴ τῶν σπηλαίων παρὰ Wiegand, Latmos, σσ. 88 - 96.

4. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 114,10.

5. Latmos, σσ. 91 - 94.

6. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 119,11.

Εἰς τὰ κοινόβια τὰ διακονήματα καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὰ ἐργασίαι ἦσαν κατανεμημέναι μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν. Ἄλλος ἦτο οἰκονόμος, ἄλλος κελλαρίτης, ἄλλος *«ἐγκεχειρισμένος τὴν τῶν ἡμιόνων ὑπηρεσίαν καὶ ἐπιμέλειαν»*, ἄλλος μάγειρος κ.ο.κ.[1]. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐν τῷ μαγειρείῳ ἐργασία ἐθεωρεῖτο ἄχαρις· διὰ τοῦτο τὴν ἀνέθετον εἰς τοὺς νέους μοναχοὺς διὰ νὰ τοὺς δοκιμάζουν. Ὅτε ὁ ἅγιος Παῦλος ἔγινε δόκιμος εἰς τὴν μονὴν Καρύας, ὁ ἡγούμενος *«τούτῳ τὴν ὑπηρεσίαν ἐγχειρίζει τοῦ μαγειρείου κατ' ἔθος τῶν εἰσαγομένων τοῖς ἀσκουμένοις πρὸς γυμνάσιον ἀρετῆς»*[2].

Σπουδαῖα καθήκοντα τῶν μοναχῶν ἦσαν ἡ ἐξομολόγησις καὶ ἡ ἀκτημοσύνη. Οἱ μοναχοὶ τῆς λαύρας τοῦ Στύλου, οἵ τε κοινοβιᾶται καὶ οἱ *«καθ' ἑαυτοὺς ζῆν αἱρούμενοι»* ὤφειλον *«μηδὲν ἄδηλον παρὰ τοῦ πατρὸς ἔχειν, μὴ πρᾶξιν, μὴ λογισμὸν δεξιὸν ἢ ἑτέρως ἔχοντα, μηδὲ ποιεῖν τι αὐτῷ ἀνεκλάλητον, ἀλλὰ καὶ πᾶν ὅ,τι ἀπόρρητον πρὸς ἐκεῖνον εἶναι ῥητόν· καὶ τοῦτο νυκτός τε καὶ ἡμέρας ἀπαραλείπτως γίνεσθαι, καὶ μηδὲ τῶν εἰς κτῆσιν ἄδηλόν τι αὐτῷ εἶναι μέχρι καὶ ῥαφίδος»*[3]. Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ κοινοβιατῶν καὶ ἀναχωρητῶν ἦτο ὅτι *«τῶν ἐν τῷ κοινῷ ζώντων, τό τε πρὸς ὕπνον οἰκητήριον ἓν καὶ ἡ τράπεζα μία, καὶ ἡ φροντὶς αὐτῆς τε καὶ τῶν ἀμφίων ἐκ τοῦ προεστῶτος, τῶν δὲ ἰδιαζόντων ἑκάστῳ παρ' ἑαυτοῦ ἡ τῶν ἀναγκαίων πρόνοια»*[4].

Εἰς τοὺς κοινοβιάτας ἀπηγορεύετο ἡ ἄνευ λόγου ἀπουσία ἀπὸ τὴν μονήν. *«Προὔργου πάντων»*, συμβουλεύει ὁ ἅγιος Παῦλος, *«μὴ προϊέναι τῆς μονῆς εὐχερῶς ἀνάγκης χωρίς, ὡς ἀνοίκειον τοῦ ἐπαγγέλματός τε καὶ ἐπικίνδυνον»*[5]. Πόσον εἶχε δίκαιον μαρτυρεῖ τὸ ἐπεισόδιον νεαροῦ μοναχοῦ, τὸν ὁποῖον εἶχε στείλει ὁ ἅγιος εἰς πλησιόχωρον κώμην δι' ἐργασίαν. *«Ἐπεὶ δὲ καὶ ὕπνου καιρὸς ἦν, ὁ τῆς κακίας σπορεὺς διάβολος κόρην τινὰ τὴν ὄψιν ὡραίαν καὶ πιθανὴν πρὸς ἐπιθυμίαν ἐπισπάσασθαι ἀγαγών, οἷς οἶδεν αὐτὸς νεύμασιν ὑπνοῦντι ἤδη συνανακλίνει»*. Ὁ μοναχός, ἀφυπνισθείς, παρ' ὀλίγον νὰ παρασυρθῇ, ἤκουσεν ὅμως τὴν φωνὴν τοῦ ἁγίου ἐπιτιμῶσαν αὐτόν, ὁπότε *«παραχρῆμα τὸ γύναιον διωσάμενος ἐξάλλεται τοῦ κλινιδίου θερμῷ πνεύματι»*[6].

Οἱ ἐρημῖται φαίνεται ὅτι εἶχον μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν κινήσεων. Ὁ ἅγιος Παῦλος μετέβη, ὡς εἴδομεν, δὶς εἰς Σάμον, ἄλλοτε δ' ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἰς τὴν Ἔφεσον[7]. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀσκητής, ὁ

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 122,$_{28}$. — Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σσ. 165,$_{10}$, 167,$_{8}$.
2. Ἐγκ. ἁγ. Παύλου, σ. 138,$_{11}$. Πρβλ. καὶ τὸν Βίον Ἁγίου Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, XVII, 1897, σ. 50.
3. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 115,$_{25}$.
4. Αὐτόθι, σ. 115,$_{30}$.
5. Ἐγκ. ἁγ. Παύλου, σ. 153,$_{20}$.
6. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 129,$_{10-20}$. Πρβλ. καὶ σ. 115,$_{27}$.
7. Αὐτόθι, σ. 128,$_{31}$.

ὁποῖος κατ' ἔτος μετέβαινεν εἰς Ἔφεσον, κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου [1].

Ἄλλο καθῆκον τῶν μοναχῶν ἦτο ἡ ἐλεημοσύνη. Ὁ ἅγιος Παῦλος ἀφειδῶς ἐβοήθει τοὺς πτωχούς· *«πάντα δὲ ἐκφορήσας καὶ δοὺς πένησι, καὶ τὰς χεῖρας ἔχων κενὰς τί ποιεῖ; Ἀγνῶτα δή τινα μετακαλεσάμενος ἐδεῖτο θερμῶς εἰς τόπον αὐτὸν ἄγνωστον ἀγαγόντα χρυσίου πωλῆσαι, καὶ τὴν καταβληθεῖσαν τιμὴν δοῦναι πένησι. Καὶ εἴ γε τῆς δεήσεως ἤκουσεν ἐκεῖνος, γέγονεν ἄν»* [2].

Οἱ κοινοβιᾶται ὤφειλον νὰ παρακολουθοῦν πάσας τὰς ἀκολουθίας. Εἰς τὸν ναὸν τοὺς ἐκάλει τὸ σήμαντρον, τὸ ὁποῖον αἱ πηγαὶ ἀποκαλοῦν *ξύλον* ἢ *ξύλον ἀθροίσιμον* [3]. Οἱ ἀναχωρηταὶ εἴτε ἐτέλουν λειτουργίαν εἰς τὰ σπήλαιά των [4], εἴτε κατήρχοντο εἰς τὰς μονὰς διὰ νὰ λειτουργηθοῦν [5].

Οἱ παραβαίνοντες τὰ διατεταγμένα μοναχοὶ ἐτιμωροῦντο δι' ἐπιτιμίου ἢ καὶ προσωρινοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τῆς θείας Μεταλήψεως, εἰς περίπτωσιν δὲ ὑποτροπῆς ἐξεδιώκοντο ἀπὸ τὴν μονήν των [6].

Οἱ μοναχοὶ ἐθάπτοντο εἰς κοινὸν κοιμητήριον. Μετὰ ἑπτὰ ἢ δέκα ἔτη ἐγίνετο ἀνακομιδὴ τῶν ὀστῶν, τὰ ὁποῖα ἀπετίθεντο εἰς κοινὸν χωνευτήριον, κείμενον ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, ἢ εἰς εἰδικὸν παρεκκλήσιον [7].

Ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῶν μοναχῶν δὲν εἴμεθα καλῶς πληροφορημένοι, πάντως ὅμως ὑπῆρχον ἀρκετοὶ πεπαιδευμένοι μεταξὺ αὐτῶν. Ὁ βιογράφος τοῦ ἁγίου Παύλου ἐγνώριζε καλῶς, πλὴν τῶν θείων γραφῶν, μυθολογίαν, Ὅμηρον καὶ Θουκυδίδην. Ὁ ἅγιος Νικηφόρος ἀντιθέτως εἶχε διδαχθῆ μόνον τὰ ἱερὰ γράμματα [8]. Κατὰ τὸ δεύτερον πιθανώτατα ἥμισυ τοῦ 10ου αἰ. ἔζησεν ὁ μοναχὸς Ἰωάννης, ὀκτὼ ἐπιστολαὶ τοῦ ὁποίου, συντεταγμέναι εἰς ὡραίαν γλῶσσαν, διεσώθησαν εἰς κώδικα τῆς μονῆς τῆς Πάτμου [9]. Εἰς ὡραίαν γλῶσσαν γράφει ἐπίσης καὶ ὁ ὅσιος Χριστόδουλος, ὁ ὁποῖος παραθέτει πλῆθος χωρίων ἀπὸ τὰς γραφὰς καὶ τοὺς πατέρας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Πλούταρχον [10]. Ὁ ἡγούμενος τοῦ Στύλου καὶ ἀρχιμαν-

---

1. Βίος ἁγ. Παύλου σ. 111,$_{14}$.
2. Αὐτόθι, σ. 129,$_{5-8}$.
3. Αὐτόθι, σ. 129,$_{29}$. — Νέος Ἑλληνομνήμων, 12, 1915, σ. 201,$_{19}$.
4. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 114,$_{9}$.
5. Αὐτόθι, σ. 129,$_{29}$.
6. Ἐγκ. ἁγ. Παύλου, σ. 152,$_{37}$. — Νέος Ἑλληνομνήμων, ἔ.ἀ., σ. 201,$_{23}$. — ΜΜ, 6, σσ. 16 - 17.
7. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 125,$_{19}$. — Βίος ἁγ. Νικηφόρου, σ. 169,$_{3}$.
8. Αὐτόθι, σ. 159,$_{27}$.
9. J. Darrouzès, Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris 1960, σσ. 43 - 44, 211 - 215.
10. J. Euzet, ἔ.ἀ., σ. 293.

δρίτης τοῦ Λάτρου Μιχαὴλ χαρακτηρίζεται εἰς βασιλικὸν ἔγγραφον τοῦ 13ου αἰ. ὡς *«ἀνὴρ ἐπὶ πλεῖστον λόγου καὶ παιδείας τῆς ἐντεῦθεν ἀφιχθείς»* [1]. Ὡρισμένοι ἐκ τῶν μοναχῶν ἠσχολοῦντο μὲ τὴν ἀντιγραφὴν κωδίκων, φαίνεται δὲ ὅτι εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στύλου ὑπῆρχε βιβλίον ὅπου ἀνεγράφοντο τὰ σπουδαιότερα συμβάντα [2].

Αἱ μοναὶ εἶχον βιβλιοθήκας, αἱ ὁποῖαι ὅμως κατεστράφησαν ἢ διεσκορπίσθησαν κατὰ τὴν πρώτην ἐπιδρομὴν τῶν Σελτζούκων [3]. Ὁ ἅγιος Χριστόδουλος, εὑρισκόμενος τότε εἰς Κῶ, ἀπέστειλε πλοῖον διὰ νὰ παραλάβῃ ὅσα βιβλία εἶχον ἀπομείνει καὶ τὰ μετέφερεν ἀρχικῶς εἰς Κῶ καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. *«Εἰ μὴ οὕτως ἐποίησα»*, γράφει ὁ ἴδιος, *«ἄρδην ἂν ἀπώλοντο»*. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν παρέδωκεν ὁ ἅγιος τὰ τρία τέταρτα τῶν βιβλίων εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν πρὸς φύλαξιν, ἵνα ἐπιστραφοῦν εἰς τὸ Λάτρον ἐν καιρῷ τῷ δέοντι, ἐκράτησε δέ, ἐντολῇ τοῦ πατριάρχου, τὸ ἓν τέταρτον *«ἐκ τῶν μὴ ἐχόντων κόσμον βιβλίων»* καὶ τὰ ἐδώρησεν εἰς τὴν μονὴν τῆς Πάτμου [4].

Φαίνεται ὅτι τὰ εἰς Κωνσταντινούπολιν παραμείναντα βιβλία δὲν ἐπεστράφησαν εἰς τὸ Λάτρον καὶ αἱ βιβλιοθῆκαι δὲν ἀνασυνεκροτήθησαν, διότι οἱ μοναχοὶ τοῦ Στύλου ἠναγκάζοντο νὰ δανείζωνται βιβλία ἀπὸ τὴν Πάτμον [5]. Εἰς βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ κώδικος 598 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων μνημονεύεται καὶ δωρεὰ βιβλίων τῆς Πάτμου εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στύλου [6].

Πλὴν τῶν γραμμάτων, ἐκαλλιεργεῖτο εἰς τὰς μονὰς τοῦ Λάτρου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ὑπῆρχε δὲ ἴδιον Λατρηνὸν μέλος, ὅπως ἀλλοῦ Κρητικόν, Ἱεροσολυμιτικὸν ἢ Θεσσαλονικαῖον [7].

Ἡ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Λάτρου εἴσοδος γυναικῶν καὶ παιδίων δὲν ἀπηγορεύετο, ὅπως εἰς τὸν Ἄθωνα [8]. Ὡσαύτως δὲν ἀπηγορεύετο ἡ εἴσοδος

---

1. ΜΜ, 6, σ. 430.
2. Βίος ἁγ. Παύλου, σ. 130,15.
3. Ἓξ κώδικες τῆς μονῆς Κελλιβάρων σώζονται εἰς τὸ Σινᾶ καὶ εἰς εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας. Βλ. R. Devreesse, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris 1954, σ. 95.
4. ΜΜ, 6, σ. 87.
5. Ch. Diehl, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13e siècle, ἐν BZ, 1, 1892, σσ 506, 509, 524.
6. H. Omont, Note sur un manuscrit grec copié en 1050 au mont Latros, ἐν REG, 1, 1888, σ. 336. Πρβλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ R. Devreesse, ἔ.ἀ., σ. 54, σημ. 12.
7. Σπ. Λάμπρος ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, 9, 1912, σ. 197 καὶ 10, 1913, σ. 348.
8. Βίος ἁγ. Παύλου, σσ. 116,30, 131,16.

θηλέων ζώων [1]. Ἴσχυεν ὅμως τὸ ἄβατον ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς λαύρας τοῦ Στύλου καὶ πιθανώτατα καὶ τῶν ἄλλων μονῶν. Ὁ ἅγιος Παῦλος παραγγέλλει εἰς τὴν διαθήκην του: *«Μηδέποτε δέξησθε πρὸς τὸ κατοικῆσαι εἰς τὴν λαύραν εὐνοῦχον μήτε παιδίον μήτε ἄλλον τινὰ ἀγένειον ἔνδοθεν εἰκοσαετίας, ἀλλὰ μηδὲ γυναῖκας παραχωρεῖν εἰσέρχεσθαι εἰς τὴν μονὴν κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων πατέρων. Ὁ δὲ τοῦτο παραβῆναι τολμῶν ἔστω ὑπὸ κατάραν καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ἔνοχος»* [2].

Φαίνεται ἐπίσης, ὅτι ἐνῷ ἐπετρέπετο ἡ εἴσοδος λαϊκῶν εἰς τὸν Λάτρον, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ βοσκὴ ξένων ποιμνίων [3], ἀπηγορεύετο ἡ παραμονὴ καὶ ἡ ἐγκαταβίωσις αὐτῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ὄρους. Κατὰ τὸν 10ον αἰ. οἱ μοναχοὶ τοῦ Λαμπωνίου εἶχον ἐγκαταστήσει ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λάτρου παροίκους μετὰ τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν ποιμνίων των. Οἱ ἄλλοι μοναχοὶ ἐξηγέρθησαν καὶ κατόπιν αὐτοῦ ἐδόθη ἐντολὴ εἰς τὸν πρωτοσπαθάριον, μυστικὸν κριτὴν ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τῶν Θρᾳκησίων Βασίλειον *«ζητῆσαι μετ' ἐπιμελείας ὑπερβαλλούσης μέχρι τίνος οἱ ὅροι τοῦ ὄρους διήκουσι..., ἐκδιῶξαι δὲ τοὺς κακῶς κατασκηνωθέντας παροίκους παρὰ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ Λαμπωνίου καὶ μὴ παραχωρῆσαι μήτε ἄνδρας ἐκεῖσε, μήτε γυναῖκας, μήτε θρέμματα αὐτῶν ἢ αἶγας νέμειν, ἀλλὰ πανταχοῦ τὸ ὄρος ἀκαινοτόμητον τηρῆσαι»* [4].

Αἱ μοναὶ τοῦ Λάτρου ἀπέκτησαν σὺν τῷ χρόνῳ κτηματικὴν περιουσίαν ἐκ δωρεῶν. Τὴν περιουσίαν αὐτὴν διαρκῶς ἐπεβουλεύοντο οἱ πλησιόχωροι ἐπίσκοποι [5] καὶ κτηματίαι [6], ἀλλὰ καὶ αἱ ἄλλαι μοναί [7]. Σώζεται μέγας ἀριθμὸς ἐγγράφων σχετικῶν πρὸς τὰ κτήματα καὶ τὰ μετόχια τῆς μονῆς τοῦ Στύλου, δι' ὧν καθορίζονται τὰ ὅριά των, κατοχυροῦνται τὰ δικαιώματα τῆς μονῆς καὶ χορηγοῦνται φορολογικαὶ ἐκπτώσεις ἢ ἀπαλλαγαὶ εἰς τὴν μονὴν καὶ τοὺς παροίκους της [8]. Ὡρισμένα ἀπὸ τὰ μετόχια εἶχον κηρυχθῆ σταυροπηγιακά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν κατὰ τόπους ἀρχιερέα καὶ στρατηγόν [9]. Πλὴν

---

1. Εἰς ἔγγραφον τοῦ ἔτους 987 μνημονεύεται ἀγορὰ *«θηλυκῶν τριάκοντα τριῶν βουβαλίων ὡς εὐπροσόδων αὐτῶν ὄντων»* (ΜΜ, 4, σ. 310).

2. Σπ. Λάμπρου, Διαθήκη Παύλου τοῦ Λατρηνοῦ, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, 12, 1915, σ 202.6-10.

3. Εἰς τὸν Βίον τοῦ ἁγίου Παύλου ἀναφέρονται ἐπὶ τοῦ Λάτρου *«αἰγῶν ἰδίων νομεὺς»* καὶ ἀνὴρ *«θρέμματα ἴδια ἔχων»* (σσ. 113,4, 114,30).

4. ΜΜ, 4, σσ. 307-308. Ὁ Wiegand (Latmos, σ. 188), παρερμηνεύσας τὸ χωρίον τοῦτο, εἶχε νομίσει ὅτι ἴσχυεν ἄβατον ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ Λάτρους.

5. ΜΜ, 4, σ. 321.

6. Regesten, ἀριθ. 1633, 1668. — ΜΜ, 4, σ. 290.

7. Grumel, Régestes, ἀριθ. 801. — ΜΜ, 4, σσ. 93-94, 308-317.

8. ΜΜ, 4, σσ. 317-320.

9. ΜΜ, 4, σ. 301.

τῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Λάτρου εὑρισκομένων, ἀναφέρονται μετόχια τοῦ Στύλου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σμύρνης[1] καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν[2].

Εἴδομεν, ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ Νέου καὶ ἄλλων μοναχῶν, ὁποίαν φήμην εἶχον ἀποκτήσει οἱ ἀσκηταὶ τοῦ Λάτρου. Ὁ Λάτρος ἦτο τὸ πνευματικὸν κέντρον τῆς περιφερείας τῆς Μιλήτου. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τοὺς λατρηνοὺς πατέρας εἶχον ὡς πνευματικοὺς ὁδηγούς[3], εἰς περίπτωσιν θεομηνίας ἀνήρχοντο ἐπὶ τοῦ ὄρους καὶ ἐτέλουν λιτανείας[4], ὅταν δὲ συνέβαινε θαῦμα, συνέρρεον ἐκεῖ ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδία ἀπὸ τὰς πέριξ κώμας[5]. Ἐξ ἄλλου ἔφερον τρόφιμα εἰς τοὺς μοναχοὺς κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς[6].

Ἡ ἀκτινοβολία τῶν ἀναχωρητῶν τοῦ Λάτρου δὲν περιωρίζετο εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας των. Εἴδομεν ὅτι ἡ φήμη τοῦ ἁγίου Παύλου εἶχε φθάσει μέχρις Ἰταλίας καὶ Βουλγαρίας καὶ ὅτι ἤσκει ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ὁ ἅγιος διετήρει προσωπικὰς σχέσεις μὲ ἀνωτέρους ἀξιωματούχους, ὅπως ὁ ὑπεύθυνος τῶν βασιλικῶν κτημάτων πρωτοσπαθάριος Μιχαὴλ[7] καὶ ὁ πρῶτος τῆς νήσου Σάμου Θεοφάνης[8]. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ἄλλοι μοναχοὶ τοῦ Λάτρου εἶχον σχέσεις μὲ τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[9], ἐπὶ δὲ Νικηφόρου Φωκᾶ ὁ μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου Συμεὼν παρώτρυνε τοὺς λατρηνοὺς πατέρας ν' ἀναπέμψουν δεήσεις ὑπὲρ τῆς νίκης τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν[10]. Ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς δὲν φείδεται ἐπαίνων διὰ τὸν ὅσιον Χριστόδουλον, τὸν ὁποῖον εἶχε γνωρίσει προσωπικῶς καὶ τὸν ὁποῖον ἐνίσχυσε παντοιοτρόπως.

Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἡ ἐπιρροὴ τῶν λατρηνῶν μοναχῶν εἶχε περιορισθῆ, ἐνῷ ηὐξήθη ἡ ἀκτινοβολία τῶν μονῶν τοῦ Ἄθωνος καὶ τῆς Πάτμου. Παρὰ ταῦτα, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις ἀλληλογραφεῖ μετὰ τοῦ «ἱερομονάχου Νείλου καὶ καθηγουμένου τοῦ Στύλου»[11],

---

1. H. Ahrweiler, ἔ.ἀ., σ. 99.
2. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 93, σημ. 2.
3. Βίος ἁγ. Παύλου, σσ. $119_{,17}$, $124_{,30\cdot33}$.
4. Αὐτόθι, σ. $116_{,8}$.
5. Αὐτόθι, σ. $131_{,16}$.
6. Αὐτόθι, σσ. $122_{,37}$ - $123_{,4}$.
7. Αὐτόθι, σ. $123_{,16}$.
8. Αὐτόθι, σσ. $119_{,32}$ - $120_{,14}$.
9. J. Darrouzès, ἔ.ἀ., σ. 213.
10. Αὐτόθι, σσ. 146, 149.
11. Theodori Ducae Lascaris, Epistulae, ἔκδ. N. Festa, Firenze 1898, σ. 192. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ Νεῖλος ἦτο ἡγούμενος τῆς ἡμετέρας μονῆς καὶ ὄχι μιᾶς ἐκ τῶν πολλῶν συνωνύμων της, περὶ ὧν βλ. Ν. Βέη, Ἀναγνώσεις καὶ

ὁ δὲ ἀδελφὸς τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Η' Ἰωάννης Παλαιολόγος δωρίζει εἰς τὴν μονὴν τῶν Κελλιβάρων, εἰς μνήμην τῶν γονέων του, ἓν μετόχιον ὀνομασθὲν « τοῦ δεσπότου »[1].

Ἡ πρώτη μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν εἴδησις περὶ τῶν μονῶν τοῦ Λάτμου ὀφείλεται, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰς τὸν ἄγγλον περιηγητὴν Chandler, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν περιοχὴν τὸ 1765, ἐκλαβὼν μάλιστα τὴν Ἡράκλειαν ὡς Μυοῦντα. Περιγράφει οὗτος εἰς τὸ ὁδοιπορικόν του[2] δύο σπήλαια πλήρη τοιχογραφιῶν, ἐδημοσίευσε δὲ καὶ ἐπιγραφὴν ἑνὸς ἐξ αὐτῶν[3]. Κατὰ τὸν Chandler μεγάλως συνέτεινεν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν μοναχῶν εἰς τὸν Λάτμον ἡ ὕπαρξις ἀφθόνων καὶ ἐκλεκτῶν ἰχθύων εἰς τὴν γειτονικὴν λίμνην, πρᾶγμα σημαντικὸν διὰ τοὺς μοναχοὺς οἱ ὁποῖοι συχνὰ ὤφειλον ν' ἀπέχουν ἀπὸ κρεοφαγίαν! Μόνον ἄγγλος διαμαρτυρόμενος τοῦ αἰῶνος τοῦ διαφωτισμοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ συλλάβῃ τοιαύτην ἰδέαν.

Ὁ Leake ἀναφέρει τὴν Ἡράκλειαν καὶ τὸν Λάτμον εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν του[4], οὐδεμίαν ὅμως μνείαν ποιεῖται τῶν μονῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν ἐρειπίων.

Τὰς περὶ τῶν μονῶν τοῦ Λάτρου γνώσεις ηὔξησε καὶ τὸ σχετικὸν ἐνδιαφέρον διήγειρεν ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος δημοσίευσις τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς τοῦ Στύλου ὑπὸ τῶν Miklosich καὶ Müller, τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ὅσιον Χριστόδουλον κειμένων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Σακκελίωνος καὶ τῶν Miklosich - Müller καὶ τῶν βιογραφιῶν τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ Νέου καὶ τοῦ ἁγίου Νικηφόρου ὑπὸ τοῦ Ἱππολύτου Delehaye. Τὸ 1913 ἐξεδόθησαν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τῆς γερμανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς. Μόνοι κάτοικοι τοῦ Λάτμου ἦσαν τότε Γιουροῦκοι νομάδες ποιμένες, τὰ δὲ ἐρείπια εὑρίσκοντο εἰς ἀθλίαν κατάστασιν· εἰς τὰς τοιχογραφίας τὰ πρόσωπα τῶν περισσοτέρων ἁγίων εἶχον καταστραφῇ ὑπὸ φανατικῶν Τούρκων. Ἔκτοτε οὐδεμία σημαντικὴ μελέτη ἐγράφη περὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Λάτρου, ἡ ὁποία, καθ' ὅσον γνωρίζω, παραμένει ἀραιότατα κατῳκημένη καὶ δυσπρόσιτος.

κατατάξεις βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων, ἐν Journal Int. d'Arch. Num., 10, 1907, σσ. 357 - 362.

1. H. Grégoire ἐν Byzantion, 29 - 30, 1959 - 1960, σ. 473.

2. R. Chandler, Travels in Asia Minor, Oxford MDCCLXXV, σ. 167.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Inscriptiones antiquae, pleraeque nondum editae, in Asia Minori et Graecia, praesertim Athenis, collectae, Oxonii MDCCLXXIV, I, ἀριθ. LI (σελ. 18). Ὁ Wiegand ἀνεῦρε τὸ 1905 εἰς σπήλαιον τοῦ Λάτρου τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν: Richard Chandler and Nicholas Revett 1765 (Latmos, σ. 89).

4. W. M. Leake, Journal of a Tour in Asia Minor, London 1824, σσ. 237 - 239.

Ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ Λάτρου ἐπιζῇ εἰς τὴν γεραρὰν μονὴν τῆς Πάτμου[1]. Δὲν νομίζω ὅτι τοῦτο εὐσταθεῖ. Ὁ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου εἶχε βεβαίως διατελέσει πρῶτος τοῦ Λάτρους καὶ ἔφερε μέχρι τῆς τελευτῆς του τὸ ἐπώνυμον τοῦ Λατρηνοῦ, πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ κειμήλια τοῦ Λάτρου μετεφέρθησαν εἰς τὴν Πάτμον, τὸ τυπικὸν τέλος ποὺ ἄφησεν ὁ ἅγιος εἰς τοὺς μαθητάς του ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς μονῆς τοῦ Στύλου. Ταχύτατα ὅμως οἱ ὅροι διαμονῆς μετεβλήθησαν ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον καὶ ἐλησμονήθησαν αἱ αὐστηραὶ διατάξεις τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου. Οὐδεμία ἄλλωστε ἀναλογία ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ὁμοσπονδίας μονῶν τοῦ Λάτρου καὶ τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου.

Μοναχικὴν πολιτείαν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Λάτρου, μὲ κοινοβιάτας καὶ κελλιώτας καὶ ἡσυχαστάς, μὲ πολυάνθρωπα μοναστήρια καὶ ἐρημικὰς καλύβας, εἰς τοπίον ἐξ ἴσου ὑποβλητικόν, ὅπου πυκνόφυλλα δάση συνορεύουν πρὸς βραχώδεις ἐκτάσεις καὶ ὅπου τοὺς πρόποδας ἀγερώχου κορυφῆς βρέχει τὸ γαλανὸν Αἰγαῖον, θὰ συναντήσῃ τις μόνον εἰς τὸν ὑψικάρηνον Ἄθω, τὴν κιβωτὸν αὐτὴν τοῦ ὀρθοδόξου βιώματος, τοῦ βιώματος τὸ ὁποῖον τόσον ἐντόνως ἔζησαν οἱ λατρηνοὶ πατέρες.

Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Th. Wiegand ἐν Latmos, σ. 187. — A. Philippson, Das südliche Ionien (Milet, III. 5), Berlin - Leipzig 1936, σ. 17.

ΑΝΕΠΙΓΡΑΦΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΤΑΚΑΛΩΝ

Οἱ κατωτέρω ἐκδιδόμενοι ἰαμβικοὶ στίχοι παραδίδονται ἀνωνύμως διὰ τοῦ Βαροκκιανοῦ κώδικος 195, φ. 8^r καὶ εἰς τὸ τέλος ἐπίσης ἀνεκδότου μονῳδίας φερομένης ὑπὸ τὸ ὄνομα Γρηγορίου τοῦ Ἀντιόχου. Ὁ κυρίως κῶδιξ, γεγραμμένος κατὰ τὸν Coxe περὶ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἀρχόμενον, περιλαμβάνει ἑρμηνευτικὰς σειρὰς εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἰὼβ καὶ εἰς τὰς Παροιμίας, τὰ πρῶτα ὅμως ὀκτὼ φύλλα αὐτοῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ μονῳδία τοῦ Ἀντιόχου καὶ οἱ ἐκδιδόμενοι στίχοι, ἐγράφησαν ἐνωρίτερον, ἴσως κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, καὶ συσταχωθέντα μετὰ τοῦ μεταγενεστέρου καὶ μεγαλυτέρου τμήματος ἀπετέλεσαν ὁμοῦ μετὰ τῶν σειρῶν τὸν κώδικα ὑπὸ τὴν νῦν μορφήν του[1]. Τόσον ἡ μονῳδία ὅσον καὶ οἱ στίχοι εἶναι ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ αὐτοῦ γραφέως. Οἱ τελευταῖοι ἐγράφησαν καταλογάδην, ἄγνωστον δὲ διὰ ποῖον λόγον ὁ γραφεὺς ἐχώρισε τὸ ὅλον ποίημα εἰς τέσσαρα μέρη, τὸν τίτλον ὅμως καὶ τὸν συγγραφέα παρέλειψε νὰ ἀναγράψῃ. Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, ἔμμετρος λογοτεχνία ἀποδιδομένη εἰς τὸν Ἀντίοχον δὲν περιεσώθη[2], ἀλλ' ὁπωσδήποτε φαίνεται ὅτι χρονολογικῶς οἱ στίχοι εἶναι προγενέστεροι τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ.

Ἀκολουθῶν προσφιλῆ συνήθειαν τῆς ἐποχῆς του, ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς

---

1. Σύντομος περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου παρὰ H. O. Coxe, Catalogi codicum mss. Bibliothecae Bodleianae, I (Ὀξφόρδη, 1853), στ. 336, ὁ ὁποῖος οὐδόλως ἀναφέρει τὴν ὕπαρξιν τοῦ ποιήματος. Ἀλλὰ καὶ ὁ τίτλος τῆς μονῳδίας ἔχει ἐκεῖ οἰκτρῶς παραναγνωσθῇ. Τὸ ἔργον τοῦ Ἀντιόχου τιτλοφορεῖται: «*[Λόγος ἐπιτάφιος] τοῦ [με]γάλου δρουγγαρίου [κυροῦ Γρηγο]ρίου τοῦ Ἀντιό[χου] ἀναγνωσθεὶς ἄνω[θεν τοῦ] τάφου τοῦ ἀοιδίμου δεσπότου [καὶ] περιποθήτου γαμβροῦ τοῦ κρατ[αιοῦ] καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Κοντοστεφάνου, τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀ[γγελικοῦ] σ[χήματος] Ἀκακίου μετονομασθέντος*». Ἔκδοσιν τοῦ λόγου τούτου ἑτοιμάζω.

2. Τὰ χρονολογούμενα ἔργα τοῦ Ἀντιόχου ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον 1157 - 94, βλ. J. Darrouzès, Notice sur Grégoire Antiochos (1160 à 1196), RÉB, 20 (1962), σ. 83. Τὰ γνωστὰ ἔργα τοῦ Ἀντιόχου, ἅπαντα πεζά, κυρίως ρητορικοὶ λόγοι καὶ ἐπιστολαί, ἀναγράφονται αὐτόθι, σσ. 63 - 76.

συνέθεσε τοὺς στίχους του εἰς μορφὴν διαλόγου μεταξὺ δύο προσώπων, τοῦ πρώτου χαρακτηριζομένου ὡς ξένου (Α), τοῦ δὲ ἄλλου μὴ κατονομαζομένου (Β). Ὁ γραφεὺς ὅμως τοῦ χειρογράφου δὲν ἐσημείωσεν εἰς τὸ κείμενον τὴν ἐναλλαγὴν τῶν προσώπων κατὰ τὰς ἐρωταποκρίσεις. Ἴσως τὰ δύο πρόσωπα ἀνεγράφοντο εἰς τὸν παραλειφθέντα τίτλον τοῦ ἡμετέρου ποιήματος.

Μετρικῶς οἱ στίχοι εἶναι προσηρμοσμένοι εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἰαμβικοῦ τριμέτρου τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος. Δωδεκασυλλαβία, παροξύτονος ἀπόληξις τοῦ στίχου, χρησιμοποίησις τῶν διχρόνων ἀδιακρίτως ὡς μακρῶν ἢ βραχέων (τὰ πρὸ συμπλέγματος εἶναι βεβαίως πάντοτε μακρὰ) χαρακτηρίζουν τὴν μετρικήν των. Ἐκ τῶν κυρίων ὀνομάτων δύο ἐκλαμβάνονται ὡς «ἐλεύθεραι» λέξεις: *Κομνῆνοῦ* (στ. 9)[1] καὶ *Παλαιδλόγων* (στ. 26)[2], χάριν τοῦ μέτρου δὲ γράφεται *ὑπεχνόθη* (στ. 18) ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ὑπεχνώθη*. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διάρθρωσις τοῦ μέτρου εἶναι ἄψογος πλὴν τοῦ στ. 9 ὅπου εἰς τὸν τέταρτον πόδα μετρεῖται πυρρίχιος.

⟨Εἰς Ἰωάννην Βρυέννιον τὸν Κατακαλὼν ἐπιτάφιοι⟩

⟨Α⟩ *Ἔστι(;) πάλιν πλὰξ καὶ πάλιν ψυχρὰ λίθος*
καὶ τἄνδον οὐδέν, ἀλλὰ μικρά τις κόνις!
πλὴν ἀλλὰ τίνος; ἀγνοῶ γὰρ τὸν νέκυν.
⟨Β⟩ *Ἐγώ σε τοῦτον ἐκδιδάξομαι, ξένε,*
ὁ τὰς κατ᾽ αὐτὸν ἀκριβῶς εἰδὼς τύχας.
⟨Α⟩ *Πλὴν ἀλλὰ φείδου τοῦ περιττοῦ σαρκίου.*
⟨Β⟩ *Φύσιν μὲν αὐχεῖ χαριτωνυμουμένην,*
ἐξ ὀσφύος δὲ βλαστάνει Βρυεννίου.
⟨Α⟩ *Τοῦ Κομνηνοῦ φής;* ⟨Β⟩ *Οὐχὶ δὲ τοῦ συγγόνου.*
⟨Α⟩ *Τοῦ Κατακαλών;* ⟨Β⟩ *Εὐστόχησας, ὦ ξένε.*
ἐκ νηδύος δὲ τίκτεται Κομνηνίδος.
⟨Α⟩ *Ὡς λαμπρὸν ἀμφοῖν τοῖν γενοῖν φὴς τὸν νέκυν·*

---

10 ***Κατακατακαλὼν***

---

1. Βλ. ὁμοίαν περίπτωσιν εἰς τὸν Πρόδρομον, L. Sternbach, Spicilegium Prodromenm, Rozprawy Akademii Umiejetności. Wydzial Filologiczny, Serya II, 24 (Κρακοβία, 1904), σ. 348[26].

2. Πρβλ. C. Gallavotti, Laurentiani codicis altera analecta, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei 346 (1949), ser. VIII. Rendiconti. Classe di scienze morali, storiche e filologiche IV, σ. 361[3]. L. Sternbach, Nicolai Calliclia carmina, Rozprawy Akademii Umiejetności. Wydzial Filologiczny, Serya II, 21 (Κρακοβία, 1903), σ. 321[6].

πλὴν πρόσθες αὐτοῦ καὶ τὰ λοιπὰ τῷ λόγῳ,
ὅσον μὲν ἦγε τὸν χρόνον τὸν ἐν βίῳ,
εἰ τόλμαν εἶχε καὶ βραχιόνων κράτος,
τέλος δ' ὅπῃ γῆς καὶ τίνι τρόπῳ θάνεν.
⟨*Β*⟩ *᾿Εαρινὴν μὲν ἦγε τὴν ἡλικίαν*
— οὐ γὰρ πρὸ πολλοῦ τὴν γένυν ὑπεχνόθη —
εἰς εἶδος ἦν ἄντικρυς αὐτοσεμνότης,
πραῢς λαλεῖσθαι, τὴν ὁμιλίαν μέλι.
ἐν ταῖς μάχαις πῦρ, μάρτυς ἡ Καισαρέων,
ἐν ᾗ προελθὼν τῆς φάλαγγος Αὐσόνων
ὡς σκηπτὸς ἢ φλὸξ βαρβάροις ἐπερράγη.
νυμφεύεται δὲ καὶ δάμαρτα κοσμίαν,
ἰδεῖν ἀρίστην, αὐτοσωφρονεστάτην,
ὁρμωμένην μὲν ἀπὸ Παλαιολόγων
Δουκῶν τε βλαστοῦ πανσεβάστου πατρόθεν,
Κομνηνοδουκόθεν δὲ μητρόθεν πάλιν.
γεννᾷ δ' ἀπ' αὐτῆς καὶ τόκους θήλεις δύο,
οὓς καὶ λελοιπὼς ἀμφὶ μαζῷ νηπίους
ἀπῆλθεν ἔνθεν· ἐν γὰρ ᾿Ατραμυτίῳ,
μάχης ῥαγείσης κατὰ Περσῶν καὶ πάλιν,
πανημέριος κτιννύων τοὺς βαρβάρους,
μεθ' ἑβδόμην φεῦ! τοῦ βιοῦν ἀπηλλάγη
καὶ βαρβαρικῆς ἐκφυγὼν πληγὴν σπάθης
τὸ θανατηρὸν οὐκ ἀπέδρα νῦν βέλος,
ἀλλ' οἴχεται πρόωρος ἐκ τῶν φιλτάτων
νεκρὰν προλιπὼν τὴν φίλην συζυγίαν.
Παπαῖ τὰ θνητῶν ὡς ὀδυρμάτων γέμει
καὶ γηγενοῦς ἄλυπος οὐδαμοῦ βίος!
᾿Αλλ', ὦ χορηγὲ καὶ πνοῆς καὶ θανάτου,
οὗ παμβαθὴς ἄβυσσος ἡ τῶν κριμάτων,
εἰς δεξιὰν σκήνωσιν εἰς ᾿Εδὲμ λάχος
τὸν κείμενον σκήνωσον σὺν τῇ συζύγῳ.

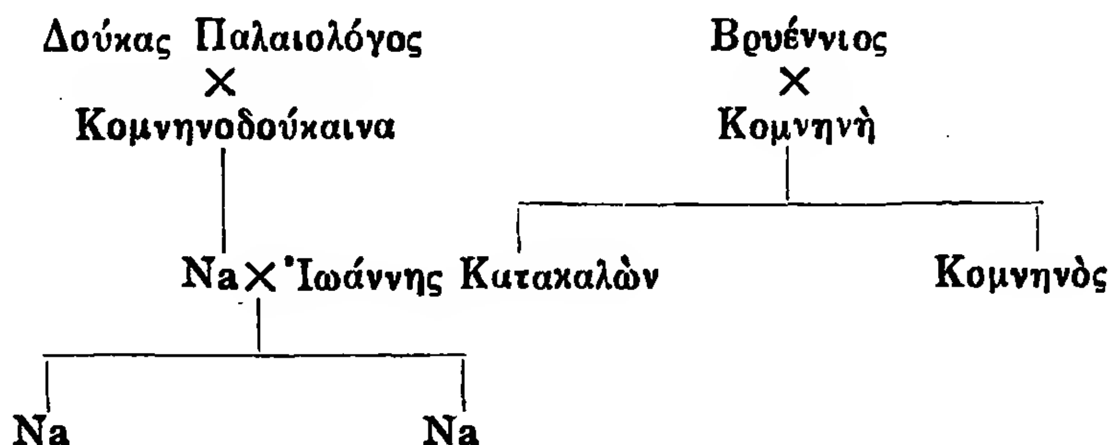
40 Eur. Ba. 1004 41 Act. Ap. 17, 25.

---

38 *φίλιν* 39 *παπαὶ*

Οἱ στίχοι παρέχουν ἱκανὰς εἰδήσεις περὶ τῶν γενεαλογικῶν καὶ οἰκογενειακῶν δεσμῶν τοῦ θρηνουμένου ἥρωος. ᾿Ανῆκεν οὗτος εἰς τὸν ἐπιφανῆ οἶκον τῶν Βρυεννίων ἢ τοὐλάχιστον τοῦτο ἦτο τὸ ἐπώνυμον τοῦ πατρός

του, ὁ ἴδιος δὲ ἐκαλεῖτο Ἰωάννης *(φύσιν μὲν αὐχεῖ χαριτωνυμουμένην)*[1]. Ὁ πατὴρ Βρυέννιος εἶχε δύο υἱούς, τὸν Κομνηνὸν (ἀγνώστου βαπτιστικοῦ) καὶ τὸν ἡμέτερον Ἰωάννην, ὁ ὁποῖος ἐπὶ πλέον ἔφερε τὸ ἐπώνυμον Καταχαλών[2]. Πιθανώτατα ὑπεγράφετο ὁ τελευταῖος οὗτος ὡς Ἰωάννης Βρυέννιος ὁ Καταχαλών. Ἡ μήτηρ αὐτῶν, σύζυγος τοῦ πατρὸς Βρυεννίου, ἦτο Κομνηνή, ἐξ αὐτῆς δὲ ἀσφαλῶς ἔλαβε τὸ ἐπώνυμον ὁ ἕτερος τῶν υἱῶν. Ἐκ τοῦ ποιήματος δὲν καθίσταται φανερὸν ἐὰν τὸ ὄνομα Καταχαλὼν ἐκληρονόμησεν ὁ Ἰωάννης ἐκ τοῦ πατρός του Βρυεννίου ἢ ἐκ τῆς μητρός του Κομνηνῆς, ἡ πρώτη ὅμως ἐκδοχὴ φαίνεται πιθανωτέρα, ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω. Ὁ Ἰωάννης Καταχαλὼν ἐνυμφεύθη κόρην *ὁρμωμένην ἀπὸ Παλαιολόγων* καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦ κλάδου τῶν Δουκῶν Παλαιολόγων. Ὁ πατὴρ αὐτῆς εἶχε τιμηθῆ διὰ τοῦ τίτλου τοῦ πανσεβάστου (σεβαστοῦ), ἡ μήτηρ δὲ καὶ πενθερὰ τοῦ Ἰωάννου ἦτο Κομνηνοδούκαινα. Θανὼν εἰς νεαρὰν σχετικῶς ἡλικίαν ὁ Ἰωάννης κατέλιπε δύο θήλεα βρέφη *(ἀμφὶ μαζῷ)*. Οἱ οἰκογενειακοὶ λοιπὸν δεσμοὶ τοῦ Ἰωάννου Βρυεννίου Καταχαλὼν παρουσιάζονται εἰς τὸ ποίημα κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον:

Τὸν Ἰωάννην πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν Βρυεννίων καὶ τῶν Καταχαλὼν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, τὰ γνωστὰ μέλη τῶν ὁποίων εἶναι σχετικῶς ὀλιγάριθμα. Οἱ συχνότερον ἀπαντῶντες ἐκ τῶν τότε Καταχαλὼν

---

1. Ἡ διὰ τῆς λέξεως *χάρις* ἀπόδοσις τοῦ ἑβραϊκῆς ρίζης ὀνόματος Ἰωάννης εἶναι κοινὴ εἰς τὴν ποίησιν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Π.χ. Migne, PG, 133, 1399 B· S. G. Mercati, Poesie giambiche di Niceforo Chrysoberges, metropolita di Sardi, Miscellanea Giovanni Galbiati, II (= Fontes Ambrosiani 26, Μιλᾶνον 1951), σ. 265.

2. Εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν ἱστορικῶν Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου καὶ Ἄννης τῆς Κομνηνῆς συναντῶμεν μίαν παρεμφερῆ περίπτωσιν. Ὁ πρεσβύτερος υἱὸς τοῦ ζεύγους ἐκαλεῖτο Ἀλέξιος Κομνηνός, ἔφερε δηλαδὴ τὸ ἐπώνυμον τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου του, ὁ δὲ νεώτερος Ἰωάννης τὸ τῆς ἐκ μητρὸς μάμμης του Δούκας. Βλ. Κίνναμον (Bonn), σ. 168 καὶ 172· Χωνιάτην (Bonn), σ. 125· PG, 140, 253 A.

εἶναι οἱ λεγόμενοι Εὐφορβηνοὶ ἢ Φορβηνοί, ὁ «νωβελίσσιμος» Κωνσταντῖνος (τέλη ΙΑ'-ἀρχαὶ ΙΒ' αἰῶνος)[1] καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Νικηφόρος συζευχθεὶς τὴν Μαρίαν, δευτέραν θυγατέρα τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης[2]. Οὐδεὶς Κατακαλὼν συγγενὴς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Νικηφόρου ἀναφέρεται, εἶναι ὅμως γνωστοὶ οἱ Ἀλέξανδρος καὶ Γεώργιος Εὐφορβηνοὶ[3] συγγενεῖς πιθανὸν τοῦ Κωνσταντίνου. Τέκνα τοῦ Νικηφόρου Κατακαλὼν καὶ Μαρίας τῆς Κομνηνῆς ἦσαν οἱ Ἀλέξιος καὶ Ἀνδρόνικος Κομνηνοί[4]. Οὐδεὶς τούτων ἀποκαλεῖται Κατακαλών. Ὁ Νικηφόρος καὶ ἡ Μαρία, πλὴν τῶν δύο τούτων υἱῶν, ἐγένοντο γεννήτορες μιᾶς ἢ πλειόνων θυγατέρων[5]. Μία τούτων (ἐὰν τῷ ὄντι ἐπέζησεν ὥστε νὰ νυμφευθῇ) θὰ ἔφερε τὸ ἐπώνυμον Κομνηνὴ καὶ τυχὸν γάμος αὐτῆς πρὸς τὸν Βρυέννιον, πατέρα τοῦ Ἰωάννου, θὰ μετέδιδε τὸ πατρῷον ἐπώνυμον Κατακαλὼν εἰς τὸν τελευταῖον. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν εἶναι εἰ μὴ ὑπόθεσις στερουμένη οἱασδήποτε βάσεως.

Δὲν γνωρίζομεν ποία ἡ γενεαλογικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν Κατακαλὼν τοῦ ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶνος καὶ τῶν Μαυροκατακαλών. Ὡρισμένα μέλη τοῦ τελευταίου τούτου οἴκου ἀναφέρει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ ὡς διαπρέψαντα εἰς τὰ στρατιωτικά: τὸν Γρηγόριον, τὸν Νικόλαον καὶ τὸν Μαριανόν. Ὁ Μαριανὸς μάλιστα, υἱὸς τοῦ Νικολάου, ἐπαινεῖται ἰδιαιτέρως ὡς στενὸς συγγενὴς τῆς συγγραφέως· εἶχε πράγματι οὗτος συζευχθῆ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου, συζύγου τῆς Ἄννης[6]. Ὑπάρχει ἑπομένως συνοικέσιον μεταξὺ τῶν Μαυροκατακαλὼν καὶ τῶν Βρυεννίων, ἀναγόμενον πιθανῶς εἰς τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, συνοικέσιον τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἴσως κλάδον τῶν Βρυεννίων Μαυροκατακαλών. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἑπομένου αἰῶνος συναντῶμεν τὸν Νικόλαον Μαυροκατακαλὼν σύζυγον τῆς Εὐδοκίας, ἐγγονῆς (ἐκ μητρός;) τοῦ πρωτοστράτορος Μιχαὴλ Δούκα († 1107/1118)[7]. Ἀκαθόριστος παραμένει ἡ σχέσις τοῦ Νικολάου τούτου

---

1. Ἀλεξιάς (ἔκδ. B. Leib), II, σ. 194, 197, 201, 212· II, σ. 41, 117, 120, 121 καὶ 141· Ζωναρᾶς (Bonn), III, σ. 739· V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine (Ἀθῆναι, 1932), σ. 34, ἀρ. 92.

2. Ἀλεξιάς, II, σ. 197· Ζωναρᾶς, III, σσ. 739 καὶ 749· PG, 127, 1092 C.

3. Ἀλεξιάς, II, σσ. 79, 80, 89, 92, 160, 193 III, σ. 217.

4. Ἀμφότεροι παρίσταντο εἰς τὴν σύνοδον τῆς 6 Μαρτίου 1166, βλ. PG, 140, 252. Τὸν Ἀνδρόνικον ὁ Κίνναμος (σ. 227 καὶ 286) ἀποκαλεῖ «Φορβηνόν».

5. Εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης ἡ Εἰρήνη Δούκαινα ὁμιλεῖ ἀορίστως περὶ θυγατρός τινος ἢ θυγατέρων τῆς Μαρίας, PG, 127, στ. 1008 D.

6. *Μαριανὸν τὸν Μαυροκατακαλών... τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν τοὐμοῦ καίσαρος*, Ἀλεξιάς, III, σ. 111· πρβλ. II, σσ. 198 καὶ 216.

7. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων, 8 (1911), σσ. 144 καὶ 155.

πρὸς τὸν πρεσβύτερον Νικόλαον Μαυροκατακαλών· ἴσως πρόκειται περὶ πάππου καὶ ἐγγονοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν καθαυτὸ οἰκογένειαν τῶν Βρυεννίων, τὰ ἀπαντῶντα κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα μέλη δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπόγονοι τοῦ «καίσαρος» Νικηφόρου καὶ Ἄννης τῆς Κομνηνῆς ἐφ' ὅσον τὰ τέκνα, προφανῶς δὲ καὶ οἱ ἔγγονοι αὐτῶν, οὐδέποτε ἐχρησιμοποίησαν τὸ ἐπίθετον Βρυέννιος, ἀλλ' ἦσαν γνωστοὶ εἴτε ὡς Κομνηνοὶ εἴτε ὡς Δοῦκαι. Οὕτως, ὁ στρατηγὸς Ἰωσὴφ Βρυέννιος[1] καὶ Νικηφόρος ὁ *ἐκ τῶν Βρυεννίων*[2], ἐὰν θεωρηθοῦν ὡς συγγενεῖς τοῦ «καίσαρος» Νικηφόρου, πρέπει νὰ ἦσαν ἀπόγονοι ἀδελφοῦ ἢ ἐξαδέλφου τοῦ ἰδίου.

Παρὰ ταῦτα πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἄγνωστος εἰσέτι Βρυέννιος συνεζεύχθη μέλος τῆς οἰκογενείας Κατακαλὼν καὶ τέκνον ἢ τέκνα ἐκ τοῦ δεσμοῦ τούτου ἐχρησιμοποίουν τὸ σύνθετον ἐπώνυμον Βρυέννιος Κατακαλών. Τοὐλάχιστον εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὁδηγεῖ ἡ ὕπαρξις σφραγῖδος, χρονολογουμένης ὑπὸ τοῦ ἐκδώσαντος αὐτὴν πατρὸς Laurent εἰς τὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶνα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή:

Σφραγὶς σεβαστοῦ τῷ γένει Βρυεννίου
τοῦ Κατακαλὼν ὄν, Δημήτριε, σκέποις[3].

Ἐφ' ὅσον ἡ ἐπίκλησις ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, ὁ ἐκδότης νομίζει ὅτι πιθανώτατα ὁ κάτοχος τῆς σφραγῖδος ὠνομάζετο Δημήτριος. Οὗτος λοιπόν, ὁ «σεβαστὸς» Δημήτριος Βρυέννιος ὁ Κατακαλών, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι σχετίζεται πρὸς τὸν ἡμέτερον Ἰωάννην Κατακαλὼν τὸν *ἐξ ὀσφύος Βρυεννίου*. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ Δημήτριος νὰ ἦτο ὁ πατὴρ τοῦ Ἰωάννου.

Ἅπαντες οἱ Δοῦκαι Παλαιολόγοι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος εἷλκον τὴν καταγωγήν των ἐκ τοῦ περιφήμου στρατηγοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου, νυμφευθέντος περὶ τὸ 1080 τὴν γυναικαδέλφην τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἄνναν Δούκαιναν. Τὰ τέκνα τοῦ ζεύγους τούτου, ὁ Νικηφόρος καὶ ὁ Ἀνδρόνικος, ἦσαν οἱ πρῶτοι Δοῦκαι Παλαιολόγοι[4]. Ἡ σύζυγος τοῦ Ἰωάννου Βρυεννίου Κατακαλὼν ἦτο γόνος τοῦ κλάδου τούτου τῶν Παλαιολόγων. Ὁ πατὴρ αὐ-

---

1. Περὶ τούτου βλ. L. Stiernon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros, RÉB, 23 (1965), σσ. 237-238, μετὰ τῶν αὐτόθι παραπομπῶν.

2. Κίνναμος, σ. 210· πρβλ. Stiernon, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 242.

3. V. Laurent, Documents de Sigillographie byzantine: La Collection C. Orghidan (Παρίσιοι, 1952), σ. 77, ἀρ. 137.

4. Περὶ τῶν Παλαιολόγων τῆς τότε ἐποχῆς βλ. V. Laurent, La généalogie des premiers Paléologues, Byzantion, 8 (1933), σσ. 125-149.

9-2-1967

τῆς, Δούκας Παλαιολόγος ἀποκαλούμενος, ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ πανσεβάστου (σεβαστοῦ), εἶχε δὲ λάβει σύζυγον Κομνηνοδούκαιναν, ἤτοι κόρην ἐκ γάμου Κομνηνοῦ ἢ Κομνηνῆς τινος πρὸς Δούκαιναν ἢ Δούκαν. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὰ ἐπώνυμα Δούκας καὶ Κομνηνὸς ἐθεωροῦντο ὡς τὰ κατ' ἐξοχὴν ἀριστοκρατικὰ καὶ εἰς πλείστας περιπτώσεις γόνοι ἄλλων οἰκογενειῶν, κυρίως ἀπόγονοι ἐκ θηλυγονίας Δούκα ἢ Κομνηνοῦ τινος, εἶχον οἰκειοποιηθῆ ταῦτα. Ἡ ἀναφερομένη εἰς τοὺς στίχους Κομνηνοδούκαινα ἠδύνατο νὰ εἶναι θυγάτηρ Ἀγγέλου, Βρυεννίου, Καματηροῦ ἢ πατρὸς ἐξ ἄλλου οἴκου ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς.

Παρὰ ταῦτα εἶναι λίαν πιθανὸν ὁ «πανσέβαστος σεβαστὸς» Δούκας Παλαιολόγος, πενθερὸς τοῦ Ἰωάννου Βρυεννίου Καταχαλῶν, νὰ ἦτο ὁ ἕτερος τῶν δύο υἱῶν τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου καὶ τῆς Ἄννης Δουκαίνης. Ἀμφότεροι, ὁ Νικηφόρος καὶ ὁ Ἀνδρόνικος, ἦσαν «σεβαστοὶ» καὶ πρέπει νὰ ἐκαλοῦντο Δοῦκαι Παλαιολόγοι[1]. Ἡ σύζυγος τοῦ ἑνὸς ἐκ τούτων ἀσφαλῶς ἦτο Κομνηνοδούκαινα[2], ὡς δὲ ἡ S. de Jongh εἰς τὴν ἀνέκδοτον αὐτῆς διατριβὴν περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν Κομνηνῶν συνεπέρανε, διὰ νὰ δικαιολογηθοῦν τὰ περιεχόμενα εἰς τὴν ποίησιν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ εἰς τὴν λεγομένην αὐτοβιογραφίαν τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου στοιχεῖα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ βασιλέως τούτου ὡς καὶ τοῦ «μεγάλου ἑταιρειάρχου» Γεωργίου Παλαιολόγου (διαφόρου πρὸς τὸν σύζυγον Ἄννης τῆς Δουκαίνης), πρέπει νὰ φαντασθῶμεν γάμον μεταξὺ ἑνὸς ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου καὶ Ἄννης τῆς Δουκαίνης καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀδριανοῦ Κομνηνοῦ (μικροτέρου ἀδελφοῦ τοῦ Ἀλεξίου Α'), ὁ ὁποῖος εἶχε συζευχθῆ τὴν Ζωὴν Δούκαιναν τελευταίαν θυγατέρα τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου Ι' Δούκα[3]. Ὁ Ἀδριανὸς ἐνυμφεύθη τὴν Ζωὴν ὀλίγον μετὰ τὸ 1081[4], ἀπε-

---

1. Ὁ πρῶτος εἶναι πιθανώτατα *Νικηφόρος ὁ τῆς βασιλίδος* [= Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης] *ἀδελφιδοῦς* ὁ διαπρέψας εἰς πόλεμον κατὰ τῶν Σελτζούκων τὸ 1117 (Ἀλεξιάς, III, σ. 203), εἰς τὸν ὁποῖον ἡ παρὰ Laurent, Bulles métriques, σ. 35, ἀρ. 95, σφραγὶς

Γραφῶν σφράγισμα καὶ κῦρος Νικηφόρου
Δούκα σεβαστοῦ Παλαιολόγου φέρω

πρέπει νὰ ἀποδοθῇ. Ὁ Ἀνδρόνικος εἶναι γνωστὸς κυρίως ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Καλλικλέους γραφέντος ἐπιταφίου του (Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σσ. 321 - 322) ὅπου ἀναφέρεται ὡς

σεβαστὸς Ἀνδρόνικος ἐκ Δουκῶν γένους.

2. Πρβλ. Laurent, Généalogie des premiers Paléologues, σ. 138.

3. S. de Jongh, La Généalogie des Comnène de Byzance (Πανεπιστήμιον τῶν Βρυξελλῶν, 1937), σσ. 103 - 104. Τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἐν λόγῳ διατριβῆς ὀφείλω εἰς τὴν καθηγήτριαν J. M. Hussey καὶ εἰς τὸν καθηγητὴν P. Wittek.

4. Πρβλ. Ἀλεξιάς, I, σ. 176.

βίωσε δὲ τὸ 1105[1]. Ἡ θυγάτηρ αὕτη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῆς Ζωῆς ἦτο Κομνηνοδούκαινα καὶ ὡς σύζυγος υἱοῦ τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου καὶ Ἄννης τῆς Δουκαίνης[2] ἠδύνατο νὰ εἶναι ἡ πενθερὰ τοῦ Ἰωάννου Βρυεννίου Κατακαλών. Ἡ ἐκ τοιούτου γάμου θυγάτηρ, σύζυγος δηλαδὴ τοῦ Ἰωάννου, πρέπει νὰ ἐγεννήθη τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος[3].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἰωάννου Βρυεννίου Κατακαλών, οὗτος συμμετέσχε τοὐλάχιστον εἰς δύο ἐκστρατείας τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Σελτζούκων. Κατὰ τὴν πρώτην φαίνεται ὅτι διεκρίθη εἰς μάχην παρὰ τὴν Καισάρειαν ὅπου εἶχεν ἴσως ἀποσταλῆ μετὰ μικροῦ ἀποσπάσματος *(προελθὼν τῆς φάλαγγος)*. Εἰς ἄλλην σύγκρουσιν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς τὸ Ἀδραμύτιον ὁ Ἰωάννης ἐπολέμησε καὶ πάλιν, ἀλλ' ὀλίγον ἀργότερον ἀπεβίωσε[4], νέος ἔτι τὴν ἡλικίαν.

Μὲ τὰς ὀλίγας αὐτὰς εἰδήσεις τοῦ ποιήματος δὲν εἶναι εὔκολον νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς εἰς ποίας βυζαντινὰς ἐκστρατείας ἀνήκουν αἱ παρὰ τὴν Καισάρειαν καὶ τὸ Ἀδραμύτιον μάχαι. Τὸ 1097 βυζαντινὸς στρατὸς συνώδευσε τοὺς Σταυροφόρους κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Καισαρείας[5] καὶ μερικὰ

---

1. Ἡ ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ γραφεῖσα ἐνθύμησις ἐξεδόθη ὑπὸ B. de Montfaucon, Palaeographia Graeca (Παρίσιοι, 1708), σ. 47. Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας εἰς ἐπιστολήν του ὁμιλεῖ περὶ τινος θανόντος γαμβροῦ τοῦ Ἀδριανοῦ (PG, 126, 405). Τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται εἰς ἕνα ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου.

2. Μᾶλλον τοῦ Ἀνδρονίκου, ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα τοῦτο παρουσιάζεται εἰς τοὺς μετέπειτα Δούκας Παλαιολόγους· ἀντιθέτως τὸ ὄνομα Νικηφόρος δὲν συναντᾶται εἰς τὴν οἰκογένειαν κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα.

3. Οὐδενὸς ἄλλου ἐκ τῶν Δουκῶν Παλαιολόγων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἡ γνωστὴ σύζυγος ῥητῶς ἀναφέρεται ὡς Κομνηνοδούκαινα. Οὕτως, εἷς Ἀλέξιος Παλαιολόγος Κομνηνοδούκας εἶχε σύζυγον τὴν Ἄνναν Δούκαιναν (Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 337)· ἕτερος Δούκας Παλαιολόγος, ἀγνώστου βαπτιστικοῦ, συνεζεύχθη τὴν Εἰρήνην Κομνηνήν, θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Κανταχουζηνοῦ καὶ μικρανεψιὰν τοῦ Μανουὴλ Α' (E. Miller, Recueil des Historiens des Croisades. Historiens grecs, II [Παρίσιοι, 1881], σσ. 764-765)· τέλος ὁ Ἀλέξιος Παλαιολόγος, ἐκ μητρὸς πάππος τοῦ Μιχαὴλ Η', ἐγένετο δεύτερος σύζυγος τῆς Εἰρήνης Κομνηνῆς Ἀγγελίνης, θυγατρὸς τοῦ Ἀλεξίου Γ' (Χωνιάτης, σσ. 673, 696, 703 καὶ 709). Ἡ τελευταία αὕτη ἠδύνατο νὰ ἔφερε τὸ ὄνομα Δούκαινα ἐκ τῆς μητρός της Εὐφροσύνης Δουκαίνης Καματηρῆς, ἀλλ' ἀπέκτησε μόνον μίαν θυγατέρα, τὴν Θεοδώραν, μητέρα τοῦ Μιχαὴλ Η', καὶ ἐξ ἄλλου νυμφευθεῖσα μετὰ τὸ 1197 δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε γαμβρὸν πολεμήσαντα εἰς τὴν Καισάρειαν (βλ. κατωτέρω).

4. *«Θανατηρὸν βέλος»* ὑπονοεῖ μᾶλλον φυσικὸν θάνατον ἢ βέλος ἐχθρικόν. Δηλαδὴ ὁ Ἰωάννης ἐπέζησε τῆς μάχης τοῦ Ἀδραμυτίου *(βαρβαρικῆς ἐκφυγὼν πληγὴν σπάθης)*, ἀλλ' ἀπεβίωσε βραχὺ μετὰ ταῦτα *(μεθ' ἑβδόμην)*.

5. Πρβλ. St. Runciman, A History of the Crusades, I (Καίμπριτζ 1951), σσ. 190-191.

ἔτη βραδύτερον τὸ 'Αδραμύτιον καὶ ἡ πέριξ χώρα ἐγένοντο πεδία ἐχθροπραξιῶν μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Τούρκων[1]. 'Αλλ' ὁπωσδήποτε, ἐφ' ὅσον ὁ πενθερὸς τοῦ 'Ιωάννου Βρυεννίου Καταχαλὼν δὲν δύναται νὰ εἶναι παλαιότερος τοῦ υἱοῦ τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου καὶ "Αννης τῆς Δουκαίνης, γεννηθέντος μετὰ τὸ 1080, ὁ 'Ιωάννης, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπεβίωσε νέος, πρέπει νὰ ἔδρασεν ὄχι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀλλὰ μᾶλλον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ 'Ιωάννου Β' Κομνηνοῦ (1118-1143). Πράγματι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐγένετο τοὐλάχιστον μία ἐπιτυχὴς ἐκστρατεία τοῦ βασιλέως κατὰ τῶν Τούρκων τῆς Καισαρείας, τὴν ὁποίαν ἐξύμνησεν ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος[2]. Τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα φαίνεται ὅτι παρέμειναν ἐπ' ἀρκετὸν εἰς τὴν περὶ τὴν Καισάρειαν χώραν, ὁ τελευταῖος δὲ υἱὸς τοῦ βασιλέως, Μανουήλ, ἡγήθη τότε τμήματος τοῦ στρατοῦ καὶ ἐπολέμησε τοὺς Τούρκους[3]. 'Ως γνωστόν, ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας ὁ Μανουὴλ συμμετέσχεν εἰς πολέμους, ἰδιαιτέρως δ' ἐπαινεῖται ἡ ἀνδρεία του εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῆς Νεοκαισαρείας (1139), ὅτε δὲν εἶχεν ἀκόμη συμπληρώσει τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας του[4]. 'Η κατὰ τῆς Καισαρείας ἐκστρατεία δύναται μόνον κατὰ προσέγγισιν νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ 'Ιωάννου, ἐφ' ὅσον ὁ Μανουὴλ (γεννηθεὶς περὶ τὸ 1122) δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἡγηθῇ τμήματος στρατοῦ εἰς ἡλικίαν μικροτέραν τῶν δεκαεπτὰ ἐτῶν.

Οὐδεμία ὅμως μνεία τοῦ 'Αδραμυτίου κατὰ τὰ ὀλίγα μετὰ τὸ 1140 ἔτη ἀνευρίσκεται, ἡ δὲ πόλις ἀναφέρεται πολὺ ἀργότερον, μετὰ τὸ 1162, ὡς ὑποστᾶσα τουρκικὴν ἐπιδρομὴν καὶ ὀχυρωθεῖσα ὑπὸ τοῦ βασιλέως[5]. 'Εὰν ἡ σύζυγος τοῦ 'Ιωάννου Βρυεννίου Καταχαλὼν ἦτο πράγματι θυγάτηρ τοῦ 'Ανδρονίκου (ἢ τοῦ Νικηφόρου) Δούκα Παλαιολόγου καὶ ἐφ' ὅσον ὁ 'Ιωάννης ἀπεβίωσε νέος, εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ εἰς τὸ ποίημα μνημονευόμενον ἐπεισόδιον τοῦ 'Αδραμυτίου εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ

---

1. 'Αλεξιάς, III, σ. 143, 151 καὶ 166.

2. *Στίχοι ἐπὶ τῷ αὐτοκράτορι 'Ιωάννῃ ἐκ Περσῶν νικητικῶς ἐπανήκοντι· ὅτε καὶ τὴν Καισάρειαν παραστήσεσθαι ἔμελλεν, εἰ μὴ λιμῷ καὶ χειμῶνι ἥ τε ἵππος καὶ ὁ στρατὸς κατειργάσθη*, PG, 133, 1344-1350.

3. Αὐτόθι, 1346 B.

4. Κίνναμος, σσ. 21 καὶ 99-100. Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ὁ Κίνναμος καὶ ὁ Πρόδρομος ὁμιλοῦν περὶ τοῦ ἰδίου πολέμου περὶ τὴν Νεοκαισάρειαν τοῦ Πόντου, ἀλλ' ὁ τελευταῖος ἀναφέρει ρητῶς «*τὴν Καισαρέων χώραν καὶ πᾶσαν γῆν Καππαδοκῶν*» (PG, 133, 1345 C).

5. *Αἱ 'Ασιαναὶ πόλεις, τὰ Χλιαρά, τὸ Πέργαμόν τε καὶ 'Ατραμύτιον κακῶς ἔπασχον ὑπὸ τῶν Περσῶν*, Χωνιάτης, σ. 194· Σκουταριώτης (ἐν Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικῇ Βιβλιοθήκῃ, VII [Βενετία, 1894]), σ. 268· πρβλ. F. Chalandon, Les Comnène II - Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180) (Παρίσιοι, 1913), σ. 500.

ὡς ἄνω. Ἐὰν ὁ Ἰωάννης ἐπολέμησεν εἰς τὴν Καισάρειαν περὶ τὸ 1140, κατὰ τὸ ποίημα πρέπει νὰ συμμετέσχεν ὀλίγον ἀργότερον εἰς μάχην κατά τινα μὴ ἀναφερομένην ὑπ' ἄλλων πηγῶν τουρκικὴν ἐπιδρομὴν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀδραμυτίου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ

LEXICOSTATISTICAL CONTRIBUTION TO THE AUTHORSHIP OF THE AKATHISTOS HYMNOS

I

Throughout the Byzantine period there exist a number of problems of disputed authorship. The following is an attempt at solving one of these problems, the authorship of the Akathistos Hymnos, through some modern techniques of lexicostatistics and stylometrics.

Considerations of content and style demand that the Akathistos Hymnos be placed between or around the dates 431 - 625 A.D [1]. The same kind of considerations, as well as a later piece of evidence [2], have convinced a number of scholars that the author of the work is Romanos the Melodos. At the same time other scholars, relying on the same set of evidence, have concluded that the work cannot have been written by Romanos.

It seems unlikely that external evidence will solve the problem conclusively. What can be done at this stage is the further and perhaps more refined analysis of internal evidence. Although most of this evidence has been examined very studiously by such scholars as Pitra, Krypiakiewicz, Maas, Wellesz and Tomadakis, the disparity of their conclusions suggests that in spite of their consummate scholarship their method was not altogether reliable. One can in fact contend that some very hasty conclusions have been drawn from linguistic or other similarities between the Akathistos and works by various authors. Thus, an otherwise excellent scholar, A. Papadopoulos - Kerameus, has been led to the fantastic conclusion that the work was written by Photios.

The main cause of this unsatisfactory state of affairs is that isolated and mostly non-rare linguistic features have been relied upon and

1. The writing of such a hymn to the Virgin after the alleged miracle in 626, without any reference to it, is inconceivable.

2. Cf. E. Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford, 1961, p. 194.

marshalled as incontrovertible evidence of authorship. One has to be reminded in this matter that the amount of information that can be extracted from any linguistic features is directly proportional to their rarity of occurrence.

The fact that the Theotokos is called in the Akathistos *πύργος* or *γέφυρα* or even *κιβωτὸς χρυσωθεῖσα τῷ πνεύματι* cannot be considered as in any way revealing of authorship as these expressions might have been used by many writers between say 431 A.D. and the present day. Even such an expression as *ὅλος ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τῶν ἄνω οὐδ' ὅλως ἀπῆν ὁ ἀπερίγραπτος λόγος, συγκατάβασις γὰρ θεϊκὴ οὐ μετάβασις δὲ τοπικὴ γέγονε*[1] cannot be in any way revealing of authorship as it seems to have been common in a number of early Byzantine writers. It might in fact be a frequent cliché of the religious parlance of the time[2].

The above reservations and criticisms should not be interpreted as meaning that comparative studies are of no great value or interest. What must be stressed again, however, is that they should be used with more circumspection. Similarities between authors may be due to parallelism while general impressions, though very interesting, cannot be relied upon to prove anything conclusively. Especially in cases of disputed authorship, general impressions have to be tested by further and more rigorous analysis for their acceptance or rejection.

II

The powerful methods of statistics are eminently suitable for such an analysis. The techniques of the statistical study of literary vocabulary as developed mainly by G.U. Yule in 1944[3] and subsequently by H. Herdan in 1956[4] and 1960[5] will be here applied towards the partial solution of the difficult problem of the authorship of the Akathistos. The main point and justification of these statistical methods is that while isolated and even rare linguistic features may not be significant, the cumulative evidence of all such features cannot be attributed to

1. Cf. besides others Cyril of Alexandria, PG 75, 1460. Cf. also Pseudo-Cyril, PG 77, 1172, and Menander Protector, Great Anthology, Oxford, p. 44.

2. Especially of those opposed to Apollinarianism, cf. P. F. Krypiakiewicz, De Hymni Acathisti Auctore, B.Z. 18, 1909, p. 364.

3. G. U. Yule, The Statistical Study of Literary Vocabulary, Cambridge 1944.

4. G. Herdan, Language as Choice and Chance, Groningen, 1956.

5. G. Herdan, Type-token Mathematics, The Hague, 1960.

chance and thus they can provide much more reliable information as regards authorship [1].

I propose to tackle the problem of the authorship of the Akathistos in the following way. Given that a great number of modern scholars accept on various grounds that the author of the Akathistos is Romanos, and taking into account that there is no serious contestant to this title, I shall consider the Romanos hypothesis as the so-called null hypothesis i.e. as the hypothesis which is to be tested on the assumption that it is true. If I manage to disprove this hypothesis, to show in other words that the statistical features of the vocabulary of the Akathistos are not consistent with those of Romanos, we shall have to reject the null hypothesis and accept that the work is not by Romanos. If, however, my attempt to disprove the null hypothesis proves unsuccessful we shall have to concede that the work could very well have been written by Romanos.

III

The first test concerns the so-called Yule's characteristic of vocabulary. Yule, Herdan and others have proved that the ratio of the logarithm of the word-types over the logarithm of the word-tokens is constant for similar works of an author. This characteristic can be computed from a sufficiently large sample of an author's work and the Akathistos can be considered as such a sample. Its characteristic is:

$$\frac{\log\ 605}{\log\ 1011} = .92$$

I thought that I should compare this with the characteristic of some good hymns by Romanos as the Akathistos seems to belong to the best period of its author. Although such things are difficult to determine objectively, I have chosen the Christmas Hymn and that of Mary before the Cross as two such works. Their characteristics are as follows:

$$\text{Christmas Hymn}: \frac{\log\ 450}{\log\ 944} = .89$$

$$\text{Mary before Cross}: \frac{\log\ 368}{\log\ 797} = .88$$

1. I should mention here that my own general impression has proved to be the opposite of the results of this investigation.

It can be seen that although the characteristic of the Akathistos is quite high, those of the two Romanos hymns are not significantly different from it. No tests of significance have been computed but on the analogy of the work of Herdan [1] my conclusions are within sufficient limits of confidence. Thus, the verdict of the first test is that there is no obstacle to the assumption that the Akathistos was written by Romanos.

IV

The second test concerns the amount of rhyme to be found in the Akathistos and Romanos. The proportion of rhyming words in the Akathistos is 122‰. It is immediately evident that although Romanos is a writer with a relatively high proportion of homoioteleuta, this proportion is significantly below that of the Akathistos. Thus, Romanos' hymn of the Chaste Joseph which is roughly of the same form as the Akathistos and which is one of the richest in rhyme, has only a 44‰ proportion of rhyme.

It is possible, however, to find an explanation for this difference between the Akathistos and Romanos, because if we calculate the rhyme element in the non-*χαιρετισμοὶ* parts of the Akathistos which are more akin to the hymn of Joseph, we find that their rhyme proportion is only 50‰, a figure which is strikingly near to that of the hymn to Joseph. The wide discrepancy between the rhyme element of the non-*χαιρετισμοὶ* (50‰) and the *χαιρετισμοὶ* (194‰) parts of the Akathistos tends to render this test inconclusive. This discrepancy can, I think, be accounted for by bearing in mind the rhymed passages addressed to the Holy Virgin in Proklos' *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Θεοτόκον Μαριὰμ* [2] which show that there was an early tradition of rhyming couplets in addresses to the Holy Virgin. Thus, as far as the authorship of the Akathistos is concerned, we can say that, in spite of initial appearances, there is no fundamental inconsistency between the rhyme element of the Akathistos and works by Romanos.

---

1. Type-token Mathematics, op.cit., p. 30.
2. PG 65, 736-757. (Cf. also A. Kirpitchnikow, Reinprosa im 5. Jahrhundert, B.Z. 1, 1892, p. 527.

V

The third test consists in finding the proportion of relatively new words in both the Akathistos and several works of Romanos. As such relatively new words we can consider those that are absent from a Shorter Classical Dictionary [1]. The idea behind this test is that such words (which will be denoted by *d*) collected in such an objective manner afford an accurate and reliable measure for the characterization of an author's vocabulary. The proportion of *d* words for Akathistos was found to be 112°/oo while for various works of Romanos the following figures have been obtained :

Work	°/oo
Christmas Hymn	77
To Judas	59
Prayer (To Virgin)	68
Random Sample	68

It can be seen that there is a marked difference between the number of *d* words in the Akathistos and in works by Romanos. It must also be noted that the proportions of *d* words in different works of Romanos exhibit an amazing constancy, which shows the reliability of this test.

It might be thought that as in the case of rhyme this difference between the Akathistos and Romanos might be due to the special nature of the *χαιρετισμοὶ* parts of the Akathistos. I tried to check this possibility by making a separate count of the non-*χαιρετισμοὶ* parts of the Akathistos, even though the fact that Romanos' Prayer to the Virgin which is very akin in vocabulary to the Akathistos, does not differ from other works by Romanos, seemed to preclude such a possibility. The outcome of this second count which revealed a 106°/oo proportion of *d* words for the non-*χαιρετισμοὶ* passages is quite remarkable in that it not only proves once again the constancy of this characteristic, which must be considered as one of the most reliable in lexicostatistics, but also because it confirms the fundamental difference between the Akathistos and Romanos as far as this criterion of authorship is concerned. The mean of the *d* words in Romanos is 68 and the standard deviation is 7.35 and so the probability of such a discrepancy between the Aka-

1. In this case the Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon, Oxford, 1958.

thistos and Romanos being due to chance is less than 1‰. Thus, we have to conclude that on this evidence the Akathistos could not have been written by Romanos.

VI

The fourth test concerns the vocabulary connectivity between the Akathistos and works by Romanos. Assuming again that the work was written by Romanos we can compare it with any other of his works by obtaining for each work the number of words peculiar to it and those it shares with 1, 2...6 other works. Having thus tabulated the vocabulary distribution (as in tables A, B, C) we can compute the probability of common authorship of any two works by the chi-square method. The following works were used for this test: Akathistos, Christmas Hymn, Mary Before the Cross, The Chaste Joseph, On Judas, and Prayer.

TABLE A

	Observed frequencies						
	0	1	2	3	4	5	Total
Christmas Hymn	193	113	61	40	29	14	450
Akathistos	310	142	72	39	28	14	605
Total	503	255	133	79	57	28	1055
	Theoretical frequencies						
	0	1	2	3	4	5	
Christmas Hymn	215	109	57	33	24	12	
Akathistos	288	146	76	45	33	16	

$\chi^2 = 10.41$ with 5 d.f.

TABLE B

	Observed frequencies						
	0	1	2	3	4	5	Total
Mary	150	89	53	35	27	14	368
Akathistos	310	142	72	39	28	14	605
Total	460	231	125	74	55	28	973
	Theoretical frequencies						
	0	1	2	3	4	5	
Mary	173	87	47	28	21	—	
Akathistos	282	145	78	46	34	—	
	$\chi^2 = 12.76$ with 5 d.f.						

TABLE C

	Observed frequencies						
	0	1	2	3	4	5	Total
Christmas Hymn	193	113	61	40	29	14	450
Mary	150	89	53	35	27	14	368
Total	343	202	114	75	56	28	818
	Theoretical frequencies						
	0	1	2	3	4	5	
Christmas Hymn	188	111	63	41	31	—	
Mary	155	91	51	34	25	—	
	$\chi^2 = .83$ with 5 d.f.						

Ignoring the words common to all works, we find that the χ^2 between the Christmas Hymn and the Akathistos is 10.41 which with 5 degrees of freedom is very near the 5% level of probability. In other words the probability that both the Christmas Hymn and the Akathistos were written by Romanos is only about 5%. If we compute the χ^2 for Mary before the Cross and the Akathistos we find an even higher χ^2 i.e. 12.76 with 5 degrees of freedom which shows that the probability of common authorship is only about 2½%. Thus we see that the assumption that the author of the Akathistos is Romanos falls below the 5% level of probability and we have to conclude that there is a significant dissimilarity between the Akathistos and Romanos as regards vocabulary. On this evidence we can reject the null hypothesis with a fair amount of confidence.

As a further test of the consistency and reliability of the above results I have compared the Christmas Hymn with the Mary before the Cross as regards vocabulary connectivity. The χ^2 for these works is only .83 which with 5 degrees of freedom implies that the probability of common authorship is 97% as should be expected. This high probability not only confirms common authorship but also tends to show the validity of the test of vocabulary connectivity.

The general conclusion of the above tests is that the attempt to disprove the null hypothesis has been successful in two out of four tests. This can be considered as sufficient evidence for the null hypothesis to be rejected and so we can contend with a fair amount of confidence that the Akathistos Hymnos was not written by Romanos.

VII

In spite of this to my mind unmistakable evidence of a non-Romanos authorship, and bearing also in mind that the work exhibits some very striking similarities to works of Romanos, I have tried to examine whether there is more correlation between the Akathistos and Romanos than between the Akathistos and other late fifth and sixth century religious hymn-writers. It was necessary to compare Romanos with contemporary works because had later writers been included in the inquiry, such as for example those dubious claimants to authorship as Pisides and Photius, the conclusion might have been the obvious one, that the work belongs to the late fifth or sixth centuries rather than to a later period. Although there is not much choice of poetry of the period of Romanos, I secured a stratified random sample of such poetry from

Maas' *Frühbyzantinische Kirchenpoesie*[1]. I calculated the so-called Bernoullian coefficient of correlation between this sample, a similar sample from Romanos and the Akathistos. This test takes into account that the vocabularies examined are parts of a larger whole and is derived not only from the vocabulary that they have in common but also from that which is absent from the works under consideration.

Table D

	R	Non-R	Total
A	112	498	610
Non-A	167	173	340
Total	279	671	950

$$\sqrt{\mathrm{AR} = \frac{112 \times 173 - 498 \times 167}{\sqrt{312 \times 638 \times 610 \times 340}}} = -0.324$$

Table E

	MS	Non-MS	Total
A	106	504	610
Non-A	206	134	340
Total	312	638	950

$$\sqrt{\mathrm{AS} = \frac{106 \times 134 - 504 \times 206}{\sqrt{312 \times 638 \times 610 \times 340}}} = -0.441$$

The Bernoullian *r* for the Akathistos and Romanos is — 0.324 while for the Akathistos and the miscellaneous sample it is — 0.441. The fact that both correlations are negative is not unexpected[2]. What is important is that there is a slightly higher correlation coefficient between the

1. Bonn, 1910.
2. Cf. G. U. Yule, The Statistical Study of Literary Vocabulary, op.cit.

Akathistos and Romanos than between the Akathistos and the miscellaneous sample. The standard error of the correlation coefficient is, however,

$$S = \frac{1-r^2}{\sqrt{N}} = .26$$

and so the difference between the two coefficients cannot be considered significant.

A refinement of the above test which takes into account not only the presence or absence of words but also their frequency of occurrence, constitutes the so-called Product-Moment correlation coefficient. Although this test is not considered very reliable as regards vocabulary correlation, it was carried out in case it showed any wide difference between the two samples.

The Product-Moment correlation coefficient of the Akathistos and Romanos is 0.22 while that of the Akathistos and the miscellaneous sample is 0.15. It can be seen that the difference between the two coefficients is not wide enough for any confident decisions and taking into account Herdan's reservations about this parameter as applied to lexicostatistics [1] we cannot consider it at all significant.

VIII

This should have been the end of this investigation. If, however, I were forced to hazard a guess as to the author of the Akathistos, the furthest I would go would be to say that my impression, after a lot of involvement with the poetic vocabulary of the late fifth and sixth centuries, is that the author of the Akathistos possessed greater verbal ability and a slightly richer vocabulary than Romanos. He was also more bold in the use of language and therefore ideas. Bearing in mind that such verbal boldness and even neologism seems to have been characteristic of the second half of the fifth century as exemplified in such writers as Cyril of Alexandria [2] and even Nonnus, and bearing also in mind that the Akathistos seems to have been known to Romanos [3], I think that

1. G. Herdan, Type-token Mathematics, op.cit., p. 107.
2. Cf. F. L. Cross, Lexicon of Patristic Greek, VI Byzantine Congress p. 392.
3. Cf. the indication on top of the hymn to Joseph.

this famous and puzzling hymn was written in the second half of the fifth century[1] by a writer who seems to have been more educated and more sophisticated than the rather conventional, wary and conservative Romanos.

University College, London

S. A. SOFRONIOU

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ

Ἡ ὑπόθεσις ὅτι συγγραφεὺς τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου εἶναι ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς ὑποβάλλεται εἰς βάσανον ἐπὶ τῇ βάσει στατιστικῆς ἀναλύσεως τοῦ λεξιλογίου καὶ ἄλλων χαρακτηριστικῶν τοῦ ὕφους τοῦ ἔργου ἐν συγκρίσει πρὸς ἀνάλογα ἔργα τοῦ Ρωμανοῦ.

Κατ' ἀρχὴν ἐξετάζεται ἡ ἀναλογία διαφορετικῶν τύπων λέξεων πρὸς ὅλας τὰς λέξεις τοῦ Ὕμνου καὶ συγκρίνεται ἡ ἀναλογία αὐτὴ πρὸς ἐκείνην ἔργων τοῦ Ρωμανοῦ, ἀλλὰ δὲν παρατηρεῖται σημαντικὴ διαφορά. Ἔλεγχος τοῦ ποσοστοῦ ὁμοιοκαταληξίας ἀποδεικνύεται ἐπίσης ἄνευ σημαντικῆς διαφορᾶς, ἀλλ' ἡ σύγκρισις τῆς ἀναλογίας μὴ κλασσικῶν λέξεων τοῦ Ἀκαθίστου καὶ ἔργων τοῦ Ρωμανοῦ παρουσιάζει διαφορὰν ὁδηγοῦσαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πιθανότης ἀποδόσεως τοῦ Ἀκαθίστου εἰς τὸν Ρωμανὸν εἶναι χαμηλοτέρα τοῦ 1 %. Περαιτέρω συγκριτικὴ ἀνάλυσις τοῦ λεξιλογίου ὁδηγεῖ εἰς πιθανότητα ταυτίσεως χαμηλοτέραν τῶν 5 %. Τοιαῦτα ἐπίπεδα πιθανότητος θεωροῦνται ἱκανὰ πρὸς ἀπόρριψιν τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ Ρωμανὸς συνέγραψε τὸν Ἀκάθιστον Ὕμνον παρὰ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν προηγουμένων βασάνων.

Τέλος ἐκφράζεται ἡ εἰκασία ὅτι ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος ἀνήκει εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος.

1. R. A. Fletcher has been led to the same conclusion, on different grounds, cf. B.Z. 51, 1958, p. 65.

ΠΥΡΓΟΣ - ΠΥΡΓΟΥΜΑΙ

Πύργος ἐλέχθη, κατὰ τὰ λεξικά [1], καὶ ἐπὶ ἀνθρώπου, ὡς ὁ Αἴας *πύργος Ἀχαιοῖς*, Ὀμ. λ 556 [2]. Εἰς δὲ τὰ βυζαντινὰ καὶ ἐπὶ τῆς Θεοτόκου: *Χαῖρε τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἀσάλευτος πύργος* (Ἀκάθιστος Ψ, ἐν Τ λέγεται ἡ Θεοτόκος καὶ *τεῖχος*) [3], *Χρυσοπλοκώτατε πύργε καὶ δωδεκάτειχε πόλις* (Ἐξαποστειλάριον Κοιμήσεως κλπ.). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Ρωμανὸς διὰ τοὺς τρεῖς ἁγίους παῖδας τοὺς ἐν καμίνῳ ὅτι ἵσταντο

καθάπερ τρίγωνος πύργος ἐρρωμένοι τῷ φρονήματι
(Ὕμνος ΛΔ', οἶκος η', τόμος Γ', σ. 254)

καὶ περὶ Ἰωσὴφ τοῦ Παγκάλου, ὃν ἐπείρασεν ἡ γυνὴ τοῦ Πετεφρῆ ὅτι αὕτη *οὐκ ἴσχυσεν ὅλως | σαλεῦσαι τὸν ἀσάλευτον πύργον* (Ὕμνος ΜΓ', οἶκος ι', τόμος Δ', σ. 281).

Τὸ *πυργοῦσθαι* ρ. ἐλέχθη ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὑψοῦσθαι. Καὶ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐπὶ τῆς φλογὸς τῆς ἑπταπλασίως ἐξαφθείσης ἐν τῇ καμίνῳ ἐν ᾗ ἐρρίφθησαν οἱ ὅσιοι τρεῖς παῖδες: *ταῖς ἑπταμέτροις καύσεσι πυργουμένη | οὓς ἔστεφε φλὸξ* (α' τροπ. ζ' ᾠδῆς ἰαμβικοῦ κανόνος Χριστουγέννων). Τὸ πυργουμένη ἐνταῦθα ἐνθυμίζει τὸ *πυρουμένη* (*Ἑπτάκις ὑπὲρ τὸ πρῶτον ἐκπυρώσατε τὴν κάμινον*, Ρωμανός, ἔνθ' ἀνωτ., οἶκος ιε', σ. 263).

Εἰς δὲ τὰ νεοελληνικὰ ἡ λ. *πύργος* ἐδήλωσε καὶ τὸ πλῆθος (πρβλ. Γ. Ν. Χατζιδάκιν ἐν Ἀθηνᾷ ΚΘ', 1917, σ. 196).

Ν. Β. Τ.

---

1. Ἐκτὸς τούτων πρβλ. Ἀθηνᾶν ΜΑ', 1929, σσ. 92-93, 185 κ.ἑ. εἰς τὰ λήμματα *πύργος, πυργίσκος* κλπ. καὶ τὸν Δουκάγγιον εἰς τὰς λ *πυργισκάριον, πυργόβαρις* κλπ. Περὶ νεοελληνικῶν τοπωνυμίων δὲν γίνεται ἐδῶ λόγος.

2. Εἰς τοὺς Ἑβδομήκοντα συχναὶ αἱ παρομοιώσεις, ὡς ἐν Ἄσματι: *Ὡς πύργος Δαβὶδ τράχηλός σου ᾠκοδομημένος εἰς Θαλπιώθ*, δ', 4. *Ὁ τράχηλός σου ὡς πύργος ἐλεφάντινος*, ζ', 4. *Μυκτήρ σου ὡς πύργος τοῦ Λιβάνου*, αὐτόθι. *Ἐγὼ τεῖχος καὶ μαστοί μου ὡς πύργοι*, 8, 10. Εἶπε δὲ καὶ ὁ ἐθνικὸς ἡμῶν ποιητὴς Διονύσιος Σολωμός, εἰς τὴν 96ην στροφὴν τοῦ Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, περὶ ἐκείνης:

Τὸ σπαθί σου ἀντισηκώνεις, | τρία πατήματα πατᾷς
σὰν τὸν πύργο μεγαλώνεις, | καὶ εἰς τὸ τέταρτο χτυπᾷς.

3. Περὶ τῆς χρήσεως εἰς τὴν ὑμνογραφίαν τοῦ *πύργος* πρβλ. Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ, Paris 1930, σ. 68, καὶ Henrica Follieri, Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae III, Città del Vaticano 1962, σ. 381.

27 - 2 - 1967

L'INVENTARIO
DEI CODICI VATICANI GRECI 2403-2631*

È noto che i numeri dei cataloghi e degli inventari stampati o manoscritti del Fondo Vaticano Greco della Biblioteca Vaticana non arrivano oltre il 2402. Si sa però che esistono manoscritti nel suddetto Fondo che vanno al di là di questo numero. Tuttavia c'è chi si è servito di questi manoscritti, come il compianto professor Ciro Giannelli, il professor Turyn, il professor Aland, monsignor Canart, il professore Zoras, l'amico Kominis. Questi manoscritti li avevo già visti e descritti molto sommariamente e in modo non completo sei anni or sono. Però con l'interessamento speciale di monsignor Canart, ho avuto quest'anno un invito della Biblioteca Vaticana grazie al quale stiamo completando e speriamo molto presto di dare alle stampe l'inventario dei codici Vaticani Greci 2403-2631 dei quali non esiste finora nemmeno una descrizione manoscritta.

I codici che formano questo gruppo sono entrati nella Biblioteca Vaticana in massima parte tra il 1925 ed il 1930. Essi possono suddividersi in due grandi gruppi.

Il primo (codici 2403-2501) è costituito dall'Archivio e dalle carte dell'ultimo Grande Logotheta di Costantinopoli Stavrakis Aristarchis. L'Archivio è formato dalle seguenti carte:

1) I codici 2403-2454 rappresentano la raccolta, fatta da Stavrakis Aristarchis, di notizie tratte da stampati e manoscritti e per lo più da documenti sui vescovi (o patriarchi) di Costantinopoli a partire dall' apostolo Andrea (33) fino al patriarca Germano V° (1915). L'importanza di questa raccolta consiste nel fatto che Aristarchis (o i suoi copisti) trascrive interamente i documenti patriarcali come li trovava negli originali o nelle vecchie copie. Così disponiamo di una grande raccolta di documenti patriarcali — anche se si tratta di copie — la quale raccolta è importante sopratutto per il periodo postbizantino; il suo valore

---

* Communicazione fatta al XIII° Congresso Internazionale degli Studi Bizantini di Oxford, l'8 settebre 1966. Per il numero dei codici v. nota alla fine.

è maggiore in quei casi dove gli originali di cui si è servito Aristarchis sono andati perduti. Completano questa raccolta due codici (2470 - 2471) nei quali si trova riunita la corrispondenza di Aristarchis concernente la richiesta delle copie di documenti. Così abbiamo modo di conoscere anche la provenienza dei documenti stessi.

2) I codici 2491 - 2498 rappresentano un 'Επισκοπικὸς κατάλογος disposto per ordine alfabetico dei vescovati. Esso, oltre ad essere più aggiornato e più completo di quello di Le Quien, è notevolmente più pratico.

3) I codici 2462 - 2469, 2472 - 2473, 2488 contengono la corrispondenza della famiglia Aristarchis. L'importanza di tale corrispondenza sarà messa in rilievo non appena verranno pubblicate tutte le lettere che rivestono un certo interesse.

4) Il resto dei codici di questo gruppo è costituito dalla corrispondenza del patriarca Gregorio VI° (1842 - 1867, n[i] 2455 - 2457), da cataloghi di manoscritti, da stesure di diverse opere di Aristarchis, etc.

Il secondo gruppo (codici 2502 - 2631) è costituito da manoscritti, il maggior numero dei quali è di secoli XVI° - XIX°. Qualche codice risale al XI° secolo (il 2561, datato 1025), 4 o 5 codici al XII°, 1 o 2 al XIII° (uno datato 1297), e una decina ai secoli XV° - XVI°. La maggior parte dei codici è molto danneggiata dall'umidità o dagli insetti, ma, grazie al personale interessamento del Viceprefetto monsignor José Ruysschaert e di monsignor Canart, ne è in corso il restauro.

Dal punto di vista del contenuto una buona parte dei codici sono nomocanoni (circa 24 manoscritti); altri sono liturgici (con notevole numero di musicali), di Sacra Scrittura (per lo più lezionari), testi patristici e ascetici, vite e acoluthie di santi (il maggior numero di queste consiste nelle cosidette φυλλάδες), astrologici, ἰατροσόφια, euchologi, un codice con copie di documenti (greci e latini) del monastero del Patir. Sono ancora da porre in rilievo i codici che portano testi in neogreco: nomocanoni, astrologici, una traduzione in neogreco dei discorsi di Germano II° (patriarca di Costantinopoli), etc. Dei codici dal contenuto profano non c'è granchè: note di Henry Stevenson alle Tragedie di Eschilo, la traduzione (cosidetta di Erennio) della Metafisica di Aristotele, la Logica di Teofilo Coridalès.

Quale è la provenienza dei codici? La maggior parte di questi proviene dall'Oriente. Un'ottantina di codici dovevano costituire la Biblioteca di monsignor Louis Petit. Un'altra decina si deve alla missione in

Oriente del Cardinale Tisserant e di Cirillo Koralevskij, e infine certi frammenti provengono dal monastero del Sinai e dalla biblioteca del compianto professor S. - G. Mercati. Un certo numero dei codici si trovava nell'Archivio Vaticano, dove 7 di questi facevano parte del Fondo Borghese; ve ne è uno che proviene da S. Michele di Murano, un'altro è il famoso palinsesto di Molfeta. Di un certo numero di codici la provenienza resta ancora sconosciuta. Si devono però considerare inclusi tra essi certi codici che dovevano far parte della Biblioteca di Aristarchis.

Attualmente è in preparazione l'Inventario dei manoscritti. Esso sarà così formato. Da prima tutto ciò che riguarda la data, le dimensioni, il numero e la qualità dei fogli del manoscritto. Segue un breve riassunto del contenuto in francese. Fa seguito la descrizione del contenuto recante i titoli in greco, come si rinvengono nel codice, nonchè i rinvii bibliografici. Si porta quindi, se c'è, la sottoscrizione del copista. Seguono infine tutte le annotazioni che hanno un interesse storico o filologico o che rivelano la provenienza del codice. Alla fine dell'Inventario si da un ampio indice in ordine alfabetico e una tavola degli incipit di testi inediti o poco conosciuti.

I codici del Fondo Vaticano Greco 2403 - 2631 erano sprovvisti finora di un catalogo o di un inventario manoscritto. Tra questi non si noteranno forse testi di gran valore, oltre la grande raccolta di documenti patriarcali, dell'episcopicos catalogos o dei testi sconosciuti ed inediti. Ma l'importante è che in Occidente solo la Biblioteca Vaticana, grazie a questi codici, è in possesso di una vera e propria Biblioteca Orientale postbizantina.

PANAGIOTIS G. NICOLOPOULOS

PS. Ritornato a Roma, dopo il Congresso, dietro invito di monsignor Canart e per Suo interessamento, mi è stato possibile vedere alcuni pacchi, conservati nei magazzini della Biblioteca Vaticana, il cui contenuto era ignoto. Slegai i pacchi e con lieta sorpresa mi son trovato davanti a un vero Archivio di carte provenienti tutte da Nasso. Da un primo rapido ed affrettato spoglio risulta che queste carte sono documenti italiani, latini, greci, turchi. Essi (circa un migliaio) risalgono ai secoli XV° - XIX°. Oltre a questi si trovano 19 documenti patriarcali (del patriarcato di Costantinopoli) originali, dalla fine del XVIII° secolo alla metà del XIX°. Tutti questi documenti li ho ripartiti in codici e così attualmente il numero dei codici del Fondo Vaticano Greco è di 2643.

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΝ ΝΑΞΩ

Ὁ καθηγητὴς Ν. Δρανδάκης, εἰς τὴν λαμπράν του μελέτην: « Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου Παναγία στῆς Γιαλλοῦς 1288 - 1289 »[1], ἀσχολούμενος περὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Λεοντίου τοῦ Νέου, γράφει τὰ ἑξῆς[2]: « Ὁ ἅγιος Λεόντιος ὁ νέος, ὅπως συνάγεται ἐκ τῆς ἐνδυμασίας του, ἦτο ἀσκητής. Ἐν τούτοις ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο οὐδένα ὅσιον μετὰ βεβαιότητος ἀνεῦρον καθιερωμένον νεωστὶ ἐγγὺς τοῦ 1289. « Νεοθαλὴς τῆς ἀμπέλου τοῦ Κυρίου βλαστὸς »[3] ἦτο ὁ ἐκ Μονεμβασίας ὅσιος Λεόντιος, ὅ ὑπὸ τοῦ Fr. Halkin θεωρούμενος ὡς ἀκμάσας κατὰ τὸν 14ον - 15ον αἰῶνα[4]. Περὶ τῶν χρόνων καθ' οὓς ὁ ὅσιος ἔζησεν ὑπάρχει ἀμφισβήτησις. Παλαιότερον ὁ Louis Petit ἀνῆγεν αὐτὸν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα[5]. Δυσπαράδεκτος ὅμως ἡ τοιαύτη ἐκδοχή. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ τοιχογραφία τῆς Νάξου παριστᾷ ἄλλον ὁμώνυμον ἅγιον, νεωστὶ διὰ τὸ 1289 καθιερωθέντα, ὅλως ἄγνωστον μέχρι τοῦδε ».

Κατ' ἐμὲ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι οὐδεμία σχέσις ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ ἐπονομαζομένου Ἁγίου Λεοντίου τοῦ Μονεμβασιώτου[6] καὶ τοῦ ἐν τῷ βυζαντινῷ ναΐσκῳ τῆς Νάξου εἰκονιζομένου. Τὸ θέμα εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφισβητήσεως, δεδομένου ὅτι ὁ ἅγιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασιώτης ἤκμασεν — ἱστορικῶς ἐξηκριβωμένον — κατὰ τὰ τέλη τοῦ ιδ' αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιε', τῆς γνώμης τοῦ Petit οὔσης ἐσφαλμένης. Ὁ ἅγιος Λεόντιος ὁ Μο-

---

1. ΕΕΒΣ, ΛΓ', 1964, σσ. 258 - 269.
2. Αὐτόθι, σ. 266.
3. Παρὰ L. Petit, Bibliographie des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926, σ. 129.
4. Fr. Halkin, Bibliotheca hagiographica Graeca[3], Suppl. ἐν τόμῳ III, Bruxelles 1957, σ. 44. Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἣν βλ. αὐτόθι, μνημονευτέα: D. A. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morée, I, Paris 1932, σσ. 76, 77 καὶ Λ. Πολίτου, Ἡ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αὐγίου, Ἑλληνικὰ ΙΑ', 1939, σσ. 67 κἑξ.
5. L. Petit, ἔνθ' ἀνωτ.
6. Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Ὁ Ὅσιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασιώτης, Ἀθῆναι 1923 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ « Μαλεβός », ἀρ. 31 - 32).

νεμβασιώτης, γνωστὸς καὶ ὡς ἅγιος Λεόντιος ὁ ἐν Ἀχαΐᾳ[1], ἑορτάζεται εἰς τὰς 11 Δεκεμβρίου.

Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου δὲν εἰκονίζει ἅγιον «ὅλως ἄγνωστον μέχρι τοῦδε». Ἐκ τῶν δέκα γνωστῶν ἁγίων Λεοντίων[2] δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ ταυτίσωμεν τὸν εἰκονιζόμενον πρὸς τὸν ὅσιον Λεόντιον, τὸν Πατριάρχην Ἱεροσολύμων, τιμώμενον τὴν 14ην Μαΐου.

Οὗτος ὑπῆρξε μοναχὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ, περίπου ἐπὶ εἰκοσαετίαν, ἡγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, χρηματίσας Πατριάρχης Ἱεροσολύμων περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του. Ἡ πιθανωτέρα χρονολογία διὰ τὸν θάνατόν του εἶναι τὸ ἔτος 1190[3], καίτοι κατ' ἄλλους ἀπεβίωσε τὸ 1175[4]. Ὁ βίος του συνεγράφη ὑπὸ «Θεοδοσίου μοναχοῦ τοῦ Κωνσταντινοπολίτου» μετὰ τὸ 1203[5], ἐκλαϊκευθεὶς μεταγενεστέρως ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων εἶναι ἀπολύτως φυσικὴ καὶ εὐεξήγητος ἡ προσωνυμία «νέος» εἰς μίαν τοιχογραφίαν γενομένην τὸ 1288-1289 καὶ ἀναφερομένην εἰς ἅγιον ζῶντα πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν. Τὸ ὅτι ἡ ἐπωνυμία «νέος» δὲν ἐπέζησεν, ὡς εἰς ἄλλας περιπτώσεις, ἴσως ὀφείλεται εἰς τὸν ὀλίγον μεταγενέστερον ἅγιον Λεόντιον τὸν Μονεμβασιώτην. Ἡ σύγχυσις θὰ ἦτο καταφανής.

Ἐκτὸς τούτου σημειοῦμεν ὅτι ἡ προσωνυμία «νέος» πολλάκις ἀποδίδεται, εἴτε ἐκ συγχύσεως εἴτε ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας τῶν ζωγράφων, ἀκόμη καὶ εἰς ἁγίους οἱ ὁποῖοι τοὐλάχιστον εὐρέως δὲν εἶναι γνωστοὶ ὡς «νέοι». Πρόχειρον παράδειγμα πατμιακὴ φορητὴ εἰκὼν τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἔνθα εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Γερμανὸς ὁ Νέος[6], ἄγνωστος ὑπὸ τὴν ἐπω-

---

1. Γεωργίου Σχολαρίου, Ἐγκώμιον τοῦ Ὁσίου Λεοντίου τοῦ ἐν Ἀχαΐᾳ, οὗ ἡ μνήμη τελεῖται τῇ ια' Δεκεμβρίου μηνός, Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Β', σσ. 161-168. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου τοῦ ἐν Ἀχαΐᾳ, μεταφρασθεὶς εἰς τὸ ἁπλοῦν ὑπὸ Νικηφόρου ἱερομονάχου τοῦ Χίου, «Νέον Λειμωνάριον», Ἀθῆναι 1873, σσ. 457-460, Κ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, Δεκέμβριος, Ἀθῆναι 1896, σ. 279.

2. Κ. Χ. Δουκάκη, Συναξάρια τοῦ Πεντηκοσταρίου, Ἀθῆναι 1897, σ. 211.

3. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, σσ. 91, 204, 205, Ἐ. Λ. Βρανούση, Πρόσταξις τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον», τόμος Β', Ἀθῆναι 1966, σσ. 92-93, ἔνθα καὶ πᾶσα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Κ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, Μάιος-Ἰούνιος, Ἀθῆναι 1892, σ. 231, Σ. Εὐστρατιάδου, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σ. 272.

5. Ἐ. Λ. Βρανούση, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 97.

6. G. Jacopi, Anecdota Patmiaca, «Bollettino d'Arte», X (Roma-Milano 1930/31), σ. 120.

νυμίαν αὐτὴν εἰς τοὺς γνωστοτέρους συναξαριστὰς καὶ ἁγιολογικὰς πηγάς[1].

Ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἐν Νάξῳ εὐκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῶν στενῶν δεσμῶν καὶ σχέσεων, αἵτινες ἀνέκαθεν ὑφίσταντο μεταξὺ Νάξου καὶ Πάτμου. Ἐκτὸς τῆς γεωγραφικῆς των γειτονίας[2] καὶ τῶν σχέσεων τῶν ὑφισταμένων κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον, αἵτινες ἤδη εἶναι ἀρκούντως γνωσταί, ἀναφέρω καὶ τὴν παράδοσιν καθ' ἣν ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (ἢ μαθητής τις) μετέβη ἐκ Πάτμου εἰς Νάξον, ἵνα κηρύξῃ τὴν νέαν θρησκείαν. Ἡ παράδοσις αὕτη, γνωστὴ ὑπὸ διαφόρους παραλλαγάς[3], μνημονεύεται διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ τοῦ Ἰησουΐτου Robert Sauger[4] κατὰ τὰ τέλη τοῦ ιζ' αἰῶνος ὑποδηλοῦσα θρησκευτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο νήσων, ἤδη εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Σημειοῦμεν εἰσέτι ὅτι εἰς πατμιακοὺς κώδικας καὶ περὶ τὸν ιγ' αἰῶνα ἀναφέρεται ἀριθμὸς ἐπωνύμων προερχομένων ἢ γνωστῶν καὶ ἐκ Νάξου οἷον Γαβαλᾶς[5], Πολίτης[6], Ἀναπλιώτης[7], Ναξιώτης[8], ἐνδεικτικὰ σχέσεων καὶ ἐπαφῶν (ἢ ἴσως καὶ μικρῶν μεταναστεύσεων) μεταξὺ τῶν κατοίκων τῶν δύο νήσων, αἵτινες ἀμφότεραι διετέλουν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Φράγκων.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω ἐξηγεῖται καὶ διατί ὁ νεοκαθιερωθεὶς καὶ ἐν Πάτμῳ ἐπὶ μακρὸν διατρίψας ὑπῆρξε καὶ ἐν Νάξῳ γνωστός. Ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν εἶναι ἄσχετα καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ ζεύγους τῶν δεομένων. Τῷ ὄντι τὸ ζεῦγος τῶν δεομένων Μιχαὴλ καὶ Λεοντώ[9], ἐπιλέγει ὡς ἁγίους τῆς

---

1. Ὁ ἅγιος Γερμανὸς ὁ νέος δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Δουκάκη, τοῦ Εὐστρατιάδου κτλ. Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ τοῦ Ρώσου.

2. Ἡ ἐλαχίστη ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο νήσων εἶναι μόλις 90 χιλιόμετρα.

3. Μ. Ν. Κουτελιέρη, Νάξος, Ἀθῆναι 1929, σ. 49, Ν. Καλογεροπούλου, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Νάξου, Νέα Ἑστία ΙΔ', 1933, σ. 931, Γ. Μελισσηνοῦ, Νάξος, Ἀθῆναι 1958, σ. 102.

4. Robert Sauger, Ἱστορία τῶν Ἀρχαίων Δουκῶν καὶ τῶν λοιπῶν Ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (μετάφρ. Α. Καράλη), Ἑρμούπολις 1878, σ. 5.

5. Fr. Miklosich - J. Müller, Acta et Diplomata, VI, Vindobonae 1890, σ. 174.

6. Αὐτόθι, σ. 187.

7. Αὐτόθι, σ. 207.

8. Αὐτόθι, σ. 150. Τὸ ἐπώνυμον ἐν τῇ νήσῳ ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὸν ις' αἰῶνα (βλ. αὐτόθι, σ. 276).

9. Ἡ Δέησις τοῦ ζεύγους δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δρανδάκη (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 262), δὲν εὑρίσκεται μόνον ἑκατέρωθεν τοῦ Ἁγίου Μάμαντος καὶ τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ, ὡς ἐγράφη ἐκ παραδρομῆς, ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ Ἁγίου Λεοντίου (δεξιὰ τῷ θεατῇ), σαφῶς ἀντιστοιχοῦσα καὶ πρὸς τοὺς τρεῖς ἁγίους, διὰ τὴν ἀπεικόνισιν τῶν ὁποίων καὶ προφανῶς συνέβαλε τὸ ζεῦγος. Σημειοῦμεν ἐν προκειμένῳ ὅτι τὸ Λεοντώ, ὡς βυζαντινὸν ὄνομα, φαίνεται ὅτι ἦτο διαδεδομένον ἐν Πάτμῳ κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα (βλ. Fr. Miklosich - J. Müller, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 182, 209).

δεήσεώς των, τὸν τοπικὸν ἅγιον Μάμαντα, προστάτην τῶν ποιμνίων, καὶ τὸν Ἅγιον Μιχαὴλ τὸν Μιλήτου καὶ τὸν Ἅγιον Λεόντιον τὸν νέον, τοὺς ὁποίους προφανῶς συνέδεον πρὸς τὰ ἴδια ὀνόματα αὐτῶν.

Διατί ὅμως ὁ ὅσιος Λεόντιος, καίτοι χρηματίσας καὶ Πατριάρχης, εἰκονίζεται ὡς ἀσκητής; Ὁ Λεόντιος λόγῳ τῶν ἀντιλατινικῶν του φρονημάτων καὶ τῆς κυριαρχίας τῶν Φράγκων εἰς Ἱεροσόλυμα ἦτο ἐν τῇ οὐσίᾳ Πατριάρχης ψιλῷ ὀνόματι, διαμένων ἐκτὸς ἕδρας καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς νήσους. Ἀντιθέτως αἱ πλευραὶ τῆς δράσεώς του ὡς μοναχοῦ καὶ ἐπὶ εἰκοσαετίαν ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου ὑπῆρξαν προφανῶς στοιχεῖα ἰδιαιτέρως γνωστὰ καὶ τιμώμενα εἰς τὴν γείτονα Νάξον.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

ΤΖΑΓΓΡΑ. ΧΩΡΙΟΝ ΤΗΣ «ΑΛΕΞΙΑΔΟΣ» (Χ, 8, 6) ΕΙΣ ΕΜΜΕΤΡΟΝ ΠΑΡΑΦΡΑΣΙΝ

Γνωστὸν εἶναι τὸ χωρίον ἐκεῖνο τῆς «Ἀλεξιάδος» εἰς τὸ ὁποῖον ἡ συγγραφεὺς προβαίνει εἰς ἐκτενῆ περιγραφὴν τῆς τσάγγρας, ὅπλου νεοφανοῦς εἰς τοὺς Βυζαντινούς, οἱ ὁποῖοι ἐγνώρισαν τοῦτο ἀπὸ τοὺς Φράγκους[1]. Τὸ κείμενον τῆς Κομνηνῆς, ὡς παρετήρησεν ὁ H. Grégoire, εἶναι τὸ πρῶτον εἰς τὴν Βυζαντινὴν γραμματείαν εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἡ λέξις[2]. Ἀπαντᾷ ὅμως καὶ εἰς τὸ Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου συνταχθὲν μερικὰς δεκαετίας πρὸ τῆς Ἀλεξιάδος[3]. Ὁ αὐτὸς Grégoire ἐτυμολογεῖ ἐκ τοῦ φραγκικοῦ chancre ἢ cancre = καρκίνος, δημώδους ὀνομασίας τοῦ arbaleste λόγῳ τοῦ καρκινοειδοῦς σχήματος τοῦ τόξου του[4]. Τὸ δὲ φραγκικὸν ch ἀποδίδεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας μεσαιωνικοὺς συγγραφεῖς ὡς τζ[5].

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι παραλλήλως πρὸς τὰς ρωμανικὰς γλώσσας, ὅπου κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Grégoire, πολλὰ ἀντικείμενα τοῦ σχήματος αὐτοῦ φέρουν τὸ ὄνομα τσάγγρα, ἡ λέξις διετηρήθη εἰς τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους ὑπὸ πολλοὺς τύπους[6]. Καὶ αὐτὰ μὲν ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν.

Ἡ περιγραφὴ τοῦ ὅπλου εἰς τὴν «Ἀλεξιάδα» ἀπηχεῖ τὴν κατάπληξιν τὴν ἀνάμεικτον μὲ φόβον τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τοῦ «δαιμονίου» αὐτοῦ πολεμικοῦ ὀργάνου, τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην φορὰν ἔβλεπον.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν πηγὴν τῆς περιγραφῆς, ἐὰν ἀποκλείσωμεν ὅτι ἡ συγγραφεὺς ἐγνώριζεν αὐτὸ ἐξ ἰδίας παρατηρήσεως, ἰσχύουν ὅσα περὶ τῶν πη-

---

1. Josse Staquet, Anne Comnène. Alexiade X, 8: Ἡ τζάγγρα τόξον βαρβαρικόν, Byzantion XIII, 1938, σσ. 505 - 512, ἐν σ. 505. Πρβλ. Π. Καλομενοπούλου, Ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, ἐν Ἀθήναις 1937, σ. 135.

2. Henri Grégoire, Notes sur Anne Comnène, Byzantion III, 1926, σσ. 311 - 317, ἐν σ. 316.

3. Σ. 30,33, § οθ' (B. Wassiliewsky - V. Jernstedt).

4. Ἤδη ὁ Ducange (εἰς Ἄνναν Κομνηνήν, τ. II, 605, Bonn) συνεσχέτισε τὴν τσάγγραν πρὸς τὸ φραγκικὸν arcus balistarius ἢ balearis· πρβλ. καὶ Glossarium mediae et infimae graecitatis ἐν λ. τζάγγρα.

5. Staquet, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 510 - 512, ὅπου συναγωγὴ παραδειγμάτων.

6. Π.χ. βλ. Ἀνθίμου Α. Παπαδοπούλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς Ποντικῆς διαλέκτου, τόμος πρῶτος, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 331α ἐν λ. ζάγκρα. [Ἀδ. Κοραῆ], Συνέκδημος ἱερατικός..., ἐν Παρισίοις 1831, σ. 282.

γῶν ἐσημείωσεν ὁ Leib, ὅτι δηλ. ἡ Κομνηνὴ ἐχρησιμοποίησε τὰς μαρτυρίας παλαιῶν πολεμιστῶν ἢ συστρατιωτῶν τοῦ πατρός της[1]. Ἡ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παράδοσιν περιγραφῶν πολεμικῶν μηχανῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς παλαιοτέρους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Γνωστὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἐκτενὴς περιγραφὴ τῆς βαλλίστρας, πρὸς τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον τῆς « Ἀλεξιάδος » παρουσιάζει καὶ λεκτικὰς ὁμοιότητας[2].

Τὸ χωρίον τοῦτο τῆς περιγραφῆς τῆς τσάγγρας παρεφράσθη ἐμμέτρως ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ἑρμονιακοῦ εἰς τὴν μακροσκελῆ « Ἰλιάδα » του, ὅπου καὶ ἐλάνθανεν. Ὁ Ἑρμονιακός, ποιητὴς τοῦ ιδ' αἰῶνος, ζήσας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Ἰωάννου Β' Orsini (1323 - 1335), συνέθεσε πρὸς χάριν αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του Ἄννης μακρὸν εἰς ὀκτασύλλαβον τροχαϊκὸν στιχούργημα, χαρακτηριστικὸν τῆς μεσαιωνικῆς ἀντιλήψεως περὶ ὁμηρικῶν ἡρώων καὶ τρωικοῦ πολέμου (Μαλάλας, Τζέτζης, Ἰσαάκιος Πορφυρογέννητος), στερούμενον πάσης φιλολογικῆς ἀξίας[3].

Πηγὴ τοῦ ποιήματος, ὡς ὑπέδειξεν ὁ Legrand, ὑπῆρξαν αἱ « Ὁμηρικαὶ Ἀλληγορίαι » τοῦ Ἰωάννου Τζέτζου[4]. Εἰς τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο, τοῦ ὁποίου ἁπλῆν διασκευὴν ἀποτελεῖ τὸ ποίημα τοῦ Ἑρμονιακοῦ, ἐλλείπει ἡ περιγραφὴ τῆς τσάγγρας. Προσφυῶς ὁ Ἑρμονιακὸς περιγράφων τὴν καὶ ἄλλοθεν μαρτυρουμένην[5] ἐξαιρετικὴν ἐπιδεξιότητα καὶ ἐφευρετικὴν ἱκανότητα τοῦ ἐπικοῦ ἥρωος Παλαμήδους, συσχετίζει πρὸς αὐτὸν τὴν εὕρεσιν τοῦ ὅπλου καὶ συνάπτει τὸ σχετικὸν τμῆμα τῆς περιγραφῆς. Ἡ σύναψις αὕτη εἶναι ἀρκούντως ἐπιτυχὴς καὶ ἔντεχνος. Ὁ ποιητὴς ζητῶν εὐκαιρίαν νὰ παρεμβάλῃ τὴν ἀπὸ τὴν « Ἀλεξιάδα » γνωστήν του περιγραφήν, προσήρ-

---

1. L e i b, Anne Comnène, I, σ. XLI (Les Belles Lettres).

2. Προκοπίου, Ὑπὲρ τῶν πολέμων V, 21, 14 κέξ. (Hanry - Wirth). Πρβλ. Ἀγαθίαν I, 9 (L. Dindorf, HGM II, σ. 154).

3. Ἐκδόσεις τοῦ ποιήματος. Ἐκτενῆ ἀποσπάσματα: Δ. Ι. Μ α υ ρ ο φ ρ ύ δ ο υ, Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, τόμος Α', Ἀθήνησιν 1866, σσ. 73 - 182. Πλήρης ἔκδοσις: É m i l e L e g r a n d, La guerre de Troie, poème du XIVe siècle... par Constantin Hermoniacos, Paris 1890, σσ. XIII + 479 (Bibliothèque Grecque Vulgaire τ. V). Περὶ τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ ἔργου του: Μ α υ ρ ο φ ρ ύ δ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. ζ' - ι'. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. III - XIII. Ἠ λ ί α Π. Β ο υ τ ι ε ρ ί δ η, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας Α', Ἀθῆναι 1924, σσ. 168 - 169. B ö r j e K n ö s, L'Histoire de la Littérature Néo - grecque, Stockholm [1962], σ. 132. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Σταχυολογία ἐκ κωδίκων τοῦ Βαταβικοῦ Λουγδούνου, Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΒ', 1915, σσ. 398 - 399. Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Περὶ τῆς Παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἔνθ' ἀνωτ. ΙΓ', 1916, σσ. 275 - 276. Κ. Μ α μ ώ ν η, Ὁ Ὅμηρος, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας καὶ ἡ ἄλλη δημοτικὴ βυζαντινὴ ποίηση, « Ἑλληνικὴ δημιουργία » τ. 6, 1950, σσ. 817 - 819, ἐν σ. 818.

4. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. IX - X. Πρβλ. Ἠ λ ί α Π. Β ο υ τ ι ε ρ ί δ η, ἔνθ' ἀνωτ. Α', σ. 169, B. K n ö s, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 132.

5. Ὁ ἥρως δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου, ἀλλ' ὑπὸ τῶν μεθ' Ὅμηρον.

μοσεν αὐτὴν εἰς τὸ καταλληλότερον σημεῖον τῆς διηγήσεως, ἐκεῖ ὅπου ἀπαριθμοῦνται αἱ ἐφευρέσεις τοῦ ἐπικοῦ ἥρωος.

Ἄλλωστε ὁ Legrand εἶχε παρατηρήσει ἀναφερόμενος εἰς τὴν πρὸς τὸ πρότυπον αὐτοῦ σχέσιν τοῦ ποιήματος, ὅτι τοῦτο εἶναι πλουσιώτερον καὶ ἐκτενέστερον εἰς μερικὰ σημεῖα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς ἤντλησε καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν.

Ἡ ἀντιστοιχία τῆς «Ἀλεξιάδος» καὶ τοῦ ποιητικοῦ κειμένου δὲν εἶναι πάντοτε ἀπόλυτος οὔτε ἡ ἔκθεσις ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν σειράν. Ὁ ποιητὴς ἐπέφερεν ἀλλοιώσεις, ὑπάρχουν ὅμως ἱκανὰ σημεῖα ἀποδιδόμενα αὐτολεξεί. Τὸ ποίημα εἶναι ἀναλυτικώτερον καὶ ἡ περιγραφή, συντελοῦντος καὶ τοῦ ὀλιγοσυλλάβου μέτρου εἰς τὸ ὁποῖον ἐγράφη, ἐκτενεστέρα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς λόγῳ τῆς μετρίας καταρτίσεώς του, ἀποδίδει μετὰ σφαλμάτων καὶ παρανοήσεων τὸ κείμενον. Μερικὰ σημεῖα τοῦ ποιήματος δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν «Ἀλεξιάδα», τοῦτο δὲ γεννᾷ εὐλόγους ἀπορίας.

Δυσχερὲς εἶναι νὰ προσδιορισθῇ τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου τῆς Ἀλεξιάδος τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἑρμονιακὸς εἰς τὴν παράφρασίν του. Ὅπου ἡ ἀντιστοιχία πεζοῦ καὶ ποιητικοῦ κειμένου εἶναι πλήρης, δὲν ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφοραὶ εἰς τοὺς τύπους τῶν λέξεων. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι στίχοι παρουσιάζουν ὁμοιότητας πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἐπιτομῆς τῆς «Ἀλεξιάδος»[1] καὶ ὄχι πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ πλήρους κειμένου. Τὸ δὲ βασικὸν χφ. τῆς ἐπιτομῆς ταύτης, ὁ Vaticanus gr. 981, εἶναι τοῦ ιγ΄ ἢ τοῦ ιδ΄ αἰῶνος[2], ἀνήκει δηλαδὴ εἰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἤκμασεν ὁ ποιητής.

Ἡ ἔμμετρος αὕτη παράφρασις καὶ ἀπὸ ἑρμηνευτικὴν καὶ ἀπὸ κριτικὴν — ἀποτελοῦσα ἔμμεσον παράδοσιν — ἄποψιν ἔχει τὴν ἀξίαν της. Δεικνύει τὴν διάδοσιν τῆς «Ἀλεξιάδος» δύο αἰῶνας μετὰ τὴν σύνθεσίν της, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὸ ὅπλον, ἡ χρῆσις τοῦ ὁποίου εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν εὐρεῖα[3].

---

1. Περὶ τῆς ἐπιτομῆς τῆς «Ἀλεξιάδος» βλ. Leib, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. CLXXI-CLXXV.

2. Leib, αὐτόθι, σ. CLXXII.

3. Πρβλ. Π. Καλομενοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 186-137. Εἰς τὰ κείμενα ἡ λέξις ἀπαντᾷ ὑπὸ τοὺς τύπους: *τζάγγρα* (Ἀλεξιάς, X, 8, 6, Κανταχουζηνός, I, 174,5 Bonn, Ἰωάννης Κανανός, 461,1.6 Bonn), *τζάγκρα* (Ἑρμονιακός, V, 234 κἑξ. passim, Σφραντζῆς, σσ. 141,4, 152,8 Papadopoulos, Ἐμμ. Γεωργιλλᾶς, Ἱστορικὴ ἐξήγησις περὶ Βελισαρίου ἐν G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874, σ. 326,127), *τζάγρα* (Στρατηγικὸν Κεκαυμένου, οθ΄, σ. 30,33 Wassiliewsky-Jernstedt, Χρον. Μορέως, στ. 854, 1482, 7070· πρβλ. Johu Schmitt, The Chronicle of Morea..., London 1904, σ. 620α Index, Δούκας, XXIV, 11 ὅπου βλ. σημ. V. Grecu, σσ. 194-195), *τσάγγρα* (Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων, ἐν G. Wagner, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 162,634), *ζάγγρα* (Ν. Χωνιάτης, σ. 174,

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

'Αλεξιὰς Χ, 8, 6 (B. Leib, Anne Comnène Alexiade τ. II, Paris 1943, σσ. 217-218).

Τείνεται δὲ οὐχὶ τῆς μὲν δεξιᾶς ἑλκούσης τὴν νευράν, τῆς δὲ λαιᾶς ἀνθελκούσης τὸ τόξον, ἀλλὰ δεῖ τὸν διατείνοντα τὸ ***ὄργανον*** *τουτὶ τὸ πολεμικὸν καὶ ἑκηβολώτατον,* ***ὡς ἄν τις εἴποι, ὕπτιον*** *κείμενον ἑκάτερον μὲν τῶν ποδῶν ἐνερεῖσαι τοῖς ἡμικυκλίοις τοῦ τόξου, ἀμφοτέραις δὲ ταῖς χερσὶ* ***τὴν νευρὰν μάλα γενναίως*** *ἀνθελκύσαι. Ἧς κατὰ* ***τὸ μέσον σωλὴν***

'Ερμονιακοῦ, 'Ιλιάδος ῥαψῳδίαι κδ', V, 237-313 (É. Legrand, La guerre de Troie..., Paris 1890, σσ. 86-90).

289-290. *Καὶ τὸ ὄργανον γὰρ θέτουν ὕπτιον ὡς ἄν τις εἴπῃ.*

266. *τὴν νευρὰν μάλα γενναίως.*

κριτ. ὑπόμν. Bonn). Οἱ φέροντες τὸ ὅπλον στρατιῶται ἐκαλοῦντο *τζαγρατόροι* (Δούκας, XXXIX, 8. Χρον. Μορέως « τοὺς τζαγρατόρους », στ. 1413, 1747|81, 5045, 7153...), *τζαγκράτορες* (Σφραντζῆς, σ. 182,18 Papad., σ. 243,6 Bonn « τζαγκρατόρων », Χωνιάτης, σ. 104,16 « ζαγκράτορσι »), *τζαγροτοξόται* (Χωνιάτης, σ. 714,22. 721,12). Παρὰ Δούκᾳ ἀπαντᾷ ὁ τύπος *τζαγρότης* ἀντὶ τοῦ τζαγρατόρος (βλ. πίνακα ἐκδ. V. Grecu, σ. 452α). 'Ο Παχυμέρης ὁμιλεῖ περὶ « στρατοπεδάρχου τῶν τζαγκρατόρων » (II, 414,1 Bonn). Οἱ φέροντες σκουτάριον καὶ τσάγγραν ἐκαλοῦντο *σκουταροτζαγρατόροι* (Χρον. Μορέως, στ. 2809), οἱ δὲ κατασκευασταί τοῦ ὅπλου *τσαγγράδες* (Διήγησις παιδιόφρ. σ. 162,628). 'Ο Δούκας παραδίδει τοὺς τύπους: *τζαγρόβελος* (VII, 3), *τζαγροβολικὸς* εἰς τὴν φράσιν « διὰ τζαγροβολικῶν βελῶν » (XXXVIII, 3), *τζαγροβόλισμα* (XXVII, 4). Διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς λ. τζαγροβολικὸς πρβλ. πετροβολικὸς (Πολύβιος, V, 99, 7, Sophocles ἐν λ.), τοξοβολικὸς (Δούκας, XL, 4). Πολλὰς δυσχερείας παρουσιάζει ἡ ἑρμηνεία τῆς λ. *τζαγροβόλος*, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἅπαξ εἰς τὸ κατωτέρω χωρίον τοῦ Δούκα: *«Τότε ἠχησάντων τῶν ὀργάνων καὶ τῶν κλιμάκων τεθέντων, — τί γὰρ εἶχον πρᾶξαι πεντακόσιοι ἢ χίλιοι ἢ δισχίλιοι ἄνδρες ἐν τοσαύτῃ πόλει; μόλις γὰρ ἐν δέκα προμαχῶσιν εἷς τζαγροβόλος ἵστατο. — ἐπιβάντες...»* (XXIX, 5). Καὶ ὁ μὲν V. Grecu ἐθεώρησε τὸν τζαγροβόλον ταυτόσημον τῆς τζάγρας (σσ. 248. 452α), ἀλλὰ τόσον ἡ παλαιὰ ἰταλικὴ ὅσον καὶ ἡ λατινικὴ μετάφρασις ἀπέδωκαν ἀντιστοίχως: « ...apena che haveano da ponere uno balestriero per decina de merli » (σ. 451 Bonn), « cum vix unus sagittarius in decem turribus adesset » (σ. 200 Bonn). 'Η ἑρμηνεία αὐτή, μολονότι ἀνάλογοι σχηματισμοὶ λέξεων ὡς δορυβόλος, λιθοβόλος, πετροβόλος (βλ. Liddell-Scott-Jones ἐν λ. Πρβλ. A. Dain, Leonis VI Sapientis, Problemata..., Paris 1935, X, 6, 10, 12) δύνανται νὰ σημαίνουν τὸ ἐξακοντίζον μηχάνημα, εἶναι ἡ πιθανωτέρα, συνάγεται δὲ καὶ ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ χωρίου, ὅπου γίνεται λόγος περὶ ἀμυντόρων καὶ οὐχὶ περὶ μηχανῶν.

ἐστι... Ἐν τούτῳ τοίνυν ***τὰ βέλη τιθέμενα βραχύτατα μὲν τῷ μήκει****, παχύτατα δὲ καὶ πρόσθεν* ***ἀξιόμαχον*** *βάρος* ***σιδήρου*** *λαμβάνοντα.*

279-282. *ἀποτίθονται γὰρ βέλη*
μέσον τῆς σωλῆνης ταύτης
ἐν τῷ μήκει βραχυτάτῳ
καὶ μεστότερα γὰρ πλέον...

285-288. *Καὶ τὰ ξίφη τῶν σιδήρων*
. . . .
ἔχουσι κατὰ τὸ πρέπον
ἀξιόμαχα πολέμου.

Καὶ τῇ ἀφέσει τῆς νευρᾶς μετὰ ***σφοδρότητος καὶ ῥύμης*** *ἁπάσης ἀφιείσης* ***τὰ βέλεμνα οὗ ἂν τύχῃ ἐπεισπεσόντα*** *οὐκ* ***εἰς τοὔμπαλιν ἀποπίπτει****, ἀλλὰ καὶ* ***ἀσπίδα διέτρησε καὶ θώρακα βαρυσίδηρον*** *διατεμόντα ἐκεῖθεν διὰ θατέρου μέρους ἐξεπετάσθη.*

291-306. *καὶ μετά τινος σκανδάλου*
μετὰ ῥώμης σφοδροτάτης
καὶ τὰ βέλεμνα ἐκπέμπει,
καὶ πεσόντα ὅπου τύχῃ
οὐκ εἰς τοὔμπαλιν ἐκπίπτει,
ἀλλ' ἀσπίδα περονίζει
. . . .
. . . .
εἰ δ' εἰς θώρακαν ἐμπέσῃ
βαρυσίδηρον γὰρ λέγω,
ἢ περνᾷ τοῦτον ὁμοίως,
ἢ συντρίβεται τὸ βέλος
ἀπὸ τῆς σφοδρᾶς τε ῥύμης
(οὕτως γὰρ πετᾷ σφοδρῶς γαρ
ἀκατάσχετος γὰρ τούτου
ἡ φορὰ) τὰ τῆς τοξίας.

Οὕτως ἐστὶ ***σφοδρὰ*** *καὶ* ***ἀκατάσχετος*** *ἡ ἄφεσις τῶν τοιούτων βελῶν.*

Τὸ μὲν οὖν τῆς τζάγγρας πρᾶγμα τοιοῦτόν ἐστιν ὡς ὄντως δαιμόνιον...
[Ἐπιτομή. ***Τὸ μέντοι τῆς τζάγγρας βλῆμα ὄντως*** *τοιοῦτόν ἐστιν ὡς* ***δαιμόνιον***[1]].

307-308. *Τὸ μὲν βέλος γὰρ τῆς τζάγκρας*
δαιμονίον ἔστιν οὕτως[2].

Ὁ δὲ πειρασθεὶς τῆς ἐκ τούτου *πληγῆς* ***ἀθλιώτατος ἀναισθήτως ἀποθνήσκων*** *καὶ μηδὲ τῆς πληγῆς, ὁπόση τίς ἐστιν, αἰσθανόμενος.*

309-313. *Ὁ δὲ πειρασθεὶς ἐκ τούτου*
τρῶσιν γὰρ ἐν τόπῳ πού γε
ἀθλιώτατος ὑπάρχει,
ὁ δὲ τόπῳ θανασίμῳ
ἀναισθήτως ἀποθνήσκει.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

---

1. Παρὰ Leib, σ. 217 κριτ. ὑπόμν.
2. Ὁ Coislin. 316 : *ὄντως* (Legrand, σ. 89, κριτ. ὑπόμν.).

ΙΩΣΗΦ ΤΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ
ΜΕΤΑ ΤΙΝΟΣ ΙΣΜΑΗΛΙΤΟΥ ΔΙΑΛΕΞΙΣ

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ τὸ ἔργον του.

Ἡ ἐξαίρετος μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη[1], συμπληρωθεῖσα ἄλλωστε μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ ἰδίου καὶ ἄλλων εἰδικῶν[2], μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ κάθε ἐνασχόλησιν περὶ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου ἐκείνου βυζαντινοῦ θεολόγου καὶ πατρὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἰωσὴφ Βρυεννίου, τοῦ μοναχοῦ καὶ διδασκάλου (± 1340 - 1430).

Ἡ παροῦσα *Μετά τινος Ἰσμαηλίτου Διάλεξις* οὐδέποτε ἀπησχόλησε τοὺς εἰδικούς. Ἡ ἐνασχόλησις τοῦ Βρυεννίου περὶ τὸ πρόβλημα τῶν δογματικῶν διαφορῶν μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀκάματος δραστηριότης του ἐν τῇ διαποιμάνσει τοῦ χειμαζομένου ὀρθοδόξου ἀνατολικοῦ ποιμνίου ἔστρεψαν, ὡς τοῦτο ἦτο φυσικόν, τὴν προσοχὴν τῶν ἐκδοτῶν καὶ μελετητῶν τοῦ διδασκάλου καὶ ποιμένος πρὸς τὰ ἔργα του τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ προβλήματα αὐτά. Ἐν τούτοις, τὸ παρὸν σύγγραμμα δὲν στερεῖται σημασίας, τόσον διὰ τὴν μελέτην τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς θεολογικῆς καταρτίσεως τοῦ Ἰωσήφ, ὅσον καὶ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς τεταραγμένης ἐποχῆς του. Πρὸς τούτοις, ἡ δημοσίευσις τῆς Διαλέξεως προσθέτει ἓν ἀκόμη ἀξιόλογον ἔργον εἰς τὴν μακρὰν καὶ πλουσίαν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν γραμματείαν τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν μωαμεθανισμόν.

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορική, Ἀθῆναι 1947, ἔνθα καὶ πλήρης ἡ μέχρι τοῦ 1947 περὶ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου βιβλιογραφία. Καὶ μετὰ ταῦτα: Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 489 - 611: Ἰωσὴφ Βρυέννιος. Βλέπε τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ ἄρθρον Ἰ.Β. τῆς ΘΗΕ Γ' (1963), στ. 1049 - 1050.

2. R.-J. Lœnertz, Pour la chronologie des œuvres de J. Bryennios, RÉB 7 (1949), 12 - 32. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσὴφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα κρητικὰ ἔργα, ΕΕΒΣ ΙΘ' (1949), 130 - 154. Τοῦ αὐτοῦ, Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, αὐτόθι ΚΘ' (1959), 1 - 33. Τοῦ αὐτοῦ, Ἁγιορειτικοὶ κώδικες ἔργων Ἰωσὴφ Βρυεννίου, αὐτόθι ΛΒ' (1963), 26 - 39.

ΙΙ. 'Η χειρόγραφος παράδοσις.

'Η ἔκδοσις γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τριῶν διασωθέντων χειρογράφων κωδίκων τῶν περιλαμβανόντων τὸ ἐν λόγῳ ἔργον: τοῦ κώδικος Vallicellanus 27 (B 128), φφ. 142α - 156α, τοῦ κώδικος 49, φφ. 62α - 79α, τῆς συλλογῆς Α. Κολυβᾶ καὶ τοῦ κώδικος ΥΙΕ' (εἰς τὸ τέλος) τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Πάτμῳ 'Ιερᾶς Μονῆς 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου. Εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα σημειοῦμεν αὐτοὺς διὰ τῶν γραμμάτων B (= Βαλλικελλανός), K (= Κολυβᾶ) καὶ Π (= Πάτμου).

'Ο κῶδιξ 27 τῆς Βαλλικελλανῆς Βιβλιοθήκης (Ρώμη) εἶναι τοῦ ιε' αἰῶνος χαρτῷος, σχήματος 223 × 149, σύγκειται δ' ἐξ 184 φύλλων περιεχόντων ἔργα τοῦ 'Ιωσὴφ Βρυεννίου (φφ. 1 - 174α) καὶ ἄλλα τινά. 'Η γραφὴ εἶναι εὐανάγνωστος καὶ ἐπιμεμελημένη. Εἰς τὸ φύλλον 173 ἀναγινώσκομεν· *«ὁ γράψας τουτονὶ τὸν καθ' ἡμῶν ψόγον 'Ιωάννης εἰμὶ ἱερεὺς χιονο*^{πλ} (= Χιονόπουλος), *πλὴν εἰ καὶ ἔγραψα, ἀλλ' ἥκιστα πᾶσι τούτοις τοῖς ὧδε ἐγκειμένοις ῥήμασιν ὦτα τἀμὰ κλίνω»* [1].

'Ο κῶδιξ 49 τῆς συλλογῆς Α. Κολυβᾶ ('Αθῆναι), ἀνήκων σήμερον εἰς τὴν μεταξὺ τῶν κληρονόμων τοῦ φιλομαθοῦς ἀνδρὸς κυρίαν Βασιλειάδου [2], εἶναι ἐπίσης χαρτῷος, σχήματος 116 × 110, ἐξ 92 φύλλων συγκείμενος. Εἰς τὸ φύλλον 74α εὕρηται σχέδιον καὶ ἡ σημείωσις: *«1750. 'Ιανουαρίου 13. 'Εγράφη τὸ παρὸν διὰ χειρὸς Χριστούδια καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες συγγνώμην δῶτε τῶν πολλῶν σφαλμάτων μου».* Περιέχει τὴν τοῦ ἀδελφοῦ *'Ριχάρδου Κατὰ τοῦ νόμου τῶν Σαρρακηνῶν "Εκθεσιν* (φφ. 6α - 61β), τὴν τοῦ *Βρυεννίου Μετά τινος 'Ισμαηλίτου Διάλεξιν* (φφ. 62α - 79α) καὶ μίαν *'Εκ τῆς Βίβλου 'Ορθόδοξον ὁμολογίαν πίστεως* (φφ. 79β - 84β). Τὰ φύλλα 1 - 5 καὶ 85 - 92 εἶναι ἄγραφα [3].

'Ο κῶδιξ ΥΙΕ' τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης, « ἐν σχήματι τετάρτῳ, ἐκ φύλλων 72 συγκείμενος, εἶναι γεγραμμένος κατὰ τὴν ιη' ἀρχομένην ἑκατονταετηρίδα ». Περιέχει τὸ αὐτὸ μετὰ τοῦ κώδικος Α. Κολυβᾶ ἔργον τοῦ δομενικανοῦ Ριχάρδου, εἰς δὲ τὸ τέλος τὴν Διάλεξιν τοῦ Βρυεννίου [4].

'Εκ τῶν τριῶν κωδίκων ὁ Βαλλικελλανὸς παρουσιάζει τὰ ὀλιγώτερα

---

1. E. Martini, Catalogo di Manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche italiane, τόμ. II, σσ. 43 - 45, Milano 1902.

2. 'Εκφράζω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας πρὸς τὴν κυρίαν Βασιλειάδου, τὸν καθηγούμενον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς Βαλλικελλανῆς Βιβλιοθήκης διὰ τὴν προθυμίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐδέχθησαν νὰ μοὶ βοηθήσουν πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ κειμένου.

3. Νέος 'Ελληνομνήμων ΙΒ' (1915), 365.

4. Ι. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι ἀναγραφὴ τῶν... τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν, 'Αθῆναι 1890, σσ. 184 - 188.

ὀρθογραφικὰ καὶ ἄλλα σφάλματα. Ἐπίσης, ἐνῷ εἰς τοὺς δύο ἄλλους κώδικας τὰ διαλεγόμενα πρόσωπα σημειοῦνται ἁπλῶς διὰ τῶν ὀνομάτων: Ὀρθόδοξος – Ἰσμαηλίτης, εἰς τὸν Βαλλικελλανὸν ἀναγινώσκομεν: Ἰσμαὴλ – Ἰωσὴφ – Ἄπιστος – Ὀρθόδοξος – Ἀσεβὴς – Εὐσεβὴς – Πλάνος – Ἀληθὴς – Ἀχαιμενίδης – Χριστιανὸς – Ταλασιμάνης – Μοναχὸς – Καρμιανὸς – Βρυέννιος. Ὁ κύκλος τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, τὸν ὁποῖον καὶ διατηροῦμεν εἰς τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον, ἐπαναλαμβάνεται δεκατετράκις[1], εἶναι δ' εὐνόητον ὅτι πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν πάντοτε δύο προσώπων. Ἐπὶ πλέον, μόνος ὁ Βαλλικελλανὸς κῶδιξ περιέχει ὁλόκληρον τὸ κείμενον. Ἐκ τῶν δύο ἄλλων κωδίκων παραλείπονται οἱ στίχοι 86 - 228 καὶ 361 - 442, ἐνῷ οἱ στίχοι 271 - 317 εὑρίσκονται μεταξὺ τῶν 228 καὶ 317. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποτεθῇ ἢ ὅτι οἱ δύο κώδικες ἀντεγράφησαν ἐξ ἄλλου παλαιοτέρου, ἐκ τοῦ ὁποίου φύλλα μέν τινα εἶχον ἐκπέσει, ἄλλα δ' εἶχον ἀλλάξει θέσιν, ἢ ὅτι ὁ Χριστούδια ἀντέγραψε τὸν κώδικα Κολυβᾶ ἐκ τοῦ Πατμιακοῦ Κώδικος[2]. Ἀπὸ ἀπόψεως αἰσθητικῆς ὁ κῶδιξ Κολυβᾶ εἶναι ὁ καλλιτεχνικώτερος.

Δεδομένου ὅτι ὁ Βαλλικελλανὸς κῶδιξ εἶναι ὁ ἀρχαιότερος, ὁ πληρέστερος καὶ ὁ ἀρτιώτερος ἐξ ἀπόψεως γλωσσικῆς, ἐλήφθη ὑφ' ἡμῶν ὡς βάσις εἰς πλεῖστα ὅσα δύσκολα σημεῖα. Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ κειμένου σεβόμεθα ἀπολύτως τὴν λεκτικὴν αὐτοῦ μορφήν, προβαίνομεν ὅμως, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς σιωπηρὰν διόρθωσιν τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὴν ἀποκατάστασιν ὁμαλῆς στίξεως[3]. Ἐπίσης προβαίνομεν εἰς διαίρεσιν τοῦ ὅλου κειμένου εἰς ἑνότητας καὶ παραγράφους.

III. *Ὁ χρόνος συγγραφῆς.*

Ἡ παροῦσα Διάλεξις εἶναι ἔργον λογοτεχνικὸν καὶ οὐχὶ ἱστορικόν. Ἐπομένως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσωμεν τὸν χρόνον διεξαγωγῆς αὐτῆς, τοὐλάχιστον ὑπὸ τὴν παροῦσαν μορφήν[4], ἀλλὰ τὸν χρόνον συγγραφῆς Ἐπ'

---

1. Τοῦτο ἀσφαλῶς ὡδήγησε τὸν E. Martini (ἔνθ' ἀνωτ.) νὰ γράψῃ: « Dialogi personae: Ἰσμαήλ, Ἰωσήφ, ἄπιστος, ὀρθόδοξος, ἀσεβής, εὐσεβής, πλάνος, ἀληθής, Ἀχαιμενίδης, Χριστιανός, Ταλασιμάνης, Καρμιανός, μοναχός », τὸν ὁποῖον καὶ ἐπανέλαβεν ὁ Ν. Τωμαδάκης (Ἰωσὴφ Βρυέννιος..., σ. 46). Ἐπίσης ἐσφαλμένως ἀναγράφεται καὶ εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω ἔργα ὅτι ἡ Διάλεξις περιέχεται μεταξὺ τῶν φφ. 142α - 146α τοῦ Βαλλικελλανοῦ κώδικος.

2. Δυστυχῶς ἀγνοοῦμεν τὴν σελίδωσιν τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος τοῦ ὁποίου τὸ κείμενον μᾶς ἀπεστάλη δακτυλογραφημένον. Ἴσως ἡ ἔκπτωσις καὶ ἀνάμειξις τῶν φύλλων ἐγένετο ἐν τῷ κώδικι τούτῳ. Πάντως ὁ Πατμιακὸς κῶδιξ δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀντιγραφῆ ἐκ τοῦ Βαλλικελλανοῦ.

3. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μετὰ πολλῆς δυσκολίας, διότι ἡ αὐθαίρετος στίξις διαστρέφει συχνάκις τὸ νόημα.

4. Ὅτι ὁ Βρυέννιος εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συζητήσῃ μετὰ μωαμεθανῶν ἐν

αὐτοῦ τὸ κείμενον οὐδεμίαν παρέχει ἀκριβῆ πληροφορίαν, ἀγνοοῦμεν δὲ ἐὰν ὁ Βρυέννιος ἢ ἄλλος τις ὡμίλησάν ποτε περὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ διαλόγου. Παρὰ ταῦτα, πληροφορίαι τινὲς τοῦ κειμένου ἐπιτρέπουν τὴν διατύπωσιν τῆς ὑποθέσεως ὅτι ἡ Διάλεξις συνεγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέως [1], ὅτε οὗτος διέμεινεν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Χαρσιανίτου ἢ ἀλλαχοῦ καὶ εἶχεν ἀποκτήσει φήμην σοφοῦ διδασκάλου [2].

IV. *Τὸ περιεχόμενον.*

Εἰς σχετικῶς βραχεῖαν ἀλλ' ὡραιοτάτην εἰσαγωγὴν (§ 1-2 στ. 1-27), ἀφ' ἑνὸς μὲν τίθενται οἱ ψυχολογικοὶ ὅροι διεξαγωγῆς τῆς Διαλέξεως (§ 1 στ. 3-11), ἀφ' ἑτέρου δὲ γίνεται ἡ παρουσίασις τῶν προσώπων καὶ τοῦ θέματος αὐτῆς (§ 2 στ. 12-27). Διὰ τὴν ὁμαλὴν καὶ καρποφόρον διεξαγωγήν της ἀπαιτοῦνται εἰλικρινὴς διάθεσις, ὑπομονή, σύνεσις καὶ συμπάθεια, ἀρεταὶ διὰ τῶν ὁποίων κοσμοῦνται οἱ δύο συνομιληταί, ὁ ἐκ Λαοδικείας 'Ισμαήλ, τὴν πίστιν ἰσμαηλίτης (= μωαμεθανός), τὸ δὲ ἐπάγγελμα ταλισμάνης (= διδάσκαλος, ἱεροκήρυξ), ὁ χριστιανός, γέρων, σοφός, προσηνής, εὐπρόσιτος καὶ ἐμπνέων ἐμπιστοσύνην. Τὸ θέμα δὲ ἀναφέρεται εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν.

Τὸ κύριον μέρος τῆς Διαλέξεως δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς μεγάλας ἑνότητας. Εἰς τὴν πρώτην (§ 3-27 στ. 28-287) ἐξετάζονται τὸ πρόβλημα τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸ μυστήριον τῆς σαρκώσεως· εἰς τὴν δευτέραν (§ 28-70 στ. 288-789) ἡ συζήτησις στρέφεται περὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ σαρκωθέντος Λόγου καὶ περὶ τὴν κρίσιν· ἡ τρίτη ἑνότης (§ 71-80 στ. 790-911) ἀποτελεῖ ἔκθεσιν τοῦ τριαδικοῦ δόγματος.

Εἰς μίαν πρώτην σειρὰν ἐρωταποκρίσεων ἐρευνᾶται τὸ πρόβλημα τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ. Ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς ἐλεύσεώς του εἰς τὸν κόσμον (§ 3 στ. 28-32)· διατί τὸ ἔργον τῆς λυτρώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δὲν ἐπετελέσθη δι' ἄλλου τρόπου (διὰ τῆς ἀποστολῆς ἑνὸς προφήτου ἢ ἑνὸς ἀγγέλου ἢ διὰ μόνου τοῦ θείου προστάγματος (§ 4-6 στ. 33-55)· διατί ὁ Χριστὸς παρουσιάσθη εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ τὴν μορφὴν

Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ, τοῦτο δὲν εἶναι ἀπίθανον. Ὅτι ὅμως ἡ παροῦσα Διάλεξις διεξήχθη ὑπὸ τὴν μορφὴν ὑφ' ἣν γνωρίζομεν αὐτήν, τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον (βλ. καὶ κατωτέρω, σσ. 153-157).

1. Βλ. κυρίως τὴν εἰσαγωγὴν ἔνθα ὁ χριστιανὸς συνομιλητὴς παρουσιάζεται ὡς διδάσκαλος σοφός, συνετός, ἀγχίνους καὶ εὐπρόσιτος, *«μέσην τήνδε πόλιν οἰκῶν, ἵνα πᾶσι τοῖς πυνθάνεσθαι θέλουσιν ἕτοιμος ᾖ πρὸς ἀπόκρισιν»*.

2. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 32.

ἣν γνωρίζομεν καὶ οὐχὶ ὑπὸ ἄλλην μορφὴν (ἀγγέλου, ἀνθρώπου, θεοῦ, ψυχῆς νοερᾶς μόνον, ἄλλης οὐσίας) (§ 7-12 στ. 56-97)· διατί ἐνεφανίσθη εἰς τοὺς 'Ιουδαίους μόνον καὶ διατί *«μὴ πάντας ἄρδην διέσωσε τοὺς ἀνθρώπους»* (§ 13-14 στ. 98-110).

'Εν συνεχείᾳ (§ 15-25 στ. 111-259) ἐξετάζεται τὸ μυστήριον τῆς σαρκώσεως τοῦ θείου Λόγου, κεφάλαιον τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀκατάληπτον καὶ ἐντελῶς ἀπαράδεκτον διὰ τὸν μωαμεθανισμόν. Εἰς τὰς ἐρωτήσεις τοῦ 'Ισμαὴλ ὁ Βρυέννιος ἀπαντᾷ. Τὸ μυστήριον τῆς σαρκώσεως εἶναι «ὑπὲρ κατάληψιν» ἀνθρωπίνην, ἀποτελεῖ δὲ κεφάλαιον πίστεως μόνον (§ 15-16 στ. 111-148). 'Η ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου μόνον τῶν ὑπὸ τοῦ νοός του καταληπτῶν ὄντων ἢ γεγονότων θὰ ἐσήμαινε δι' αὐτὸν τὴν ἄρνησιν παντὸς πνευματικοῦ ὄντος καὶ δὴ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ (§ 17 στ. 149-165). 'Ο Χριστὸς ἐνεδύσατο τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, διότι ἔπρεπε νὰ τὴν ἀποκαταστήσῃ καὶ διότι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ὄντος λογικοῦ, εἶναι ἡ τιμιωτέρα ἐξ ὅλων τῶν κτισμάτων (§ 18 στ. 166-186). 'Η ἐνανθρώπησις εἶναι ἔργον τοῦ Παντοδυνάμου Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἐκ τοῦ πηλοῦ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου (§ 19-21 στ. 187-227). 'Η ἀειπαρθενία τῆς μητρὸς τοῦ 'Ιησοῦ εἶναι ἐπίσης ἔργον τῆς θείας ἐνεργείας, ὡς καὶ λογικὴ συνέπεια τῆς ἐλλείψεως σαρκικῆς ἡδονῆς κατὰ τὴν ἄνευ σπέρματος ἀνδρὸς σύλληψιν τοῦ 'Ιησοῦ (§ 22-24 στ. 228-253). 'Ο 'Ισμαὴλ ὁμολογεῖ ὅτι οὐδέποτε ἤκουσεν ἀπαντήσεις τόσον σαφεῖς (§ 25 στ. 254-259).

'Ο διάλογος στρέφεται μετὰ ταῦτα (§ 26-27 στ. 260-287) περὶ τὴν ἐξέτασιν ἄλλων παρεμφερῶν προβλημάτων. 'Ο 'Ισμαὴλ ἐρωτᾷ διατί ὁ Θεὸς δὲν ἐδέχθη τὴν μετάνοιαν τοῦ 'Αδὰμ καὶ διατί ὁ Χριστὸς δὲν ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ἐνωρίτερον. 'Ο 'Ιωσὴφ ἀπαντᾷ ἀναπτύσσων τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ μετανοίας καὶ συγχωρήσεως (§ 26 στ. 260-278) ὡς καὶ τὴν περὶ καταλληλότητος τοῦ χρόνου τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ (§ 27 στ. 279-287).

'Ενταῦθα οἱ δύο συνομιληταὶ εἰσέρχονται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ (§ 28-41 στ. 288-437). Διὰ τῆς ἐλεύσεώς του εἰς τὸν κόσμον ὁ Χριστὸς κατήργησε τὴν ἁπανταχοῦ τῆς γῆς εἰδωλολατρίαν καὶ ἐπανήγαγε τοὺς πάντας εἰς τὴν πίστιν τοῦ ἑνὸς Θεοῦ (§ 28 στ. 288-296). Τόσον οἱ διῶκται τῆς 'Εκκλησίας, ὅσον καὶ τὸ κακὸν ὑφίστανται εἰσέτι, *«ἵνα οἱ δόκιμοι φαίνωνται»* (§ 29 στ. 297-308). 'Επειδὴ δὲ ὁ ταλισμάνης ἀμφισβητεῖ τὴν διὰ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ κατάργησιν τοῦ θανάτου, ὁ μοναχὸς ἀναπτύσσει εἰς αὐτὸν τὴν χριστιανικὴν ἔννοιαν τῆς τοιαύτης καταργήσεως, ἀναφερόμενος εἰς τὰ πλέον συγκεκριμένα παραδείγματα (§ 30-31 στ. 309-333)· ἄλλωστε ἡ ἀπὸ τοῦδε ἀνάστασις τῶν δικαίων θὰ συνετέλει εἰς ἀπώλειαν ἐλπίδος ἔναντι τῆς τελικῆς ἀναστάσεως καὶ κρίσεως (§ 32 στ. 334-339). 'Ο Χριστὸς ἐβεβαίωσε τὴν ἀνάστασίν του διὰ

τῆς ἐμφανίσεώς του καὶ συναναστροφῆς μετὰ τῶν πιστῶν (§ 33 στ. 340 - 350), ἐὰν δὲ δὲν ἐξακολουθῇ καὶ σήμερον νὰ ἐμφανίζηται *«τοῖς πᾶσι παντοίως»*, τοῦτο συμβαίνει διότι εἶναι Θεὸς ἀόρατος καὶ ἀναλλοίωτος (§ 34 - 35 στ. 351 - 372), ἐπετέλεσεν ὅμως καὶ ἐπιτελεῖ διὰ τῶν πιστῶν αὐτοῦ θαύματα τὰ ὁποῖα ἀκριβῶς πιστοποιοῦν τὴν δύναμίν του καὶ τὴν ἀνάστασίν του (§ 36 στ. 373 - 382). Ὄντως οἱ πιστοὶ τοῦ Χριστοῦ δοῦλοι συνεχίζουν τὸ ἀπολυτρωτικὸν αὐτοῦ ἔργον διὰ τῶν « διατάξεων », « τερατουργιῶν » καὶ τῶν « διδασκαλιῶν » των (§ 37 στ. 382 — 397)· ἐν τούτοις ὁ Θεὸς οὐδεμίαν χρησιμοποιεῖ βίαν κατὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ σχεδίου τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐὰν ἡ ἀνάστασις τῶν δικαίων ἐπραγματοποιεῖτο ἅμα τῷ θανάτῳ ἑνὸς ἑκάστου ἐξ αὐτῶν, τοῦτο θὰ ἦτο ἀπρεπὲς καὶ ἄδικον καὶ θὰ ἐπέφερε μεγάλην σύγχυσιν εἰς τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις (§ 38 - 39 στ. 398 - 425)· χάριν τῆς αἰωνίου αὐτῶν ἀποκαταστάσεως καὶ σωτηρίας οἱ δίκαιοι καὶ ἀποθνήσκουν τὸν φυσικὸν θάνατον καὶ θλίψεις βαρείας ὑπομένουν (§ 40 - 41 στ. 426 - 437).

Μία ἐρώτησις τοῦ Ἰσμαὴλ ὁδηγεῖ τοὺς δύο συνομιλητὰς εἰς τὴν ἐξέτασιν προβλημάτων ἐκ τῶν πλέον φλεγόντων καὶ κατατυραννούντων τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς: Διατί ἐπέτρεψεν ὁ Θεὸς τὴν ἔλευσιν τοῦ Μωάμεθ, ὁ ὁποῖος *«σχεδὸν ἀνέτρεψε τὴν πίστιν»* τῶν χριστιανῶν. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Βρυεννίου εἶναι τόσον κατηγορηματικὴ ὅσον καὶ γνωστή: Ὁ Μωάμεθ εἶναι ὁ Πρόδρομος τοῦ Ἀντιχρίστου, ἡ δὲ ἐμφάνισις καὶ δρᾶσις του ὡς προφήτου σημαίνουν ὅτι ἡ ἔλευσις τοῦ Ἀντιχρίστου ἐπίκειται. Ἐξ ἄλλου ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Μωάμεθ *«ἀνέτρεψε τὴν πίστιν»* τῶν χριστιανῶν δὲν εἶναι ὀρθός, ἐφ' ὅσον *«τρία μόνον ἔθνη, ἀλογίᾳ συζῶντα καὶ πρότερον, κατὰ κράτος ἐκείνῳ δεδούλωται»*. Θὰ φθαροῦν ὅμως καὶ αὐτὰ ὡς καὶ πάντες οἱ ἀντάρται τῆς πίστεως (§ 42 - 43 στ. 438 - 451). Ὁ Ἰσμαὴλ ἐρωτᾷ καὶ πάλιν: Διατί μόνον τὸ γένος τῶν Ρωμαίων ὑφίσταται τοσαύτην συμφοράν, ἐὰν ὄχι διότι ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τοῦ Θεοῦ; Ἀπαντῶν ὁ Βρυέννιος ἀναφέρει κατ' ἀρχὴν δύο προσφιλεῖς εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἑρμηνείας, μίαν ἱστορικὴν (*«μέσην ἔλαχε χώραν»*) καὶ μίαν θεολογικὴν (*«φθονουμένην πρὸς τῶν δαιμόνων πίστιν ἐκτήσατο»*). Εἰσέρχεται ὅμως ἀμέσως εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τῶν προγενεστέρων ἐθνῶν, πόλεων καὶ ἰσχυρῶν ἀνδρῶν, διὰ νὰ συμπεράνῃ ὅτι τίποτε δὲν παραμένει μόνιμον καὶ ἀναλλοίωτον εἰς τὸν κόσμον. Ἐξ ἄλλου ἡ τύχη τοῦ γένους τῶν Ρωμαίων εἶναι καλυτέρα, καθ' ὅσον τοῦτο ὑπέστη *«διασπορὰν»* μόνον καὶ οὐχὶ *«πανωλεθρίαν»* καθολικήν, ὡς τὰ πρότερον ὑπάρξαντα καὶ εὐημερήσαντα ἔθνη (§ 44 στ. 452 - 474). Ὁ ταλισμάνης ἐπανέρχεται εἰς τὴν θεολογικὴν ἑρμηνείαν καὶ ζητεῖ ἐπεξηγήσεις. Οὕτω μανθάνει ὅτι *«ἔοικε τοῦτο τὸ γένος* (= τὸ τῶν Ρωμαίων, τῶν βυζαντινῶν) *δένδρῳ μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ, ποικίλοις μὲν ἄνθεσι κομῶντι καὶ παντοίοις καρποῖς βρίθοντι, ὑπὸ δὲ πάντων θηρίων τῆς γῆς καὶ πετεινῶν τοῦ*

οὐρανοῦ διὰ ταῦτα πολεμουμένῳ» (§ 45 στ. 475-483). Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ γένος τῶν μωαμεθανῶν εὐπραγεῖ καὶ εὐημερεῖ, ἐνῷ τὸ γένος τῶν ὀρθοδόξων κακοπαθεῖ, κατ' οὐδένα τρόπον ἀποδεικνύει ἀνωτερότητα τῆς μωαμεθανικῆς πίστεως ἔναντι τῆς χριστιανικῆς. Ἡ ὑλικὴ εὐπραγία καὶ ἡ κοινωνικὴ εὐημερία ἁμαρτίας μόνον πρόξενοι γίνονται, ὁ δὲ Θεὸς ἀρέσκεται εἰς μόνας τὰς ἀρετάς· οὔτε πάλιν ἀμείβει τοὺς εὐαρεστοῦντας αὐτῷ δι' ὑλικῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν καταδίκην, ἀλλὰ διὰ πνευματικῶν, τὰ ὁποῖα συντελοῦν εἰς τὴν ἕνωσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἐν Θεῷ ζωὴν (§ 46-49 στ. 484-520). Οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ ἔζησαν πάντοτε ἐν μέσῳ ὑλικῶν δυσπραγιῶν καὶ δυστυχιῶν, ἐνῷ οἱ ἐχθροὶ αὐτῶν καὶ τοῦ Θεοῦ ἦσαν οἱ ἰσχυροὶ τοῦ κόσμου τούτου. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελοῦν τὸ γένος τῶν Ἑβραίων καὶ αἱ μεγάλαι προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Μωυσῆς, Δαβίδ, Ἠλίας, Ἠσαΐας, Ἱερεμίας καὶ οἱ τρεῖς ἐν Βαβυλῶνι παῖδες (§ 50-51 στ. 521-570).

Ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ ἀποδείξῃ τὸν μωαμεθανισμὸν ἀνώτερον τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ ταλισμάνης μεταφέρει τὴν συζήτησιν εἰς θέματα τῆς κρίσεως. Κατ' ἀρχὴν προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσῃ ἐπὶ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μωαμεθανῶν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ λεχθὲν ἐν Λουκ. 12, 27-28. Ὁ Ἰωσὴφ ἀπαντᾷ ὅτι σύγκρισις μόνον ἐπὶ ὁμογενῶν εἶναι δυνατὴ (§ 52-54 στ. 571-592). Ὁ ἰσμαηλίτης προβάλλει τότε ὡς ἐπιχείρημα τὴν μεσιτείαν ἐνώπιον τοῦ κριτοῦ τῆς οἰκουμένης Ἰησοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Μωάμεθ εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τοὺς ὀπαδούς του. Ὁ Βρυέννιος ἀπαντᾷ πρῶτον μὲν ὅτι πᾶσα μεσιτεία θὰ εἶναι ἀνωφελὴς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, δεύτερον δὲ ὅτι ὁ Μωάμεθ, πρῶτος ἀποστάτης, οὐδεμίαν θὰ ἔχῃ παρρησίαν διὰ νὰ μεσιτεύσῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ὀπαδῶν του, τῶν ἐχθρῶν τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ (§ 55 στ. 593-609). Προσπαθῶν νὰ δώσῃ ἄλλην κατεύθυνσιν εἰς τὴν συζήτησιν ὁ ἄπιστος ἐρωτᾷ διατί ὁ Χριστός, ἂν εἶναι ὄντως Θεὸς παντοδύναμος, δὲν εἰσακούει τὰς προσευχὰς τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι οἱ χριστιανοὶ *«χείλεσι μόνον αἰτοῦσιν»*, ὅτι ζοῦν ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ καὶ ὅτι τὰ αἰτήματα αὐτῶν ἀποβλέπουν εἰς μίαν συνεχῶς μεγαλυτέραν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀπομάκρυνσίν των (§ 56-57 στ. 610-630). Ἡ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως πίστεως καὶ ἔργων ἐπαναφέρει τὴν συζήτησιν εἰς τὸ θέμα τῆς κρίσεως. Ὁ Ἰωσὴφ δὲν ἀπορρίπτει τὴν ἀξιομισθίαν τῶν ἐναρέτων ἀπίστων. Ἐν τούτοις διαχωρίζει τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τῶν ἀπίστων, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ ἔργα αὐτῶν. Σημασίαν ἔχει κυρίως ἡ πρόθεσις τοῦ ἐνεργοῦντος καὶ ὄχι τὰ ἔργα καθ' ἑαυτὰ (§ 58 στ. 631-653). Ἡ πρόθεσις αὕτη εἶναι λειτουργία τῆς ψυχῆς ἀθάνατος, διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς καὶ ἡ τιμωρία ἢ ἡ ἀμοιβὴ εἶναι αἰώνιος. Ὁ Ἰσμαὴλ διερωτᾶται ἐὰν θὰ ἦτο προτιμότερον, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, νὰ μὴ ἐγεννᾶτο ὁ μέλλων νὰ ἁμαρτήσῃ ἄνθρωπος (§

59-63 στ. 654-708), θέμα εἰς τὸ ὁποῖον ἐπανέρχεται (§ 68-69 στ. 758-780) ἀναφέρων μάλιστα πρὸς κατοχύρωσιν τοῦ συλλογισμοῦ του τὰ λόγια τοῦ 'Ιησοῦ ἐν Ματθ. 26,24 καὶ Μάρκ. 14,21. Οὕτως ἡ συζήτησις ἅπτεται τοῦ θέματος τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ. 'Ο χριστιανὸς δὲν δύναται νὰ ἀποδεχθῇ τοιαύτην διδασκαλίαν, διότι εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ ἐλευθερίας, αὐτεξουσιότητος καὶ ὑπευθυνότητος τοῦ ἀνθρώπου. 'Εξ ἄλλου ἡ πρόγνωσις τοῦ Θεοῦ κατ' οὐδένα τρόπον προορίζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ἀντιθέτως ἐξαίρει τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον δωρηθεῖσαν ἐλευθερίαν (§ 64-65 στ. 709-746). Τὸ πρόβλημα εἰσέτι τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ συνεπάγεται ἐν τῷ μωαμεθανισμῷ τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ ὡς αἰτίου τοῦ κακοῦ. 'Ο χριστιανὸς ἀπορρίπτει τὴν μωαμεθανικὴν διδασκαλίαν, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν αἴτιοι τοῦ κακοῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ συνεργὸς αὐτοῦ διάβολος (§ 66-67 στ. 747-757). 'Ο ταλισμάνης πείθεται τελικῶς εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. 'Ο μοναχὸς ὅμως παρατηρεῖ ὅτι ἡ εἰς Χριστὸν πίστις εἶναι δῶρον ἀποκλειστικὸν τῆς 'Αγίας Τριάδος (§ 70 στ. 781-789).

'Η παρατήρησις αὕτη ὁδηγεῖ τοὺς δύο συνομιλητὰς εἰς ἐξέτασιν τοῦ μυστηρίου τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ (§ 71-80 στ. 790-911). Ὄντως, πῶς δύνανται οἱ χριστιανοὶ νὰ πιστεύουν εἰς ἕνα Θεὸν καὶ πάλιν εἰς Τριάδα; Τὸ μυστήριον τοῦ ἑνὸς ἐν Τριάδι Θεοῦ εἶναι *«ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἅπασαν»*, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ γεγονὸς ὑπερφυσικόν, ἀπαντᾷ ὁ Βρυέννιος. 'Υποχωρεῖ ὅμως εἰς τὰς παρακλήσεις τοῦ μωαμεθανοῦ, ὁ ὁποῖος ζητεῖ νὰ φωτισθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Κατ' ἀρχὴν παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θεὸς κέκτηται ἀναγκαίως λόγον καὶ πνεῦμα ἐνυπόστατα. Κατόπιν ἀναφέρει τὸ γνωστότατον παράδειγμα τοῦ τρισυποστάτου τῆς ψυχῆς (νοῦς, λόγος, πνεῦμα). 'Επιμένει ὅμως κυρίως εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐννοιῶν «ἄνθρωπος» καὶ «Θεός». 'Ενῷ δηλαδὴ τὸ ὄνομα «ἄνθρωπος» σημαίνει τὴν φύσιν, τὸ ὄνομα «Θεὸς» σημαίνει τὴν ἐνέργειαν. Οὕτω, διὰ τῆς διακρίσεως μεταξὺ φύσεως καὶ ἐνεργείας ἢ ὑποστάσεως καὶ διὰ τῆς προβολῆς παραδειγμάτων τινῶν, ὁ χριστιανὸς ἀναπτύσσει τὸ δόγμα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ καταπείθει τὸν συνομιλητήν του.

'Εν τῷ ἐπιλόγῳ ὁ ταλισμάνης παρουσιάζεται ἀπολύτως πεπεισμένος περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ ζητεῖ νὰ μάθῃ περὶ δυνατότητος βαπτίσεώς του καὶ περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας. 'Επίσης ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ μήτηρ του ἦτο «ῥωμαία». 'Ο μοναχὸς δίδει εἰς αὐτὸν τὰς πρεπούσας συμβουλὰς καὶ εὐχάς, ἡ δὲ συνέντευξις κατακλείεται διὰ μιᾶς δοξολογίας πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν (§ 81-82 στ. 912-930).

V. Ἡ θέσις ἐν τῇ σχετικῇ γραμματείᾳ.

Ἡ Διάλεξις τοῦ Βρυεννίου ἔχει χαρακτῆρα ἀπολογητικόν, ἐγράφη δὲ ὑπὸ μορφὴν διαλόγου. Κατατάσσεται λοιπὸν εἰς τὴν ἀπολογητικὴν τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων ἑλληνικὴν γραμματείαν τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν μωαμεθανικὴν θρησκείαν. Ἡ γραμματεία αὐτὴ εἶναι πλουσία[1], παρουσιάζεται δὲ μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνωτέρα τῆς δυτικῆς, παρέχουσα εἰς ἡμᾶς συγγράμματα ὄντως περισπούδαστα[2].

---

1. Διὰ τὴν καθ' ὅλου βυζαντινὴν περίοδον βλ. Ε. Δ. Σδράκα, Ἡ κατὰ τοῦ Ἰσλὰμ πολεμικὴ τῶν βυζαντινῶν θεολόγων, Θεσσαλονίκη 1961, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία ἀρκούντως πλουσία. Τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο χρῄζει συμπληρώσεως καὶ διορθώσεως εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα. Ὁ Α. Abel ἀνεκοίνωσεν ἐπικειμένην ἔκδοσιν λίαν ἐκτενοῦς μελέτης: La polémique islamo-chrétienne jusqu'au XIIe siècle. Προσφάτως ἐξεδόθησαν οἱ δύο τόμοι τῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβῆς τοῦ A. Th. Khoury, Les théologiens byzantins et l'Islam (VIIIe-XIIe siècles), Münster 1966. Ὁ συγγραφεὺς ἀνακοινοῖ (τόμ. I, σ. 45) ἐπικειμένην τὴν ἔκδοσιν τριῶν ἄλλων τόμων. Μολονότι ὡρισμέναι ὑποθέσεις καὶ χρονολογικοὶ προσδιορισμοὶ εἶναι συζητήσιμοι, τὸ ἔργον τοῦ Khoury ἀποτελεῖ σήμερον τὴν πλέον ἐνημερωμένην μελέτην ἐπὶ τοῦ θέματος.

2. Οἱ δυτικοὶ πολεμικοὶ συγγραφεῖς καὶ χρονογράφοι, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν διὰ τὸν Μωάμεθ καὶ τὴν θρησκείαν του, ἀναφέρονται κυρίως εἰς λαϊκὰς παραδόσεις, ὡς τὸ ἔργον Βαρθολομαίου τοῦ Ἐδεσσηνοῦ (θ' αἰὼν) ἐν τῇ βυζαντινῇ γραμματείᾳ (PG 104, 1384 A-1448 A). Εἰς τὴν συλλογὴν ὅμως τῶν τοιούτων παραδόσεων ἔχουν προχωρήσει πέρα τοῦ βυζαντινοῦ μοναχοῦ. Βλ. A. D'Ancona, La leggenda di Mahometto in Occidente, ἐν Giornale storico de la litteratura italiana XIII (1889), 199-281. L. Bouvat, Le prophète Mahomet en Europe-légende et littérature, ἐν Revue du Monde Musulman IX (1909), 264-272. Aug. Mancini, Per lo studio della leggenda di Maometto, ἐν Rendiconti Accademia dei Lincei, section morale, 1934, σσ. 343 κἑξ. Ugo Monneret de Villard, Lo studio dell'Islam in Europa nel XII e nel XIII secolo, Città del Vaticano 1944 (Studi e Testi 110). Th. Nöldeke, Das Leben Muhammeds, nach den Quellen populär dargestellt, Hannover 1863. G. Snonch-Hurgronze, Une nouvelle biographie de Mahomet?, ἐν Revue d'Histoire des Religions, 1894, σσ. 149-178. Πολλὰς πληροφορίας παρέχει ὁ E. Cerulli, Il «Libro della Scala», Città del Vaticano 1949 (Studi e Testi 150). Ἐνῷ π.χ. προσπάθειαν μεταφράσεως τοῦ Κορανίου ἡ βυζαντινὴ γραμματεία ἐγνώρισε τὸν θ' αἰῶνα, ὅτε ὁ Νικήτας Βυζάντιος συνέθεσε τὴν *Ἀνατροπὴν τῆς παρὰ τοῦ Ἄραβος Μωάμετ πλαστογραφηθείσης Βίβλου*, PG 105, 670-806 (ἡ μτφρ. τοῦ Κορανίου ἀπὸ 701 D-805 D), ἐν τῇ Δύσει μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ιγ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιδ' αἰῶνος ὁ Ricoldo de Monte-Croce ἐσχεδίασε μετάφρασιν τοῦ Κορανίου, χωρὶς ὅμως νὰ φέρῃ ταύτην εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Βλ. Th. D'Alverny, Deux traductions latines du Coran au Moyen-Age, ἐν Archives d'Histoire doctrinale et litteraire du Moyen-Age 23-24 (1947-1948), 61-131. Τὸ ἔργον τοῦ μοναχοῦ Ριχάρδου, Confutatio Alcorani Richardi ex ordine Fratrum Praedicatorum, μεταφρασθὲν καὶ

'Υπὸ διαλογικὴν μορφὴν διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν πλεῖστα ὅσα ἔργα πολεμικοῦ ἢ ἀπολογητικοῦ χαρακτῆρος. Οἱ σύντομοι ἀλλὰ σπουδαιότατοι *Διάλογοι* τοῦ Θεοδώρου ἐπισκόπου Καρῶν ('Αβουκάρα)[1], καθὼς ἐπίσης καὶ αἱ εἰς 'Ιωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ἀποδιδόμεναι δύο *Διαλέξεις*[2]. 'Η *Διάλεξις πρὸς 'Αχμὲδ τὸν Σαρρακηνὸν* ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Σαμωνᾶν, ἀρχιεπίσκοπον Γάζης[3]. 'Η ὡραιοτάτη *Διάλεξις μετὰ Σαρρακηνοῦ φιλοσόφου περὶ πίστεως ἐν τῇ πόλει Μελιτηνῆς*[4] τοῦ μοναχοῦ Εὐθυμίου. 'Η Γρηγορίου τοῦ

εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ Δ. Κυδώνη (PG 154, 1036 - 1152) εἶναι ἀξιολογώτατον, ἐχρησίμευσε δὲ ὡς πηγὴ καὶ βάσις εἰς μεταγενέστερα σπουδαῖα πολεμικὰ ἔργα, οἷα τὰ τῶν δυτικῶν Pierre le Vénérable καὶ Reymond de Lull καὶ τὰ τῶν ἀνατολικῶν 'Ιωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ Παχωμίου Ρουσάνου. Διὰ τὸ ἔργον τοῦ Ριχάρδου βλ. P. Mandonnet, Fra Ricoldo de Monte - Croce, pélérin en Terre Sainte et missionnaire en Orient, ἐν Revue Biblique 2 (1893), 44 - 61, 182 - 202, 584 - 607. Ugo Monneret de Villard, La vita, le opere e i viaggi di frate Ricoldo de Monte - Croce o.p., ἐν OCP 10 (1944). Τοῦ αὐτοῦ, Il libro della Peregrinazione nelle parti d'Oriente di Frate Ricoldo de Monte - Croce, Roma 1948.

1. PG 97. Οἱ Διάλογοι ὑπ' ἀριθμ. 8, 9, 12, 19 - 27, 32, 34, 35, 36, 37, 42. Ἅπαντες οἱ Διάλογοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἔργα γνήσια τοῦ 'Αβουκάρα. Τοῦ αὐτοῦ ἄλλωστε σῴζονται πλεῖστοι ὅσοι Διάλογοι (= Minār) εἰς τὴν ἀραβικήν. Βλ. G. Graf, Die arabischen Schriften des Theodors Abū Kurra, Bischofs von Harrān, Peterbon 1910. Τοῦ αὐτοῦ, Der Theodors Abū Kurra Traktat über den Schöpfer und die wahre Religion, Münster 1913.

2. PG 94, 1585 C - 1596. (Τὴν πρώτην αὐτὴν Διάλεξιν πρβλ. μὲ τὸν Διάλογον ὑπ' ἀριθμ. 35 τοῦ 'Αβουκάρα) καὶ 94, 1596 B - 1597 C.

3. PG 120, 821 - 832. Τὸ πρῶτον μέρος τῆς Διαλέξεως τοῦ Σαμωνᾶ ἀποτελεῖ ἐπανάληψιν τοῦ Διαλόγου ὑπ' ἀριθ. 12 τοῦ 'Αβουκάρα (PG 97, 1552 C - 1553 C), ἔνθα παραλείπεται μόνον ἡ παράκλησις τοῦ μωαμεθανοῦ πρὸς τὸν χριστιανόν, ὅπως μὴ ἀναφερθῇ οὗτος εἰς τὴν Βίβλον ἀλλ' εἰς κοινὰς ἐννοίας. 'Η τοιαύτη παράλειψις εἶναι ἐσκεμμένη, καθ' ὅσον τὸ δεύτερον μέρος τῆς Διαλέξεως ἀναφέρεται δωδεκάκις εἰς τὴν 'Αγίαν Γραφήν. Αἱ λοιπαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων εἶναι ἀσήμαντοι. 'Η ὅλη Διάλεξις ἀναφέρεται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. 'Ο M. Jugie θεωρεῖ τὸ ἐν λόγῳ ἔργον ὡς κατασκεύασμα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιοκάππα. Βλ. M. Jugie, Une nouvelle invention au compte de Constantin Palaeocappa: Samonas de Gaza et son dialogue sur l'Eucharistie, ἐν Miscellanea Giovanni Mercati III (Studi et Testi 123), Vatican 1946, σσ. 342 - 359. 'Ο κῶδιξ 299 (ιθ' αἰών), φφ. 310 - 314, τῆς Μονῆς Παντελεήμονος (Ἄθω) περιέχει μτφρ. τῆς Διαλέξεως εἰς τὴν «καθομιλουμένην».

4. PG 131, 20 - 37. 'Εσφαλμένως ἀποδίδεται εἰς Εὐθύμιον τὸν Ζιγαβηνὸν (βλ. Ε. Δ. Σδράκα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58) τὸν ἀφιερώσαντα εἰς τὴν μωαμεθανικὴν θρησκείαν τὸ κεφάλαιον ΚΗ' τῆς Δογματικῆς Πανοπλίας (PG 130, 1332 - 1360). 'Εξ ἄλλου τὸ κεφάλαιον τοῦτο εἶναι συμπίλημα ἐν μέρει μὲν τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου τοῦ Πηγὴ Γνώσεως (Περὶ Αἱρέσεων, κεφ. 101, PG 94, 766 - 773) τοῦ ἀποδιδομένου εἰς 'Ιωάννην τὸν Δαμασκηνὸν (ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. F. Diecamp, Doctrina Patrum de Incarnatione, Münster/Westfalen 1907, σσ. LXIX κἑξ. A. Abel,

Παλαμᾶ ἐπιστολὴ *«ὅτε ἑάλω»* [1], ἐξιστοροῦσα συνομιλίαν τοῦ ἁγίου ἀνδρὸς μετά τινος Τούρκου ταλισμάνου, ἐνῷ εὑρίσκετο αἰχμάλωτος ἐν Νικαίᾳ (1354). Ἐπίσης ἔχομεν τὸν ἐκτενέστατον καὶ περισπούδαστον *Διάλογον περὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν θρησκείαν πρός τινα Πέρσην* [2] τοῦ Μανουὴ Β' Παλαιολόγου. Τὸ ἔργον τοῦτο διαιρεῖται εἰς 26 «διαλέξεις», πρόκειται δὲ περὶ σειρᾶς συνεντεύξεων τὰς ὁποίας ὁ βασιλόπαις Μανουὴλ εἶχε μετά τινος μουσουλμάνου λογίου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ καθ' ὃν χρόνον εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου (χειμὼν τῶν ἐτῶν 1390-1391). Ὀλίγον βραδύτερον ἐγράφη ἡ *Διάλεξις Χριστιανοῦ καὶ 'Ισμαηλίτου δι' ἐρωταποκρίσεων περὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν*, ἀγνώστου συγγραφέως [3]. Ἕπεται ἡ παροῦσα *Διάλεξις μετά τινος 'Ισμαηλίτου* τοῦ 'Ιωσὴφ Βρυεννίου, διὰ ν' ἀκολουθήσουν, ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, αἱ *'Ερωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις περὶ τῆς θεότητος τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ* τοῦ Πατριάρχου Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου [4]. Ὁ ἐπίσης εἰς τὸν Γεννάδιον ἀποδιδόμενος ἀπόκρυφος διάλογος *Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων* [5]. Ὁ τοῦ Γεωργίου 'Αμιρούτζη *Διάλογος*

Le chapitre CI du Livre des Hérésies de Jean Damascène: son inauthenticité, ἐν Studia Islamica 19 (1963), 5-25. A. Th Khoury, Les théologiens..., τόμ. I, σσ. 53-63. A. Argyriou, Une controverse..., ὑποσημ. 3 (βλ. κατωτέρω ὑποσημ. 3) καὶ τοῦ *Κατὰ Μωάμεθ* ἀνωνύμου συγγραφέως (PG 104, 1148 D-1157 D), ἐν μέρει δὲ τῆς *'Ανατροπῆς* Νικήτα τοῦ Βυζαντίου (PG 105, 670-806).

1. ΔΙΕΕ Β' (1889), 227-237, ἔνθα κακῶς ὁ ἐκδότης M. Treu τὴν ἀπευθύνει εἰς τὸν Δαυΐδ Δισύπατον (Meyendorff, Introduction..., σσ. 377-378). Πρβλ. καὶ 'Επιστολὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ἐν ΝΕ ΙϚ' (1922), σσ. 8-21.

2. Αἱ δύο πρῶται Διαλέξεις αὐτοῦ εἶχον δημοσιευθῆ (1830) ὑπὸ τοῦ Haze ἐν τῇ PG 156, 126-173. Προσφάτως τὸ ὅλον σύγγραμμα ἐξέδωκεν ὁ Erich Trapp, Manuel II, Palaeologos. Dialoge mit einem «Perser», Wien 1966 Ἡ Ζ' Διάλεξις ἐδημοσιεύθη μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων ὑπὸ τοῦ Th. Khoury, Manuel II Paléologue, Entretien avec un musulman, Paris 1966 (Sources chrétiennes, 115). Ἡ εἰσαγωγὴ καὶ τὰ σχόλια καὶ τῶν δύο ἐκδοτῶν εἶναι μεγίστου ἐνδιαφέροντος.

3. Ἡ ἀρχὴ τῆς Διαλέξεως αὐτῆς δημοσιεύεται ἐν τῇ PG 131, 37-40 ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Εὕρομεν τὸ ὅλον κείμενον εἰς τὸν κώδικα 268 (φφ. 526α-540α) τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς Διονυσίου ("Αθω) σχετικὴν δὲ μελέτην ἡμῶν θὰ δημοσιεύσῃ προσεχῶς (φύλλον τοῦ 'Ιουλίου 1967) ἡ Revue des Sciences Religieuses ὑπὸ τὸν τίτλον Une «Controverse entre un chrétien et un musulman» inédite.

4. Petit L.-Sideridès X. A.-Jugie M., Œuvres complètes de Georges Scholarios, Paris 1928-1937, τόμ. III, σσ. 458-475.

5. Βλ. μίαν ἐκ τῶν πολυπληθῶν ἐκδόσεων τοῦ διαλόγου αὐτοῦ ἐν τῇ PG 160, 320-332. Τὸ κείμενον τοῦτο συνετάχθη περὶ τὰ τέλη τοῦ ιδ' ἢ ἀρχὰς τοῦ ιε' αἰῶνος, ἀπεδόθη δὲ τὸ πρῶτον εἰς τὸν Μέγαν 'Αθανάσιον, δημοσιευθὲν ἐν τῇ PG 28, 775 B-796 A ὑπὸ τὸν τίτλον *Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν 'Αθανασίου 'Αρχιεπισκόπου 'Αλεξανδρείας. Ἕτεραί τινες ἐρωτήσεις.* Ἡ ὑπόθεσις τοῦ M. Jugie ὅτι ὁ ἀποδώσας

μετὰ τοῦ σουλτάνου Μεχμὲτ Β'[1]. Ἕνα ἀκόμη αἰῶνα βραδύτερον (1662) διεξήχθη ἡ *Διάλεξις μετά τινος Βαυλῆ ἐφένδη μουσουλμάνου διδασκάλου τῶν Τούρκων* τοῦ μεγάλου διερμηνέως Παναγιωτάκη τοῦ Νικουσίου[2]. Πλεῖστα ὅσα πολεμικὰ καὶ ἀπολογητικὰ κατὰ τοῦ Ἰσλὰμ ἔργα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας δὲν ἔχουν ἔλθει εἰσέτι εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος[3].

VI. Ἡ φιλολογικὴ ἀξία τῆς Διαλέξεως.

Ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως ὁ παρὼν διάλογος δύναται νὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν καλλιτέρων τοῦ εἴδους του. Ἐὰν ἡ περὶ τὴν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ συζήτησις καὶ ὁ ἐπίλογος ἔχουν ἐσκεμμένως ἀποβάλει τὸν μαχητικὸν χαρακτῆρα, οὗτος εἶναι ἀρκούντως ζωηρὸς εἰς τὸν περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς σαρκώσεως διάλογον καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία συγκρατεῖ τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τοὺς περὶ κρίσεως διαξιφισμοὺς τῶν δύο συνομιλητῶν. Εἰς πολλὰ σημεῖα ὁ διάλολος εἶναι σύντομος καὶ αἱ γνῶμαι ἀνταλλάσσονται μετὰ ταχύτητος. Ἄλλα πάλιν σημεῖα, ὡς ὁ πρόλογος, ἀποτελοῦν λογοτεχνικὰ τεμάχια ἀξιολογώτατα. Ὁ συγγραφεὺς ἀποφεύγει τὰς πομπώδεις φράσεις

εἰς τὸν Γεννάδιον τὸ ψευδο - αθανασιακὸν αὐτὸ κείμενον εἶναι ὁ Ἑρμώνυμος ὁ Σπαρτιάτης, τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν λατινικὴν τοῦ ὁποίου σῴζονται δύο αὐτόγραφα χειρόγραφα, δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτή, ὄχι ὅμως καὶ ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι ὁ μεταφράστης ἦτο φιλενωτικὸς ἢ καθολικός. Βλ. Œuvres complètes, τόμ. III, σ. XXXIII καὶ M. Jugie, Ecrits apologétiques de Gennadios Scholarios à l'adresse des musulmans, ἐν Byzantion 5 (1929), 295 - 314.

1. Σῴζεται εἰς λατινικὴν μτφρ. ἐν τῷ Παρισινῷ Λατινικῷ Κώδικι 3395 ὑπὸ τὸν τίτλον Georgii Ameruzae Magnae Trapezuntis Logothetae Dialogus de fide in CPVM habitus cum Rege Turcarum. Titulus Dialogi. Philosophus vel de Fide. Φοιτητὴς τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Παν. τοῦ Στρασβούργου ἑτοιμάζει γαλλικὴν μτφρ. τοῦ διαλόγου τῇ προτροπῇ μου καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου.

2. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Πανδώρα ΙΗ' (1869;), 361 - 371, κατόπιν δ' ἐν ΔΙΕΕ Γ' (1889), 235 - 273.

3. Ἔχομεν συγκεντρώσει περὶ τὰ εἴκοσι κείμενα τῶν ὁποίων ἔκδοσιν μετὰ σχολίων ἑτοιμάζομεν. Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν ἔργον Ἑρμωνύμου τοῦ Σπαρτιάτου, Ὀκτὼ κεφάλαια σὺν ἄλλοις τισὶν ἀποδεικνύοντα ὡς ὁ Χριστὸς ἐστὶν υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸς ἀναντιρρήτως καὶ ἀναμφιβόλως καὶ ὅλως ἀδύνατον, ἐκδοθὲν ἐν Αὐγούστῃ τῷ 1608 (βλ. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868, σ. 70), ἔργον τοῦ Γερασίμου Βλάχου, Sur la religion de Mahomet et contre les Turcs (βλ. B. Knös, L'Histoire de la Litterature Néo-grecque, Stockholm 1962, σ. 339) ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Βλάχου, Θρίαμβος κατὰ τῆς τῶν Τουρκῶν βασιλείας, ἤτοι λόγος... πρὸς τὸν... βασιλέα τῆς Μοσχοβίας... (βλ. Καισαρίου Δαπόντε, Ἱστορικὸς κατάλογος, ἐν Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. III, Βενετία 1872, σσ. 141 - 142), ἔργον Μαξίμου τοῦ Ἁγιορείτου, Κατὰ Μωαμεθανῶν (βλ. Παρανίκα, Σχεδίασμα..., σ. 178 καὶ Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 126).

καὶ τοὺς ρητορισμούς. 'Η γλῶσσα του, χωρὶς νὰ εἶναι ἄψογος, εἶναι γλαφυρὰ καὶ φροντισμένη, ἄνευ ἀρχαϊσμῶν ἢ λαϊκῶν ἐκφράσεων. Τέλος ἡ ὅλη δομὴ τοῦ ἔργου ἐξυπηρετεῖ τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον τοῦτο συνεγράφη.

Οὕτως ἡ Διάλεξις κέκτηται ἅπαντα τὰ λογοτεχνικὰ προσόντα τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς ἄλλους διαλόγους. Τὴν ζωηρότητα καὶ ὀξύνοιαν τῶν Διαλόγων τοῦ 'Αβουκάρα, τὴν γλαφυρότητα τῆς ἐπιστολῆς Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὕφος προσωπικὸν ὡς εἰς τὸν Διάλογον Μανουὴλ Β΄ τοῦ Παλαιολόγου, ψυχικὴν ἀνωτερότητα τοῦ συγγραφέως ὡς ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου. Πρὸς ἀπόδειξιν τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, ἀντὶ εἰκόνων τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῦν ὁ μοναχὸς Εὐθύμιος καὶ ὁ Ψευδο – Γεννάδιος, συχνάκις δὲ καὶ ὁ 'Αβουκάρας, ὁ Βρυέννιος προτιμᾷ τὴν φιλοσοφικὴν καὶ θεολογικὴν ἀνάλυσιν τὴν ὁποίαν εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου, τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου καὶ τοῦ Γεωργίου 'Αμιρούτζη. 'Η ἀνάλυσις ὅμως τοῦ Βρυεννίου παρουσιάζεται προσωπικὴ παρὰ τὴν ἐξάρτησίν του ἐνίοτε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν προγενεστέρων του.

VII. *'Η θεολογικὴ ἀξία τῆς διαλέξεως.*

'Απὸ ἀπόψεως περιεχομένου ἡ ἀξιολογικὴ τοποθέτησις τῆς Διαλέξεως καθίσταται δυσχερεστέρα. 'Υπενθυμίζομεν κατ' ἀρχὴν ὅτι ὁ σκοπός της εἶναι καθαρῶς ἀπολογητικός. Περιορίζεται δηλαδὴ εἰς μόνην τὴν ἔκθεσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ διδασκαλίας. 'Εξ ἄλλου, ἐφαρμόζων τὰς ἐν τῷ προλόγῳ ἐκτεθείσας ἀρχάς, ὁ συγγραφεὺς ἀποφεύγει πᾶσαν κατὰ τοῦ Μωάμεθ καὶ τῆς θρησκείας αὐτοῦ ἐπίθεσιν, καὶ ὅταν ἀκόμη ἀνασκευάζῃ τὴν μωαμεθανικὴν διδασκαλίαν περὶ μεσιτείας, σχέσεως πίστεως καὶ ἔργων, ἀπολύτου προορισμοῦ, αἰτιότητος τοῦ κακοῦ, ἢ ἀκόμη, περὶ τῆς θέσεως τοῦ Μωάμεθ ἐν τῇ θείᾳ περὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου οἰκονομίᾳ.

Πρόχειρος ἀνάγνωσις τῆς Διαλέξεως προκαλεῖ δύο γενικὰς ἐντυπώσεις. 'Η πρώτη ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ ἔκθεσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως περιορίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς χριστολογικὰ ἢ παρεμφερῆ μὲ τὴν χριστολογίαν θέματα, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι δύσκολον νὰ διακρίνωμεν ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ 'Ιστορίᾳ (ἔλευσις τοῦ Μωάμεθ, κρίσις καὶ συναφῆ πρὸς αὐτὴν θέματα). 'Η ἐξέτασις τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Τριάδι Θεότητος παρουσιάζεται ὡς συμπτωματικὴ (στ. 790) ὁ δὲ συγγραφεὺς παρουσιάζει ἐσκεμμένως τὴν συνομιλητήν του πεποιθότα εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν πρὸ τῆς ἐξετάσεως τοῦ δυσκολωτάτου αὐτοῦ προβλήματος (στ. 781, 801, 805 καὶ κυρίως 893). 'Η δευτέρα ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια ἀποδεικνύεται καταφανεστάτη καὶ ἡ νίκη τοῦ χριστιανοῦ ἐμφανίζεται βεβαία. 'Ο συνομιλητὴς τοῦ συγγραφέως

ὄχι μόνον ἀσπάζεται ἑκάστοτε τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν ἀλλὰ καὶ ἐπιζητεῖ εἰς τὸ τέλος τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας (στ. 912-915). Προσεκτικωτέρα ὅμως ἐξέτασις τοῦ περιεχομένου τῆς *Διαλέξεως* θέτει τὸν μελετητὴν ἐνώπιον προβλημάτων τινῶν, τὰ ὁποῖα ἀντικειμενικῶς ἐξεταζόμενα ἀποτελοῦν τὰ ἀδύνατα σημεῖα τοῦ ἔργου, ὑποκειμενικῶς ὅμως καὶ ἔνδοθεν ἐκτιμώμενα προσδίδουν εἰς τὴν *Διάλεξιν* τὸν προσωπικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα.

1) Οὕτω π.χ. πλεῖσται ὅσαι ἐρωτήσεις δὲν θὰ εἶχον θέσιν εἰς μίαν διάλεξιν μετά τινος Ἰσμαηλίτου, καθ' ὅσον, ἀντικειμενικῶς ἐξεταζόμεναι, δὲν ἀποτελοῦν «σημεῖα ἀντιλεγόμενα» διὰ τὰς δύο θρησκείας. Ἐκ τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ πρώτου μέρους (§ 3-14 στ. 26-110) μία μόνη ἐρώτησις (διατί ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ἐπετελέσθη ὑπό τινος προφήτου) ἀποτελεῖ ὄντως πρόβλημα διὰ τὸν μωαμεθανισμὸν ἐν τῇ σχέσει του πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Δυνάμεθα νὰ κάμωμεν τὴν αὐτὴν παρατήρησιν καὶ διὰ τὰς παραγράφους 17, 26-27, 59-63, 68-69 (στ. 149-165, 260-287, 654-708 καὶ 757-780). Τοῦτο δὲν σημαίνει ἴσως ὅτι ὁ Βρυέννιος ἀγνοεῖ τὰς λεπτομερείας τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας οὔτε ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐρωτήσεις εἶναι ἄστοχοι, οὐδόλως συντελοῦσαι εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀναγκαιότητος καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς[1] προσεπάθησε διὰ τῆς παραθέσεως καὶ ἐξετάσεως τῶν θείων Γραφῶν νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ θείου Λόγου ἦτο ὁ μόνος τρόπος σωτηρίας διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὁ Βρυέννιος ἐπιχειρεῖ τοῦτο διὰ τῆς ἀπαντήσεως εἰς σειρὰν ὅλην ἐρωτήσεων. Τὴν αὐτὴν ὁδὸν θ' ἀκολουθήσῃ μετὰ ταῦτα ὁ Γ. Ἀμιρούτζης, μολονότι ἐν τῷ διαλόγῳ τοῦ Τραπεζουντίου φιλοσόφου περιεχόμενον καὶ σκοπὸς εἶναι διαφορετικά.

2) Ἐνῷ ἡ Διάλεξις ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν ἐξέτασιν χριστολογικῶν θεμάτων, οὐδαμοῦ γίνεται λόγος περὶ τῆς συνεχίσεως τοῦ ἔργου τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῶν μυστηρίων. Ἡ τοιαύτη παράλειψις ἀποβαίνει τοσούτῳ μᾶλλον σοβαρά, καθ' ὅσον ὁ Ἰσμαηλίτης ζητεῖ νὰ βαπτισθῇ. Ὅταν δὲ ἐρωτᾷ νὰ μάθῃ περὶ τοῦ μετὰ ταῦτα πρακτέου, λαμβάνει τὴν ἀπάντησιν ὅτι ὀφείλει νὰ ἀκολουθῇ τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεώς του (στ. 916 κἑξ.). Εὑρισκόμεθα βεβαίως ἐνταῦθα εἰς τὸν ἐπί-

1. Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι, PG 154, 377 C-584 A. Ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς τῆς Διαλέξεως Χριστιανοῦ καὶ Ἰσμαηλίτου... (βλ. A. Argyriou, Une controverse..., ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ. Καὶ ἄλλοι ὅμως συγγραφεῖς πρὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, εἶχον ἀκολουθήσει τὴν αὐτὴν ὁδόν. Βλ. π.χ. Ἀρέθα, Ἐπιστολή..., ἐν Byzantion 24 (1956), 355-370 (γαλλικὴ μτφρ.) καὶ 29-30 (1960), 293-302 (ἑλλην. κείμενον). Λέοντος Ἐπιστολὴ πρὸς Ὀμάρ..., PG 107, 315-324. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 20-37.

λογον καὶ ὁ συγγραφεὺς θέλει νὰ δώσῃ πέρας εἰς τὴν συνέντευξιν (στ. 923-924). Ἐξ ἄλλου ἡ περὶ τὰ θεῖα μυστήρια συζήτησις ἐθεωρήθη πάντοτε ὡς μαργαρίτης εἰς τοὺς κύνας ριπτόμενος[1]. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀνωτέρω παράλειψις παραμένει σοβαρά.

3) Ὁ ταλισμάνης συζητεῖ μετὰ τοῦ Βρυεννίου ἐπὶ ζητημάτων χριστολογικῶν. Ἐν τούτοις οὐδαμοῦ φαίνεται οὗτος ἀμφισβητῶν τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἐρώτησις τῶν στίχων 610 κἑξ. δὲν ἀναφέρεται τόσον εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θεότητος τῶν Χριστοῦ ὅσον εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἔργου αὐτοῦ. Ὁ ταλισμάνης ζητεῖ ἐξήγησιν ἢ ἔκθεσιν τῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, οὐδαμοῦ ὅμως ἀπόδειξιν τῆς θεότητος τοῦ σαρκωθέντος Χριστοῦ. Ἡ Διάλεξις στερεῖται οὕτω τῶν ἀποδεικτικῶν περὶ τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ στοιχείων καὶ ἐπιχειρημάτων τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς ἅπαντα τὰ ἀπολογητικὰ κείμενα[2]. Δεδομένου δ' ὅτι τὸ παρὸν ἔργον στερεῖται πολεμικοῦ χαρακτῆρος, δὲν συναντῶμεν ἐνταῦθα τὴν τόσον προσφιλῆ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς συγγραφεῖς σύγκρισιν μεταξὺ Ἰησοῦ καὶ Μωάμεθ[3]. Τοῦτο βεβαίως θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πρω-

1. Βλ. στ. 353-356. Βλ. ἐπίσης Ἀβουκάρα, Διάλογος 22, PG 97, 1552 C-1553 C. Σαμωνᾶ, Διάλεξις, PG 120, 821-832. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 25 D-28 A. Ριχάρδου, Confutatio..., PG 154, 1048 B.

2. Βλ. προχείρως: Ἀβουκάρα, Διάλογοι, PG 97, 1553 C-1556 A, 1557 D-1561 D, 1592 C-1593 B, 1592 B-C. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1409 B-1412 A, 1416 D-1417 C. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀνατροπή, PG 105, 736 A-B, 745 C-748 B, 809 B-821 C καὶ 821 D-841 C. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 21 C-25 C, 29 A-33 A. Ἀρέθα, Ἐπιστολή, ἐν Byzantion 24 (1956), 293-296 καὶ 298-300, Ριχάρδου, Confutatio..., PG 154, 1048 B-1052 A, 1053 D-1057 B. Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι, PG 154, 732-784, ἐπίσης Λόγοι, PG 154, 652 A-673 C. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Ἐπιστολή.., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 231-233. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διάλογος, τὰς ὑπ' ἀριθμ. 11-13 διαλέξεις Γ ε ν ν α δ ί ο υ, Ἐρωτήσεις..., ἔνθ' ἀνωτ., κλπ.

3. Βλ. π.χ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ Γνώσεως, PG 94, 765 C-768 B. Ἀβουκάρα, Διάλογοι, PG 97, 1544 A-1545 A, 1596-1598. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1396 C-1401 C, 1412 B-D, 1416 D-1417 C. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 741 C-744 A, 752 A-D. Ἀρέθα, Ἐπιστολή..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 296-298 Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 33 A-36 A. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Ἐπιστολή..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 232-233. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διάλογος (ἐκδ. E. Trapp), σσ. 54-56, 65-75 καὶ κυρίως τὴν Διάλεξιν Ζ' διὰ τὴν ὁποίαν βλ. παρατηρήσεις καὶ σχόλια ἐν A. T h. K h o u r y, Manuel II Paléologue Entretien... Ριχάρδου, Confutatio, PG 154, 1061 D-1065 B, 1069 C-1073 D, 1137 C-1140 D. Καντακουζηνοῦ, Λόγοι, PG 154, 540 B-545 D, 593 A-691 C. Οἱ συγγραφεῖς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἠσχολήθησαν ἰδιαιτέρως μὲ τὴν σύγκρισιν τῶν δύο θρησκειῶν. Βλ. π.χ. τὰ ζωντανώτατα λόγια τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (ἐκδ. Α ὐ γ. Κ α ν τ ι ώ τ ο υ, Ἀθῆναι 1959, σσ. 303-305). Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τοιαύτης συγκρίσεως, χωρὶς ὅμως νὰ παρουσιάζῃ θεολογικὸν ἐνδιαφέρον, εὕρομεν εἰς τὸ

τοτυπία μᾶλλον ἢ ἀδυναμία. Ἡ αἰτία ὅμως τῆς τοιαύτης παραλείψεως ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς κυρίως ὅτι τὸ ἔργον ἀπευθύνεται οὐχὶ εἰς μωαμεθανούς, ἀλλ' εἰς χριστιανοὺς ἀναγνώστας[1]. Σκοπός του δὲν εἶναι ἡ μεταστροφὴ τῶν ἀλλοθρήσκων ἀλλὰ ἡ στήριξις, ἡ τόνωσις καὶ ἡ παραμυθία τῶν χειμαζομένων ὁμοδόξων. Ἡ ὅλη Διάλεξις ἔχει ἔντονον ὑπαρξιακὸν χαρακτῆρα ἀνταποκρινομένη εἰς χριστιανικὴν ὑποκειμενικὴν πραγματικότητα, εἰς τὰ αἰτήματα τῆς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἔρχεται νὰ δώσῃ ἀπάντησιν.

4) Οὕτω τὸ μέρος τοῦ διαλόγου ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ὑλικῆς εὐημερίας καὶ δυστυχίας ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ (§ 42 - 53 στ. 438 - 570) παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον. Βεβαίως ὁ Βρυέννιος δὲν προσφέρει ἐπ' αὐτοῦ νέα στοιχεῖα καὶ πρωτοτύπους σκέψεις. Κατὰ τὴν ἐποχήν του, ἀλλὰ καὶ ἄλλοτε, τὸ πρόβλημα τῆς δυστυχίας καὶ τῶν δοκιμασιῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπησχόλει τὴν σκέψιν καὶ τὴν συνείδησιν οὐχὶ μόνον τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μωαμεθανῶν[2]. Πλεῖσται ὅσαι παραμυθητικαὶ ὁμιλίαι καὶ συγγράμματα ἐγράφησαν ἐκ μέρους χριστιανῶν θεολόγων[3], αὐτὸς δ' οὗτος ὁ Βρυέννιος εἶχε τὴν εὐκαι-

---

κείμενον τοῦ κώδικος 19 τῆς Σκήτης Ἁγίας Ἄννης (Ἄθω) φέρον τὸν τίτλον « Κεφάλαια κατὰ Ἀγαρηνῶν, ποίημα Λαυρεντίου τινὸς μοναχοῦ ». Ὡρισμένοι ἐκ τῶν κωδίκων τῶν περιεχόντων τὸ ἔργον Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου, *Περὶ τοῦ τί ἐστιν ἡ Βασιλεία τοῦ Μωάμεθ...*, περιέχουν εἰς τὸ τέλος δύο κεφάλαια μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸ ἐν λόγῳ ἔργον. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν φέρον τὸν τίτλον «Ἐγκώμιον ἀληθινὸν εἰς τὸν λαοπλάνον Μωάμεθ καὶ Ἀλῆν» προβαῖνον εἰς σύγκρισιν τῶν δύο θρησκειῶν παρέχει ἱστορικὰ στοιχεῖα λίαν ἐνδιαφέροντα. Βλ. A. Argyriou, Une œuvre inédite d'Anastasios Gordios..., Annexe I. Strasbourg 1967 (thèse polycopiée).

1. Αἱ περὶ ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς κατωτερότητος τοῦ Μωάμεθ δοξασίαι ἦσαν τόσον γνωσταί, ὥστε ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐθεώρησεν ἴσως σκόπιμον νὰ ἐπανέλθῃ (Βλ. κυρίως Ἀρέθα, Ἐπιστολή, ἔνθ' ἀνωτ. καὶ Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος... (τὸ δεύτερον μέρος - ὁ βίος τοῦ Μωάμεθ), ἔνθ' ἀνωτ. Διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας χαρακτηριστικὰ εἶναι δύο κείμενα. 1) Ἀγνώστου, Περὶ τῆς πλάνης τοῦ Μωάμεθ, ἡδονῆς σαρκικῆς..., κῶδιξ 110, φφ. 258 - 275, τῆς Μονῆς Παντελεήμονος (Ἄθω). Τὸ κείμενον τοῦτο (ιη' - ιθ' αἱ.) κέκτηται μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν μελέτην τῶν δυτικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τῆς μεταβυζαντινῆς πολεμικῆς καὶ ἀπολογητικῆς γραμματείας. 2) Τὸ δεύτερον κεφάλαιον εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ Γορδίου (βλ. σ. 155, σημ. 3) ὑπὸ τὸν τίτλον « Μέθοδος ἤγουν τέχνη πανουργικὴ τοῦ διαβόλου »). Ἐξ ἄλλου ὁ εἰρηνικὸς χαρακτὴρ τῆς Διαλέξεως δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξέτασιν τοιούτου θέματος.

2. Βλ. Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α', σσ. 130 - 144 καὶ A. Argyriou, Les spirituels néo - grecs, Namur - Belgique 1967, ὑποσημ. 7.

3. Πολλαὶ ἐξ αὐτῶν παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτοι. Λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ 4 ὁμιλίαι Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν τῶν ἀσεβῶν (Cod. Vaticanus graecus 1107, φφ. 168 - 192) ἀποδοθεῖσαι ἄλλοτε εἰς Μανουὴλ Β' Παλαιολόγον. Βλ. καὶ Παχωμίου Ρουσάνου, *Πῶς τοὺς Τούρκους ἀσεβεῖς ὄντας, ἀφῆκεν ὁ Θεὸς καθ' ἡμῶν ἀγαπώντων αὐτὸν καὶ σεβομένων*, (ἐν Ι. Καρμίρη, Ὁ Παχώμιος

ρίαν καὶ ἄλλοτε νὰ ὁμιλήσῃ περὶ αὐτοῦ[1]. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔλαβε διαφόρους λύσεις ἀνταποκρινομένας τόσον εἰς τὰς ἱστορικὰς συνθήκας ἑκάστης ἐποχῆς ὅσον καὶ εἰς τὴν θεολογικὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ψυχοσύνθεσιν τοῦ συγγραφέως. Πρῶτος ὅμως ὁ Βρυέννιος διατυπώνει κατὰ τρόπον τόσον σαφῆ καὶ θεολογικὸν αὐτὸ εἰς σύγγραμμα ἀνῆκον εἰς τὴν ἀπολογητικὴν καὶ πολεμικὴν κατὰ τοῦ 'Ισλὰμ γραμματείαν.

5) 'Η φροντὶς τοῦ ἱεροκήρυκος μοναχοῦ διὰ τὴν διαποίμανσιν τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ εἶναι καταφανὴς ἐν τῇ Διαλέξει. 'Ο Βρυέννιος ἔχει θέσει ὡς σκοπόν του τὴν παραμυθίαν τῶν χειμαζομένων χριστιανῶν. 'Επομένως οὐδεμίαν κατάπληξιν προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ταλισμάνης παρουσιάζεται εἰς τὸ τέλος τῆς συνεντεύξεως πιστεύων εἰς τὴν χριστιατικὴν ἀλήθειαν, ζητῶν τὸ βάπτισμα καὶ πυνθανόμενος περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας, μολονότι ὁ συγγραφεὺς ἀπομακρύνεται οὕτω τῆς σχετικῆς παραδόσεως[2]. Ἄλλωστε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς συζητήσεως εἶναι καταφανὴς ἡ προσπάθεια τοῦ χριστιανοῦ μοναχοῦ νὰ παρουσιάσῃ τὸν συνομιλητήν του εὐκόλως ἀποδεχόμενον τὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ὁ συνομιλητὴς εἶναι μωαμεθανὸς διδάσκαλος καὶ ἱεροκήρυξ λαμβάνει, ἐκ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς, χαρακτηριστικὴν σημασίαν. 'Η ὅλη συνέντευξις ἀποδεικνύεται οὕτω «τεχνητὴ» καὶ μὴ ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα τῶν χρόνων καθ' οὓς συνεγράφη. 'Εν τῇ σκέψει ὅμως τοῦ ἱεροκήρυκος 'Ιωσὴφ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος.

6) Παρὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ παριφρονήσωμεν τὴν βαθεῖαν θεολογικὴν μόρφωσιν καὶ τὴν διαλεκτικὴν καὶ ἀποδεικτικὴν ἱκανότητα τοῦ συγγραφέως. Ὅταν ἐξετάζῃ τὰ δύο ἀκανθωδέστερα θέματα τοῦ ἰσλαμο-χριστιανικοῦ διαλόγου, δηλαδὴ τὸ μυστήριον τῆς θείας σαρκώσεως καὶ τὸ δόγμα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὁ Βρυέννιος ἐμφανίζεται ὡς θεολόγος ἐξαίρετος καὶ βαθύς[3].

'Εν κατακλεῖδι θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ «Διάλεξις μετά τινος 'Ισμαηλίτου» παρουσιάζεται ὡς τὸ πλέον προσωπικὸν ἐξ ὅλων τῶν ἔργων τοῦ εἴδους του καὶ βαθέως θεολογική, ἐκπληροῖ δ' ἀπολύτως τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον συνετέθη, μολονότι τὰ ὑπ' αὐτῆς ἐξεταζόμενα θέματα εἶναι γνωστότατα.

Ρουσάνος..., 'Αθῆναι 1935, σσ. 283-284. Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος ὑπεραπολογητικός..., ἐκδοθεὶς ὑπὸ 'Ι. Καρμίρη ἐν 'Εκκλησία 16 (1936), 215-219 καὶ 235-239.

1. Βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς Ν. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 43-48, καὶ Α. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 130-144.

2. Εἰς μόνην τὴν Διάλεξιν Εὐθυμίου τοῦ Μοναχοῦ ὁ μωαμεθανὸς συνομιλητὴς παρουσιάζεται μεταστρεφόμενος καὶ ζητῶν νὰ βαπτισθῇ.

3. Εἰς τὰ συνοδεύοντα τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου σχόλια περιοριζόμεθα εἰς μόνα τὰ θέματα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ἰσλαμο-χριστιανικὸν διάλογον.

Β' ΚΕΙΜΕΝΟΝ

Τοῦ σοφωτάτου Βρυεννίου μοναχοῦ μετά τινος ἰσμαηλίτου διάλεξις.

ΙΣΜΑΗΛ. *Χρὴ τὸν ἐχέφρονα μὴ χαλεπαίνειν ἐφ' ᾧ ἥκει τις ἀπορούμενον πυνθανόμενος, δοκιμάζειν δὲ τὴν πεῦσιν, κἂν μὲν δύναται λῦσαι, τῷ θεῷ χάριν ὁμολογεῖν, εἰ δ' οὔ, τῇ τοῦ πυνθανομένου παρρησίᾳ μὴ δυσχεραίνειν, κἄν τι καὶ τολμηρότερον τῷ λόγῳ συμπλέκεται, μηδὲ θράσους γράφεσθαι καὶ αὐθαδείας τὸν φιλαλήθως φιλοπευστοῦντα, ἀποδέχεσθαι δὲ μᾶλλον τῆς διαθέσεως, ἐφ' ᾧ μὴ καθ' ὑπόκρισιν τοῦτο ποιεῖ οὐδὲ πρὸς τέρψιν, ἀλλὰ πρὸς ὠφέλειαν αὐτῷ ἀφορᾷ τὰ τῆς προσελεύσεως. ὑπὲρ ἧς κἀγώ σοι, θαυμάσιε, προσιών, τολμηρότερον ἢ προσήκει τῷ λόγῳ κεχρήσομαι. τῆς σῆς δ' ἄρα συνέσεως ἐνεγκεῖν μου τὴν παρρησίαν καὶ λῦσαι τὰς ἀπορίας μοι.*

ΙΩΣΗΦ. *Πρῶτον τίς εἶ καὶ πόθεν, εἰπέ· καὶ περὶ ποίας τῶν ἐπιστημῶν βούλει πυνθάνεσθαι* [1]*; ὁρῶ γάρ σου τὴν ἀναβολὴν ἀσυνήθη τοῖς ὧδε καὶ τῆς φωνῆς σου ὡς ἀλλογλώσσου αἰσθάνομαι.*

ΣΤΟΣ. *'Εγὼ 'Ισμαὴλ καλοῦμαι, τό τε γένος καὶ τὴν θρησκείαν ἰσμαηλίτης εἰμὶ καὶ τὴν ἀξίαν ταλασιμάνης καὶ ἐκ Λαοδικείας μὲν ὁρμῶμαι τῆς ἐν Φοινίκῃ, πυθέσθαι δὲ βούλομαι περὶ ζητημάτων τῆς καθ' ὑμᾶς τοὺς χριστιανοὺς πίστεως* [2].

---

5 *εἰ δ' οὔ* : *εἴτ' οὖν* K *εἰ δ' οὖν* ΠΒ *κἄν τι* : *κἄν τε* Π 10 *δὲ* Β 15 *τε παραλ.* Π 17 *τοὺς χριστιανοὺς* : *χριστιανῶν* K

---

1. 'Ο συγγραφεὺς παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὡς διδάσκαλος καὶ πανεπιστήμων· οἱοσδήποτε δύναται νὰ τὸν πλησιάσῃ καὶ νὰ συζητήσῃ μετ' αὐτοῦ ἐπὶ διαφόρων προβλημάτων. 'Η ἐρώτησις ὅμως ἐνταῦθα εἶναι μᾶλλον ἐσκεμμένη· ὁ συγγραφεὺς θέλει προφανῶς νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ συζήτησις προυκλήθη ὑπὸ τοῦ ἰσμαηλίτου καὶ οὐχὶ ὑπὸ τοῦ χριστιανοῦ. Εἰς ἁπάσας τὰς μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μωαμεθανῶν Διαλέξεις, ὁ προκαλῶν εἶναι πάντοτε ὁ μωαμεθανός. (Βλ. τὰ σχετικὰ διαλογικὰ ἔργα τῶν 'Αβουκάρα, Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Σαμωνᾶ, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, πρόσθεν σ. 150, σημ. 1, 2, 3, 4 καὶ σ. 151, σημ. 2). Συχνάκις δ' ὁ χριστιανὸς παρουσιάζεται δυσανασχετῶν ἢ καὶ βίᾳ πρὸς τὴν συζήτησιν ἀγόμενος· τοιαύτη π.χ. ὑπῆρξεν ἡ περίπτωσις διὰ τὸν Γεννάδιον Σχολάριον καὶ τὸν Π. Νικούσιον.

2. Τὸ ὄνομα τοῦ ξένου εἶναι συνηθέστατον, ἡ δὲ προέλευσίς του πιθανή. 'Ο ὅρος «ἰσμαηλίτης» σημαίνει ἐνταῦθα οὐχὶ τὸν ὀπαδὸν τῆς αἱρέσεως τῶν ἰσμαηλιτῶν ἀλλὰ τὸν μωαμεθανὸν ἐν γένει. (Βλ. ἐτυμολογίαν τοῦ ὅρου εἰς: 'Ιωάννου Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ Γνώσεως, PG 94, 764 A. 'Ανωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ, PG 104, 1448 B. Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ, Πανοπλία, PG 130, 1332). Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ ἰσμαηλίτης

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Λέγε ἑτοίμως ὃ βούλει. εἰς τοῦτο γὰρ ἐγὼ μέσην τήνδε τὴν πόλιν οἰκῶ, ἵνα πᾶσι τοῖς πυνθάνεσθαι θέλουσιν ἕτοιμος ὦ πρὸς ἀπόκρισιν.*

ΑΣΕΒΗΣ. *Τοῦτο κἀμὲ κεκίνηκε προσελθεῖν, τὸ τῆς σῆς ἀγχινοίας ἐπιεικὲς καὶ εὐπρόσιτον, ἐπεὶ ἄλλως οὐδ' εἰς πρόσωπόν σοι ὀφθῆναι ἐτόλμησα*[1].

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Τίνα οὖν σοι τὰ ἀπορούμενα, φράσον καὶ μὴ τρῖβε τὸν χρόνον.*

ΠΛΑΝΟΣ. *Ὡς ἀναγκαῖα καὶ σοφὰ καὶ τῶν ὅτι μάλιστα λυσιτελεστάτων εἰς μάθησιν καὶ οὐκ ἐμοὶ μελετηθέντα νῦν πρῶτον, ἀλλὰ τοῖς ἡμῶν διδασκάλοις ἔκπαλαι ὡς ἰσχυρὰ κατὰ χριστιανῶν μελετώμενα.* [3] *καὶ δὴ προτεινόμεθα· ἐπὶ τίνι σκοπῷ ἦλθεν ὁ Χριστὸς εἰς τὸν κόσμον*[2];

. . . .

ΑΛΗΘΗΣ. *Ἵνα τὸν Ἀδάμ, ἤτοι πάντα τὸν θέλοντα ἄνθρωπον, ἀναγάγῃ πάλιν εἰς τὸ μέγιστον ἐκεῖνο ἀξίωμα, ᾧπερ αὐτὸς ἐβούλετο ὁ θεὸς ἐξ ἀρχῆς αὐτὸν ἀποκαταστῆσαι, τὸ δὲ ἦν θεὸν θέσει γενέσθαι καὶ εἶναι μετὰ τὸν φύσει θεόν· ὃ δὴ κατορθώσας ὁ Λόγος, κρεῖττον ἢ κατὰ λόγον ἀνθρώπινον ἀφθαρτίσας καὶ ἀπαθανατίσας, εἰς τὸ καὶ θεὸν εἶναι πάλιν τὸν ἄνθρωπον ἐπανήγαγεν.*

[4] ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Ἐν τοῖς προφήταις ὁ θεὸς καὶ πατὴρ καταλλαγεὶς τῇ ἀνθρωπότητι, ὡς καὶ ἐνώπιος ἐνωπίῳ τισὶ τούτων λαλεῖν, τίνος χάριν τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν αὖθις, καθὼς ὑμεῖς λέγετε, ἀπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον*[3];

---

20 *ἑτοίμως* K 26 *ἐκ παλαιῶς* Π 29 *ὅπερ* ΚΠ 31 *ὁ δὴ* Π 32 *ἀποθανατίσας* K

εἶναι *ταλασιμάνης* ἢ *ταλισμάνος*, δηλ. διδάσκαλος τοῦ λαοῦ καὶ οὐχὶ ἁπλοῦς πιστός. Ἡ τοιαύτη προτίμησις εἶναι συνήθης. (Βλ. τὰ σχετικὰ διαλογικὰ ἔργα τῶν Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Σαμωνᾶ, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου). Ἐνίοτε ἡ Διάλεξις γίνεται μετὰ ἢ ἐνώπιον ἐξεχουσῶν προσωπικοτήτων ἢ ἀπευθύνεται εἰς τὰ πλέον ἐπίσημα πρόσωπα οὕτω π.χ. τὰ ἔργα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, τοῦ Γεωργίου Ἀμιρούτζη καὶ τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου ἀπευθύνονται εἰς τὸν σουλτάνον Μεχμὲτ Β· τὸ ἔργον τοῦ Ἀρέθα ἀπευθύνεται εἰς μουσουλμάνον κυβερνήτην τῆς Ἀνατολῆς.

1. Αἱ τοιούτου εἴδους ἐκφράσεις μαρτυροῦν τὸν πρὸς τὸν διδάσκαλον θαυμασμὸν (βλ. καὶ στ. 254 - 257).

2. Πρὶν ἢ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ μυστηρίου τῆς σαρκώσεως, ὁ Βρυέννιος ἐξετάζει πλεῖστα ὅσα θέματα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν σάρκωσιν καὶ ἀποδεικνύοντα τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς. Ἡ πρώτη ὅμως αὕτη ἐρώτησις δὲν εἶναι σαφής. Οἱ μωαμεθανοὶ γνωρίζουν τὸν σκοπὸν τῆς ἐλεύσεως (ἀποστολῆς) τῶν προφητῶν (βλ. στ. 33 - 35). Εἶναι ὅμως ὁ Χριστὸς ἁπλοῦς προφήτης ἢ ὁ σαρκωθεὶς υἱὸς τοῦ Θεοῦ;

3. Ὁ μωαμεθανὸς δὲν κατανοεῖ τὴν περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Διὰ τοῦτο ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν προφητῶν, ἥτις συνίσταται εἰς τὴν «καταλλαγὴν» τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν «ἐπαναφορὰν» αὐτῶν εἰς τὴν τήρησιν τῶν θείων ἐντολῶν (βλ. L. Cardet, Le sens du prophétisme en Islam, ἐν Revue Thomiste, 1966).

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Οὐ κατηλλάγη, ἀλλὰ δι' ἀγγέλων ἁγίων*[1] *περὶ ὧν εἴχομεν χρείαν ἐλάλησε τῶν προπατόρων καὶ προφητῶν τισιν, ἀλλ' οὐχ ἅπασι, καὶ ζῶσι μόνοις, οὐχὶ καὶ τοῖς τεθνεῶσιν. ὁ δὲ τοῦ θεοῦ υἱὸς ἐλθὼν τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεῦσαι θελήσαντας, τοὺς ζῶντας καὶ τοὺς ἐν ᾅδου πάντας, πάντων δεινῶν ἠλευθέρωσε, τὰ σώματα ἰάσατο, τὰς ψυχὰς ἐρρύσατο, τοὺς δαίμονας κατήργησε καὶ εἰσέτι καὶ νῦν καταργεῖ· οὐδὲ γὰρ ἐνεργοῦσιν ὡς πρότερον.*

[5] ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Διατί μὴ προστάγματι μόνῳ τὸν κρατοῦντα τύραννον τοῦτον καταβαλὼν ἀφήρπασε τῶν ἐκείνου χειρῶν καὶ τῆς φθορᾶς τὸν ἄνθρωπον διεσώσατο*[2]*;*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Ὅτι ἀδικία παρ' αὐτῷ οὐκ ἔστιν οὐδ' οὐ μὴ γένηται· ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἑκουσίως ὑπέκυψε τῷ ἐχθρῷ καὶ ἥττηται κατὰ κράτος καὶ δεδούλευκε, πεπραμένος ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας. ἦν οὖν οὐκ εὐπρεπές, ἄλλου ἄλλῳ ἑαυτὸν ὑποτάξαντος, ὑφ' ἑτέρου τῆς ἑκουσίου δουλείας ἀπαλλαγῆναι, ὅπερ μετὰ λόγου καὶ σὺν δικαίῳ γέγονεν ἄν, εἰ βίᾳ καὶ οὐχ ἑκὼν ὁ ἄνθρωπος τῷ ἀπατήσαντι ὑπετάγη.*

---

36 *οὐκ ἀπηλλάγη* Κ 39 *ἐλευθέρωσε* ΠΒ 47 *ἦν* Π 49 *ἡ βία* Κ

---

1. Τὸ Κοράνιον παραδέχεται ὅτι ὁ Θεὸς μόνῳ τῷ Μωυσεῖ ὡμίλησεν ἐνώπιος ἐνωπίῳ (4 : 164). Ἡ μεταγενεστέρα ὅμως μουσουλμανικὴ παράδοσις συνέθεσε τὴν διήγησιν τῆς «Ἀναλήψεως τοῦ Μωάμεθ». Οὕτως ὁ Μωάμεθ δέχεται τὸν κορανικὸν νόμον ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ Θεοῦ καὶ ἔμπροσθεν τοῦ θείου θρόνου, ὁμιλῶν τῷ θεῷ ἐνώπιος ἐνωπίῳ. Ὁ Βρυέννιος ἀποφεύγει πρὸς στιγμὴν πᾶσαν ἀναφορὰν εἰς τὸν Μωυσῆν. Θὰ τὸ κάμῃ ὅμως βραδύτερον (στ. 563 - 564). Τὴν αὐτὴν στάσιν σιωπῆς εἶχε τηρήσει καὶ ὁ Βαρθολομαῖος (PG 104, 1384 D - 1388 A), ἐνῷ ἄλλοι ἀπολογηταὶ ὁμιλοῦν περὶ αὐτοῦ διὰ ν' ἀποδείξουν ἀκριβῶς τὴν ὑπεροχὴν τοῦ θεόπτου Μωυσέως ἔναντι τοῦ ψευδοπροφήτου Μωάμεθ. Συγχρόνως προσπαθοῦν νὰ ἀναιρέσουν τὴν παράδοσιν καθ' ἣν ὁ Μωάμεθ «εἶδε» τὸν Θεόν. Βλ. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1384 D - 1388 A, 1392 B - D, 1432 B - C. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 732 D - 733 B. Ριχάρδου, Confutatio..., PG 154, 1045 A - B, 1120 C - 1124 B. Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Λόγοι..., PG 154, 628 C, 676 C - 685 B. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διάλεξις..., ἔκδ. E. Trapp, σσ. 51 - 53. Ἐκτενῆ διήγησιν τῆς «Ἀναλήψεως τοῦ Μωάμεθ» καὶ ἀναίρεσιν αὐτῆς εὑρίσκομεν εἰς τὸν κώδικα 110 τῆς Μονῆς Παντελεήμονος (Ἄθω), φφ. 260β - 267β, ἀγνώστου συγγραφέως τοῦ ιθ' αἰῶνος. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πολεμικοῦ αὐτοῦ ἔργου συνίσταται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγράψας αὐτὸ ἠρύσθη ἐκ δυτικῶν πηγῶν.

2. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἐσκεμμένη ἐξυπηρετοῦσα τὸ γενικὸν σχεδιάγραμμα τοῦ ἔργου. Εἰς τὸ στόμα ὅμως τοῦ Ἰσμαὴλ ἀποβαίνει ἄστοχος, ἐφ' ὅσον ὁ μωαμεθανισμὸς παραδέχεται ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος. Ἡ ἀποστολὴ ὅμως τῶν προφητῶν εἰς τὸν κόσμον ἀποδεικνύει κατὰ τὸ Κοράνιον (20 : 115 - 117, 7 : 171 - 172. Βλ. καὶ A. Argyriou, Rémarques sur quelques aspects théologiques de la conception coranique de l'Histoire, Strasbourg 1962, σσ. 66 - 73) τὸν σεβασμὸν τοῦ θεοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα καὶ ἐλευθερίαν.

3 - 7 - 1967

[6] ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Τί δήποτε μὴ πέπομφεν ἄγγελον εἰς τὸ σῶσαι τὸν ἄνθρωπον, ἅγιον ὄντα καὶ γενναιότερον τοῦ ἀπατεῶνος*[1];

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Ὅτι γενόμενος μὲν ἄνθρωπος καὶ αὐτὸς ἀπόλλυσι τοῦ εἶναι ὅπερ ἐστί, μένων δὲ εἰς τὸ κατὰ φύσιν ἀδυνατεῖ τοὺς ἁμαρτήσαντας δικαιοῦν ἢ ζωῶσαι τοὺς τεθνεῶτας ἢ ἀφθαρτίσαι τοὺς ἐφθαρμένους, καὶ ὅλως δὲ χώραν οὐκ ἔχει τὸ τροπῇ καὶ αὐτὸ ὑποκείμενον ἀτρεψίαν ἑτέροις χαρίζεσθαι.*

[7] ΙΣΜΑΗΛ. *Καὶ τίνος χάριν μὴ φύσιν ἑτέραν κτίσματος ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παραγαγὼν εἰς τὸ εἶναι δι' ἐκείνης τὴν πεσοῦσαν φύσιν ἀνέστησεν;*

ΙΩΣΗΦ. *Εἴ τινι φύσις ἀγγέλων ἀδυνατεῖ βοηθεῖν, τίς ἂν ἑτέρα φύσις ἰσχύσει⟨ε⟩ χεῖρα ταύτῃ βοηθείας ὀρέξαι τοῦ ῥύσασθαι μὲν τῆς τυραννούσης χειρὸς καὶ λύσιν παρασχεῖν τῶν ἡμαρτημένων καὶ πρὸς τούτοις ἀθανασίαν χαρίσασθαι; δι' ἀνθρώπου τοίνυν ὁ θάνατος καὶ δι' ἀνθρώπου ἡ σωτηρία.*

[8] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Διατί μὴ ἐκ τῆς αὐτῆς φύσεως ὁμογενῆ καὶ συμφυῆ ἄνθρωπον τῷ Ἀδὰμ εἰς βοήθειαν ἀποστείλας τοῦτον τοῦ πτώματος ἤγειρεν;*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Οὐχ ἕνα καὶ δύο, οὐ δέκα οὐδ' ἑκατόν, ἀλλὰ μυρίους τοιούτους ἀπέστειλε·*[2] *καὶ μαρτυροῦσιν οἱ προαποσταλέντες προπάτορες, πατριάρχαι, προφῆται, βασιλεῖς καὶ κριταί.*

ΑΣΕΒΗΣ. *Πῶς οὖν, παρ' αὐτοῦ ἐπὶ τοῦτο σταλέντες, ῥύσασθαι τοῦτον οὐκ ἴσχυσαν;*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ὅτι ἑνὸς ἑκάστου δικαιοσύνη μόγις σῴζειν αὐτὸν ἢ οὐδ' αὐτὸν ἴσχυε, πᾶσα γὰρ δικαιοσύνη ἀνθρώπου, φησίν, ὡς ῥάκος ἀποκαθημένης ἐνώπιον τοῦ θεοῦ· ἔπειτα δὲ καὶ ἀνθρώπων οὐδεὶς ἀναμάρτητος, οὐδ' ἂν μία ἡμέρα ᾖ ὁ βίος αὐτοῦ ἐπὶ γῆς.*

---

69 - 70 Ἠσ. 64,6.

---

54 *ἀφθαρτίσας* Π *δὲ* παραλ. Κ 58 *ἰσχύσῃ* ΠΒ 62 *ὁμονογῆ* ΠΒ *συμφιᾶ* Β 68 - 69 *μόγις... δικαιοσύνη* παραλ. ΠΚ 69 *φησὶν* : *φύσιν* Κ

---

1. Οἱ ἄγγελοι κατὰ τὸ Κοράνιον εἶναι φορεῖς τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ (97 : 4, 70 : 4, 32 : 4, 16 : 2, 35 : 1, 40 : 170, 22 : 74, 66 : 6) καὶ τῆς ἀποκαλύψεως (81 : 19, 26 : 193, 16 : 104, 11 : 20, 2 : 91, 92, 185). Διὰ τὴν καταλλαγήν του ὅμως μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν σύναψιν συνθήκης μετά τινος ὁμάδος ἀνθρώπων ὁ Θεὸς ἐκλέγει ἕνα προφήτην ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα (38 : 47, 3 : 174, 37 : 70 - 71, 26 : 105, 15 : 4, 80, 43 : 5, 23 : 32, 46, 17 : 16, 16 : 38, 30 : 8, 40 : 5, 28 : 75, 10 : 48, 7 : 92).

2. Τοιαύτη εἶναι κυρίως ἡ διδασκαλία τοῦ μωαμεθανισμοῦ. Κατὰ τὸ Κοράνιον ἐκτὸς τῶν 26 βιβλικῶν ἢ ἐξω - βιβλικῶν προφητῶν, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι γνωστά, ὁ Θεὸς ἀπέστειλε πλῆθος προφητῶν, ἐφ' ὅσον οὐδεμία πολιτεία ἔμεινεν ἄνευ προφήτου καὶ ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως ἕκαστος προφήτης θὰ εἶναι «μάρτυς» διὰ τὸν λαόν του (βλ. A. Argyriou, Remarques..., σ. 61). Ἡ μουσουλμανικὴ παράδοσις προσεπάθησε νὰ καθορίσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν προφητῶν (βλ. Ἀνωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ, PG 104, 1452 C - D Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1416 B - D. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 36 B - C).

[9] ΠΛΑΝΟΣ. *Τίνος ἕνεκα ἄγγελος μὲν οὐ γέγονεν εἰς τὸ σῶσαι ἀνθρώπους, ἅτε τιμιωτέρου καὶ αὐτοῦ ἐγγυτέρω τῆς τῶν ἀγγέλων οὐσίας, ἀλλ' ἄνθρωπος;*

ΑΛΗΘΗΣ. *Ὅτιπερ, εἰ οὕτω παραγέγονεν εἰς τὸν κόσμον, φαντασίᾳ ἐνομίσθη ἐλθεῖν ἀλλ' οὐκ ἀληθείᾳ, ἐπεὶ ὁ ἄγγελος ἀψηλάφητος καὶ ἄυλος καὶ ἀσώματος, καὶ προσέτι ψιλὸς ἄγγελος ἔδοξε μόνον, οὐ μὴν καὶ θεός.*

ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Διατί μὴ γέγονε καὶ ἄγγελος εἰς τὸ σῶσαι τοὺς ἐκπεσόντας ἀγγέλους, ὡς ἐνηνθρώπησε τοῦ σῶσαι μόνον τὸν ἄνθρωπον;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Ὅτι διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀλλ' οὐ διὰ τὸν ἄγγελον τόδε τὸ πᾶν συνεστήσατο καὶ ὅτι ἐνταῦθα μὲν ὅλον τὸ γένος, ἐκεῖ δὲ μέρος τῶν πάντων ἐκπέπτωκε· καὶ διότι ὁ μὲν ἄνθρωπος πεσὼν μετενόει, τῶν δ' ἀγγέλων ἡ πτῶσις ὑπερηφανίας παραίτιος ἀμετανοήτου καὶ ἀπογνώσεως· καὶ ὅτι ὁ μὲν ἄγγελος, ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ τέλειος ὢν καὶ πλανηθεὶς καὶ πλανήσας, ἅτε φθονερός, παρωράθη, ὁ δὲ ἄνθρωπος, καὶ ὡς ἀτελὴς ὢν καὶ φθονηθεὶς καὶ πλανηθεὶς μόνον, ὡς ἐλέους ἄξιος, ἐλέους ἠξίωται.*

[11] ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Καὶ τί δήποτε μὴ μόνον ψυχὴν ἄυλον ἀλλὰ καὶ σῶμα ἔνυλον ἔλαβεν; ἤρκει γὰρ τεθεωμένη ψυχὴ πάσας τὰς ἐν ᾅδου ψυχὰς ἐκλυτρώσασθαι.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Ὅτι μὴ μόνον ψυχῇ ἀλλὰ καὶ σώματι ὁ ἄνθρωπος ἥμαρτε καὶ οὐ τοὺς ἐν ᾅδου νεκροὺς μόνον ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπιζῶντας καὶ τοὺς εἰς τὸ ἑξῆς πάλιν γεννηθησομένους ἐλευθερῶσαι ἐλήλυθεν. ἡ ψυχὴ οὖν μετὰ τῆς θεότητος τὰς ψυχάς, καὶ τὸ σῶμα μετὰ τῆς αὐτῆς τὰ σώματα τῆς φθορᾶς ἐλυτρώσατο.*

[12] ΙΣΜΑΗΛ. *Διατί μὴ γυμνῇ τῇ θεότητι ἀλλὰ διὰ πετάσματος τῆς σαρκὸς ἡμῖν ὤφθη τοῖς ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τοῖς ἐν ᾅδου δὲ μετὰ τῆς ψυχῆς;*

ΙΩΣΗΦ. *Οὐχ ὅτι ἐκεῖνος ἐν τούτῳ ἀδυνατεῖ, ἄπαγε, ἀλλ' ὅτι οὐδεὶς ἠδύνατο στέρξαι τὴν αὐτοῦ παρουσίαν, ὥς ἐστι φαινομένου, ποσῶς· ἐν γὰρ τῷ ῥυπαρῷ τῷδε σώματι μένων ὁ ἄνθρωπος, εἰ καὶ ἁμαρτίας ἐχόμενος, ἀνάξιος καὶ ἀδύνατος τοιαύτην δόξαν θεάσασθαι.*

[13] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Τίνος χάριν μὴ πᾶσιν ἀλλὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἐν σαρκὶ πεφανέρωται; ἔδει γὰρ τοῖς ἁπανταχοῦ γῆς φανῆναι· ἐπ' ἴσης γὰρ πάντων θεὸς καὶ ὑπὲρ πάντων ἐπ' ἴσης ἐλήλυθεν.*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ἰουδαίοις μὲν ὡς εὐσεβεστέροις καὶ ὁμοφύλοις καὶ τὸν αὐτοῦ πατέρα θεὸν δοκοῦσιν ὁμολογεῖν, οὐ πᾶσι δέ, ὅτι ὡς ἄνθρωπος περιγραπτὸς ἀλλ' οὐχὶ ὡς θεὸς ἀπερίγραπτος παρεγένετο. εἰ δὲ πᾶσιν ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ κἂν τῇ αὐτῇ ἐφάνη μορφῇ, δοκήσει πάλιν, οὐκ ἀληθείᾳ, καὶ πάσης πλάνης ἀνάπλεω τὰ τῆς οἰκονομίας ἅπασιν ἂν ἐνομίσθη, τοῖς τότε καὶ ἡμῖν τοῖς μετέπειτα.*

[14] ΑΣΕΒΗΣ. *Διατί ὑπὲρ πάντων ὁμοίως ἐλθών, μὴ πάντας ἄρδην διέσωσε τοὺς ἀνθρώπους;*

---

81 *διότι : δι' ὃ* ΠΚΒ 96 *εἰ καὶ : ἢ καὶ* Β

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ὅτι οὐ βίᾳ καὶ τυραννίδι, αὐτεξουσιότητι δὲ μᾶλλον τὴν ἀρετὴν καὶ ἀφ' ἡμῶν, οὐκ ἐξ ἄλλου, πορίζεσθαι δίκαιον*[1].

[15] ΠΛΑΝΟΣ. *Ἀλλὰ πῶς, θεὸς ὤν, ἐνηνθρώπησεν*[2];
ΑΛΗΘΗΣ. *Ὑπὲρ κατάληψιν*[3], *ἄνθρωπε· εἰ γὰρ τοιαύτη τις ἦν ἡ τοῦ θεοῦ οἰκονομία,*

---

1. Αἱ μεταξὺ τῶν παραγράφων 9 καὶ 14 περιεχόμεναι ἐρωτήσεις τοῦ Ἰσμαηλίτου δὲν ἀποτελοῦν « σημεῖα ἀντιλεγόμενα » μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν. Τὸ βασικὸν πρόβλημα εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὑψίστης ἐκφράσεως τοῦ σωτηριολογικοῦ ἔργου τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ (βλ. π.χ. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις... Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ Ἀπολογίαι. Ἀνωνύμου (= Ρικάρδου), Confessio, PG 154, 1152 B - 1169 A. Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας, Œuvres complètes, τόμ. III).

2. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι καὶ τῆς παραγράφου 24, ἡ Διάλεξις στρέφεται περὶ τὸ μυστήριον τῆς σαρκώσεως. Τὸ δόγμα τοῦτο τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀποτελεῖ μίαν ἐκ τῶν οὐσιωδῶν μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν διαφορὰν (βλ. τὴν Ἐπιστολὴν Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου πρὸς τὸν σουλτάνον Μεχμὲτ Β', ἔκδ. Γ. Ζώρα, Ἀθῆναι 1953), τὴν ἐξέτασιν δ' αὐτοῦ ἀπαντῶμεν εἰς ὅλα γενικῶς τὰ σχετικὰ χριστιανικὰ κείμενα, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφὴν πολεμικῆς τῆς κορανικῆς χριστολογίας, εἴτε ὑπὸ μορφὴν ἀπολογητικὴν (= ἐξήγησις τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος). Βλ. Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ Γνώσεως, PG 94, 765 A 10 - C 10, 768 B 8 - D 4. Ἀνωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ 104, 1452 D - 1453 B Ἀβουκάρα, Διάλογοι, ἀριθμ. 23, 25, 35, 36. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., 104, 1409 B - 1412 A. Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 712 B - C, 716 A - 717 A, 724 C - 728 B, 733 B - 736 B, 737 A - C, 740 A - B, 740 B - D, 745 C - 748 B, 768 C, 769 D - 772 B, 777 C - 780 B, 802 D - 805 D. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις 131, 20 D 14 - 25 C 10, 28 B 1 - C 5, 29 A 14 - 32 A 10. Ἀρέθα, Ἐπιστολή..., ἐν Byzantion 24 (1954), σσ. 294 - 296, 301 - 302. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Ἐπιστολή, ἐν ΔΙΕΕ Γ' (1889), 231 - 232. Ριχάρδου, Confutatio..., PG 154, 1044 B - 1045 A, 1096 B - 1097 A, 1140 D - 1148 B. Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Λόγοι, PG 154, 652 A - 673 C καὶ τὰς 4 Ἀπολογίας, PG 154. Μανουὴλ Παλαιολόγου, Διαλέξεις, ἀριθμ. 7 - 13 καὶ 21 - 24. Διὰ τὸν σκοπὸν τῆς σαρκώσεως βλ. κυρίως Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις, Ἀρέθα, Ἐπιστολὴ καὶ Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι.

3. «*Ὑπὲρ κατάληψιν*». Οἱ χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ προσεπάθησαν διὰ τριῶν κυρίως ὁδῶν νὰ καταστήσουν νοητὰ εἰς τοὺς μωαμεθανοὺς τὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἰδίᾳ τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τριαδικότητος: α) Διὰ συλλογιστικῶν ἀποδείξεων (κυρίως οἱ Ἀβουκάρας, Νικήτας Βυζάντιος, Μανουὴλ Παλαιολόγος, Γ. Τραπεζούντιος, Γ. Ἀμιρούτζης), β) Διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (οἱ Ἀβουκάρας, Εὐθύμιος Μοναχός, Σαμωνᾶς, Ἀρέθας, Μανουὴλ Παλαιολόγος, Ψευδο - Γεννάδιος), γ) Διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὰς Γραφὰς (οἱ Σαμωνᾶς, Ριχάρδος, Καντακουζηνός, Παλαιολόγος). Παρὰ ταῦτα ὅμως, οὗτοι εἶχον συνείδησιν ὅτι τὰ χριστιανικὰ δόγματα εἶναι ἀντικείμενα πίστεως κυρίως καὶ οὐχὶ λογικῆς κατανοήσεως (βλ. π.χ. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διαλέξεις, τὴν ὑπ' ἀριθ. 9, Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἔκθεσις..., PG 105, 808 A 1 - C 1 καὶ τοὺς ὑπερόχους λόγους τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (ἔκδ. Αὐγ. Καντιώτου, σ. 67), ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τοὺς μωαμεθανούς: Ριχάρδου, Confutatio, PG 154, 1048 B - 1052 A, εἰδικῶς διὰ τὴν σάρκωσιν: Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι, PG 154, 381 - 384.

ὥστε καταληπτὴν αὐτὴν γεννητῇ φύσει εἶναι, οὐκ ἂν ἦν θεία οὐδὲ τοσαῦτα παράδοξα πάντως ταύτῃ ἐπηκολούθησε, καὶ μετὰ τοῦτο, ῥοπὴν ἐπὶ τὰ χείρω καὶ ἀλλοίωσιν αὐτῆς τῆς θείας φύσεως κατηγόρει. Πῶς δὲ σὺ τολμᾷς τοῦτο περιεργάζεσθαι, ὁ τὰ ἐν ποσὶν ἀγνοῶν καὶ μηδὲ ὅ τι ποτέ ἐστιν οὐκ ἂν εἴποις μοι φῶς ἢ στερέωμα ἤ τι τῶν μετεώρων καὶ ἀοράτων, ἀλλ' οὐδέ τί ἐστι σκώληξ σαφῶς ἐπιστάμενος;

ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Πρὸς τὴν ἐμαυτοῦ ἀφορῶν βδελυγμίαν καὶ τὴν θείαν ἀξίαν ἐκείνην, οὐ θαῦμα πῶς ἀπορῶν λέγω· πῶς, θεὸς ὢν φύσει, θελήσει ἄνθρωπος γέγονε· τοὐναντίον γὰρ ἐμοὶ μᾶλλον τολμηρὸν δοκεῖ καὶ ἀνόητον τὸ λέγειν τὸν φύσει ἀνενδεῆ καὶ ἄχραντον θεὸν καὶ ἀπρόσιτον ὑπὲρ χρείας ἀνθρώπων σάρκα φορέσαι καὶ γενέσθαι ἄνθρωπον ὑμῖν ὅμοιον κατὰ πάντα*[1], *εἶτα τοὺς τοῦτο λέγοντας ἐρωτωμένους τὸν λόγον μηδὲν ἀποκρίνεσθαι, ἀλλὰ λέγειν ὑπὲρ κατάληψιν, ὡς ὅ γε ἀρνούμενος τοῦτο καὶ ἐν τῇ ἑαυτοῦ περιωπῇ ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον μένειν ἀεὶ τὸν θεὸν διαβεβαιούμενος, οὗτος ἄρα καὶ ἐκδικεῖ καὶ δοξάζει τὸ θεῖον. ἀμέλει δι' αὐτό γε τοῦτο, εἰς ἔλεγχον καὶ πάλιν ἐπερωτῶ· πῶς, θεὸς ὤν, ἄνθρωπος γέγονε, τὸ ἀναξιώτατον τοῦ θεοῦ;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Ὑπὲρ τὸ πῶς καὶ ὡς αὐτὸς ἐπίσταται ὁ φιλάνθρωπος μόνος, σὺ δέ, ὁ τὰ ψηλαφούμενα τῶν κτισμάτων πῶς γέγονεν ἀγνοῶν, τολμᾷς τὸ πῶς ἐπὶ θεοῦ ἐρευνᾶν;*

[16] ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Τί ὧδε κἀκεῖσε περινοστεῖς; εἰς ἐμὲ διδάξαι τὴν σὴν πίστιν οὐκ οἶδας οὐδ' αὐτὸς γινώσκεις τί πιστεύεις. λοιπὸν τίνι τρόπῳ γέγονεν ὁ θεὸς ἄνθρωπος, εἰπὲ τὸν λόγον.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Ἐπίσχες, εὐφήμει καὶ ἐπίστασο, ὡς ἡ τῶν χριστιανῶν πίστις οὐκ ἐν ἀποδείξει λόγων οὐδ' ἐν τῷ συμβαίνειν ταῖς ἀνθρωπίναις δόξαις τὰ πιστευόμενα, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ ὑπὲρ ἀπόδειξιν εἶναι καὶ γνῶσιν ἅπασαν τὸ πιστὸν αὕτη ἔχει καὶ βέβαιον, καὶ τοὺς λόγους δ' οὓς ἀπολογούμενοι λέγομεν, οὐχ ὡς ἀποδείξεις τῆς πίστεως, ἀλλὰ τῆς ἡμετέρας δόξης ὁμολογίαν φαμέν. πᾶν δὲ θεῖον, ᾗ θεῖον, ὑπὲρ πᾶσαν κατάληψιν εἶναι πιστεύομεν· καὶ γὰρ εἴ τι τῶν θείων δι' ἀνθρωπίνων ἐπιχειρημάτων ἀποδείκνυται, αὐτόθεν ἔχει τὸν ἔλεγχον μὴ θεῖον εἶναι ἀλλὰ δοκεῖν, τὸ δι' ἀνθρωπίνης τέχνης πιστοῦσθαι καὶ γνώσεως. τί γάρ ἐστιν ἄνθρωπος ἢ ἀνθρωπίνη σοφία πρὸς τὸ ἀποδεικνύναι τὰ θεῖα καὶ ἀκατάληπτα*[2], *πλὴν*

---

116 *εἴποις μοι* : *εἴποιμι* B 137 *τῷ* : *τὸ* B 139 *εἰ θεῖον* ΠΚ

---

1. Ὁ ἀνωτέρω συλλογισμὸς ἐκφράζει αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τῆς μωαμεθανικῆς διδασκαλίας περὶ σχέσεων Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Βλ. Κοράνιον 42 : 50, 6 : 103, 57 : 3, 4 : 152, 17 : 95 - 96, 10 : 2, 41 : 5, 18 : 10, 3 : 190. Ἐπίσης: L. Gardet et M. A. Anawatti, La mystique musulmane, Paris 1961. A. M. Razik, La Révélation dans l'Islam, ἐν Revue d'Histoire des Religions 100 (1929), 13 - 48.

2. Ἐν τούτοις Νικήτας ὁ Βυζάντιος, Ἔκθεσις..., PG 105, 828 C - 829 B, λέγει ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις, διὰ νὰ γίνῃ ἀποδεκτή, ἔχει ἀνάγκην λογικῶν ἀποδείξεων.

σύ, ὁ τολμηρῶς ἐρωτῶν, εἰπὲ πρῶτον περὶ σαυτοῦ πῶς γέγονας ἄνθρωπος, καὶ τότε διερευνήσεις ἀκριβῶς καὶ δυνήσῃ νοῆσαί τι ἴσως καὶ περὶ τῆς θείας σαρκώσεως, μᾶλλον δὲ μηδὲ τότε· οὐδὲ γάρ, ἐπειδὴ ἡ σὴ γέννησις γέγονε γνώριμός σοι κατά τι, ἤδη γέγονε ἢ γενήσεται καὶ ἡ θεοῦ, οὕτω γὰρ ἂν ἦν κἀκείνη ἀνθρώπου καὶ οὐ θεοῦ. εἰ δ' ἐπὶ ταύτῃ ἀπορεῖς, πῶς ἐρευνᾶν περὶ ἐκείνης τολμᾷς[1];

[17] ΙΣΜΑΗΛ. *Ὑπερβαίνει μου τὸν νοῦν τῆς οἰκονομίας ἡ κατάληψις, καὶ διὸ ταύτην γνῶναι οὐ δύναμαι οὐδὲ πιστεῦσαι ἀνέχομαι.*

ΙΩΣΗΦ. *Τί λέγεις; ἐπειδή σοι καθημένῳ ἐν σκότει ἐπεφάνη τὸ φῶς, οὐ καταδέχῃ τοῦτο; ἀλλ' ἐπεὶ οὐκ οἶσθα τὸ πῶς, παραιτεῖ τὸν φωτισμόν; ὢς τυφλόν σου τὸ ὀξυδερκὲς καὶ ἠλίθιον τὸ σοφὸν καὶ τὸ περίεργον μάταιον! ὥστε λοιπὸν ἐκεῖνα μόνον εἶναι πιστεύεις, ὅσα τῇ γνώσει καταλαβεῖν δύνασαι; εἴ τι δὲ τὸν νοῦν ὑπερβαίνει τὸν σόν, μήτε εἶναι μήτε γενέσθαι ὑπολαμβάνεις;*

ΑΠΙΣΤΟΣ. *Πάντως.*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ἀλλ' ἀπονοίας τοῦτο, ἵνα μὴ λέγω ἀνοίας γνώρισμα. εἰ γὰρ ὁρίσαιμεν, εἴ τι μὲν δυνάμεθα γνῶναι, τοῦτο καὶ μόνον εἶναι, εἴ τι δὲ μὴ νοῆσαι δυνάμεθα, τοῦτο μηδὲ εἶναι τὸ παράπαν, καὶ ὥσπερ ἡμεῖς βουλόμεθα καὶ ἡ ἡμετέρα φρόνησις καὶ εἴδησις ἀπαιτεῖ, οὐ μὴν ἄλλως γίνεσθαι τὰ γινόμενα, ὅρα ποῦ ἀγνωσίας καὶ ἀσεβείας χωρεῖ τουτὶ τὸ ἐννόημα, ἢ μᾶλλον ἡ ματαία ὑπόληψις καὶ ἀνόητος! εὐθὺς γὰρ οἰχήσεται ἡμῖν ἅπαν οὐράνιον καὶ πᾶν ἄυλον καὶ ἀσώματον τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς· καὶ σὺν αὐτοῖς τὰ μέλλοντα ἀγαθά, αὐτός τε ὁ παράδεισος, πάντα τὰ περὶ τὸν θεὸν καὶ πρὸ πάντων αὐτός· ὑπὲρ γὰρ κατάληψιν ταῦτα πάντως καὶ ὑπὲρ νοῦν*[2]*!*

[18] ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ εἴ γε σῶμα φορέσαι τὸν θεὸν ἐχρῆν, ἔδει ἐκ τῶν τιμίων σωμάτων λαβόντα, οἷον οὐρανοῦ, ἡλίου, ἀστέρων, ἢ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἄλλο τιμιώτερον τούτων σῶμα παραγαγόντα ἐκεῖνο ἐνδύσασθαι, οὐχὶ σάρκα ἐκ γυναικείων αἱμάτων δανείσασθαι.*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ἐπίσχες· πρῶτον μὲν οὐχ ὁ οὐρανὸς ἢ ὁ ἥλιος ἢ τῶν ἄλλων ἀστέρων τις ἥμαρτεν, ἵνα ἐκείνου τὸ σῶμα φορέσας θεὸς τῷ ὁμοίῳ τι ὅμοιον ἀνακτήσεται, ἀλλ' ἄνθρωπος καὶ παρέβη τὸν νόμον καὶ πέπτωκεν, ὃς καὶ τοιαύτης βοηθείας ἐδεῖτο οἵας ἄρα καὶ ἔτυχεν. ἔπειτα οὐδὲ ἔοικεν ἑρμηνευτὰς ἡμᾶς εἶναι θεοῦ, πῶς καὶ τίνι τρόπῳ ἐχρῆν τὸ μυστήριον αὐτὸν ἐργάσασθαι τὸ ἀπόρρητον·*

152 *ἦσθα* B 171 *τὸ ὁμοίῳ* B

1. Τὴν αὐτὴν περίπου σκέψιν ἐκφράζει καὶ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός, Ἀπολογίαι..., PG 154, 381 C - 384 D.

2. Τοιαύτη βεβαίως δὲν εἶναι ἡ μωαμεθανικὴ θεολογικὴ σκέψις. Ἀντιθέτως παραδέχεται αὕτη καὶ διδάσκει τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Τοιαύτη εἶναι ἡ σκέψις τῶν λεγομένων « φυσικῶν φιλοσόφων » (βλ. περίπτωσιν τοῦ ἰατροῦ Ραζῆ) διατελούντων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων φυσικῶν καὶ καταδικασθέντων ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας.

καί γε τὸ δοκεῖν οὐχ ὡς ἔδοξεν ἐκείνῳ ἀλλ' ὡς ἡμῖν δοκεῖ βέλτιον εἶναι τοῦτο γενέσθαι λανθανόντως πως σοφωτέρους ἡμᾶς αὐτοὺς οἴεσθαι δείκνυσι καὶ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, τοῦτο δὲ παραφροσύνης ἐσχάτης καὶ πλάνης ἄκρας τεκμήριον. οἷον δὲ καὶ τὸ ἀσύνηθες ἐκεῖνο καὶ ξένον σῶμα τὸ καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν ἥλιον τῇ τιμιότητι ὑπερέχον τοῖς ἀνθρώποις ἐφάνη; ἢ τίς τῷ ἀπροσίτῳ καὶ ἀστέκτῳ προσεγγίσαι ἢ πιστεῦσαι ἠνέσχετο; εἰ γὰρ ἡλίου δίσκῳ προσπελάσαι θνητῇ πάσῃ φύσει ἀδύνατον, τί οὐκ ἂν ὑπέστημεν, εἴ γε τούτου βελτίω φύσις συναναστραφῆναι ἡμῖν προσετέτακτο; πῶς δέ σε κἀκεῖνο παρέδραμεν, ὅτι τὸ τιμιώτερον μὴ μόνον ἡλίου ἀλλὰ καὶ παντὸς κτίσματος ὁρωμένου ὁ ἄνθρωπος πέφυκε; ὃς καὶ τοσοῦτον ἁπάντων σωμάτων ὑπερέχει τῷ τῆς τιμιότητος λόγῳ, ὅσον δούλων δεσπότης καὶ ἀψύχων καὶ ἀλόγων τὸ ἔμψυχον καὶ λογικὸν καὶ θεοῦ κατ' εἰκόνα γενόμενον[1].

ΠΛΑΝΟΣ. *Ναί, ταῦτα πάντα σὺν λόγῳ ἀπέδωκας·* [19] *τὸ δὲ πῶς ἐκ γυναικὸς μόνης σπέρματος δίχα τέλειος ἄνθρωπος ὁ Χριστὸς ἀπιστεῖν με βιάζεται*[2].

ΑΛΗΘΗΣ. *Καὶ πῶς ἐξ ἀνδρὸς μόνου σπέρματος ἄνευ ὁλόκληρος ἄνθρωπος ἡ γυνή;*

ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Πῶς τοῦτο λέγεις οὐκ οἶδα· σαφήνισόν μοι τὸν λόγον πλατύ-*

---

179 *ἢ τίς : εἴτις* ΠΚ 185 *ὅσων* Β

---

1. Καὶ ἐνταῦθα ἡ ἐρώτησις τοῦ 'Ισμαὴλ δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν μωαμεθανικὴν θεολογίαν. 'Ο ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀνώτερον τῶν δημιουργημάτων: ὁ Θεὸς ἐδημιούργησεν αὐτὸν ἐκ τοῦ πλέον πολυτίμου ὑλικοῦ (Κοράνιον 95 : 4)· τὸν ἐδίδαξε τὰ ὀνόματα τῶν λοιπῶν δημιουργημάτων (2 : 29)· διέταξε τοὺς ἀγγέλους νὰ τὸν προσκυνήσουν (95 : 4, 20 : 115, 15 : 30, 38 : 73, 18 : 48, 17 : 63, 7 : 10)· ἡ ἄρνησις τοῦ 'Ιμπλὶς προυκάλεσε τὴν πτῶσιν του (20 : 115, 26 : 95, 15 : 31, 38 : 74, 18 : 48, 17 : 63, 7 : 10, 2 : 32)· ὁ Θεὸς ἔθεσεν σύμπαντα τὸν ὑλικὸν καὶ πνευματικὸν κόσμον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ δυνηθῇ οὗτος νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ἐπὶ γῆς προορισμόν του (βλ. A. Argyriou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 40 - 41)· συγκρινόμενος ὅμως πρὸς τὰ ἄυλα ὄντα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι Bachar = ὂν σαρκικὸν (Κοράνιον 15 : 28, 33, 19 : 17, 26, 38 : 71, 11 : 29, 12 : 33, 21 : 35 - 36).

2. 'Η παροῦσα ἐρώτησις, καθὼς καὶ ἡ ἐρώτησις τῶν στίχων 228 - 231, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν θαυμαστὴν σύλληψιν καὶ γέννησιν τοῦ 'Ιησοῦ, δὲν ἁρμόζουν εἰς τὸ στόμα τοῦ μωσμεθανοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ θρησκεία του παραδέχεται τὴν ἄνευ σπέρματος ἀνδρὸς σύλληψιν καὶ θαυμαστὴν γέννησιν τοῦ 'Ιησοῦ (βλ. Κοράνιον 19 : 16 - 37, 21 : 91, 66 : 12, 4 : 169, 3 : 37 - 42, 52. 'Επίσης S. M. Zwemer, The Moslem Christ, London 1912. F. L. Bakker, Jésus en de Islam, 1955. Abd-Al-Jalil, Marie et l'Islam, Paris 1950. M. Hayek, Le Christ de l'Islam, Paris 1959. H Michaud, Jésus selon le Coran, Neuchatel 1960). Οἱ χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ φαίνονται θέλοντες νὰ δώσουν μίαν λογικὴν ἢ φυσικὴν ἀπόδειξιν τοῦ μυστηρίου τῆς σαρκώσεως. Διὰ τὸν λόγον δ' αὐτὸν ἀσφαλῶς παρουσιάζουν τοὺς συνομιλητάς των ἐρωτῶντας ἐπ' αὐτοῦ (βλ. καὶ Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 21 C - 24 A.

τερον [1], *ἐπεὶ οὐ λύσιν τοῦ ζητουμένου δοκεῖ μοι, ἀλλ' ἀπορίαν ἐπ' ἀπορίᾳ ἐπάγειν μοι.*

[20] ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Φημί· ἐκ τριῶν ὑλῶν διαφόρων πάντη τὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως σύστασιν αἱ θεῖαι Γραφαὶ μαρτυροῦσι, πηλοῦ, πλευρᾶς, σπέρματος· καὶ τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγωγὴν τοῦ γένους ἡμῶν διὰ τριῶν γενέσθαι τρόπων ὡσαύτως πιστεύομεν, πλάσεως, λήψεως, συναφείας· ὧν ὁ μὲν πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος ἴδιοι, ὁ μὲν γὰρ τῷ 'Αδάμ, ὁ δὲ τῇ προμήτορι μόνον ἀποκεκλήρωται, ὁ μέντοι γε τρίτος κοινὸς ἅπασιν ὡμολόγηται. οὗτοι γοῦν πάντες, εἰ καὶ τὸν ἡμέτερον λογισμὸν ὑπερβαίνουσιν, ἀλλ' ἀδιστάκτως πιστεύονται παρ' ἡμῶν, καὶ οὐκ ἐπειδὴ τὸν λόγον οὐκ ἴσμεν αὐτῶν, ἤδη καὶ ὡς ἀδυνάτους αὐτοὺς παραιτούμεθα.*

ΤΑΛΙΣΜΑΝΗΣ. *Μάλιστά γε.*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *'Ως οὖν ἐπ' ἐκείνων οὔτε τῷ πηλῷ τὴν δύναμιν οὔτε τῇ πλευρᾷ οὔτε τῷ σπέρματι ἀλλὰ τὸ πᾶν εἰς τὸν θεὸν ἀναφέροντες ὁμολογοῦμεν ὅτι μόνῳ ἰσχύει τὰ πάντα τῷ νεύματι, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς αὐτοῦ ἀρρήτου ἐκ τῶν πανάγνων αἱμάτων τῆς παναγίας Παρθένου σαρκώσεως, εἰ καὶ τὸν λόγον αὐτῆς ἀγνοοῦμεν, ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ δύναμιν λόγῳ τὸ πᾶν ἀνατίθεμεν· ὁ γὰρ ἐκ μὲν πηλοῦ τὸν ἄνδρα, ἐκ δὲ πλευρᾶς τὴν γυναῖκα, ἐκ δὲ ὁμιλίας ἀνδρός τε καὶ γυναικὸς τὸ ἡμέτερον γένος συνιστῶν, αὐτὸς καὶ σπέρματος ἄνευ, ἐξ αἱμάτων παρθενικῶν, σάρκα ἑαυτῷ συστήσασθαι οὐκ ἀδύνατος. εἰ δ' οὔ, τί σοι τούτων δοκεῖ μεῖζον ἐπὶ θεοῦ, τὸ ἐκ μὴ ὄντων εἰς τὸ εἶναι τὰ ὄντα πάντα παραγαγεῖν καὶ ἰδίαν φύσιν ἑκάστῳ τῶν γενομένων χαρίσασθαι ἢ τὸ τὰς δοθείσας φύσεις αὐτῶν ἀμεῖψαι πάλιν ἐπὶ τὸ κρεῖττον, ὡς βούλεται;*

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Τὸ πρῶτον.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Οὐκοῦν ὁ τὸ πρῶτον ἀκαμάτως νεύματι μόνῳ ποιήσας πιστός ἐστι καὶ τὸ δεύτερον τῷ αὐτῷ λόγῳ ἐργάσασθαι* [2].

ΙΣΜΑΗΛ. *Ἔχει λόγον·* [21] *ἀλλὰ τὸ παράδοξον τοῦ πράγματος καὶ τὸ ἀνάξιον εἶναι τοῦ θεοῦ εἰς τὸ ἀπιστεῖν μᾶλλον, οὐκ εἰς τὸ πιστεύειν, τὰ τοιαῦτα ἐφέλκεται.*

ΙΩΣΗΦ. *Περὶ μὲν τοῦ παραδόξου μάθε ὅτι ἐμοὶ καὶ παντὶ τῷ γε νοῦν ἔχοντι παραδοξότερον σφόδρα δοκεῖ τὸ ἐκ πηλοῦ πλάσαι ἄνθρωπον ἢ ἐξ αἱμάτων συνιστα-*

---

196 *πιάσεως* B 210 *οὐ* : *οὖν* B 212 *αὐτὸν* B

---

1. Τὸ Κοράνιον οὐδόλως ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ 'Αδὰμ δημιουργίαν τῆς Εὔας τῆς ὁποίας οὔτε τὸ ὄνομα ἀναφέρει. Μόνη ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις γνωρίζει τὴν βιβλικὴν αὐτὴν παράδοσιν. 'Η ἐρώτησις ὅμως τοῦ μουσουλμάνου εἶναι ἐνταῦθα δικαιολογημένη ;

2. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι τὸ παρὸν ἐπιχείρημα εὕρηται καὶ ἐν τῷ Κορανίῳ 3 : 52 Βλ. καὶ R. Blachère, Le Coran, Paris 1949, II, σ. 871. M. Hayek, ἔνθ' ἀν., σσ. 89-90. H. Michaud, ἔνθ' ἀν., σ. 23.

μένων ἐν μήτρᾳ σάρκα συστήσασθαι, ἐπεὶ φύσει μὲν ἐκ πηλοῦ χρῖσμα ἢ ὄστρακον γίνεσθαι, ἐκ δ' αἱμάτων τοιούτων σὰρξ συνίστασθαι πέφυκε. περὶ δὲ τοῦ ἀνάξιον εἶναι τοῦτο θεοῦ πρόσχες ὅτι, εἰ γενόμενος σὰρξ ὁ θεὸς ἐξέστη τῆς ἑαυτοῦ φύσεως ἢ ὅλως μετέχει τῶν ἐκείνης ἐλαττωμάτων, ὀρθὸς ὁ λόγος, εἰ δὲ τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει τῶν ἑαυτοῦ μεταδοὺς αὐχημάτων αὐτὸς μεμένηκεν ὡς τὸ πρότερον ἀμετάβλητος, τί τοῦτο παρέκλεψε τὴν ἐκείνου μεγαλειότητα;

ΑΠΙΣΤΟΣ. *Πρὸς τοῦτο ἀντειπεῖν οὐκ ἐμόν*[1]. [22] *πλήν, ἐπείπερ, ὡς φής, ἄνθρωπος γέγονε τέλειος, πῶς ἐκ παρθένου γεγέννηται καὶ τὴν μητέρα παρθένον πάλιν μετὰ τὸν τόκον ἐφύλαξε; σῶμα γὰρ διὰ σώματος διήκειν ἀπαθοῦς αὐτοῦ μένοντος καὶ ἀτμήτου ἀδύνατον.*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Εἰ τὸ ἡλιακὸν φῶς, σῶμα πεφυκὸς ὁρατόν, διὰ παντὸς σώματος διαφανοῦς διῆκον, οἷον ὑέλου, κρυστάλλου, λίθου τιμίου καὶ τῶν τοιούτων, ἀρραγῆ ταῦτα φυλάττει καὶ ἄτμητα καὶ τοιαῦτα οἷα καὶ πρὸ τῆς αὐτοῦ διαβάσεως πεφύκασι, τί θαυμαστόν, εἰ ὁ παντοδύναμος Λόγος τὸ δι' οὗ ἐφάπαξ διῆλθε σῶμα ἐτήρησεν ἄφθορον; μᾶλλον δὲ θαυμαστὸν μὲν καὶ πάνυ καὶ ὑπερθαύμαστον, οὐ μὴν ἀδύνατον τῷ θεῷ οὐδὲ ἄπιστον*[2]. [23] *ἄλλως τε, οὔτε κατὰ τὸν τῆς φύσεως λόγον οὔτε κατὰ τὸν ὑπὲρ φύσιν ἐχρῆν μὴ τὴν παρθενίαν τῆς τεκούσης αὐτὸν ἀσινῆ τηρηθῆναι. κατὰ μὲν τὸν τῆς φύσεως ὧδε, ἔστι δ' ὁ λόγος τῶν διδασκάλων· ἐπειδὴ γάρ, φασί, πᾶσα ἡδονὴ συνημμένον ἔχει τὸν πόνον, ἀνάγκη πᾶσα ἐπὶ τῶν συνημμένως θεωρουμένων τοῦ ἑνὸς μὴ ὄντος, μηδὲ τὸ ἕτερον εἶναι· ὅπου τοίνυν ἡδονὴ τοῦ τόκου οὐ καθηγήσατο, οὐδ' ὁ ἀκόλουθος λοιπὸν ταύτῃ πόνος ἐπηκολούθησε. κατὰ δέ γε τὸν ὑπὲρ φύσιν, ὅτι θεοῦ παρουσία καὶ πραγματεία οὐδενὶ τῶν ὄντων ὀδύνην ἢ φθοράν, χαρὰν δὲ μᾶλλον καὶ ἀφθαρσίαν χαρίζεται.* [24] *ἔπειτα σύ, ὁ δεχόμενος ὅτι ὁ 'Αδὰμ ἄνευ γυναικὸς καὶ δίχα πόνων, παντουργικῇ νεύσει, γυναῖκα ἤνεγκε, διατί μὴ παραδέχῃ ὅτι καὶ ἡ Παρθένος ἄνευ ἀνδρὸς καὶ χωρὶς ὠδίνων ἄνδρα ἔτεκε; τοῦτο γὰρ ὁ λόγος πιστούμενος ἄνωθεν ἐκεῖνο παρέδειξε καὶ ὅτι ἐπὶ θεοῦ οὐ δεῖ τῇ φύσει τῶν πραγμάτων προσέχειν, ἀλλὰ τῇ δυνάμει τοῦ ἐνεργοῦντος πιστεύειν. εἰ γὰρ κατὰ τὴν τῆς φύσεως ἀκολουθίαν καὶ τάξιν καὶ ἐπὶ τῆς τοῦ θεοῦ παρουσίας*

---

234 *καὶ τοιαῦτα* παραλ. Κ 238 *τῆς*¹ παραλ. ΠΚ 243 *ἀπηκολούθησε* Π 246 *παραδέχει* Β 247 - 248 *τοῦτο γάρ... παρέδειξε* παραλ. Κ 248 *ἐπὶ θεοῦ* : *ἐπὶ τοῦ θεοῦ* Κ *οὐ δεῖ* : *οὐδεὶς* Π 250 *ἀκολουθίαν καὶ τάξιν* : *τάξιν καὶ ἀκολουθίαν* ΠΚ

---

1. 'Η συγκατάθεσις τοῦ 'Ισμαὴλ εἶναι βεβιασμένη. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὑπερβατὸς καὶ ἀπρόσιτος θεὸς ἐγένετο ἄνθρωπος εἶναι διὰ τὴν μωαμεθανικὴν θεολογίαν ἀκατανόητον. 'Ως ἐκ τούτου δὲν δύναται αὕτη νὰ κατανοήσῃ τὰ περὶ διακρίσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων.

2. Βλ. καὶ Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 21 D 9 - 24 A 8 καὶ κῶδιξ 268 τῆς Μονῆς Διονυσίου (φ. 526 κἑξ.).

ἀποτελεῖται τὸ πρᾶγμα, οὐ θείας ἐνεργείας δείγματα ταῦτα ἀλλὰ φυσικῆς προόδου ἀποτελέσματα πᾶς τις νομίζων οὔτε παρόντα τὸν θεὸν ἐπιγνώσεται οὔτε ἀπόντα δοξάσει περὶ τῶν πραχθέντων εὐχαριστῶν.

[25] ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ πῶς ἐμοῦ ταῦτα πολλοὺς πολλάκις πυνθανομένου, οὐδεὶς οὕτω μοι, ὥσπερ σύ, ἀπεκρίνατο, ἀλλ' οἱ μὲν ἐβλασφήμουν εἰς τὸν Προφήτην, οἱ δὲ ἀναισχύντως ἐμὲ μόνον ὑβρίζοντες, ἐδόκουν ἐν τούτῳ τῆς ἀγνωσίας ἀποφεύγειν τὸν ἔλεγχον, οἱ δ' ἄλλ' ἀντ' ἄλλων ἐλάλουν, ὥστε μόνον δοκεῖν ἀποκρίνεσθαι*[1]*;*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ἴσως ἀνδρὶ οὐκ ἐνέτυχες τοὺς τῆς ἀληθείας λόγους ἐπισταμένῳ· ἐπεὶ ταὐτά σοι ἢ ταὐτὰ τούτοις κἀκεῖνος ἂν ἀπεκρίνατο.*

---

251 *δείγματα* : *δόγματα* Π 256 *ἐμὲ* : *με* ΠΚ 257 *δὲ ἄλλα* ΠΒ 259 *κἀκείνοις* Κ *ἂν* παραλ. Π

---

1. Αἱ κατὰ τοῦ Μωάμεθ, τοῦ λαοῦ του καὶ τῆς θρησκείας του βλασφημίαι τῶν χριστιανῶν εἶναι ὄντως πολυάριθμοι. Βλ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ Γνώσεως, PG 94, 764 A - B, 765 C, 772 D. Ἀνωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ, PG 104, 1449, 1452 B, 1457 D Τὰς αὐτὰς κατηγορίας ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ χρονογράφοι. Βλ. εἰσέτι Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1388 B - D, 1448, 1449 καὶ κυρίως τὰ εἰς τὸν βίον τοῦ Μωάμεθ ἀναφερόμενα (1416 D - 1441 D). Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 765 A - C, 781 A, 777 A, 789 C, 797 C, 709 B - C, 780 A, 800 C. Εἰς τὰ τῶν Βαρθολομαίου καὶ Βυζαντίου συγκριτέα τὰ ὑπὸ τῶν Ζιγαβηνοῦ, Χωνιάτου καὶ τῆς Διατάξεως γραφόμενα. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 33 C - 36 A. Ἀρέθα, Ἐπιστολή, μτφρ. A. A b e l, σσ. 293, 296 - 298. Ριχάρδου, Confutatio, PG 154, 1040 B - C, 1041 D, 1052 A - C, 1057 C - 1061 C, 1140 D - 1148 B. Καντακουζηνοῦ, Λόγοι, PG 154, 589 C - 600 C, 601, 604 καὶ κυρίως τὴν τετάρτην Ἀπολογίαν (532 D - 584 A). Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διαλέξεις..., ἔκδ. E. T r a p p, σσ. 56 - 57, 65 - 75. Ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰσλάμ, ἡ περὶ τοῦ Μωάμεθ ἀντίληψις τῶν χριστιανῶν λαμβάνει δύο κατευθύνσεις: α) Ὁ Μωάμεθ εἶναι αἱρετικός, ἐμόρφωσε δὲ ἰδίαν θρησκείαν ἐκ στοιχείων ἰουδαϊκῶν, χριστιανικῶν — καὶ δὴ αἱρετικῶν, μονοφυσιτικῶν, ἀρειανικῶν καὶ νεστοριανικῶν — καὶ εἰδωλολατρικῶν ἀραβικῶν. β) Ὁ Μωάμεθ εἶναι ὁ Πρόδρομος τοῦ Ἀντιχρίστου ἢ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀντίχριστος. Βεβαίως αἱ δύο γνῶμαι ἐξαρτῶνται ἡ μία τῆς ἄλλης. Ἡ περὶ τοῦ Μωάμεθ ὡς αἱρετικοῦ γνώμη ἐπεκράτησε κυρίως ἐν τῇ Δύσει (βλ. λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῶν αἱρετικῶν στοιχείων τῆς θρησκείας του παρὰ Ριχάρδῳ, Confutatio..., PG 154, 1041 D - 1048 A). Μολονότι ἡ γνώμη αὕτη ἐμορφώθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀνατολὴν (ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρὰ τῷ Δαμασκηνῷ) καὶ παρέμεινε διάχυτος καθ' ὅλην τὴν μεταγενεστέραν περίοδον, ἰδιαίτεραι ἱστορικαὶ συνθῆκαι συνετέλεσαν ὥστε ὁ Μωάμεθ νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς ὡς ὁ Ἀντίχριστος ἢ ὁ πρόδρομος αὐτοῦ, ἰδιαιτέρως διὰ τῆς συγγραφῆς καὶ διαδόσεως τῶν παντὸς εἴδους ἐσχατολογικῶν κειμένων (Ψευδο - Δανιήλ, Ψευδο - Μεθόδιος Πατάρων, Λέων ὁ Σοφὸς κλπ.). Τὰ κείμενα αὐτὰ γίνονται πλέον συγκεκριμένα καὶ πολυπληθέστερα κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον (βλ. π.χ. ὑπομνήματα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου καὶ ἄλλα ἐσχατολογικὰ κείμενα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας).

ΠΛΑΝΟΣ. *Ὡς ταῦτα εἰκότα γε φής, συναινέσαιμι ⟨ἄν⟩.* [26] *ἀλλ' ἐκεῖνο φράσον· τίνι λόγῳ τὴν τοῦ 'Αδὰμ μετάνοιαν ὁ Θεὸς οὐκ ἐδέξατο, ἔτη ἐνακόσια τριάκοντα προσκλαίοντος αὐτῷ, μᾶλλον δὲ παρὰ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ζωήν; ἥτις, εἴγε εὐπρόσδεκτος γέγονε, τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐνέλιπε πάντως*[1].

ΑΛΗΘΗΣ. *Ὁπόταν ἡ μετάνοια πόρρω που τῆς ἁμαρτίας ἀφιστᾷ τὸν μετανοοῦντα, τηνικαῦτα καὶ μετάνοια εἰκότως ἂν ὀνομάζοιτο· ἡνίκα δὲ πρὸς αὐτὸ ἐπανάγῃ τὸ πρᾶγμα ἢ τὸν τρόπον ἢ τὸν τόπον, ἐν ᾧ ὑποστρέψας ὁ δῆθεν μετανοῶν τοῖς προτέροις ἢ καὶ χείροσι περιπεσεῖται κακοῖς, οὐκέτ' ἂν μετάνοια λέγοιτο. ἐπεὶ οὖν ὁ 'Αδὰμ μετὰ τὴν παράβασιν, τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς ἐφιέμενος, τὸν παράδεισον ἐπεζήτει, ἐξ οὗπερ εἴ γε συνεχωρήθη μεταλαβεῖν, ἀθάνατος ἔμελλε μένειν ἁμαρτωλός, διὰ τοῦτο παρεωρᾶτο μετανοῶν. ἔτι πᾶς ἁμαρτάνων, πρός τι προσπαθῶς ἔχων, τὴν ἁμαρτίαν ἐργάζεται καὶ πᾶς δικαίως τινὸς ζημιούμενος, τοῦ πρὸς ὃ προσπαθῶς ἔχει τὴν ζημίαν ὑφίσταται, ἥτις οὐ ζημία, ὥσπερ δοκεῖ, ἀλλὰ παιδεία καὶ νουθεσία ἐστίν. εἰ οὖν μετὰ τὴν στέρησιν τοῦ πρὸς ὃ τὴν προσπάθειαν κέκτηταί τις προσκλαίει δῆθεν μετανοῶν ἐπὶ σκοπῷ τοῦ συγχωρηθῆναι πάλιν ἐπαπολαύειν τοῦ ποθουμένου, οὐ μετάνοια τοῦτο ἀλλὰ προσπάθεια ἄντικρυς· εἰδεμή, παραχωρήσωμεν καὶ τῷ ἅρπαγι ὧν ἥρπασε χρημάτων, καὶ τῷ μοιχῷ τῆς μεμοιχευμένης πρὸς αὐτοῦ, καὶ παντὶ τῷ μετὰ τὴν δίκαιον τιμωρίαν μετανοοῦντι ἐπαπολαύειν ὧν ἐνδίκως τιμωρούμενος ἐζημίωται*[2].

ΙΣΜΑΗΛ. *Καλῶς τοῦτο λέλυται·* [27] *διατί δὲ μὴ πρὸ πεντάκις χιλίων ἐτῶν τὴν ἔνσαρκον αὐτοῦ παρουσίαν ἐποίησεν, ἀλλ' ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Ὅτι, καθάπερ ἄριστος ἰατρὸς οὐχ ὅταν τὸ πάθος αὔξησιν ἔχῃ τὴν ἔμπλαστρον τίθησιν, ἀλλ' ὅταν πᾶσαν ἐκρήξῃ κακοχυμίαν, οὕτω καὶ ὁ θεὸς ἀνέμενε παραχωρῶν πᾶσαν τελεσθῆναι κακίαν καὶ οἱονεὶ τὸ τραῦμα κορυφωθῆναι καὶ τότε τὴν ἰατρείαν ἐπαγαγεῖν· ἐπεὶ τὰ μεγάλα τῶν νοσημάτων καὶ πολλοῦ χρόνου δεῖται πρὸς θεραπείαν καὶ μακρᾶς διαίτης καὶ μειζόνων βοηθημάτων.*

---

260 *συναίνισαί μοι* Π *συναινέσας μοι* Κ 261 *ἔτι* Β *ἐνακόσια παραλ.* ΒΠ *ἐννακόσια* Κ 262 *ἥτις : εἴτις* ΠΚ 265 *ἐπανάγῃ* Π 267 *χείρω* ΠΚΒ *οὐκ' ἔτι* Π 277 *τῆς : τοῖς* Κ

---

1. 'Εν τῷ Κορανίῳ λέγεται ὅτι ὁ Θεὸς συνεχώρησε τὴν ἀνυπακοὴν τοῦ 'Αδάμ, 20 : 114, 119 - 120, 2 : 35.

2. Αἱ σκέψεις αὐταὶ τοῦ βυζαντινοῦ θεολόγου ἀναφέρονται βεβαίως εἰς τὴν μετάνοιαν τοῦ 'Αδὰμ καὶ παντὸς ἀνθρώπου. Οὐχ ἧττον ὅμως ἰσχύουν διὰ τὴν βυζαντινὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν τῆς ὁποίας αἱ ἁμαρτίαι καὶ ἡ ἀνειλικρινὴς μετάνοια ἀναγκάζουν τὸν Θεὸν νὰ τοῖς ἀποστέλλῃ συμφορὰς καὶ νὰ τοὺς « παιδεύῃ ». 'Εξ ἄλλου εἶναι ἄξιον ὅλως ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βρυέννιος, ἐξ ὅλων τῶν μυστηρίων τῆς 'Εκκλησίας, μόνον τὸ τῆς μετανοίας ἀναφέρει. Καὶ τοῦτο διὰ νὰ ἐκθέσῃ τοὺς ὅρους τῆς εἰλικρινοῦς μετανοίας, τῆς μόνης ἀποδεκτῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

ὥστε ὁ ἁρμοδιώτατος καιρὸς τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τὸ πεντάκις χιλιοστὸν πεντακοσιοστὸν ἕβδομον ἔτος ἦν.

ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Εἶεν·* [28] *ἵνα τί οὖν, θεὸς ὢν πανσθενέστατος, εἰς τόνδε τὸν κόσμον παραγενόμενος μὴ πάντας ἠφάνισε τοὺς μὴ ὄντας θεούς;*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Τοῦτο, κἂν ἡμεῖς σιγήσωμεν, οἱ λίθοι κεκράξονται· ὅτι οὐκ ἦν τόπος ἢ χώρα ἢ πόλις ἢ νῆσος ἢ λιμὴν ἢ ἐσχατιά, ὅπου οὐκ ἦν βωμὸς τῶν εἰδώλων. καὶ πάλιν οὐκ ἦν βασιλεὺς ἢ τύραννος ἢ σατράπης, ὃς μὴ διαφέροντας τοῖς ἄλλοις θεοὺς ἡγεῖτο καὶ προσεκύνει. ἀλλὰ πάντας ἐκείνους ἐλθὼν ὁ Χριστὸς τούς τε βωμοὺς ἠφάνισε καὶ τὴν πολυθεΐαν κατήργησε καὶ εἰς μίαν πίστιν ἅπαντας ἀγαγών, ἕνα θεὸν ἡγεῖσθαι καὶ προσκυνεῖν διδάξας, πᾶσαν τὴν γῆν ἄρδην τῆς ἑαυτοῦ δόξης ἐπλήρωσε* [1].

[29] ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Καὶ διατί, ὥσπερ τὸν τύραννον ἔδησε καὶ τὴν εἰδωλολατρίαν κατήργησε, μὴ καὶ τοὺς τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ διώκτας ἀφανισμῷ παραδίδωσι;*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Ὅτι οὔπω τῆς κρίσεως ὁ καιρὸς οὐδὲ βιάζεται τὴν ἀρετὴν οὐδὲ τὴν κακίαν κωλύει· καὶ πρὸς τούτοις, ὅτι διὰ τῶν φαύλων πάντοτε τὰ καλὰ καὶ δείκνυται καὶ θαυμάζεται. ἕκαστον δ' αὐτὸ καθ' αὐτὸ καὶ μόνον φαινόμενον περιττὸν εἶναί τι καὶ ἀχρεῖον δοκεῖ· εὐθὺς γὰρ τοῦ σκότους ἡ ἀμορφία τὴν τοῦ φωτὸς καλλονὴν ἐμφαίνει τὰ μάλιστα καὶ τῆς ὑγείας τὸ χρήσιμον ὅσον ἡ τυραννὶς τῆς νόσου παρίστησι καὶ τὸ τῆς φρονήσεως ἀναγκαῖον ἡ τῆς ἀγνωσίας δείκνυσιν ἀβελτηρία καὶ τῆς ὀρθοδοξίας τὸ χρῆμα οἱ κατὰ καιροὺς αἱρετικοὶ διελέγχουσιν ὡς ἐξαίρετον καὶ τὸ τῆς ἐκκλησίας ἀήττητον ἡ τῶν ἐναντίων ἐπίθεσις φανεροῖ. χρὴ γὰρ καὶ αἱρέσεις ἐν αὐτῇ πάντως εἶναι, ἵνα οἱ δόκιμοι φαίνωνται* [2].

ΙΣΜΑΗΛ. *Ἔστω ταῦτα ὡς θέλεις·* [30] *διατί οὖν λέγετε ὅτι τὴν κατάραν ἔλυσε καὶ τὸν θάνατον κατήργησεν ὁ Χριστός, πάντων πάλιν ἀποθνησκόντων ὡς πρότερον;*

---

290 Λουκ. 19,40   310 πρβλ. Β' Τιμ. 1,10.

---

291 *ὁπού* ΠΚ   293 *θεοῖς* Β   295 *θεῷ* Π   297 *ἔθησε* Κ   *ἔδυσε* Π   300 *ὅτι* : *ἔτι* Κ   302 *καὶ παράλ.* Κ   303 *τὰ* : *τε* Κ   309 *θέλῃς* ΠΚ

---

1. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. καὶ Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι, PG 154, 500 A 6 - 508 A 3.

2. Αἱ τοιούτου εἴδους σκέψεις καὶ γνῶμαι εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βρυεννίου καὶ μετὰ ταῦτα. Εὑρίσκομεν δ' αὐτὰς εἰς τὰς πολυπληθεῖς *παραμυθητικὰς ὁμιλίας* τῆς ἐποχῆς. Σημειωτέον ὅμως ἐπίσης ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τοῦ Κορανίου ἡ διαίρεσις τῶν χριστιανῶν εἰς πλείστας ὅσας αἱρέσεις καὶ αἱ μεταξὺ αὐτῶν ἔριδες, ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν ὡς ἀδυναμία τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἴσως ἀποτέλεσμα τῆς νοθεύσεως τῶν Γραφῶν, ὁπωσδήποτε ὅμως ὡς ἀπόδειξις τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

ΙΩΣΗΦ. *Διὰ τὴν τοῦ κυριακοῦ σώματος ἀνάστασιν καὶ διὰ τὴν τῶν ψυχῶν ἐκ τοῦ ᾅδου λύτρωσιν καὶ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀνάβασιν, οὐ μόνον τῶν τότε κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς αὐτοῦ ἀναστάσεως ἀπολυθεισῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μετέπειτα, ἔτι δὲ διὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν ἐν τῇ σταυρώσει αὐτοῦ καὶ εἰς ὕστερον ἀναστάντων νεκρῶν διὰ τῶν ἁγίων αὐτοῦ προφανῶς καὶ τῆς τοῦ θανάτου πρὸς τῶν μαρτύρων αὐτοῦ καταφρονήσεως τῆς εἰσέτι καὶ νῦν γινομένης. ἄλλως τε δεῖ σκοπεῖν ὡς, εἴπερ τὸ ἐντὸς τῆς οἰκίας σκότος ὑποχωρεῖ τῇ τοῦ φωτὸς παρουσίᾳ καὶ τὰ βοηθητικὰ φάρμακα ὑπερνικᾷ τὴν προποθεῖσαν τῶν φθαρτικῶν δύναμιν καὶ τὰ ναρκήσαντα τῶν σωμάτων τῷ κρύει τῇ τοῦ θερμοῦ πάλιν ἐπελεύσει ζωογονεῖται, πολλῷ μᾶλλον τῇ τῆς αὐτοζωῆς πρὸς ἡμᾶς παρουσίᾳ καὶ κοινωνίᾳ ἀπελαθεῖεν ἂν ἀφ' ἡμῶν ἥ τε κατάρα καὶ ἁμαρτία καὶ ὁ ταύτης ἀπόγονος θάνατος.*

[31] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Τί οὖν; οὐκ ἀποθνήσκετε πάντες οἱ χριστιανοὶ ὥσπερ καὶ οἱ πρὸ τοῦ ἐλθεῖν τὸν Χριστὸν ἄνθρωποι;*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ναί, ἀποθνήσκομεν καὶ τῇ γεννήσει πάντες λειτουργοῦμεν τὰ ὀφειλόμενα, ἀλλ' οὐ καταβαίνομεν εἰς ᾅδου οὐδὲ κατεχόμεθα ἐκεῖ δέσμιοι ὡς τὸ πρότερον, ὅτε κατειχόμεθα τῷ θανάτῳ τῷ τῆς ἁμαρτίας ἐνεχόμενοι γραμματείῳ, ἀλλ' εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβαίνομεν ὅπου ὁ Χριστὸς ἡμῶν ἐστι. θάνατος δ' ἐκεῖνός ἐστιν, ὅταν μηκέτι συγχωρῆταί τις μετὰ τὸ θανεῖν ἐπανελθεῖν εἰς τὴν ζωήν. ὁπόταν δὲ θανόντες μετὰ τὸ θανεῖν πάλιν ζῶμεν, καὶ ζωὴν τὴν ἀμείνω, οὐ θάνατος προδήλως τοῦτό ἐστιν, ἀλλὰ κοίμησις καὶ πρὸς τὴν ἀληθῆ ζωὴν πορεία καὶ ἐπανέλευσις. Πλὴν ἔσονταί τινες, οἳ καὶ τοῦτον ὃν βλέπεις θάνατον διαφεύξονται· ἀλλαγήσονται γὰρ ἀλλ' οὐ κοιμηθήσονται*[1].

[32] ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ τί δήποτε μὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ τὰ σώματα τῶν δικαίων ἀνέστησεν, ὥσπερ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ καταβᾶσα εἰς ᾅδου τὰς τῶν ἐκεῖσε πεπισκευκότων ψυχάς; ἢ διατί μὴ καὶ τῶν καθ' ἑκάστην θνησκόντων ἀνίστησιν;*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ὅτι δεῖ πάντας ἐν μιᾷ καιροῦ ῥοπῇ τελειωθῆναι, ἵνα μὴ οἱ μὲν πρὸ τοσούτων ἐτῶν ἀναπαύωνται ἢ καὶ κολάζωνται, οἱ δὲ τοῦ χρεὼν ἀπολείπωνται καὶ ἵνα μὴ ἡ συντέλεια καὶ ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ κρίσις ἀπελπισθῇ.*

[33] ΠΛΑΝΟΣ. *Διατί μὴ πολλοῖς μετὰ τὴν ἀνάστασιν ὤφθη εἰς τοὐμφανές, ὥστε ταύτην τοῖς πᾶσι βεβαίως πιστώσασθαι;*

---

317 *γινομένοις* ΠΚΒ 321 *αὐτὸ ζωῆς* Π 323 *καὶ* παραλ. ΠΚ 325 *Ναί* : *καὶ* Κ 328 *δὲ* ΠΚΒ 329 *συγχωρεῖται* ΠΒ *τὴν* παραλ. ΠΒ 331 *τουτέστιν* Κ 334 *τοῦ* παραλ. ΠΒ *τὰ σώματα* παραλ. ΠΚ 336 *ἀνέστησεν* ΠΚ 338 *τῶν σούτων* Β *τῶν χρεῶν* ΠΚ

---

1. Σχετικῶς μὲ τὴν κατάργησιν τοῦ θανάτου διὰ τῆς σαρκώσεως καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ βλ. καὶ Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 24 Α - Β. 'Αρέθα, 'Επιστολή, μτφρ. Α. Abel, σσ. 300 - 302. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διαλέξεις, ἔκδ. Ε. Trapp, σ. 144. Τὸ κείμενον τοῦ Μανουὴλ ὁμοιάζει καταπληκτικῶς μὲ τὸ κείμενον τοῦ Βρυεννίου.

ΑΛΗΘΗΣ. *Καὶ τοῦτο εἰργάσατο μάλα σαφῶς ἀναφανδὸν ἐπάνω πεντακοσίοις ὀφθεὶς ἀδελφοῖς, τοῖς ἀποστόλοις ἅπασι καὶ πολλοῖς τῶν ἁγίων· ἔφαγεν ἐνώπιον αὐτῶν, ἔπιεν, ἐψηλαφήθη, ὡμίλησε, συνεκάθησε πολλοῖς καὶ συνωδοιπόρησε, τὴν ἀνάστασιν πᾶσι πιστούμενος. εἰδεμή, πᾶσι, πιστοῖς καὶ ἀπίστοις, καινὸν οὐδέν· οὐδὲ γὰρ τοιαύτης ὀπτασίας ἄξιοι πάντες, ὥστε τὰ ἄφθαρτα καθορᾶν, καὶ ἵνα μὴ ἐντεῦθεν φαντασία νομισθῇ ἡ οἰκονομία, ἢ ψευδὴς ἡ σταύρωσις αὐτοῦ τοῖς χριστομάχοις ὑποπτευθῇ, καὶ ὅτι τὰ μὲν φθαρτὰ σώματα φαίνεσθαι μόνον οὐ μὴν δὲ καὶ μὴ φαίνεσθαι χάριν ἔχει, τὸ μέντοι σῶμα τὸ ἄφθαρτον καὶ ἀμφότερα.*

[34] ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Καὶ τίνος ἕνεκεν μὴ ἑαυτὸν ὀφθαλμοφανῶς τοῖς ἀνθρώποις δείκνυσι καὶ παρέχει ἑκάστῳ τὸ ὑποκορέννυσθαι τῇ ἀφῇ καὶ ὁράσει καὶ γνώσει*[1];

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Τοῦτο ἤδη πεποίηκε τῇ αὐτοῦ μέντοι ἐνανθρωπήσει, ἐπὶ τῆς γῆς ὀφθεὶς καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστραφείς, καὶ εἰσέτι ποιεῖ μυστικωτέρῳ τρόπῳ, ὁρώμενος ἡμῖν καὶ ἀχωρίστως συνών, εἰ καὶ διὰ τὸ ἀμύητον εἶναί σε ὁ τρόπος οὗτος οὐκ εὐσύνοπτος*[2].

[35] ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Ἀλλ' ὤφειλε μὴ μόνον ὡς ἄνθρωπος καὶ ἅπαξ ἀλλὰ καὶ ὡς θεὸς ἀεὶ φαίνεσθαι καὶ ἐνεργεῖν θεῖα πάντων ἐνώπιον, ἵνα μηδέν' ἀφίῃ τῆς ἑαυτοῦ καταφρονεῖν ὑψηλότητος καὶ τοὺς μὴ ὄντας θεοὺς θεοὺς ἡγεῖσθαί ποτε*[3].

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Ταῦτα πάντα μετὰ τὴν κρίσιν ἔσται ἁρμόδια. εἰ δὲ νῦν ταῦτ' ἐποίει πρὸς τὸ φιλενδείκτης νομίζεσθαι, καὶ βίᾳ τὴν ἀρετὴν ἀφ' ἡμῶν ἂν ἐπορίζετο καὶ τὴν αὐτεξουσιότητα ἀφῃρεῖτο ὁσημέραι τὴν ἡμετέραν, ἔτι δὲ τῆς ἑαυτοῦ φύσεως ἐξίστατο συνεχῶς παντοῖος γινόμενος, ἅτε πλείσταις ὑπείκων ὀρέξεσι. φύσει γὰρ ἀόρατος ὢν ἀναλλοίωτός τε ἀπρόσιτος καὶ ἐλεύθερος, εἴπερ τοῖς πᾶσιν, ὡς λέγεις, ἐφαίνετο καὶ προσιτὸς ἐγίνετο, ᾗ θεός, μεταβολὴν καὶ ἀλλοίωσιν τὴν ἐσχάτην ὑπέμενεν ἄν, τό γε ἀόρατον αὐτοῦ εἰς ὁρατὸν μετατρέπων, εἰς προσιτὸν τὸ ἀπρόσιτον καὶ τὸ κύριον φύσει εἰς δοῦλον, καὶ λοιπὸν ἀταξία καὶ σύγχυσις καὶ οὐδὲν μόνιμον παρ' αὐτῷ ἑωρᾶτο καὶ πρὸς τούτοις ἓν ἐκ τῶν*

342-343 Α' Κορ. 15,6.

---

342 *ἠργάσατο* Κ 346 *τοιαύτας* Κ 352 *τὸ ὑποκορέννυσθαι* : *τοῦτο κορέννυσθαι* Β 353 *ἤδη* : *εἶδε* Κ 357-358 *ἀλλὰ ὡς θεὸς καὶ ἀεὶ* ΠΚ 359 *καταφρονῶν* Κ 360 *ταῦτ'* : *ταῦτα* Π *ταύτα* Κ 365 *ᾗ* : *ἡ* Β *εἰ* ΠΚ

---

1. Αἱ μεταξὺ τῶν παραγράφων 32 καὶ 34 περιεχόμεναι ἐρωτήσεις δὲν ἐνδιαφέρουν ἀμέσως τὰς μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μωαμεθανῶν διαφοράς.

2. Ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς ὑπαινίσσεται τὴν διὰ τῶν μυστηρίων μᾶλλον ἢ τὴν διὰ τῆς μυστικῆς ὁδοῦ ἕνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἀμφότερα ὅμως εἶναι ἀκατανόητα διὰ τὸν μωαμεθανόν, παρὰ τὴν μεγάλην, ἂν καὶ ἀνεπίσημον, ἀνάπτυξιν τοῦ μυστικισμοῦ.

3. Ἡ τοιαύτη παρατήρησις οὐδέποτε θὰ ἐγίνετο ὑπὸ μωαμεθανοῦ. Ἡ «θεοφάνεια» εἶναι διὰ τὸν μωαμεθανισμὸν ἀπολύτως ἀπαράδεκτος.

δύο συνέβαινε πάντως, ἢ ἡμᾶς ἰσοθέους εἶναι τῇ θεωρίᾳ καὶ γνώσει, τῷ τὸν θεὸν ὡς ἔχει φύσεως καθορᾶν ἢ τὸ θεῖον αὐτὸ συγκατιέναι πᾶσιν ἡμῖν χωροῦσιν ἐπὶ τὰ χείρω καὶ ἀδεῶς ἁμαρτάνουσιν. ὁρᾶς ὅση κακία τὸ κρίνειν ἀκόλουθα λογισμοῖς ἀνθρωπίνοις τὰ θεῖα καὶ ὡς ἂν ἡ αὐτονομία τοῦ νοῦ βούλοιτο;

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Συνορῶ·* [36] *ἀλλ' ἔχε αὐτόν, κἂν μὴ τοῦτο, θαύματα γοῦν ἐργάζεσθαι πανταχοῦ ἐξαίσιά τε καὶ θεῖα, ἵνα τὴν ἑαυτοῦ φυσικὴν θεότητα καὶ τοῦ παντὸς κυριαρχίαν πιστῶται καὶ μὴ λήθην τῆς ἑαυτοῦ βασιλείας τῷ χρόνῳ ὑφίστασθαι τοὺς ἀνθρώπους ἐᾶν.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Καὶ ποῖον εἶδος θαυμάτων κατέλιπεν, ὥστε μὴ δι' ἑαυτοῦ καὶ τῶν οἰκείων δούλων ἐργάσασθαι, οὐκ ἐν παραβύστῳ καὶ γωνίᾳ ἀλλ' ἐν μέσαις ταῖς πόλεσι· τοσαῦτα δ' εἰσὶ τῷ πλήθει καὶ τῷ μεγέθει, ὡς πάντα νοῦν ὑπερβαίνειν μὴ δυναμένου παραστῆσαι τὸ ποικίλον αὐτῶν καὶ τὸ ποσὸν καὶ παράδοξον* [1].

ΙΣΜΑΗΛ. *Ὡς ἀναγκαῖα φής, οὐκ ἀρνήσομαι· διὰ γὰρ θαυμάτων τὴν οἰκουμένην οἰκειώσασθαι τὸν Ἰησοῦν μεμαθήκαμεν* [2]. [37] *πλὴν ἔδει αὐτὸν ἐν τῇ ἐνσάρκῳ οἰκονομίᾳ τὸν Ἀδὰμ παγγενῆ ἀνασώσασθαι καὶ μὴ τοῖς μὲν εὐεργέτης φανῆναι χρηστός, τοῖς δὲ κριτὴς ὀφθῆναι ἀπότομος, ἤγουν τοὺς μὲν προτεθνηκότας τῶν ἀνθρώπων ἀναστῆσαι, τοὺς δὲ ζῶντας ἢ μέλλοντας γεννηθῆναι οὐκ ἀποθνήσκειν πάλιν ἀφεῖναι ὡς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἀλλ' εὐθὺς ἀφθαρτίσαι· ἐπ' ἴσης γὰρ ἐνηνθρώπησεν ὑπὲρ πάντων καὶ τέθνηκεν.*

ΙΩΣΗΦ. *Τοῦτο ὁ θεῖος, ὡς λέγεις, κατώρθωσε Λόγος ἐνανθρωπήσας. τοὺς γὰρ προτετελευτηκότας, τοὺς ζῶντας καὶ τοὺς γεννηθῆναι μέλλοντας, ὅσον τὸ εἰς αὐτόν, ἅπαντας ἀφθαρτίσας διέσωσε, τοὺς μὲν ταῖς θείαις θαυματουργίαις καὶ ταῖς ὑπὲρ λόγον διδασκαλίαις, τοὺς ζῶντας, παρὼν πρὸς παρόντας καὶ διαλεγόμενος καὶ θαυματουργῶν, τοὺς δὲ τῇ προδρομικῇ φωνῇ καὶ τῇ ἑαυτοῦ εἰς ᾅδου καθόδῳ, τοὺς προθανόντας, τοὺς δὲ ταῖς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ διατάξεσι καὶ τερατουργίαις, προσέτι δὲ καὶ ταῖς τῶν κατὰ καιροὺς διδασκάλων ἀλληλοδιαδόχοις διδασκαλίαις, τοὺς διεσπαρμένους εἰς πᾶσαν τὴν γῆν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς γεννηθησομένους. εἰ δέ τινες αὐτὸν οὐκ ἐδέξαντο ἢ οὐ θέλουσιν ἔτι ἀφθαρτισθῆναι, ἀφ' ἑαυτῶν τὴν σωτηρίαν ἀπώσαντο καὶ δεδικαίωται ὁ θεός.*

---

369 *εἶναι* ἐπαναλαμβ. B   369 - 370 *τοὺς τὸν θεὸν* ΠΚ   375 *πιστοῦται* B   377 *μὴ* ἐπαναλαμβ. B   379 *τοσαῦται* ΠΚΒ

---

1. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. κυρίως Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι, PG 154, 417 C - 433 A, 460 - 469, 485 C - D, 500 A - 508 A, 508 D - 520 C καὶ κώδικα 268 τῆς Μονῆς Διονυσίου (Ἄθω).

2. Τὸ Κοράνιον ὁμιλεῖ ὄντως περὶ θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ, ἅτινα ὅμως ἐδανείσθη ἀπὸ τῶν ἀποκρύφων κυρίως εὐαγγελίων (3 : 4, 43, 5 : 109, 110, 112 - 115, 19 : 24 - 34). Ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις ἔδωκε περισσοτέρας λεπτομερείας (βλ. M. Hayek, ἔνθ' ἀν., καὶ D. Sidersky, Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des prophètes, Paris 1933, σσ. 145 - 148).

[38] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Καὶ τί δήποτε μὴ καὶ ἄκοντας τούτους εἰς τὴν ἑαυτοῦ χάριν ἤγαγεν, ἀλλ' εἶξε τῷ ἐκείνων αὐτεξουσίῳ;*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ἵνα μὴ πᾶσα δικαιοσύνη τοῦ θείου ἀπελαθῇ κριτηρίου, ὅτι ἐπ' ἴσης δικαίοις ἑκοῦσι καὶ ἁμαρτωλοὶ ἄκοντες σῴζονται. ἐδήλου δὲ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἀτόπων τοῦτο πραχθὲν ὅτι τὸ αὐτεξούσιον ἐξ ἀρχῆς οὐ καλῶς δέδοται τῷ ἀνθρώπῳ καί γε τυραννίς, οὐκ ἀρετή, τοῖς πλείοσι προὐξένει τὴν σωτηρίαν· οὔπω δὲ τύραννος ὁ θεός, ἄπαγε.*

[39] ΑΣΕΒΗΣ. *Ἀλλὰ συμφέρον, ἀκόλουθον καὶ θεοπρεπὲς τοῦ δικαίου, κἂν εἰ καὶ μὴ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀναστῆσαι τότε ἐν τῇ αὐτοῦ ἀναστάσει, τὰς ψυχάς φημι μετὰ τῶν σωμάτων, καὶ καθ' ἑκάστην οὕτω τοὺς κοιμωμένους τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἀνιστᾶν καὶ μὴ ἐᾶν τὰ τούτων σώματα διαλύεσθαι, ὡς καὶ τῶν πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ γεννηθέντων.*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ἀλλ' οὔπω τῆς ἀναστάσεως πάρεστιν ὁ καιρός, ἧς ἀνάγκη τὴν κοινὴν συντέλειαν χρὴ προηγήσασθαι. χωρὶς δέ του, εἴπερ ἀνίσταντο οἱ κατὰ καιροὺς διαφόρους καὶ τόπους τελευτῶντες ἅγιοι, ἐχρῆν αὐτοὺς ἢ σὺν ἡμῖν ἢ καθ' ἑαυτοὺς διάγειν. ἀλλὰ τὸ μὲν σὺν ἡμῖν περιττόν τε καὶ ἀπρεπές. περιττὸν μέν, τίς γὰρ χρεία τούτοις ἔτι τῆς μεθ' ἡμῶν συνδιαγωγῆς μετὰ τὴν ἀνάστασιν; ἀπρεπὲς δὲ καὶ πάντῃ ἀνάρμοστον εἶναι τοὺς ζῶντας σὺν τοῖς νεκροῖς καὶ τοὺς ἀπολυθέντας ἀναστρέφεσθαι μετὰ τῶν δεσμίων· οὕτω γοῦν οὐχ οἷόν τε σὺν ἡμῖν αὐτοὺς εἶναι. εἰ δὲ καθ' ἑαυτούς, πολλὴ ἂν ἡ πλάνη ἐγίνετο· οὐδὲ γὰρ ἠδυνάμεθα γινώσκειν ποῖοι ἀληθῶς ἠφθαρτίσθησαν, ἄλλων ἀλλαχόσε καὶ ἄλλοτε ἀφθαρτιζομένων. πολλοὶ δὲ δόξης ἕνεκεν ἑαυτοὺς κρύψαντες διεχειρίσαντο ἵν', ὡς δῆθεν δίκαιοι, δόξωσι μετάστασιν ὑπομεῖναι καὶ ἀθανασίαν ἐνδύσασθαι, καὶ οἱ ἐπιγινόμενοι δίκαιοι τὰ μέγιστα ἀδικεῖσθαι ἐδόκουν. τῶν τε ἁμαρτωλῶν ἡ ἀνάστασις, ἡ κοινὴ λεγομένη, τῆς τῶν δικαίων γινομένης καθ' ὥραν καὶ ὁρωμένης, ἐκείνη μηδαμοῦ βλεπομένη πάντῃ ἀπήλπιστο, οἵ τε δαίμονες, τὰς τῶν πολλῶν μορφὰς ὑποκρινόμενοι τοῖς ἐκείνων γνωρίμοις, τοὺς πολλοὺς ἢ καὶ πάντας ἠπάτησαν, καὶ πάνθ' ἁπλῶς ἄνω καὶ κάτω γέγονεν τὰ ἡμέτερα.*

[40] ΠΛΑΝΟΣ. *Καὶ πῶς ἢ πόθεν ἐστὶ δίκαιον, ἵνα οἱ δίκαιοι ὡς οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ τοῖς ἀπίστοις ἐπ' ἴσης ἀποθνήσκωσιν οἱ πιστοί;*

ΑΛΗΘΗΣ. *Ὅτι οὐ φύσει πιστοὶ καὶ δίκαιοι καὶ ἅγιοι γίνονται, ἵνα καὶ τὸν θάνατον τῇ φύσει διαφέροντα τοῖς ἁμαρτωλοῖς ὑποστῶσιν, ἀλλὰ προαιρέσει. ἡ αὐτὴ γοῦν φύσις τὰ αὐτά, ἅτε παθητή, πάθη φέρουσα, ξένον οὐδὲν πάσχειν δόξει παρὰ κριταῖς τὸν νοῦν ὑγιαίνουσιν.*

[41] ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Τί οὖν, καὶ πάντας τοὺς ἑαυτοῦ τούτων οὐχ ἥκιστα τοὺς οἰκειοτάτους θλίβεσθαι καὶ πάσχειν μυρία ἀφίησι;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Ὅτι ἄνευ πόνων οὐδὲν τελεῖται χρηστὸν καὶ δίχα ἀθλήσεως οὐδεὶς στεφανοῦται· καὶ αὐτὸς δὲ οὕτω τὸν βίον διήνυσε καὶ οἱ αὐτοῦ πάντες τοῦτο*

---

399 εἴξει B 418-419 ἀφθαρτιζομένους B 420 δόξωσοι B 432 ἑαυτοὺς B

αἰτοῦσιν ἀεί, δεόμενοι κακοπαθεῖν ὧδε, ἵνα ἐκεῖ ἀναπαύσωνται· ἄλλως γὰρ σωθῆναι ἀμήχανον.

ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ· *Τούτοις μὲν συντίθημι.* [42] *διατί δὲ μὴ τοῦ Μωάμεθ τὴν ἔλευσιν ἐνεπόδισεν ὁ Χριστός; ἐλθὼν γὰρ οὗτος, σχεδὸν τὴν πίστιν ὑμῶν ἀνέτρεψε.*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Οὐδαμῶς· ἀλλὰ ταῦτα πάντα συμπίπτει τῷ τὴν συντέλειαν ἐγγίζειν καὶ τὴν τοῦ ἀντιχρίστου πρὸ ταύτης ἔφοδον, οὗ πρόδρομος οὗτος ἦν* [1]. [43] *ἔτι δ' ἔχονται τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως τῶν ἡμῖν ἐγνωσμένων ἐθνῶν 'Ινδοὶ καὶ Αἰθίοπες, οἳ τοσοῦτοί εἰσι τῷ πλήθει, ὡς μόνοι παραβάλλεσθαι πρὸς τὴν λοιπὴν οἰκουμένην· οὐ μόνον δ' ἐκεῖνοι, ἀλλὰ καὶ σὺν αὐτοῖς 'Ρωμαῖοι, Μέλχοι, Χαλδαῖοι, Σύροι καὶ μέρος Περσῶν, 'Αρμένιοι, 'Ἴβηρες, Κόλχοι, 'Αλανοί, 'Αβασγοί, Γότθοι, Βούλγαροι, Τριβαλοί, Βλάχοι, 'Ιλλυριοὶ καὶ 'Αλβανῖται, 'Ρῶσοι, Σάσοι, Οὖνοι καὶ Γερμανοί, Λογγιβάρδοι, Τουδέσκοι, Σπανοί, Γαλάται, πάντες οἱ τὰς βρεταννικὰς νήσους οἰκοῦντες καὶ 'Ιταλοὶ καὶ ἕτεροι, τρία δὲ μόνα ἔθνη, ἀλογίᾳ συζῶντα καὶ πρότερον, κατὰ κράτος ἐκείνῳ δεδούλωται, Σαρρακηνοί, 'Ισμαηλῖται καὶ Σκύθαι, ἃ καὶ φθαρήσεται πρὸς θεοῦ, ὡς καὶ πάντες οἱ ἀντάρται τῆς πίστεως· τῆς δὲ Χριστοῦ βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος* [2].

[44] ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Καὶ πῶς εἰς μὲν τἄλλα τῶν γενῶν οὐκ ἔστι συντέλεια, εἰς δὲ τὸ τῶν 'Ρωμαίων γένος καὶ μόνον; τοῦτο γὰρ καὶ θεηλάτους ὑμᾶς εἶναι καὶ σφόδρα γε ἀποστόργους παρὰ πάντα τὰ ἔθνη κατηγορεῖ* [3].

---

442 *δὲ* Β   443 *παραβαλλέσθαι* Π   445 *ἀβαυγοὶ* Κ   446 *τριβελοὶ* Κ   *βάλχοι* Β   *ἰλυριοὶ* ΠΚΒ   448 - 449 *ἔθνη μόνον* Β   449 *ἐκεῖνο* ΠΚ   449 - 450 *σαρακηνοὶ* Β   454 *γε παραλ.* ΠΚ

---

1. 'Από τοῦ εἰς τὸν 'Ιωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ἀποδιδομένου κειμένου ἡ γνώμη αὕτη ἐπικρατεῖ καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν περίοδον. Βλ. καὶ σ. 169, σημ. 1. Διὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον βλ. π.χ. 'Αναστασίου τοῦ Γορδίου, Κατὰ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων..., κῶδιξ 443 'Εθν. Βιβλ. 'Αθηνῶν, σ. 37 κἑξ. καὶ κώδικα 110 ('Ανωνύμου) τῆς Μονῆς Παντελεήμονος ("Αθω), φ. 269β.

2. 'Ο Καντακουζηνὸς λέγει (PG 154, 504 A - 508 A) ὅτι οἱ μὴ πιστεύοντες εἰς τὸν Χριστὸν ('Εβραῖοι, 'Ισμαηλῖται) εἶναι ὡς μία δρὰξ ἐνώπιον τοῦ ὠκεανοῦ τῶν χριστιανῶν καὶ ὡς ὁ τυφλὸς ἔμπροσθεν τοῦ ἡλίου.

3. Τὸ πρόβλημα τῶν δυστυχιῶν τῶν χριστιανῶν ἀφ' ἑνός, τῶν ἐπιτυχιῶν τῶν μωαμεθανῶν ἀφ' ἑτέρου ἀπησχόλησεν ἀείποτε τὴν συνείδησιν καὶ τὴν σκέψιν ἀμφοτέρων. Αἱ ἀπαντήσεις εἶναι ἑκάστοτε διάφοροι, ἐμπνέονται ὅμως πάντοτε ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἰουδαϊκῆς (προφητικῆς) καὶ χριστιανικῆς (θεοκρατικῆς) περὶ ἱστορίας ἀντιλήψεως. Βλ. 'Αβουκάρα, Διάλογοι, PG 97, 1548 A - 1552 C. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, 'Ανατροπή..., PG 105, 745 A - B. 'Αρέθα, 'Επιστολή..., μτφρ. A. Abel, σσ. 300 - 301. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, 'Επιστολή..., ΔΙΕΕ Γ' (1889), 232 - 233. Ριχάρδου, Confutatio..., PG 154, 1092 B - C. 'Ιωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Λόγοι, PG 154, 637 C - 652 A. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διαλέξεις, ἔκδ. E. Trapp, σσ. 56 - 65. Cod. Vaticanus Graecus ('Ανωνύμου), φφ. 168 - 199.

4 - 7 - 1967

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Ὅτι οὐδὲν τὴν μέσην ἔλαχε χώραν ὡς τοῦτο*[1]*, οὐδὲ φθονουμένην πρὸς τῶν δαιμόνων οὕτω πίστιν ἐκτήσατο καὶ ὅτι πάντα τὰ τοῦ προσκαίρου αἰῶνος ὡς ὄναρ παρέρχεται, εἰ καὶ δοκεῖ ἄλλο ἄλλου μονιμώτερον εἶναι ἢ ἰσχυρότερον ἢ κατὰ δόξαν διαφέρον ἢ πλῆθος ἤ τι τῶν ὅσα τῆς ῥευστῆς ἐστι φύσεως. ὡς οὖν ἀφ' ἑνὸς ἑκάστου τῶν καθ' ἡμᾶς ἐλαχίστων ἀνθρώπων καὶ εὐτελῶν χωρίων καὶ λαῶν ἀνωνύμων δι' ὀλιγότητα γινόμενον ἔστιν ἰδεῖν, ὅτι ὁ σήμερον ζῶν καὶ φαινόμενος καὶ δοκῶν εἶναί τις διὰ κουφότητα αὔριον ἄπεστιν οὐδὲ σκιὰν τῆς ἑαυτοῦ ἐμφανίας καταλιπών, καὶ ἐνταῦθα ὅπου ἡ δεῖνα ἔκειτο κώμη οὐδ' ἴχνος μιᾶς οἰκίας ἐγκαταλέλειπται καὶ ἥδε φυλή, ἡ κατὰ πλῆθος ἐγκαυχωμένη, ἠφάνισται, οὕτω καὶ ὁ μέγιστος βασιλεὺς ἐν ἀνθρώποις καὶ ἡ πολυάνθρωπος πόλις καὶ τὸ ἄπειρον ἔθνος, κἂν δοκῇ μονιμωτέρως ἐπιπολάζειν τῷ βίῳ, ἀλλ' οὖν τέλος ὑφίσταται τέως ἢ ἀπεκδέχεται, κἂν τῷ πλήθει ἢ τῷ μεγέθει ἢ τῇ ἰσχύϊ δόξῃ τῶν λοιπῶν ὑπεραίρειν τῶν ἐν τῇ γῇ. εἰδεμή, ποῦ Κῦρος, ποῦ Δαρεῖος, ποῦ Ἀλέξανδρος, ποῦ Καῖσαρ, ποῦ Ξέρξης ἐν βασιλεῦσιν, ἢ ποῦ Νινευΐ, Σοῦσα, Ἐκβάτανα, Βαβυλών, Ἀντιόχεια, ἄλλαι μυρίαι ἐν πόλεσιν, ὧν οὐδὲ τὰ ὀνόματα ἴσμεν οἱ πλείους; ποῦ Μασαγέται καὶ Μῆδοι καὶ Πάρθοι καὶ Ἐλαμῖται καὶ Βαβυλώνιοι ἐν τοῖς ἔθνεσιν; ὥστε μὴ καυχάσθω τις ἐν πλήθει γένους καὶ τυράννων ἰσχύϊ καὶ πόλεων μεγέθει, τῶν νῦν ὄντων καὶ μετ' ὀλίγον οὐκ ἐσομένων. εἶτα, τὸ μὲν ἡμέτερον γένος διεσπάρη μόνον, οὐ μὴν ἀπώλετο, τὰ δὲ προρρηθέντα καὶ ἄλλα γένη μυρία πανωλεθρίαν ὑπέμεινεν*[2].

[45] ΙΣΜΑΗΛ. *Τί ἐστιν ὃ πρὸ μικροῦ ἀπεφήνω, ὅτι οὐδὲν φθονουμένην οὕτω πρὸς τῶν δαιμόνων πίστιν ἐκτήσατο;*

ΙΩΣΗΦ. *Ἀληθῶς τοῦτο ἔφην, ἐπεὶ πάντα τὰ προειρημένα ἔθνη πιστεύει μὲν εἰς Χριστόν, οὐ τοσοῦτον δὲ τῶν καλῶν ἐπιμέλεται, τὸ δ' ἡμέτερον ὑπὲρ πάντα καὶ νηστείας καὶ ἁγνείας, ἀγρυπνίας τε καὶ προσευχῆς καὶ τῶν τοιούτων ἐπιμελεῖται, ἐξ ὧν οἱ δαίμονες πρὸς φθόνον ἐρεθιζόμενοι, ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα κατ' αὐτοῦ ἐπεγείρουσι. καὶ ἔοικε τοῦτο τὸ γένος δένδρῳ μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ ποικίλοις μὲν ἄνθεσι κομῶντι καὶ παντοίοις καρποῖς βρίθοντι, ὑπὸ*

---

470 - 471 Πράξ. 2,9.

---

455 *ἔλαβε* ΠΚ 460 *γενόμενον* Κ 463 *ἡ δε* Π 464 *καὶ οὕτω καὶ* Κ 465 *δοκεῖ* ΠΚ 467 *δόξει* Κ 473 *ὤλετο* Β 478 *τοσούτων* Κ *ἐπιμέληται* Κ *δὲ* ΠΚ 479 *ἀγρυπνίας ἁγνείας τε* Κ *προσευχὰς* ΠΚ

---

1. Ἐνδιαφέρουσαν ἀνάπτυξιν τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἑρμηνείας βλ. εἰς τὰς συγκινητικὰς σελίδας Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 233 - 235.

2. Αἱ ἐπὶ τοῦ προκειμένου σκέψεις Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διαλέξεις, ἔκδ. E. Trapp, σσ. 59 - 65, παρουσιάζουν ὁμοιότητας μὲ τὰς τοῦ Βρυεννίου μέχρι καὶ τῶν φράσεων καὶ τῶν ὀνομάτων.

δὲ πάντων θηρίων τῆς γῆς καὶ πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ διὰ ταῦτα πολεμουμένῳ.

[46] ΑΠΙΣΤΟΣ. *'Αλλ' ἴσμεν ὅτι ὃν ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ, εὐεργετεῖ τοῦτον, πληθύνει, τιμᾷ, ὃν δ' ἀποστρέφεται καὶ μισεῖ, ζημιοῖ, ἐλαττοῖ, καταισχύνει. ὁρῶμεν οὖν τὸ τήμερον ὅτι τὸ Ἰσμαηλιτῶν γένος, καὶ εἴ τι ἄλλο τῷ τοῦ Μωάμεθ νόμῳ στοιχεῖ, εὐπραγεῖ, εὐημερεῖ, εὐτυχεῖ, ὑμεῖς δέ, τὸ τῶν χριστιανῶν ἔθνος, πάντα πάσχετε τἀναντία· ὅθεν ἔστιν οὐ τεκμαίρεσθαι, ἀλλ' ἐναργῶς πιστεύειν, ὅτι κρείττων ἡ εἰς τὸν Προφήτην πίστις τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως· διὰ γὰρ τοῦτο καὶ παρὰ θεοῦ δοξάζεται πᾶς ὁ ταύτης ἐχόμενος.*

[47] ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ὡς ἔοικεν, ἢ οὐκ οἶσθα τίσι τὸ θεῖον ἀρέσκεται καὶ τίσι πρὸς τῶν ἀνθρώπων εὐαρεστούμενον ἀμοιβὰς τῆς εὐαρεστήσεως δίδωσιν, ἢ ἐπιστάμενος τοῦτο σεαυτὸν ἀπατᾷς.*

ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ τίσι τὸ θεῖον εὐαρεστεῖται λοιπόν;*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *'Αρεταῖς.*

ΠΛΑΝΟΣ. *Ποίαις;*

ΑΛΗΘΗΣ. *'Αγάπῃ, καθαρότητι, ταπεινώσει καὶ ταῖς ἑπομέναις αὐταῖς·* [48] *ἐκ δὲ τῶν εὐπραγιῶν καὶ τῆς εὐημερίας, ἧς ἔφης, οὐδεμία τῶν ἀρετῶν τούτων τίκτεται, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἀντικείμεναι ταύταις κακίαι, ἤγουν μάχαι, ἀσέλγειαι, ἀλαζονεῖαι καὶ ὅσαι ταύταις παρέπονται· ὅθεν τὸ εὐτυχοῦν καὶ εὐπραγοῦν τουτὶ γένος ἀρρενομανίαις καὶ ζῳοφθορίαις καὶ αἱμάτων ἐκχύσεσιν ἀνθρωπίνων διὰ παντὸς χραίνεται, καὶ τὸ χεῖρον εἰς ἀλογίας καὶ ὠμότητος λόγον, ὅτι ταῦτα καὶ χείρονα πρᾶττον οὐδὲν ἀπηνὲς οὐδὲ παράλογον δοκεῖ διαπράττεσθαι, ἀλλὰ καὶ τὸ θεῖον συνεργὸν ἔχειν εἰς ταῦτα καὶ εὐδοκοῦν οἴεται. κλέπτει γὰρ αὐτοὺς ἡ κατὰ τὸν βίον ῥαστώνη καὶ τὸ ἑαυτῶν συνειδὸς ἀναπείθει παραλογίζεσθαι καὶ εἰς λήθην ἰέναι τῆς οἰκείας φαυλότητος, νομίζοντας ἑαυτοὺς κεχαρισμένους εἶναι θεῷ. ἆρα οὐχὶ φρῖξαι πρὸς ταῦτ' ἐστὶ καὶ συσταλῆναι τὸν αἴσθησιν ἔχοντα; ἐλαλήθη τοῦτο ἢ νενόμισται πρός τινος ἄλλου, ὅτι τοὺς τὰ τοιαῦτα ποιοῦντας εὐεργεσίαις τὸ θεῖον ἀμείβεται; διὰ γὰρ τοῦτο, φησί, καὶ παρὰ θεοῦ δοξάζεται πᾶς ὁ ταύτης ἐχόμενος. ὡς ἀπόλοιτο ἡ τοιαύτη δόξα καὶ ὁ ταύτης αἴτιος δαίμων καὶ οἱ δοκοῦντες αὐτὴν τὸν θεὸν ἔχειν αἴτιον! αὕτη ἐστὶν ἡ παρὰ θεοῦ τῆς εἰς τὸν Μωάμεθ πίστεως ἀντάμειψις, τρυφή, βλακεία καὶ μέθη καὶ ἄνεσις καὶ τὰ τούτοις ἑπόμενα; καὶ μὴν ὁρῶμεν διὰ ταῦτα κατακλυσμῷ τοὺς γίγαντας ἀφανισθέντας καὶ τοὺς σοδομίτας πυρὶ καὶ θείῳ κατακλυσθέντας καὶ τοὺς Ἰσραηλίτας ὑπὸ ὄφεων ἐν τῇ ἐρήμῳ καταστρωθέντας.* [49] *δοξάζει ὁ θεὸς τοὺς αὐτοῦ, ἀλλὰ χαρίσμασιν, ἐλλάμψεσι, θαύμασι, καὶ πρὸς τούτοις, δόξῃ ἀφθάρτῳ καὶ αἰωνίῳ· αὕτη δ' ἐστὶ τὸ διὰ παντὸς ἐκείνῳ συνεῖναι καὶ κατατρυφᾶν τῆς αὐτοῦ καλλονῆς καὶ λαμπρότητος καὶ ἀπολαύειν ὧν ἡτοίμασεν ἀγα-*

---

486 *τοῦτο τήμερον* Κ *τὸ τῆ, ὅτι* Π 498 *οὐδὲ μία* Π *οὐδὲ μιᾷ* Κ 499 *ταύται* Κ 500 *ταύτης* Β 506 *νομίζονται* ΠΚ 508 *τὰ παραλ.* ΠΚ 510 *ἀπόλλυτο* ΠΚΒ 512 *καὶ*[1] *παραλ.* Κ 516 *δόξα* Π

θῶν οὐρανίων τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν, ὡς τά γε πρόσκαιρα ταυτὶ ἀγαθὰ φλυαρία τις ἔοικεν εἶναι καὶ λῆρος καὶ ὄνειρος.

[50] ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Οὐκοῦν ἐκείνους ἀληθῶς εὐσεβεῖς καὶ κεχαρισμένους τῷ θεῷ νομιοῦμεν, οἷς ἐν δυσχερείας καὶ θλίψεσιν ὁ βίος ἀνύεται;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Καὶ μάλα, ἐπεὶ πάντως κρεῖττον ἡμέραν μίαν τινὰ πιεσθέντα θλίψεσιν ἐν ἀνέσει τὸν ἅπαντα βίον διαγαγεῖν ἢ κατὰ τὸ πρόχειρον ἀνέσεως ἀπολελαυκότα τὸ ἑξῆς ἅπαν τοῦ βίου κολάζεσθαι. καὶ ἐξέτασον ἑκάστου τῶν ἀπ᾿ αἰῶνος τῷ Θεῷ εὐαρεστησάντων τὸν βίον καὶ εὑρήσεις πάντας ἐν δυσχερείαις τοῦτον ἀνύσαντας· οὕτως οἱ πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ μετὰ τὸν κατακλυσμόν, οὕτως οἱ πρὸ τοῦ νόμου καὶ μετὰ τὸν νόμον καὶ ἑνὶ λόγῳ οἱ ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι σοῦ πατριάρχαι, προφῆται καὶ δίκαιοι οὕτως ἔζησαν. καὶ οὐ τὸ νῦν εἶναι μόνον οὕτω θεὸς τὰ τῆς σωτηρίας ἡμῖν πραγματεύεται, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς πάλαι νομοθεσίας· μυρίαις τὸ Ἑβραίων γένος, ὃ ἐπίλεκτον τηνικάδε ἐτέλει θεῷ, ὡμίλει θεῷ ταῖς περιστάσεσι, νῦν μὲν γὰρ αἰγυπτίοις ὑπεῖκε δουλεῦον, οἳ καὶ ἀπηνέστατα αὐτῷ προσεφέροντο τῇ βαρύτητι τῶν ἔργων, μέχρι καὶ αὐτοῦ θανάτου καταπιέζοντες, νῦν δὲ παμπληθεὶ εἰς Βαβυλῶνα ἀπήγετο καὶ δουλείαν χαλεπωτάτην ὑπέμεινεν, εἶτ᾿ αὖθις ὑπὸ Ἀντιόχου τὰ ἀνήκεστα πέπονθεν, ἵνα μὴ τὰ γειτονοῦντα λέγω τῶν ἐθνῶν, οἳ οὐδὲ ἀναπνεῖν αὐτῷ συνεχώρουν, συνεχῶς ἐπιτιθέμενοι καὶ τὰ χαλεπώτατα δρῶντες. τί οὖν; ἀποφήναιτ᾿ ἄν τις καὶ τοῦτο μεμισεῖσθαι παρὰ θεῷ καὶ τοῖς ἀλλοφύλοις εἰς ἐπήρειαν παραδιδόσθαι, στέργεσθαι μέντοι τοὺς ἀλλοφύλους τοὺς σεβομένους τὸν Βὴλ καὶ τὴν Ἀστάρτην καὶ τὸν κροκόδειλον; ἀλλ᾿ οὐκ ἐντεῦθεν δεῖ τεκμαίρεσθαι τὴν τοῦ θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους εὐμένειαν ἢ ἀπέχθειαν οὔτε τὴν ἀνθρώπων εἰς αὐτὸν εὐσέβειαν ἢ δυσσέβειαν οὔτε αὖ τὴν ἀρετὴν ἢ τὴν κακίαν. εἰδέναι δέ σε καὶ τοῦτο χρεών, ὅτι ὃν τρόπον ὑμεῖς καυχᾶσθε νῦν ἐπὶ πλήθει καὶ πλούτῳ καὶ δυναστείᾳ καὶ καθ᾿ ἡμῶν χωροῦντες μέγα ἐπὶ τούτῳ φρονεῖτε καὶ ἐναβρύνεσθε, τὸν αὐτόν ποτε τρόπον Χαναναῖοι, Αἰγύπτιοι καὶ Χαλδαῖοι καὶ πάντες ἀλλόφυλοι τοὺς ἐπιλέκτους τῶν Ἰουδαίων καταδουλοῦντες, ἐλοιδόρουν, ἔβαλλον σκώμμασι τὰ ἐκείνων διέσυρον πάντα, ἐχλεύαζον, ἐκερτόμουν, ἐτώθαζον· ἀλλ᾿ ἐκεῖνα μὲν τὰ ἄπειρα πλήθη ἐγένετο ὡσεὶ κόπρος τῇ γῇ, τῶν δὲ τὸ μνημόσυνον, ἕως ἂν ὁ κόσμος ἵσταται, λάμπον ὑπὲρ τὸν ἥλιον διαμένει, καὶ ἔτι εἰς τὸν τοῦ αἰῶνος αἰῶνα, τὸν ἀπέραντον ἐκεῖνον, διαμενεῖ.*

[51] ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Ἀλλ᾿ ἔστι τὸν τῷ θεῷ ἀγαπώμενον τῆς πίστεως ταύτης μόνης μισθὸν ἀπολαύοντα καὶ προσκαίρου πάσης καὶ αἰωνίου ἀπηλλάχθαι κολάσεως, καὶ προσκαίρου πάλιν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ αἰωνίου ἀπολαύειν ἀνέσεως;*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Οὐκ ἔστι ταῦτα, οὐκ ἔστι· πάντα ταῦτα τῶν ἀδυνάτων ἐστίν. εἰ γὰρ*

---

527 - 528 *κατακλυσμοῦ... πρὸ τοῦ παραλ.* Π 528 *τοῦ παραλ* Κ 531 *ἑβραῖον* Π *θεῷ*[1] *παραλ.* Β 539 - 540 *κορκόδειλον* ΠΒ 542 *ὑμᾶς* Π *καυχᾶσθαι* ΠΚΒ 544 *ἐναμβρύνεσθαι* Π *ἐναμβρύνεσθε* ΚΒ 549 *εἰς τὸν αἰῶνος αἰῶνα* Π *εἰς τὸν αἰῶνα* Κ 552 *ἀπολαύονται* Π 554 *πάντη* Β

ἐνεδέχετο ταῦτα γίνεσθαι, οὐκ ἂν ὁ πιστεύσας ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς εἰς τὸν Θεὸν 'Αβραάμ, περὶ οὗ φησιν ἡ θεία Γραφή· «ἐπίστευσε δὲ 'Αβραὰμ τῷ θεῷ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην», τοσαύτας ἐν ἀλλοτρίῳ ὑπέστη κακοπαθείας, οὐκ ἂν ὁ τῷ θεῷ ἀγαπώμενος 'Ιακώβ, περὶ οὗ αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ φησιν ὁ θεός· «τὸν 'Ιακὼβ ἠγάπησα, τὸν δὲ 'Ησαῦ ἐμίσησα», τοσαύτας θλίψεις ὑπέμεινεν, οὐκ ἂν τοσαῦτα ἔτη ὁ 'Ιὼβ ἐν τῇ κοπρίᾳ ἐκάθητο, περὶ οὗ πάλιν αὐτὸς εἶπεν ὁ θεὸς ὅτι «οὐκ ἔστιν ἄνθρωπος ὅμοιος αὐτῷ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, ἄνθρωπος ἄμεμπτος, δίκαιος, ἀληθινός, θεοσεβής, ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς πονηροῦ πράγματος», οὐκ ἂν ὁ Μωυσῆς ἔν τε Αἰγύπτῳ καὶ ἐν ἐρήμῳ τοσούτους ἔτλη κινδύνους, ᾧ ὁ θεὸς ἐλάλει ἐνώπιος ἐνωπίῳ, ὡς εἴ τις λαλήσει πρὸς ἑαυτοῦ φίλον, ὃν καὶ πληροφορῶν ἔλεγεν· «οἶδά σε παρὰ πάντας καὶ χάριν ἔχεις παρ' ἐμοί», οὐκ ἂν ὁ θεῖος Δαβὶδ τοσαύταις περιστάσεσι συνεπλάκη, περὶ οὗ ἔφησεν ὁ θεός· «εὗρον Δαβὶδ τὸν τοῦ 'Ιεσαὶ ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου», οὐκ ἂν 'Ηλίας καὶ 'Ησαΐας καὶ 'Ιερεμίας καὶ Δανιὴλ καὶ οἱ ἐν Βαβυλῶνι παῖδες τοσαύταις θλίψεσι περιέπεσον, οὐκ ἂν πάντες οἱ ἅγιοι, οἱ ἀληθῶς πιστοὶ καὶ ἠγαπημένοι θεῷ, πειραζόμενοι καὶ κινδυνεύοντες πολυτρόπως τὸν βίον τοῦτον διήνυσαν [1].

[52] ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Νῦν σοι πειράσομαι δεῖξαι ὅτι κἀνταῦθα μείζονος ἀπολαύσουσιν ἀνέσεως οἱ εἰς τὸν Προφήτην πιστεύοντες κἀκεῖσε πλείονος πάλιν ὑμῶν τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων τῆς ἀναπαύσεως ἀπολαύσουσι.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Εἰπὲ καὶ ἀκούσομαι.*

ΙΣΜΑΗΛ. *Περὶ μὲν τῆς ἐνθάδε αὐτῶν ἀπολαύσεως, φανερᾶς οὔσης, περιττὸν οἶμαι λέγειν,* [53] *περὶ δὲ τῆς μελλούσης, ὁ μέλλων κρῖναι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην 'Ιησοῦς* [2] *ἀπεφήνατο εἰπών· «ὁ γνοὺς τὸ θέλημα τοῦ κυρίου αὐτοῦ καὶ μὴ*

---

556 - 557 Γέν. 15,6, 'Ρωμ. 4,3, Γαλ. 3,6, 'Ιακ. 2,23. 559 Μαλ. 1,2-3, 'Ρωμ. 9,13. 561 - 563 'Ιὼβ 1,8. 564 Ἔξ. 33,11. 565 Ἔξ. 33,12. 567 Πράξ. 13,22. 577 - 578 Πρβλ. Λουκ. 12,47-48.

---

555 *ἀναδέχετο* Π *τῆς παραλ.* Β 558 *ἑαυτοῦ* : *ἑκάστου* Π 564 *λαλήσῃ* Π 565 *ἐμοῦ* Π 569 *περιέπεσον* : *περιέσον* ΠΚΒ 576 *πᾶσαν κρίναι* Β

---

1. Οὕτως ὁ 'Ιωσὴφ Βρυέννιος κατορθώνει νὰ δώσῃ τὴν ἐκτενεστέραν, βαθυτέραν καὶ θεολογικωτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ζωτικοῦ αὐτοῦ θέματος. Τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται εἰς τὴν γενικὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν τῶν ἀνθρώπων τῆς τεταραγμένης ἐκείνης ἐποχῆς (πρβλ. τὰ σχετικὰ κείμενα τῶν 'Αρέθα καὶ Καντακουζηνοῦ γραφέντα εἰς ἄλλας ἐποχὰς καὶ ὑπὸ διαφορετικὰς συνθήκας) κυρίως ὅμως εἰς τὴν θεολογικὴν μόρφωσιν καὶ βαθύτητα τοῦ συγγραφέως. 'Οπωσδήποτε ὅμως τὸ μέρος τοῦτο τῆς Διαλέξεως εἶναι ἀσφαλῶς τὸ σπουδαιότερον, ἀποτελεῖ δὲ μίαν ἀπὸ τὰς ὡραιοτέρας σελίδας τῆς χριστιανικῆς κατὰ τοῦ 'Ισλὰμ ἀπολογητικῆς.

2. *«ὁ μέλλων κρῖναι τὴν Οἰκουμένην 'Ιησοῦς».* Τὸ Κοράνιον λακωνικὰς μόνον ἐνδείξεις παρέχει (43 : 57 - 65, 3 : 48, 4 : 157). Βλ. καὶ H. Michaud, ἔνθ' ἀνωτ.,

ποιήσας δαρήσεται πολλάς· ὁ δὲ μὴ γνοὺς μηδὲ ποιήσας δαρήσεται ὀλίγας»[1]. *τίς οὖν ἐστιν «ὁ γνοὺς τὸ θέλημα τοῦ κυρίου αὐτοῦ καὶ μὴ ποιήσας»; πάντως ὑμεῖς οἱ χριστιανοί. καὶ τίς ἐστιν «ὁ μὴ γνοὺς τοῦτο μηδὲ ποιήσας»; πάντες οἱ τοῦ Προφήτου. τοίνυν, δαρήσεσθε ὑμεῖς, ἀλλὰ πολλάς, δαρήσονται κἀκεῖνοι, ἀλλ' ὀλίγας. ὥστε κἀνταῦθα κἀκεῖ ἐν ἀναπαύσει καθυπερτεροῦσιν ὑμῶν· διά τοι τοῦτο τῆς ἐκείνων μερίδος ἐγὼ ζηλωτής.*

ΙΩΣΗΦ. *Πρόσχες ὅτι αἱ συγκρίσεις πᾶσαι ἐπὶ τῶν ὁμογενῶν γίνονται*[2]· *ἀμέλει ὥσπερ οὐ συγκρίνομεν λίθον ξύλῳ, οὐδ' ἀλλότριον οἰκείῳ ἢ φίλον δούλῳ, οὕτως οὐδὲ δοῦλον ἐχθρῷ. πρῶτον οὖν αὐτοὺς τάξον μετὰ τῶν δούλων τοῦ ταῦτ' εἰρηκότος κυρίου καὶ τότε σύγκρινε δούλους πρὸς δούλους, ἤτοι ἡμᾶς πρὸς ἐκείνους, ὡς, ἕως ἂν ὦσιν ἐχθροὶ οὐχὶ δοῦλοι τοῦ ταῦτα νομοθετοῦντος,*

---

579 *θέλημα τοῦ παραλ.* ΠΚ 587 *τοῦ ταῦτ' : τοῦτ' αὐτὸ* Κ 588 *πρὸς παραλ.* ΠΚ *τοῦ ἐπαναλαμβ.* Π

σσ. 60 - 62 καὶ 84 - 87. Τοῦτο ἄφησεν ἐλευθέραν τὴν φαντασίαν τῆς παραδόσεως, ἥτις δίδει πλείστας ὅσας λεπτομερείας ἀναφερομένας εἰς τὸν ρόλον τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν ἢ πρὸ τῆς ἡμέρας τῆς Κρίσεως. Βλ. M. Hayek, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 241 - 271. Gaudefroy - Demombynes, Mahomet, Paris 1957, σσ. 433 - 434. Ὁ ρόλος αὐτὸς τοῦ Ἰησοῦ ὡς Κριτοῦ εἶναι, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ Ἰσμαηλιτικῶν τινων αἱρέσεων, συνυφασμένος μὲ τὸν ρόλον τοῦ Mahdī. Βλ. E. Blochet, Le Messianisme dans l'hetérodoxie musulmane, Paris 1903.

1. Ἡ συνήθεια χρησιμοποιήσεως τῶν Γραφῶν πρὸς ἀναίρεσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι γενικὴ εἰς τοὺς μωαμεθανούς. Οὕτως ὁ μέγιστος τῶν θεολόγων Al - Ghâzâlî ἐπεχείρησε τὴν ἀναίρεσιν τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ δὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. (Al - Ghâzâlī, Réfutation excellente de la divinité de Jésus - Christ d'après les Evangiles, γαλλ. μετφ. R. Chidiac, Paris 1939). Ἡ ἐν τῷ ἡμετέρῳ κειμένῳ ὑπὸ τοῦ Ἰσμαηλίτου χρησιμοποίησις τοῦ Λουκ. 12, 47 - 48 εἶναι λίαν ἐπιτυχής. Ἄλλωστε ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἰσμαὴλ παρουσιάζεται ἐνταῦθα λίαν ἐνδιαφέρουσα.

2. Ὁ χριστιανὸς παρουσιάζεται ἐνταῦθα διδάσκαλος τοῦ μωαμεθανοῦ. Τοῦτο εἶναι φαινόμενον σύνηθες καὶ ἐνδιαφέρον κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους κυρίως αἰῶνας τοῦ μωαμεθανισμοῦ. Οἱ « Διάλογοι » τοῦ Ἀβουκάρα ἀποτελοῦν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς μνημεῖα πολυτιμότατα, διότι μᾶς πληροφοροῦν πῶς οἱ μωαμεθανοὶ ἐγνώρισαν καὶ ἐνεστερνίσθησαν τὴν χριστιανικὴν θεολογικὴν σκέψιν καὶ τὴν ἑλληνικὴν προβληματικήν. Ὁ Θεόδωρος Ἀβουκάρας ζῇ καὶ γράφει εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ πνευματικαὶ ἐπαφαὶ μεταξὺ τῶν δύο λαῶν καὶ θρησκειῶν εἶναι αἱ πλέον συνήθεις. (Βλ π.χ. PG 97, 1552 C - 1553 C, 1557 D - 1561 D, 1592 C - 1593 B, 1585 A - D, 1596 B - D, 1556 A - B, κλπ.). Ἀλλ' ὁ Βαρθολομαῖος ὑπερασπίζει τὴν γνωσιολογικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνωτερότητα τῶν χριστιανῶν δι' ἐκφράσεων σκοπουσῶν εἰς τὴν ταπείνωσιν τῶν μωαμεθανῶν. Ἐξ ἄλλου ὁ Καντακουζηνὸς κατηγορεῖ τοὺς μωαμεθανοὺς ὡς *«νοῦ καὶ πάσης ἐπιστήμης ἀνεπιδέκτους»* (PG 154, 589 C). Πρόκειται βεβαίως πάντοτε περὶ διαφόρων ἐκφράσεων τοῦ συναισθήματος ἀνωτερότητος ὃ οἱ χριστιανοὶ ἔτρεφον ἔναντι τῶν « νομάδων » καὶ « βοσκηματωδῶν » μωαμεθανῶν. Τὸ τοιοῦτον συναίσθημα οὐδέποτε ἐσβέσθη εἰς τὰς συνειδήσεις των (βλ. καὶ σ. 176, σημ. 3).

οὔτε τοῖς ἐκείνου συνταγήσονται δούλοις οὔθ' ὁπωσοῦν τῇ συγκρίσει ταύτῃ ὑποπεσοῦνται· ὅτι δὲ ἄλλως παντὸς κυρίου δοῦλος παιδεύεται καὶ ἑτέρως ὁ ἐχθρὸς τοῦ αὐτοῦ μαστιγοῦται, παντί που δῆλον· ὁ μὲν γὰρ παιδείᾳ, ὁ δ' ἀφανισμῷ παραδίδοται.

[55] ΑΠΙΣΤΟΣ. *'Αλλ' ὡς διαγορεύουσιν αἱ ἡμέτεραι βίβλοι, ὑπὲρ αὐτῶν ὁ Προφήτης πρεσβεύσει τότε, δεόμενος 'Ιησοῦ, τοῦ τῶν νεκρῶν καὶ ζώντων κριτοῦ. ὁ δὲ πάντας αὐτῷ χαριεῖται καὶ οὐδεὶς αὐτῶν κολασθήσεται, ἐν ἀνέσει δὲ καὶ ἀπολαύσει παντὸς καλοῦ πάντες ἔσονται* [1].

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Περὶ τούτου πρῶτον μὲν ἄκουσον σύ, τί περὶ μεσιτείας τῆς τότε διὰ προφητῶν ὁ θεὸς ἀποφαίνεται· «ἐὰν στῇ Νῶε καὶ Μωυσῆς καὶ Δανιήλ, τοὺς υἱοὺς αὐτῶν καὶ τὰς θυγατέρας οὐ μὴ ἐξελῶνται καὶ ἀδελφὸς οὐ λυτροῦται», λυτρώσεται ἄνθρωπος; ἔπειτα δὲ διακρίνωμεν ἄμφω· τίς ἐστιν ὁ τὸν τότε εἰς κρίσιν καθήμενον κύριον δυσωπήσων; ὁ ἀντινομοθετήσας αὐτῷ εἰς πάντα; ὁ φρονήσας τούτῳ ὑπεναντίως καὶ ὁ τοσούτων ἐθνῶν εἰς ἀποστασίαν ἡγησάμενος; καὶ ὑπὲρ τίνων; ὑπὲρ τῶν τὰ θυσιαστήρια τοῦ κριτοῦ πάντα καταστρεψάντων; ὑπὲρ τῶν τὰς εἰκόνας αὐτοῦ καταπατησάντων; ὑπὲρ τῶν ἀπηνῶς τοὺς δούλους αὐτοῦ φονευσάντων; καὶ ὑπὲρ τῶν εἰς αὐτὸν καὶ τὸν αὐτοῦ πατέρα διὰ βίου*

---

591 *τοῦ παραλ.* ΠΚ *δὲ* Κ 605 *καὶ*[1] ἐπαναλαμβ. Κ

---

1. Τὸ Κοράνιον καὶ ἡ μωαμεθανικὴ θεολογία παραδέχονται κατ' ἀρχὴν τὴν δύναμιν καὶ ἀποτελεσματικότητα τῆς μεσιτείας κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κρίσεως, ἀλλὰ μόνον διὰ τοὺς πιστούς (βλ. Κορ. 74 : 49, 26 : 100 - 101, 32 : 3, 30 : 12, 40 : 19, 39 : 44, 10 : 3, 53 : 20, 23, 20 : 108, 19 : 90, 36 : 22, 43 : 86, 21 : 28, 17 : 70, 88, 11 : 22, 31 : 4, 34 : 22, 7 : 5, 2 : 45, 117, 256). 'Η προσωπικότης ὅμως τοῦ μεσίτου δὲν προσδιορίζεται ἐν τῷ Κορανίῳ (ὁ ἴδιος ὁ Θεός οἱ ἄγγελοι, οἱ προφῆται ;). Πάντως ὁ ρόλος τῶν προφητῶν, ἐπομένως καὶ τοῦ Μωάμεθ, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως θὰ εἶναι ὁ ρόλος τοῦ « μάρτυρος » μᾶλλον καὶ τοῦ « κατηγορητοῦ » (βλ. Κορ. 85 : 3, 73 : 15, 16 : 86, 91α, 11 : 21, 40 . 34, 28 : 75, 39 - 47, 69, 2 : 137, 4 : 45, 22 : 18, 78, 48 : 8, 7 : 5, 5 : 108, 67 : 18, 86, 23 : 94, 32 : 5, 24 : 24). 'Η μεταγενεστέρα ὅμως παράδοσις ἐπεφύλαξεν εἰς τὸν Μωάμεθ τὸν προνομιοῦχον ρόλον τοῦ μεσίτου διὰ τὸν λαόν του ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὰς παραδόσεις αὐτὰς ὁ Χριστὸς ὄχι μόνον δὲν εἶναι ὁ Κριτὴς εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Μωάμεθ ἀπευθύνεται, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν μεσιτεία διὰ τὸν λαόν του ἀπομένει ἄνευ ἀποτελέσματος. Βλ. L. Gardet, Les fins derniers selon la théologie musulmane, ἐν Revue Thomiste 56 (1956), 445 - 479 καὶ 57 (1957), 246 - 300. 'Ο 'Ισμαηλίτης ἀναφέρεται ἀκριβῶς εἰς τὴν παράδοσιν, διότι ὁμιλεῖ περὶ « βίβλων » καὶ οὐχὶ περὶ τῆς βίβλου. Αἱ τοιαῦται ὅμως παραδόσεις (hadith) παρουσιάζουν πλείστας ὅσας ἀντιθέσεις μεταξύ των. Πάντως μία παράδοσις ἥτις παρουσιάζει τὸν Μωάμεθ ἐνώπιον τοῦ 'Ιησοῦ δὲν δύναται νὰ εἶναι ὀρθόδοξος, προέρχεται δὲ μᾶλλον ἀπὸ χριστιανικὸν περιβάλλον (Διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν hadith βλ. I. Gholdziher, Muhammedanische Studien, Halle 1899, 2 τόμ. γαλλ. μτφρ. τοῦ Β' τόμου ὑπὸ τὸν τίτλον Etudes sur la tradition islamique, Paris 1952).

βλασφημησάντων; ὑπὲρ τούτων αὐτὸς μεσιτεύει καὶ τούτους κολάσεως ἐξελεῖται; καὶ τίς ταῦτα, νοῦν ἔχων καὶ φρένας, ἐρεῖ; πόθεν δὲ τὴν παρρησίαν ἕξει ἑαυτοῦ καὶ τῶν τοσούτων μυριάδων τῆς ἀποστασίας ἀπολογήσασθαι ἢ πῶς ἄλλως ἐκεῖνος φανεῖται;

[56] ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ εἰ θεός ἐστιν ἀληθὴς ὁ Χριστὸς καὶ πλὴν αὐτοῦ οὐκ ἔστι, τί δήποτε τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας τὰ σκῆπτρα κρατεύεσθαι τῆς ἡμέρας πολλάκις εὐχόμενοι καὶ πάσης ῥύεσθαι θλίψεως ὀργῆς καὶ ἀνάγκης δεόμενοι παρ' αὐτοῦ, ὡς ἀκούομεν, ὁ δὲ τἀναντία τούτων πάσχειν ὑμᾶς συγχωρεῖ; ἢ γὰρ θεὸς οὐκ ἔστιν, ὅθεν οὐδὲ βοηθεῖν δύναται, ἤ, εἴπερ ἐστίν, ἄσπλαγχνός τις πέφυκε καὶ ἀνελεήμων τὰ πρὸς ὑμᾶς, ἢ ἀλλ' ὑμεῖς τὸ μὴ συμφέρον αἰτούμενοι παρορᾶσθε, ὡς ἄξιον*[1].

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Οὐχ ὅτι θεὸς οὐκ ἔστιν οὐδ' ὅτι ἐστὶ μέν, ἄκαμπτος δέ τίς ἐστι καὶ ἀμείλικτος, οὐδ' ὅτι τά γε συμφέροντα οὐκ αἰτοῦντες, ἀποτυγχάνομεν τῆς αἰτήσεως,* [57] *ἀλλ' ὅτι χείλεσι μόνοις καὶ οὐ καρδίᾳ δεόμεθα, καὶ ἐν ἁμαρτίαις ζῶντες, ὡς ἀνάξιοι παρορώμεθα. καὶ ἃ δὲ λαβεῖν ἐκεῖθεν δεόμεθα πρὸς τὸ γενέσθαι ἡμῖν ταῦθ' ἁμαρτημάτων προσθήκης αἴτια αἰτοῦμεν γενέσθαι, διὸ καὶ τῆς αἰτήσεως ἀποπίπτομεν. οἷον τί λέγω· τὴν τοῦ βασιλέως νίκην εὐχόμεθα καὶ θλίψεως, ὡς ἔφης, καὶ ὀργῆς καὶ ἀνάγκης καὶ τῶν τοιούτων λυτροῦσθαι δεόμεθα, οὐχ ἵνα, εἰρηνεύοντες τοῖς ἐκτός, θεωρίᾳ καὶ πράξει πρὸς τὰ θεῖα θελήματα τὸν βίον ἡμῶν διευθύνωμεν, ἀλλ' ἵνα, εὐετηροῦντες ἐντεῦθεν, κατεπαίρεσθαι τῶν ὁμοδούλων δυνώμεθα καὶ πρὸς σαρκὸς ἡδυπάθειαν, ἄθροισίν τε πλούτου καὶ δόξαν ματαίαν ἐνασχολώμεθα· πλὴν οὐδὲ πάντῃ ἐν τούτοις οὐκ ἐπινεύει ὁ Χριστός, ἀλλὰ καὶ ῥύεται μυρίων ἀπροσδοκήτων καὶ ἀοράτων δεινῶν τοὺς ἐπικαλουμένους αὐτὸν καὶ τὴν βασιλείαν ἡμῶν συντηρεῖ καὶ κρατύνει ταύτην εἰς τέλος*[2].

---

609 *ἐκεῖνος* : *ἐκεῖ* ΠΚ 610 *ὁ πρὸ θεὸς* Κ 611 *κρατύνεσθαι* (;) Β 613 *τούτων παραλ.* ΠΚ *ἢ γὰρ* : *εἰ γὰρ* ΠΚ 617 *ἄκαμπτος* : *ἀκάλυπτος* Π *ἀκαλύετος* Κ 618 *ἀμείλιπτος* Π 621 *ὑμῖν* Π *ταῦθ'* : *τῆς τῶν* Κ 623 *τῶν παραλ.* Π 625 *διευθύνομεν* ΠΚ *εὐετηροῦντες* : *τηροῦντες* Κ 627 *καὶ πρὸ ἄθροισιν προστίθ.* ΠΚ *πάντῃ* : *πάντα* Π 629 *ἐπεικαλουμένους* ΚΒ *πεικαλουμένους* Π *αὐτὸν* : *αὐτῶν* Π *αὐτῷ* Κ

---

1. Ἡ ἐρώτησις ἐνταῦθα φαίνεται νὰ ἀφορᾷ τὰς δυστυχίας τῶν χριστιανῶν μᾶλλον ἢ τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ, διότι ὁ Ἰσμαὴλ οὐδαμοῦ φαίνεται ἀμφισβητῶν αὐτήν. (Βλ. καὶ Εἰσαγωγήν). Οὕτω μόνον δύνανται νὰ νοηθοῦν οἱ στ. 613 - 615.

2. Ἡ φροντὶς αὐτὴ τοῦ Βρυεννίου διὰ τὴν μετάνοιαν καὶ τὴν πνευματικὴν κάθαρσιν καὶ ἀνόρθωσιν τῶν χριστιανῶν καὶ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν ἐλπίδων των εἰς τὸν Χριστὸν ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὸ κέντρον τῆς δράσεως τοῦ ἱεροκήρυκος καὶ ποιμένος. Οὐχ ἧττον ὅμως ἀπετέλει τοῦτο φροντίδα πρωταρχικὴν καὶ οὐσιώδη συμπάσης τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς ιε', ις' καὶ ιζ' τοὐλάχιστον αἰῶνας. (Βλ. Ἀ. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, ἔνθ' ἀν., τόμ. Α', σσ. 130 - 153. A. A r g y r i o u, Les spirituels néo-grecs, Namur 1967, σσ. 10 - 12 καὶ 37 - 39).

[58] ΠΛΑΝΟΣ. *Ὡς ἔγωγε οἶμαι, οὐδὲν διαφέρει πιστὸς ἀπίστου καὶ ἐν λόγοις μόνον ἐστὶν αὐτοῖς ἡ διαφορὰ καὶ ἡ δόξα ἐνταῦθα, οὐκ ἐν πράγμασι δὲ ἐν ἐκείνῳ τῷ κόσμῳ· καὶ τοῦτο δῆλον ἐντεῦθεν: εἰσὶν ἀσεβεῖς ἐλεήμονες, σώφρονες, δίκαιοι καί τινα ἴσως τῶν λοιπῶν ἀγαθὰ κεκτημένοι, εἰσὶ δὲ καὶ εὐσεβεῖς πᾶν τοὐναντίον. μετὰ οὖν τὴν πάντων ἐντεῦθεν ἐπιδημίαν, οὐχὶ δίκαιον τούτους μὲν τοὺς ἀσεβεῖς ταγῆναι μετὰ τῶν δικαίων, ἅτε τῆς ἀρετῆς ἐργάτας, ὡς τοὺς εὐσεβεῖς ἐκείνους μετὰ τῶν ἁμαρτωλῶν, ἅτε δούλους τῆς ἁμαρτίας;*

ΑΛΗΘΗΣ. *Ἄπαγε· τίς γὰρ μερὶς πιστῷ μετὰ ἀπίστου; ἀλλὰ κουφισθῆναι μὲν τὴν ἐναποκειμένην αὐτοῖς κόλασιν διὰ τὴν ἀγαθοεργίαν αὐτῶν οὐδὲν ἀπεικός, συνταγῆναι δὲ τοῖς πιστοῖς, κἂν πᾶσαν μετέλθωσιν ἀρετήν, ἀδικώτατον. οὐδὲ οἱ πιστοί, ἐν ἁμαρτίαις ἀποθνήσκοντες, τοῖς κολαζομένοις ἀπίστοις συντάττονται.*

ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Τίνος ἕνεκα καὶ διατί;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Ὅτι οὐ μόνον πρὸς τὰ ἔργα ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ πρόσωπα αἵ τε κρίσεις γίνονται καὶ αἱ κολάσεις ἀποκληροῦνται· τοῖς μὲν γάρ, ἵν' ἐπιζήσωσιν ἐνταῦθα καὶ δοξασθῶσι καὶ εὐοδοθῇ αὐτοῖς τὰ κατὰ τὸν βίον τῆς ἀγαθοεργίας, ἦν ὁ σκοπός, τοῖς δέ, ἵνα πᾶσαν τὴν τῆς ἀρετῆς ἀμοιβὴν ἐκεῖ ἀπολήψονται. καὶ ἐφ' ἁμαρτανόντων δὲ πιστῶν καὶ ἀπίστων ταὐτὰ πολλὴν εὕροι τις τὴν διαφοράν· οἱ μὲν γὰρ ὥσπερ τυραννούμενοι καὶ τοῦ στενάζειν οὐ δίχα, οἱ δὲ ἀδεῶς καὶ ἀμετανόητα ἁμαρτάνουσιν. ὡς οὖν εἶδος χάριτος οὐκ ἔστιν ὃ μὴ ἐξέρχεται τοῦ θείου δικαστηρίου, οὕτως οὐδὲ κρίσεως εἶδος ὃ μὴ τοῖς ἀπολλυμένοις ἐκεῖθεν ἐκφέρεται*[1].

[59] ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Ἐν παντὶ κριτηρίῳ καὶ παντὶ ἁμαρτήματι μειζόνως κολάζεται ὁ οἰκεῖος τοῦ ἀλλοτρίου, ὁ μεμυημένος τοῦ ἀμυήτου καὶ ὁ εἰδήμων τοῦ ἀμαθοῦς, ἢ οὐχ οὕτω νομίζειν χρεών;*

---

639 Β' Κορ. 6,15.

---

634 *δὲ* παραλ. ΠΚ 635 ἴσως *ἐκδημίαν* 651 *δὲ* παραλ. Π

---

1. Τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως καὶ τῶν ἔργων ἀπησχόλησε καὶ τὴν χριστιανικὴν θεολογικὴν σκέψιν. Αἱ ἐπ' αὐτοῦ ὅμως ἀντιθέσεις ἢ ἐλλείψεις τοῦ Κορανίου προυκάλεσαν χαρακτηριστικὴν ὀξύτητα κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος ὑπὸ τῆς μουσουλμανικῆς θεολογίας. (Βλ. L. Gardet, Les Noms et les Statuts: Le problème de la foi et des œuvres en Islam, ἐν Studia Islamica, τόμ. 5, σ. 61-124. Τοῦ αὐτοῦ, Les actes et le salut de l'homme selon l'Islam, ἐν Vie et Lumière, 1956. E. Nader, Le système philosophique des muᶜtazila, Beyrouth 1956. M. Allard, Le problème des attributs divins dans la doctrine d'Al-Ašᶜarī et de ses premiers grands disciples, Beyrouth 1965). Ἄξιον παρατηρήσεως ἐνταῦθα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βρυέννιος ἀποφεύγει νὰ καταδικάσῃ τοὺς εἰς ἀγαθὰ ἔργα ἐπιδιδομένους ἀπίστους.

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Πῶς γὰρ οὔ;*

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Οὐκοῦν, ἐπεὶ παρελθεῖν ἀναμαρτήτως τὸν βίον ἀμήχανον, ἀμύητον καὶ ζῆσαι καὶ θανεῖν βέλτιον· οὕτω γὰρ ἄν τις ἐκφύγοι τὴν μείζονα κόλασιν.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Ἄσοφον τόδε τὸ σόφισμα καὶ κατὰ τοῦ λέγοντος λέγεται. οὐδὲν γὰρ ἕτερον λέγεις ἢ «δέει τοῦ μὴ ἅπαξ ἁμαρτῆσαι ἀεὶ ἁμαρτήσομαι καὶ φόβῳ τοῦ μὴ ὀφθαλμιᾶσαι ἐν σκότει διὰ βίου πορεύσομαι καὶ εὐλαβείᾳ τοῦ μὴ ἀστοχῆσαι μηδεμιᾶς τῶν ἀγαθῶν πράξεων ἅψομαι». αὕτη ἐστὶν ἣν ἀκούεις ἀπόγνωσιν. εἰπὲ καὶ τὸ τούτοις ἑπόμενον «προσοχῇ τοῦ μὴ εἴς τινα κόλασιν ἐμπεσεῖν γενήσομαι πάσαις ὑπεύθυνος».*

ΙΣΜΑΗΛ. *Ἄριστα μὲν ἔφης.* [60] *Διατί δὲ μὴ φύσει τὸ ἀναμάρτητον ἔχομεν;*

ΙΩΣΗΦ. *Πρὸς τοῦτο ἐρῶ σοι λόγον οὐκ ἐμὸν ἀλλὰ μεγάλου καὶ ἁγίου ἀνδρός· ὅτιπερ, φησί, καὶ σὺ τοὺς οἰκέτας οὐχ ὅταν δεσμίους ἔχῃς εὔνους ὑπολαμβάνεις, ἀλλ' ὅταν ἑκουσίως ἴδῃς ἀποπληροῦντάς σοι τὰ καταθύμια.*

ΑΠΙΣΤΟΣ. *Θαυμαστὴ ἡ ἀπάντησις.* [61] *ἀλλ' ἵνα τί, πρόσκαιρα ἁμαρτάνοντες, αἰώνια κολαζόμεθα, καὶ τῆς ἁμαρτίας ἡμῶν παυομένης αὐτίκα, ἡ διαδεχομένη ταύτην κόλασις τέλος οὐ κέκτηται;*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Τοῦτο διὰ τὴν πρόθεσιν καὶ τὸν εἰς τὴν ἁμαρτίαν ἡμῶν ἄληκτον πόθον συμβαίνει. εἰ γὰρ θάνατος ἡμᾶς καὶ ἄκοντας διΐστησι τῶν χειρόνων, ἀλλ' ἡμεῖς, τό γε εἰς ἡμᾶς ἧκον, οὕτω πρὸς ταῦτα ἐρωτικῶς διακείμεθα, ὡς ἀεὶ βιωσόμενοι καὶ ἀδιάπαυστα ἁμαρτήσοντες, ὡς δι' αὐτὸ τοῦτο ζῶντες καὶ δι' οὐδὲν ἄλλο πάντως· καὶ δι' αὐτό, τοῦ ἁμαρτάνειν οὐδὲ ἐν τῷ θανεῖν παραιτούμεθα. ὥσπερ ἄρα ἐκ διαμέτρου τῆς ἡμετέρας σπουδῆς πράττουσιν οἱ τὴν ἀρετὴν μετερχόμενοι, ἡδέως ὑπὲρ τοῦ πράττειν αὐτὴν ζῶντες καὶ προθύμως, οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ μυριάκις εἰ δέοι, ὑπὲρ αὐτῆς ἀποθνήσκοντες. ὡς οὖν ἐκεῖ τοῖς ἀγαθοεργοῦσι προσκαίρως, διὰ τὴν εἰς τὰ καλὰ ἀθάνατον πρόθεσιν, ἀνάπαυσις ἄληκτος ἕπεται, οὕτω κἀνταῦθα κόλασις ἀπέραντος ἀκολουθεῖ τοῖς τὸν σκοπὸν καὶ τὸν πόθον τοῦ ἁμαρτάνειν αἰώνιον ἔχουσιν. ἢ τίς ὁ λόγος, ἐπὶ μὲν τῆς προσκαίρου ἀρετῆς ζωὴν αἰώνιον καὶ ἀκήρατον, ἐπὶ δὲ τῆς προσκαίρου κακίας πρόσκαιρον κόλασιν ἀπεκδέχεσθαι;*

[62] ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ τί δήποτε τοὺς ἁμαρτάνειν μέλλοντας καὶ διὰ τοῦτο κολασθησομένους ἀθάνατα προβλέπον τὸ θεῖον, οὐκ ἀπείργει τούτους τῆς εἰς τὸ εἶναι προόδου, ὡσὰν μήτε γεννηθῶσι μήτε μὴν τῇ γεέννῃ παραπεμφθῶσιν; ἢ τί ὄφελος μικρὸν ἐνθάδε βιῶναι χρόνον καὶ διὰ τὸ παρασυρῆναι ὑπὸ τῆς ἡδονῆς ἀπέραντα βασανίζεσθαι;*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Οὐδὲν ἕτερον λέγεις ἢ ὅτι ἔδει τὴν ἁμαρτίαν καὶ μήπω γεγεννημένην τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας τοσοῦτον ἐπικρατεῖν ὡς μηδὲ ἐᾶν αὐτὴν ὅλως εἰς*

---

662 *μὴ*[1] παραλ. Π 663 *ἣν* : *ἦν* Π 664 *τινα* παραλ. ΠΚ 665 *πάσαις* : *ταύτης* ΠΚ 667 *ἐρῶ σοι* : *ἐρῶσι* Κ 668 *ἔχεις* Π 677 *τὸ ἁμαρτάνειν οὐδὲ τὸ θανεῖν* ΠΚΒ 680 *ἀποθνήσκοντας* Κ 687 *τῆς* : *τὴν* Κ 688 *μήτε γεννηθῶσι* παραλ. ΠΚ

τὸ εἶναι προβαίνειν. ὅθεν, ἐπεὶ τὸ γενέσθαι τοῦ μὴ γενέσθαι κρεῖττον καὶ τὸ εἶναι τοῦ μὴ εἶναι βέλτιον, τὸ θεῖον εἰς δημιουργίαν ἀπιδὸν οὐ τοῦ χείρονος γέγονε, τὸ δὲ κρεῖττον καὶ πεποίηκε καὶ ποιεῖ.

ΠΛΑΝΟΣ. *Πάνυ μὲν οὖν. ἀλλ' εἰς μὲν τὸν δημιουργὸν ἡ δόξα αὕτη ἀναφέρεται καὶ ἡ χάρις, ὅτι ὡς καὶ τἄλλα τῶν κτισμάτων ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγει καὶ τὸ ἴδιον πλάσμα, τὸν ἄνθρωπον·* [63] *εἰς δὲ τὸν ἁμαρτήσοντα καὶ διὰ τοῦτο κολασθησόμενον ἄνθρωπον, τὸ μὴ γενέσθαι βέλτιον φαίνεται τοῦ γενέσθαι καὶ τὸ μὴ εἶναι τοῦτον κρεῖττον δοκεῖ τοῦ εἶναι, ὅτι τὸ μὲν εἶναι υἱὸν κολάσεως αὐτὸν δείκνυσι, τὸ δὲ μὴ εἶναι οὔτε κολάσεως οὔτ' ἀναπαύσεως.*

ΑΛΗΘΗΣ. *Οὔτε τὸ γενέσθαι οὔτε τὸ εἶναι κληρονόμον κολάσεως αὐτὸν ἀπεργάζεται, ἐπεὶ πάντες οἱ τὸ γενέσθαι καὶ εἶναι λαβόντες δι' αὐτὰ ταῦτα υἱοὶ ἂν κολάσεως ἀπεδείκνυντο, ἀλλ' ἡ πονηρὰ γνώμη καὶ ἡ διεφθαρμένη προαίρεσις, ἥτις ἐξ αὐτοῦ μόνου τὴν γένεσιν ἔσχηκεν· ὅμως, ἐπείπερ αὐτὸς τὸ μὴ εἶναι βέλτιον κρίνεις τοῦ εἶναι, γενέσθω σοὶ μόνῳ τοῦτο πρὸς τῆς προνοίας καὶ εἴης ὅλως μὴ ὤν.*

[64] ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Ἔτι δοκιμάσω ἀντεπιλαβέσθαι σου. ἔστι μέλλον ἢ οὐκ ἔστι;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Καὶ ἔστι καὶ οὐκ ἔστι. ἔστι μὲν γὰρ μέλλον ἡ συντέλεια, ἡ ἀνάστασις, ἡ κρίσις καὶ ἡ ἀνταπόδοσις καὶ εἴ τι τοιοῦτον μετὰ ταῦτα κοινῶς συμβῆναι προλέγεται, ὡς καὶ ἡ αὔριον καὶ χρόνος ἅπας ὁ μέλλων, οὐκ ἔστι δὲ μέλλον τὸ παρὰ πᾶσι θρυλούμενον, ἤτοι τὸ προειμαρμένον τοῖς ἀνθρώποις ἑκάστῳ καὶ ἀποκείμενον αὐτῷ ἀπαραβάτως συμβῆναι, διῆκον ἀπὸ γεννήσεως ἄχρι καὶ τελευτῆς καὶ εἰς τὸν αἰῶνα αὐτῷ παρεπόμενον. εἰ γὰρ ἦν, οὔθ' ὁ ἁμαρτωλὸς περὶ τῆς ἑαυτοῦ ἁμαρτίας κατηγορεῖτο, ὡς ἄνωθεν ἀποκληρωθείσης αὐτῷ, οὔθ' ὁ δίκαιος διὰ τὸ τῆς ἀρετῆς ἐτιμᾶτο κατόρθωμα, ἅτε ἀποκειμένου αὐτῷ, καὶ οὐκ ἐνδεχόμενον εἶναι τοῦτον ἄλλως γενέσθαι ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης ἐνάρετον· καὶ τὸ αὐτεξούσιον ἡμῶν ἀφῃρεῖτο, ὡς μήτε ἀρετὴν ἔτι μήτε κακίαν μηδένα ἐξ ἑαυτοῦ πρᾶξαι δύνασθαι καὶ οὐδὲν ἂν διεφέρομεν τῶν θηρίων καὶ τῶν εἱμαρμένην εἰσαγόντων ἢ γένεσιν.*

[65] ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Τῶν μελλόντων γενέσθαι λανθάνει τι τὸν θεόν;*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Οὐ μὲν οὖν. πάντα δ' ὡς ἐνεστῶτα τοῖς παντεφόροις ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ καὶ προκείμενα καθορᾶται.*

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Δύναται οὖν ἄλλως τὰ γινόμενα ἀποβῆναι ἢ ὡς ἂν αὐτὸς ἕκαστον αὐτῶν προορᾷ γενησόμενον;*

---

693 *ἐπὶ* ΠΚ 698 *ἁμαρτήσαντα* ΠΚ 707 *τούτῳ* Κ 708 *εἴης : ϑλης* Κ 709 *ἐπιλαβέσθαι* ΠΒ *μέλλον : μᾶλλον* Κ 714 *ἀπαραβήτως* Π 715 *αὐτὸ* ΠΚΒ 716 *κατηγοροῖτο* Κ 717 *ἀρετῆς : ἁμαρτίας* Π 724 *καὶ μετὰ προκείμενα προστίθ.* Κ 725 - 726 *ἢ ὡσὰν αὐτὸς ἕκαστον αὐτὸν προορᾷ* Π : *ἢ ὡσὰν ἄν τις ἕκαστον αὐτὸν προ ὁρᾷ* Κ : *ἢ ὡσὰν αὐτός, ἕκαστον αὐτὸν προορᾷ* Β

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Οὐδαμῶς.*

ΙΣΜΑΗΛ. *Λοιπόν, ὡς δοκεῖ, προώρισται ἑκάστου καὶ εἵμαρται τὸ ἀποβησόμενον· ὅθεν καὶ παρ᾽ αὐτοῦ, καθὼς μέλλει καὶ πρόκειται ἀποβῆναι, οὕτω δῆτα καὶ προγινώσκεται*[1].

ΙΩΣΗΦ. *Ἀλλ᾽ εἰ καὶ πάντα προγινώσκει, ἅτε θεὸς παντοδύναμος, οὐδὲν προορίζει τῶν ἐφ᾽ ἡμῖν, εἰ μή τις φαίη προορισμὸν ἄλλως τὴν εἰς τὸ κατὰ πρόθεσιν ἡμῶν ἀγαθὸν εὐδοκίαν αὐτοῦ καὶ βοήθειαν· εἰ δ᾽ οὔ, αὐτὸς καὶ πρὸ τοῦ παραχθῆναι πάντας τῆς ἁμαρτίας δούλους ἡμᾶς ἀποκαθιστᾷ, ὅπερ καὶ ἄτοπον ἐννοεῖν καὶ λέγειν ἀφόρητον. δεῦρο δέ μοι καὶ σκόπει τῆς ἀληθείας τὴν πρόφασιν, ὅτι ἡ θεία πρόγνωσις οὐκ ἀναιρεῖ τὸ αὐτεξούσιον. καὶ γὰρ οὐχ ὅτι προγινώσκει καὶ οὔτε ἡ πρὸς ἡμῶν τελουμένη κακία ἐκ τοῦ παρ᾽ αὐτοῦ προορᾶσθαι τὸ αἴτιον ἔσχηκεν οὔτε ἡ ἐν ἡμῖν ἀρετὴ ἐντεῦθεν τὴν ἀρχὴν τοῦ γίνεσθαι κέκτηται, ὅτι οὐδὲ τὴν κακίαν ὁπωσοῦν αὐτὸς θέλει, οὐδὲ τὴν ἀρετὴν ὅλως βιάζεται. καὶ ὥσπερ τινὸς ἐξ ἀπόπτου καὶ μετεώρου περιωπῆς ὁρῶντος λῃστὰς ἐφεδρεύοντας τόπῳ, βλέποντος δὲ καί τινα εἰς χεῖρας αὐτῶν ἐμπεσούμενον καὶ φονευθησόμενον, οὐδὲν ἐκ τοῦ ταῦτα προβλέπειν αὐτὸν ἀποβαίνει τῷ τοῖς λῃσταῖς παραπίπτοντι, οὕτως οὐδὲν ἐκ τοῦ προγινώσκειν τὸν θεὸν τὰ ἡμέτερα ὅπως ἔσται τοῦ οὕτω ταῦτ᾽ ἀποβῆναι καθίσταται αἴτιον. καὶ ἁπλῶς, ὅπου ἡ πρόγνωσις παρεμποδίζει μηδὲν μηδὲ συνεργάζεται, ἀμέτοχος πάντῃ τῶν ἀποβαινόντων εὑρίσκεται.*

[66] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Ὁ αἴτιός τινος καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ πάντων αἴτιος. ὁ τοῦ ἀνθρώπου αἴτιος καὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ ἁμαρτίας αἴτιος πάντως· εἰ δὲ τοῦτο, ἢ οὐδέν ἐστιν ἡ ἁμαρτία ἢ συγγνώμης ἄξιος ὁ ἁμαρτάνων ἢ τί χρὴ πρὸς ταῦτα νομίζειν*[2];

---

729 *μέλει* Π *δῆτα* : *δέτε* Κ 731 *καὶ παραλ.* Κ 738 *γενέσθαι* Κ 745 *μηδὲ* : *μηδὲν* Κ *συνεργάζηται* ΠΒ 749 *ἢ τί* : *ἤτι* Κ

---

1. Τὸ περὶ εἱμαρμένης ἢ ἀπολύτου προορισμοῦ πρόβλημα ἀπησχόλησεν ἀείποτε τὴν μουσουλμανικὴν θεολογικὴν σκέψιν, τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον ἡ Κορανικὴ διδασκαλία παρουσιάζει πλείστας ὅσας ἀντιθέσεις. (Βλ. L. Gardet, La mesure de notre liberté, chapitre de la theologie musulmane, Tunis 1946. Εἰσέτι τὰ δύο ἀνωτέρω ἄρθρα τοῦ αὐτοῦ). Ἡ πίστις ὅμως εἰς τὸ *κισμέτ* εἶναι βαθεῖα ἐν τῷ μωαμεθανικῷ κόσμῳ. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐπετέθησαν ἀείποτε κατὰ τῆς ἰδέας ταύτης. Βλ. Ἀνωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ, PG 104, 1452 D. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1393 B-C. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 764 A-C. Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Λόγοι, PG 154, 616 D-617 A.

2. Ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς αἰτίου τοῦ κακοῦ μουσουλμανικὴ διδασκαλία ὑπῆρξεν ἀείποτε σπουδαῖον ἐπιχείρημα διὰ τοὺς χριστιανοὺς πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀνθρωπίνης ἢ διαβολικῆς προελεύσεως τοῦ Κορανίου (βλ. Ἀβουκάρα, Διάλογοι, PG 97, 1588 A-C. Ἀνωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ, PG 104, 1452 D. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1393 B-C. Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 757-760, 780 B-C. Καντακουζηνοῦ, Ἀπολογίαι, PG 154, 557. Βλ. καὶ Ε. Σδράκα, ἔνθ᾽ ἀν., σσ. 94-97).

ΠΙΣΤΟΣ. *Τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἐνάρετον αὐτὸν εἶναι ὁ θεὸς αἴτιος· τῆς μέντοι ἐφαμάρτου γνώμης αὐτοῦ καὶ τῆς ἀπωλείας αὐτὸς ἐκεῖνος καὶ οἱ συνεργοὶ αὐτοῦ δαίμονες.*

[67] ΑΣΕΒΗΣ. *'Αλλ' ἐκ μὲν τῆς φύσεως ἡ γνώμη, ἐκ δὲ τῆς γνώμης ἡ ἁμαρτία· ὁ τὴν φύσιν γοῦν παρασχὼν εἰς τὸ εἶναι καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς γνώμην παρέσχετο.*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Εὐφήμει, ὦ ἄνθρωπε· εἰ γὰρ φύσεως ἦν ἡ τοιαύτη γνώμη, ἐχρῆν πάντας ἀνθρώπους ὀργίλους, φονεῖς, προδότας εἶναι καὶ ἅρπαγας, ὡς τῆς αὐτῆς ὄντας φύσεως.*

[68] ΠΛΑΝΟΣ. *Εἰ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος ὥστε κολάζεσθαι, ἔδει μήτε γενέσθαι τοῦτον μήθ' ὑποκεῖσθαι αἰωνίῳ κολάσει, ὡς πάντες οἶμαι κρινοῦσιν ἐχέφρονες.*

ΑΛΗΘΗΣ. *"Εως πότε τὰ αὐτὰ ἀνελίττεις κενολογῶν; οὐκ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος πρὸς θεοῦ ἵνα κολάσει ὑπόκειται, ἀλλὰ κολάσει τις ὑπόκειται, ἐπειδὴ οἴκοθεν τῆς ἁμαρτίας δοῦλος ἐγένετο.*

[69] ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Καὶ πῶς φησι περί τινος 'Ιησοῦς, ὁ θεὸς ὑμῶν· «καλὸν ἦν αὐτῷ, εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος»;*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Καὶ πῶς τοῦτο σὺ τὸ ῥητὸν ἐκλαμβάνεις;*

ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Καθά τινος ἤκουσα τῶν ἐξ ὑμῶν μεγάλων, ὅτιπερ, φησίν, ὁ μὲν θεὸς ἐπ' ἔργοις ἀγαθοῖς τοῦ γεννηθῆναι τοῦτον, ὥσπερ καὶ πάντα ἄνθρωπον, ἐβουλήθη, ὁ δ' ἐπὶ κλοπῇ καὶ φιλαργυρίᾳ καὶ βασκανίᾳ καὶ προδοσίᾳ τῷ γεννηθῆναι καὶ εἶναι ἐχρήσατο. λέγει τοίνυν ὁ 'Ιησοῦς κρεῖττον μηδόλως αὐτὸν γεννηθῆναι ἢ ἐπ' ἔργοις τοιούτοις αὐτὸν χρήσασθαι τούτῳ τῷ γεννηθῆναι, οἷς ἕπεται κόλασις.*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Εἶτα οὐκ ἀρέσκει σοι αὕτη ἡ ἐπεξήγησις;*

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Καὶ πάνυ· συμβαίνουσα γάρ ἐστι κατὰ πάντα οἷς προέτεινον ἔναγχος, ὅτι καλὸν παντὶ ἁμαρτήσαντι μὴ γεννηθῆναι τὸ σύνολον. σοὶ δὲ τί περὶ τούτου δοκεῖ;*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Οἰκτείροντος ὁ λόγος· διὸ πρῶτον αὐτὸν υἱὸν ἀπωλείας εἰπών, τὴν τοιαύτην γέννησιν καλὸν αὐτῷ εἰ οὐκ ἐγεννήθη φησί· σὺ δέ, ὥσπερ τὰ παρ' ἑνός τινος πραχθέντα οὐκ ἐγκαλεῖς πλείοσιν, οὕτω μηδὲ τὰ καθ' ἑνὸς εἰρημένα τοῖς ἅπασι πρόσαπτε.*

[70] ΙΣΜΑΗΛ. *Μικροῦ πείθεις με πιστεύειν ὡς ἀληθὴς ἡ τῶν χριστιανῶν ἐστι πίστις μόνη* [1].

---

764 - 765 Ματθ. 26,24, Μάρκ. 14,21.

---

755 *εἰ* : *ἡ* ΠΒ *ἡ* Κ 759 *πάντας* ΠΒ 764 *ἡμῶν* Π 769 *ἠβουλήθη* Κ *δὲ* ΠΚΒ 775 *σοὶ* : *σὺ* ΠΚΒ

---

1. 'Η μεταξὺ τῶν παραγράφων 58 καὶ 70 περιεχομένη συζήτησις ὑπενθυμίζει

ΙΩΣΗΦ. *Πίστευσον ὅτι οὐδεὶς δύναται πιστεῦσαι εἰς Χριστόν, ἐὰν μὴ ᾖ αὐτῷ δεδομένον ἄνωθεν· πᾶσα γὰρ δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων. ἔστι δὲ μία τῶν ἀγαθῶν δόσεων τῶν ἐκεῖθεν, ἡ εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα πίστις. εἰ οὖν καὶ σοὶ αὕτη ἡ δόσις δοθῇ ἄνωθεν, πιστὸς γενήσῃ ὀρθόδοξος, εἰ δ' οὔ, οὔτ' ἐκ τῶν ἐμῶν λόγων, ὧν πλὴν τοῦ ἀληθεῖς εἶναι οὐδὲν ὄφελος, οὔτε παρ' ἑτέρων οὔτε παρὰ σαυτοῦ εὑρήσεις ὠφέλειαν*[1].

[71] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Περὶ τριάδος*[2] *καλῶς ὑπέμνησας· πῶς, λέγοντες πιστεύειν εἰς ἕνα θεόν, ὁμολογεῖτε πάλιν πιστεύειν καὶ εἰς τριάδα;*

---

787 *εἰ δ' οὔ* : *εἰ δ' οὖν* ΠΚΒ *οὔτ'* : *οὐδὲ* Π *οὐδ'* Κ *οὔτε* Β 790 *τῆς πρὸ τριάδος προστίθ.* Κ

τοὺς διαλόγους τοῦ Ἀβουκάρα. Ὁ διάλογος εἶναι σύντομος καὶ ζωηρός, ἡ δὲ ἐπιχειρηματολογία κρατεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου.

1. Ἡ τοιαύτη ἀπάντησις τοῦ Βρυεννίου ἐκφράζει ἀπολύτως τὴν πεποίθησιν τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἐνώπιον τῶν μεγάλων ὑλικῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ μωαμεθανισμοῦ καὶ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τῶν χριστιανῶν, ἡ πρὸς τὸν Χριστὸν στροφὴ ἑνὸς μουσουλμάνου ἦτο ἔργον θείου φωτισμοῦ καὶ ἐνεργείας. Διά τὸν λόγον δ' αὐτὸν ἀκριβῶς, οἱ συνομιληταὶ τῶν χριστιανῶν σπανίως παρουσιάζονται ἀσπαζόμενοι τὸν χριστιανισμόν, μολονότι ἡ ἀλήθεια τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως τοῖς ἐκτίθεται ἐναργεστάτη (βλ. τὰ σχετικὰ ἔργα τῶν Σαμωνᾶ, Γρηγορίου Παλαμᾶ, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Γενναδίου Σχολαρίου, Νικουσίου). Μόνος ὁ Εὐθύμιος παρουσιάζει τὸν συνομιλητήν του ἀσπαζόμενον τὸν χριστιανισμόν. Προλαμβάνων τὴν εἰς τὸν χριστιανισμὸν προσέλευσιν τοῦ συνομιλητοῦ του, ὁ Βρυέννιος λέγει ὅτι τοῦτο μόνον ὡς θεῖον δῶρον δύναται νὰ ἐκληφθῇ. Πρὸς τούτοις προτιμᾷ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν (στ. 10, 19 - 22) ἢ ἀποδεικτικὴν καὶ διαλεκτικὴν ἱκανότητα (στ. 254 - 259 καὶ 787 - 789) διὰ τοῦ θείου φωτισμοῦ. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι οἱ χριστιανοὶ μεγάλην ἀπέδιδον σημασίαν, διὰ τὴν στροφὴν τῶν μουσουλμάνων, εἰς τὰ θαύματα (βλ. Γρηγορίου Δεκαπολίτου, Λόγος ἱστορικός, PG 100, 1201 - 1212) καὶ εἰς τὰ μαρτύρια τῶν νεομαρτύρων (βλ. Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον, σσ. 11 - 12, 3η ἔκδ , Ἀθῆναι 1961).

2. Ἡ ἔκθεσις καὶ ἀπόδειξις τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Τριάδι θεότητος ἀπησχόλησεν ἅπαντας τοὺς χριστιανοὺς ἀπολογητάς. Βλ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ Γνώσεως, PG 94, 768 B - D. Ἀνωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ, PG 104, 1452 D - 1453 B καὶ 1453 C. Ἀβουκάρα, Διάλογοι, PG 97, οἱ ὑπ' ἀριθ. 3, 23, 25, 26. Βαρθολομαίου, Ἔλεγχος..., PG 104, 1384 B - D. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀνατροπή..., PG 105, 672 C - 701 D, 748 B - 749 B, 784 C - 788 B, 800 C - 801 B, 812 C - 821 C, 821 D - 841 C. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 20 - 37. Ἀρέθα, Ἐπιστολή, ἐν Byzantion 24 (1954), 296 - 297. Ριχάρδου, Confutatio, PG 154, 1097 B - 1100 C, 1124 D - 1140 D. Ἀνωνύμου (= Ριχάρδου), Confessio, PG 154, 1157 C - D. Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Λόγοι, PG 154, 673 C - 674 A. Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Διαλέξεις..., ἔκδ. E. Trapp, οἱ ὑπ' ἀριθ. 14 - 19. Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ ιε' αἰῶ-

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ὅτι ὁ εἷς θεὸς τῶν ἁπάντων αὐτός ἐστι καὶ τριάς, καὶ ἡ τριὰς εἰς ἣν πιστεύομεν αὐτός ἐστιν ὁ εἷς καὶ μόνος θεός.*

ΑΣΕΒΗΣ. *Παραδοξότατον τοῦτο δοκεῖ. εἰ γὰρ ἕν ἐστιν ὁ θεός, οὐκ ἂν εἴη καὶ τρία, εἰ δ' ἐστὶ τρία, οὐκ ἂν εἴη ἕν.*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Ὁμολογουμένως ἐστὶ παράδοξον, διὰ γὰρ τοῦτο καὶ θεῖον· εἰ γὰρ συμβαῖνον ταῖς πάντων δόξαις καὶ σύνηθες ἦν, οὐκ ἂν ἐπεφύκει θεῖον. πλὴν δ' ὁ αὐτὸς θεός ἐστι καὶ τρία καὶ ἕν.*

ΠΛΑΝΟΣ. *Τίνι τρόπῳ;*

ΑΛΗΘΗΣ. *Ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἅπασαν.*

ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Οὐκ ἀρνοῦμαι ταύτῃ τῇ ἀποκρίσει· ἀπόδος καὶ τὸν περὶ τούτου μοι λόγον, ὅσον ἐνδέχεται.*

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Οὐκ ἔστι τὰ ὑπὲρ φύσιν φυσικῶς ἀποδείκνυσθαι, ὡς οὐδὲ τὰ φυσικὰ διὰ τῶν ὑπὲρ φύσιν.*

ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Οὐδ' αὐτὸς τοῦτ' ἀπαιτῶ, ἀλλ' ἑτέρως ὑποδειγμάτισόν μοι. ἐπανάγαγέ με ποσῶς εἰς τὴν τοῦ ζητουμένου κατάληψιν. πέποιθα γάρ σοι ἐκ τῶν προειρημένων πλεῖστα κἂν τούτῳ σε δύνασθαι.*

[72] ΜΟΝΑΧΟΣ. *Ἐρῶ σοι λοιπόν, ἐπεὶ εὐγνωμόνως πυνθανόμενον βλέπω, οὐχ ὅσον ἴσμεν, ἀμυήτοις γὰρ ψυχαῖς ῥίπτειν τοὺς μαργαρίτας τούτους οὐκ ἐπετράπημεν, ἀλλ' ὅσον αὐτὸς συνιέναι δύνασαι· πρόσχες γοῦν. ὅτι πιστεύομεν ἕνα θεὸν εἶναι πάσης ὁρατῆς καὶ ἀοράτου φύσεως δημιουργόν· τὸ γὰρ μὴ οὕτω φρονεῖν ἀθεότητος ἄντικρυς. ὁ τοιοῦτος τοίνυν ἀνάγκη καὶ λόγον ἔχειν· θεὸς γὰρ πῶς ἂν εἴη ἄλογος; ἀλλὰ καὶ πνεῦμα δεῖ ἔχειν τὸν λόγον, ἐπεὶ οὐδεὶς ἄνευ πνεύματος πρόεισι λόγος. ἀλλὰ καὶ ἐνυπόστατά φαμεν εἶναι ταῦτα· οὐδὲν γὰρ τῶν ἐν τῷ θεῷ ἀνυπόστατον. καὶ τοῦτό ἐστιν ἡμῖν ἡ τριὰς ἣν ἀκούεις, οὐ θεὸν καὶ θεὸν καὶ θεόν, ἄπαγε, δογματίζοντες, πολυθεΐα γὰρ τοῦτο σαφής, ἀλλὰ τὰ τρία ταῦτα ταῖς ἰδιότησιν ἕνα τῇ φύσει θεόν.* [73] *εἶτα, σὺ ὁ πιστεύων κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν θεοῦ γενέσθαι τὸν ἄνθρωπον, πῶς ἐν τῇ εἰκόνι θεωρῶν τὴν τριάδα τὸ τῆς εἰκόνος πρωτότυπον ἀπιστεῖς;*

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Φώτισόν μοι· οὔπω γὰρ κατενόησα τὴν ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ τριάδα.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Φημὶ ὅτι κατ' εἰκόνα θεοῦ ὁ ἄνθρωπος καὶ γέγονε καὶ ἐστίν, οὐ κατὰ τὸν τύπον τοῦ σώματος ἀλλὰ κατὰ τὴν τῆς ψυχῆς ἰδιότητα.*

ΙΣΜΑΗΛ. *Σύμφημι.*

ΙΩΣΗΦ. *Θεωρεῖται δ' ἐν τῇ ψυχῇ ἐν ταὐτῷ νοῦς καὶ λόγος καὶ πνεῦμα, ἅμα τρία*

---

792 *καὶ ἡ τριὰς* παραλ. K 793 *ὁ* παραλ. K 794 *ὁ* παραλ. ΠΒ 796 *διὰ γὰρ τοῦτο καὶ* : *καὶ διὰ τοῦτο καὶ* ΠΚ 812 *τοίνυν ὁ τοιοῦτος* Β 819 *προτότυπον* Β *πρότυπον* Π *πρώτυπον* Κ 820 *τὴν περὶ τὴν εἰκόνα* ἐν ὤᾳ διορθ. *τὴν ἐν τῇ εἰκόνι* Κ

νος ἀσχολοῦνται ἐκτενέστατα περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ (Γεννάδιος, Γ. 'Αμιρούτζης, Γ. Τραπεζούντιος).

καὶ ἕν, ἅπερ αὐτή ἐστιν ἡ ψυχή. ὡς οὖν ταῦτα ἀμερίστως ἐν τῇ εἰκόνι νοεῖται, οὕτως ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, καὶ κατ' ἐπέκεινα σφόδρα θεοπρεπῶς πατήρ, υἱός, πνεῦμα ἅγιον, ὅπερ ἐστὶν ὁ θεός, ἡ ἁγία Τριάς, ἡ τρία οὖσα καὶ ἕν[1].

[74] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Οὐκοῦν, ἡ αὐτὴ καὶ μία τριάς, ἐπεὶ ἕν ἐστι καὶ τρία, καὶ εἷς θεός ἐστι καὶ τρεῖς;*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *Ἥκιστά γε.*

ΑΣΕΒΗΣ. *Καὶ τίνι τρόπῳ, ἀπόδειξον, ὅτι ἐνταῦθά ἐστιν ὁ ἀγών. ἐνταῦθα, εἰ ἐν ἔτι μοι τοῦτο λύσεις, ὁμόφρονά σοι... ἀλλ' οὐδὲν οὔπω λέγω ὅτι οὐδὲ δυνήσῃ λῦσαι τὸ ἀπορούμενον.*

ΕΥΣΕΒΗΣ. *Εἰπὲ θαρρούντως, μόνον εὐφήμως· πέποιθα γὰρ εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα ὅτι καὶ τοῦτο ῥᾳδίως καὶ ἀληθῶς σοι, ὥσπερ καὶ τἄλλα, λυθήσεται.*

[75] ΠΛΑΝΟΣ. *Ἰδοὺ ἐξ ὧν αὐτὸς καὶ φρονῶ καὶ οἰκείοις ὀφθαλμοῖς βλέπω, εἰ μὴ κοιμῶμαι, εἰ μὴ μεθύω, εἰ μὴ ἐξέστην, προτείνομαι ἀληθέστατα, ὅτι σὺ ἄλλος μὲν ἄνθρωπος εἶ παρὰ τοῦτον, καὶ οὗτος ἕτερος ἄνθρωπός ἐστι παρὰ σέ, κἀκεῖνος πάλιν ἄλλος ἄνθρωπός ἐστι παρ' ὑμᾶς· καὶ διὰ τοῦτο οὔτε εἷς ἐστε οὔτε δύο ἀλλὰ τρεῖς. ἢ οὐχὶ καλῶς ἀποφαίνομαι;*

ΑΛΗΘΗΣ. *Ναί, καλῶς·* [76] *ἀλλὰ τί σοι βούλεται τὸ ἐρώτημα;*

ΑΧΑΙΜΕΝΙΔΗΣ. *Ἄρτι λέγω· ὁ ἐν τῇ τριάδι παρ' ὑμῖν δοξαζόμενος Πατὴρ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἴδιόν ἐστι πρόσωπον καὶ ὁ υἱὸς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἴδιον πάλιν πρόσωπον, ὅ γε Παράκλητος αὖθις αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἴδιον πρόσωπον· καὶ ἄλλος ἐστὶν ὁ Πατὴρ παρὰ τὸν Υἱὸν καὶ οὐχ ὁ αὐτὸς τῷ Υἱῷ καὶ ὁ Υἱὸς ὁμοίως ἄλλος παρὰ τὸν Πατέρα καὶ παρ' ἐκείνους ὡσαύτως ἄλλος ἐστὶν ὁ Παράκλητος. καὶ κυρίως θεός ἐστιν ὁ Πατήρ, κυρίως θεός ἐστι καὶ ὁ Υἱός, κυρίως θεός ἐστι καὶ ὁ Παράκλητος. τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, πῶς οὐ τρεῖς θεοὶ ἐκεῖνοι, ὥσπερ ὑμεῖς τρεῖς ἐστε ἄνθρωποι; ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν εἷς, ὑμεῖς δὲ τρεῖς; καὶ πῶς*

---

831 *τίνι τρόπῳ* : *τίνα τρόπον* ΠΚΒ 834 *θαῤῥούντας* ἐν τῇ φᾳ διορθ. *θαῤῥούντος* Κ 837 *ἐξέστην* : *ἔξεστιν* ΠΚ 841 *Ναὶ* : *καὶ* Κ 842 *ἡμῖν* ἐν φᾳ διορθ. *ὑμῖν* Κ 844 *ὅ γε... ἴδιον πρόσωπον* παραλ. ΠΚ 846 *ἄλλος*[1] : *ἀλλὰ* ΠΚ

---

1. Ἡ εἰκὼν τοῦ τρισυποστάτου τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἰλημμένη ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῆς περιόδου τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων καὶ δὴ τῶν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἐχρησιμοποιήθη συχνάκις καὶ κατὰ τοῦ Ἰσλάμ. Βλ. Νικήτα τοῦ Βυζαντίου, Ἀντίρρησις..., PG 105, 833 B - D. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, Διάλεξις..., PG 131, 15 A - C. Ψευδο - Γενναδίου, Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας, PG 160, 320 - 326. Ὁ Βρυέννιος προβάλλει ἐνταῦθα τὸ παράδειγμα τῆς διακρίσεως μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργείας. Οἱ κατὰ τοῦ Ἰσλὰμ ἀπολογηταὶ ἐστράφησαν κυρίως πρὸς ἐξεύρεσιν εἰκόνων ἐκ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὰ δὲ παραδείγματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι πολυάριθμα. Βλ. Εὐθυμίου Μοναχοῦ, ἔνθ' ἀνωτ. Ψευδο - Γενναδίου, ἔνθ' ἀνωτ. Ἀνωνύμου, Ἔλεγχος..., κῶδ. 110 Μονῆς Διονυσίου (Ἄθω), φφ. 269β - 270β. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Κηρύγματα, ἔκδ. Αὐγ. Καντιώτου, Ἀθῆναι 1959, σσ. 35 - 36 καὶ 65 - 69. Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 173 - 178. Βλ. καὶ σ. 163, σημ. 3.

ἐλευθέρᾳ γλώττῃ ἓν μὲν καὶ τρία τὸν θεὸν λέγετε, ἕνα δὲ τὸν αὐτὸν καὶ τρεῖς οὐ τολμᾶτε λέγειν;

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ. *Τοῦτό ἐστι τὸ μέγα ἐκεῖνο καὶ δυσδιάλυτον, ὃ πρὸ μικροῦ εἰπεῖν ἔφης, ἢ ἄλλο;*

ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. *Τοῦτο, οὐκ ἄλλο.*

[77] ΜΟΝΑΧΟΣ. *Πρόσχες οὖν συναγαγών σου τὸν νοῦν. διὰ τοῦτο ἡμεῖς μὲν οὓς ὁρᾷς τρεῖς καὶ λεγόμεθα καὶ ἐσμὲν ἄνθρωποι, ὅτι τὸ «ἄνθρωπος» ὄνομα λεγόμενον ἐφ' ἡμῖν τὴν τῆς ἀνθρωπότητος φύσιν δηλοῖ, καὶ ἐστὶ τὸ ὄνομα τοῦτο σημαντικὸν φύσεως, ὡς καὶ ἐπὶ πάντων τῶν ὀνομαζομένων κτισμάτων. ἐπὶ μέντοι τῶν θείων προσώπων, ἤτοι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ 'Αγίου Πνεύματος, λεγόμενον τὸ «θεὸς» ὄνομα οὐ φύσιν σημαίνει, ἀλλ' ἔστιν ἐνεργείας σημαντικόν. ἐπεὶ δὲ ταύτην τὴν διὰ τοῦ «θεὸς» ὀνόματος σημαινομένην ἐνέργειαν ἐπ' ἴσης ἔχει ὁ Πατήρ, ἐπ' ἴσης ἔχει ὁ Υἱός, ἐπ' ἴσης ἔχει τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, διὰ τοῦτο καὶ ἰδίᾳ ἕκαστον θεὸς κυρίως καὶ λέγεται καὶ ἐστί· καὶ τὰ τρία ἅμα εἷς πάλιν κυρίως θεός.*

ΚΑΡΜΙΑΝΟΣ. *Οὔπω νοῶ τὸ λεγόμενον· σαφήνισόν μοι τὸν λόγον, ἐπεὶ δοκεῖς μοι παραλογίζεσθαι.*

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ. *Λέγω δὴ τοῦτο σαφέστερον ἄλλως, ὅτι σὺ θεὸν τὸν Πατέρα ἀκούων, θεὸν τὸν Υἱόν, θεὸν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τρεῖς θεοὺς εἶναι τούτους νομίζεις, οὐχ ἕνα, ἐπειδὴ δοκεῖς ὅτι τὸ «θεὸς» ὄνομα τοῦτο λεγόμενον ἐπὶ τῶν θείων προσώπων φύσιν ἐκεῖ δηλοῖ καὶ δηλωτικόν ἐστι τοῦτο φύσεως, ὥσπερ καὶ ἐφ' ἡμῖν, οὓς ὁρᾷς τρεῖς ἀνθρώπους, τὸ «ἄνθρωπος» ὄνομα. τόδε οὐχ οὕτως ἔχει.*

[78] ΙΣΜΑΗΛ. *'Αλλὰ πῶς;*

ΙΩΣΗΦ. *Ἄκουσον· ἡ θεία φύσις ὄνομα οὐκ ἔχει, ὃ ἡμῖν γεννητοῖς ἀνθρώποις γινωσκόμενον· πᾶν γὰρ ὀνομαζόμενον ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ κρείττονος, ἵνα τὸ μὲν καλῇ τὸ δὲ ὑπακούῃ. τίς οὖν ὁ ὀνομάσας φύσιν θεοῦ; θεὸν οὖν ὀνομάζοντες ἰδίᾳ ἕκαστον τῶν θείων προσώπων καὶ αὖθις ἅμα πάντα ἕνα θεὸν λέγοντες, οὐ τὴν φύσιν αὐτὴν τῆς θεότητος διὰ τούτου σημαίνομεν, ἄπαγε, ἢ γὰρ ἂν τρεῖς θεοὺς ἐδοξάζομεν, ἀλλὰ διὰ τοῦ «θεὸς» ὄνομα τοῦτο τὴν μίαν καὶ αὐτὴν ἐνέργειαν τῶν τριῶν δηλοῦμεν, ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ τὰ πάντα θεᾶσθαι ἢ πανταχοῦ θέειν ἢ τὴν κακίαν αἴθειν τὸ ὄνομα τοῦτο παράγεται· ἣν δὴ ἐνέργειαν ἕκαστον τῶν ἐν τῇ τριάδι προσώπων ἴσην καὶ ἀπαράλλακτον κέκτηται τοῖς λοιποῖς.*

[79] ΑΠΙΣΤΟΣ. *Ἔτι μου ὁ λογισμὸς ὑποσκάζει καὶ ἀμφιγνοῶ τὸ ζητούμενον.*

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. *'Εγώ σε νῦν θᾶττον τοῦ ἀμφιγνοεῖν ἀπαλλάξω. ἡμεῖς μὲν οἱ τρεῖς, τρεῖς λεγόμεθα ἄνθρωποι καὶ οὐχ εἷς, ὅτι τὴν τοῦ ἑνὸς ὑμῶν, ὁποίου ἂν εἴποις,*

---

852 *εἰπεῖν* παραλ. ΠΚ 864 *εἷς ἅμα* Κ 873 - 874 *ὃ ἡμῖν... γινωσκόμενον* παραλ. ΠΚ *ἢ ἡμῖν ἢ γεννητοῖς* Β 877 *αὐτὴν : αὐτῆς* ΠΒ *τούτου : τοῦτο* ΠΚ *ἤ : ἢ* ΠΚ : *ἡ* Β 878 *τοῦτο : τούτου* ΠΚΒ 880 *δὴ : δὲ* ΠΚ 882 *ὑποσκιάζει* Π 884 *εἴπης* Π : *εἴπῃς* κατόπιν διορθ. ἐν ὤᾳ *εἴποις* Κ

5 - 7 - 1967

ἐνέργειαν οὔτε οἱ λοιποὶ δύο ἅμα οὔτε ὁ εἷς ἡμῶν ὁπωσοῦν ἰδίᾳ ἔχει καθάπερ ἐκεῖνος ἀπηρτισμένην, οὔτε σχεῖν ταύτην τινὶ τρόπῳ δύναται οὔτε μήν, ἐργαζομένου αὐτοῦ, συνεργάζεται οὔτε, παυομένου τῆς ὁποιασοῦν ἐνεργείας, συγκαταπαύει. ὁ δὲ εἷς θεὸς λέγεται καὶ οὐ τρεῖς, ὅτι τῶν δύο ὁποιωνοῦν προσώπων τῶν ἐκεῖ τὴν ἀίδιον καὶ μίαν ἐνέργειαν, ἐξ ἧς θεὸς ὀνομάζονται, ἴσην κέκτηται τὸ λοιπὸν καὶ μόνιμον καὶ ὁλόκληρον καὶ διαφορὰ ἐν αὐτοῖς ἐνεργείας οὐκ ἔστι. καὶ τοῦτο μὲν κατὰ τοῦτο. ἓν δὲ καὶ τρία τὸν θεὸν λέγομεν οὐ κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ ἓν πρᾶγμα, ἀλλὰ τρία μὲν αὐτόν φαμεν ταῖς ὑποστατικαῖς ἰδιότησιν, ἓν δὲ τῇ φύσει.

ΑΣΕΒΗΣ. Νῦν ἔγνων ἐναργῶς, ἤδη πεπληροφόρημαι, μηκέτι κοπία.

[80] ΕΥΣΕΒΗΣ. Οὐκ ἀποστήσομαι, ἕως ἂν ἐκ περιουσίας ἐναργέστερον τοῦτο διδάξω σε [1]. τρεῖς ἡμεῖς καὶ οὐχ εἷς, ὅτι τοῦ ἑνὸς ἡμῶν ἐπινοουμένου ἢ ὑφισταμένου ἢ ἀναιρουμένου, οὔτε συνεπινοοῦνται οὔτε συνυφίστανται οὔτε συναναιροῦνται οἱ λοιποί. εἷς δὲ θεὸς τὰ τρία τῶν θείων προσώπων, οὐ τρεῖς, ὅτι Πατρὸς ἐπινοουμένου, εὐθὺς συνεπινοεῖται τούτῳ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ τοῦ Υἱοῦ ὑφισταμένου ταῖς ἐπινοίαις, Πατὴρ ἅμα συνυφίσταται τούτῳ καὶ ὁ Παράκλητος καὶ τοῦ Παρακλήτου ἀναιρουμένου τῇ ἐπινοίᾳ, συναναιρεῖται τούτῳ αὐτίκα Πατὴρ ὁμοῦ καὶ Υἱός. πάλιν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἡ ἁγία Τριάς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, εἷς ἐστι θεὸς καὶ οὐ τρεῖς καὶ ὅτι ὅλος ὁ Πατὴρ ἐν ὅλῳ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Παρακλήτῳ ὁρᾶται καὶ ὅλος ὁ Υἱὸς ἐν ὅλῳ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Παρακλήτῳ ὑπάρχει καὶ ὅλος ὁ Παράκλητος ἐν ὅλῳ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ κατοπτεύεται καὶ ἑνὶ λόγῳ, ὅλα ἐν ὅλοις ἐστίν. ἡμεῖς δὲ τρεῖς ἄνθρωποι καὶ οὐχ εἷς, ὅτι οὐδεὶς ἡμῶν θεωρεῖται ἐν τῷ ἑτέρῳ, ἀλλὰ μόνον καθ' ἑαυτόν ἐστιν ἕκαστος. καὶ οὔπω λέγω ὅτι ἡμεῖς μὲν καὶ τόποις διιστάμεθα καὶ τρόποις διαφέρομεν ἀλλήλων καὶ χρόνοις καὶ πλείοσιν ἄλλοις, τὰ θεῖα δὲ πρόσωπα, πρὸς τῷ μηδενὶ τῶν εἰρημένων ὑποκεῖσθαι, ἄκρᾳ καὶ ἀρρήκτῳ ἑνώσει συνδέδενται. τίς οὖν καθ' ἡμῶν ἔτι διᾶραι στόμα τολμήσει, εἰ μὴ πάντῃ ἔσται ἠλίθιος;

[81] ΤΑΛΑΣΙΜΑΝΗΣ. Ἰδοὺ συγκατατίθεται ἡ ψυχή μου τοῖς λόγοις σου καὶ περὶ βαπτίσματος λοιπόν σοι μελήσει [2]. ἔχω γὰρ καὶ ἑτέρωθεν πρὸς τοῦτο

---

889 ὀνομάζεται ΠΚ 893 μηκέτι κοπία ἤδη πεπληροφόρημαι Κ 895 σε : σι Π 896 συνισφύσταναι Κ 901 καί^{3} παραλ. ΠΚ 902 καί^{2} παραλ. Β

---

1. Ὁ Βρυέννιος παρουσιάζεται ἐπιμένων εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐν τούτοις, ὁ συνομιλητής του εἶναι ἤδη πεπεισμένος περὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Οὕτω, προκειμένου περὶ τοῦ πλέον ἀκανθώδους προβλήματος, ἡ ψυχολογικὴ τοποθέτησις τῶν δύο προσώπων διευκολύνει τὰ μέγιστα τὸ ἔργον τοῦ χριστιανοῦ. Δέον ὅπως ἀναγνωρισθῇ ἐνταῦθα ἡ φιλολογικὴ δεξιοτεχνία τοῦ συγγραφέως.

2. Παρομοία εἶναι ἡ περίπτωσις καὶ τοῦ συνομιλητοῦ τοῦ Εὐθυμίου (PG 131,

εὔλογον πρόφασιν, ὅτι ἡ ἐμὴ μήτηρ ῥωμαία ἦν[1]. *τί οὖν τις ἀνθρώπων μετὰ τὸ βάπτισμα ποιήσει, ἵνα σωθῇ; πῶς εὕρῃ, εἰπέ, τὸν θεόν;*

ΜΟΝΑΧΟΣ. *Πολλαὶ μὲν αἱ πρὸς σωτηρίαν ὁδοί*[2]. *πλήν, εἴ τις ἐν οὐ προσχήματι ἀλλ' ἐν ἀληθείᾳ θέλει σωθῆναι, ὅταν τι μέλλῃ πράττειν, ἑαυτὸν ἐρωτάτω, εἰ θεάρεστόν ἐστι, καὶ τίς ἄρα τῶν τοῦ θεοῦ δούλων ἔπραξε τοῦτο ἢ ποῦ γέγραπται, καὶ πάντως ἐρεῖ τὸ συνειδὸς τὴν ἀλήθειαν. εὑρὼν οὖν ἀντεξεταζέτω καὶ τὸ τοῦ θεοῦ θέλημα πρὸς ἐκεῖνο καὶ ὡς ἐν τρυτάνῃ τῇ γνώσει σταθμίζων ἀμφότερα καὶ ἐν παντὶ τὴν τοῦ θεοῦ ἐντολὴν προτιμῶν, ἕως τέλους σωτηρίας οὐκ ἀποτεύξεται.*

[82] ΙΣΜΑΗΛ. *Συνῆκα τῶν εἰρημένων τὸν νοῦν. οἶδά σοι χάριν μεγίστην καὶ σὲ τῆς ἀγχινοίας ἄγαμαι. εὕροις τὸν 'Ιησοῦν ὃν ποθεῖς. καὶ ὧδε, εἰ βούλει, ὁ σύμπας ἡμῖν συμπληρωθήτω λόγος*[3].

---

915 *εὕροι* B 917 *μέλλει* B : *μέλει* ΠΚ 922 *σε* ΠΚΒ

---

37 C). Οἱ δύο διάλογοι παρουσιάζουν καταπληκτικὴν μεταξύ των ὁμοιότητα θεμάτων καὶ δομῆς. 'Εν τούτοις τόσον τὰ ἐπιχειρήματα ὅσον καὶ τὰ θέματα τοῦ Βρυεννίου παρουσιάζονται φιλοσοφικώτερα. 'Η Διάλεξις τοῦ Εὐθυμίου, ἔχουσα πρακτικώτερον χαρακτῆρα, ἐνδιατρίβει περὶ τὸ θέμα τῶν μυστηρίων τῆς 'Εκκλησίας.

1. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μήτηρ τοῦ 'Ισμαὴλ ἦτο ρωμαία, δηλ. χριστιανικῆς καταγωγῆς, οὐδεμίαν προκαλεῖ ἔκπληξιν, ἐφ' ὅσον τὸ φαινόμενον αὐτὸ ἦτο συνηθέστατον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Κατάπληξιν ὅμως προκαλεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ μήτηρ του ἠδυνήθη νὰ τῷ ἐμπνεύσῃ τοιοῦτον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐνδιαφέρον ὥστε καὶ τοὺς μωαμεθανοὺς συγγραφεῖς τοὺς γράψαντας περὶ αὐτῆς νὰ γνωρίζῃ (στ. 25 - 26) καὶ μὲ χριστιανοὺς νὰ συνδιαλέγηται (στ. 254 - 259) καὶ τὰς γραφὰς (στ. 577 - 578 καὶ 764 - 765) καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς (στ. 767 - 772) νὰ γνωρίζῃ. 'Η τοιαύτη ἀποκάλυψις τοῦ 'Ισμαήλ, ἀπολύτως πιθανή, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἐν τῇ σκέψει τοῦ Βρυεννίου ἓν τῶν σπουδαιοτέρων ἐπιχειρημάτων τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

2. 'Η ἔκφρασις « ὁδὸς τῆς σωτηρίας » χωρὶς νὰ εἶναι ξένη, εἶναι ἐν τούτοις ὀλίγον γνωστὴ εἰς τὴν κατὰ τοῦ 'Ισλὰμ χριστιανικὴν γραμματείαν. Πρῶτος ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν ὁ συγγραφεὺς τῆς Confessio (PG 154, 1152 B - 1169 A 16) ἔνθα ἡ εἰς αὐτὴν διδομένη ἔννοια εἶναι κυρίως « μυστικὴ » καὶ « μυστηριακή ». Τὸ *Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων* ἔργον τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου ἐνδιατρίβει ἀκριβῶς εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐννοίας καὶ πραγματικότητος τῆς ὁδοῦ ταύτης. 'Η διδομένη ὅμως ὑπὸ τοῦ Σχολαρίου ἔννοια εἶναι κυρίως φιλοσοφική. (Œuvres complètes, τόμ. III). 'Η *Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων Διάλεξις* τοῦ Ψευδο - Γενναδίου οὐδεμίαν βεβαίως ποιεῖται μνείαν τῆς τοιαύτης ὁδοῦ (PG 160, 320 - 332). 'Εὰν ὁ Βρυέννιος ἠρύσθη τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐκ τῆς « Confessio », τῆς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔχει ἀκόμη προσδιορισθῆ ἐπακριβῶς (πιθανώτατα ὁ Ριχάρδος), δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ. 'Η ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου διδομένη ἔννοια εἶναι διάφορος. Δυνάμεθα ὅμως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Γεννάδιος Σχολάριος ἔλαβεν ἀφορμὴν ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ Βρυεννίου διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος; Πάντως ἡ ἀποδιδομένη ὑπ' ἀμφοτέρων ἔννοια εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτή.

3. 'Ο 'Ισμαὴλ ὅστις εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ διαλόγου ἐμφανίζεται λίαν εὐγενὴς ἀφήνει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ τέλος μὲ τὴν αὐτὴν ἀγαθὴν ἐντύπωσιν. Εὐγένεια,

ΙΩΣΗΦ. *Εὐλογητὸν εἴη τὸ ὄνομα κυρίου, τοῦ καὶ σὲ καλέσαντος εἰς τὴν αὐτοῦ μερίδα καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν ἀξιώσαντος, ὃν ἀπ' ἄρτι πράξεσι θεραπεύειν ἀρίστοις παντὶ τρόπῳ σπούδασον, ἵνα σοι καὶ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν ὡς εὐγνώμονι δούλῳ χαρίσηται, ἧς γένοιτό σοι σὺν ἡμῖν ἀπολαῦσαι τῇ τῆς μακαρίας Τριάδος φιλανθρωπίᾳ καὶ χάριτι· ὅτι ἡ εὐχαριστία, ἡ τιμή, ἡ μεγαλοπρέπεια καὶ ἡ προσκύνησις καὶ ἡ δόξα αὐτῇ πρέπει εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.* [1].

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ

---

926 *καὶ* ἐπαναλ. K 930 *τῶν αἰώνων* παραλ. B ἐν τῇ ᾤᾳ ἄνω: *ἐνταῦθα τῆς μετὰ ἀπίστου διαλέξεώς ἐστι τὸ τέλος.* B

εἰλικρίνεια καὶ φιλομάθεια χαρακτηρίζουν αὐτὸν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς συζητήσεως.

1. Οὕτως ὁ διὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν ψυχολογικῶν ὅρων διεξαγωγῆς του ἀρξάμενος διάλογος καταλήγει εἰς μίαν πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν εὐχαριστίαν. Εἶναι δύσκολον νὰ εἴπῃ τις μετὰ βεβαιότητος, ἐάν, διὰ τοῦ παρόντος διαλόγου, ὁ συγγραφεὺς καταδικάζει τὴν ἐμπάθειαν εἰς τὰς τοιούτου εἴδους συζητήσεις. Πάντως ὁ τοῦ Θεοῦ φωτισμὸς τίθεται ὑπ' αὐτοῦ ὑπεράνω παντὸς εἴδους συζητήσεως. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἠθέλησε νὰ μᾶς παρουσιάσῃ τὴν Διάλεξίν του ὡς τὴν ἐπιτυχεστέραν δυνατήν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀποδίδει τὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὴν θείαν ἐνέργειαν.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΛΥΒΙΤΟΥ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ὁ Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσσᾶνος († 1553) εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν καλλιγράφον Φιλιππον ἀναφέρει *«δι' ἡσυχίαν καὶ τὴν τῶν ἀναγκαίων χρείαν εἰσὶ μὲν καὶ ἐν Εὐβοίᾳ μοναί...»* [1]. Πράγματι ἡ Εὔβοια, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέδυσεν ὁ Χριστιανισμὸς ἐνωρίτατα [2], εἶναι κατάσπαρτος ἐκ Χριστιανικῶν μνημείων.

Ἓν ἐκ τούτων εἶναι καὶ ἡ Μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου κειμένη εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ χωρίου Ψαχνά, τῆς ὁποίας τὰ χριστιανικὰ γλυπτὰ ἀμέσως θὰ ἐξετάσωμεν.

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ καθολικοῦ μεταξὺ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων εὑρίσκεται ἓν ἐπίθημα (εἰκ. 1) ἔχον τὸ σύνηθες σχῆμα τῆς κολούρου ἀντεστραμμένης πυραμίδος καὶ τὰς δύο αὐτοῦ μακρὰς πλευρὰς διῃρημένας εἰς δύο ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ ὑψηλοτέρα καὶ στενωτέρα φέρει διακόσμησιν ἐκ διπλῶν ροδάκων καὶ ἀνθέων τοποθετημένων ἐναλλάξ, ἐνῷ ἡ κατωτέρα καὶ εὐρυτέρα φέρει εἰς τὸ μέσον ἓν ὡραιοτάτης κατασκευῆς φύλλον ἀκάνθου, ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνὰ ἓν φύλλον καλάμου καὶ ἐν συνεχείᾳ πάλιν φύλλα ἀκάνθου τοποθετημένα κατὰ τὰς ἀκμὰς οὕτως, ὥστε τὸ μέσον νεῦρον τοῦ φύλλου νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ ἐπιθήματος.

Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διαίρεσις καὶ διακόσμησις τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐπιθήματος συναντᾶται καὶ εἰς ἄλλας ἀναγλύφους πλάκας χρησιμευούσας ὡς ἐπίκρανα παραστάδων τῆς μεγάλης βασιλικῆς Γ τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Νέας Ἀγχιάλου) μνημείου τοῦ Ε' αἰ. ἀνακαινισθέντος κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ϛ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος [3].

Καὶ εἰς αὐτὰς [4] τὸ ἄνω πλαίσιον κοσμεῖται διὰ τετραφύλλων ροδάκων

---

1. Ἀ. Μουστοξύδη, Ἑλληνομνήμων Α', 1843 - 1853, σ. 673.

2. Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη, Ἀρχιγραμματέως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχαὶ καὶ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Εὐβοίᾳ, Θεσσαλονίκη 1954.

3. Γ. Α. Σωτηρίου, Περὶ τῶν ἐν Ν. Ἀγχιάλῳ Ἀνασκαφῶν, Π.Α.Ε 1933, σσ. 52 κἑξ.

4. Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα, Α.Ε. 1937, σ. 173 εἰκ. 2, σ. 174.

συνδεομένων μ' ἐλαφρῶς κυματίζον στέλεχος ἢ ἄλλων ἀνθέων. Τὸ κάτω πλαίσιον φέρει τὰ ἡμίφυλλα ἀκάνθου ἀλλὰ διαφέρει ὡς πρὸς τὸ κεντρικὸν θέμα, ὅπου εἰς τὴν πρώτην πλάκα, τοῦ Ε' αἰ., ἔχομεν δύο δελφῖνας καὶ δύο μικροὺς ἰχθῦς ἑκατέρωθεν ἀνθεμίου, ἐνῷ εἰς τὰς ἄλλας, τοῦ Ζ' αἰ., ἀγγεῖον, ἐκ τοῦ ὁποίου πίνουν κεφαλαὶ διδύμων ἀετῶν καὶ πτηνὸν σπαράσσον ὄφιν. Τὸ ἐπίθημα πλησιάζει κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν τὸ πρῶτον ἐπίκρανον ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ὁποίου ὅμως ὑπερέχει πολύ.

Μεγάλην συγγένειαν τὸ ἐπίθημα τοῦτο ἔχει πρὸς κιονόκρανον τῆς Μ. Δαφνίου[1] μὲ φύλλον ἀκάνθης ὡραιοτάτης κατασκευῆς εἰς τὸ μέσον καὶ δύο ὀξέα φύλλα ἑκατέρωθεν χρονολογούμενον εἰς τὸν Ε' αἰῶνα.

Ἐπίσης εἰς ἓν τεμάχιον μεγάλου ἐπιστυλίου τοῦ Ἀσκληπιείου[2] τοῦ Ε' αἰῶνος, ἔχομεν ἀκριβῶς τὴν ἰδίαν παράστασιν, δηλαδὴ φύλλα ἀκάνθου καὶ ὑδροβίων φυτῶν τοποθετημένα ἐναλλάξ.

Τὸ θέμα τοῦτο τῆς μαλακῆς λεγομένης ἀκάνθου μὲ φύλλα ὑδροβίων φυτῶν εἶναι ἀγαπητότατον κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους καὶ δὴ τὸν Ε' αἰῶνα[3] καὶ συναντᾶται ὑπὸ διαφόρους συνδυασμούς. Ἄλλοτε κοσμεῖ δίζωνα κιονόκρανα, τῶν ὁποίων ἡ κάτω ζώνη φέρει φύλλα μαλακῆς ἀκάνθου καὶ ἡ ἄλλη φύλλα ὑδροβίων φυτῶν (Μ. Δαφνίου[4], Μυστρᾶς[5], Βυζ. Μουσεῖον)· ἄλλοτε πάλιν τὰ φύλλα παρεμβάλλονται μεταξὺ κύκλων μὲ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ[6] ἢ περιβάλλουν ἰσοσκελεῖς σταυρούς[7].

Τὸ ἴδιο θέμα συνεχίζεται καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ε' αἰῶνας (Βασιλικαὶ Ν. Ἀγχιάλου)[8], ἀλλὰ παρατηρεῖται μεγάλη σχηματοποίησις τῶν φυτικῶν θεμάτων καὶ διάλυσις τῆς πλαστικότητος.

Οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ φέρουν δύο ἐπιθήματα, τῶν ὁποίων αἱ μακραὶ πλευραὶ κοσμοῦνται δι' ὀξέων φύλλων ὑδροβίων φυτῶν, ἐνῷ αἱ στεναὶ φέρουν ἀνὰ ἕνα κύκλον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἰσοσκελῆ σταυρὸν (εἰκ. 2). Καὶ τὰ ὀξέα φύλλα καὶ ὁ ἐντὸς κύκλου ἰσοσκελὴς σταυρὸς εἶναι θέματα συνηθέστατα διὰ τοὺς

---

1. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, fig. 1.
2. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον, Α.Ε. 1915, σ. 60 εἰκ. 12.
3. J. Laurent, Delphes Chrétien, BCH (1899), 213.
4. G. Millet, ἔνθ' ἀν., εἰκ. 2.
5. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, fig. 32,2, 46,1,3.
6. Ἀ. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀν., σ. 57 εἰκ. 6. Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας, Α.Ε. 1931, σ. 157 εἰκ. 41.
7. Ἀ. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀν., σ. 56 εἰκ. 4, σ. 59 εἰκ. 11. F. Gabrol, Dictionnaire d'archéologie chretienne et de liturgie I, 2. fig. 1105.
8. Γ. Σωτηρίου, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον ‹ 8ον αἰῶνα, Α.Ε. 1937, σ. 176 εἰκ. 5, 6, σ. 177 εἰκ. 8, σ. 173, σ. 181 εἰκ σ. 183 εἰκ. 16.

παλαιοχριστιανικούς χρόνους[1], ὡς μαρτυροῦν ὅμοια ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ Μυστρᾶ[2]. τῆς Μ. Δαφνίου[3], τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Ιλισοῦ[4], τοῦ 'Ασκληπιείου[5], τῆς 'Ακροπόλεως[6], τῆς 'Ολυμπίας[7], τοῦ Λυκαβηττοῦ[8], ἀναγόμενα εἰς τὸν Ε' αἰ. Εἰς αὐτὸν τὸν αἰῶνα ἀνήκουν καὶ τὰ ἐπιθήματα ταῦτα τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου.

Τῆς αὐτῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ἓν ἐπίκρανον παραστάδος (εἰκ. 3) τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια κοσμουμένη δι' ὀξέων φύλλων ὑδροβίων φυτῶν φέρει εἰς τὸ μέσον κύκλον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ μονογραμματικὸν σταυρόν. 'Ο μονογραμματικὸς σταυρὸς ὑπὸ τὰς δύο αὐτοῦ μορφὰς[9] ἀπαντᾷ ἐπὶ πολυπληθῶν χριστιανικῶν μνημείων, ὡς χρόνος δὲ τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ θεωρεῖται ὁ Ε' αἰών[10].

Τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια φέρουν διακόσμησιν ἐντελῶς ἀντίθετον διαπνεομένην ὑπὸ ἄλλου διακοσμητικοῦ πνεύματος καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἡ κυρίως βυζαντινή. Μεταξὺ τούτων τὴν πρώτην θέσιν κατέχει τεμάχιον ἐντοιχισμένου ἐπιστυλίου (εἰκ. 4) φέρον ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ὡραιοτάτην διακόσμησιν. Τὴν ἐπιφάνειαν πληροῦν τρεῖς κύκλοι ἐκ διμεροῦς ταινίας συνενούμενοι διὰ κόμβων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο ἀκραῖοι περιβάλλουν καρδιόσχημα φυτικὰ κοσμήματα, ἐνῷ ὁ μεσαῖος παράστασιν πτερωτοῦ ζῴου μᾶλλον γρυπὸς (εἰκ. 5). Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων δημιουργούμενα κενὰ πληροῦνται διὰ σχηματοποιημένων φύλλων. Οἱ κύκλοι οἱ συνδεόμενοι μεταξύ των δι' ἄλλων μικροτέρων ἐν εἴδει κόμβων ἀπαντοῦν ἤδη εἰς εἰκονομαχικὰς τοιχογραφίας[11] τῆς Καππαδοκίας καὶ γίνονται συνηθέστατον θέμα κατὰ τὸν Θ' - ΙΒ' αἰ.[12].

---

1. J. Laurent, ἔνθ' ἀν.
2. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, pl. 46, 5, 9.
3. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, fig. 6.
4. Γ. Σωτηρίου, Παλαιὰ χριστιανικὴ βασιλικὴ 'Ιλισοῦ, Α Ε. 1919, σ. 14 εἰκ. 14.
5. 'Α. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀν., σ. 57 εἰκ. 6, 7.
6. Strygowski, Καισαριανή, Α.Ε. 1902, σ. 86 εἰκ. 17.
7. L. Bréhier, Nouvelles..., σ. 77 κέξ. Strygowski, ἔνθ' ἀν., σ. 89.
8. F. Gabrol, ἔνθ' ἀν. I, 2, fig. 1090.
9. 'Ως P, π.χ. G. Millet, Mistra..., pl. 46, 9 ἢ ὡς f, Γ. Σωτηρίου, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Α.Ε. 1929, σ. 135 εἰκ. 185, 'Α. 'Ορλάνδου, ΑΒΜΕ, 3 (1937), σ. 199 εἰκ. 7.
10. J. Lanrent, ἔνθ' ἀν.
11. G. Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1934, III, pl. 155.
12. G. Jerphanion, ἔνθ' ἀν., πίν. 177,2,4. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhnnderts, Berlin 1935, XV, 79. E. Diez - O. Demua, Byzantine Mosaics in Greece, Cambridge, 1931. fig. 49. Δ. Εὐαγγελίδη, 'Η Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 38 εἰκ. 4. P. Beberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien 1917, pl. X, 21. 'Α. 'Ορλάνδου, 'Η Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης, ΑΒΜΕ Α' (1935).

Ἄλλοτε ἐντὸς τῶν συμπλεκομένων κύκλων ἔχομεν φυτικὰ κοσμήματα[1] ἢ γεωμετρικὰ[2] καὶ ἄλλοτε κεφαλὰς ἁγίων[3]. Εἰς ἓν ἐπιστύλιον τοῦ ὁσίου Λουκᾶ Λεβαδείας[4] ἔχομεν ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ θέμα δηλ. φυτὰ καὶ ζῷα ἐναλλὰξ τοποθετημένα.

Οἱ τεχνῖται τοῦ Θ', ΙΒ' αἰῶνος, ὡς γνωστόν, ἀρέσκονται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν φανταστικῶν ζῴων, πτερωτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον, κατὰ ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Ἐξ αὐτῶν ἐμπνέεται ὄχι μόνον ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Θ' μ.Χ. αἰῶνος ἀλλὰ καὶ ἡ πρώιμος ἀρχαϊκὴ ἑλληνική[5]. Ἀντωποὶ λέοντες, παγώνια καταβάλλοντα λαγοὺς ἢ ἀντιμέτωπα πίνοντα ἀπὸ λεκάνης περιρραντηρίου, ἀετοί, σφίγγες, γρύπες ἢ γρυπολέοντες κ.ἄ. Εἶναι ἀγαπητὰ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς θέματα.

Ἰδίᾳ ἡ παράστασις τῶν γρυπῶν ἦτο προσφιλεστάτη καὶ τὴν συναντῶμεν εἰς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μνημείων τῆς Ἄρτης — Κάστρου[6], Παρηγορητίσσης[7], Μ. Βλαχερνῶν[8] — Θηβῶν[9], Σμύρνης κ.ἄ.[10] χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ Θ' - ΙΒ' αἰῶνος, εἰς Εὐαγγέλια[11] καὶ εἰς τὴν κεραμικὴν διακόσμησιν[12].

Καὶ ἐδῶ τὸ ζῷον εἰκονίσθη κατὰ κρόταφον κινούμενον πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ἐστραμμένην τὴν κεφαλήν του πρὸς τὰ ὀπίσω, εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν αὐτὴν στάσιν τῶν ζῴων τῆς ἀνατολικῆς διακοσμητικῆς τοῦ Θ' - ΙΒ' αἰῶνος[13].

σ. 131 εἰκ. 6. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 23 εἰκ. 17 κ.ἄ.

1. A. Orlandos, Monum. byz. de Chios, 1930, II, pl. 7.

2. Al. Frantz, The Middle Ages..., fig. 50. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν τῆς Εὐβοίας, ΑΒΜΕ Γ' (1937), σ. 184 εἰκ. 8. Γ. Σωτηρίου, Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας 1933 - 1934, σ. 58 εἰκ. 2.

3. A. Orlandos, Monum. byz. de Chios, 1930, II, pl. 7. Ἀ. Ὀρλάνδου, Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ΑΒΜΕ Ε' (1939 - 1940), σ. 126 εἰκ. 7.

4. Schultz-Barnsley, Saint Luke of Stiris, London 1901, pl. 15, 23.

5. E. Buchor, Griechische Vasenmalerei[2], München 1921, σ. 49.

6. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 10 (1935), πίν. 3 εἰκ. 2, 9.

7. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης[2], Ἀθῆναι 1963, σ. 101, εἰκ. 109.

8. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 38 εἰκ. 35.

9. Ἀ. Ὀρλάνδου, Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ΑΒΜΕ Ε' (1939 - 1940), σ. 130, εἰκ. 12, σ. 134, εἰκ. 17.

10. Ἀ. Ὀρλάνδου, ἔνθ' ἀν., σ. 137 εἰκ. 9. Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1931, σ. 56. Ἀ. Ὀρλάνδου, Προστομιαῖον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924 - 1925), σ. 189 εἰκ. 3. Ἀ. Ὀρλάνδος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Δ' (1927), σ. 24 εἰκ. 2.

11. A. Grabar, Sculpture..., pl. LIX.

12. Αὐτόθι, πίν. LXX.

13. Ἀ. Ὀρλάνδου, Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ΑΒΜΕ Ε' (1939 - 1940), σ. 130 εἰκ. 11, σ. 143 εἰκ. 24.

Πρὸ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένον ἓν ὀρθογώνιον μαρμάρινον θωράκιον (εἰκ. 6). Ἐπὶ τούτου εἰκονίζεται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ρόμβος ἐκ τριμεροῦς ταινίας ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, μετὰ τοῦ ὁποίου συμπλέκεται διὰ κόμβων. Τὸ κέντρον τοῦ ρόμβου ὡς καὶ τὰ τέσσαρα δημιουργούμενα ἐκτὸς τοῦ ρόμβου κενὰ κοσμοῦν ὡραῖοι ὀκτάφυλλοι ρόδακες. Τὸ θέμα τοῦτο τῶν ρόμβων σύνηθες ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους[1] συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μὲ διαφόρους συνδυασμούς. Τὸ θωράκιον τοῦτο εἶναι ὅμοιον μὲ ἓν ἐκ Κερκύρας[2], ὅπου καὶ ὁ ρόμβος συμπλέκεται ὁμοίως μετὰ τοῦ πλαισίου καὶ εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ καὶ εἰς τὰ δημιουργούμενα κενὰ ἔχομεν τὴν παράστασιν τῶν ροδάκων. Συγγενεύει ἐπίσης πρὸς ἓν ἄλλο θωράκιον τοῦ Ι' αἰ. ἐντοιχισμένον εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου[3], τὸ ὁποῖον φέρει τὴν αὐτὴν διακόσμησιν μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι τὸ κέντρον τοῦ ρόμβου κατέχει δικέφαλος ἀετός. Ὅμοια θωράκια αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἔχομεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος[4], εἰς τὴν Καισαριανήν[5], εἰς τὸν ὅσιον Λουκᾶν[6], εἰς τὴν Χίον[7], εἰς τὴν Λάρισαν[8], εἰς τὸ Κάστρον τῆς Ἄρτης[9] κ.ἄ.

Ἐπίσης σῴζεται τμῆμα ἄλλου ἐντοιχισμένου ἐπιστυλίου ἐξαιρετικῆς τέχνης (εἰκ. 7), τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἑνὸς ἐξέργου ὀκταφύλλου ρόδακος καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ κοσμήματος ἀποτελουμένου ἐκ τετραγώνων ἐκ διμεροῦς ταινίας συναπτομένων διὰ κόμβων. Τὰ τετράγωνα περικλείουν φυτικὰ κοσμήματα ἢ γεωμετρικὰ μὲ βάσιν πάντοτε τὸν σταυρόν. Τὸ θέμα τοῦτο τῶν τετραγώνων τῶν συνδεομένων διὰ κόμβων εἶναι χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς καὶ τὸ συναντῶμεν πολλάκις καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Εὔβοιαν, π.χ. εἰς τὸ Ἀλιβέρι[10], καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος[11].

Τέλος ἓν τμῆμα ἐντοιχισμένου ἐπιστυλίου φέρει εἰς τὴν πρόσοψιν ἐπί-

---

1. Δ. Πάλλα, Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ ρόμβου, BCH 1950, σ. 233 κ.ἑ.
2. Ἰ. Παπαδημητρίου, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ, Α.Ε. (1934 - 1935), σ. 51.
3. Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, εἰκ. 43.
4. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, ΕΕΒΣ ΚΓ' (1953), σ. 87 εἰκ. 2.
5. Μ. Χατζηδάκη, ἔνθ' ἀν., εἰκ. 117.
6. Shultz-Barnsley, ἔνθ' ἀν., pl. 23.
7. A. Orlandos, Monum. byz. de Chios, pl. 7.
8. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ὁ ἅγ. Δημήτριος Κατσούρη, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 66 εἰκ. 9.
9. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὸ Κάστρον τῆς Ἄρτης, ΑΒΜΕ 2 (1936), σ. 159 εἰκ. 10.
10. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ΑΒΜΕ Ζ' (1951), σσ. 135, 136.
11. Ἀδημοσίευτα.

Εἰκ. 1. Ἐπίθημα.

Εἰκ. 2. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 7. Τεμάχιον ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 8. Τεμάχιον ἐπιστυλίου.

σης ὡραιοτάτην διακόσμησιν. Διαιρεῖται εἰς δύο τετράγωνα, τὰ ὁποῖα περικλείουν τὸ ἴδιο κόσμημα (εἰκ. 8). Ἐντὸς κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος ὑπάρχει ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐκ διμεροῦς ταινίας, αἱ κεραῖαι τοῦ ὁποίου ἀγκυρούμεναι κατὰ τὰ ἄκρα συναντῶνται ἀνὰ δύο σχηματίζουσαι ἀνθέμια, δι' ὧν πληροῦνται αἱ τέσσαρες τοῦ σταυροῦ γωνίαι.

Πρόδρομον τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου κοσμήματος βλέπομεν εἰς γλυπτὰ τῆς Χίου[1], ὅπου μόνον αἱ δύο κεραῖαι ἀγκυροῦνται πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῷ ὅμοιον εἶναι τὸ θέμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς γειτονικῆς μονῆς τῆς Περιβλέπτου τῶν Πολιτικῶν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος[2].

Τὸ ἐξωτερικὸν κόσμημα τὸ ἐν τοῖς ἐγγράφοις[3] ὀνομαζόμενον πενταόμφαλον κοσμεῖ συνήθως κιονόκρανα[4], ἐπιστύλια, κυρίως ὅμως δάπεδα ὡς βλέπομεν εἰς τὴν Ν. Μονὴν τῆς Χίου[5], εἰς τὴν Μ. Βαρνάκοβας[6], εἰς τὴν Μ. Βλαχερνῶν τῆς Ἄρτης[7], εἰς τὴν Μ. Περιβλέπτου Εὐβοίας[8]. Καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Ἀθηνῶν[9].

Ἐξ ὅσων ἐγράφησαν δυνάμεθα νὰ διαχωρίσωμεν τὰ χριστιανικὰ γλυπτὰ τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου Εὐβοίας εἰς δύο ὁμάδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη (εἰκ. 1, 2, 3) ἀνήκει εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν καὶ μάλιστα εἰς τὸν Ε' αἰῶνα ἐνῷ ἡ ἄλλη (εἰκ. 4, 5, 6, 7, 8) εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς μεταξὺ Ι' καὶ ΙΒ' αἰῶνος.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΙΑΠΗΣ

1. A. Orlandos, Monum. byz. de Chios, pl. 36.
2. Α.Ε. (1933 - 1934), σ. 74 εἰκ. 23.
3. Miklosich-Müller, Acta et diplomata, III, 56.
4. A. Orlandos, ἔνθ' ἀν., pl. 36.
5. A. Orlandos, ἔνθ' ἀν., πίν. 21.
6. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1932, πίν. 1.
7. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης, ΑΒΜΕ 2 (1936), σ. 30 εἰκ. 25.
8. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν Εὐβοίας, ΑΒΜΕ Γ' (1937), σ. 178 εἰκ. 3.
9. Al. Frantz, ἔνθ' ἀν., fig. 50.

ΤΟ «ΝΟΜΟΚΡΙΤΗΡΙΟΝ»
ΕΠΙ ΤΟΥ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 2764 ΚΩΔΙΚΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2764 χειρόγραφος κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (ΕΒΕ) περιεγράφη ὑπὸ τοῦ κ. Δημ. Γκίνη ὡς ἑξῆς: «Σελ. 1-192 τοῦ 18 αἰ. Νομοκάνων, Νόμοι καὶ κανόνες ἀφορῶντες τοὺς κληρικοὺς (ἀρχ. *Πρέπει τὸν κριτήν*...), σελ. 193-332, Νόμοι ἀφορῶντες τοὺς λαϊκοὺς «Νομοκριτήριον» τοῦ 17 αἰ.»[1]. Τὸ εἰς τὰς σελίδας 193-332 τοῦ κώδικος τούτου περιεχόμενον «Νομοκριτήριον» ἐξεδόθη προσφάτως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Δημ. Γκίνη ἐν τῷ Περιγράμματι τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ὅπερ εἰς γ' ἔκδοσιν περιελήφθη εἰς τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν[2]. Λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἐξήτασα τὸν περιέχοντα τὸ ἔργον τοῦτο κώδικα 2764 ΕΒΕ, δημοσιεύω δ' ἐνταῦθα τὰς ἀκολούθους ἐπ' αὐτοῦ παρατηρήσεις.

Ὁ κῶδιξ 2764 ΕΒΕ ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν, γεγραμμένων ὑπὸ δύο διαφορετικῶν χειρῶν καὶ ἐπὶ διαφορετικοῦ χάρτου. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Κώδικος (σελίδες 1-192) περιέχει παραλλαγὴν εἰς δημώδη τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, ἡ γραφὴ δ' αὐτοῦ εἶναι τοῦ ιζ' αἰῶνος. Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ κώδικος (σελ. 193-332) περιέχει τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος Νομοκριτήριον, ἡ γραφὴ δ' αὐτοῦ εἶναι ἀρχαιοτέρα τῆς τοῦ πρώτου μέρους, ἴσως τοῦ ιζ' αἰῶνος. Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ κώδικος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πρῶτον, δὲν εἶναι ἀκέραιον, ἀλλ' ἐν τέλει αὐτοῦ ἐξέπεσεν ἄγνωστος ἀριθμὸς φύλλων, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι ἡ σελ. 332 λήγει ἀποτόμως εἰς τὰς λέξεις: *«Ἡ δὲ κρίσις ὁποῦ θέλει νὰ γίνῃ εἰς ἱερωμένον»*[3].

Ὁ ἐπαναστaχώσας, ὡς θέλει λεχθῇ κατωτέρω, τὸν κώδικα σύγκελλος Παρθένιος προσέθεσεν ἐν μὲν τῇ ἀρχῇ τοῦ κώδικος 20 φύλλα, καταγράψας

---

1. Βλ. Δ. Γκίνη, Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας (1963), σελ. 25.

2. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 26: Δ. Γκίνη, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου (1966), σελ. 65-112.

3. Αἱ λέξεις *εἰς ἱερωμένον* ἔχουσι γραφῇ ὑπὸ τοῦ γραφέως εἰς τὸ τέλος τῆς σελίδος, πρὸς δήλωσιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἑπομένης σελίδος.

ἰδιοχείρως ἐν αὐτοῖς τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος, ἐν δὲ τῷ τέλει προσέθεσε 40 φύλλα, εἰς τὴν ἀρχὴν δὲ τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν συνεπλήρωσε τὸ ἀτελές, λόγῳ τῆς κολοβώσεως τοῦ κώδικος, κεφάλαιον ρκα΄ τοῦ Νομοκριτηρίου[1].

Χρησίμους πληροφορίας παρέχει ὁ Παρθένιος εἰς τὸν ἐν τῇ προμετωπίδι τοῦ κώδικος συνταγέντα ὑπ' αὐτοῦ τίτλον. Ὁ τίτλος ἔχει γραφῇ δι' ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν στοιχείων ἀναμείξ: *«Βιβλίον πρόχειρον νόmimoν, τὸ ὁποῖον περι ἔχει διάφωρα ὠφέλητα εἰς κριτὴν* [*καὶ ἀρχιερέα*] *χρήσιμα. Ἐξανασταχώθη τὸ παρὸν διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἐλαχίστου Sigelu Parteniu e comis Gimuvzinas* [= Συγκέλλου Παρθενίου ἐ⟨κ⟩ κώμης Γκιμουντζίνας[2]]. *Εἰς τοὺς 1801 ,αωα Μαρτίου 30 Μαρτίου λ. Colizenza* [= Con licenza] ».

Ἐκ τοῦ τίτλου τούτου συνάγομεν ὅτι ὁ κῶδιξ εἶχε σταχωθῆ παλαιότερον, ὁ δὲ σύγκελλος Παρθένιος ἐπανεστάχωσεν ἐν ἔτει 1801 αὐτόν, πιθανῶς διότι ἡ παλαιὰ στάχωσις εἶχε φθαρῆ. Δὲν ἠρκέσθη ὅμως ὁ Παρθένιος εἰς τοῦτο καὶ μόνον, ἀλλ' ἀνεπλήρωσε τὸν ἴσως συνεπείᾳ τῆς φθορᾶς τῆς σταχώσεως ἐκπεσόντα πίνακα τῶν περιεχομένων, ἀντιληφθεὶς δὲ ὅτι καὶ ἐν τέλει τοῦ κώδικος εἶχον ἐκπέσει φύλλα, προσέθεσε καὶ εἰς τὸ τέλος ἕτερα φύλλα[3] πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως συνεχίσῃ τὸ κείμενον[4].

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν γένει περὶ τοῦ κώδικος 2764 ΕΒΕ. Εἰδικώτερον θέλει ἀπασχολήσει ἡμᾶς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ κώδικος, τὸ περιέχον τὸ Νομοκριτήριον. Ἰδοὺ ἡ ἐν τῷ κώδικι (σελ. 193) ἐπιγραφὴ τοῦ β΄ τούτου μέρους: *«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τοῦ Νομοκριτηρίου»*. Τὸ α΄ κεφάλαιον ἐπιγράφεται: *«Περὶ γάμων, ὁποῦ ὁρίζουν οἱ νόμοι νὰ γίνονται καὶ νὰ μὴ δὲν γίνονται»*, τὸ δὲ τελευταῖον κεφ. ρκα΄: *«Περὶ κατηγορίας ἐπισκόπων καὶ πῶς κρίνεται ἡ ὑπόθεσις αὐτῶν»*.

Καὶ ἐξ ἁπλῆς ἀναγνώσεως τοῦ κειμένου τοῦ Νομοκριτηρίου συνάγεται

---

1. Πλὴν τῆς μικρᾶς ταύτης προσθήκης οὐδὲν ἕτερον κατεγράφη εἰς τὰ φύλλα ταῦτα.

2. Προφανῶς εἶναι ἡ Γκιουμουλτζίνα, ὡς ἐκαλεῖτο τουρκιστὶ ἡ Κομοτηνή.

3. Καὶ ἡ ἀρίθμησις τῶν σελίδων τοῦ κώδικος εἰς τὸν Παρθένιον ὀφείλεται, ὅστις ἠρίθμησε πρὸς τούτοις τὸν κώδικα καὶ κατὰ τετράδια φύλλων. Σημειωτέον ὅτι ὁ Παρθένιος δὲν συνηρίθμησε τὰ ὑπ' αὐτοῦ προστεθέντα ἐν τῷ κώδικι φύλλα.

4. Θὰ ἠδύναντο ὅμως νὰ διατυπωθῶσι καὶ αἱ ἑξῆς ὑποθέσεις: α) ὅτι ἀρχικῶς ὁ κῶδιξ ἀπετελεῖτο ἐκ μόνου τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν νῦν ὑπαρχόντων μερῶν, ἐπανασταχώσας δὲ τὸν κώδικα ὁ Παρθένιος προσέθεσε τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ ἢ τὸ Νομοκριτήριον, ὅπερ ἦτο ἤδη ἐλλιπὲς κατὰ τὸ τέλος. Ἀλλὰ κατὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης μάχεται τὸ ὅτι ὁ Παρθένιος οὐ μόνον οὐδεμίαν μνείαν περὶ τοιαύτης τινὸς προσθήκης του ποιεῖται, ἀλλ' ἀντιθέτως λέγει: *«Ἐξανασταχώθη τὸ παρόν»*· β) ὅτι ἤδη καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴν στάχωσιν τοῦ κώδικος ἔλειπον ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικος καὶ τὸ τέλος τοῦ Νομοκριτηρίου.

ὅτι πρόκειται περὶ νομοκανονικοῦ ἔργου εἰς δημώδη διάλεκτον. Ἐξετάσας ἐγγύτερον τὸ κείμενον αὐτοῦ διεπίστωσα ὅτι ἀποτελεῖται καθ' ὁλοκληρίαν ἐξ ἀποσπασμάτων ληφθέντων ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου[1]. Ἰδού, εἰς ἔνδειξιν, τὸ α' κεφάλαιον τοῦ Νομοκριτηρίου ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν παράφρασιν τοῦ Κριτοπούλου:

Νομοκριτήριον
χφ. ΕΒΕ 2764, σελ. 193[2].

Κεφάλαιον α' — Περὶ γάμων, ὁποῦ ὁρίζουν οἱ νόμοι νὰ γίνονται καὶ νὰ μὴ δὲν γίνονται.

1. Ὁ εἰκοστὸς ἕκτος κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ὁ ἕκτος τῆς ἕκτης Συνόδου καὶ ὁ ιστ' τῆς ἐν Καθαργένῃ Συνόδου συγχωρεῖ τοὺς καναναρχας καὶ ψάλτας πρὸ τοῦ νὰ χειροτονηθοῦσι διάκονοι ⟨ἢ⟩ ὑποδιάκονοι νὰ εὐλογηθοῦσι γυναῖκας νομίμους· διότι ἀφ' οὗ χειροτονηθοῦσι ὑποδιάκονοι ἢ διάκονοι ἢ ἱερεῖς ἄδεια δὲν ἔχουσι γυναῖκα νὰ εὐλογοῦνται· διότι καὶ ἂν εὐλογηθοῦσι, εἰ καὶ νομίμως, ἀλλὰ ὡς παραβάται καθαιροῦνται.

2. Καὶ ὁ πρῶτος κανὼν τῆς ἐν Νεοκαισαρείᾳ Συνόδου λέγει ὅτι ⟨εἴτις⟩[5] ὑποδιάκονος ἢ διάκονος ἢ ἱερεὺς λάβῃ γυναῖκα, εἰ καὶ νομίμως, καθαιρείσθω.

Κριτόπουλος
χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 92α.

Περὶ γάμους, ὁποῦ ὁρίζουσιν οἱ νόμοι ὅτι νὰ γίνονται καὶ νὰ μηδὲν γίνονται.

Ὁ κϛ' κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ὁ ϛ' τῆς ϛ' Συνόδου καὶ ὁ ιϛ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ δὲν[3] συγχωρεῖ τοὺς καλανάρχους καὶ ψάλτας πρὸ τοῦ νὰ χειροτονηθοῦσι διάκονοι ἢ ὑποδιάκονοι νὰ εὐλογηθοῦσι γυναῖκας νομίμους· διότι ἀφ' οὗ χειροτονηθοῦσιν ὑποδιάκονοι ἢ διάκονοι ⟨ἢ⟩[4] ἱερεῖς ἄδειαν δὲν ἔχουσι γυναῖκας νὰ εὐλογοῦνται· διότι ἂν εὐλογηθοῦσιν, εἰ καὶ νομίμους, ἀλλ' ὡς παραβάται καθαιροῦνται.

Καὶ ὁ α' κανὼν τῆς ἐν Νεοκαισαρείᾳ Συνόδου λέγει ὅτι ⟨εἴτις⟩[5] ὑποδιάκονος ἢ διάκονος ἢ ἱερεὺς λάβῃ γυναῖκα, εἰ καὶ νομίμως, καθαιρείσθω.

Δύναταί τις νὰ παραβάλῃ ἐπίσης τὰ κεφ. λγ' - νϛ' τοῦ Νομοκριτηρίου,

---

1. Ἀκριβῶς εἰπεῖν πρόκειται περὶ παραφράσεως τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἁρμενοπούλου, βλ. Ν. Π. Μάτση, Περὶ τὴν παράφρασιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ὑπὸ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΔ' (1965), σελ. 175 ἑπ.

2. Ἐκδ. Δ. Γκίνη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 65.

3. Τὸ *δὲν* εἶναι διαγραπτέον. Παραλείπει τὸ *δὲν* τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 104β (τὸ χφ. ΕΒΕ 3045 περιέχει καὶ τοῦτο τὴν παράφρασιν τοῦ Κριτοπούλου).

4. Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045.

5. Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045.

διαλαμβάνοντα περὶ ἀγοραπωλησίας[1], πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Λ. Σγούτα ἐκδοθὲν ἀπόσπασμα ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου[2] καὶ νὰ διαπιστώσῃ τὴν σύμπτωσιν τῶν δύο κειμένων[3].

Ὡς διέλαβον ἀλλαχοῦ[4], τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου ἀπαντᾷ ἐν τοῖς χφοις καὶ ἀπάνθισμα ὑπὸ τὸν τίτλον: *«Ἐκλογὴ μερικὴ ἀπὸ τὸ νόμιμον τοῦ... κυροῦ Ματθαίου, ὅπερ ἐξηγήθη εἰς πεζὴν φράσιν ὁ Κουνάλης ὁ Κριτόπουλος»*. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑπολάβῃ τις ὅτι τὸ Νομοκριτήριον δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ ἡ « Ἐκλογὴ μερικὴ », οἷα περιέχεται π.χ. ἐν τῷ κώδ. 1426 ΕΒΕ, ὅτε καὶ ὁ κῶδιξ 2764 ΕΒΕ θὰ ἀπετέλει ἓν τῶν χφων τῆς « Ἐκλογῆς μερικῆς ». Τοῦτο δὲν συμβαίνει, διότι ὁ συντάξας τὸ Νομοκριτήριον εἰργάσθη ἐν τῇ ἐπιλογῇ τοῦ κειμένου αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς « Ἐκλογῆς μερικῆς », κατ' ἀκολουθίαν δὲ τούτου χωρία (εἰλημμένα πάντοτε ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου), τὰ ὁποῖα περιέχονται ἐν τῷ Νομοκριτηρίῳ, δὲν ἀπαντῶσιν ἐν τῇ « Ἐκλογῇ μερικῇ »[5] καὶ τἀνάπαλιν. Μεταξὺ τῶν δύο ἔργων ὑπάρχουσι καὶ κοινὰ χωρία, ὡς ἐκ τῆς κοινῆς πηγῆς, ἐξ ἧς ἐλήφθησαν.

Ἰδού, τώρα, τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (ρκα΄) τοῦ Νομοκριτηρίου ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν παράφρασιν τοῦ Κριτοπούλου:

Νομοκριτήριον χφ. ΕΒΕ 2764, σελ. 332[6].	Κριτόπουλος χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 143β ἑπ.
(Κεφάλαιον) ρκα΄ — Περὶ κατηγορίας ἐπισκόπων καὶ πῶς κρίνεται ἡ ὑπόθεσις αὐτῶν.	
Ὁ δὲ τέταρτος τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κανὼν ὁρίζει ὅτι ἐπίσκοπον,	*Ὁ δὲ δ΄*[7] *τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κανὼν ὁρίζει ὅτι ἐπίσκοπον ὁποῦ κα-*

1. Ἐκδ. Δ. Γκίνη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 76 - 84.

2. Ἐν Θέμιδι Σγούτα, τόμ. Ζ΄ (1856), σελ. 246 ἑπ., πρβλ. χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 43β ἑπ.

3. Αἱ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων διαφοραὶ δὲν εἶναι οὐσιώδεις, συνίστανται δὲ εἰς διαφορὰς περὶ λέξεις τινάς, παραλείψεις φράσεων ἢ καὶ ὁλοκλήρων χωρίων. Δέον ἐπίσης νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ τάσις τοῦ συντάκτου τοῦ Νομοκριτηρίου ὅπως συντμήσῃ τὸ κείμενον. Πρβλ. προκειμένου περὶ διαφορῶν μεταξὺ χφων, περιεχόντων τὸν αὐτὸν νομοκάνονα, τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μου ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΔ΄ (1965), σελ. 179, σημ. 5.

4. Ἐν ΕΕΒΣ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 178, σημ. 1, σελ. 181 ἑπ.

5. Π.χ. ἐκ τοῦ περὶ ἀγοραπωλησίας τμήματος τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου οὐδὲν χωρίον ἀπαντᾷ ἐν τῇ « Ἐκλογῇ μερικῇ », ἐνῷ τὸ Νομοκριτήριον περιέχει ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ τμῆμα τοῦτο, βλ. ἀνωτ., σημ. 1.

6. Ἐκδ. Δ. Γκίνη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 112.

7. Τὸ χφ. ΕΒΕ 3045 φ. 148β ὀρθῶς: *οδ΄*.

ὁποῦ κατηγορήσουσι τινὲς ἀξιόπιστοι ἄνθρωποι εἰς τὴν κρίσιν τῆς Ἐκκλησίας, δύο ἐπίσκοποι κάμνει χρεία νὰ ὑπᾶσιν νὰ τὸν λαλήσουσι νὰ ἔλθῃ νὰ ἀπηλογηθῇ διὰ τ' ἐκεῖνα ὁποῦ τὸν κατηγοροῦσι. Καὶ ἐὰν ἔλθῃ πάραυτα καὶ δὲν δυνηθῇ νὰ ἐξεταχθῇ τὰς κατηγορίας, ἀμὴ ἐλεγχθῇ ψεύτης, εἴ τι πρέπει κατὰ κανόνας καὶ νόμους νὰ τὸν παιδεύουσιν. Εἰ δὲ δὲν ἔλθῃ πάραυτα, ἀμὴ ἀργοπορεῖ τὴν δουλείαν του, ἕως τρίτου νὰ τὸν λαλήσουσιν δύο ἐπίσκοποι καὶ ἂν οὐδὲν τότε ἔλθῃ, ὡσὰν φανῇ τὴν Σύνοδον νὰ ἀποφασίσῃ κατ' αὐτοῦ στέργει καὶ τίποτες δὲν ὠφελεῖται. Ἡ δὲ κρίσις ὁποῦ θέλει νὰ γίνῃ εἰς ἱερωμένον[2] *(νὰ γίνεται καθαρὰ ἐξέθησις μετὰ ἀξιολόγων μαρτύρων· καὶ ὅταν μαρτυρήσουν ἐὰν θέλουσιν εἰς ἀφορισμόν, μήπως καὶ τὸ κάνουν ἐχθροπαθῶς ἢ διὰ δῶρα, τότε γίνεται ὅταν τὸ παρησιάσουν μεθ' ὅρκου ἀπόφασί τους).*

τηγορήσουσι τινὲς ἀξιόπιστοι ἄνθρωποι εἰς τὴν κρίσιν τῆς ἐκκλησίας, δύο ἐπίσκοποι κάμνει χρεία νὰ πάγουσιν νὰ τὸν λαλήσουν ὁποῦ νὰ ἔλθῃ νὰ ἀπηλογηθῇ διὰ τ' ἐκεῖνα ὁποῦ τὸν κατηγοροῦσι. Καὶ ἂν ἔλθῃ πάραυτα καὶ δὲν δυνηθῇ νὰ ἐξετιναχθῇ τὰς κατηγορίας, ἀμὴ ἐλεγχθῇ ψεύστης, εἴ τι πρέπει κατὰ κανόνας καὶ νόμους νὰ τὸν παιδεύουσι. Εἰ δὲ καὶ δὲν ἔλθῃ αὐτίκα, ἀμὴ ἀργοπορεῖ τὴν δουλείαν του, ⟨ἕως τρίτου⟩[1] *νὰ τὸν λαλήσουσιν οἱ δύο ἐπίσκοποι καὶ ἂν οὐδὲ τότε ἔλθοι, ὡσὰν φανεῖ τὴν Σύνοδον νὰ ἀποφασίσῃ κατ' αὐτοῦ, στέργει καὶ τίποτε δὲν ὠφελεῖται. Ἡ δὲ κρίσις ὁποῦ θέλει νὰ γένῃ εἰς ἱερωμένον ἀπὸ καλανάρχου μέχρι ἐπισκόπου λέγει νὰ γίνεται ἔτζι. Δηλονότι ἐγκαλεῖ τινὰς καλανάρχον ἢ διάκονον ἢ παπὰν ἢ ἐπίσκοπον, τὸν καλανάρχον ἢ τὸν διάκονον ἢ τὸν παπὰν θέλει νὰ ἐγκαλέσει εἰς τὸν ἐπίσκοπόν του· καὶ τὸν ἐπίσκοπον θέλει νὰ ἐγκαλέσει εἰς τὸν μητροπολίτην του...*[3].

Τὸ ἐν τέλει τοῦ ἀνωτέρω χωρίου ἐντὸς παρενθέσεων διακριθὲν τμῆμα δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ γραφέως τοῦ Νομοκριτηρίου, ἀλλ' ἀποτελεῖ προσθήκην γραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ Παρθενίου εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἐν τέλει τοῦ κώδικος προστεθέντων ὑπ' αὐτοῦ φύλλων[4]. Ἡ προσθήκη ὅμως αὕτη δὲν συμπίπτει λεκτικῶς πρὸς τὸ ἀντίστοιχον τμῆμα τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου,

---

1. Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 148β. Ὁμοίως καὶ τὸ Νομοκριτήριον.

2. Ἐνταῦθα λήγει ἡ χεὶρ τοῦ γραφέως τοῦ Νομοκριτηρίου. Τὰ ἀκολουθοῦντα ἀποτελοῦσι προσθήκην τοῦ Παρθενίου, ἔθεσα δὲ ταῦτα πρὸς διάκρισιν ἐντὸς παρενθέσεων. Βλ. καὶ ἀνωτ., σελ. 203.

3. Ἐξεδόθη τὸ χωρίον τοῦτο τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου ὑπ' ἐμοῦ, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΔ' (1965), σελ. 200 ἑπ.

4. Βλ. ἀνωτ., σημ. 2. Πλὴν τῆς μικρᾶς ταύτης προσθήκης οὐδὲν ἕτερον κατέγραψεν ὁ Παρθένιος εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ προστεθέντα ἐν τέλει φύλλα.

ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν δύο κειμένων. Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα· πόθεν συνεπλήρωσεν ὁ Παρθένιος τὸ κεφ. ρκα'; Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι συνεπλήρωσε τοῦτο ἐξ ἑτέρου κώδικος περιέχοντος τὸ Νομοκριτήριον. Δυνατὴ ὅμως καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ Παρθένιος συνεπλήρωσε τὸ κεφάλαιον κατ' ἰδίαν αὐτοῦ εἰκασίαν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ διασωθέντος τμήματος αὐτοῦ (τὸ κεφ. διαλαμβάνει περὶ κατηγορίας κατὰ κληρικῶν). Ὑπὲρ τῆς δευτέρας μάλιστα ὑποθέσεως εἶναι τὸ ὅτι, ἐνῷ μέχρι τῆς προσθήκης τοῦ Παρθενίου τὸ κείμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου τοῦ Νομοκριτηρίου συμπίπτει πλήρως πρὸς τὸ ἀντίστοιχον τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου, μόνον ἡ προσθήκη τοῦ Παρθενίου διαφέρει ἀπὸ τοῦ κειμένου τῆς παραφράσεως[1]. Ζήτημα ἐπίσης, μὴ δυνάμενον νὰ λυθῇ ἄνευ τῆς μελέτης καὶ ἄλλων χειρογράφων, περιεχόντων ἐνδεχομένως τὸ Νομοκριτήριον τοῦτο, εἶναι ἂν τοῦτο ἀπετελεῖτο ἀρχῆθεν ἐξ 121 κεφαλαίων ἢ ἂν ἡ ἐργασία τοῦ συμπιλητοῦ ἦτο ἐκτενεστέρα.

Τὸ σημαντικὸν πάντως συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Νομοκριτηρίου ἠντλήθη καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου. Περὶ τῆς παραφράσεως ταύτης εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαλάβω ἐκτενῶς ἐν τῷ προηγουμένῳ τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος καὶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν ἐπὶ τοῦ μὴ ἐπαρκῶς μελετηθέντος νομοκανονικοῦ τούτου ἔργου, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησε κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων[2]. Ἤδη ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἕτερον νομοκανονικὸν ἔργον, τὸ Νομοκριτήριον τοῦ κώδ. 2764 ΕΒΕ, ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου ἤντλησε.

***

Ἕτερον « Νομοκριτήριον » περιέχεται ἐν τῷ κώδικι ὑπ' ἀριθ. 114 τῆς Βιβλιοθήκης Διονυσίου Λοβέρδου ἐν Ἀθήναις (χφα Ἀλ. Κολυβᾶ), ὃν κώδικα ὅμως δὲν εἶδον. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου περιγραφήν[3], ὁ κῶδιξ οὗτος (ἀναγόμενος εἰς τὸν ις' αἰῶνα) περιέχει ἐν φφ. 1-241 τὸν νομοκάνονα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη[4], ἐν δὲ φφ. 242α-454α ἔργον ὑπὸ

1. Ἄλλωστε ἡ προσθήκη τοῦ Παρθενίου εἶναι στοιχειώδης καὶ περιορίζεται εἰς γενικότητας.

2. Ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΔ' (1965), σελ. 175 ἑπ., σελ. 189 ἑπ.

3. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Γ' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβᾶ, ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι, τόμ. 14 (1917), σελ. 93 ἑπ.

4. Φαίνεται ὅτι ὁ Λάμπρος ἐπλανήθη νομίσας ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη· ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου παρατιθεμένων ἐπιγραφῶν κεφαλαίων τινῶν, ὁ κῶδιξ περιέχει τὸν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ

τίτλον: *«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τοῦ Νομοκριτηρίου καὶ βασιλεικὰς ἀποφάσεις»*, ἀποτελούμενον ἐκ κεφαλαίων 121. Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν, ὁ ἀριθμὸς κεφαλαίων εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τοῦ Νομοκριτηρίου τοῦ κώδ. 2764 ΕΒΕ. Τὸ κεφ. α' τοῦ Νομοκριτηρίου τοῦ κώδ. 114 Δ. Λοβέρδου ἐπιγράφεται: *«Περὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὁποῦ ἐπέρνουσι δευτέραν καὶ τρίτην καὶ τετάρτην γυναῖκα»*[1], τὸ δὲ κεφ. ρκα': *«Περὶ αἱρετικῶν τι γενεὰς καὶ πόσαι εἰσίν»*[2]. Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ Νομοκριτηρίου τοῦ περιεχομένου ἐν τῷ κώδ. 2764 ΕΒΕ, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῆς συμπτώσεως τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κεφ. α' πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κεφ. ε' τοῦ Νομοκριτηρίου τοῦ κώδ. 2764 ΕΒΕ[3], ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὁμοίου σχεδὸν τίτλου, ὑφ' ὃν φέρεται τὸ Νομοκριτήριον εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας. Ἀσφαλὴς ὅμως γνώμη δὲν δύναται βεβαίως νὰ διατυπωθῇ πρὸ τῆς ἐξετάσεως τοῦ κώδικος.

Ἐπίσης ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 93 κώδικι τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας (ἢ Ζωοδόχου Πηγῆς) ἐν Ἄνδρῳ ὑπάρχει (φφ. 194α-209β) νομοκανονικὸν ἔργον, οὗτινος προτάσσεται (φ. 191β) πίναξ περιεχομένων ἐπιγραφόμενος ὧδε: *«Πίναξ τοῦ παρόντος Νομοκρητηρίου»*[4]. Ἀποτελεῖται, κατὰ τὴν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου περιγραφήν, ἐκ κεφαλαίων ἠριθμημένων 58 + 16 ἄνευ ἀριθμήσεως[5]. Τὸ κεφ. α' ἐπιγράφεται: *«Περὶ γυναικῶν μεμνηστευμένων ἐν ᾧ καὶ περὶ μνηστείας καὶ ὅτι ἡ μνηστεία εἶνε μνήμη καὶ ἐπαγγελία τῶν μελλόντων γάμων»*, τὸ δὲ τελευταῖον: *«Περὶ τοῦ ἀποθανόντος ὁποῦ νὰ ἔχῃ ἀδελφὸν ἀπὸ δύο μητέρες»*. Καίτοι πᾶσα πρόβλεψις, πρὸ τῆς ἐξετάσεως τοῦ κώδικος, εἶναι παρακεκινδυνευμένη, θὰ ἠδυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ διατυπώσωμεν τὴν εἰκασίαν ὅτι τὸ Νομοκριτήριον τοῦ κώδ. 93 τῆς Μονῆς Ἁγίας δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ Νομοκριτήριον τοῦ κώδ. 2764 ΕΒΕ, ἀλλὰ πρὸς τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ. Οὕτως ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κεφ. α' συμπίπτει πλήρως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κεφ. ρλη' τῆς ὑπὸ τοῦ Λ. Σγούτα δημοσιευθείσης παραλλα-

(εἰς δημώδη). Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν συντακτῶν καταλόγων χφων συχνῆς συγχύσεως τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ πρὸς τὸ Σύνταγμα τοῦ Μ. Βλάσταρη, βλ. Δ. Γκίνην, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 8 (1935), σελ. 30.

1. Δὲν συμπίπτει πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κεφ. α' τοῦ Νομοκριτηρίου τοῦ κώδ. 2764 ΕΒΕ, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κεφ. ε' ἔχουσαν οὕτω: *«Κεφ. ε' — Περὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὁποῦ ἐπέρνουσι δευτέρα γυναῖκα ἢ τρίτην ἢ τετάρτην»* (ἐκδ. Δ. Γκίνη, σελ. 67).

2. Ἀντίστοιχον κεφάλαιον δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῷ Νομοκριτηρίῳ τοῦ κώδ 2764 ΕΒΕ.

3. Βλ. ἀνωτ., σημ. 1.

4. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον Μονῇ τῆς Ἁγίας κωδίκων, ἐν Ἐπετηρίδι Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, τόμ. Β' (1898), σελ. 222 ἑπ.

5. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Λάμπρος, τὰ κεφάλαια δὲν συμπίπτουσι πρὸς τὰ ἐν τῷ Πίνακι περιεχομένων.

12 - 7 - 1967

γῆς τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ[1], ἡ δὲ τοῦ τελευταίου κεφ. πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κεφ. σῃ΄ τῆς αὐτῆς παραλλαγῆς[2].

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ κώδ. ὑπ' ἀριθ. 567 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (αἰῶνος ιθ΄) ὑπάρχει ἔργον ἐπιγραφόμενον «Νομοκριτήριον»[3]. Καὶ περὶ τούτου οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πρὸ τῆς ἐξετάσεως τοῦ κώδικος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

1. Ἐν Θέμιδι Σγούτα, τόμ. Ζ' (1856), σελ. 175: *«Κεφ. ρλη΄. Περὶ γυναικῶν μεμνηστευμένων ἐν ᾧ καὶ περὶ μνηστείας, καὶ ὅτι ἡ μνηστεία ἔναι μνήμη καὶ ἐπαγγελία τῶν μελλόντων γάμων»*. Ὁ Κουνάλης Κριτόπουλος (πρβλ. χφ ΕΒΕ 1402, φ. 103β) ἔχει μόνον: *«Περὶ γυναικῶν μεμνηστευμένων ἐν ᾧ καὶ περὶ μνηστείας»*, ὡς ὁ ἀντίστοιχος τίτλος τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 179).

2. Ἐν Θέμιδι Σγούτα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ 221: *«Κεφ. σῃ΄. Περὶ τοῦ ἀποθανόντος ὁποῦ νὰ ἔχῃ ἀδελφὸν ἀπὸ δύο μητέρες καὶ ἀνεψιοὺς τοῦ ἀδελφοῦ του παιδία ὁποῦ νὰ ἦτον μὲ τὸν πατέρα τους ἀπὸ ἕναν πατέρα καὶ ἀπὸ μίαν μητέρα, ποῖοι κληρονομοῦν αὐτόν»*. Παρὰ Κουνάλῃ Κριτοπούλῳ δὲν ἀπήντησα ἀντίστοιχον ἐπιγραφήν.

3. Σωφρ. Εὐστρατιάδου-Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων (1924), σελ. 113.

ΕΙΣ «ΠΕΙΡΑΝ» ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ

Ἐν τῷ ΚΘ' τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος προέτεινα ἱκανὸν ἀριθμὸν διορθώσεων εἰς τὴν Πεῖραν Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου[1]. Μετὰ νέαν μελέτην τοῦ κειμένου τῆς Πείρας ἐπείσθην ὅτι τινὲς ἐκ τῶν διορθώσεών μου ἐκείνων δύνανται νὰ ἀντικατασταθῶσι δι' ἑτέρων πιθανωτέρων, ἐνῷ ἕτεραί τινες τυγχάνουσι περιτταί, ἅτε τοῦ ἐκδεδομένου κειμένου τῆς Πείρας ἔχοντος ὀρθῶς. Ἰδοὺ τὰ χωρία, περὶ ὧν μετέβαλον γνώμην ἢ ἔχω νὰ προτείνω νῦν πιθανωτέρας διορθώσεις.

1) ΛΘ', γ' *ὁ γὰρ ψυχῇ νεμόμενος, ἕως ἂν ἐξωθῇ ἢ ἀναχωρήσῃ νέμεται.* Ἀντὶ τοῦ πάντως ἐσφαλμένου *ἐξωθῇ* προέτεινα *ἐξωσθῇ*. Ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως τῶν Βασιλ. 50,2,24 (Heimb., τόμ. V, σελ. 51), ὅθεν ἐλήφθη τὸ κείμενον τοῦτο τῆς Πείρας, δυνάμεθα ἐπὶ τὸ πιθανώτερον νὰ διορθώσωμεν *ἐξεωθῇ*[2].

2) ΜΕ', ιβ' *Εἰ δὲ γένηται χάρτης μετὰ τὴν πρᾶσιν, ἵνα σοι δώσω ἐγγυητὴν ἐπὶ τῷ τιμήματι, τότε ψιλόν ἐστι σύμφωνον καὶ καταβληθέντος ⟨τοῦ⟩ τιμήματος οὐκ ἀναγκάζεται ὁ πράτης παρασχεῖν τὸν ἐγγυητήν.* Ἀντὶ *ἐπὶ τῷ τιμήματι* προέτεινα *ἐπὶ τῷ πράγματι*, ὑπολαβὼν ὅτι ἐπειδὴ ἐνταῦθα ὁ ἐγγυητὴς παρέχεται ὑπὸ τοῦ πωλητοῦ *(πράτου)*, ἡ ἐγγύησις δίδεται διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ πράγματος. Ἐὰν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κάλλιστα εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ ὑπὸ τοῦ πωλητοῦ ἐγγυητὴς διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ τιμήματος ἐν περιπτώσει ἐκνικήσεως[3], κατανοοῦμεν ὅτι τὸ ἐκδεδομένον κείμενον τῆς Πείρας ἔχει ὀρθῶς καὶ οὐδεμία ἀνάγκη μεταβολῆς.

3) ΝΑ', κδ' *ὅτι κἂν δημόσιοι ὦσιν οἱ ποταμοί, ἀλλ' οὖν γε μὴ ὄχθαι τούτων ⟨ἀλλὰ⟩ τοῦ παρακειμένου εἰσί.* Τὸ *ἀλλὰ* ἀποτελεῖ προσθήκην τοῦ Zachariae, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ταύτης προέτεινα ὅπως πρὸ τοῦ *ὄχθαι* προστεθῇ *αἱ*.

---

1. Ν. Π. Μάτση, Κριτικαὶ Παρατηρήσεις εἰς τὴν Πεῖραν Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΘ' (1959), σελ. 351 ἑπ. Σχετικὴ καὶ ἡ αὐτοτελῶς ἐκδοθεῖσα μελέτη μου, Κριτικαὶ Παρατηρήσεις εἰς τὴν Πεῖραν Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, Συμβολὴ δευτέρα (1963), περιέχουσα νέας διορθώσεις εἰς τὴν Πεῖραν.

2. Οὕτως ὁ κῶδιξ τῶν Βασιλικῶν Paris.Gr.1357. Σημειωτέον ὅτι ὁ Reitz διώρθωσε τὸ *ἐξεωθῇ* τοῦ κώδ. 1357 εἰς *ἐξωσθῇ*. Ὡς ὅμως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Heimbach, τόμ. V, σελ. 51, σημ. q, τὸ ῥῆμα *ἐξεοῦν* ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ τῶν Βασιλικῶν.

3. Πρβλ. καὶ σχόλιον εἰς Βασ. 2, 1, 26 (Heimb. τόμ. I, σελ. 38): ...*τὸ δὲ ἐγγυητὴν ἐπὶ τῇ δούπλᾳ διδόναι τὸν πράτην παρὰ ⟨τοὺς⟩ τῆς πράσεως κανόνας ἐστί· πλὴν ἰδικῶς νομοθετηθὲν παρὰ τὸν καθόλου ἰσχύει.*

Ἤδη νομίζω ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ Zachariae τυγχάνει περιττή, τὸ δὲ χωρίον ἀποκαθίσταται ἂν ἁπλῶς τὸ *μὴ* μεταβάλωμεν εἰς *αἱ*. Οὕτω τὸ χωρίον γραπτέον ὧδε: *ὅτι κἂν δημόσιοι ὦσιν οἱ ποταμοί, ἀλλ' οὖν γε αἱ ὄχθαι τούτων τοῦ παρακειμένου εἰσί*. Τυγχάνει δὲ τοῦτο ἀπολύτως σύμφωνον πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, κατὰ τὸ ὁποῖον ἀνεγνωρίζετο δικαίωμα ἰδιωτικῆς κυριότητος ἐπὶ τῶν ὀχθῶν τῶν δημοσίων ποταμῶν[1].

4) ΝΑ', λ' *Ὅτι πάντα ἄνθρωπον καλούμενον εἰς δικαστήριον παρά τινος χρὴ ἀπιέναι πρὸς αὐτόν*. Ἀντὶ *αὐτὸν* προέτεινα *αὐτὸ* (δηλ. τὸ δικαστήριον). Ἡ διόρθωσις δὲν εἶναι ἀναγκαία, διότι τὸ *αὐτὸν* ἀναφέρεται εἰς τὸ προηγούμενον *παρά τινος*. Πρβλ. Βασιλ. 7,5,5: *Ὁ καλούμενος εἰς δικαστήριον καὶ λέγων ἔχειν ἕτερον φόρον, ὀφείλει ἀπιέναι πρὸς τ ὸ ν κ α λ ο ῦ ν τ α, ἵνα τὰ περὶ τούτου αὐτῷ γνωσθῇ*. = Dig. 5,1,5.

5) ΞΒ', β' *ἀλλ' ἕως οὐ πείσει τις μὴ γῇ τυγχάνειν ἐκ γῆς γεγονὸς οὔτε τὸ πλακὲν ἐκ δύο συγγενειῶν συγγενείας νομίμης ἀλλοτριώσει*. Ἀντὶ *ἕως οὐ πείσει* προέτεινα *ἕως οὗ πείσει*, ὡς δὲ νομίζω ἡ εἰκασία μου εἶναι ὀρθή. Ἀντὶ *ἐκ γῆς γεγονὸς* συνεπλήρωσα ⟨*τὸ*⟩ *ἐκ γῆς γεγονός*. Πιθανώτερον ὅμως μοὶ φαίνεται ὅτι διορθωτέον μόνον τὸ *γεγονὸς* εἰς *γεγονώς*. Δηλ. γραπτέον *ἀλλ' ἕως οὗ πείσει τις μὴ γῇ τυγχάνειν ἐκ γῆς γεγονώς*. Κατὰ τὴν διόρθωσιν ταύτην ἡ ἔννοια, μὴ ἀλλάσσουσα πάντως οὐσιωδῶς, εἶναι: μέχρις ὅτου πείσει τις ὅτι δὲν εἶναι γῆ, ὡς πλασθεὶς ἐκ γῆς (δηλ. οὐδέποτε)[2], οὔτε τὸ ἀπαρτισθὲν ἐκ δύο συγγενειῶν δύναται νὰ ἀποξενώσῃ τῆς νομίμου συγγενείας.

6) ΞΗ', ζ' *Καὶ γὰρ χρησάμενος* (ἐνν. ὁ νέος) *τῷ κοινῷ νομίμῳ καὶ διὰ τοῦ ἐκδικητοῦ ὅ ρ κ ο ν ἀπαιτήσας εἴργεται καὶ τὸν ὅρκον ἀναψηλαφᾶν*. Ἀντὶ *ὅρκον* προέτεινα *ὅρκου* ὑπολαβὼν ὅτι τὸ *ἐκδικητοῦ* ἀποτελεῖ προσδιορισμὸν τοῦ *ὅρκου*. Παρεσύρθην μάλιστα εἰς τοῦτο καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ τίτλου ΞΘ' *Περὶ ὅρκων τῶν ἐκδίκησιν ἐχόντων*[3]. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ κείμενον τῆς Πείρας ἔχει ὀρθῶς καὶ οὐδεμία ἀνάγκη μεταβολῆς αὐτοῦ. Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ πρὸς τὸ χωρίον ΙϚ', η', εἶναι ὅτι ὁ ἔχων ἐπίτροπον ἀνήλικος δὲν δύναται νὰ ἀναψηλαφήσῃ τὸν ἐπαχθέντα ὅρκον. *Ἐκδικητὴς* (defensor) εἶναι ὁ ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου[4]. Κατὰ ταῦτα, *διὰ τοῦ ἐκδικητοῦ ὅρκον ἀπαιτήσας* σημαίνει: ἐπαγαγὼν ὅρκον διὰ τοῦ ἐπιτρόπου. Τούτου δεκτοῦ γινομένου, ἀκολουθεῖ ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Πείρας ΙϚ', η' *Ὁ ἐπίτροπος καὶ ἐν ἀπορίᾳ πάσης ἀποδείξεως ὅρκον ἐπι-*

---

1. Πρβλ. Dig. 1, 8, 5· Inst. 2, 1 § 4.
2. Φαίνεται ὅτι ὁ Εὐστάθιος εἶχεν ἐν νῷ τὸ τῆς Π. Διαθήκης, Γένεσις γ', 19: *ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ*.
3. Περὶ τοῦ τίτλου τούτου θέλει γίνει λόγος κατωτέρω.
4. Πρβλ. Dig. 26, 1, 1 § 1: itaque appellantur tutores quasi tuitores atque defensores.

φέρει καὶ τότε ἀποκλείει τὸν ἄνηβον. Καὶ χρησάμενος τῷ κοινῷ νομίμῳ καὶ διὰ τοῦ ἐκδικητοῦ ὅ ρ κ ο υ ἀπαιτῶν, εἴργεται καὶ τὸν ὅρκον ἀναψηλαφᾶν ἀντὶ ὅρκου γραπτέον *ὅρκον*. Σαφῶς ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ λέγεται ὅτι ἐν ἀπορίᾳ ἀποδείξεων ὁ ἔχων ἐπίτροπον ἄνηβος δὲν δύναται νὰ ἀναψηλαφήσῃ τὸν ἐπαχθέντα ὅρκον [1].

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ΞΘ' τίτλου δὲν δύναμαι νὰ ἀντιληφθῶ τίνες εἶναι οἱ ὅρκοι οἱ *ἐκδίκησιν ἔχοντες*, οὐδ' ἀπήντησα τὴν ὁρολογίαν ταύτην ἀλλαχοῦ τῶν πηγῶν. Ἤδη ὁ Zachariae ἐθεώρει τὸν τίτλον τοῦτον ψευδότιτλον, ἅτε μὴ ὑπάρχοντα εἰς τὸν προτασσόμενον τῆς Πείρας πίνακα περιεχομένων. Νομίζω ὅτι ἀντὶ *τῶν ἐκδίκησιν ἐχόντων* γραπτέον *τῶν ἐκδικητὴν ἐχόντων*. Φαίνεται δ' ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀπετέλει ἀρχικῶς ἐπεξήγησιν ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ χωρίου ΞΗ', ζ', ἐτέθη δ' εἶτα ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων ὡς ἴδιος τίτλος τῶν ἑπομένων χωρίων.

7) ΜΘ' κθ' *καὶ ἐκ τούτου οὔτε ἡ μνηστὴ ἢ μνηστευσαμένη τὸν ἀδελφὸν δύναται λαμβάνεσθαι*. Ἀκολουθήσας τὸν Ἀποστολόπουλον [2] προέτεινα *ἡ μνηστευσαμένη*. Οὐδεμία ὅμως ἀνάγκη μεταβολῆς τοῦ κειμένου, τῆς ἐννοίας οὔσης: δὲν δύναταί τις νὰ νυμφευθῇ τὸν μνηστὴν ἢ τὴν ἔχουσαν μνηστευθῆ τὸν ἀδελφόν του.

***

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ θέλω διαλάβει περὶ τοῦ χωρίου ΜΘ', β': ...*ὁ Παρασκότομος γαμβρὸς ἀγαγόμενος ἔννομον μνηστείαν ἐποιήσατο εἶτα ἀτελῆ ἱερολογίαν· μετὰ ταῦτα ἐξῆκεν ὁ ιβ' χρόνος τῆς κόρης καὶ μετάμελον λαβὼν αὐτὸς ἐπειρᾶτο ἀνατρέπειν τὸν γάμον· ἀλλ' οὐ προσεδέξατο τοῦτον κινοῦντα ὁ Πατρίκιος ἥπερ αἰτίαν προβαλλόμενον, ὡς ἀπολειφθῇ τοῦ οἴκου πολλάκις ὁ γαμβρὸς καὶ ὡς οὐκ εὐσχημόνως εἴη βιοῦσα* (ἐνν. ἡ κόρη). Ἀντὶ *ἀπολειφθῇ* προέτεινα ἄλλοτε *ἀπελείφθη*. Δυνατὴ ὅμως καὶ ἡ διόρθωσις *ἀπολειφθείη*, ἵνα συμφωνῇ πρὸς τὴν ἀκολουθοῦσαν εὐκτικὴν *(εἴη βιοῦσα)*. Ὁπωσδήποτε, ἀντὶ *γαμβρὸς ἀγαγόμενος* νομίζω γραπτέον *γαμβρὸν ἀγαγόμενος*. Ἐὰν ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος ἦτο ὀρθή, Παρασκότομος ὠνομάζετο ὁ μνηστήρ, ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει *γαμβρὸς ἀγαγόμενος* θὰ ἐσήμαινε γαμβρὸς ἀχθείς. Τοῦτο ὅμως εἶναι γλωσσικῶς ἄτοπον, διότι ὁ ἀόρ. *ἠγαγόμην* ἔχει μεταβατικὴν καὶ οὐχὶ παθητικὴν σημασίαν. Πλὴν τούτου, ἐν τῷ χωρίῳ ὁ Παρασκότομος διακρίνεται σαφῶς τοῦ γαμβροῦ (μνηστῆρος). Κατὰ τὴν προτεινομένην διόρθωσιν

---

1. Πρβλ. καὶ ΙΖ', ι', ἔνθα ἀντὶ *ἐκδικητὴν καὶ συνέκδημον ἔχων* πιθανῶς γραπτέον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου ΞΗ', ζ', *σύνδικον* ἀντὶ τοῦ *συνέκδημον*.

2. Ἐν τῇ μεταφρ. τοῦ Z h i s h m a n, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου, τόμ. 1 (1912), σελ. 711, σημ. 9.

(*γαμβρὸν ἀντὶ γαμβρὸς*) ὁ Παρασκότομος ἦτο ὁ πατὴρ τῆς κόρης[1], οὕτω δὲ ἐξηγεῖται πῶς οὗτος ἐπειρᾶτο τὴν λύσιν τῆς μνηστείας ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ὁ γαμβρὸς (μνηστὴρ) εἶχεν ἀπολειφθῆ πολλάκις τῆς οἰκίας καὶ συνεπείᾳ τούτου ἡ θυγάτηρ του δὲν ἔζη εὐσχημόνως[2].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

---

1. Ἐπὶ πατρὸς *ἄγομαι γαμβρὸν* = λαμβάνω γαμβρὸν ἐπὶ θυγατρί, μνηστεύω ἢ ὑπανδρεύω τὴν θυγατέρα μου. Οὕτω καὶ ἐν Miklosich-Müller, Acta Patriarch. Constantin., τόμ. I, σελ. 182: *ἠγάγετο γαμβρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ θυγατρὶ... τὸν υἱὸν... τοῦ Ἀργυροῦ.*

2. Φαίνεται ὅτι αἱ μακραὶ ἀπουσίαι τοῦ μνηστῆρος ἐθεωροῦντο ὑπὸ τοῦ πατρὸς τῆς κόρης ὡς μὴ περιποιοῦσαι τιμὴν αὐτῇ.

ΥΠΟΥΡΓΟΣ - ΠΟΥΡΓΟΣ - ΥΠΟΥΡΓΙΑ

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν Κρήτῃ (ἀπὸ Ἐρωτοκρίτου) καὶ ἀλλαχοῦ *πουργὸς* λέγεται ὁ ὑπηρετῶν ἰδίᾳ παρὰ κτίστῃ (καὶ *πουρκὸς* ἢ *πουργκός*), ῥήματα *πουργῶ* καὶ *πουργεύ(γ)ω* (= ὑπουργῶ, ὑπουργεύω μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπηρετεῖν) καὶ οὐσιαστικὰ *πουργία, ἡ* (ὑπηρεσία) καὶ *πουργικά, τὰ* (ἀμοιβὴ τοῦ πουργοῦ)[1]. Αἱ ἔννοιαι αὗται εἶναι πλησιέστεραι πρὸς τὴν ἀρχαίαν σημασίαν τῶν λημμάτων *ὑπουργὸς -ία -έω.*

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς σελίδος ἐπάγω καὶ τὰ κάτωθι παλαιά:

Ὑπουργοί, οἱ καὶ *ὑπούργισσαι, αἱ* (ἐξκουβήτορες) καλοῦνται οἱ βοηθοὶ μοναστικοῦ νοσοκομείου[2]. Αἱ λέξεις ἐν τυπικοῖς καὶ ἐγγράφοις: «Ἐπειδὴ σὺ ὁ μοναχὸς κὺρ Θεόδωρος, ὁ καὶ *ὑπουργὸς* χρηματίσας μέχρι τέλους τοῦ πανοσιωτάτου πατρὸς ἡμῶν τοῦ πρώτου ἐκείνου Ἰωαννικίου»[3] «καὶ αὐτὸς καὶ οἱ δύο αὐτοῦ *ὑπουργοὶ*» (= συμμονασταὶ τοῦ κελλιώτου μοναχοῦ)[4].

Ὑπουργὸς ἐπὶ ὑπηρέτου μοναχοῦ[5].

Ἡ λέξις *ὑπουργία:* ὁ τῆς *ὑπουργίας* δομέστικος καὶ *ὑπουργίαι* ἤδη εἰς τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου[6].

Παρὰ δὲ τῷ λαῷ σήμερον *τὰ ὑπουργεῖα σου* κακεμφάτως μετὰ τοῦ βινεῖν δηλοῦντος χυδαίου ῥήματος ἐπὶ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ὡς ὕβρις!

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

1. Πρβλ. Στ. Ξανθουδίδην, πουργῶ, ἐν Ἀθηνᾷ ΚϚʹ, 1913, Λεξ. Ἀρχεῖον, σσ. 171 - 172. — Γ. Ἀναγνωστοπούλου, ἐν Ἀθηνᾷ ΛΗʹ, 1926, σ. 154. — Φ. Κουκουλέν, ΒΒΠ Βʹ, 1948, σ. 200, σημ. 3, καὶ 146. Τὰς σημασίας ταύτας ἀγνοοῦν νεώτερα λεξικὰ (π.χ. Σταματάκου, Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης).
2. Δημητριέβσκη, Τυπικά, σ. 683.
3. Actes de Kutlumus (Lemerle) 6,$_{1}$.
4. Αὐτόθι 31,$_{11}$.
5. Les Archives de Saint Jean Prodrome (Guillou), σ. 169,$_{43,45}$ (Τυπικὸν μονῆς).
6. (Bury), σσ. 178,$_{29}$ καὶ 177,$_{30}$.

ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ ΕΙΣ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*

Ἡ μάχη τοῦ 811 μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων ἔχει ἀποτελέσει ἀντικείμενον μελέτης πολλῶν ἐρευνητῶν, ἕνεκα τοῦ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον παρουσιάζει.

Πρὸ τριακονταπενταετίας περίπου ὁ καθηγητὴς Ivan Dujčev ἔσχε τὴν τύχην νὰ ἀνακαλύψῃ βραχεῖαν μὲν ἀλλὰ σπουδαιοτάτην ἀνώνυμον διήγησιν περὶ τῶν συμβάντων κατὰ τὴν φοβερὰν ἐκείνην σύγκρουσιν[1]. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ βουλγάρου ἐρευνητοῦ ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις σχετικῶς μὲ τὴν σπουδαιότητα τῆς νέας αὐτῆς μαρτυρίας[2]. Μετὰ δὲ γονίμους ἀναζητήσεις τόσων ἐτῶν ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς μᾶς ἔδωσε προσφάτως νέαν ἔκδοσιν τῆς ἀνωνύμου διηγήσεως ἐξαντλητικῶς σχολιασμένην καὶ τοποθετημένην εἰς τὰ ἱστορικά της πλαίσια[3].

Ἡ ῥηθεῖσα ἀνώνυμος διήγησις ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τέλει ἔχει τὴν τυπικὴν μορφὴν τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐγέννησεν ἀμφιβολίας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν περιγραφομένων γεγονότων καὶ ἀριθμῶν. Ἡ ὕπαρξις ὅμως καὶ ἑτέρων καθαρῶς ἁγιολογικῶν κειμένων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου νομίζομεν ὅτι ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὸ ἁγιολογικὸν ἔνδυμα τὸ ὁποῖον ἐνεδύθη μία καθαρῶς ἱστορικὴ ἀφήγησις, ἀδιάφορον πόθεν προερχομένη.

Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο κείμενον ἔχει ὁπωσδήποτε χρησιμοποιηθῆ δι' ὃν σκοπὸν χρησιμοποιοῦνται καὶ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα. Ἔχει δηλαδὴ ἀναγνωσθῆ ἐν συνάξει ἐπ' εὐκαιρίᾳ μνήμης τινός, ἀναμνήσεως γεγονότος τινὸς ἢ ἀκόμη καὶ πρὸς οἰκοδομὴν καὶ διδασκαλίαν· τότε ἀκριβῶς προσετέθη ὁ

---

* Τὰ πορίσματα τῆς παρούσης μελέτης ἀπετέλεσαν τὸ θέμα ἀνακοινώσεως εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης εἰς Σόφιαν τῆς Βουλγαρίας κατὰ μῆνα Αὔγουστον τοῦ παρελθόντος ἔτους (1966), ὑπὸ τὸν τίτλον: Echi della battaglia dell'anno 811 tra Bizantini e Bulgari in testi agiografici.

1. Πρβλ. I. Dujčev, Novi žitijni danni za pochoda na Nikifora I v Bŭlgarija prez 811 god., Spisanie na Bŭlg. Akad. na Naukitĕ 54 (1936), 147-188.

2. Ἀναγραφὴ τῶν μελετῶν καὶ τῶν σχετικῶν ἄρθρων τῶν μετασχόντων εἰς τὴν συζήτησιν περὶ τὴν ἀνώνυμον διήγησιν μετὰ βραχείας ἐκθέσεως τῶν ἀπόψεών των εὕρηται ἐν I. Dujčev, La chronique byzantine de l'an 811, Travaux et Mémoires 1, Paris 1965, σελ. 206-210.

3. Πρβλ. I. Dujčev, La chronique byzantine de l'an 811, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 205-254 (τὸ κείμενον τῆς διηγήσεως ἐν σελ. 210-216).

ἁγιολογικῆς μορφῆς πρόλογος καὶ ἐπίλογος. Πῶς δὲ τοῦτο συνέβη καὶ πότε δὲν εἶναι δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν:

Ἡ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔχει περιλάβει εἰς τὸ ἑορτολόγιόν της καὶ πρόσωπα λαβόντα μέρος εἰς τὰς κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐπιχειρήσεις τοῦ 811 καὶ μετέπειτα, ὅπου εὗρον τραγικὸν θάνατον[1] ἢ αἰχμάλωτοι συλληφθέντες *ἐν φόνῳ μαχαίρας ἀπέθανον,* κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ προφήτου καὶ τοῦ ἀποστόλου. Δοθέντος δὲ ὅτι οἱ Βούλγαροι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν εἶχον ἀκόμη ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν, δὲν εἶναι καθόλου παράδοξον πῶς διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ὁ πόλεμος διεξήγετο ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ ὁ θάνατος ἢ τὸ μαρτύριον, κατὰ συνέπειαν, ἦσαν τιμήματα τῆς αὐτῆς πίστεως, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία ἐτίμα διὰ τῆς ἁγιοποιήσεως τῶν ἐξεχουσῶν μορφῶν καὶ τοῦ μνημοσύνου τοῦ ἀνωνύμου πλήθους.

Πρὸς τούτοις ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος, εἰκονομάχος ὤν, καίτοι μετριοπαθής, πάντως οὐχὶ εἰκονόφιλος, ἀλαζὼν καὶ ἀπερίσκεπτος, ὑπῆρξε, κατὰ τοὺς εἰκονολάτρας, ἡ αἰτία τῆς μεγάλης καταστροφῆς[2] ἀπέθανε δὲ καὶ αὐτὸς τὸν *οἴκτιστον θάνατον,* καθ' ἃ εἶχε προείπει Θεόδωρος ὁ Στουδίτης[3].

Ἂν τὰ ἀνωτέρω ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν, εὐκόλως δικαιολογεῖται ἡ ὕπαρξις καὶ ἑτέρων καθαρῶς ἁγιολογικῶν κειμένων ἀπηχούντων ἀκριβῶς τὰ γεγονότα τοῦ 811. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἀνώνυμον διήγησιν καὶ τὰς λοιπὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας ἔγκειται εἰς τοῦτο: Ἐνῷ δηλαδὴ εἰς τὰ ἔχοντα ἱστορικὸν πυρῆνα κείμενα τὸ κέντρον τοῦ βάρους πίπτει εἰς τὰ γεγονότα τῆς μάχης, τοὺς ἀριθμούς, τὰς σφαγάς, τὴν πανωλεθρίαν καὶ τὸν θάνατον, εἰς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα μετατοπίζεται εἰς τὴν διάσωσιν μεμονωμένων ἀτόμων, νέων στρατιωτῶν εὐσεβῶν, κατόπιν θείας ἐπεμβάσεως.

Ἰδοὺ διὰ βραχέων πῶς παρουσιάζεται ὁ «μῦθος» εἰς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος ἁγιολογικὰς διηγήσεις: Νεαρὸς στρατιώτης (σχολάριος) πορεύεται μετὰ τῶν στρατευμάτων τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου εἰς τὸν κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμον· καθυστερήσας ὅμως διά τινα *βιωτικὴν* ἀνάγκην καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς νυκτός, ὁπότε ἀναγκάζεται νὰ διανυκτερεύσῃ εἰς πανδο-

---

1. Πρβλ. E. Follieri - I. Dujčev, Un'acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813, Byzantion 33 (1963), Hommage à Bruno Lavagnini, 71 - 106.

2. Πρβλ. τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἀνωνύμου διηγήσεως: *Οὕτω Νικηφόρος ὁ βασιλεὺς ἐξ ἀβουλίας καὶ ἀλαζονείας ἑαυτόν τε καὶ πᾶσαν τὴν τῶν Ῥωμαίων ἰσχὺν ἀπώλεσεν... Ἦν δὲ οὗτος ἀνὴρ... μικρολόγος τε καὶ φιλάργυρος καθ' ὑπερβολήν. Διὸ καὶ τὸν ὄλεθρον αἰώνιον ἐκληρώσατο.* (I. Dujčev, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 216,86-92 καὶ σελ. 248 κἑξ., ἔνθα καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου).

3. Πρβλ. Migne, PG 105, 892 C καὶ ὑποσ. 25, ἔνθα ὅμως γίνεται σύγχυσις περὶ τὰ πρόσωπα.

χεῖον. Ἐκεῖ ὑφίσταται τὰς ἐπιθέσεις τοῦ πονηροῦ ἐν τῷ προσώπῳ τῆς θυγατρὸς τοῦ πανδοχέως (ἢ κατ' ἄλλην διασκευὴν αὐτῆς τῆς διατηρούσης τὸ πανδοχεῖον) *«σατανικῷ ἔρωτι τρωθείσης»*. Ὁ νέος ἀνθίσταται σθεναρῶς, νουθετεῖ κατ' ἀρχήν, ἐπιπλήττει ἐν συνεχείᾳ ἀναγκαζόμενος τελικῶς νὰ φύγῃ πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ ὑποπέσῃ εἰς θανάσιμον ἁμάρτημα καὶ δὴ καὶ εἰς πόλεμον πορευόμενος. Ἐξελθὼν νικητὴς ὁ νέος ἐκ τῆς δοκιμασίας ταύτης λαμβάνει τὴν ἀνταμοιβὴν κατὰ τρόπον θαυμαστόν. Σῴζεται μόνος αὐτὸς ἐξ ὅλων τῶν συστρατιωτῶν του ἐκ τῆς φονικῆς μάχης, ὡς τοῦ ἀποκαλύπτεται ἐν ὀπτασίᾳ, καὶ βαθέως συγκεκινημένος ἐπιστρέφει εἰς τὴν πατρίδα καὶ κείρεται μοναχός.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς προσφυγῆς εἰς μοναστήριον ἀτόμων σωζομένων ἐκ μεγάλων κινδύνων δὲν εἶναι μεμονωμένον. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι καὶ τότε, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 811, στρατιῶταί τινες διαφυγόντες τὸν θάνατον κατέφυγον εἰς μοναστήρια καὶ ἐκάρησαν μοναχοί. Ἐκεῖ διηγοῦντο τὴν ἰδίαν ἕκαστος κατὰ θαυμαστὸν τρόπον διάσωσιν. Ἐκ τῶν διηγήσεων δὲ τούτων ἀπέρρευσαν αἱ σήμερον σωζόμεναι, ἀφοῦ διεσκευάσθησαν καταλλήλως τοῦτο μὲν ὑπὸ τῶν πνευματικῶν καὶ διδασκάλων τῶν μονῶν τοῦτο δὲ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων.

Εὐτυχῶς ἔχομεν γραπτὴν μαρτυρίαν περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν εἰσήχθη μία τοιαύτη διήγησις εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου τοῦ Στουδίτου: Γράφει λοιπὸν ὁ ἀνώνυμος βιογράφος τοῦ ὁσίου: *Ἀλλ' ἐφαρμοζόντως ὧδε τῷ λόγῳ γενόμενος, ψυχωφελές τι προσθεῖναι δὴ ἔκρινα τῷ συντάγματι, ὅπερ ἐν Βουλγαρίᾳ, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἔφθην, ἐπὶ τοῦ ἄνακτος Νικηφόρου τότε πραχθέν, τὰ νῦν διαγράψαι κεκέλευσμαι, παρ' αὐτοῦ τοῦ τὸν ἀνάξιον ἐμὲ ἀποκείραντος, καὶ χρόνοις πολλοῖς τὴν καθ' ἡμᾶς μονὴν διιθύνοντος, καὶ κοινοῦ τῆς ἀρετῆς εἰσηγήτορος, καὶ ἐν μοναχικοῖς ἀριστεύμασιν αὔξοντος ἡμῖν τὸ ἐγκώμιον. Ἀνατόλιον οἶδ' ὅτι τὸν ἡμέτερον ποιμένα πάντες ἐπίστασθε, ὃς τὴν ψυχοτρόφον παρατιθέμενος τράπεζαν οὑτωσί πως ποιεῖσθαι τῆς πνευματικῆς πανδαισίας τὴν εὐφροσύνην ἀπήρξατο: Μαθητής, φησί, τοῦδε τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, Κυπριανὸς τοὔνομα...*[1]. Ἀκολουθεῖ ἡ διήγησις, τὴν ὁποίαν μεμονωμένην εὑρόντες μεταξὺ ἄλλων ψυχωφελῶν διηγήσεων εἰς Πατμιακὸν κώδικα[2] ἐκδίδομεν κατωτέρω. Κατ' αὐτὴν μοναχός τις Κυπριανός, μαθητὴς τοῦ ὁσίου Νικολάου (τοῦ Στουδίτου) μετέβαινε κατ' ἔθος εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς Ἀτρώας πρὸς συνάντησιν γέροντος μεγάλης εὐσεβείας μονάζοντος ἐκεῖ. Ὁ γέρων οὗτος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν μνημονεύεται, διηγήθη εἰς τὸν Κυπριανὸν τὴν ἱστορίαν τῆς διασώσεώς του ἀπὸ τὴν καταστρεπτικὴν μάχην

---

1. Migne, PG 105, 893.

2. Πρβλ. Ἀθανασίου Δ. Κομίνη, Σακκελίωνος Παραλειπόμενα, Σύμμεικτα (Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν), τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 64.

τοῦ 811, ὡς ἱστορίαν προσωπικήν, ἐπισυμβᾶσαν εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν νεότητά του. Περαίνων δὲ τὴν διήγησίν του ὁ γέρων προσθέτει: *«Καὶ σὺ οὖν, τέκνον Κυπριανέ, πειρασμῶν ἐπερχομένων σοι, μὴ σκυθρώπαζε· ἀλλ' ἀνδρείως ἐγκαρτερῶν, καὶ τὸ τῆς σωφροσύνης ἀεὶ καλὸν μνηστευόμενος, ἕξεις τὸν Θεὸν σύμμαχον, ὃς οὐ παρορᾷ τοὺς εἰς αὐτὸν ἐλπίζοντας».* Ὁ δὲ ἀνώνυμος βιογράφος τοῦ ὁσίου Νικολάου κλείει ὡς ἑξῆς τὴν παρέκβασιν: *«Ἡμᾶς δὲ λοιπόν, εἰ καὶ παρεκβατικώτερόν πως, ὠφέλιμον... οὖσαν τὴν διήγησιν ὧδε περάναντες πρὸς τοὺς κοινοὺς ἡμῶν πατέρας τὸν κάλαμον τρέπωμεν...»* [1].

Ὁ λόγιος οὗτος Στουδίτης μοναχὸς παρεμβάλλων τὴν διήγησιν ταύτην διατηρεῖ ἐν πολλοῖς τὸν διάλογον καὶ τὸν εὐθὺν λόγον, μεταβάλλει ὅμως τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὕφος ἐπὶ τὸ λογιώτερον ἐξομοιῶν ταῦτα πρὸς τὸ ὑπόλοιπον κείμενον τοῦ βίου, μὲ ρυθμοτονικὰς δηλαδὴ ἀπολήξεις τῶν περιόδων κατὰ τὰ γνωστὰ ρητορικὰ κείμενα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας [2].

Ὅτι δὲ ἡ παρεμβληθεῖσα διήγησις δὲν εἶχε ἀρχικῶς γλωσσικὴν μορφήν, ὑφ' ἣν αὕτη παραδίδεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Νικολάου, δεικνύει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἑτέρα διασωθεῖσα παραλλαγή.

Ἡ ἐν λόγῳ παραλλαγὴ παραδίδεται ἀντὶ συναξαρίου τὴν κδ' τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου, καθ' ἣν ἑορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Νικολάου μοναχοῦ τοῦ ἀπὸ στρατιωτῶν [3]. Ἐνταῦθα, πλὴν τῆς ὀνομασίας τοῦ διαφυγόντος τὸν θάνατον εὐσεβοῦς νέου (Νικολάου), εὑρίσκομεν καὶ πλείονα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Περιγραφὴν τῆς μάχης, ἀριθμούς τινας τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων κλπ. Παραδίδεται δ' αὕτη διὰ πληθύος κωδίκων καὶ σώζεται καὶ ἐν σλαβικῇ μεταφράσει· ἐγνώρισε πολλὰς ἐκδόσεις καὶ ἐγένετο ἀντικείμενον ἐπανειλημμένης ἐξετάσεως ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν σλάβων ἐρευνητῶν [4].

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Νικολάου τοῦ ἀπὸ στρατιωτῶν μοναχοῦ, ἡ λογιώτερον ἔνδυμα ἔχουσα διήγησις περὶ τοῦ σχολαρίου παρεμβληθεῖσα εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου τοῦ Στουδίτου ἔμεινεν ἄγνωστος, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖθεν ἀποσπασθεῖσα λίαν ἐνωρὶς καὶ συμπεριληφθεῖσα εἰς συλλογὴν ὠφελίμων διηγήσεων ἔσχε τὴν αὐτὴν τύχην [5].

---

1. Migne, PG 105, 897.

2. Πρβλ. Ἀθανασίου Δ. Κομίνη, Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί, ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 17, σημ. 2.

3. Πρβλ. H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxelles 1902, στ. 341-342,31, 343-344,35. — L. Clugnet, Histoire de saint Nicolas, soldat et moine, Revue de l'Orient Chrétien 7 (1902), 319-333 (τὸ κείμενον ἐν σελ. 331-333). Ἄλλαι ἐκδόσεις μνημονεύονται ἐν F. Halkin, BHG[3], 2311. — E. Follieri - I. Dujčev, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 90, σημ. 1 καὶ I. Dujčev, La chronique byzantine de l'an 811, Ἔνθ' ἀνωτ, σελ. 224-225, σημ. 82.

4. Πρβλ. προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

5. Ὁ A. Ehrhard, Überlieferung..., τόμ. 1 (1937), σελ. 226 καὶ σημ. 1, ἐπισημαίνει τὴν ὕπαρξιν τῆς ἡμετέρας διηγήσεως εἰς τὸν κώδικα Oxon. Novi Coll.

Τὰ ἁγιολογικὰ ταῦτα κείμενα, καθὼς καὶ ἡ διήγησις τοῦ ἀνωνύμου, πρέπει νὰ συνετέθησαν οὐχὶ πολλὰ ἔτη μετὰ τὸ ἔτος 811. Ἡ ἀρχική των μορφὴ ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς ἡ προφορική. Ἡ γραπτή των διατύπωσις, τῶν ψυχωφελῶν τοὐλάχιστον διηγήσεων, συνετελέσθη ἀσφαλῶς εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου. Ποία εἶναι ἡ σχέσις ἐξαρτήσεως τῶν δύο τούτων διηγήσεων δὲν εἶναι εὔκολον νὰ εἴπωμεν. Ἀπέρρευσεν ἡ ἔντεχνος ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Νικολάου τοῦ ἀπὸ στρατιωτῶν μοναχοῦ ἢ ἔσχον κοινὸν πρότυπον; Ὠνομάζετο Νικόλαος ὁ γέρων τῆς Ἀτρώας, ὅστις διηγήθη εἰς τὸν Κυπριανὸν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ περιπέτειαν, ἢ πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν διηγήσεων ἐχουσῶν κοινὰ μόνον ὡρισμένα ἐπεισόδια (τὸ τῆς πανδοχέως, τοῦ ἐνυπνίου ἢ τῆς ὀπτασίας κλπ.), τινὰ τῶν ὁποίων εὑρίσκομεν εἰς αὐτὴν τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ εἰς ἄλλους βίους ἁγίων; Εἶναι τυχαῖον ἄρά γε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἥρωες τῶν ἐν λόγῳ διηγήσεων φέρουν τὸ ὄνομα Νικόλαος[1], ἔζησαν δὲ καὶ ἔδρασαν ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν ἐπιχειρήσεων (τῶν ἀρχῶν) τοῦ θ' αἰῶνος[2] ἢ πρόκειται περὶ συγχύσεως προελθούσης ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Νικολάου τοῦ Στουδίτου; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα θὰ διευκολυνθῇ ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν σχετικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τοῦ παρόντος ἠθελήσαμεν μόνον νὰ ἐπισημάνωμεν.

P = Codex Patmiacus 17, saec. XI, ff. 202 - 204 *
M = Migne, PG 105, col. 893 - 897.

82, περιεχομένης εἰς τὰ φύλλα 242 - 243ᵛ καὶ κολοβῆς σωζομένης, συνάπτει ὅμως αὐτὴν πρὸς τὸν ἅγιον Νικόλαον Μύρων. Βασισθεὶς εἰς τὴν μαρτυρίαν τούτου ὁ διαπρεπὴς βολλανδιστὴς F. Halkin, BHG³, 1360m, ἀναφέρει καὶ αὐτὸς τὴν διήγησιν ὑπὸ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νικολάου, διερωτᾶται ὅμως μήπως αὕτη πρέπει νὰ συναφθῇ πρὸς ἕτερον Νικόλαον, τὸν ἡγούμενον τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας μονῆς τῆς Ὡραίας Πηγῆς.

1. Ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεστείλαμεν τὸ κείμενον τῆς διηγήσεως τοῦ Πατμιακοῦ χειρογράφου δημοσιεύει ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀνακινήσεως τοῦ θέματος μικρὰν σημείωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον: Lequel des saints Nicolas, AB 85 (1967), 58.

2. Νικόλαος ὠνομάζετο ἐπίσης καὶ ὁ ὅσιος ὁ ἐν Βουνένῃ τῆς Θεσσαλίας ἀθλήσας ἕνα περίπου αἰῶνα ἀργότερον, ἦτο καὶ αὐτὸς στρατιωτικὸς (στρατηγὸς) καὶ τὸ μαρτύριόν του ἔλαβε χώραν κατά τινα βαρβαρικὴν ἐπιδρομήν, βουλγαρικήν, ὡς πιστεύει ἡ ἑτοιμάζουσα τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου του (BHG³, 2309) κ. Ἄννα Ἀβραμέα.

* Τὸ κείμενον τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος, εἰς τὸν ὁποῖον κυρίως βασίζεται ἡ παροῦσα ἔκδοσις, γέμει ἀνορθογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐμνημονεύθησαν εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, παρὰ μόνον ὁσάκις παρεῖχον διάφορον νόημα. Ἐπίσης ἐκρίθη σκόπιμον ὅπως μὴ διορθωθοῦν ὡρισμένοι ὀνοματικοὶ καὶ ῥηματικοὶ τύποι, ὡς καί τινες συντάξεις ἀδόκιμοι μὲν οὐχ ἧττον ὅμως συνήθεις εἰς βυζαντινὰ ἁγιολογικὰ κείμενα.

Περὶ τοῦ σχολαρίου

f. 202v *Μαθητής, φησί, τοῦδε τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, | Κυπριανὸς τοὔνομα, ἐξ ἔθους εἶχε κατ' ἔτος τοῦ παραβάλλειν πρός τινα γέροντα κατὰ τὴν τῆς Ἀτρώας ὑπώρειαν ποιούμενον τὴν οἴκησιν, ἀξίαν τε τοῦ γήρους τὴν πολιτείαν ἰσάγγελον φέροντα, ὡς προβαίνων ὁ λόγος διδάξει τὸ χρήσιμον· ὃς τὴν ἐξ αὐτῆς τῆς νηπιότητος χρονίαν σχέσιν τοῦ Κυπριανοῦ πρὸς ἑαυτὸν ὁ γέρων ἀγάμενος, ὥσπερ τινὰ κλῆρον τοῦ ἐξ οἰκείου βίου ἀγώνισμα τουτὶ τῷ νέῳ καταλέλοιπε τὸ διήγημα κοινοποιήσας πᾶσι δι' αὐτοῦ τὴν ὠφέλειαν.*

Ἔλεγε γάρ, ὡς ὅτι «Νέος ὑπάρχων τῇ τῶν σχολαρίων στρατείᾳ κατειλεγμένος ἐτύγχανον καὶ τοῦ ἄνακτος Νικηφόρου πανστρατὶ κατὰ τῶν Σκυθῶν ὁρμήσαντος ἔτυχεν ἐμὲ διά τινα βιωτικὴν περιπέτειαν, οἷα δὴ συμβαίνει, καταλειφθῆναι μονώτατον καὶ ὄπισθεν τοῦ στρατοῦ κατακολουθοῦντα πορεύεσθαι. Καὶ ἔν τινι χωρίῳ πρὸς τὰ Θρακῷα μέρη τῆς ἑσπέρας καταλαβούσης τὴν μονὴν ποιῆσαι βουλόμενος ὑπεδέχθην παρά τινι γυναικὶ λίαν εὐπόρῳ οὔσῃ καὶ εἰωθυίᾳ, ὡς οἶμαι, φιλοξενεῖσθαι τοὺς παραβάλλοντας· ἣ καὶ δαψιλήν μοι προθεῖσα τράπεζαν καὶ σὺν θυμηδίᾳ πολλῇ τὸ δεῖπνον ἐκτείνουσα ἐδείκνυε τὴν πρός με φιλοφροσύνην ἀκόρεστον· ὅθεν καὶ μετὰ τὴν ἑστίαν ἐφ' ὑψηλῆς στρωμνῆς καθευδῆσαί με παρασκευάσασα, πολλήν μοι τὴν ἀνάπαυλαν ἐχαρίσατο τέλεον τὸν ἐκ τῆς ὁδοιπορίας διαλύσασα κάματον.

Ἀλλ' ὁ ἀεὶ τοῖς ἀγαθοῖς βασκαίνων διάβολος οὐκ εἴασε τοῦτο τὸ ἀγαθὸν προβῆναι ἀνεύθυνον· πονηρὰν δὲ τὴν ἡδονὴν ὑπενσπείρας ὁ μάταιος πρὸς μυσαρὰν μῖξιν τῆς πρός με συνουσίας κατήπειγε. Καὶ ἀναστᾶσα τῆς κλίνης, ἧσπερ ἐκάθευδεν, ἐπέρχεται λοιπὸν κοιμωμένῳ μοι τοῖς τῆς αἰσχύνης λόγοις πρὸς τὸ ἀθέμιτον ἐφελκομένη τῆς μίξεως. Ἐγὼ δὲ ταύτην, ὡς οἷόν τε ἦν ἀπωθούμε-
f. 203 *νος «Δίκαιον εἶναι, | ἔλεγον, ὦ γύναι, εἰ καὶ μὴ ἐπὶ ξυροῦ τῶν βαρβάρων ὑπῆρχεν ὁ πόλεμος, τήν γε σωφροσύνην ἔδει μετὰ τοὺς τοῦ Θεοῦ νόμους διαφυλάξασθαι ἄτρωτον, εἰ δὲ καὶ ὅπλα πολέμου δικαιοσύνη, εἴπερ ἔνθεν καταβληθεὶς τῷ ξίφει τῆς ἡδονῆς τὴν ἐμαυτοῦ ψυχὴν κατασφάξω ὁ δείλαιος, πῶς πρὸς τὴν τῶν ἐναντίων πάλην πορεύσομαι αὐτὸς νεκρὸς ἤδη καὶ πρὸ τοῦ πολέμου γενόμενος;»*

Ἡ δὲ τούτων ἠσθεῖσα τῶν λόγων καὶ μικρὸν ὑπαναχωρήσασα αὖθις πάλιν ἐφίσταται τοῖς προτέροις λόγοις τὸν ἔρωτα ὑποκνίζουσα. Ἀλλ' ὁμοίως

---

3 *ὑπουργίαν* M *ὑπουρίαν ποιουμένῳ* P fors. rhythmi causa *γήρως* M 5 *τῆς* om. M 6 *τουτὶ* : *τοῦτο* M 8 *κατειλεγμένος* : *κατελεγμένος* P *κατεληλεγμένος* M 9 *ἐτύγχανον* : *ἐτύγχανεν* P 10 *ἐξορμήσοντος* M 11 *μονωτάτῳ* P 13 *εἰοθύαν* P 14 *προθεῖσα τράπεζαν* : *προσθεῖσα τὴν τράπεζαν* M 15 *ἐδείκνυ* M 19 *τοῦτο τὸ ἀγαθὸν* : *κἂν τῷδε τῷ ἀγαθῷ* M 20 *πονηρὰν δὲ* : *πονηρὰν δὲ τῇ γυναικὶ* M 23 *ἀφελκομένη* P 24 *εἶναι* om. M 30 *ἀναχωρήσασα* M 31 *ἐφίσταται* : *ἐφίσταταί μοι* M

ταύτην καὶ πάλιν ἀποσεισάμενος τοῖς τῆς ἁγνείας κατήρδευον ῥήμασιν. Ὡς δὲ καὶ τρίτον ἐπιστᾶσαν καὶ πρὸς [πύλην παρὰ τὸ πετάσθαι] πέταυρον ᾅδου κατασῦραί με βουλομένην ἑώρακα, τότε σφοδρῶς ἐπεμβριμησάμενος καὶ τῇ μαχαίρᾳ μου κατ' αὐτὴν τὴν ὥραν γενέσθαι τὸν θάνατον αὐτῇ ἐπαπειλησάμενος, διαναστὰς ἐκεῖθεν καὶ ἐπιβάς μου τῷ ἵππῳ εἰς τάχος τὴν προκειμένην τρίβον διήνυον. Τότε δὴ ἐκείνη θριαμβευθῆναι τὸ πρᾶγμα παρ' ἐμοῦ ὑποτοπάσασα ὀπισθόπους πρός με φωνοῦσα τοὺς δούλους αὐτῆς ἐξαπέστειλε παρακελευσαμένη πάντως τοῦ θανατῶσαί με. Θεὸς δὲ φιλανθρωπευθεὶς τῆς θνητοφόρου τούτων ὡς καὶ τῆς ἐκείνης με ψυχοφθόρου βλάβης ἀπήλλαξε καὶ δι' ἄλλης παραδόξως εὐθυπορῆσαι πεποίηκεν.

Ὡς δὲ τῶν τῆς Βουλγαρίας ὁρίων οὐ μετ' οὐ πολὺ καθαψάμενος ἔνδον τούτων ἐκτὸς οἱασοῦν συνοδίας μονώτατος ὥδευον, ἐπ' ὄρους μέ τινος ἐπασχολούμενος τοῖς λογισμοῖς πλησιάσαντι — ναὶ γὰρ δὴ κατ' αὐτὴν τὴν ὥραν ἤμην ἀληθῶς ὁ τάλας τὴν τοῦ Θεοῦ ἐπισκοπὴν καὶ τὴν ἐπελθοῦσάν μοι συμφορὰν ἀναλογιζόμενος ὅλως συγκεχυμένος τοῖς δάκρυσιν — ᾐσθόμην ἀθρόως φωνῆς f.203v *τινος ἄνωθεν | ἀπὸ τῆς ἀκρωρείας καλούσης με. Φόβῳ δὲ βληθείς, ἐπείπερ ὑπῆρχον μονώτατος, ἀσθμαίνων τε καὶ ὑπότρομος πρὸς τὸν καλοῦντα τὸ πρόσωπον ἀνθυπέστρεψα καὶ προσερείσας τοῖς ὄμμασι ξένον κατενόουν ὑπὲρ τὴν φύσιν εἶναι τὸ θέαμα: ἄνδρα λευκοφόρον, γιγαντιαῖον τῇ ἡλικίᾳ καὶ γηραιόν, οὗ τὰ ἱμάτια ἀπέστιλβον ὡς ὁ ἥλιος, τὴν χεῖρά τε προτείνοντα καὶ διὰ τάχους πρὸς αὐτὸν ἀνελθεῖν παρακελευόμενον. Ἐγὼ δὲ παρευθὺς τῆς δειλίας τὸ ἄχθος ἐπαπωσάμενος χαρᾶς τε σύμμεικτος καὶ φόβου γενόμενος ἄνειμι καὶ πρὸς γῆν εὑρὼν ἐφεζόμενον πρηνὴς γεγονὼς προσεκύνησα. Ὃς χαριέντως ἐπευξάμενος ἐκέλευσεν ἀναστάντα στῆναί με πρὸς τοῖς δεξιοῖς αὐτοῦ μέρεσι τῇ τε χειρὶ τὸ ὑπὸ κάτω με τοῦ ὄρους πεδίον πλῆρες σωμάτων καταθρεῖν ὑπεδείκνυε καὶ τὴν ἐν αὐτῷ τῶν στρατευμάτων καθεστηκυῖαν πληθὺν σὺν τῷ ἄνακτι, τάς τε τῶν ἀλλοφύλων καὶ τὰς ἡμετέρας παρεμβολάς, εἰ διαγινώσκειν με ἤρετο. Ἐμοῦ δὲ ταῦτα σαφῶς καθομολογήσαντος «Ὅρα, φησί, πρός με [φησὶ] μὴ δεδιττόμενος. Καὶ ὡς πρὸς ἄμυναν ἐκεῖνοι τῆς ἀλλήλων μάχης τοῖς ὅπλοις κραδαίνοντες παρετάσσοντο, τὸν δεξιὸν οὗτος τοῖν ποδοῖν τὸν ἕτερον κουφίσας ἐπάνω τοῦ ἀριστεροῦ ἐπιτίθησι. Τότε θεωρῶ τὴν ἡμετέραν παρεμβολὴν μετ'*

---

61 - 74 cfr. Ex. 17,11-13.

---

33 *πύλην παρὰ τὸ πετάσθαι* glossas manifestas expunxi om. M 34 *ἐπεμβρησάμενος* P 35 *αὐτῇ* om. M 36 *εἰς* om. M 37 *δὴ* : *δὲ* M *τὸ πρᾶγμα παρ' ἐμοῦ* : *παρ' ἐμοῦ τὸ δρᾶμα* M 38 *παρακαλεσαμένη* M 42 *ἔνδον* : *καὶ ἔνδον* M 43 - 44 *με* del. M *ἐνασχολουμένῳ* M *ἐνασχολούμενος... πλησιάσας* conj. M 46 *ὅλος* M 49 *ἀνθυπέστρεφον* M 50 *γιγανταῖον τὴν ἡλικίαν* M 51 *πρὸς αὐτὸν* : *ὡς αὐτὸν* M 53 *καὶ φόβου* om. M 55 post *μέρεσι(ν)* haec add. M : *Εἶχε δὲ τοὺς πόδας οὕτω πως ἐφηπλωμένους πρὸς τοὔδαφος* 56 *παιδίον* P *σωμάτων* : *σωμάτων ὑπάρχον* M 58 *εἰ διαγινώσκειν* : *ἰδίᾳ γινώσκειν* M 59 *φησὶ* expunxi 60 *τὰ ὅπλα* conj. M

ἰσχύος πολλῆς πρὸς τὴν τῶν ἐναντίων ἐφαλλομένην καὶ πᾶσαν αὐτὴν διακόπτουσαν· καὶ φρουδῶν τῶν Σκυθῶν διαφθειρομένων καὶ νῶτα διδόναι μελλόντων τοῖς αὐτῶν κατασφάττουσιν, αὖθις οὗτος τὸν πόδα τὸν ἀριστερὸν κουφίσας ἐπάνω τοῦ δεξιοῦ λοιπὸν ἀποτίθεται. Καὶ ἐξαναστάντες ἔνθεν οἱ βάρβαροι ἐλεεινῶς τοῖς ἡμετέροις ἐπέκειντο κτέννοντες.

Ἐγὼ δέ, ὥσπερ ἐξεστηκὼς καὶ ἀχανὴς γεγονὼς τῷ παραδόξῳ θεάματι, ἱστάμην ἀποσκοπῶν τὰ τελούμενα· τούτου μὲν τῶν ποδῶν τὴν ὑπαλλαγὴν καὶ f. 204 *ἐπίβασιν, | κἀκείνων τὸν ὀδυνηρὸν ἐν μαχαίρᾳ πικρότατον θάνατον. Καὶ οὕτω μέχρι δυσμὰς ἡλίου τοιουτοτρόπῳ τῷ σχήματι κατ' ἄμφω τὼ πόδε τὴν νίκην ἑκάστῳ μέρει βραβεύοντος, ὡς ἐφαρμόσας τούτους κεῖσθαι τοῦ λοιποῦ ἐπίσης παρεσκεύασεν τῆς ἀλλήλων μάχης καὶ οὗτοι παυσάμενοι τὸν φοβερὸν ἐκεῖνον διέλυσαν πόλεμον.*

Τότε δὴ ἀναστὰς οὗτος καὶ γενόμενος ὄρθιος ἤρετο πρός με τῶν πεπτωκότων τὸ πλῆθος, εἰ δυναίμην ἀριθμήσασθαι καὶ εἰ κενὸς τόπος ὅλως νεκροῦ ὑπάρχων ἄμοιρος σώματος· ἐμοῦ δὲ τὴν ἀδυναμίαν προτείνοντος καὶ τόπον οὐδόλως με καθορᾶν διομολογήσαντος ἄνευ τεθνηκότος σώματος, μικρὸν δέ τι πεδίον ὅσον εἰκάσαι τοῦτο κοίτην βοὸς τῶν ἐσφαγμένων ὑπονοοῦντος καὶ πρὸς αὐτὸν δακτυλοδεικτοῦντος «Ὁρᾷς τοῦτο, φησί, τὸ παρεαθὲν θνητοῦ ὑπάρχειν ἄμοιρον σώματος; σὸν καὶ οὐκ ἄλλου καθέστηκεν· ἐν αὐτῷ γὰρ σὺν τοῖς λοιποῖς τεθνήξεσθαι ἔμελλες βορὰ τοῖς ὀρνέοις παραδιδόμενος· ἀλλ' ἐπειδὴ σαυτοῦ τὸ σῶμα διεφύλαξας ἄφθορον καὶ πάθει αἰσχύνης τὴν ψυχὴν οὐκ ἐμόλυνας τούτου χάριν τῆς φοβερᾶς καὶ φρικώδους ἀνάγκης μετὰ καὶ τοῦ πικροῦ θανάτου Θεὸς ἠλευθέρωσε. Καὶ ταῦτα λέξας ἀφανὴς ἐκ τῶν ἐμῶν ἐγένετο ὀφθαλμῶν.

Τότε μετὰ φρίκης πολλῆς ἐγὼ καὶ ἐκστάσεως ὑποκλίνας τὴν κεφαλήν, τῷ φόβῳ κλονούμενος, καὶ προσκυνήσας τὸ ἅγιον ἔδαφος, ἐν ᾧπερ οἱ πόδες τούτου προσήγγιζον, τοῦ ὄρους ἀπάρας καὶ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς τὴν πορείαν πρὸς τοὐπίσω ποιούμενος, δι' ὀλίγων ἡμερῶν τὰ ἐνταῦθα κατέλαβον, Θεῷ τῷ σεσωκότι διὰ τοῦδε τοῦ σχήματος, εἰ καὶ ἀνάξιος ὁ ταπεινός, δουλεῦσαι προθέμενος.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ

---

64 *καὶ φρουδῶν* : *καὶ δὴ φροῦδον* M *μελλόντων διδόναι* M 65 *αὐτοὺς* pro *αὐτῶν* conj. M *τὸν πόδα* : *τῶν ποδῶν* M 66 *ἐπιτίθεται* M 67 *κταίνοντες* M 69 *τούτου* : *τούτους* P *καὶ τούτου* M 70 *κἀκείνων* : *κἀκείνων δὲ* M 71 *τοιουτοτρόπῳ τῷ σχήματι* : *τοιούτῳ τρόπῳ καὶ σχήματι* M *τὼ πόδε* : *τῷ ποδὴ* P *τοῖν ποδοῖν* M 74 *διέλυσεν* P 72-74 *τούτους, ἐπίσης κεῖσθαι τῷ λοιπῷ παρεσκεύασε σώματι, τῆς ἀλλήλων...* M 75 *δὴ ἀναστὰς* : *διαναστὰς* M 76 *κενός που τόπος ἐγκαταλέλειπται νεκροῦ* M 78 *διομολογήσαντος* -ντες in -ντος sup. lin. correctum in P *σαφῶς διομολογήσαντος* M *ἄνευ τεθνηκότος σώματος* om. M 79 *παιδίον* P *ἐσφαγμένων* : *ἐσφαγμένων μέσον* M 80 post *δακτυλ.*, *αὐτὸς ἀπεκρίνατο* add. M *παρεαθὲν* : *πραεθὲν* M 81 *ὑπάρχον* M 82 *βορὰν* M 83 *πάθη* P 84 *τούτου* : *τοῦ* M *πικροῦ θανάτου Θεὸς* : *πικροῦ σε θανάτου ὁ Θεὸς* M

ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ «ΕΥΧΗ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΖΩΟΠΟΙΟΝ ΤΡΙΑΔΑ»

Ἡ ἀκολουθοῦσα ἀνέκδοτος εὐχὴ παραδίδεται διὰ τοῦ 3760 (226) κώδικος τῆς ἱ. μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους ις´ αἰ., φφ. 180β - 182[1], ἔχει δὲ παραμείνει ὡς τὸ πλεῖστον τῶν ἔργων τοῦ Ἐφέσου ἀχρονολόγητος. Ἐνδεικτικὴ τῶν εὐσεβῶν αἰσθημάτων του καὶ μετὰ πυκνοῦ δογματικοῦ περιεχομένου, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Μάρκου ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν ἐπίκλησιν τῆς ἐξ ὕψους βοηθείας ἐν ὄψει ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς πίστεως. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ συνετέθη εἰς χρόνον ἐγγύτατα πρὸς τὴν εἰς Ἰταλίαν μετάβασίν του ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου (1438 - 1439)· ἀπηχοῦνται δὲ οὕτως ἐν αὐτῇ αἱ τελευταῖαι σκέψεις του.

Λόγοι συνᾴδοντες εἰς τὴν ἀνωτέρω τοποθέτησιν τοῦ ἔργου εἶναι κατ' ἀρχὴν ἡ ὁμολογία τοῦ Μάρκου ἐν στ. 43 - 44: *«Ἐγὼ καὶ πρὸς τὴν ἀρετὴν ὀκνηρῶς ἔχων καὶ ταῖς τῶν παθῶν προσλήψεσι τυραννούμενος, τί ποιήσω, μακρόθυμε Κύριε;»*, ἔνθα ὁ διαφαινόμενος ἐνδοιασμὸς ὀφείλεται μὲν εἰς τὴν μετριοφροσύνην του, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ὑπαινίσσεται καὶ σωματικὴν ἀσθένειαν (*«παθῶν προσλήψεσι»*). Εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του εἰς τὴν Ἰταλίαν ἦτο ἀρκετὰ καταπεπονημένος ἐκ τῆς ἀσθενείας, διὸ καὶ μετὰ κόπου ἐνέδωκεν εἰς τὴν βασιλικὴν ἐντολήν[2].

Μεγαλυτέρας δ' ὁπωσδήποτε βαρύτητος εἶναι ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ πρὸς τὸν Πάπαν ἀγῶνος ἐν τοῖς στ. 39 - 40: *«Ἀλλ' οἱ νῦν οὗτοι καιροί, φιλάγαθε δέσποτα, καθ' οὓς μέλλει ἀπολυθῆναι τὸ δεδεμένον θηρίον ποιῆσαι πόλεμον μετὰ τῶν ἁγίων...»*. Κατὰ τὸν Μᾶρκον ἐπέστη ὁ χρόνος τῆς ἐκπληρώσεως τῆς ἐν τῇ Ἀποκαλύψει προφητείας (11,7), ἐφ' ὅσον ἤδη ἡ εὐσέβεια κινδυνεύει καὶ ἡ πρὸς τὴν ἕνωσιν πολιτικὴ τοῦ Πάπα ἀποσκοπεῖ οὐχὶ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς δογματικῆς ἀληθείας τόσον ὅσον εἰς τὴν ἑδραίωσιν τῆς

---

1. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος..., τ. Α', σ. 373. Πβ. καὶ Κ. Γ. Μαμώνη, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, βίος καὶ ἔργον, Ἀθῆναι 1954, σ. 72· βλ. καὶ σ. 46, ἐν ᾗ ἡ συγγραφεὺς γράφει ὅτι ἄμεσος χρονολογικὴ μνεία τῶν ἔργων τοῦ Μάρκου δὲν ὑπάρχει, συνάγεται δὲ μόνον ἐξ ὑπαινιγμῶν.
2. Κ. Γ. Μαμώνη, αὐτόθι, σ. 28.

ἐπισφαλοῦς κατ' ἐκεῖνο θέσεώς του[1], συνειδητοποιουμένης ἤδη ἐπὶ πλέον τῆς κατὰ τῆς Εὐρώπης τουρκικῆς ἀπειλῆς μετὰ τὴν ἀναμενομένην πτῶσιν ὁλοκλήρου τῆς Βαλκανικῆς.

Ὡς καὶ ἐκ τῆς ὀνομασίας της *(περιεκτική)* ἡ Εὐχὴ ἀποτελεῖ συνοπτικὴν παράθεσιν τῶν ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος θεολογουμένων, μὴ γινομένης ἰδιαιτέρας μνείας ἐπιμάχων δογματικῶν σημείων, τῆς ἐκπορεύσεως λ.χ. τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἢ τῆς διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργείας, διότι δὲν ὑπάρχει ἀποχρῶν λόγος, ἕνεκα τοῦ ἀποκλειστικῶς ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρός της. Τονίζεται περισσότερον ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἱ χάριν αὐτῆς καὶ ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἀγῶνες λαϊκῶν, μοναχῶν, ἱερωμένων, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Μᾶρκος παρόμοιον ἀγῶνα ἔχει ἀναλάβει καὶ αἰσθάνεται ἀναγκαίαν τὴν θείαν συμπαράστασιν.

Ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου δὲν παρουσιάζει συζητήσιμα σημεῖα ἐπεμβάσεως, αἱ δὲ ἐνιαχοῦ ἀνορθογραφίαι τοῦ κώδικος διωρθώθησαν σιωπηρῶς[2].

---

1. Ἐπὶ ἐννέα ἔτη ἐκινεῖτο ἀναγκαστικῶς ἐκτὸς τῆς Ῥώμης (1434 - 1443) ἕνεκα ἀναμείξεως εἰς τὰς φεουδαρχικὰς ἔριδας, εἶναι δὲ γνωστὴ καὶ ἡ ἔναντί του ἀμείλικτος στάσις τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας (J. Gill, Personalities of the Coucil of Florence and other Essays, Oxford 1964, σσ. 35 - 37, 40, 41 - 42. Βλ. καὶ τὸ ἐν ΘΗΕ, τ. 5, στ. 1066 - 1067, ἄρθρον Εὐγένιος Δ' τοῦ R. Janin).

2. Ὑποχρέωσίν μου θεωρῶ ὅπως ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν λόγιον μοναχὸν Θεόκλητον τὸν Διονυσιάτην διευκολύναντά με εἰς τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κειμένου τούτου, κατὰ τὴν κατ' Αὔγουστον 1965 ἐπίσκεψίν μου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος.

24 - 7 - 1967

Dion. 226
f. 180v

Μάρκου 'Εφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ
Εὐχὴ περιεκτικὴ εἰς τὴν ζωοποιὸν Τριάδα.

'Εθαυμαστώθη ἡ γνῶσίς σου ἐξ ἐμοῦ, Τριὰς ἁγία καὶ προσκυνητὴ καὶ ὑπέρτιμε. Σὺ γὰρ ἐν ἐξουσίᾳ καὶ δυνάμει, δόξῃ τε καὶ ἀιδιότητι καὶ βασιλείᾳ μὴ μεριζομένῃ μηδὲ ἀπαλλοτριουμένῃ παραδόξως αὖθις ταῖς ἰδιότησι διαιρῇ, Τριὰς ἡ αὐτὴ καὶ μονὰς ἀκριβῶς οὖσά τε καὶ γνωριζομένη, πρότερον μὲν ταῖς ἀγγελικαῖς καὶ ὑπερκοσμίαις δυνάμεσιν, ἔπειτα δὲ καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς γεννητῇ φύσει, καθ' ὅσον ἦν ἐφικτόν· οὐ γὰρ ἔπρεπε τῇ σῇ ἀγαθότητι, φιλόψυχε δέσποτα, παντελῶς ἀποκρύψαι τῆς αἰσθητῆς φύσεως τὴν σὴν ἀπερινόητον γνῶσιν.

Διὰ τοῦτο μετὰ τὴν νοητὴν διακόσμησιν ἐπὶ τὴν πρόσυλον ταύτην ἦλθες τοῦ ὁρωμένου κόσμου διασκευήν, ἣν ἐνδιαίτημα πηξάμενος οἰκεῖον τῇ λογικῇ φύσει καὶ αἰσθητῇ, μικτὸν ἐξ ἀμφοῖν ζῷον, ὁρατῆς τε καὶ ἀοράτου φύσεως, τὸν ἄνθρωπον ἔπλασας παντοίαις χάρισι καὶ δωρεῶν ἀφθόνοις μετουσίαις
f. 181r *κοσμήσας. Φθόνῳ δὲ διαβόλου καὶ γυναικὸς ἐπηρείᾳ τῆς μακα|ρίας ἐκπεσόντα ζωῆς πολλοῖς καὶ ποικίλοις τρόποις ἐπανορθώσεως ἦγες ἐπὶ τὴν μετουσίαν ὧν ἀφῃρέθη καὶ μάλιστα διὰ τῶν κατὰ γενεὰς ἐκφανέντων θείων ἀνδρῶν, οὓς ἡ θεοφιλία καὶ τὸ τοῦ τρόπου χρηστὸν ἐπὶ τὴν σὴν ἀνῆγε περιωπὴν καὶ τῆς σῆς χάριτος ἠξίου καὶ ὁμιλίας. Ὕστερον δὲ ἀδιορθώτου φανέντος τοῦ πάθους καὶ μείζονος βοηθείας ἐπιδεοῦς, αὐτὸς ὁ εἷς τῆς μακαρίας Τριάδος σοῦ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς διὰ σαρκὸς ἐπεδήμησε καὶ τὴν ἡμετέραν ἐθέωσε φύσιν — ὦ χάριτος ἀνεκφράστου — καὶ δι' αὐτῆς ἐπὶ γῆς αὐτοῦ θεοπρεποῦς πολιτείας καὶ τῶν ζωοποιῶν λόγων καὶ παθημάτων ὑπέδειξεν ἡμῖν τὴν πρὸς οὐρανὸν φέρουσαν. 'Εντεῦθεν ἀπόστολοι συνεπόμενοι τούτῳ καὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν διαγγέλλοντες καὶ θαυματουργοῦντες καὶ πάσχοντες καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ προθύμως ἐπαποθνῄσκοντες. 'Εντεῦθεν ἀθληταὶ μέτριοι τῆς εὐσεβείας μετὰ πολλὰς κακώσεις τὸν αὐτὸν προθύμως ὑφιστάμενοι θάνατον. 'Εκ τούτου διδάσκαλοι καὶ εὐαγγελισταὶ καὶ ἐπίσκοποι ποιμαίνοντές σου τὸ ποίμνιον ἐν*
f. 181v *ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ καὶ πολλοὶ τού|των μαρτυρικῶς τελειούμενοι. Ἕτεροι πάλιν τοῦ κοινοῦ βίου καὶ ἁμαρτητικοῦ χωρίσαντες ἑαυτοὺς καὶ τὸν σταυρὸν ἀράμενοι, κατὰ τὴν τούτου κελεύουσαν ἐντολήν, ἐν σπηλαίοις καὶ ὄρεσι διαιτώμενοι καὶ ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς, ἐξήνυσαν τὸν τῆς εὐσεβείας ἀγῶνα. 'Αλλὰ καὶ ἡ τῶν γυναικῶν ἁπαλὴ φύσις, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς ὑπῆλθον ἑκουσίως ἱδρῶτας, αἱ δὲ πρὸς τυράννους ἀνδρισάμεναι μέχρι παντὸς ἐναπέθανον ταῖς βασάνοις. Ἅπαντες οὗτοι χρησταῖς ἐλπίσι τρεφόμενοι τῶν μελλόντων, ἐξ ὧν ἤδη τῶν παρόντων ἀπέλαυσαν διὰ τῆς σῆς χάριτος ἀγαθῶν ὡς ἐν ἀρρα-*

---

4 Lu. 4,36. 28 Eph. 4,24 29-30 Mat. 16,24, Mar. 8,34. 30-31 He. 11,38.

βῶνος μέρει. Τοιούτους ἤνεγκε τοὺς καρποὺς ἡ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν σάρκωσις καὶ ταφὴ καὶ ἀνάστασις, ἔτι δὲ ἡ τοῦ προσλήμματος ἄνοδος καὶ ἡ τοῦ πνεύματος ἀντ' αὐτοῦ κάθοδος καὶ ὅσοι σεσώσμεθα.

Ἀλλ' οἱ νῦν οὗτοι καιροί, φιλάγαθε δέσποτα, καθ' οὓς μέλλει ἀπολυθῆναι τὸ δεδεμένον θηρίον ποιῆσαι πόλεμον μετὰ τῶν ἁγίων, ὡς τῷ εὐαγγελιστῇ σου θεολόγῳ πρώην ἀπεκαλύφθη, μὴ ὅτι τοὺς κατ' ἐμὲ ῥαθύμους καὶ ἀμελεῖς, ἀλλ' οὐδὲ τοὺς ἄγαν ἀγωνιζομένους συγχωροῦσί τι κατορθῶσαι γενναῖον. f. 182r *Ἐγὼ καὶ πρὸς τὴν ἀρετὴν ὀκνηρῶς ἔχων καὶ | ταῖς τῶν παθῶν προσλήψεσι τυραννούμενος, τί ποιήσω, μακρόθυμε Κύριε; ἐκπεσοῦμαι τῆς τοσαύτης σου δωρεᾶς, καὶ ἐπ' ἐμοὶ ἀργήσει τὸ τῆς ἀγαθοπρεποῦς εὐδοκίας μυστήριον; μή μοι γένοιτο, φιλοικτίρμον Θεὲ καὶ φιλόψυχε. Μὴ ἐγκαταλειφθείην ὑπὸ σοῦ, μὴ γενοίμην μερὶς τῷ πονηρῷ εἰς ἀπώλειαν, ἀλλὰ τοῖς τῶν προλαβόντων ἁγίων σου πόνοις δυσωπηθεὶς καὶ τὰς τῶν ἱερῶν ἀγγέλων πρεσβείας δεξάμενος, ἐξαιρέτως δὲ καὶ τῆς αὐτῶν ὑπερκειμένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, δός μοι τὴν πρὸς σὲ ὁδὸν κατευθῦναι, μὴ τὸν ἄξιον καρπὸν τῆς μετανοίας ἀλλὰ τὸν δυνατὸν ἀπαιτῶν ἔμβαλε τῇ σκληρᾷ μου καρδίᾳ τὸν φόβον σου καὶ δι' αὐτοῦ καθάρας καὶ ἁπαλύνας ὅλην εἰς τὴν σὴν ἀγάπην συγκίνησον. Ἐν τῷ δὲ τοῦ σώματος ἐκδημεῖν ἀνάπαυσόν με ταῖς τῶν ἁγίων σου σκηναῖς καὶ τῆς ἀιδίου δόξης καὶ θεωρίας ἐμπλησθῆναι εὐδόκησον, ὅτι εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.*

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

---

40 Re. 11,7. 47 Ac. 8,20-21.

---

36 ἤνεγκε : ἤνεκε cod. 52 τῷ : ὦ cod.

ΕΚ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Η ΚΕΝΤΗΤΡΙΑ ΕΥΣΕΒΙΑ

Ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ τῆς Σόφιας ἐκτίθεται χρυσοκέντητον ἐπιγονάτιον (πίν. Ε΄)[1] προερχόμενον ἐκ δωρεᾶς τῶν κληρονόμων τοῦ μητροπολίτου Μοναστηρίου Γρηγορίου († 1906). Εἰργασμένον ἐπὶ ἐρυθροῦ μεταξωτοῦ φέρει, πλαισιουμένην ὑπὸ ἀνθικοῦ διακόσμου δυτικῆς ἐμπνεύσεως, τὴν παράστασιν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ὡς καὶ τὴν ἑξῆς μεγαλογράμματον ἑλληνικὴν ἐπιγραφήν:

ΚΤΗΜΑ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ ΓΕΡΑCΙΜΟΥ — ΠΟΝΟC ΕΥCΕΒΙΑC ,ΑΨΚΖ΄[2].

---

1. Ἡ φωτογραφία προέρχεται ἐκ τῆς φωτοθήκης τῆς «Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Συλλογῆς» τῆς Σορβόννης, τὸν διευθυντὴν τῆς ὁποίας καθηγητὴν κ. A. Grabar καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

2. Ὁ Γεράσιμος ὑπῆρξε μητροπολίτης τῆς ἐν Θράκῃ Ἡρακλείας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1727 - 1760. Χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ὡς «ἰσχυρὸς κατὰ τὰ πολιτικὰ ἀναβιβάσας εἰς τοὺς ἡγεμονικοὺς θρόνους Μαλδαυίας καὶ Βλαχίας ἐπιφανεῖς ἄνδρας». Ἀνὴρ φιλότεχνος ἔκτισεν ἐν Ἡρακλείᾳ μεγαλοπρεπῆ ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐν Ραιδεστῷ πολυτελῶς διακεκοσμημένον μητροπολιτικὸν οἶκον. Φιλεπιστήμων καὶ συγγραφεύς, ὑπῆρξε προστάτης τῆς ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ του πατρίδι Λερίου Σχολῆς, διετέλεσε δὲ πρόεδρος τῆς διαρκοῦς ἐπιτροπείας ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου (1754 - 1755) καὶ ἔφορος τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας (1759 - 1760). Ἐξέδωκεν ἐν Βενετίᾳ ἰδίοις ἐξόδοις, τὴν ὑπὸ Ἀλεξίου Σπανοῦ διορθωθεῖσαν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου. Ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ διατηρεῖται ἀντιμήνσιον τοῦ ἔτους 1740, ἀνέκδοτον ἔτι, ἀφιερωθὲν ὑπ᾽ αὐτοῦ καὶ φέρον τὴν ἐπιγραφήν: † ΘΥCΙΑCΤΗΡΙΟΝ ΘΕΙΟΝ ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ ΚΑΘΙΕΡΩΘΕΝ ΚΑΙ | ΑΓΙΑCΘΕΝ ΤΗ ΧΑΡΙΤΙ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟC, ΔΙ᾽ ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΑC ΓΕΡΑCΙΜΟΥ :· † ΕΝ ΕΤΕΙ CΩΤΗΡΙΩ ,Α,Ψ.Μ. ΜΗΝΙ ΑΠΡΙΛΛΙΩ. Περὶ τοῦ ἱεράρχου καὶ τοῦ ἔργου του βλ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ΄ (1872), σελ. 110. Μ. Γεδεών, Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου, ἀρχιερεῖς τῆς Ἡρακλείας, Θρακικά, τόμ. Ε΄ (1934), σελ. 7 - 23, καὶ Μ. Σταμούλη, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 119. Ὁ Γεράσιμος ἀναφέρεται καὶ ὡς μουσικός: Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Θρᾶκες μουσικοί, ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΒ΄ (1936), σελ. 51 - 67. Εὐλογίου Κουρίλα, Heraclea sacra, τεῦχος Β΄, Ἀθῆναι 1958, σσ. 177 - 197. Τὴν μελέτην τοῦ Ε. Κουρίλα μοῦ ὑπέδειξεν ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Τωμαδάκης, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

Ὁ ἐκδότης τοῦ ἀμφίου τούτου Moutafchiew[1] ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς, τὴν λέξιν Εὐσεβία, καίτοι ὠρθογραφημένην, ἐξέλαβεν ὡς προσηγορικὸν ἐμφαῖνον τὸν εὐλαβῆ ζῆλον ἀγνώστου δωρητοῦ, ὅστις πιθανῶς νὰ ὑπῆρξε καὶ ὁ φιλοτεχνήσας συγχρόνως τὸ ἔργον.

Ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς — « πόνος Εὐσεβίας » — συνηθέστατος ἐπὶ μεταβυζαντινῶν ἔργων χρυσοκεντητικῆς, ὑποδηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ὑπογραφῆς τῆς κεντητρίας[2]. Ἀλλὰ καὶ πρόχειρος ἐν τοῖς σκευοφυλακίοις τῶν ἑλληνικῶν μονῶν ἔρευνα, ἀπέδωκε καὶ ἕτερα ἄμφια φέροντα τὸ ὄνομα τῆς τεχνίτιδος καὶ ἄριστα διατηρούμενα μέχρι σήμερον[3].

Δημοσιεύομεν κατωτέρω τὰ ἔργα αὐτά, ἅτινα εὕρηνται: α) ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει Ὕδρας, τὴν ποτὲ μονὴν τῆς Θεομήτορος, β) ἐν τῷ Πατριαρχικῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Σκευοφυλακίῳ καὶ γ) ἐν τῇ μονῇ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ[4].

Ἱερὰ Μητρόπολις Ὕδρας.

1. Ἐπιγονάτιον Καλλινίκου Ἀγχιάλου (1723) (πίν. ϛ'). Εἶναι κεντημένον εἰς ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον ἐπὶ ἐρυθροῦ μεταξωτοῦ ὑφά-

---

1. P. Moutafchiew, Antiquités chrétiennes du XVIIe et XVIIIe siècles, Bulletin de la Société Archéologique Bulgare, t. II (1911), σελ. 45 κἑξ., εἰκ. 2 (βουλγαριστὶ μὲ γαλλικὴν περίληψιν).

2. Πρβλ. προχείρως: Μ. Σ. Θεοχάρη, Ὑπογραφαὶ κεντητῶν ἐπὶ ἀμφίων τοῦ Ἄθω, ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΒ' (1963), σελ. 496 κἑξ. Ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς κεντητρίας εἶδεν ὁ Ν. Βέης ἐν Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ Ἐλευθερουδάκη, λῆμμα Γεράσιμος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀναφέρεται, ἐκ παραδρομῆς, εἰς « ἀντιμήνσιον καθιερωθὲν ὑπὸ τοῦ Γερασίμου τούτου τῷ 1727, φιλοπονηθὲν δὲ ὑπό τινος Εὐσεβίας, ὡς φαίνεται μοναχῆς ». « Εὐσεβίαν μοναχὴν » ἀναφέρει καὶ ἡ Ε. Βέη-Χατζηδάκη, Μουσεῖον Μπενάκη, Κατάλογος ἐκκλησιαστικῶν κεντημάτων ἐν Ἀθήναις 1953, σελ. 72, ἡ ἰδιότης ὅμως αὕτη τῆς κεντητρίας οὐδαμοῦ ἀναγράφεται, τοὐλάχιστον ἐπὶ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν αὐτῆς ἐργοχείρων.

3. Περὶ τῆς κεντητρίας καὶ τοῦ ἔργου της ἀνεκοίνωσα εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τὴν 12ην Μαρτίου 1965. Χαρακτηρισμὸν τῆς τέχνης τῆς Εὐσεβίας ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν τέχνην ἄλλων Μικρασιατικῶν μεταβυζαντινῶν ἐργαστηρίων, ἐπεχείρησα εἰς ὁμιλίαν γενομένην εἰς Ραβένναν (Corsi di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina) τὴν 1ην Ἀπριλίου 1966 ὑπὸ τὸν τίτλον: « Les ateliers de broderie d'art à Constantinople après la chute de 1453 ».

4. Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὡς καὶ τὸν προϊστάμενον τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ὕδρας, ἀρχιμανδρίτην κ. Ἀθανάσιον Κουζοῦρον, οἱ ὁποῖοι μοὶ ἐπέτρεψαν τὴν μελέτην καὶ φωτογράφησιν τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν των φυλασσομένων ἀμφίων. Ὅλως ἰδιαιτέρως ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν νῦν προηγούμενον τῆς ἐν Πάτμῳ Ἰ. Μονῆς Θεολόγου, ἀρχιμανδρίτην κ. Μελέτιον διὰ τὴν πρόθυμον παροχὴν πάσης βοηθείας καὶ τὴν διευκόλυνσιν τῆς μελέτης ὅτε, ἐπὶ τῆς ἡγουμενίας του, ἐπεσκέφθην διὰ πρώτην φορὰν

σματος, κυρίως διὰ χρυσοῦ περιεστραμμένου σύρματος καὶ ἐγχρώμων μεταξίνων νημάτων. Ἐλλείπει τὸ ὑπόρραμμα καταλεῖπον ἐλεύθερον τὸ δέρμα (προβιά), τὸ ὁποῖον βοηθεῖ εἰς τὴν σταθερότητα τοῦ ἀμφίου. Διαστάσεις: 0,321 × 0,321. Ἐκ τῶν ἄκρων κρέμανται δύο θύσανοι.

Εἰκονίζεται ἡ Μεταμόρφωσις (Ἡ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩCIC) διατεταγμένη κατὰ τὸν διαγώνιον ἄξονα τοῦ ἀμφίου, ἔχουσα ἑκατέρωθεν δύο μικρὰ χερουβεὶμ καὶ περικεκλεισμένη ἐντὸς τετραγώνου. Εὐρὺ πλαίσιον διακεκοσμημένον δι᾽ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ περιβάλλει τὴν σκηνήν, εἰς τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου παρίστανται τὰ τέσσαρα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Κάτωθεν τῆς παραστάσεως, παρὰ τὰς πλευρὰς τοῦ τετραγώνου, εὕρηται κεντημένη διὰ μικροσκοπικῶν γραμμάτων, ἡ ἐπιγραφή:

ΑΨΚΓ ΕΥCΕΒΙΑ — ΑΓΧΙΑΛΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ

Ὁ κάμπος κοσμεῖται εἰς τὸ ἄνω μέρος δι᾽ ἀστέρων, εἰς δὲ τὸ κάτω, ἐπὶ τῆς ῥάχεως τοῦ ὄρους, δι᾽ ἐγκατεσπαρμένων ἀνθοφόρων βλαστῶν. Ἀνὰ εἷς μίσχος τολύπης πληροῖ τὸ ὄπισθεν ἑκάστου προφήτου κενόν.

Ἡ σκηνὴ τῆς Μεταμορφώσεως εἰκονίζεται συνήθως ἐπὶ ἐπιγονατίων καὶ διότι αὕτη τεχνικῶς προσαρμόζεται εἰς τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφίου ἀλλὰ κυρίως ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς τὸν συμβολισμὸν αὐτοῦ. Εἰς πατμιακὸν κώδικα τοῦ 13ου αἰ. ἀπαντᾷ εὐχὴ «εἰς τὸ ἀμφιέννυσθαι τὴν ἱερατικὴν στολὴν» λέγουσα μεταξὺ ἄλλων: «Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῖς χερουβὶμ ἀθεώρητος καὶ τοῖς σεραφὶμ ἀκατάγνωστος..... Δέσποτα φιλάνθρωπε, ἔνδυσόν με, τὸν ἀνάξιον δοῦλόν σου τὴν ἱερατικὴν ταύτην στολήν..... Φώτισόν μου τὰ τῆς διανοίας ὄμματα εἰς τὸ ἐνοπτρίζεσθαί με τῆς χάριτός σου τὴν λαμπηδόνα..... Ἅγιε Κύριε τὴν θυσίαν μου ὡς θυμίαμα ἄμωμον καὶ ὁλοκαύτωμα θεῖον πρόσδεξαι καὶ παράσχου μοι τὸν γλυκασμὸν τῆς σῆς ὡραιότητος»[1], ἥτις ἐξηγεῖ καὶ τὴν παρουσίαν τῶν δύο χερουβεὶμ εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκ τοῦ 44ου ψαλμοῦ «λεγόμενα ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦντος ἐν τῷ παρατίθεσθαι τὸ ἐπιγονάτιον ῥήματα»[2] ἑρμηνεύουν ὁμοίως τὴν παράστασιν: «Περίζωσαι τὴν ῥομφαίαν σου ἐπὶ τὸν μηρόν σου, δυνατέ, τῇ ὡραιότητι σου καὶ τῷ κάλλει σου κ.λ.π.». Κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν «ἔλαμψε τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένοντο λευκὰ ὡς τὸ φῶς» (Ματθ. ιζ', 2-3).

Ἡ Μεταμόρφωσις ἀποδίδεται ἐνταῦθα κατὰ τὰ συνήθη βυζαντινὰ πρό-

---

τὴν μονήν. Ὡσαύτως εὐχαριστῶ καὶ τὸν νῦν ἡγούμενον ὡς καὶ τὸν θησαυροφύλακα ἱερομόναχον Βαρθολομαῖον Στράταν.

1. Παν. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, Ἀθῆναι 1935, σελ. 228.
2. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Migne, PG, τόμ. 155, στ. 260.

τυπα: Τὰ τρία πρόσωπα — ὁ Ἰησοῦς μετὰ τῶν προφητῶν — ἐπὶ τῶν τριῶν κορυφῶν τοῦ Θαβώρ, καὶ οἱ τρεῖς κατὰ γῆς πρηνεῖς ἀπόστολοι. Ὁ Χριστὸς ἐνδεδυμένος τὰ λευκὰ αὐτοῦ ἱμάτια παρίσταται ἐντὸς φωτεινῆς ἐλλειψοειδοῦς δόξης. Ὁ Πέτρος, ἀριστερᾷ ἀτενίζει ἔκθαμβος τὸν Ἰησοῦν, ἐνῷ οἱ δύο ἄλλοι ἀπόστολοι καλύπτουν διὰ τῶν χειρῶν των τοὺς ὀφθαλμοὺς δηλοῦντες οὕτω ὅτι «ἐφοβήθησαν σφόδρα». Ἡ διάταξις τῶν μορφῶν ἀκολουθεῖ κυρίως τὴν κατὰ Λουκᾶν ἀφήγησιν, ἥτις ἀναγινώσκεται κατὰ τὸν ὄρθρον τῆς ἑορτῆς[1].

Ἐπὶ τοῦ ἀμφίου τῆς Ὕδρας, ὡς καὶ ἐπὶ ἄλλων ἐπιγονατίων ἀποδίδεται ὁ ἁπλούστερος τύπος τῆς εἰκονογραφικῆς συνθέσεως τῆς Μεταμορφώσεως[2], ἐνῷ ἄλλα εἴδη ἀμφίων ὡς ὁ σάκκος τοῦ Βατικανοῦ[3] ἢ ἡ νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη Ὡραία Πύλη τῆς μονῆς Ζάβορδας (πίν. Ι´) φέρουν τὸν σύνθετον τύπον τῆς εἰκόνος μὲ τὰς δύο προσθέτους σκηνὰς τοῦ Ἰησοῦ ὁδηγοῦντος τοὺς τρεῖς ἀποστόλους εἰς τὸ ὄρος καὶ ἀπάγοντος αὐτούς.

Εἰκονογραφικῶς, τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἐπιγονάτιον δέον νὰ συσχετισθῇ πρὸς ἕτερα δύο, ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ ἀποκείμενα (πίν. ΙΑ´ καὶ ΙΒ´ 1), ἔνθα ἡ διάταξις τῆς συνθέσεως ὡς καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα τοῦ πλαισίου μὲ τὸν ἀνθικὸν πλοχμὸν δυτικῆς ἐμπνεύσεως, ἐμφανίζονται συγγενῆ πρὸς τὰ ἀνάλογα στοιχεῖα τοῦ ἀμφίου τῆς Ὕδρας. Πιστὸν ἀλλ᾽ ἄτεχνον ἀντίγραφον τοῦ κεντήματος τῆς Εὐσεβίας, ἀποτελεῖ τὸ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Backovo, ἐν Βουλγαρίᾳ, ἐπιγονάτιον τῆς κεντητρίας Σουλτάνας (πίν. ΙΒ´ 2).

Μεγαλυτέραν ὁμοιότητα, ὡς εἶναι φυσικόν, παρουσιάζει τὸ ἄμφιον πρὸς τὸ ἐπιγονάτιον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, μεταγενέστερον ἔργον τῆς αὐτῆς κεντητρίας. Ἀλλ᾽ εἰς τὸ ἐπιγονάτιον τῆς Σόφιας, ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις ἀποβαίνει πλέον ἔκδηλος. Ἡ λεπτολόγος συμμετρία τῶν μορφῶν, τὰ ἀλλεπάλληλα γεωμετρικὰ σχήματα, συντελοῦντα εἰς τὴν ἐντύπωσιν τῆς τελείας ἰσορροπίας, τείνουν νὰ προσδώσουν εἰς τὸ ἄμφιον διακοσμητικὸν χαρακτῆρα. Τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα ὑποχωρεῖ πρὸ τοῦ πλουσίου ἀνθοφόρου βλαστοῦ, ὅστις ἐκ τῆς παρυφῆς ἁπλοῦται εἰς τὰς κορυφὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ τετραγώνου ἐναλλασσόμενος μὲ τμήματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία, ὡς

---

1. Διὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Μεταμορφώσεως βλ. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, σελ. 216-231. L. Höller, Die Verklärung Jesu, Freiburg 1937. H. Riesenfeld, Jésus transfiguré, Upsala 1947.

2. Ἐπιγονάτια μὲ παράστασιν Μεταμορφώσεως, βλ. ἐν G. O. Jacopi, Cimeli del ricamo, della pittura e della toreutica nel tesoro del Monastero di Patmo, Clara Rhodos, τόμ. VI-VII, σελ. 711, εἰκ. 74, καὶ G. Millet, Avec la collaboration de Hélène des Ylouses, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1939 καὶ 1947, σελ. 66, πίν. CXXXIV.

3. G. Millet, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 68, πίν. CXXXVII.

καὶ εἰς τὰ κατωτέρω ἄμφια τῆς Χάλκης καὶ τῆς Πάτμου, ἀποβαίνει οὕτω ὀργανικὸν στοιχεῖον τῆς διακοσμήσεως.

Ὡς πρὸς τὸ σχέδιον, παρὰ τὴν ἀναζήτησιν κομψότητος καὶ χάριτος, ἡ ἔκφρασις τῶν μορφῶν ἐνθυμίζει τὴν ἱερατικότητα τῶν βυζαντινῶν προσώπων. Τὰ ἄριστα ὑλικὰ καὶ ἡ ἐπιδεξιότης ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν μὲ τὴν λεπτοτάτην βελονιὰν εἰς τὸ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον κέντημα συντελοῦν εἰς τὴν ἐντύπωσιν τοῦ πλούτου, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ τὸ ἄμφιον. Μικροὶ μαργαρῖται κοσμοῦν τοὺς φωτοστεφάνους τῶν ἁγίων καὶ τὰς καρδίας τῶν ἀνθέων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκτελεσθῆ μὲ τιρτιρὶ καὶ ροκοκό. Τὰ πρόσωπα ἀποδίδονται κατὰ τὸν ζωγραφικὸν τρόπον.

Ὁ κτήτωρ τοῦ ἀμφίου Καλλίνικος μαρτυρεῖται ὡς μητροπολίτης Ἀγχιάλου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1713 - 1732, ἐκλεγεὶς ἀπὸ ἱερομονάχου εἰς μητροπολίτην ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Δ΄[1].

2. Ζεῦγος ἐπιμανικίων Καλλινίκου Ἀγχιάλου. (ca. 1723) (πίν. Ζ΄). Ὕφασμα ἐρυθρὸν μεταξωτὸν κεντημένον διὰ λεπτοτάτου χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ σύρματος ὡς καὶ δι' ἐγχρώμου ἐκλεκτῆς μετάξης εἰς τὰς παραστάσεις. Διαστάσεις: 0,235 × 0,17.

Τὸ κέντρον ἑκάστου ἐπιμανικίου καταλαμβάνει μία τῶν παραστάσεων: Ἡ Πλάσις τοῦ Ἀδὰμ καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς ἀνθικοῦ πλαισίου. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἀμφίου ἐτοποθετήθησαν τέσσαρες προφῆται ἐξ ἐκείνων οἵτινες ἀναγγέλλουν τὴν παράστασιν τοῦ κέντρου εἰς τὴν ὁποίαν χρησιμεύουν καὶ ὡς μάρτυρες. Αἱ μορφαί των τυλίσσονται εἰς τὰς καμπύλας ἀνθοφόρου κλάδου, ὁ ὁποῖος ἀναπηδᾷ ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ἀμφίου. Εἰς τὴν κάτω παρυφὴν ἑκάστου ἐπιμανικίου, ἡ ἐπιγραφή:

Ἀριστερὸν (Πλάσις Ἀδάμ): ΚΤΗΜΑ ΑΓΧΙΑΛΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ.
Δεξιὸν (Εὐαγγελισμός): ΠΟΝΟϹ ΕΥϹΕΒΙΑϹ.

---

1. Ἡ Ἀγχίαλος ἀναφέρεται εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους ὡς μία ἐκ τῶν ἓξ διοικήσεων τῆς ἐπαρχίας Αἱμιμόντου. Ἑνωθεῖσα κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα μετὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Μεσημβρίας ἐπανεῦρε, μετὰ τὸν προβιβασμὸν τῆς τελευταίας εἰς μητρόπολιν (τέλος 12ου αἰ.), τὸν τίτλον της ὡς ἀρχιεπισκοπῆς. Ἀργότερον προήχθη εἰς μητρόπολιν καταλαβοῦσα ἀρχικῶς τὸν 52ον ἐν τῇ τάξει θρόνον, ἐν συνεχείᾳ τὸν 47ον καὶ τελευταίως τὸν 38ον. Ὁ μητροπολίτης ἐφημίζετο «ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Μαύρης θαλάσσης». Κατὰ τὸ Βουλγαρικὸν Σχίσμα αὕτη δὲν περιελήφθη εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν βουλγαρικὴν ἐξαρχίαν. Βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Β. Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς, Θρακικά, τόμ. Η΄ (1937), σελ. 122, Ἀ δ. Ἀδαμαντιάδου, Κατάλογος ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ἀγχιάλου, Θρακικά, τόμ. Θ΄ (1938), σελ. 171, Μ. Σταμούλη, Ἡ τάξις τῶν θρακικῶν ἐπαρχιῶν εἰς τὰ Συντάγματα, Θρακικά, τόμ. ΙΔ΄ (1940), σελ. 68 κέξ.

Αἱ δύο σκηναὶ τῆς Πλάσεως τοῦ Ἀδὰμ καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀπαντοῦν εἰς ἐπιμανίκια ὡς συνδεόμεναι μὲ τὸν συμβολισμὸν τοῦ ἀμφίου. Κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης τὰ ἐπιμανίκια «δηλοῦν τὸ παντουργὸν τοῦ Θεοῦ»[1], ἐξ οὗ καὶ αἱ εὐχαὶ τὰς ὁποίας ἀπαγγέλλει ὁ ἱερεὺς ἐνδυόμενος αὐτά: «Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με» (διὰ τὸ ἀριστερόν), «Ἡ δεξιά σου, Κύριε, δεδόξασται ἐν ἰσχύϊ, ἡ δεξιά σου χεὶρ ἔθραυσεν ἐχθροὺς καὶ τῷ πλήθει τῆς δόξης σου συνέτριψας τοὺς ὑπεναντίους» (διὰ τὸ δεξιόν)[2]. Διὰ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐπῆλθεν ἡ λύτρωσις καὶ συνετρίβη ὁ ἐχθρός.

Ἡ εἰκονογραφία ἀκολουθεῖ τὸν βυζαντινὸν τύπον ὡς καθωρίσθη οὗτος ἀργότερον διὰ τῆς Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων. Αἱ μορφαί, βαρεῖαι, διατηροῦν τὴν ἱερατικὴν αὐστηρότητα, ἐνῷ ὁ πλοῦτος τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου ὀφείλεται εἰς δυτικὰ πρότυπα.

Ἐπανευρίσκομεν τὴν αὐτὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν ὡς καὶ τὸ κεκαλυμμένον δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ βάθος εἰς ζεῦγος ἐπιμανικίων τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, ἔνθα ὅμως ἡ κεντρικὴ παράστασις συμπιέζεται ἵνα ὀκτὼ προφῆται, ἀντὶ τῶν τεσσάρων, καταλάβουν τὸν πέριξ χῶρον. Εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Σινᾶ ἀπόκειται καὶ ἕτερον ζεῦγος μὲ παραπλήσιον εἰκονογραφικὴν παράστασιν: Πλάσις τοῦ Ἀδὰμ καὶ Πλάσις τῆς Εὔας ἐν μέσῳ τεσσάρων προφητῶν. Ἐνταῦθα ὅμως καὶ τὸ ἀνθικὸν πλέγμα τὸ καλύπτον τὸ βάθος τοῦ ἀμφίου διαφέρει τοῦ ἰδικοῦ μας (πίν. ΙΔ' 1 - 2).

Χαρακτηριστικὴν ὁμοιότητα, ὡς πρός τε τὸν ἀνθικὸν διάκοσμον καὶ τὴν τεχνικήν, παρουσιάζουν τὰ ἐπιμάνικα τοῦ Καλλινίκου πρὸς τὰ φυλασσόμενα ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐπιμάνικα τοῦ Μισαὴλ Διδυμοτείχου (1727 - 1739)[3], τὰ ὁποῖα μετὰ βεβαιότητος δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν αὐτὴν κεντήτριαν ἢ τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον (πίν. ΙϚ' 2). Ἐξ ἄλλου πανομοιότυπον τοῦ ἀμφίου τῆς Ὕδρας

---

1. Migne, PG, τόμ. 155, 713.

2. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 2, 231.

3. Ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ G. Jacopi, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 713, εἰκ. 91. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν ἀμφίων ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὲς ἱερᾶς μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1966, ἀρ. 57. Ὁ Μισαὴλ Πετλαδῆς ἢ Πετλαδᾶς ἀναφέρεται ὡς Διδυμοτείχου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1727 - 1739: βλ. Φιλαρέτου Βαφείδου, Κατάλογος ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Διδυμοτείχου, Γρηγόριος Παλαμᾶς, τόμ. Ζ' (1923), τεῦχος 90, σελ. 200 καὶ Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατ. καὶ Δυτ. Θράκης, Θρακικά, τόμ. Ϛ' (1935), σελ. 70 κέξ. Πάτμιος τὴν καταγωγὴν ὁ Μισαὴλ ἀπέθανεν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Θεολόγου, τῷ 1746, συμφώνως πρὸς ἐνθύμησιν ἀναγραφομένην εἰς βραβεῖον τῆς μονῆς τοῦ 18ου αἰ.: βλ. Δημ. Καλλιμάχου, Πατμιακῆς βιβλιοθήκης συμπλήρωμα, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, ΙΑ', 1913, σελ. 535. Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου κατέλιπεν ὁ Μισαὴλ πολλὰ ἀφιερώματα ὡς καὶ τὰ ἄμφια αὐτοῦ.

ἐμφανίζεται ζεῦγος ἐπιμανικίων τοῦ Πατριαρχικοῦ Θησαυροφυλακίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πίν. ΙΓ'). Τοῦτο φέρει τὴν ὑπογραφὴν τῆς κεντητρίας, μοναχῆς Ἀγάθης καὶ τὴν χρονολογίαν 1730. Τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα, ἡ διάταξις τῆς συνθέσεως, ἡ ἀκριβὴς ὁμοιότης τοῦ διακοσμητικοῦ βλαστοῦ τοῦ βάθους ὡς καὶ τοῦ ἀνθικοῦ θέματος τοῦ πλαισίου μαρτυροῦν κοινὸν πρότυπον, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἡ τεχνικὴ μὲ τὴν ἐξεζητημένην λεπτὴν βελονιάν, τὴν χρῆσιν πλουσίων ὑλικῶν καὶ λίθων, τὴν ἀπόδοσιν ὡρισμένων λεπτομερειῶν διὰ τῶν αὐτῶν μεταξίνων χρωματικῶν διαβαθμίσεων, ἐπιβεβαιοῖ τὴν προέλευσιν ἀμφοτέρων τῶν ἀμφίων ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου.

Τὰ ἐπιμάνικα τῆς Ὕδρας δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν περὶ τὸ 1723 ἔτος ὡς ἀποτελοῦντα σύνολον μετὰ τοῦ ἀνωτέρω ὑπ' ἀρ. 1 ἐπιγονατίου τοῦ αὐτοῦ κτήτορος.

Πατριαρχικὸν Θησαυροφυλάκιον Κωνσταντινουπόλεως.

3. Ἐπιγονάτιον Μ. Παναγίας Καμαριωτίσσης Χάλκης (1730) (πίν. Η' 1). Προέρχεται ἐκ τῆς ἐν νήσῳ Χάλκῃ διαλελυμένης μονῆς τῆς Καμαριωτίσσης[1]. Κεντημένον δι' ἀργυροῦ σύρματος καὶ ἀργυρονήματος ἐπὶ ἐρυθροῦ μεταξωτοῦ. Πούλιες κοσμοῦν τὸ βάθος καὶ ἔγχρωμοι λίθοι τὸ κέντημα. Διατήρησις ἀρίστη. Διαστάσεις: 0,275 X 0,275. Διάμετρος κύκλου: 0,27. Ἐλλείπουν οἱ θύσανοι.

Κατὰ τὸν διαγώνιον ἄξονα τοῦ ἀμφίου, ἐντὸς κύκλου, εἰκονίζεται Σεραφείμ. Γύρωθεν ὁ κύκλος περιβάλλεται ὑπὸ διακοσμητικοῦ ἀνθικοῦ πλέγματος σχηματίζοντος εἰς τὰς κορυφὰς τοῦ ἀμφίου σταυρούς. Τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου τονίζει στενὴ ζώνη ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀναγινώσκεται ἡ ἑξῆς καλλιγραφημένη μεγαλογράμματος ἐπιγραφὴ εἰς δωδεκασυλλάβους:

† ΤΟΔΕ ΤΟ ΔΩΡΟΝ Μ(ΗΤ)ΡΙ ΤΗ ΘΕΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΤΗ ΕΝ ΤΗ ΜΟΝΗ ΙΕΡΑ(C) ΝΗCΟΥ ΧΑΛΚΗC
ΠΡΟCΦΕΡΕΤΑΙ ΝΥΝ ΕΥΛΑΒΩC ΕΙΡΓΑCΜΕΝΟΝ
ΥΠ' ΕΥCΕΒΕΙΑC ΕΥCΕΒΕΙ ΔΙΑΘΕCΕΙ
ΕΙC ΜΝΗΜΟCΥΝΟΝ.

Ἔξωθεν τοῦ κύκλου, εἰς τὸν κάμπον ἔνθα ἀναπτύσσεται ὁ διακοσμητικὸς πλοχμός, κάτωθεν τοῦ ἀγγέλου, ἀριστερᾷ, ἡ χρονολογία:

ΑΨΛ$^{\omega}$

---

1. Ἡ Μονὴ τῆς Καμαριωτίσσης διελύθη τῷ 1942, καταληφθέντων τῶν κτηρίων αὐτῆς ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Ναυτικῆς Σχολῆς Πολέμου. Περὶ τῆς μονῆς βλ. Β. Κουτλουμουσιανοῦ, Ὑπόμνημα τῆς κατὰ Χάλκην Μονῆς τῆς Θεοτόκου, Κωνσταντινούπολις 1846.

Ἡ παρουσία τῶν χερουβεὶμ καὶ σεραφεὶμ εἶναι ἤδη γνωστὴ ἐπὶ τῶν ὑφαντῶν ἀμφίων τοῦ σολομωνείου ναοῦ (Ἔξοδος 26,1 καὶ 36,8, 35). Ἀποτελοῦν αὐτὰ τοὺς φύλακας καὶ προστάτας τοῦ ἐκκλησιάσματος καὶ τὰ ὁρατὰ σύμβολα τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ ἔργον των ἔγκειται εἰς τὸ νὰ δοξάζουν τὸν Θεὸν λειτουργικῶς (Ἡσαΐας, 6,3). Εἰς τὴν χριστιανικὴν λειτουργίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἐπίγειον ἀναπαράστασιν τῆς οὐρανίου λειτουργίας[1], ἡ κοινότης τῶν πιστῶν, διὰ τῶν χερουβικῶν ᾀσμάτων τὰ ὁποῖα ἀκούονται δι' ὅλης τῆς τελετουργίας, καλεῖται ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ νὰ προσφέρῃ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, ἡνωμένη μετὰ τῶν οὐρανίων δυνάμεων: «ποίησον σὺν τῇ εἰσόδῳ ἡμῶν, εἴσοδον ἁγίων ἀγγέλων γενέσθαι, συλλειτουργούντων ἡμῖν καὶ συνδοξολογούντων τὴν σὴν ἀγαθότητα..... Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ τρισαγίῳ φωνῇ ὑπὸ τῶν σεραφεὶμ ἀνυμνούμενος καὶ ὑπὸ τῶν χερουβεὶμ δοξολογούμενος»[2]. Τὴν συμμετοχὴν αὐτὴν τῶν ἀοράτων δυνάμεων εἰς τὴν λειτουργίαν δὲν παύουν νὰ ἐπικαλοῦνται οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας: «ἐκφερομένης τῆς θυσίας καὶ τοῦ Χριστοῦ τεθυμένου καὶ τοῦ προβάτου τοῦ δεσποτικοῦ, ὅταν ἀκούσῃς: Δεηθῶμεν πάντες κοινῇ, ὅταν ἴδῃς ἀνελκόμενα τὰ ἀμφίθυρα, τότε νόμισον διαστέλλεσθαι τὸν οὐρανὸν ἄνωθεν καὶ κατιέναι τοὺς ἀγγέλους. Ὥσπερ τοίνυν τῶν ἀμυήτων οὐδένα χρὴ παρεῖναι, οὕτως οὐδὲ τῶν μεμυημένων καὶ ῥυπαρῶν»[3]. «Προσερχόμενοι μὴ ὡς ἐξ ἀνθρώπων νομίσητε μεταλαμβάνειν τοῦ θείου σώματος, ἀλλ' ὡς ἐξ αὐτῶν τῶν σεραφεὶμ τῇ λαβίδι τοῦ πυρός, ἥνπερ Ἡσαΐας εἶδε, τοῦ θείου σώματος μεταλαμβάνειν νομίζετε»[4]. «Μνημονεύομεν..... πάσης τῆς κτίσεως λογικῆς τε καὶ ἀλόγου, ὁρατῆς καὶ ἀοράτου.... τῶν χερουβεὶμ τῶν πολυπροσώπων.... καὶ τῶν σεραφείμ, ἃ ἐν πνεύματι ἁγίῳ ἐθεάσατο Ἡσαΐας, παρεστηκότα κύκλῳ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ..... Διὰ τοῦτο γὰρ τὴν παραδοθεῖσαν ἡμῖν ἐκ τῶν σεραφεὶμ θεολογίαν ταύτην λέγομεν, ὅπως κοινωνοὶ τῆς ὑμνῳδίας ταῖς ὑπερκοσμίοις γενώμεθα στρατιαῖς»[5].

Οἱ τελοῦντες τὴν εὐχαριστιακὴν θυσίαν, ἱερεῖς καὶ διάκονοι, ἀναπαριστοῦν, ἐπὶ τῆς γῆς, τὰς περὶ τὸ οὐράνιον θυσιαστήριον τῆς ὀπτασίας τῆς

---

1. Παν. Ν. Τρεμπέλα, Λειτουργική, ἔκδοσις «Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου», Ἀθῆναι 1952, σελ. 14 - 15. Τοῦ αὐτοῦ, Δογματική, Ἀθῆναι 1959, σελ. 405 κἑξ. Βλ. καὶ Revue Biblique 1902, σελ. 527 κἑξ., 1926, σελ. 328 κἑξ., 481 κἑξ. ὡς καὶ J. Daniélou, Théologie du Judéo-Christianisme, Tournai 1957, σελ. 167 κἑξ.

2. Παν. Ν. Τρεμπέλα, Τρεῖς λειτουργίαι, σελ. 37, 48, 105 κλπ.

3. Migne, PG, τόμ. 62, στ. 29.

4. Migne, PG, τόμ. 49, στ. 345.

5. Migne, PG, τόμ. 33, στ. 1113.

'Αποκαλύψεως ἀγγελικὰς δυνάμεις[1]. Οὕτω ἡ συχνὴ παρουσία τῶν χερουβεὶμ καὶ σεραφεὶμ ἐπὶ τῶν ἱερατικῶν ἀμφίων (πίν. ΙϚ' 1)[2] διαφόρως δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ, μᾶλλον ὅμως ὀφείλομεν νὰ συσχετίσωμεν ταύτην πρὸς τὸν συμβολισμὸν τῆς ρομφαίας, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται εἰς τὸ ἄμφιον[3] ἐν συνδυασμῷ καὶ μὲ ὅσα λέγονται εἰς τὴν Γένεσιν (Γ' 24): «καὶ ἔταξε τὰ χερουβεὶμ καὶ τὴν φλογίνην ρομφαίαν τὴν στρεφομένην φυλάσσειν τὴν ὁδὸν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς».

'Ως πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν σύνθεσιν ἡ κυκλικὴ ζώνη μὲ τὴν ἐπιγραφήν, ἡ ὁποία περιβάλλει τὴν κεντρικὴν παράστασιν, δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ὅμοιον διακοσμητικὸν στοιχεῖον ἐπιγονατίου τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τοῦ ἔτους 1696, φέροντος τὴν ὑπογραφὴν τῆς Δεσποινέτας[4]. Εἰς τὸ ἄμφιον ὅμως τῆς Χάλκης ἐπικρατεῖ κοσμική τις διάθεσις, ἡ ὁποία τείνει νὰ περιορίσῃ τὴν παράστασιν διὰ νὰ ἐλευθερώσῃ πλείονα χῶρον χάριν τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν πλουσίου ἀνθικοῦ κοσμήματος. Τὴν διάθεσιν αὐτὴν μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀντικατάστασις τῆς λειτουργικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κεντήματος τῆς Δεσποινέτας ὑπὸ ἀναθηματικῆς τοιαύτης ἐπὶ τοῦ ἐργοχείρου τῆς Εὐσεβίας. Δυτικὴ ἐπίδρασις παρατηρεῖται τόσον εἰς τὸ ἀνθικὸν πλέγμα, τὸ ὁποῖον ἐπεκτείνεται καὶ εἰς αὐτὰς τὰς κεραίας τῶν σταυρῶν, ὅσον καὶ εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἀγγέλου. Εὑρισκόμεθα μακρὰν τῆς αὐστηρότητος τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

'Ιερὰ Μονὴ 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ.

4. 'Επιγονάτιον Γερασίμου Θηβῶν (1734) (πίν. Η' 2). Κεντημένον ἐπὶ ἐρυθροῦ μεταξωτοῦ διὰ χρυσοῦ σύρματος, ἀργυρονήματος, ροκοκὸ καὶ ἐκλεκτῆς λεπτῆς μετάξης. Τὸ κέντημα κοσμεῖται διὰ πλήθους μικρῶν μαργαριτῶν. Διαστάσεις: 0,32 × 0,31. 'Εκ τῶν τριῶν ἄκρων κρέμανται τρεῖς θύσανοι.

Κατὰ τὸν διαγώνιον ἄξονα τοῦ ἀμφίου, ἐντὸς κύκλου ἐγγεγραμμένου εἰς τετράγωνον, εἰκονίζεται ἡ 'Αγία Τριὰς (Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑϹ) περιβαλλομένη εἰς τὰς τέσσαρας κορυφὰς τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου ὑπὸ

---

1. «Οἱ τὰ χερουβεὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...». Παν. Ν. Τρεμπέλα, Τρεῖς λειτουργίαι, σελ. 71.

2. Πρβλ. Μ. Σ. Θεοχάρη, 'Ανέκδοτα ἄμφια τῆς Μονῆς Φανερωμένης Σαλαμῖνος, Θεολογία, τόμ. ΚΖ' (1956), σελ. 333, πίν. Δ'.

3. «"Οταν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην καὶ τὴν ἀφθαρσίαν τῆς ἡμετέρας φύσεως καὶ τὸ μέγα τῆς τοῦ Θεοῦ ἰσχύος καὶ τῆς τοῦ πονηροῦ τυραννίδος ἐμφαίνει, διὸ καὶ σχῆμα ρομφαίας ἔχει καὶ ἐκ τῆς ὀσφύος ἐκκρέμαται» Migne, PG, τόμ. 155, 713. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 229 καὶ ὑποσημ. 2.

4. Ε. Βέη-Χατζηδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 41, πίν. ΙΖ'.

τῶν τεσσάρων συμβόλων τῶν Εὐαγγελιστῶν. Γύρωθεν, εὐρὺ πλαίσιον μὲ ἔνανθον βλαστόν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τετραγώνου, διατρέχον τὰς τέσσαρας πλευρὰς αὐτοῦ, ἀναγράφεται τὸ ἀκόλουθον μεγαλογράμματον τετράστιχον, εἰς δωδεκασυλλάβους[1]:

ΜΟΡΦΗΝ ΤΡΙΑΔΟC ΤΗC CΕΒΑCΜΙΑC ΦΕΡΩ
ΚΟCΜΩ ΔΕ ΓΟΝΥ ΔΕCΠΟΤΟΥ ΙΕΡΑΡΧΟΥ
ΘΗΒΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC ΚΥΡ ΓΕΡΑCΙΜΟΥ
ΤΟΥ ΠΙCΤΟΥ ΛΑΤΡΟΥ ΘΕΟΥ ΤΡΙCΥΠΟCΤΑΤΟΥ: ,ΑΨΛΔ'

Εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ τρίτου στίχου, σημειοῦται, κατ' ἀντίστροφον φοράν, τὸ ὄνομα τῆς κεντητρίας:

ΠΟΝΟC — ΕΥCΕΒΙΑC

Ἡ Ἁγία Τριὰς παρίσταται ἐνταῦθα οὐχὶ κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν συμβολικὸν τύπον τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ[2], ἀλλὰ διὰ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Δεξιᾷ ὁ Πατὴρ καὶ ἀριστερᾷ ὁ Υἱὸς εἰκονίζεται καθήμενοι ἐπὶ ἀνακλίντρων καὶ στηρίζοντες τὴν μίαν τῶν χειρῶν ἐπὶ τῆς γηίνης σφαίρας. Ὁ μὲν Πατὴρ διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐλογεῖ, ἐνῷ ὁ Υἱὸς διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ὑπὲρ τὰς κεφαλάς των καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἵπταται τὸ ἅγιον Πνεῦμα ὡς λευκὴ περιστερὰ φέρουσα φωτοστέφανον.

Ἡ παράστασις αὕτη τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπεκράτησε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας παραλλήλως πρὸς ἐκείνην, ἡ ὁποία παριστᾷ τὸν Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν καθήμενον καὶ φέροντα ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Υἱὸν μὲ τὴν περιστεράν. Ἡ διάδοσις τοῦ εἰκονογραφικοῦ αὐτοῦ τύπου, ὁ ὁποῖος ἤδη τὸν 18ον αἰῶνα χαρακτηρίζεται ὡς «ξένος καὶ ἀπαράδεκτος τῇ ἀποστολικῇ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ»[3] ὀφείλεται εἰς τοὺς Κρῆτας ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων, διὸ καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς φορητὰς εἰκόνας ὁ τύπος οὗτος ἀπαντᾷ[4].

Τὴν διάταξιν τῆς συνθέσεως μὲ τὸν ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τοῦ τετραγώ-

---

1. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ὡς καὶ ἡ τοῦ κατωτέρω ὑπ' ἀρ. 5 ἀμφίου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Σ. Α. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ. ἀρ. 66, 67 μὲ ἐλαφρὰς ἀνακριβείας ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησίν των: ἡ χρονολογία τοῦ ἐπιγονατίου τοῦ Γερασίμου Θηβῶν εὕρηται ὅλη πλησίον τοῦ συμβόλου τοῦ ἀετοῦ καὶ οὐχὶ ἀνὰ ἓν γράμμα πλησίον ἑκάστου συμβόλου· τὴν τελευταίαν αὐτὴν διάταξιν ἔχει ἡ χρονολογία τοῦ ἐπιγονατίου τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου: βλ. εἰκόνας.

2. Πρβλ. ἐπιμανίκιον τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ ἔτους 1586: G. Millet, Broderies., πίν. CXXVI, I. Διὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἁγ. Τριάδος βλ. H. Gerstinger, ἐν Festschrift W. Sas-Zaloziesky, Graz 1956, σελ. 79-85 ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

3. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', Βενετία 1817, σελ. 317.

4. Βλ. ὁμοίαν παράστασιν τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπὶ κεντητῆς εἰκόνος τοῦ Μουσείου Μπενάκη: Ε. Βέη-Χατζηδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 48, πίν. ΚΑ'.

νου κύκλον καὶ τὸν ὁλονὲν πυκνούμενον ἀνθικὸν διάκοσμον θὰ εὕρωμεν εἰς πάντα τὰ γνωστὰ ἐπιγονάτια τῆς Εὐσεβίας, πλὴν τοῦ παλαιοτέρου, τῆς Ὕδρας. Καὶ ἐνταῦθα τὸ ἄφθονον φυτικὸν κόσμημα, δυτικῆς ἐμπνεύσεως, κυριαρχεῖ. Ἐπὶ τοῦ πολυτελοῦς ὑφάσματος ὁ πλοῦτος τοῦ λεπτοῦ πολυτίμου σύρματος, ἡ λάμψις τῶν μεταξίνων νημάτων καὶ τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἀπαστραπτόντων λίθων, συνδυάζονται μετ' ἐξαιρέτου δεξιοτεχνίας. Μικραὶ πυκναὶ βελονιαὶ εἰργασμέναι μὲ πολλὴν ἐμπειρίαν δίδουν διὰ τὰ πρόσωπα τὴν ἐντύπωσιν ζωγραφικῆς.

Ὁ Γεράσιμος Θηβῶν δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν[1]. Εἰς αὐτὸν ἀνήκει πιθανῶς καὶ ποιμαντορικὴ ῥάβδος ἀποκειμένη εἰς τὴν αὐτὴν μονήν[2].

5. Ἐπιγονάτιον πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου τοῦ Ϛ' (1735) (πίν. Θ'). Ὁμοιάζει πρὸς τὸ προηγούμενον μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς ὡς πρὸς τὸν πεπλατυσμένον κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγγράφεται ἡ παράστασις καὶ τὸ ἐλαφρῶς πλουσιώτερον ἀνθικὸν κόσμημα. Καὶ εἰς τὰ δύο ἄμφια, ὁ αὐτὸς πλοῦτος ὑλικῶν καὶ ἡ αὐτὴ ἀρτιότης εἰς τὴν τεχνικήν. Διαστάσεις: 0,302 × 0,302. Διάμετρος ἐσωτερικοῦ κύκλου 0,165. Ἐλλείπουν οἱ θύσανοι. Ἡ ἐπιγραφὴ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἀλλ' ἁπλουστέρα τῆς τοῦ προηγουμένου ἀμφίου ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΚΤΗΜΑ — ΝΕΟΦΥΤΟΥ
ΠΟΙΜΕΝΟϹ — ΒΥΖΑΝΤΙΔΟϹ
Α.Ψ.Λ.Ε. — ΧΕΙΡ ΕΥϹΕΒΙΑϹ

Ὁ πλουσίως κεκοσμημένος διὰ φύλλων καὶ ἀνθέων βλαστὸς ἀπαντᾷ ὅμοιος καὶ εἰς ζεῦγος ἐπιμανικίων τῆς αὐτῆς μονῆς τῆς Πάτμου (πίν. ΙΕ'), ἐκφυόμενος ὅμως ἐκεῖ ἐκ γάστρας καὶ σχηματίζων τὸ γνωστὸν ᾠοειδὲς πλαίσιον, τὸ περιβάλλον ἑκάστην τῶν μορφῶν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ[3]. Πλὴν τῆς ὁμοιότητος τοῦ διακόσμου, τὰ δύο ἄμφια δύνανται νὰ συγκριθοῦν καὶ ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν αὐτῶν ἐκλεκτῶν ὑλικῶν ὡς καὶ τὴν ἐξεζητημένην καὶ λεπτολόγον ἐκτέλεσιν, ὥστε ἡ ἀπόδοσις καὶ τῶν ἐπιμανικίων εἰς τὴν αὐτὴν κεντήτριαν φαίνεται λίαν πιθανή.

Ὁ πατριάρχης Νεόφυτος ὁ Ϛ' ἐπατριάρχησεν τὸ πρῶτον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1734 - 1740. Ἐπανῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τρία ἔτη ἀργότερον ἀλλὰ μετὰ

---

1. Γ. Ι. Κονιδάρη, Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαί, Ἀθῆναι 1934, σελ. 103. Τοῦ αὐτοῦ, Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Μητρόπολις, ἄρθρον ἐν ΘΧΕ, τόμ. Γ'. Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία Θηβῶν καὶ Βοιωτίας, passim.

2. Σ. Α. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 64.

3. Ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ G. Jacopi, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 326, εἰκ. 92. Διὰ τὸ ᾠοειδὲς πλαίσιον πρβλ. Μ. Σ. Θεοχάρη, Χρυσοκέντητα ἄμφια τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, Ἀρχ. Ἐφημερὶς τοῦ 1960, ἐν Ἀθήναις 1965, πίν. ΚΑ', 2, καὶ τὰ ἀνωτέρω ζεύγη πίν. Ζ', ΙΓ', ΙΔ' Ϛ'.

ἑνδεκάμηνον πατριαρχίαν ἐξεβλήθη ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν Παϊσίου τοῦ Β'. Ἤδη εἰς βαθὺ γῆρας, ἦλθεν εἰς τὴν γενέτειράν του Πάτμον τῷ 1744, εἰς τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τῷ 1747, καὶ ἐτάφη εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς[1]. Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου κατέλιπε πολύτιμα ἀφιερώματα ὡς καὶ τὰ ἀρχιερατικὰ αὐτοῦ ἄμφια[2]. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὡς καὶ τὸ ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἐπιμανίκια τῆς Πάτμου ἀποτελοῦν σύνολον μὲ τὸ ἐπιγονάτιον τοῦ Νεοφύτου, καθιστοῦν πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τὰ ἐπιμανίκια ἦσαν κτῆμα τοῦ αὐτοῦ ἱεράρχου.

Ἡ τέχνη τῆς Εὐσεβίας.

Παραθέσαμεν ὅσα ἐκ τῶν ἔργων τῆς Εὐσεβίας ἀπέδωκε μία πρόχειρος ἔρευνα καὶ τὰ ὁποῖα καλύπτουν περίπου μίαν δεκαπενταετίαν. Οὐδόλως ἀπίθανον νὰ λανθάνουν, κεκρυμμένα ἐν ταῖς τῆς Ὀρθοδοξίας μοναῖς καὶ ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς συλλογαῖς τῆς Εὐρώπης[3], καὶ ἄλλα ἔργα αὐτῆς. Βάσει τῶν ἀνωτέρω δημοσιευομένων ἐργοχείρων, ἴδωμεν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης της.

Ἡ Εὐσεβία ἐργάζεται εἰς ἐργόχειρα μικρῶν διαστάσεων — ἐπιμανίκια, ἐπιγονάτια — ἔνθα ἡ περιωρισμένη ἐπιφάνεια ἐπιτρέπει εἰς αὐτὴν νὰ ἐπιδείξῃ τὴν τελειότητα τῆς τεχνικῆς της διὰ τῆς λεπτολόγου καὶ ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεως τοῦ κεντήματος. Μεταχειρίζεται ἀρίστης ποιότητος ὑλικά, ἄφθονα χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σύρματα, φωτεινὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον συνεστραμμένα, τὴν λάμψιν τῶν ὁποίων ἐξαίρει διὰ πλήθους μαργαριτῶν καὶ ἐγχρώμων λίθων. Λεπτὸν μετάξινον νῆμα, ἐρυθρόν, κυανοῦν ἢ πράσινον, διασπᾷ τὴν χρωματικὴν μονοτονίαν τῶν μεταλλικῶν συρμάτων. Τὰ πρόσωπα ἀποδίδει κατὰ τὸν ζωγραφικὸν τρόπον μὲ λεπτοτάτην ριζοβελονιάν, τῆς ὁποίας τὴν κατεύθυνσιν ἐναλλάσσει κατὰ τὴν φορὰν τοῦ σχεδίου διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν προπλασμόν, καὶ μὲ διαβαθμίσεις εἰς τὰ χρώματα τῆς μετάξης, ἐνῷ τὰ περιγράμματα τῆς μύτης καὶ τῶν χειλέων τονίζει δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν. Εἰς τὸ λοιπὸν κέντημα — ἐνδύματα, συμβολικὰ ζῷα, πτυχαὶ τοῦ ἐδάφους — κάμνει χρῆσιν τῆς βελονιᾶς « καβαλίκι ». Τῶν διακοσμητικῶν βλαστῶν οἱ μίσχοι ἔχουν ἐκτελεσθῆ διὰ χρυσονήματος καὶ ἀργυρονήματος εἰς « φουσκωτὸν » κέντημα, ἐνῷ τὰ πέταλα καὶ τοὺς ὑπέρους ἀποδίδει διὰ τιρτιρὶ καὶ ροκοκό.

Ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν, τὰ ἐργόχειρα τῆς Εὐσεβίας παρου-

1. Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σελ. 634 - 635 καὶ 638. Γερμανοῦ Σάρδεων, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους, Ὀρθοδοξία, τόμ. ΙΒ' (1937) ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. Μ. Μαλανδράκη, Ἡ Πατμιὰς Σχολή, Ἀθῆναι 1911, σελ. 128 - 129, ὑποσ. σελ. 39.

3. B. Rothemund, Byzantinische und Russische Stickereien, München 1961.

σιάζουν τὰ καθιερωμένα θέματα μὲ τὸν ἀπ' αἰώνων τυποποιημένον συμβολισμόν των, ἀλλ' αἱ περιστάσεις αὗται λαμβάνουν δευτερεύουσαν θέσιν καὶ σημασίαν πρὸ τῶν ὑπερμέτρως ἀναπτυσσομένων ἀνθοφόρων πλαισίων, τὰ ὁποῖα τείνουν νὰ καλύψουν ὁλονὲν καὶ περισσότερον χῶρον. Καὶ εἰς αὐτὰ τὰ πρόσωπα τῶν παραστάσεων θριαμβεύει χάρις ἐγκοσμία. Ἡ ὑποχώρησις τῆς κεντρικῆς παραστάσεως, αἱ θαυμασίως ἀνεπτυγμέναι παρυφαὶ μὲ τὴν ἄφθονον συμβατικὴν βλάστησιν, ἡ ἔκδηλος ἐγκοσμία διάθεσις, δηλοῦν τὴν προσήλωσιν τῆς κεντητρίας εἰς τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ἐξάρτησιν τῶν ἀνθιβόλων της ἐκ δυτικῶν προτύπων.

Ἡ αὐτὴ διακοσμητικὴ καλαισθησία ἐμπνέει καὶ τὴν διάταξιν τῶν ἐπιγραφῶν. Αὗται, ἔμμετροι, ἀποδιδόμεναι διὰ καλλιγραφικῶν γραμμάτων, καταχωρίζονται, κατὰ τὴν παλαιὰν τῶν Βυζαντινῶν συνήθειαν[1], εἰς τὸν διάκοσμον, ὡς στοιχεῖα αὐτοῦ. Ἐνταῦθα ὅμως αἱ ἐπιγραφαὶ διακρίνονται διὰ τὴν μελετημένην διαρρύθμισίν των ἐντὸς τοῦ σχεδίου τοποθετημέναι συμμετρικῶς πρὸς ἕνα ἰδεατὸν ἄξονα, εἴτε ἐναλλασσόμεναι μὲ τὸ ἀνθικὸν κόσμημα, εἴτε ἀντικαθιστῶσαι αὐτό, ὡς εἰς τὸ ἄμφιον τῆς Χάλκης (προβλ. πρὸς τὰ ἐπιγονάτια τῆς Πάτμου, πίν. Η' 2 καὶ Θ'). Ἐπὶ τῶν ἐργοχείρων τῆς Εὐσεβίας ἀναγινώσκονται μόνον ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαὶ διακρινόμεναι διὰ τὴν ἁπλότητά των, συνταχθεῖσαι πιθανῶς ὑπὸ τῆς ἰδίας τῆς κεντητρίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας συγχρόνους των, λογίας καὶ ἀρχαΐζούσας, ποιήματα τῶν σοφῶν ἱεραρχῶν, κτητόρων καὶ δωρητῶν τῶν ἀμφίων[2].

Εἰς ποῖον ἐργαστήριον εἰργάσθη ἡ Εὐσεβία καὶ ποῖοι ἐδίδαξαν εἰς αὐτὴν τὴν χρυσοκεντητικήν;

Ἐν πρώτοις αἱ ἐμφανεῖς δυτικαὶ ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι πλεονάζουν εἰς τὴν εἰκονογραφικὴν σύνθεσιν καὶ τὴν τεχνικήν, αἱ παραγγελίαι, τὰς ὁποίας ἐκτελεῖ δι' ἱεράρχας τοῦ κλίματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ἡρακλείας, Ἀγχιάλου, Διδυμοτείχου) ὡς καὶ σημειώσεις τοῦ κώδικος[3] τῆς Μονῆς τῆς Θεομήτορος Ὕδρας, ἀναφέρουσαι τὴν μεταφορὰν τῶν ἀμφίων τῆς Ὕδρας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀποτελοῦν τὰς πρώτας ἐνδείξεις διὰ τὸν χῶρον ἔνθα πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ ἐργαστήριον τῆς Εὐσεβίας. Ἀλλὰ κυρίως ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἔργων της πρὸς ἄλλα σύγχρονα, τῶν ὁποίων ἡ προέλευσις εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ διαπίστωσις κοινῶν σημείων εἰς τὴν τέχνην ἀμφο-

---

1. Πλὴν τῶν Krumbacher καὶ Beck βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὰ ἐπιγράμματα καὶ βυζαντινὴ τέχνη, Ἀθηνᾶ, τόμ. 65 (1961), σελ. 3-10 καὶ Α. Κομίνη, Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί, Ἀθῆναι 1966, σελ. 38.

2. Ε. Βέη-Χατζηδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., passim.

3. Ὁ κῶδιξ οὗτος φυλασσόμενος σήμερον ἐν τῷ Ἱστορικῷ Ἀρχείῳ Ὕδρας εἶναι δυσπρόσιτος, τὸν εἶδον δὲ χάρις εἰς τὴν προσωπικὴν ἐπέμβασιν τοῦ δημάρχου Ὕδρας, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

τέρων, θὰ βοηθήσῃ εἰς τὸ νὰ ἐντοπίσωμεν ἀκριβέστερον τὸ ἐργαστήριόν της.

Συνεσχετίσαμεν ἀνωτέρω, ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῆς συνθέσεως, τὸ ἐπιγονάτιον τῆς Χάλκης πρὸς τὸ τῆς κεντητρίας Δεσποινέτας τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ὁμοίως καὶ ὁ πλοχμὸς τῆς παρυφῆς τοῦ ἐπιγονατίου τῆς Ὕδρας δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν διάκοσμον ἄλλου ἔργου τῆς Δεσποινέτας: τῆς Ὡραίας Πύλης τῆς Μητροπόλεως Καστορίας τοῦ ἔτους 1694 (πίν. ΙΚ')[1].

Ἐπεσημάνθη ἐξ ἄλλου ἡ χαρακτηριστικὴ ὁμοιότης, ὡς πρός τε τὸν ἀνθικὸν διάκοσμον καὶ τὴν τεχνικήν, τῶν ἐπιμανικίων τῆς Ὕδρας πρὸς τὰ τῆς Πάτμου τοῦ Μισαὴλ Διδυμοτείχου, τῶν ὁποίων ὁ βλαστὸς τοῦ βάθους συγγενεύει ἐπίσης πρὸς τὸν βλαστὸν τῆς παρυφῆς τοῦ ἐπιγονατίου τῆς Ὕδρας. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀμφίου τοῦ Μισαήλ, τὸ κόσμημα τῆς στενῆς παρυφῆς ἐνθυμίζει ἀνάλογον ἑλικοειδὲς κόσμημα περιβάλλον τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τοὺς «ποταμοὺς» ὠμοφορίου τοῦ ἔτους 1728, τοῦ προμνημονευθέντος Καλλινίκου, φυλασσομένους εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς Ὕδρας, ὅπου καὶ τὰ ἄλλα ἄμφια τοῦ ἱεράρχου (πίν. ΙΖ'). Ἡ ἀρτιότης τῆς τεχνικῆς, τὰ ἐκλεκτὰ ὑλικὰ ὡς καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐπερραμμένων μικρῶν μαργαριτῶν οἱ ὁποῖοι ἐντείνουν τὴν προκαλουμένην ὑπὸ τοῦ ἀμφίου ἐντύπωσιν πολυτελείας, ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην τὰ ἐργόχειρα τῆς Εὐσεβίας.

Ἀλλ' ὁ διάκοσμος τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας τῶν «ποταμῶν» ὁμοιάζει πρὸς τὸν διάκοσμον σειρᾶς ἀνεκδότων ὠμοφορίων ἐξ ὧν ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς τὸ τοῦ Καλλινίκου Ἡρακλείας ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Θησαυροφυλακίῳ, ἔργον τῆς κεντητρίας Μαριώρας τοῦ ἔτους 1723 (πίν. ΙΘ')[2] καὶ τὸ τοῦ Σεραφεὶμ Νικομηδείας τοῦ ἔτους 1732 ἐν τῇ μονῇ τοῦ Θεολόγου, ἐν Πάτμῳ (πίν. ΙΗ'). Τοῦ τελευταίου τούτου ὠμοφορίου τὰ σταυρόσχημα ἐπιθήματα ἐμφανίζονται ὡς ἀκριβῆ ἀντίγραφα ἐπιθημάτων εἰργασμένων ὑπὸ τῆς κεντητρίας Σοφίας[3]. Ἡ ὁμοιότης τεχνικῆς καὶ τεχνοτροπίας μεταξὺ τοῦ εἰργασμένου ὑπὸ τῆς Μαριώρας ὠμοφορίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Θησαυροφυλακίου καὶ τοῦ τῆς Ὕδρας, δὲν ἀποκλείει τὴν ἀπόδοσιν τοῦ τελευταίου εἰς τὴν Εὐσεβίαν, συμφώνως πρὸς τὴν παρατηρηθεῖσαν ἀνάλογον ὁμοιότητα τῶν ἐπιμανικίων Εὐσεβίας καὶ Ἀγάθης.

Αἱ κεντήτριαι Δεσποινέτα (1682-1723)[4], Μαριώρα (1723-1758)[5]

---

1. Α. Ὀρλάνδου, ΑΧΜΕ, τόμ. Δ' (1938), σελ. 184 καὶ Μ. Σ. Θεοχάρη ἐν Corsi di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantine, Ἀπρίλιος 1966.

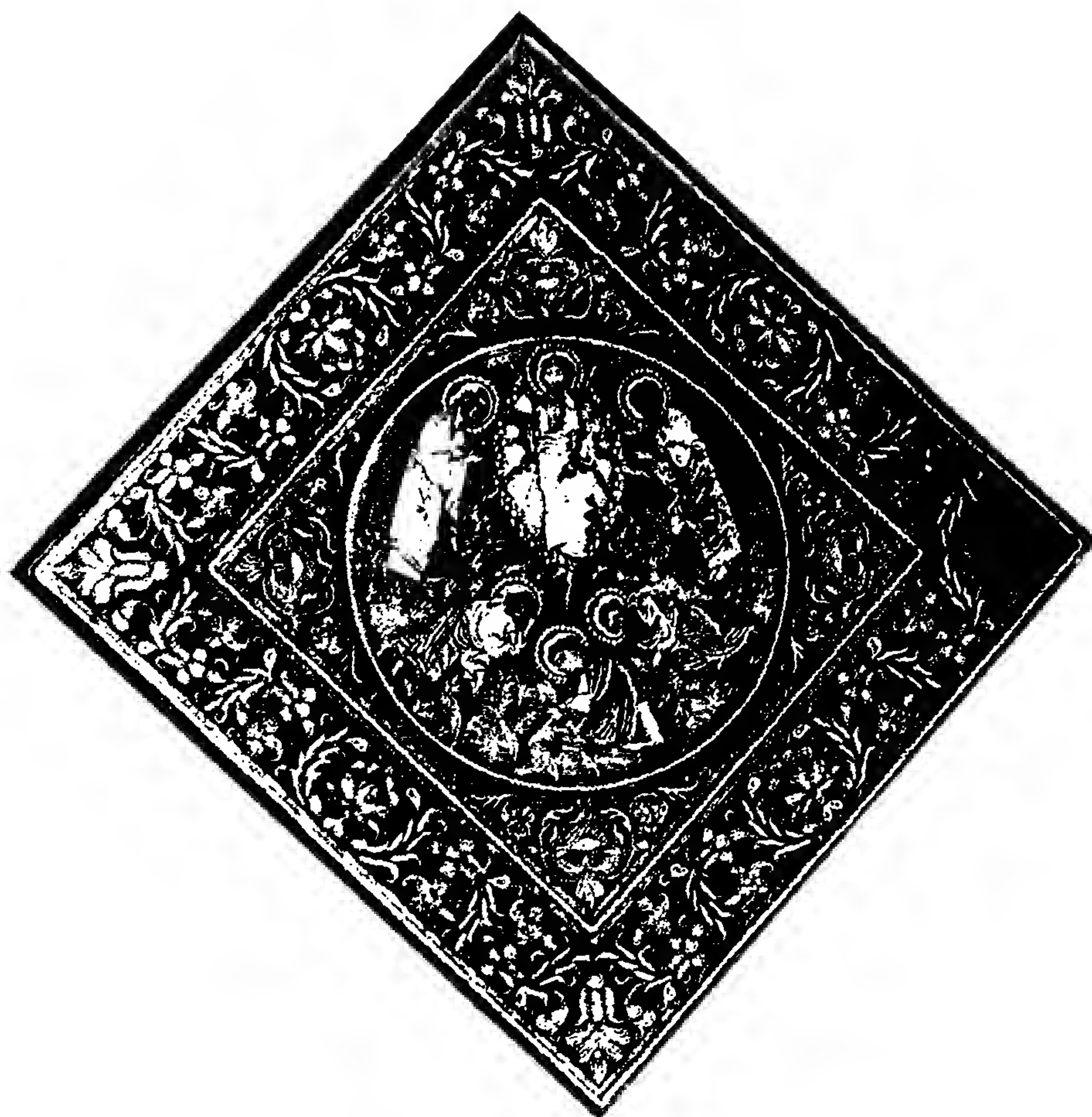
2. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν Ἀθήναις 1937, σελ. 43 καὶ Μ. Σ. Θεοχάρη ἐν Corsi...

3. Μ. Σ. Θεοχάρη, Χρυσοκέντητα ἄμφια τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 12 καὶ 14. Ἡ Σοφία εἶναι κόρη καὶ μαθήτρια τῆς κεντητρίας Μαριώρας: Β. Κουτλουμουσιανοῦ, Ὑπόμνημα., σελ. 38.

4. Ε. Βέη-Χατζηδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. ιθ'-κ'.

5. Μ. Σ. Θεοχάρη, Corsi., καὶ ἐφημ. «Καθημερινὴ» 13-4-63.

8-8-1967

'Επιγονάτιον Γερασίμου 'Ηρακλείας. 'Εθνικὸν Μουσεῖον Σόφιας.
"Εργον Εὐσεβίας 1727.

Ὡραία Πύλη Μητροπόλεως Καστοριᾶς.
Ἔργον Δεσποινέτας 1694.

καὶ Σοφία (1745 - 1775) εἶναι ἤδη γνωσταὶ ὡς ἀσκήσασαι τὴν χρυσοκεντητικὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐξ αὐτῶν δὲ ἡ Δεσποινέτα καὶ ἡ Μαριώρα ἀναφέρονται εἰς τοὺς κώδικας καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ὡς διδασκάλισσαι τῆς τέχνης[1]. Ὥστε ὁ συσχετισμὸς τῶν ἔργων τῆς Εὐσεβίας πρὸς τὰ ἔργα τῶν ἀνωτέρω κεντητριῶν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς ἡμετέρας κεντητρίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλ' εἰς τὸ κέντρον τῆς Ὀρθοδοξίας, τὴν ἐποχὴν τῆς Εὐσεβίας, ἀκμάζουν δύο κατηγορίαι ἐργαστηρίων: λαϊκὰ καὶ μοναστικά. Εἰς ποῖον ἐξ αὐτῶν θὰ κατατάξωμεν τὴν Εὐσεβίαν; Αἱ μέχρι τοῦδε περὶ τῆς μεταβυζαντινῆς χρυσοκεντητικῆς γνώσεις μας δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ τὰ δύο εἴδη ἐργαστηρίων ἀποδίδουν συνθέσεις τὰς ὁποίας ὑπαγορεύει ὁ συρμὸς τῆς ἐποχῆς[2]. Πολλάκις βλέπομεν νὰ συνεργάζωνται εἰς τὸ αὐτὸ ἄμφιον λαϊκαὶ τεχνίτιδες μετὰ μοναχῶν: χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ ἀποκείμενον ἀνέκδοτον ὠμοφόριον τοῦ Σιλβέστρου Ἀντιοχείας (1724 - 1766), εἰς τὰ ἐπιθήματα τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκομεν παρὰ τὸ ὄνομα τῆς Σοφίας τὰ τῆς Σωφρονίας μοναχῆς καὶ Μαρίας μοναχῆς. Οὕτω αἱ ἐπιγραφαὶ ἀφίνουν νὰ διακρίνωνται σχέσεις μὴ προσδιορισθεῖσαι εἰσέτι μεταξὺ τῶν λαϊκῶν καὶ τῶν μοναστικῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ

1. Διὰ τὴν Μαριώραν βλ. Β. Κουκλουμουσιανοῦ, Ὑμόμνημα., σελ. 38.
2. Τὸ ὄνομα Εὐσεβία ἠχεῖ ὡς ὄνομα μοναχῆς, ἀλλὰ τὸ ἐξωτερικὸν τοῦτο τεκμήριον δὲν δύναται νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν.

ΤΑΥΡΩΝΙΤΗΣ - ΤΑΡΩΝΙΤΗΣ - ΒΛΑΧΕΡΟΝΙΤΙΣΣΑ

Ὁ διερχόμενος ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας πρὸς τὴν τῆς Κισάμου Κρήτης ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ φυσικὸν τούτων ὅριον εἶναι ὁ ποταμὸς ὁ νῦν καλούμενος *Ταυρωνίτης*, παρ' ὃν καὶ συνοικισμὸς ὁμώνυμος. *Ταρὸς* ἐν Κρήτῃ ἐλέγετο ὁ ταχύς, ἐξηγήθη δ' ὑπὸ τοῦ ἀειμν. Φ. Κουκουλὲ ὡς προελθὸν τὸ ἐπίθετον κατ' ἀνομοίωσιν ἐκ τοῦ *ὀτρηρός*. Ὑπάρχουν δὲ καὶ λήμματα *κακοταρία* καὶ *καλοταρία* (κακοκαιρία, καλοκαιρία)[1].

Νομίζω ὅτι ὁ ποταμὸς ἐλέγετο *Ταρωνίτης* καὶ εἶτα παρετυμολογήθη πρὸς τὸ *ταῦρος*. Ποταμὸς τῆς Κυδωνίας (ὁ Πλατανιάς) λέγεται *Καιρίτης* (χείμαρρος) παρὰ τὸ *καιρός*.

Τὸ Ταρωνίτης σημαίνει τὸν κάτοικον τοῦ Taron (Ταρών, Ἀρμενία)[2] καὶ ἐπέδωκε τόσον ὥστε τὸ ἐπώνυμον νὰ κατέρχεται μέχρι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Ἀθήναις[3]. Ἔχομεν ἤδη βυζαντινὰ ἐπώνυμα *Ταρωνᾶς* καὶ *Ταρωνίτης -ίτισσα*. Οὕτω π.χ. « *Ταρωνᾶς* δέ τις ἄρχων ἐγχώριος » ἀναφέρεται τὸ α' ἥμισυ τοῦ ιγ' αἰ. ὑπὸ Δ. Χωματιανοῦ[4] καὶ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Ἰω. Ἀποκαύχου ἡ ἐν Ἄρτῃ σεβασμία πατριαρχικὴ « μονὴ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ *Ταρωνᾶ* »[5]. Καὶ ἐν ἐπιστολῇ τοῦ αὐτοῦ Ἀποκαύχου πρὸς Θεόδ. Δούκαν « καὶ δέονται ἄρτι ὁ ἱερώτατος οὗτος παρακοιμώμενος καὶ ὁ νεώτερος *Ταρωνᾶς* καὶ ὅσοι σὺν αὐτοῖς κατεσχέθησαν »[6]. Ὁμοίως ὑπὸ τοῦ Ἀποκαύχου ἀναφέρεται « ὁ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καστροφύλαξ ὁ Ταρωνίτης ὁ Ξένος »[7]. *Μιχαὴλ Ταρωνίτης* γαμβρὸς τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἐπ' ἀδελφῇ[8]. *Ἰωάννης Ταρωνίτης* ἔπαρχος Χοιροβάκχων ἀναφέρεται ἐν τῇ Ἀλεξιάδι ὑπὸ τῆς Ἄννης Κομνηνῆς (ΙΓ', 1, τόμος Β', σ. 175, Reifferscheid). Ἄλλος δ' ὁ πραίτωρ καὶ ἀναγραφεὺς Θράκης κλπ. *Ἰωάννης Ταρωνίτης* (1102)[9]. Καὶ εἰς βούλλας ἐμμέτρους φερούσας ἐπιγραφὰς εὕρηνται *Ἰωάννης Ταρωνίτης πρωτοκουροπαλάτης* (ια' αἰ.), *Γρηγόριος Ταρωνίτης* (ια' - ιβ' αἰ.) καὶ *Γεράσιμος Ταρωνίτης* (ιθ' αἰ.)[10]. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἰατρὸς - συγγραφεὺς *Ταρων(ε)ίτης* τοῦ ιδ' αἰ.[11].

Ἡ *Βλαχερονίτισσα* εἶναι πλησιόχωρον πρὸς τὸν Ταυρωνίτην χωρίον τῆς Κυδωνίας, προελθὸν ἐκ ναοῦ ὅπου θὰ ὑπῆρχεν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Βλαχερνιτίσσης (τύπος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῶν Βλαχερνῶν)[12].

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

1. Ἀθηνᾶ ΚΖ', 1915, Λεξ. Ἀρχ., σ. 96.

2. Πρβλ. H. Moritz, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten II, 1897 - 1898, Landshut, σ. 37 καὶ σημ. 3. N. Adontz, Les Taronites à Byzance, « Byzantion » XI, 1936, σσ. 21 - 30.

3. Δ. Γρηγ. Καμπούρογλους, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων², 1891, σσ. 294 - 297.

4. Pitra, Analecta Sacra VII, 343 - 344.

5. Βυζαντὶς Α', 1909, σ. 28.

6. Ἀθ. Παπαδ. Κεραμεύς, Noctes Petropolitanae, σ. 289,5-6.

7. Αὐτόθι, σ. 273,17-18. Εὐνόητον ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔγραψαν Ταρωνᾶς κατὰ τὰ Θεωνᾶς κλ. καὶ ἑπομένως Ταρωνίτης διὰ τοῦ ὠμέγα.

8. Πρβλ. Λάμπρον, ΝΕ Α', 1904, σ. 286.

9. Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνόν, ΕΕΒΣ ΙΗ', 1948, σσ. 52 - 53.

10. V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, 1933 - 1934 ἀντιστοίχως οἱ ἀριθμοὶ 518, 677, 617 καὶ 595.

11. Πρβλ. Λάμπρον, ΝΕ ΙϚ', 1922, σσ. 3 - 4.

12. Περὶ αὐτῆς J. Papadopoulos, Le palais et les églises des Blachernes, Athènes 1928, σσ. 25 - 30.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΝ

Παρὰ τὰς ἀμφισβητήσεις τῆς φιλολογικῆς ἐρεύνης ἐνωρὶς ἐξηκριβώθη ὁ χρόνος συγγραφῆς τῶν ἔργων, τῶν φερόντων ψευδῶς τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Εἰς τοῦτο συνέτεινε τὰ μέγιστα τὸ φιλοσοφικὸν περιεχόμενον αὐτῶν, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ ἄμεσον ἐξάρτησιν ἐκ τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ τῆς τοῦ Πρόκλου[1]. Ὁ συγγραφεύς των πρέπει νὰ ἔζησε περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε΄ ἢ ἀρχὰς τοῦ ϛ΄ μ.Χ. αἰῶνος.

Μεγίστη εἶναι ἡ συμβολὴ καὶ ἡ σημασία τοῦ χριστιανοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου διὰ τὴν ἐποχήν του καὶ τὸν ἐπερχόμενον μεσαίωνα. Εἰς μὲν τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν καθιεροῦται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ εἰς δὲ τὴν Δύσιν θὰ ἐπηρεάσῃ σοβαρῶς τὴν σκέψιν καὶ τὴν φράσιν ἐπιφανῶν φιλοσόφων, ὡς τοῦ Θωμᾶ Ἀκυϊνάτου, Νικολάου Κουζανοῦ καὶ ἄλλων.

Τὸ ἔργον τοῦ Διονυσίου μικρὸν σχετικῶς εἰς ἔκτασιν, διακρινόμενον διὰ τὸ πυκνὸν καὶ ἐνίοτε ἐπιτετηδευμένον ὕφος του, παρουσιάζει ὑψηλὴν φραστικὴν δύναμιν καὶ καταπλήσσουσαν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ συγγραφέως εἶναι νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸν χριστιανισμὸν κατὰ τὸν φιλοσοφικὸν τρόπον τῶν Νεοπλατωνικῶν. Ἐπιδιώκει νὰ συμφιλιώσῃ τὴν σκέψιν μὲ τὸ δόγμα, τὴν μεταφυσικὴν μὲ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θείου λόγου. Εἰς τὴν προσπάθειάν του αὐτὴν ὁ Διονύσιος παραμένει πιστὸς μαθητὴς τοῦ Πρόκλου καὶ τοῦ Πλωτίνου[2]. Εἰς τὸ ἐγχείρημά του αὐτὸ τὸν βοηθεῖ πρὸς τούτοις ἡ διαμόρφωσις, τὴν ὁποίαν ἔσχε κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ἀναζωπύρησις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἐὰν ὁ χριστιανισμὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δοκιμάζῃ τὸν πειρασμὸν τῆς φιλοσοφικῆς ἑρμηνείας εἰς τοῦτο ἀναμφισβητήτως συμβάλλει ἡ φιλοσοφία.

Χριστιανισμὸς καὶ πλατωνισμὸς καίτοι ἀρχικῶς διίστανται ἐν τῇ ἀντι-

---

1. Πρβλ. **René Roques**, Denys L'Aréopagite. La Hiérarchie Céleste, Paris 1958, σσ. V-XIX [Sources chrétiennes, ἀρ. 58]. **Klaus Kremer**, Die neuplatonische Seinsphilosophie und ihre Wirkung auf Thomas von Aquin, Leiden 1966, σσ. 285-289.

2. Πρβλ. H F. **Müller**, Dionysios, Proklos, Plotinos. Ein historischer Beitrag zur neuplatonischen Philosophie, εἰς Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Band XX, Heft 3-4, Münster i.W., 1918.

θέσει των δημιουργοῦν γόνιμον σχέσιν πρὸς ἐπαφήν. Ἀφετηρίαν εἰς τοῦτο ἀπετέλεσεν ἡ τάσις ἀμφοτέρων νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ.

Καὶ ὁ χριστιανισμὸς ὡς θρησκεία τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ὁ νεοπλατωνισμὸς ὡς φιλοσοφικὸν σύστημα ἀναλυτικῶς ἐρευνοῦν καὶ ἐκφράζουν τὴν οὐσίαν τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Ἡ μέθοδος καὶ ὁ τρόπος εἶναι διαφορετικός. Ὁ χριστιανισμὸς ἀναλύων τὸν λόγον τῆς ἀποκαλύψεως γίνεται καλὸς διερμηνεὺς καὶ ἀπολογητὴς αὐτοῦ. Θεολογεῖ ἐξ ἀποκαλύψεως. Δὲν ζητεῖ τὸν Θεὸν ἀλλὰ τὸν καθιστᾷ φανερόν, τὸν κοινοποιεῖ. Ὁ νεοπλατωνισμὸς θεολογεῖ ἐπίσης. Ἡ ἐποχή του τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς τώρα πράγματι ἀποκαλύπτεται εἰς ὅλον του τὸ βάθος ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἡ γενικὴ γραμμὴ κατευθύνσεως δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος διατηρεῖται μὲ ἄκραν συνέπειαν. Ἡ συστηματικότης ὅμως τῆς θεολογίας τῶν νεοπλατωνικῶν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς πλατωνικῆς παραδόσεως.

Κοινὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ στεγανότης, ἡ ὁποία τοὺς διακρίνει. Καὶ ὁ νεοπλατωνισμὸς ὡς φιλοσοφικὸν σύστημα καὶ ὁ χριστιανισμὸς ὡς θρησκεία, ἔχουν ἐσωτερικὴν ἑνότητα ἀξιολογικῶς ἱεραρχημένην. Τὰ πάντα προέρχονται ἢ δημιουργοῦνται ὑπὸ τῆς ὑπερλογικῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς ἢ τὸ ἀγαθόν, ὥσπερ φῶς, ἐκπέμπων τὰς ἀκτῖνας του εἰς τὰ ὑπ' αὐτόν, πληροῖ τὰ πάντα φωτὸς καὶ ζωῆς. Ἡ μετοχὴ εἰς τὴν θείαν φωτοχυσίαν ἐξασφαλίζει τὴν ὕπαρξιν καὶ σωτηρίαν τῶν ἐλλαμπομένων. Οὕτω καθοδικῶς θεμελιοῦται κλῖμαξ δυνάμεων καὶ ὑποστάσεων διαφόρου ζωῆς, ἔχουσα ὅμως κοινὴν τὴν ἀρχήν. Ὁ κόσμος ἐπίσης τέμνεται εἰς νοητὸν καὶ αἰσθητόν. Μεταξὺ ὑπερτάτης ἀρχῆς καὶ αἰσθητοῦ κόσμου τίθεται ὁ νοητὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος μεσολαβεῖ εἰς τὴν σύστασιν καὶ διατήρησιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.

Ὁ Διονύσιος ἔχει πλήρη συνείδησιν καὶ τῆς Γενέσεως καὶ τῆς πλατωνικῆς κοσμολογίας τοῦ Τιμαίου. Ἡ πλωτινικὴ θεωρία τῶν ὑποστάσεων εἶναι εἰς αὐτὸν τόσον οἰκεία ὅσον ἡ τυπικὴ σχηματοποίησις καὶ αἱ λεπτολόγοι διακρίσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου. Τὸ σύμπαν του εἶναι κρᾶμα χριστιανικῆς ἀγγελολογίας καὶ νεοπλατωνικῆς μεταφυσικῆς. Ἡ τριαδικὴ διάταξις τῆς οὐρανίου καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ὑποδηλοῖ τὴν σχέσιν μεταξὺ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πρόκλου. Ἡ φιλοσοφική του συνείδησις χαρίζεται εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, δικαιολογοῦσα ἐνίοτε τὰ ἀσυμβίβαστα πρὸς ἐπίτευξιν ἀνυπάρκτου κατ' οὐσίαν ἀντιστοιχίας μεταξὺ τῶν τριάδων τοῦ Πρόκλου καὶ τῶν τοιούτων τῶν δύο ἱεραρχιῶν του.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλωτίνου παρατηρεῖται χαλάρωσίς της πρὸς πᾶσαν ἐξ Ἀνατολῶν ὑπεισερχομένην δαιμονολογίαν. Τώρα παραλλήλως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν γίνεται ἀσπαστὴ καὶ εἰσάγεται εἰς τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων

ἡ λαϊκὴ δοξασία καὶ πίστις. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ πλατωνισμὸς συμφυρόμενος μὲ ἄλλας φιλοσοφικὰς σχολὰς ἐξαπλοῦται εὐρύτερον εἰς τὰς μάζας. Ἐκλαϊκεύεται καὶ χάνει τὴν αὐστηρότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος. Τὸ ἔδαφος εἶναι κατάλληλον διὰ τὴν λατρείαν τῶν ἀνατολικῶν θεοτήτων καὶ τὸν χριστιανισμόν. Ὁ τελευταῖος μάλιστα εὑρίσκει μεγάλην ἀπήχησιν. Σαγηνεύει καὶ ἕλκει τὰ πλήθη. Δὲν διδάσκει καὶ δὲν ἑρμηνεύει μόνον μεταφυσικῶς τὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ ὑπόσχεται. Ἐξασφαλίζει μεταθανάτιον ἀνάπαυσιν καὶ λύτρωσιν. Γίνεται συγχρόνως θεολογία καὶ σωτηριολογία.

Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλωτίνου διαφαίνεται ἡ τάσις ὅπως ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀρθῇ εἰς περιωπὴν θρησκευτικοῦ συστήματος θεμελιουμένου ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου ἰδίᾳ εἶναι μία ἀντίδρασις εἰς τὸ σάλπισμα τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ φωνή του, ἐκπεμπομένη ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ δύοντος Ἑλληνισμοῦ, ἀκούεται ὡς ὑστάτη ὑποθήκη μιᾶς φιλοσοφικῆς προσωπικότητος μὲ ἑλληνικὴν συνείδησιν. Διὰ τὸν Ἕλληνα Πλωτῖνον εἶναι παράξενον καὶ λογικῶς ἀδύνατον ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἠθικὴ ἄνοδος τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς τὴν συνδρομὴν τοῦ λόγου.

Διὰ τοὺς Ἕλληνας ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ὑπερτάτη ἰδέα, τὸ ἀγαθόν, ἡ ὑπερβατικὴ ἐκείνη ἀρχὴ καὶ τέλος παντὸς πεπερασμένου. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, κειμένη εἰς τὴν κορυφὴν τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, ὡς «πρεσβείᾳ καὶ δυνάμει»[1] ὑπερέχουσα δεσπόζει τῶν πάντων. Εἶναι ἡ ἀρχή, ἐξ ἧς προέρχονται καὶ πρὸς ἣν κατευθύνονται τὰ πάντα. Γίνεται τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς καὶ ὁ κανὼν πάσης τελεολογίας. Εἶναι τὸ ἐρώμενον[2] πάσης ἐνεργείας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἀγαθὸν ὅμως εἶναι ἀπρόσωπον. Δὲν στρέφει τὸ πρόσωπόν του πρὸς τὰ κάτω. Ὡς καθαρὰ ἐνέργεια ἐφησυχάζει εἰς ἑαυτήν. Εἶναι causa sui. Τὸ μυστικὸν καὶ τὸ μεγαλεῖον του ἔγκειται εἰς τὸ νὰ ἀποκρύπτεται, ὅταν ζητεῖται. Ἐὰν ἔστρεφε τὸ πρόσωπόν του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους θὰ ἐλύετο πάραυτα ὁ ἀγωνιστικὸς χαρακτὴρ καὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς ἠθικῆς.

Εἰς τὸν χριστιανισμὸν τοὐναντίον ὁ Θεὸς γίνεται πρόσωπον καὶ ἐκφράζει τὴν θέλησίν του. Μὲ τὴν εἴσοδον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον δημιουργεῖται προσέτι ἡ γέφυρα, ἥτις θὰ καταργήσῃ τὸ χάσμα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Οὕτως ὁ λόγος γίνεται ἄνθρωπος καὶ ὁ ἄνθρωπος θεοῦται. Ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων, ἡ σχεδία αὐτὴ τοῦ νοῦ πρὸς κατάκτησιν τοῦ θείου γίνεται τώρα σάρξ. Ὁ Θεὸς ἐνσαρκοῦται. Ἀπὸ ἀντικείμενον ἔρωτος γίνεται φορεὺς ἀγάπης καὶ σωτηρίας.

Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν τὴν τρο-

---

1. Πλάτ. Πολιτ. VI, 509β 9.
2. Πλωτ. Ἐνν. VI 7, 33, 26 Ἀριστ. Μετὰ τά Φυσ. Λ, 7, 1072β 3.

πήν, τὴν ὁποίαν λαμβάνει περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Διονυσίου τὸ σύμπαν τῶν Νεοπλατωνικῶν. Μέσα εἰς τὸ χριστιανικὸν σύμπαν τοῦ Διονυσίου[1] συνωθεῖται ἡ διδασκαλία τῶν ὑποστάσεων. Αἱ τάξεις τῶν ἀγγέλων καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποτελοῦν τὴν ἅλυσιδωτὴν ἱεράρχησιν κατὰ τριάδας τοῦ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία εἶναι ἡ αἰσθητὴ παρουσία τῆς οὐρανίας ὡς ἡ αἰσθητὴ ἁρμονία ἡ ἔκφανσις τῆς νοητῆς.

Τὸ πᾶν ἐκπορεύεται τώρα ἐκ τῆς ὑπερνοητῆς ἀρχῆς τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ «ῥίζα» καὶ ἡ «πηγὴ» πάντων. Αἱ ἰδέαι, τὸ ὄν καὶ ἡ οὐσία εἶναι προϊὸν τῆς θείας ἀγαθότητος. Αἱ ἰδέαι προϋπάρχουν εἰς τὸν Θεόν. Εἰς τὸν νοῦν ἀποκτοῦν τὴν νοητήν των αὐτοτέλειαν. Ἡ μεταφυσική των ἐπικύρωσις προέρχεται ἐκ τῆς ὑπερβατικῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ.

Νοῦς καὶ οὐρανία ἱεραρχία ἐναλλάσσονται συνεχῶς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Διονυσίου. Ὁ νοῦς τοῦ Διονυσίου διατηρεῖ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νεοπλατωνικοῦ νοῦ. Ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην ὑπόστασιν καὶ πρώτην κατὰ σειρὰν καὶ τάξιν μετὰ τὸ ἀγαθόν. Ὁ νοῦς εἶναι ὁ τόπος τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ ὄντος. Τὸ ὂν καὶ ἡ οὐσία ἀποτελοῦν τὴν ὑψίστην ἔννοιαν τοῦ νοητοῦ κόσμου. Νοῦς, ζωὴ καὶ ὂν παραμένουν ἐν τῷ νῷ, ὡς οἱ τρεῖς ὅροι τῆς λειτουργίας τοῦ νοητοῦ κόσμου.

Τὸ τριαδικὸν σύστημα (μονή, πρόοδος[2] καὶ ἐπιστροφή) διατηρεῖ ἀπολύτως τὴν χρῆσιν καὶ τὸ σχῆμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου. Τὰ τρία στάδια ἐπίσης τῆς ἀναγωγῆς μέχρι τῆς μυστικῆς ἑνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ (κάθαρσις, φωτισμὸς καὶ τελείωσις ἢ ἕνωσις) κατέχουν ἀνάλογον θέσιν εἰς τὰς Ἱεραρχίας, παρὰ τὴν πρακτικὴν ἀπόχρωσιν τὴν ὁποίαν λαμβάνουν ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Ὁ ρόλος τῆς ψυχῆς ἀτονεῖ πως εἰς τὸν Διονύσιον. Ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ χριστιανικὸν δόγμα, Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου τῆς Γενέσεως εἶναι διάφορος τῆς κοσμολογίας τοῦ πλατωνικοῦ Τιμαίου.

Τὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου ἐπηρεάζονται κυρίως ἀπὸ τὴν νεοπλατωνικὴν μεταφυσικὴν καὶ τὴν ἀξιολογικὴν κλιμάκωσιν τῆς πραγματικότητος. Ὁ Διονύσιος εἶναι ὁ νεοπλατωνιστής, ὁ φέρων χριστιανικὸν ἔνδυμα. Τὸ σύστημα καὶ ἡ σκέψις του εἶναι ἀμιγῶς νεοπλατωνικά.

Τὸ νεοπλατωνικὸν σύστημα συγκριτικῶς πρὸς τὸ πλατωνικὸν διαφέρει ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῆς ὑφῆς. Εἶναι περισσότερον συμπαγὲς καὶ μεθοδικὸν ἀλλὰ στερεῖται ἐσωτερικοῦ σφρίγους. Δὲν εἶναι διαλεκτικὸν ἀλλὰ μεταφυσικόν. Ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης καταφεύγει εἰς τοὺς

1. Πρβλ. René Roques, L'Univers Dionysien, Paris 1954.

2. Πρβλ. E. von Ivánka, Der «Neuplatonismus» des Ps. - Dionysios. «Teilhaben», «Hervorgang» und «Hierarchie» bei Pseudo - Dionysios und bei Proklos, Actes du XIe Congrès International de Philosophie (Bruxelles, août 1953), vol. XII, Amsterdam - Louvain 1953, σσ. 153 - 158.

λόγους πρὸς ζήτησιν τῆς ἀληθείας. Ὁ διάλογος κατὰ τὴν πορείαν του φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὴν ἀλήθειαν. Εἰς τὸν νεοπλατωνισμὸν ἀντιθέτως ὁ διάλογος γίνεται ἐσωτερικὸς μονόλογος καὶ ἡ διαλεκτικὴ μεταφυσική.

Αἱ ἰδέαι γενικῶς γίνονται μεταφυσικαὶ οὐσίαι καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις μὲ δημιουργικὴν βούλησιν. Μία καθοδικὴ κίνησις ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω παρατηρεῖται προσέτι εἰς τὸ νεοπλατωνικὸν σύμπαν. Ἡ κίνησις αὐτή, ὡς ἐκδήλωσις ἀνωτέρας ἐνεργείας, συνέχει μεταξύ των ὅλα τὰ στρώματα τῆς ἱεραρχίας. Θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι ὁμοιάζει μὲ σιωπηρὰν ἀποκάλυψιν. Ὡς πρὸς αὐτὸ ὁμοιάζει μὲ τὸν χριστιανισμὸν καὶ εἰδικώτερον τὴν Γνῶσιν. Ἡ ὁμοιότης ὅμως εἶναι φαινομενική.

Εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἡ κάθοδος εἶναι βουλητική. Ὁ Χριστὸς ἀποστέλλεται ὑπὸ τοῦ πατρός του πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Παρομοία εἶναι ἡ σχέσις τοῦ Θεοῦ ἔναντι τοῦ κόσμου. Ἡ ἀγάπη του ἐκδηλοῦται χαρισματικῶς καὶ εὑρίσκει τὸν δεινοπαθοῦντα ἄνθρωπον. Τοὐναντίον εἰς τὸν νεοπλατωνισμὸν ὁ ἄνθρωπος ἀποκαλύπτει τὸ θεῖον. Ὁ Θεὸς ἐδῶ δὲν εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀγάπης ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἔρωτος. Ἀγαπᾶται καὶ δὲν ἀγαπᾷ. Δὲν ἀγαπᾷ, διότι δὲν παρεμβαίνει εἰς τὰ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κόσμος κινεῖται αἰωνίως κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὴν τάξιν, ἡ ὁποία προϋπῆρχε χωρὶς παρεμβάσεις τοῦ θείου. Ἡ θέλησις τοῦ θείου ἐδῶ εἶναι τάξις καὶ λογικὴ ἐξάρτησις, οὐχὶ χρονική. Ἡ θέλησις ἀντιθέτως ἐνέχει τι τὸ χρονικὸν καὶ παρεμβατικόν. Τὸ θαῦμα, ὡς θέλησις τοῦ θείου, εἶναί τι καινὸν ἐξερχόμενον ἐκ τῆς σφαίρας τῆς αἰωνίου τάξεως.

Τὸ ἀγαθὸν κατὰ τοὺς νεοπλατωνικοὺς εἶναι μία καθαρὰ ἐνέργεια[1] καὶ ἐγρήγορσις[2] ἀπηλλαγμένη παντὸς σκοποῦ ἢ ἀντικειμένου. Εἶναι ἡ καθαρὰ ἐκείνη μορφὴ ὑπερλογικῆς ἐνεργείας, ἐξ ἧς μορφοῦνται τὰ ὑπ' αὐτήν[3].

Τὰ πάντα προσβλέπουν αὐτὸ ὡς οἱ ἐρασταὶ τὸ ἐρώμενον. Ὁ ἐραστὴς εὐτρεπίζεται καὶ συνεχῶς βελτιοῦται διὰ νὰ κατακτήσῃ τὸ ἐρώμενον καθιστάμενος τρόπον τινὰ ἀντάξιος αὐτοῦ[4]. Οὕτως εἰς τὴν ἐντατικὴν σχέσιν του πρὸς τὸ ἐρώμενον ὁ ἐραστὴς ἀνοίγει νέας προοπτικὰς ἐντός του. Ἀπὸ τὸν διάλογόν του πρὸς αὐτὸ ἀποκτᾷ νέον πρόσωπον. Τελειοῦται. Βεβαίως καὶ πρὶν τὸ ἐρώμενον ἦτο πάντοτε πλησίον του, ὅτε ὁ ἐραστὴς ἦτο μακρὰν καὶ αὐτοῦ καὶ ἑαυτοῦ. Ὁ πόνος διὰ τὴν κατάκτησίν του ἦτο κατ' οὐσίαν μία αὐτοεπιστροφή. Δὲν ἦτο τὸ ἐρώμενον ἀπὸν ἀλλὰ αὐτὸς ἦτο ἀπὼν μέχρις ὅτου ἐπιστρέψῃ εἰς ἑαυτόν. Τὸ ἐρώμενον εἶναι πάντοτε καὶ πανταχοῦ παρόν, ἡμεῖς μόνον μένομεν μακρὰν αὐτοῦ.

---

1. Πλωτ. Ἐνν. VI 8, 20, 17 - 19.
2. Πλωτ. Ἐνν. VI 8, 16, 31 - 36.
3. Πλωτ. Ἐνν. VI 8, 10, 7 - 8.
4. Πλωτ. Ἐνν. VI 7, 34, 8 - 12.

Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θείου ἀκολουθεῖ οὕτω διάφορον πορείαν. Ἡ θεοφάνεια εἶναι τὸ κορύφωμα ἐσωτερικῆς ἀνόδου καὶ ἀναγωγῆς εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ἰδεῶν μέχρι τῆς τελείας ἑνώσεως μετὰ τοῦ ἑνός [1].

Τὸ πνεῦμα ἐπιστρέφον εἰς ἑαυτὸ ἐπιστρέφει εἰς τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ κορυφὴ ἁπασῶν τῶν ἀξιῶν. Εἶναι τὸ ἀθλοθέτημα καὶ ὁ σταυρὸς τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα μὲ τὴν πλήρη αὐτογνωσίαν του φθάνει εἰς τὰ ὅρια τοῦ θείου. Δι' ὑπερλογικοῦ ἅλματος εἰσέρχεται εἰς τὰ ἄδυτα, τὸν θεῖον γνόφον τοῦ Διονυσίου.

Ὁ Διονύσιος διαιρεῖ τὴν θεολογίαν εἰς τρεῖς κατηγορίας· τὴν καταφατικήν, τὴν συμβολικὴν καὶ τὴν ἀποφατικήν.

Ἡ διαίρεσις αὐτὴ ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κίνησιν, ἥτις παρουσιάζεται εἰς τὸ σύστημά του καὶ τὴν σχολήν, ἐξ ἧς προέρχεται. Ἡ καταφατικὴ θεολογία ἐκκινοῦσα ἐκ τοῦ Θεοῦ καθοδικῶς καταφάσκει τὴν δημιουργίαν τοῦ σύμπαντος ὡς πρόοδον ἐξ αὐτοῦ. Τὰ πάντα τώρα ἐδῶ τίθενται ἐκ τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς των. Ἡ θεία πρόνοια, ὡς δύναμις φωτιστική, κατέρχεται μέχρις ἐσχάτων παντὸς δημιουργήματος ἐμψύχου ἢ ἀψύχου, λογικοῦ ἢ μή. Ὁ Θεὸς ὡς causa efficiens ἐπικυροῦται θετικῶς ὑπ' αὐτῶν.

Ἡ συμβολικὴ θεολογία εἶναι ἡ ἄλλη ἄποψις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξετάζεται ἡ σχέσις τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν κτισμάτων αὐτοῦ. Εἶναι ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὸν Θεόν, τὴν τελικὴν αἰτίαν πάντων, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀνέρχεταί τις μέσῳ τῶν αἰσθητῶν καὶ νοητῶν συμβόλων. Ὁ αἰσθητὸς καὶ ὁ νοητὸς κόσμος εἶναι τὰ πρόχειρα στηρίγματα διὰ νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἄρρητον οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Τὰ αἰσθητὰ αἴρονται ὑπὸ τῶν νοητῶν συμβόλων, τὰ ὁποῖα ὑποβαστάζουν αὐτά. Καθ' ὅμοιον τρόπον τὰ νοητὰ σύμβολα, τὰ μέχρι τοῦδε ὑποβαστάζοντα μὲ τὸ νόημά των τὴν θείαν οὐσίαν αἴρονται κατὰ τὴν θέαν αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Οὕτω τὰ σύμβολα ἔχουν παροδικὸν χαρακτῆρα ὡς ἐξυπηρετοῦνται ἀνωτέρους σκοπούς. Τὸ αἰσθητὸν ἐξυπηρετεῖ τὸ νόημα διὰ τοῦτο αἴρεται ὑπ' αὐτοῦ. Καθ' ὅμοιον τρόπον τὸ νόημα (ἡ ἔννοια) αἴρεται ὑπ' αὐτῆς τῆς θεότητος. Ἕκαστον εἰς τὸν κύκλον τῶν δυνατοτήτων του ὑπηρετεῖ τὸ ὑπερκείμενον καὶ τὸ ἐκφράζει μὲ τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα διαθέτει. Δυνάμει προϋπάρχει εἰς τὸ προηγούμενόν του διὰ τοῦτο δύναται νὰ ἀρθῇ ὑπ' αὐτοῦ, ὡς τὸ εἶδος δύναται νὰ ἀρθῇ ὑπὸ τοῦ γένους, τὸ ὁποῖον δυνάμει τὸ περιέχει.

Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία, ἡ ἄλλως ὀνομαζομένη καὶ μυστική, ἐξετάζει τὸν Θεὸν ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν αἰσθητὸν καὶ νοητὸν κόσμον. Βλέπει τὸν Θεὸν ὡς μονὴν εἰς τὴν ἀπρόσιτον διὰ τὴν αἴσθησιν καὶ τὸν

---

1. Ἡ ψυχὴ ...*οὐκ ἐν ἄλλῳ οὖσα ἐν οὐδενί ἐστιν, ἀλλ' ἐν αὐτῇ· τὸ δ' ἐν αὐτῇ μόνῃ καὶ οὐκ ἐν τῷ ὄντι ἐν ἐκείνῳ* (sc. *ἑνί*), Πλωτ. Ἐνν. VI 9, 11, 39 - 41.

νοῦν ὑπεροχήν του. Τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ εἶναι εἰκόνες καὶ τρόποι ἐμφανίσεως τῆς παρουσίας του. Θέσεις καὶ ἀρνήσεις συγχρόνως αὐτοῦ ἀποκρύπτουν τὴν ἀληθῆ οὐσίαν αὐτοῦ ὡς ὑπὲρ νοῦν καὶ οὐσίαν κειμένου.

Καὶ εἰς τὸ σύστημα τοῦ Πλωτίνου παρατηρεῖται παρομοία κίνησις. Μία κίνησις φυγόκεντρος καὶ ἑτέρα κεντρομόλος. 'Η φυγόκεντρος ὁρμωμένη ἐκ τοῦ ἑ ν ὸ ς θεμελιοῖ τὰς ὑ π ο σ τ ά σ ε ι ς. Γίνεται ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος τοῦ ν ο ῦ καὶ τοῦ κ ό σ μ ο υ. Εἶναι ἡ κατερχομένη κοσμολογία ἐκ τῆς ἁπλῆς ἀρχῆς τοῦ ἑ ν ό ς. 'Η κεντρομόλος ἀντιθέτως φέρεται ἀνατατικῶς πρὸς τὸ ἕ ν. 'Εκφράζει τὴν τελεολογικὴν κίνησιν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ (συνειδησιακὴ) κίνησις ἀπὸ τὰ σύνθετα πρὸς τὰ ἁπλᾶ, ἀπὸ τὰ εἰδικὰ πρὸς τὰ γενικά.

Αἱ κινήσεις αὗται ἔχουν διπλοῦν χαρακτῆρα ἄμεσον καὶ ἔμμεσον. Ἄμεσον πρὸς τὰς ἀμέσως ἀνωτέρας ἢ κατωτέρας ὑποστάσεις καὶ ἔμμεσον πρὸς τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν, τὸ ἀγαθόν. Ἔχουν ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἐξάρτησιν ἐξ αὐτοῦ. Εἶναι εἴδωλα καὶ εἰκόνες αὐτοῦ· ἀκτῖνες ἐκ τοῦ φωτὸς αὐτοῦ.

Αἱ ὑποστάσεις καὶ αἱ τάξεις τῶν ἀγγέλων κατέχουν τὴν ἀνάλογον θέσιν ἐντὸς τοῦ σύμπαντος τοῦ Διονυσίου. Συνδέονται καὶ συνέχονται ἀμοιβαίως. 'Η ἐξάρτησίς των εἶναι ἐνεργὸς καὶ οὐσιαστική. Τὸ ὑποδεέστερον ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἀνωτέρου[1] καὶ σῴζεται ἐπιστρέφον πρὸς αὐτό. Εἶναι εἰκὼν προερχομένη ἐξ αὐτοῦ.

'Η ἔννοια τῆς ε ἰ κ ό ν ο ς[2] ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὸν χριστιανισμόν. Εἰς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν ἡ εἰκὼν εἶναι εἴδωλον καὶ μίμημα. Εἰς τὸν νεοπλατωνισμὸν ἀντιθέτως ἀποκτᾷ ὀντολογικὴν ἀξίαν. Δὲν μιμεῖται σκιωδῶς τὴν ἰδέαν ἀλλὰ τὴν φανερώνει.

'Η εἰκὼν βεβαίως τυγχάνει ἰδιαιτέρας χρήσεως ἐκ μέρους τῶν νεοπλατωνικῶν. Οὐχὶ μόνον εἰς τὴν αἰσθητικήν, θεωρίαν τῆς γνώσεως ἀλλὰ καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν ὑποστάσεων.

Τὸ ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν π α ρ ά δ ε ι γ μ α (ἀ ρ χ έ τ υ π ο ν)-ε ἰ κ ὼ ν ἐκφράζουν τὴν διαλεκτικὴν σχέσιν τῶν ὑποστάσεων καὶ τῶν ἱεραρχιῶν.

Μὲ τὴν χρῆσιν τῆς εἰκόνος οἱ νεοπλατωνικοὶ προσπαθοῦν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι καὶ γίγνεσθαι, τῆς αἰτίας καὶ τοῦ αἰτιατοῦ. 'Η ὀντολογικὴ κατηγορία τῆς αἰτιότητος εἰς τὴν σχέσιν τῶν ὑποστάσεων εἶναι τὸ βασικὸν μέλημα αὐτῶν διὰ τὴν μεταφυσικὴν θεμελίωσιν τοῦ συστήματός των. Εἰς τὸν Πλάτωνα τὸ πρόβλημα τῆς μεθέξεως (μιμήσεως) ἐπαναλαμβά-

---

1. 'Η ἐνέργεια τῶν ἀγγελικῶν τάξεων πρὸς τὰς κατωτέρας αὐτῶν ὀνομάζεται π α ρ ά δ ο σ ι ς, δ ι α π ό ρ θ μ ε υ σ ι ς, π ρ ό ο δ ο ς καὶ ἔ κ φ α ν σ ι ς.

2. Πρβλ. Δ η μ. Ν. Κ ο ύ τ ρ α, Αἰὼν καὶ χρόνος κατὰ Πλωτῖνον, περ. 'Αθηνᾶ ΞΘ', 1967, σσ. 142 - 143.

νεται συχνῶς εἰς διαφόρους διαλόγους, ἵνα ἐξετασθῇ ὑπὸ νέαν σκοπιὰν τὸ θέμα τοῦ ἑνὸς καὶ τῶν πολλῶν.

Ὁ νεοπλατωνισμὸς τὸ τοποθετεῖ ἤδη εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Δημιουργεῖ πρὸς τοῦτο σειρὰν παραστατικῶν εἰκόνων καὶ μεταφορῶν.

Ἡ εἰκὼν κατὰ τὴν ὡς ἄνω σχολὴν εἶναι προϊὸν καὶ ἔκγονον ἐκ τοῦ ἀρχετύπου καίτοι ἕτερον αὐτοῦ. Ἡ ἐξάρτησις σημαίνει συγγένειαν καὶ οὐχὶ ταυτότητα. Τὸ παράδειγμα ὡς μορφοῦσα ἀρχὴ ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς ὑποκειμένης ὕλης, τῆς εἰκόνος. Ἡ εἰκὼν εἶναι ἡ δύναμις καὶ τὸ δυνάμει. Τὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἐνέργεια. Ἐκ τῆς θέσεως καὶ τῆς ἀντιθέσεως δημιουργεῖται ἡ εἰκών. Αὕτη ἐπίσης εὑρίσκεται εἰς δυναμικὴν σχέσιν πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, τείνει νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς αὐτὸ κατὰ τὸ δυνατόν. Ἡ εἰκὼν εἶναι συγχρόνως καὶ ὁμοίωσις. Ἡ εἰκὼν ὑφίσταται ἐκ τῆς συγγενείας, ἡ ὁμοίωσις ἐπιτείνει καὶ προσεγγίζει τὸν βαθμὸν συγγενείας. Ἡ ὁμοίωσις ὅμως παρὰ ταῦτα δὲν αἴρει τὴν ριζικήν των διαφοράν, δὲν σημαίνει ταύτισιν διότι τὸ ὅμοιον ἐμπερικλείει τὴν ἑτερότητα.

Τὸ φῶς ἐκφράζει παραστατικῶς τὴν σχέσιν ἀρχετύπου καὶ εἰκόνος, ἰδέας καὶ αἰσθητοῦ, οὐσίας καὶ αἰσθητῆς ποιότητος. Τὸ πρόβλημα τῆς μετοχῆς λύεται τώρα ὑπὸ τῶν νεοπλατωνικῶν διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς ἑρμηνείας τῆς ἀπορροῆς. Τὸ φῶς, ὡς μεταφορὰ καὶ εἰκὼν τῆς ἑρμηνείας αὐτῆς, χρησιμοποιεῖται ἐπιτυχῶς καὶ κατὰ κόρον ὑπὸ τοῦ Διονυσίου.

Τὸ φῶς, λεπτότατον τὴν φύσιν καὶ ἐγγίζον τὰ ὅρια τοῦ ἀσωμάτου [1], τίθεται μεταφορικῶς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου. Φῶς ἢ ἥλιος εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός [2], ὅστις φωτίζει διὰ τῶν ἀκτίνων του τὰς τάξεις τῶν ἀγγέλων [3] καὶ τῆς ἐκκλησίας. Τὰ πάντα λούονται εἰς τὸ φῶς τῆς ὑπερουσίου ἀγαθότητός του. Τὸ φῶς τοῖς χορηγεῖ ζωήν. Τὰ σῴζει. Πᾶν τι ἀνακαλεῖται ἐκ τοῦ σκότους εἰς τὸ φῶς. Ἐλλαμπόμενον ἐκ τῆς θείας φωτοχυσίας ἀποκτᾷ μορφὴν καὶ ὕπαρξιν. Εἰσερχόμενον εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ φωτὸς καταξιώνεται ὀντολογικῶς. Φωτίζεται. Αἴρεται ἐκ τοῦ σκότους.

---

1. Πλωτ. Ἐνν. I 6, 3, 18.

2. Καλεῖται ἀρχίφωτος πατὴρ καὶ φῶς (Migne, PG 3, Περὶ θείων ὀνομ., Κεφ. I, VI, 596 A). Ὡς σκότος ὑπὲρ φῶς καὶ ἀγνωσία ὑπὲρ γνῶσιν ὤν, προσαγορεύεται θεῖος γνόφος (PG 3, ἐπιστ. Ε', 1073 A).

3. Οἱ ἄγγελοι ἢ νόες εἶναι τὰ ἐκ θεοῦ φῶτα (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ., Κεφ. IV, II, 696 C). Ὁ Ἰησοῦς εἶναι τὸ πατρικὸν φῶς (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. I, II, 121 A). Τὸ ὑπερούσιον φῶς τῆς θεότητος καταυγάζον καὶ φωτίζον τὰ ὑπ' αὐτὸ πέμπει τὴν θεαρχικήν του ἀκτῖνα (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. II, V, 144 D) καὶ φωτοδοσίαν. Ἡ φωτοφανεία αὕτη ἐπιλάμπουσα ἐπὶ τῶν ἄλλων εἶναι κατ' οὐσίαν μία θεοφάνεια εἰς τὰ μέτρα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως περικεκαλυμμένη καὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς προνοίᾳ πατρικῇ συμφυῶς καὶ οἰκείως διεσκευασμένη (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. I, II, 121 B C).

Τὸ σκότος εἶναι ὁ ἐχθρὸς τοῦ φωτός. Ἡ παρουσία τοῦ φωτὸς ἐκδιώκει τὸ σκότος. Τὸ σκότος εἶναι τὸ παντελῶς μὴ ὄν. Δὲν ἔχει ὑπόστασιν οὔτε εἶναι ἀρχή. Εἶναι ἔλλειψις καὶ στέρησις φωτός. Εἶναι παρυπόστασις[1] καὶ ἰδέα ψευδής.

Τὸ φῶς ὅμως καταυγάζον τὰ ὑπ' αὐτὸ δὲν ὑφίσταται οὐσιαστικὴν μείωσιν[2]. Ἡ ἀκτίς του ἐξερχομένη ἐκ τῆς πηγῆς κατ' οὐσίαν παραμένει εἰς τὴν οἰκείαν ἕδραν. Φωτίζουσα τὰ ἄλλα δὲν ἀναλίσκεται εἰς αὐτά. Παραμένει εἰς ἑαυτὴν ἀνεξάντλητος. Κατὰ τὸν φωτισμὸν τῶν σωμάτων δὲν εἶναι τὸ φῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐξέρχεται ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τὰ σώματα εἰσέρχονται εἰς αὐτό. Τὰ φωτιζόμενα μετέχουν αὐτοῦ χωρὶς αὐτὸ νὰ δαπανᾶται ὑπ' αὐτῶν. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἐσήμαινε τὴν κατάργησιν τῆς φωτιστικῆς ἀρχῆς ὑπὸ τῶν φωτιζομένων.

Τὰ μετέχοντα τῆς φωτοδοσίας μετέχουν αὐτοῦ τοῦ φωτὸς εἰσερχόμενα εἰς τὴν φωτιστικήν του ἀκτῖνα. Ἡ παρουσία του χαρίζει τὴν κοινωνίαν των πρὸς αὐτό. Τὰ πάντα συνδέονται οὕτω μετὰ τοῦ φωτός. Ἡ κοινωνία καὶ ἀναστροφὴ αὐτὴ φωτὸς καὶ φωτιζομένων μαρτυρεῖ τὴν διαφοράν των. Τὸ φῶς χωρίζεται αὐτῶν ὡς ἕτερόν τι. Τὸ πεφωτισμένον δὲν εἶναι φῶς οὔτε τὸ φῶς πεφωτισμένον. Τὰ φωτιζόμενα ἀποκτοῦν ἀτομικὴν ὑπόστασιν διὰ τῆς φωτοχυσίας τοῦ φωτός. Ἡ παρουσία του τὰ καθιστᾶ ὁρατά. Ἡ παρουσία του τὰ ἀποκαλύπτει. Γίνεται ὁρατὸν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐλλαμπομένων[3], μᾶλλον καθιστᾷ τὰ ἄλλα ὁρατὰ ἐνῷ αὐτό, ὡς ἀσώματον, παραμένει ἀόρατον.

Ὁρατὴ εἶναι μόνον ἡ ἐπιφάνεια τῶν σωμάτων, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ ὅριον ἐπαφῆς μετὰ τοῦ φωτός. Τὰ χρώματα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν σωμάτων εἶναι ὁ καρπὸς τῆς πάλης φωτὸς καὶ σώματος, φωτὸς καὶ σκότους. Τὸ φῶς προσπῖπτον ἐπὶ τοῦ φωτιζομένου ἀντανακλᾶται ἐπιστρέφον εἰς τὴν πηγήν του. Τὰ φωτιζόμενα συναποκομίζουν ἐκ τῆς κοινωνίας των μετ' αὐτοῦ τὴν ἀγλαΐαν τῆς λάμψεώς του, ἐνῷ αὐτὸ παραμένει ἀμερὲς[4] καὶ ὑπεράνω πάντων.

Τὸ φωτιζόμενον μετέχει αὐτοῦ ἀναλόγως τῆς ἐπιτηδειότητός του[5]. Ἡ μετοχὴ ἐπιτελεῖται κατὰ τὸ δυνατόν. Ἡ δυνατότης τοῦ μετέχοντος εἶναι ὁ δεύτερος ὅρος εἰς τὴν διαλεκτικὴν αὐτὴν σχέσιν φωτὸς καὶ φωτιζομένου[6].

---

1. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ., Κεφ. IV, XXXI, 732 C.

2. *...ἀμείωτον ἐν πάσαις ταῖς πανολβίαις ἑαυτοῦ μεταδόσεσι* (PG 3, Περὶ τῆς Οὐρ. Ἱερ., Κεφ. XV, II, 329 C.) Πλωτ. Ἐνν. VI 9, 9, 1 - 6.

3. Πρβλ. S. V. F., II 24, 63, 36 - 37 *ὥσπερ οὖν τὸ φῶς ἑαυτὸ δείκνυσι καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ.*

4. Τὸ πῦρ, ὁ πατὴρ τοῦ φωτὸς *ἔστι μὲν ὡς εἰπεῖν ἐν πᾶσι καὶ διὰ πάντων ἀμιγῶς φοιτᾷ καὶ ἐξῄρηται πάντων* (PG 3, Περὶ τῆς Οὐρ. Ἱερ., Κεφ. XV, II, 329 A).

5. Πρβλ. ἀναλόγους ἐκφράσεις· διαφορῶς, ἀναλόγως, κατὰ τὸν οἰκεῖον λόγον καὶ κατὰ τὴν ἑκάστων ἐπιτηδειότητα,

6. Αἱ σκέψεις τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ δυνάμει εἰσάγονται εἰς τὸν νεοπλατωνι-

Τὰ φωτιζόμενα εἶναι ἐναργέστερα ἢ ἀμυδρότερα, διαφανέστερα ἢ σκοτεινότερα. Ἡ μικροτέρα παρουσία φωτὸς δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν φωτοδότην ἀλλὰ εἰς τὴν « φωτοληψίας ἀνεπιτηδειότητα »[1] τοῦ μετέχοντος. Εἰς τὴν ἀφθονίαν τοῦ φωτὸς ἀνθίσταται ὁ φθόνος τῆς ὕλης.

Ἡ εἰκὼν εἶναι τὸ φωτιζόμενον ὑπὸ τοῦ ἀρχετύπου. Τὸ φῶς τοῦ ἀρχετύπου τὴν καταξιώνει, διότι εἶναι ἔκφανσις αὐτοῦ. Τὸ φῶς καίτοι ἀνεκφοιτήτως παραμένει εἰς τὴν ἀρχήν του καταυγάζει τὴν εἰκόνα. Ἡ ἀπορροή του εἶναι ἡ δυναμικὴ σχέσις τῆς ἐνεργείας του ἐπὶ τῆς εἰκόνος. Ὡς ὑπερβατικὴ ἀρχὴ ἐξῄρηται[2] τῆς εἰκόνος. Ἡ μετοχὴ τῆς εἰκόνος εἶναι οὐχὶ οὐσιωδῶς ἀλλὰ κατὰ μετοχὴν ὡς οὔσης ens ab alio καὶ οὐχὶ ens a se. Μεταξύ των βεβαίως ὑπάρχει ἀναλογία[3]. Ἡ ἀναλογία καὶ ἡ ὁμοίωσις προκύπτει ἐκ τῆς ἀνατατικῆς κινήσεως τῆς εἰκόνος πρὸς τὸ παράδειγμα. Ἡ εἰκὼν μιμεῖται τὸ παράδειγμα καὶ οὐχὶ τὸ παράδειγμα τὴν εἰκόνα[4].

Οὕτως εἰς τὰς τάξεις τῶν ὑποστάσεων καὶ ἱεραρχιῶν ἑκάστη ὑπόστασις εἶναι εἰκὼν τῆς προγενεστέρας. Εἶναι μία συνέχεια ζωῆς διαφοροποιημένη ἀλλὰ καὶ ὀντικῶς ἐξηρτημένη ἐκ τῆς προγενεστέρας ὡς ἀπήχημα καὶ ἴνδαλμα αὐτῆς.

Ὁ νοῦς εἶναι ἴνδαλμα[5] τοῦ ἑνός, οἱ ἄγγελοι εἰκὼν[6] καὶ ἔσοπτρον τοῦ Θεοῦ. Τὸ εἶναι τοῦ νοητοῦ κόσμου μετέχει τοῦ Θεοῦ. Ὡς νοητὴ εἰκὼν αὐτοῦ ἀφομοιώνει τὴν ὑπερνοητήν του οὐσίαν. Εἶναι ἡ νοητὴ ἀναλογία καὶ συμμετρία, ἥτις ὡς νοῦς ἐντατικῶς κατευθυνομένη πρὸς τὸν Θεὸν ἀποσῴζει τὴν οὐσίαν αὐτοῦ διὰ τῶν νοητικῶν της μέσων. Μέσα εἰς τὸν νοῦν ἡ θεία σιγὴ γίνεται λόγος καὶ ἄγγελος ἐξαγγελτικὸς καὶ ἐκφαντορικός. Οἱ ἄγγελοι ἀποκαλύπτουν οὕτω τὴν ὑπὲρ λόγον θεότητα.

Αἱ ἰδέαι τοῦ νοῦ προϋπάρχουν ἤδη εἰς τὸ βάθος τῆς θεότητος ἑνιαίως καὶ συνειλημμένως. Ὁ Θεὸς ὡς προὸν προϋπεστήσατο τὸ Εἶναι.

Τὸ εἶναι καὶ αἱ ἰδέαι ἀνήκουν εἰς τὸν Θεὸν καίτοι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι

σμὸν ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ χρησιμοποιοῦνται εὐρύτερον εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ὑποστάσεων καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ δυνατότης τώρα ἀπὸ ἁπλῆς ἐννοίας τοῦ τόδε τι γίνεται ὁ ἀπαραίτητος ὅρος κατὰ τὴν ἀναγωγικὴν πορείαν τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ Ἕν.

1. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ., Κεφ. IV, IV 697 B.

2. *Οὐδὲ γάρ ἐστιν ἀκριβὴς ἐμφέρεια τοῖς αἰτιατοῖς καὶ τοῖς αἰτίοις, ἀλλ' ἔχει μὲν τὰ αἰτιατὰ τὰς τῶν αἰτίων ἐνδεχομένας εἰκόνας, αὐτὰ δὲ τὰ αἴτια τῶν αἰτιατῶν ἐξῄρηται καὶ ὑπερίδρυται* (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. II, VIII, 645 C).

3. Πρβλ. Πλάτ. Πολιτ. VI, 508β 13 *ἔκγονον ἀνάλογον ἑαυτῷ*.

4. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IX, VI, 913 C D. Πρβλ. Πλωτ. Ἐνν. I 2, 2, 4 - 10 καὶ Ἐνν. I 2, 7, 28 - 30.

5. PG 3, Περὶ τῆς Ἐκκλ. Ἱερ., Κεφ. IV, I, 473 C.

6. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IV, XXII, 724 B.

τὸ εἶναι ἀλλὰ τὸ εἶναι μετέχει αὐτοῦ. Ἔχει ὁρισμὸν καὶ μορφὴν ἐξ αὐτοῦ.

Πᾶν ὑφιστάμενον φανερώνει καὶ ἐκφράζει τὴν θεότητα. Ὁ κόσμος εἶναι explicatio dei καὶ ὁ Θεὸς complicatio mundi ὡς λέγει ὁ Κουζανός[1]. Τὸ πᾶν εἶναι μία εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Ἐξειλιγμένη εἰκὼν μιᾶς δυναμικῶς καὶ δυνάμει προϋπαρχούσης οὐσίας ἐν τῷ Θεῷ.

Τὸ θεῖον φῶς κατερχόμενον δίδει ὀντολογικὴν ἑνότητα εἰς τὰ διαφοροποιηθέντα κτίσματά του. Ἡ διαφοροποίησις τῆς ἱεραρχίας δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς θεαρχικῆς ἀκτῖνος. Ἡ ἐξασθένησις ὀφείλεται εἰς τὰ μετέχοντα. Ἡ παρουσία τοῦ φωτὸς διατηρεῖται ἀκέραιος εἰς τὰ φωτιζόμενα. Μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ φωτὸς φωτίζονται τὰ φωτιζόμενα. Εἶναι πεφωτισμένα. Διὰ τὸ ὅτι ταῦτα δὲν οἰκειοποιοῦνται πλήρως τὴν παρουσίαν τοῦ θείου φωτὸς δὲν εἶναι ὑπεύθυνον αὐτὸ ἀλλὰ τὸ ἀνεπιτήδειον τῆς φύσεώς των. Ἡ ὕλη καὶ ἡ ἀντίστασις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν, ἐμποδίζουν τὴν διέλευσίν του.

Οὕτω μεταξὺ τοῦ θείου φωτὸς καὶ τοῦ σκότους ποικίλλουν αἱ ἀποχρώσεις τοῦ φωτός. Τὸ φῶς εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία τοῦ σκότους. Τὸ σκότος εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία φωτός, ἡ παντελὴς ἔλλειψις καὶ στέρησις τοῦ φωτός. Τὸ σκότος δὲν εἶναι ἀρχὴ[2] ἢ οὐσία. Εἶναι ψευδουσία. Δὲν ἐνέχει τι τὸ θετικόν. Εἶναι ἡ σκιά, ἡ παρακολουθοῦσα τὸ φωτιζόμενον σῶμα. Παρυφίσταται[3] εἰς τὸ φωτιζόμενον. Ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε τὸ φωτιζόμενον ἐκεῖ βασιλεύει ὡς παντελὲς σκότος καὶ παντελῶς μὴ ὄν.

Τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος εὑρίσκονται εἰς συνεχῆ ἀντιδικίαν ἐντὸς τῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ, ὡς τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Αἱ ἑκάστοτε βαθμίδες ὑφίστανται εἰς τὴν σταθερὰν ἔντασιν καὶ ἀγῶνα φωτὸς καὶ σκότους, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, καλοῦ καὶ αἰσχροῦ. Τὸ θεῖον φῶς διαχεόμενον ἐν τῷ κόσμῳ, ὅστις ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν αὐτοῦ ἐπιστρέφει ἀνεκφοιτήτως εἰς τὴν πηγήν του. Τὰ φωτιζόμενα, ἀσχέτως διαφορᾶς, ἐπιστρέφουν εἰς τὴν ἀρχήν των, ἥτις εἶναι ἡ συναγωγὴ καὶ συνέλιξις αὐτῶν.

Τὸ μονοειδὲς φῶς συνάγει πάντα τὰ διεσκεδασμένα εἰς ἕν. Τὰ φωτιζόμενα προερχόμενα ἐκ τοῦ θείου ἡλίου ἐπιστρέφουν εἰς αὐτὸν ἀνατατικῶς. Εὐθυγραμίζονται καὶ κατευθύνονται πρὸς τὴν ἀρχήν των ὡς αἱ ἀκτῖνες κύκλου πρὸς τὸ κέντρον αὐτοῦ, αἱ εὐθεῖαι πρὸς τὴν στιγμὴν ἐξ ἧς προέρχονται ἢ οἱ ἀριθμοὶ εἰς τὴν μονάδα μετρήσεώς των, τὸ ἕν.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς χρήζει ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνος εἰς τὴν περὶ καλοῦ θεωρίαν τοῦ Διονυσίου. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Διονυσίου ἀκολουθεῖ τὴν γραμ-

---

1. De docta ignorantia, II, 3.
2. Τὸ φῶς ὂν φῶς ἀεὶ φωτίζει καὶ τὸ σκότος ὡς τὸ ἀγαθὸν τὸ κακὸν (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IV, XXIV, 728 A).
3. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IV, XXXI, 732 C.

μὴν τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς. Τὸ καλὸν τὸ ἀντιλαμβάνεται ὡς ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Πρόκλος. Ἡ συμβολή του εἶναι μικρὰ εἰς τὴν τῶν προηγουμένων περὶ καλοῦ ἀντίληψιν. Κατ' ἐξοχὴν τονίζει τὸν συμβολικὸν καὶ ἀναγωγικὸν χαρακτῆρα τῆς εἰκόνος.

Ἡ εἰκὼν εἶναι σύμβολον τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ τῆς θεότητος. Τοῦτο βεβαίως πρεσβεύει καὶ ὁ Πλωτῖνος ἀλλὰ δὲν τὸ ἐκφράζει ἀπολύτως σαφῶς. Ἔπειτα εἰς τὸν Διονύσιον παρατηρεῖται ποιά τις μετατόπισις εἰς τὸ βάρος τῆς ἀρχῆς τοῦ καλοῦ. Εἰς τὸν Πλωτῖνον τὸ καλὸν ἔχει τὴν ἀρχήν του εἰς τὸ ἕν, τὴν καλλονήν[1], ἀλλὰ τονίζεται ἰδιαζόντως ὁ ρόλος τοῦ νοῦ ὡς μεταφυσικῆς ἀρχῆς αὐτοῦ[2]. Εἰς τὸν Διονύσιον τοὐναντίον ἡ ἀρχὴ τοῦ καλοῦ εἶναι ὁ Θεός[3]. Τὸ αἰσθητὸν κάλλος τῆς εἰκόνος εἶναι ἡ θεοφάνεια ἐν τῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων.

Εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος τὸ κάλλος τῆς τέχνης εἶναι ὑποδεέστερον τοῦ φυσικοῦ. Ἡ φυσικὴ μορφὴ εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν ἰδέαν ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ καλλιτέχνου. Ἡ εἰκὼν ὡς μίμησις ἀπέχει ἐκ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἰδέας τοῦ καλοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης βραδύτερον καταξιώνει τὴν τέχνην καὶ δὲν τὴν θεωρεῖ ἁπλῶς ὡς μίμησιν· Τὸ εἶδος τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τῆς τέχνης προϋπάρχει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ καλλιτέχνου καὶ οὐχὶ εἰς τὴν φύσιν. Τὸ καλλιτέχνημα ἔχει ἐπακτὸν τὸ εἶδος ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνου[4], ἐνῷ εἰς τὴν φύσιν ἐνυπάρχει. Αὐτὴ μόνον ἡ διαφορὰ ὑπάρχει.

Ὁ Πλωτῖνος πρῶτος ἐκφράζει τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ὑποκειμενικῆς ἀρχῆς τοῦ ἔργου τέχνης. Τὸ καλλιτέχνημα δὲν εἶναι πλέον μίμησις φυσικῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ πνευματικὸν γεγονός. Ἡ τέχνη ἔχει μεταφυσικὸν βάθος. Εἶναι ἀπόρροια καὶ ἀντανάκλασις πνευματικῆς θέας, ἐκπεφρασμένης ἐπὶ τῆς ὕλης. Ἡ κλασσικὴ ἀντίληψις τοῦ καλοῦ ὡς ἁρμονίας καὶ συμμετρίας ἀποκρούεται παντάπασι. Τὸ αἰσθητὸν καλὸν δὲν συνίσταται ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς ὕλης ἐξωτερικοῦ εἴδους. Οὐχὶ τὸ ἐξωτερικὸν ἀλλὰ τὸ ἔνδον εἶδος τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνου ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ Νοῦ πληρωθὲν ἐκφράζεται ἐπὶ τῆς αἰσθητῆς ὕλης. Κάλλος εἶναι μᾶλλον τὸ ἐπὶ τῇ συμμετρίᾳ ἐπιλαμπόμενον ἢ τὴν συμμετρίαν[5]. Ἡ τέχνη γίνεται τώρα ὁ ἱεροφάντης τοῦ πνεύματος[6]. Δὲν μιμεῖται τὰς μορφὰς τῆς φύσεως ἀλλὰ τὰς χρησιμοποιεῖ μόνον διὰ νὰ ἐκφράσῃ μεταφυσικὰ περιεχόμενα[7]. Οὕτως εἰσάγει

---

1. Πλωτ. Ἐνν. I 6, 6, 21-22.
2. Πλωτ. Ἐνν. I 6, 9, 40-43.
3. Εἶναι καλὸν καὶ κάλλος (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IV, VII, 701 C), εἶναι *πάγκαλον ἅμα καὶ ὑπέρκαλον καὶ ὑπερούσιον καλὸν* (αὐτόθι 701 C D).
4. Ἀριστ. Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ, 7, 1032α 32-1032β 1.
5. Πλωτ. Ἐνν. VI 7, 22, 25-26.
6. *ἐπεὶ καὶ τὸ καλὸν τὸ ἐν σώματι ἀσώματον*· Πλωτ. Ἐνν. VI 3, 16, 18-19.
7. *Καὶ μέχρι τοῦ πρὸ τοῦ εἰδώλου ὁ νοητὸς κόσμος... Νοητοῦ τοίνυν εἰκὼν ἔχουσα*

τὴν ἰδέαν εἰς τὴν σφαῖραν τῶν αἰσθήσεων, τὸ γενικὸν ἐντὸς τοῦ εἰδικοῦ.

Ἡ εἰκὼν συνεπῶς εἶναι αἰσθητὴ παρουσία τοῦ παραδείγματος. Εἶναι σκιὰ καὶ αἰσθητὸν εἴδωλον τῆς ἰδέας.

Εἰς τὸν νεοπλατωνισμὸν τὸ κάλλος καθ' ἑαυτὸ εἶναι ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς, ἡ σφαῖρα τοῦ ὄντος καὶ τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ νοητοῦ κάλλους, τῆς ἀρχῆς ἐξ ἧς προέρχεται τὸ ψυχικὸν καὶ σωματικὸν κάλλος. Ὑπερβατικὴ ἀρχὴ τοῦ νοητοῦ κάλλους εἶναι τὸ ἀγαθόν, ἡ καλλονή[1].

Τὸ καλὸν ἔχει ἄμεσον ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ καλὸν κατὰ Πλάτωνα εἶναι ὁ τρόπος ἐμφανίσεως τοῦ ἀγαθοῦ. Εἰς τὸν Φίληβον ὁ Σωκράτης ζητῶν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ ἀναγκάζεται νὰ προσφύγῃ εἰς τὴν τοῦ καλοῦ φύσιν[2]. Ἐκ τῆς εἰκόνος, τοῦ ἐκγόνου, προσπαθεῖ νὰ μαντεύσῃ τὸν δημιουργόν της.

Τὸ κάλλος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς ἐκφανέστατον[3] καὶ ἐρασμιώτατον. Ἀστράπτει καὶ φέγγει ὡς τὸ φῶς. Κάλλος καὶ φῶς καταυγάζουν τὰ πέριξ αὐτῶν. Κατέρχονται μέχρι τῶν φωτιζομένων, δημιουργοῦντα μετ' αὐτῶν φωτιστικὴν συνάφειαν. Φαίνονται καὶ ἐπιφαίνονται. Ἐπεκτείνονται καὶ αὐτοπολλαπλασιάζονται ἐπὶ τῶν φωτιζομένων. Τὰ φωτιζόμενα πάλιν ἐγείρονται καὶ συρρέουν πρὸς τὸ φῶς καὶ τὸ κάλλος. Ὅπως ἡ ὅρασις ἐγείρεται ὑπὸ τοῦ φωτός, οὕτω τὰ φωτισθέντα ἐγείρονται ὑπὸ τοῦ κάλλους. Ἡ ὅρασις γίνεται ὁ ἔρως τῶν φωτισθέντων πρὸς τὸ φῶς, ἡ θέα τοῦ κάλλους πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ.

Τὸ κάλλος καὶ τὸ φῶς ἔχουν παρακλητικὸν χαρακτῆρα. Ἐμφανιζόμενα κεντρίζουν διὰ τῆς παρουσίας των τὸν θαυμασμόν. Ἕλκουν καὶ σαγηνεύουν τὴν ὅρασιν καθ' ὃν χρόνον δὲν ἀποκαλύπτονται ἀπολύτως ἀλλὰ ἐπιφαίνονται ἐπὶ τῶν φωτιζομένων σωμάτων. Ἡ γοητεία των ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἁπλῶς νεύουν ἐπὶ τῶν μετεχόντων τῆς παρουσίας των. Συγχρόνως ἀποκαλύπτουν καὶ ἀποκρύπτουν ἑαυτά. Ἡ ἀγλαΐα τῶν σωμάτων διακηρύσσει σιωπηρῶς τὴν παρουσίαν των καὶ καλεῖ[4]. Φῶς καὶ κάλλος ἔχουν παρακλητικὰς ἰδιότητας. Καλοῦν τοὺς πάντας εἰς κοινὴν θέαν.

ἰνδάλματα οὐ τοῦ πεποιηκότος, ἀλλὰ τῶν περιεχομένων ἐν τῷ πεποιηκότι... Πλωτ. Ἐνν. VI 2, 22, 36 - 44.

1. Πλωτ. Ἐνν. I 6, 6, 21.

2. Πλάτ. Φιληβ. 64e 6.

3. Πλάτ. Φαῖδρ. 250d 7.

4. *Καλὸν μὲν εἶναι λέγομεν τὸ κάλλους μετέχον, κάλλος δὲ τὴν μετοχὴν τῆς καλλοποιοῦ τῶν ὅλων καλῶν αἰτίας. Τὸ δὲ ὑπερούσιον καλὸν κάλλος μὲν λέγεται διὰ τὴν ἀπ' αὐτοῦ πᾶσι τοῖς οὖσι μεταδιδομένην οἰκείως ἑκάστῳ καλλονήν, καὶ ὡς τῶν πάντων εὐαρμοστίας καὶ ἀγλαΐας αἴτιον, δίκην φωτὸς ἐναστράπτον ἅπασι τὰς καλλοποιοὺς τῆς πηγαίας ἀκτῖνος αὐτοῦ μεταδόσεις, καὶ ὡς πάντα πρὸς ἑαυτὸ καλοῦν (ὅθεν καὶ κάλλος λέγεται) καὶ ὡς ὅλα ἐν ὅλοις εἰς ταὐτὸ συνάγον* (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IV, VII, 701 CD).

Ἡ αἰσθητὴ εἰκὼν εἰς τὸν Διονύσιον εἶναι ἡ παρουσία τοῦ θείου φωτός. Ἡ θεαρχικὴ ἀκτὶς εἶναι παροῦσα εἰς τὴν εἰκόνα. Τὸ θεῖον εἶναι εἰς τὴν εἰκόνα καὶ ἡ εἰκὼν εἶναι ἔκφανσις[1] τοῦ θείου. Ἡ εἰκὼν κατέχεται ὑπὸ τοῦ θείου φωτός. Τὸ θεῖον εἶναι ὁλόκληρον εἰς τὴν εἰκόνα παρὸν ὡς ἡ σφραγὶς εἰς ἕκαστον τῶν ἐκτυπωμάτων[2] αὐτῆς.

Ἡ σχέσις θείου καὶ εἰκόνος εἶναι ἀνάλογος ἐκείνης τοῦ φωτὸς πρὸς τὸ φαινόμενον. Ἡ εἰκὼν εἶναι φαινόμενον τοῦ θείου φωτός, τοῦ θείου κάλλους. Φαίνεται διὰ τοῦ φωτὸς αὐτοῦ. Χωρὶς φῶς δὲν δημιουργεῖται φαινόμενον. Τὸ φαινόμενον εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ φωτός. Εἰς τὸ φαινόμενον ἐπιφαίνεται τὸ φῶς[3], ὅπερ διαχέεται τρόπον τινὰ μέσῳ αὐτοῦ.

Ἡ εἰκὼν ὡς ἐκπεφρασμένη μορφὴ τοῦ θείου[4], ὡς ὁ προφορικὸς λόγος πρὸς τὸν ἐνδιάθετον, παραπέμπει εἰς τὸ θεῖον. Γίνεται σύμβολον αὐτοῦ. Καὶ σύμβολον σημαίνει συμβολὴ δύο ἑτέρων παραγόντων. Μέσα εἰς τὸ σύμβολον συμβάλλουν οἱ συμβαλλόμενοι. Καὶ εἰς τὴν εἰκόνα οἱ συμβαλλόμενοι εἶναι ἡ ὕλη καὶ τὸ φῶς· ἡ πεφωτισμένη ὕλη, ἥτις διὰ τῆς ἀγλαΐας της ἐκφράζει τρανῶς τὴν συμβολὴν τοῦ θείου φωτός.

Ἡ εἰκὼν ὡς σύμβολον ὑποβαστάζει τὸ θεῖον. Τὸ ἐκφράζει αἰσθητῶς. Ἐντὸς τῆς ἐνύλου μορφῆς συμφιλιοῦνται τὸ εἰδικὸν μὲ τὸ γενικόν, τὸ πεπερασμένον μὲ τὸ ἄπειρον[5]. Τὸ θεῖον γίνεται αἰσθητὴ ἐποπτεία καὶ ἡ ὕλη χάνει τὸν ταπεινὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Ἡ εἰκὼν ὡς σύμβολον τοῦ θείου εἶναι συγκατάβασις αὐτοῦ πρὸς σωτηρίαν τῶν αἰσθήσεων ὁμοία ἐκείνης τοῦ σαρκωθέντος Λόγου.

Ἡ εἰκὼν εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ θείου. Θείᾳ συγκαταβάσει σαρκοῦται τὸ θεῖον καὶ σῴζονται τὰ αἰσθητά. Οὕτω τὸ αἰσθητὸν κάλλος τῆς εἰκόνος ἐγείρεται ἐκ τῆς φθορᾶς καὶ χειραγωγεῖ πρὸς τὸ θεῖον. Γίνεται ἡ γέφυρα ἡ μετάγουσα ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανόν.

Ἡ εἰκὼν εἶναι τῷ ὄντι ἀναγωγή[6]. Ἡ ἀναγωγικὴ λειτουργία της ὀφεί-

---

1. *διὸ καὶ φωτωνυμικῶς ὑμνεῖται τ' ἀγαθόν, ὡς ἐν εἰκόνι τὸ ἀρχέτυπον ἐκφαινόμενον* (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. IV, 967 C).

2. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ II, 644 A. Αἱ εἰκόνες εἶναι *ἐκτυπώματα τῆς νοητῆς διαδόσεως καὶ τῆς ἀΰλου φωτοδοσίας.*

3. *ταῖς ἑκασταχοῦ τῶν ὄντων ἀναλόγοις ἐλλάμψεσιν ἀγαθοπρεπῶς ἐπιφαίνεται* (PG 3, Περὶ θείων ὀνομ. II, 588 CD).

4. ...*ὑλαίᾳ χειραγωγίᾳ χρήσαιτο τὰ μὲν φαινόμενα κάλλη τῆς ἀφανοῦς εὐπρεπείας ἀπεικονίσματα λογιζόμενος* (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. I, III, 121 CD).

5. *ἡμεῖς δὲ αἰσθηταῖς εἰκόσιν ἐπὶ τὰς θείας, ὡς δυνατόν, ἀναγόμεθα θεωρίας* (PG 3, Περὶ τῆς ἐκκλ. ἱερ., Κεφ. I, II, 373 B).

6. ...*ἐπεὶ καὶ αὐτὴ* (sc. ἡ εἰκὼν) *πρὸς τοῦ ὄντως καλοῦ τὴν ὕπαρξιν ἐσχηκυῖα κατὰ πᾶσαν αὐτῆς τὴν ὑλαίαν διακόσμησιν ἀπηχήματά τινα τῆς νοερᾶς εὐπρεπείας ἔχει καὶ δυνατόν ἐστι δι' αὐτῶν ἀνάγεσθαι πρὸς τὰς ἀΰλους ἀρχετυπίας* (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. II, IV, 144 B).

9 - 8 - 1967

λεται εἰς τὸν ἐκ Θεοῦ φωτισμόν της. Ἡ ἀπορροὴ τοῦ φωτὸς ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀληθὴς ἀναγωγὴ[1] ἀνάλογος τῆς ὑπὸ τῆς εἰκόνος φωτοληψίας. Ὅσον περισσότερον φῶς εἰσδέχεται ἡ εἰκὼν ἐκ τοῦ ὠκεανοῦ τοῦ θείου φωτός, τόσον ἀνέρχεται εἰς τὸ θεῖον, τόσον γίνεται φωτεινοτέρα καὶ ὑψηλοτέρα.

Ἡ εἰκὼν τώρα μέσῳ τῆς ὕλης, τῶν αἰσθητῶν μορφῶν καὶ μέσῳ τῶν τύπων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχημάτων, ὁδηγεῖ πρὸς τὰ νοητὰ καὶ ἀσχημάτιστα θεῖα. Τὸ τυχαῖον τῶν ἀνθρωπομορφικῶν σχημάτων καὶ συμβόλων ἀποκαλύπτει καὶ συγκαλύπτει συγχρόνως τὸ θεῖον[2]. Ὁ Θεὸς κρύπτεται εἰς τὴν ὑπερούσιον οὐσίαν του. Τὸ αἰσθητὸν σύμβολον ἀδυνατεῖ νὰ ἔχῃ πλήρη ἀνταπόκρισιν πρὸς αὐτόν. Εἶναι πάντοτε μία προσπάθεια καὶ πρόσβασις πρὸς τὸ θεῖον. Δι' αὐτὸ τὸ σύμβολον ἐκφράζει ἀπολύτως τὴν θεολογίαν τοῦ Διονυσίου. Εἰς τὸ σύμβολον καταφάσκεται ὁ Θεὸς καὶ συγχρόνως γίνεται ἀπόφασις, ὡς κατ' ἐξοχὴν ὑπεράνω καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως.

Ἡ εἰκὼν ὡς ἐκ τούτου γινομένη πεπερασμένον σύμβολον τοῦ θείου ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον νὰ χειραγωγήσῃ[3] τὸν ἄνθρωπον μέσῳ τῶν ὑ λ α ί ω ν μορφῶν πρὸς αὐτό. Ἡ χειραγωγία εἶναι δύσκολος, ὁ χειραγωγῶν μόνον διευκολύνει τὴν περιπλάνησιν μέσα εἰς τὴν ἀγνωσίαν τοῦ θείου. Τὸ γνωστὸν εἶναι ἡ αἰσθητὴ μορφή[4], τὸ ἀνεξιχνίαστον, τὸ θεῖον. Χωρὶς τὸ θεῖον εἰς τὴν αἰσθητὴν μορφὴν δὲν θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ χειραγωγία αὐτή. Ἡ μορφὴ θὰ ἦτό τι ἀδιάφορον, ὡς αἱ λοιπαὶ αἰσθηταὶ μορφαί. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνορατικῶς ὁδηγεῖ πρὸς τὸ θεῖον εἶναι ἡ παρουσία[5] αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Τὸ θεῖον καταβαῖνον εἰς τὴν εἰκόνα καθαγιάζει αὐτήν. Εἰς τὴν εἰκόνα εἶναι τὸ θεῖον ὡς ὁ Ἰησοῦς εἰς τὰ μυστήρια[6] τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ εἰκὼν λατρεύεται ὡς παρουσία αὐτοῦ Ὡς μίμησις τῆς θεότητος ἔχει ὀντολογικὴν ἐξάρτησιν ἐξ αὐτοῦ. Ἡ εἰκὼν εἶναι ἡ κάθοδος[7] τοῦ θείου εἰς αὐτὴν καὶ συγχρόνως ἄνο-

---

1. Εἶναι ἀναγωγὴ ὥς τι *προσεθίζον ἱερῶς ἀνατείνασθαι διὰ τῶν φαινομένων ἐπὶ τὰς ὑπερκοσμίους ἀναγωγὰς* (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. II, V, 145 B).

2 *καὶ δείξει τὸ ἀληθὲς ἐν τῷ ὁμοιώματι, καὶ τὸ ἀρχέτυπον ἐν τῇ εἰκόνι, καὶ ἑκάτερον ἐν ἑκατέρῳ παρὰ τὸ τῆς οὐσίας διάφορον* (PG 3, Περὶ τῆς ἐκκλ. ἱερ., Κεφ. IV, I, 473 C).

3. *...τὰ μὲν αἰσθητῶς ἱερὰ τῶν νοητῶν ἀπεικονίσματα καὶ ἐπ' αὐτὰ χειραγωγία καὶ ὁδός, τὰ δὲ νοητὰ τῶν κατ' αἴσθησιν... ἀρχὴ καὶ ἐπιστήμη* (PG 3, Περὶ τῆς ἐκκλ. ἱερ., Κεφ. II, II, 397 C).

4. Ἡ συμβολικὴ ἔχει ἀνάγκην τῶν αἰσθητῶν μορφῶν ὡς *δεομένη τῶν αἰσθητῶν εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπὶ τὰ νοητὰ θειοτέραν ἡμῶν ἀναγωγὴν* (PG 3, Περὶ τῆς ἐκκλ. ἱερ., Κεφ. I, V, 377 A).

5. Εἰς τὴν εἰκόνα τὸ θεῖον *ὡς τῶν ἁπλῶν ἐφ' ἑαυτῶν ἀγνώστων τε καὶ ἀθεωρήτων ἡμῖν ὑπαρχόντων* (PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. II, I, 137 B).

6 *...ἐπιτεθέντων τῷ θείῳ θυσιαστηρίῳ τῶν σεβασμίων συμβόλων, δι' ὧν ὁ Χριστὸς σημαίνεται καὶ μετέχεται* (PG 3, Περὶ τῆς ἐκκλ. ἱερ., Κεφ. III, IX, 437 C).

7. Ὡς *ἐκτυπώματα τῆς νοητῆς διαδόσεως καὶ τῆς ἀΰλου φωτοδοσίας* (PG 3, Περὶ

δος πρὸς αὐτόν. Ἡ ψυχὴ διὰ τῆς εἰκόνος συμβολικῶς καὶ ἀναγωγικῶς[1] αἴρεται εἰς τὸ θεῖον. Ἡ εἰκὼν εἶναι ἔμπρακτος τρόπος ἐλευθερίας τῆς ψυχῆς ὑπὸ τοῦ θείου. Διὰ τῆς εἰκόνος ὡς συμβόλου λυτροῦται ἡ πεσοῦσα ψυχὴ ἐκ τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ἁμαρτίας, διότι εἰς τὴν εἰκόνα ἀναγνωρίζει τὸ θεῖον[2].

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀσπάζονται πλήρως τὸ σύμπαν τοῦ Διονυσίου. Ἡ περὶ Ἱεραρχιῶν καὶ εἰκόνος γενικώτερον διδασκαλία του εὑρίσκει ἀπήχησιν εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν. Ἡ εἰκονολατρία εἰς τὸ πρόσωπόν του εὑρίσκει τὸν ἔνθερμον ὑποστηρικτήν. Ὁ βυζαντινὸς καὶ ὁ καθεδρικὸς ναὸς τῆς Δύσεως ἐκφράζουν κατὰ τὸν πλέον μεγαλειώδη τρόπον τὴν αἰσθητικήν του. Μὲ τὴν ἀνατατικήν των δύναμιν καὶ τὸν ἐσωτερικόν των φωτισμὸν γίνονται ἡ εἰκὼν τοῦ νοητοῦ καὶ ὑπερνοητοῦ κόσμου. Γίνονται τὸ ἀπήχημα[3] μιᾶς musica coelestis.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΚ. ΚΟΥΤΡΑΣ

τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. I, III, 121 D), ἀνάγει ἡμᾶς ***διὰ τῶν αἰσθητῶν ἐπὶ τὰ νοητὰ κἀκ τῶν ἱεροπλάστων συμβόλων ἐπὶ τὰς ἁπλᾶς τῶν ἱεραρχιῶν ἀκρότητας*** **(PG 3, Κεφ. I, III, 124 A).**

1. PG 3, Περὶ τῆς οὐρ. ἱερ., Κεφ. I, II, 121 A.

2. Πρβλ. Πρόκλου, Εἰς τὸν Τίμαιον, II 246, 7-9 (ed. E. Diehl, Leipzig, 1903), ***ἔστι γὰρ καὶ ἐν ταῖς εἰκόσι τὰ παραδείγματα θεωρεῖν καὶ διὰ τούτων ἐπ' ἐκεῖνα μεταβαίνειν.***

3. PG 3, Περὶ θείων ὀνομ., Κεφ. VIII, II, 892 A).

ΦΥΛΛΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ (ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΞ ΣΕΡΑΓΙΟΥ ΑΡ. 37) ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΤΑΛΟΙΠΟΙΣ ΒΑΣ. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ

Τὸ περιεχόμενον τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, προερχομένων δέ, ὡς γνωστόν, ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ λογίου ἱστοριοδίφου Βασιλείου Ἀθ. Μυστακίδου (1859 - 1933) (δωρηθείσης εἰς τὴν Ἑταιρείαν ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του κ. Ἀθανασίου Μυστακίδου), ἔχει καταστῆ γνωστὸν ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου, δημοσιευθείσης ἐν τῷ ΙΔʹ τόμῳ τῆς παρούσης Ἐπετηρίδος[1]. Ἐκ τῶν 18 ἐν συνόλῳ χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης Μυστακίδου οἱ 13, γεγραμμένοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ χειρός, εἶναι ἐσταχωμένοι τόμοι ἰδιωτικῆς ἀλληλογραφίας ἢ συναγωγαὶ ἱστορικῆς κυρίως ὕλης, μόνον δὲ οἱ 5 εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΘʹ αἰῶνος. Ὁ αὐτὸς Κ. Δυοβουνιώτης περιέγραψεν ἐν τοῖς ἑπομένοις τόμοις τῆς Ἐπετηρίδος τὸ πλῆθος τῶν μὴ ἐσταχωμένων τετραδίων, ἀτάκτων σημειώσεων καὶ δελτίων παντοίας ὕλης, κατατεταγμένων εἰς 500 φακέλους, τὰ ὁποῖα κατέλιπεν ὁ πολυμαθὴς λόγιος[2]. Μεταξὺ τῶν καταλοίπων τούτων περιλαμβάνεται καὶ ὁ ὑπʼ ἀριθμὸν 495 φάκελος, τοῦ ὁποίου τὰ περιεχόμενα περιγράφει ὁ Δυοβουνιώτης ὡς ἑξῆς: «Φάκελλος περιέχων τέσσαρα ἀποκόμματα ἐκ χειρογράφων ὡς καὶ φωτογραφικὰ ἀποτυπώματα διαφόρων ἐγγράφων καὶ ναῶν»[3]. Πράγματι ἐν τῷ φακέλῳ τούτῳ περιέχονται σὺν ἄλλοις φύλλα ἀπεσπασμένα ἐκ τεσσάρων ἀρχαίων κωδίκων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἱκανὸν ἐνδιαφέρον.

Τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων κωδίκων ἐκ τῶν ὁποίων ἀπεσπάσθησαν τὰ ἐν τῷ φακέλῳ 495 φύλλα δύνανται μετὰ βεβαιότητος νὰ ταυτισθοῦν πρὸς κώδικας ἀποκειμένους νῦν ἐν τῷ πάλαι ποτὲ Αὐτοκρατορικῷ Σεραγίῳ, νῦν δὲ

---

1. Κ. Δυοβουνιώτου, Χειρόγραφα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Β. Μυστακίδου, ΕΕΒΣ, τ. ΙΔʹ (1938), σσ. 415 - 431. Περιγράφονται ἐν συνόλῳ 17 χειρόγραφα. Ἕτερον χειρόγραφον (ἐσταχωμένον τεῦχος ἱστορικῶν σημειωμάτων τοῦ Μυστακίδου) περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου, Τὰ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Β. Μυστακίδου κατάλοιπα αὐτοῦ, ΕΕΒΣ, τ. ΙΕʹ (1939), σ. 352, σημ. 1.

2. ΕΕΒΣ, τ. ΙΕʹ (1939), σσ. 352 - 404, τ. ΙϚʹ (1940), σσ. 160 - 210).

3. Αὐτόθι, τ. ΙϚʹ, σ. 209.

Μουσείῳ ἐν Topkapı τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μικρᾶς ἀλλὰ πολυτίμου ταύτης συλλογῆς ἑλληνικῶν, λατινικῶν κ. ἄ. χειρογράφων, ἡ ὁποία ἀπετέλει τμῆμα τῆς βιβλιοθήκης τῶν Τούρκων σουλτάνων καὶ ἐπλουτίζετο κατὰ καιροὺς διὰ τῆς προσθήκης χειρογράφων παντοδαπῆς προελεύσεως, ἔχει διαλάβει διὰ μακρῶν ὁ E. Jacobs[1]. Ἐκ τῶν δημοσιευθεισῶν περιγραφῶν τῶν μὴ τουρκικῶν, καὶ δὴ τῶν ἑλληνικῶν, χειρογράφων τῆς συλλογῆς τοῦ Σεραγίου, τελευταία καὶ πληρεστέρα εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ A. Deissmann[2]. Τὸ πρόβλημα, πῶς περιῆλθον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Μυστακίδου καὶ εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν καταλοίπων του φύλλα ἑλληνικῶν κωδίκων τοῦ Σεραγίου, δὲν εἶναι δυσεπίλυτον. Ὡς γράφει ὁ Σοφοκλῆς Χουδαβερδόγλου-Θεόδοτος, ὁ Μυστακίδης «κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1896 ἐκλήθη τηλεγραφικῶς ὑπὸ τοῦ Χαμδῆ βέη ὅπως ἀναλάβῃ ὁριστικὴν θέσιν συντηρητοῦ ἐν τῷ Μουσείῳ, ἣν ἐτήρησε μέχρι τοῦ 1922, ὡς ἐπιμελητὴς τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ βιβλιοφύλαξ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, διευθετήσας καὶ διευθύνας ἰδίᾳ τὴν βιβλιοθήκην αὐτοῦ. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1927 παρῃτήθη ὅπως μετοικήσῃ καὶ ἐγκατασταθῇ εἰς Θεσσαλονίκην»[3]. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὰ φύλλα τοῦ φακέλου 495 ἦσαν λυτὰ καὶ ὁ Μυστακίδης, ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς διευθυντοῦ τῆς βιβλιοθήκης, παρέλαβε ταῦτα κατ᾽ οἶκον διὰ νὰ τὰ μελετήσῃ ἀνετώτερον, νὰ προσδιορίσῃ τὸ περιεχόμενόν των καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ τὰ ἐπανεντάξῃ ἕκαστον ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει ἐντὸς τῶν κωδίκων ἐκ τῶν ὁποίων ἐλήφθησαν. Φαίνεται ὅτι ὁ Μυστακίδης, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων ἦτο ἰδιαιτέρως προσφιλής[4], μετὰ τὴν διευθέτησιν τῆς βιβλιοθήκης ἐσκόπευε νὰ συντάξῃ ἢ εἶχεν ἀρχίσει νὰ συντάσσῃ κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Περὶ τούτου ὑπάρχουν ἐνδείξεις τινὲς (βλ. κατωτέρω) καὶ ὡς μέρος τῆς προεργασίας διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ καταλόγου τούτου δυνάμεθα ἴσως νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν μεταφορὰν τῶν φύλλων

1. E. Jacobs, Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel, I, Heidelberg 1919 (Sitzungberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Jahrhang 1919, 21. Abhandlung).

2. D. Adolf Deissmann, Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul, Berlin und Leipzig 1933, ὅπου καὶ πᾶσα ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

3. Σοφοκλέους Ἀβρ. Χουδαβερδόγλου Θεοδότου τοῦ Τυανέως, Βασίλειος Ἀθ. Μυστακίδης, Ἄρχων Διδάσκαλος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Ἐθνικὸς Σύμβουλος, Καθηγητὴς τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (1859-1933). Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὸ μνημόσυνον τὸ τελεσθὲν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῇ Φεβρουαρίου 1938, Ἀθήνησι 1938, σ. 10.

4. Μέγα μέρος τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του βασίζεται ἐπὶ τῆς μελέτης χειρογράφων. Βλ. Χ. Πατρινέλλη, Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων Β. Α. Μυστακίδου (1859-1933), ΕΕΒΣ, τ. ΛΓ´ (1964), σσ. 124-137.

ἔξω τοῦ Μουσείου. Ἐπηκολούθησαν καιροὶ χαλεποὶ καί, ὡς φαίνεται, ἐξ αἰτίας τῶν ἀναστατώσεων τῆς ἐποχῆς ὁ Μυστακίδης ἐλησμόνησεν ἢ παρέλειψεν ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ ἀφαιρεθέντα φύλλα εἰς τὸ Μουσεῖον.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, οἱ τρεῖς μόνον ἐκ τῶν τεσσάρων κωδίκων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀφῃρέθησαν τὰ φύλλα τοῦ φακέλου 495, εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθοῦν μετὰ βεβαιότητος πρὸς κώδικας τοῦ Σεραγίου. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ ὡς ἀνῆκον εἴς τινα τῶν ὑπὸ τοῦ Deissmann περιγραφομένων κωδίκων χαρτῷον μονόφυλλον ἐκ συναξαρίου τοῦ ΙΓ' ἢ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Περὶ τοῦ μονοφύλλου τούτου ὡς καὶ περὶ τῶν φύλλων τῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ παρὰ Deissmann ὑπ' ἀριθμὸν 40 συμμείκτου κώδικος καὶ περιλαμβανόντων τμῆμα τῶν Ὑπομνημάτων τοῦ Θέωνος εἰς τὸν Πτολεμαῖον [1], δὲν θὰ γίνῃ περαιτέρω λόγος, δεδομένου ὅτι περὶ ἀμφοτέρων πρόκειται νὰ διαλάβῃ ἐν καιρῷ ὁ συνάδελφος κ. Νικόλαος Λιβαδάρας.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ τῶν φύλλων τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου, περὶ τῶν ὁποίων θὰ διαλάβωμεν κατωτέρω ἐν ἐκτάσει, ἐν τῷ φακέλῳ 495 εὑρίσκονται τρία περγαμηνὰ φύλλα ἐξόχως κεκαλλιγραφημένα μετὰ κομψῶν ἐρυθρογράφων ἀρχικῶν, ἓν δίφυλλον καὶ ἓν μονόφυλλον, εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον ἀπετέλει ἐξωτερικὸν δίφυλλον τετραδίου καὶ περιέχει τοὺς Ψαλμοὺς ΚΕ' (ΚϚ'), 8 *(οἶκον σου)* — ΚϚ' (ΚΖ'), 3 *(ἐὰν ἐπαναστῇ ἐπ' ἐ⟨μὲ⟩)* τὸ ἀριστερόν, τὸ δὲ δεξιὸν τοὺς Ψαλμοὺς ΚΖ' (ΚΗ'), 1 *(⟨ὁ⟩μοιωθήσομαι)* — 7 *(καὶ ὑ⟨περασπιστής⟩)*. Τὸ μονόφυλλον εἶναι γεγραμμένον διὰ τῆς αὐτῆς καλλιγράφου χειρὸς καὶ ἀσφαλῶς ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα. Περιέχει τμῆμα τῆς Προσευχῆς Ἀζαρίου καὶ τοῦ Ὕμνου τῶν Τριῶν, ἀρχόμενον: *«Εὐλογεῖτε ὕδατα»* (Δανιήλ, (Γ), 37) καὶ τελευτῶν: *«Ὅσιοι καὶ ταπεινοὶ»* (αὐτόθι, 64). Ἐπὶ τοῦ verso τοῦ μονοφύλλου ἐν τῇ ἄνω ᾤᾳ ἔχει ἐπικολληθῇ τεμάχιον χάρτου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει, γεγραμμένη διὰ χειρὸς τοῦ Μυστακίδου, βραχεῖα περιγραφὴ τῶν ἐν συνεχείᾳ τοῦ φύλλου τούτου περιεχομένων τοῦ κώδικος. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ χάρτου φέρεται ἡ σημείωσις: *1923/Ὀκτώβρ.* Τὰ σημειώματα ταῦτα τοῦ Μυστακίδου ἐνισχύουν τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν ὑπόθεσιν ὅτι οὗτος ἐσκόπευε νὰ συντάξῃ λεπτομερῆ κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μουσείου. Ἡ ἀναγραφομένη χρονολογία ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ Μυστακίδου ἐκ τῆς διευθύνσεως τῆς βιβλιοθήκης (1922) [2].

---

1. A. Deissmann, ἔνθ' ἀν., σσ. 74 - 78 καὶ κυρίως 76 - 77.

2. Ὡς ἀναφέρει ὁ Χουδαβερδόγλου (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 260). Περαιτέρω ὅμως οὗτος γράφει ὅτι ὁ Μυστακίδης παρῃτήθη κατ' Ἰούνιον τοῦ 1927.

Τὰ ἀνωτέρω φύλλα ἀναμφιβόλως ἀνῆκον εἰς τὸν παρὰ Deissmann ὑπ' ἀριθμὸν 118 περγαμηνὸν κώδικα (ΙΒ' - ΙΓ' αἰῶνος, ἢ ΙΒ' αἰῶνος κατὰ Βέην) περιέχοντα τοὺς Ψαλμοὺς ΛΓ' (ΛΔ') — ΡΜΕ' (ΡΜϚ'), 9, καὶ ἄλλα κείμενα, ὁ ὁποῖος μετηνέχθη ἐκ τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Σεραγίου ἐν ἔτει 1929[1]. Ἡ μικρὰ διαφορὰ ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις (34,2 × 27,1 ἀντὶ 35,7 × 28,2, ὡς παρὰ Deissmann) δύναται, ὑποθέτομεν, νὰ ἑρμηνευθῇ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Deissmann ἐμέτρησεν ἴσως τὰς διαστάσεις τῆς σταχώσεως ἢ τὰς μεγίστας διαστάσεις τῶν περγαμηνῶν φύλλων. Τὰ παρὰ Μυστακίδῃ φύλλα ἐλήφθησαν τὸ μὲν δίφυλλον ἐκ τῆς ἀρχῆς, τὸ δὲ μονόφυλλον πιθανώτατα ἐκ τοῦ τέλους τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖον παρὰ Deissmann περιγράφεται ὡς ἐλλιπές[2].

Τὰ ἐκ τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου φύλλα τοῦ φακέλου 495 ἀνήκουν εἰς τὸν παρὰ Deissmann ὑπ' ἀριθμὸν 37 χαρτῷον κώδικα. Περὶ τούτου οὐδεμία χωρεῖ ἀμφιβολία. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος 37 τοῦ Σεραγίου καὶ αἱ διαστάσεις του (23,3 × 15,6) ἀντιστοιχοῦν ἐπακριβῶς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὰς διαστάσεις τῶν παρὰ Μυστακίδῃ φύλλων. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἔφερε παλαιότερον τὸν τουρκικὸν ἀριθμὸν 3, ἀκολούθως δὲ τὸν ἀραβικὸν ἀριθμὸν 4 (alt.), ἐμνημονεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ A. D. Mordtmann, ὁ ὁποῖος τὸ περιγράφει ὡς «Historia universalis (byzantinisches geschichtwerk)»[3]. Ἀκολούθως τὸ χειρόγραφον περιεγράφη πληρέστερον ὑπὸ τοῦ Fr. Blass, ὁ ὁποῖος ἐσημείωσεν ὅτι ὁ κῶδιξ εἶναι ἀκέφαλος καὶ κολοβός[4], εἶτα δὲ ἔτι πληρέστερον ὑπὸ T. Ebersolt, ὁ ὁποῖος ἐχρονολόγησε τὸ χειρόγραφον εἰς τοὺς ΙΔ' - ΙΕ' αἰῶνας, ἐσημείωσε πῶς ἄρχεται καὶ πῶς τελευτᾷ καὶ προσεπάθησεν, οὐχὶ ἐπιτυχῶς, νὰ ταυτίσῃ τὸ περιεχόμενόν του[5]. Ὁ Deissmann χρονολογεῖ τὸν κώδικα, κατὰ γνώμην τοῦ Ν. Βέη, εἰς τὸ τέλος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ταυτίζει δὲ μετὰ βεβαιότητος τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ πρὸς τὴν χρονογραφίαν Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ. Τὴν ταύτισιν ταύτην

---

1. A. Deissmann, ἔνθ' ἀν., σ. 129.
2. Αὐτόθι, σ. 73.
3. (A. D. Mordtmann), Verzeichniss der handschriften in der bibliothek sr. maj. des sultans, Philologus, τ. IX (1854), σ. 583, ἀρ. 19.
4. Fr. Blass, Die griechischen und lateinischen Handschrifien im Alten Serail zu Konstantinopel, Hermes, τ. 23 (1888), σ. 225, ἀρ. 37: «Quartband; Papier. Späte Schrift. Geschichte der römischen und byzantinischen Kaiser. Links oben beschädigt; Anfang und Schluss fehlen».
5. T. Ebersolt, Mission archéologique de Constantinople, Paris 1921, σσ. 56 - 57, ἀρ. 4. Ὁ Ebersolt παραπέμπει, προκειμένου περὶ τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ κώδικος, εἰς «Symeon Magister, De Michaele et Theodora 48, éd. Bonn, p. 684», δηλ. εἰς τὸν Ψευδοσυμεῶνα.

ὀφείλει, ὡς γράφει, εἰς τὸν Paul Maas, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπέδειξε φωτογραφίας σελίδων τινῶν τοῦ χειρογράφου. Τέλος, τὸ χειρόγραφον μνημονεύεται ὡς περιέχον τὴν χρονογραφίαν Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ ὑπὸ τοῦ G. Moravcsik καὶ τῆς M. E. Colonna[1].

Ἡ ταύτισις τῆς ἐν τῷ κώδικι 37 τοῦ Σεραγίου ἀκεφάλου χρονογραφίας πρὸς τὴν χρονογραφίαν τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐπιτυχής, ἐξ ὅσων τοὐλάχιστον εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθοῦν ἐκ τῶν παρὰ Μυστακίδη φύλλων τοῦ κώδικος. Ἡ ἀπόδοσις εἰς Λέοντα τὸν Γραμματικὸν τῆς ἐκ τοῦ Paris. Gr. 1711 ἐκδεδομένης χρονογραφίας τῶν ἐτῶν 813 - 948 ὀφείλεται εἰς τὸν πρῶτον ἐκδότην αὐτῆς Fr. Combefis (1655), ὁ ὁποῖος παρενόησε τὰ ἐν τῷ κολοφῶνι τοῦ χειρογράφου γραφόμενα: «*ἐτελειώθη ἡ τῶν νέων βασιλέων χρονογραφία πληρωθεῖσα παρὰ Λέοντος γραμματικοῦ, μηνὶ Ἰουλίῳ ὀγδόῃ, ἑορτῇ τοῦ ἁγίου μεγάλου μάρτυρος Προκοπίου, ἔτους ,ςφκα', ἰνδικτιῶνι ἑνδεκάτῃ*» (= 1013). Τοῦτο, ὡς γίνεται καταφανές, σημαίνει ὅτι ὁ γραμματικὸς Λέων συνεπλήρωσεν ἁπλῶς τὴν ἀντιγραφὴν τῆς χρονογραφίας τοῦ Paris. Gr. 1711 (ἡ ὁποία ἄλλως τε, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι πρωτότυπον ἔργον), δὲν εἶναι δὲ οὔτε συγγραφεύς, οὔτε διασκευαστὴς αὐτῆς[2]. Τὴν σύγχυσιν ἐπέτεινεν ὁ Im. Bekker, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Βόννης ἀνεδημοσίευσεν ὑπὸ τὸ ὄνομα Λέοντος Γραμματικοῦ τὸ ἀκέφαλον χρονικὸν τὸ ἐκδοθὲν μερικῶς (μέχρι τοῦ ἔτους 813, ἤτοι τοῦ τέλους τῆς βασιλείας Μιχαὴλ Α' τοῦ Ραγκαβὲ) ὑπὸ τοῦ J. A. Cramer ἐκ τοῦ Paris. Gr. 854[3], συνενώσας τοῦτο ἐν ἑνὶ τόμῳ καὶ εἰς συνεχὲς κείμενον μετὰ τοῦ ὑπὸ Combefis ἐκ τοῦ Paris. Gr. 1711 ἐκδεδομένου τμήματος[4], ὁρμώμενος ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι διὰ τὰ μετὰ τὸ ἔτος 813 τὸ κείμενον τοῦ Paris. Gr. 854 ἀπετέλει ἁπλῆν ἐπανάληψιν τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος. Σήμερον ὅμως γνωρίζομεν ὅτι τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο τμῆμα τοῦ Paris. Gr. 854 εἶναι πληρέστε-

---

1. G. Moravcsik, Byzantinoturcica, β' ἔκδοσις, τ. I, Berlin 1958, σσ. 270, 516. M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, Napoli 1956, σ. 70.

2. Ὁ K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 735, λέγει τὸν Λέοντα ἐκδότην τῆς χρονογραφίας. Ὁ V. Vasilievskij, Khronika Logotheta v slavjanskom i grečeskom, Viz. Vrem., τ. 2 (1895), σ. 133, θεωρεῖ ὅτι ὁ Λέων εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἱστορίας τῶν ἐτῶν 944 - 948 (ἡ παλαιοσλαβικὴ μετάφρασις τελευτᾷ εἰς τὸ ἔτος 944). Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται πιθανόν, δεδομένου ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου τελευτοῦν εἰς τὸ ἔτος 948, ὅτε, ἄλλως τε, εἶναι γνωστὸν ὅτι ἔζη ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης.

3. J. A. Cramer, Anecdota graeca e codicibus manuscriptis Bibliothecæ Regiae Parisiensis, τ. 2 (1839), σσ. 243 - 379.

4. Τὸ οὕτω συνηνωμένον κείμενον τῆς χρονογραφίας ἀνετυπώθη καὶ ἐν Migne, P.G., τ. 108, στ. 1037 - 1164.

ρον καὶ ἱκανῶς διάφορον τοῦ κειμένου τῆς χρονογραφίας Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ (ὡς συμβατικῶς θὰ ἀποκαλῆται ἐν τοῖς ἑξῆς, ὡς εἴθισται, ἡ χρονογραφία τοῦ Paris. Gr. 1711)[1], ἀνήκει δὲ εἰς ἑτέραν μορφὴν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου, τὴν σχετιζομένην πρὸς τὴν καλουμένην Ἐπιτομὴν Α[2].

Τόσον ἡ χρονογραφία Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ ὅσον καὶ ἡ ἐν Paris. Gr. 854 δὲν εἶναι πρωτότυπα ἔργα, ἀλλὰ πράγματι ἀποτελοῦν μορφὰς τῆς γνωστῆς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου. Δὲν εἶναι, βεβαίως, τοῦ παρόντος νὰ ἀσχοληθῶμεν λεπτομερέστερον μὲ τὸ πολύπλοκον θέμα τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς χρονογραφίας ταύτης, eines der verwickeltesten Probleme der byzantinischen Historiographie, ὡς τὸ χαρακτηρίζει ὁ Moravcsik[3]. Διὰ τὸν σκοπὸν ἐν τούτοις τοῦ παρόντος μελετήματος ἐπιβάλλεται νὰ συνοψισθοῦν ἐνταῦθα κεφαλαιώδη τινὰ σημεῖα.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν ἐκδόσεων τοῦ Combefis καὶ τοῦ Cramer, τὸ κείμενον τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου ἐξεδόθη ἐκ τοῦ Monac. Gr. 218 (11ου αἰ.) ὑπὸ τοῦ L. F. Tafel ἐπ' ὀνόματι Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ[4] (ὀρθότερον Μελιτηνῆς, ἤτοι μητροπολίτου Μελιτηνῆς)[5]. Ἑτέρα μορφὴ τῆς χρονογραφίας ὑπάρχει ἐν παλαιοσλαβικῇ μεταφράσει τοῦ ΙΔ' αἰῶνος[6]. Τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου παραδί-

---

1. S. Šestakov, Parižskaja rukopis khroniki Simeona Logotheta, Viz. Vrem., τ. 4 (1897), σσ. 167 - 183.

2. D. Serruys, Recherches sur l'Epitomé, Byz. Zeitschr., τ. 16 (1907), σ. 1 κ.ἑξ., ἰδίᾳ σ. 50.

3. G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., σ. 516. Ἐκτενὴς διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος καὶ πλήρης βιβλιογραφία εὕρηται ἐν τῷ μελετήματι τοῦ A. P. Każdan, Khronika Simeona Logofeta, Viz. Vrem., τ. 15 (1959), σσ. 125 - 143.

4. Theodosii Meliteni qui fertur Chronografia (Monumenta Saecularia, herausg von der Kön. Bayer. Akademie der Wissenschaften zur Feier ihrer Hundertjährigen Bestehens, III Classe, B. I), München 1859.

5. Ὁ Θεοδόσιος, ὁ ὁποῖος εἶναι πιθανώτατα ὁ διασκευαστὴς καὶ ἀντιγραφεὺς τῆς χρονογραφίας, ἐταυτίσθη ἐπιτυχῶς, ὡς πιστεύομεν, ὑπὸ τοῦ Vasilievskij πρὸς τὸν Μελιτίνης (sic) Θεόδωρον, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται ἐν τοῖς σχολίοις Ἰωάννου τοῦ Σικελιώτου εἰς τὸ Περὶ Ἰδεῶν τοῦ Ἑρμογένους (Bekker, Anecdota Graeca, τ. 3, σ. 465) (πρβλ. J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802 - 867), London 1912, σ. 456). Σημειωτέον ὅτι περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔργου (*«Εἰς τὴν κοσμοποιίαν ἐκ τῆς γενέσεως καὶ ἐξ ἄλλων ἱστορικῶν ἐφεξῆς συγαγωγὴ καὶ διαφόρων χρονικῶν Θεοδοσίου»*) ὁ Tafel (ἔνθ' ἀν., σ. 1) λέγει τὰ ἑξῆς: is libri Monacensis titulus, qnem fere evanidum recentior manus restituit, δὲν μνημονεύεται δὲ ἐν αὐτῇ ἡ προσηγορία *Μελιτηνοῦ* (ἢ *Μελιτηνῆς*). Ἡ προσηγορία αὕτη φέρεται ἐν συνεχείᾳ τῆς ἐπιγραφῆς (*τοῦ Μελιτίνου* (sic)) ἐν τοῖς καταλοίποις τοῦ Hardt (πρβλ. Tafel, ἔνθ' ἀν., σ. IX).

6. Ἐκδ. ὑπὸ V. Sreznevskij, Simeona Metafrasta i Logotheta opisanie mira, Πετρούπολις 1905 Ἡ παλαιοσλαβικὴ μετάφρασις εἶναι συγγενεστέρα πρὸς

δεται ἐπίσης ἔν τισι χειρογράφοις τοῦ χρονικοῦ Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ, ὡς συνέχεια τῆς διακοπτομένης εἰς τὰ ἔτη 842-843 ἱστορικῆς ἀφηγήσεως τοῦ χρονικοῦ τούτου, μέχρι τοῦ ἔτους 948 (εἴς τινας περιπτώσεις καὶ περαιτέρω). Ἐν ἄλλοις χειρογράφοις γίνεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 813 ἀνάμειξις τοῦ πτωχοτάτου εἰς εἰδήσεις χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου μετὰ τοῦ τμήματος τῶν ἐτῶν 813-843 τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου. Τῶν συνεχειῶν τούτων τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου (Georgius Continuatus) ἔχομεν δύο κυρίως ἐκδόσεις: α) τὴν ὑπὸ τοῦ Fr. Combefis παρασκευασθεῖσαν ἀλλὰ μετὰ θάνατον αὐτοῦ δημοσιευθεῖσαν ἐπιμελείᾳ τοῦ S. Mabre-Cramoisy ἔκδοσιν τοῦ περιέχοντος τὴν ἱστορίαν τῶν ἐτῶν 813-948 τμήματος τοῦ κώδικος Paris. Gr. 1708 (16ου αἰ.) εἰς τὸν τόμον τῶν Scriptores post Theophanem τῆς Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου (1685) ὑπὸ τὸ ὄνομα Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ (ἡ ἔκδοσις αὕτη ἀνετυπώθη ὑπὸ τοῦ Im. Bekker ἐν τῷ τόμῳ τῶν μετὰ τὸν Θεοφάνην τῆς σειρᾶς τῆς Βόννης), καὶ β) τὴν ἐκ τοῦ Mosqu. Gr. 251 (τοῦ ἔτους 1152) ἔκδοσιν τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου ὁμοῦ μετὰ τῆς συνεχείας του ὑπὸ Ed. de Muralt[2]. Ὁ Muralt ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι παραθέτει τὰς παραλλασσούσας γραφὰς οὐ μόνον τοῦ Λέοντος Γραμματικοῦ, τοῦ Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ καὶ τοῦ Georgius Continuatus τοῦ Combefis, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ψευδοσυμεῶνος[3], ἔτι δὲ καὶ ἄλλων τινῶν χειρογράφων, ἰδίᾳ τοῦ Marc. Gr. 608 (15ου αἰ.) καὶ τῶν Vat. Gr. 154 καὶ 153 (13ου αἰ.)[4]. Ἐν τοῖς πλείστοις τῶν χειρογράφων τῆς συνεχείας τοῦ Γεωργίου δηλοῦται σαφῶς ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου εἰς τὴν χρονογραφίαν τοῦ Λογοθέτου. Οὕτω π.χ. ἐν τῷ Mosqu. 251 μετὰ τὸ τέλος τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου ὑπάρχει

τὸν Λέοντα τὸν Γραμματικὸν ἢ πρὸς τὸν Θεοδόσιον (βλ. V. Sreznevskij, ἔνθ' ἀν., σ. XI κ ἑξ., ὅπου πλείονα), σχετίζεται ὅμως στενώτερον πρὸς τὴν ὁμάδα τῶν χειρογράφων Marc. Gr. 608, Vindob. hist. Gr. Suppl. 37 (βλ. C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Logotheten, Byz. Zeitschr., τ. 10 (1901), σ. 86).

1. Βλ. G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., σσ. 270-271.

2. Ed. de Muralt, Georgii monachi, dicti Hamartoli, chronicon ab orbe condito ad annum p. Chr. 842 et a diversis scriptoribus usque ad annum 1143 continuatum, Πετρούπολις 1859. Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἀνετυπώθη ἐν Migne, P.G., τ. 110.

3. Ὁ ὁποῖος ἐνιαχοῦ παραλαμβάνει αὐτολεξεὶ ἐκ τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου (πρβλ. F. Hirsch, Byzantinische Studien, Leipzig 1876, σσ. 313-324). Ἐκ τῆς χρονογραφίας παραλαμβάνουν ἐπίσης ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὁ Κεδρηνός, ὁ Ζωναρᾶς καὶ ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης.

4. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου κώδικος, ἐν τῷ ὁποίῳ παραδίδεται διασκευὴ τῆς χρονογραφίας ἐπὶ τὸ ἀττικώτερον, ἐβασίσθη ἡ ἔκδοσις τοῦ V. M. Istrin, Khronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevod, τ. II, Πετρούπολις 1922, σσ. 1-65. Τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ἀθηνῶν.

ἡ σημείωσις *«ἕως ὧδε τὰ χρονικὰ Γεωργίου· ἀπὸ τῶν ὧδε μόνον τοῦ Λογοθέτου»* [1], ἐν τέλει δὲ τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου ἡ σημείωσις *«δόξα τῷ Θεῷ πάντων ἕνεκα. ἀμήν. τετέλεσται καὶ τὰ τοῦ Λογοθέτου»* [2]. Ὁ φερόμενος ὡς συγγραφεὺς τῆς χρονογραφίας εἶναι βεβαίως ὁ Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης, ὁ γνωστότατος ὡς Μεταφραστής [3], τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναφέρεται ἐν τῷ τίτλῳ τῆς χρονογραφίας ἐν πολλοῖς χειρογράφοις: *«Εἰς τὴν κοσμοποιίαν ἐκ τῆς γενέσεως καὶ χρονικὸν ἐφεξῆς συλλεγὲν παρὰ Συμεὼν μαγίστρου καὶ λογοθέτου ἐκ διαφόρων χρονικῶν τε καὶ ἐξηγήσεων»*, ἢ παραπλησίως [4]. Τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέως τῆς χρονογραφίας λογοθέτου Συμεῶνος πρὸς τὸν Μεταφραστὴν ὑπεστήριξε πειστικώτατα ὁ V. Vasilievskij [5], φαίνεται δὲ αὕτη πλέον ἢ πιθανή [6]. Τὸ ἔργον, ἄλλως τε, τῆς συναγωγῆς εἰς ἓν ἐκ διαφόρων πηγῶν συναρμόζεται πρὸς ὅ,τι εἶναι γνωστὸν περὶ τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Συμεῶνος.

Ἡ διερεύνησις τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου, καθὼς καὶ ἡ ἐξακρίβωσις τῶν πηγῶν αὐτοῦ προσείλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν, ἐκ τῶν σχετικῶν δὲ μελετημάτων μνημονευτέον τὸ τοῦ E. Patzig, ὁ ὁποῖος ἐξήτασε τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐκδεδομένων παραλλαγῶν καὶ ἐχώρισε τὰς παραλλαγὰς ταύτας εἰς δύο διακεκριμένας ἀλλήλων ἐκδόσεις (Redaktion) [7]. Ἡ ἔρευνα ἐτέθη ἐπὶ ὀρθοτέρας

1. Ed. de Muralt, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 721.

2 Αὐτόθι, σ. 851. Περὶ τῶν σημειώσεων τούτων ἐν ἄλλοις χειρογράφοις βλ. F. Hirsch, ἔνθ' ἀν., σ. 3 καὶ σημ. 2, σ. 51, σημ. 3, καὶ C. de Boor, Die Chronik des Logotheten, Byz. Zeitschr., τ. 6 (1897), σ. 234 κ.ἑξ., ἰδίᾳ σσ. 243-244 καὶ 247-248.

3. Περὶ τούτου βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν, ΕΕΒΣ, τ. ΚΓ' (1953), σσ. 113-138 (= Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σσ. 198-222).

4. Περὶ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης βλ. C. de Boor, Weiteres, ὡς ἀνωτ., σ. 86.

5. Βλ. V. Vasilievskij, O žizni i trudakh Simeona Metafrasta, Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1880, σσ. 379-437, καὶ Dva nadprobnykh stikhotvorenija Simeona Logotheta, Viz. Vrem., τ. 3 (1896), σσ. 574-578.

6. Αἱ ἐπιφυλάξεις ἐν προκειμένῳ τοῦ C. de Boor (Weiteres, ὡς ἀνωτ., σσ. 89-90) φαίνονται ὑπερβολικαὶ (πρβλ. J. B. Bury, The Treatise De administrando imperio, Byz. Zeitschr., τ. 15 (1908), σσ. 536-537 καὶ History of the Eastern Roman Empire, ὡς ἀνωτ., σ. 455). Ὁ C. de Boor θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι ὁ Συμεὼν συνέγραψε μόνον τὴν κοσμοποιίαν, παραδέχεται ὅμως ὅτι: Es kann somit keinem Zweifel unterliegen, dass die Byzantiner eine ziemlich summarisch abgefaste Weltchronik unter dem Namen des Symeons Logothetes kannten (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 89).

7. E. Patzig, Leo Grammaticus und seine Sippe, Byz. Zeitschr., τ. 3 (1894), σσ. 470-497.

βάσεως ἐπεκταθεῖσα εἰς τὸν χῶρον τῆς χειρογράφου παραδόσεως διὰ τῶν μελετημάτων τοῦ S. Šestakov, ἐρευνήσαντος νέα χειρόγραφα τῆς χρονογραφίας[1], ἰδίᾳ δὲ τοῦ C. de Boor, ὁ ὁποῖος ἐξήτασεν ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν σωζομένων χειρογράφων[2]. Παρὰ ταῦτα ἀπομένει εἰσέτι νὰ γίνουν πολλά, κυρίως δὲ νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερέστερον ἡ χειρόγραφος παράδοσις καὶ νὰ προσδιορισθοῦν ἀκριβέστερον αἱ μεταξὺ τῶν σωζομένων χειρογράφων σχέσεις. Μόνον τοιαύτη διεξοδικὴ ἔρευνα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβάλῃ τάξιν εἰς τὸ ἐπικρατοῦν χάος καὶ νὰ καταστήσῃ ἐφικτὴν τὴν ἔκδοσιν τοῦ γνησίου κειμένου τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου ἤ, ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀδύνατον[3], τῶν κυριωτέρων διασκευῶν αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι ἐνίοτε περιέχουν πολυτίμους προσθήκας περὶ προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων.

Ἂς ἐπανέλθωμεν ὅμως εἰς τὰ παρὰ Μυστακίδῃ τρία φύλλα τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου. Τὸ κείμενον τῶν φύλλων 1 καὶ 2 ἄρχεται ἐν τῷ recto τοῦ πρώτου διὰ τῶν λέξεων *«ὁ δὲ βασιλεύς»*, τελευτᾷ δὲ ἐν τῷ verso τοῦ δευτέρου εἰς τὰς λέξεις *«κατελθὼν εἰς τὴν»* (= Λέων Γραμμ., 240,16 - 244,8 = Θεοδ. Μελιτ., 168,13 - 170,26 = Συνεχ. Γεωργίου Combefis, 826,15 - 830,6 = Συνεχ. Γεωργίου Muralt, σσ. 739 - 740). Τὸ φύλλον 3 ἄρχεται διὰ τῶν λέξεων *«κρατήσαντες οἱ μετὰ Ἰωάννου»* καὶ τελευτᾷ εἰς τὰς λέξεις *«μᾶλλον δὲ προδοσία»* (= Λέων Γραμμ., 273,9 - 274,18 = Θεοδ. Μελιτ., 191,2 - 192,5 = Συνεχ. Γεωργίου Combefis, 859,11 - 860,21 = Συνεχ. Γεωργίου Muralt, σσ. 778 - 780). Τὰ φύλλα σώζονται εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν. Ὁ χάρτος ἔχει σχισθῆ κατὰ τόπους καὶ φέρει κηλῖδας ἐξ ὑγρασίας. Τὸ κείμενον εἶναι γεγραμμένον εὐκρινῶς διὰ φαιᾶς μελάνης εἰς 20 - 23 στίχους κατὰ σελίδα (γεγραμμένη ἐπιφάνεια: 9,8 - 10,4 × 16,3 - 17 ἑκ.). Λόγῳ τῆς εὐρύτητος τῶν ἀφεθέντων περιθωρίων τὸ κείμενον ἔχει ὑποστῆ ἐλαχίστας φθοράς, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἄνω ᾤαν, ὅπου ὁ χάρτης ἔχει ἀποθρυβῆ[4]. Ὁ γραφεὺς ἐσημείωσεν ἐν τῇ ᾤᾳ δι' ἐρυθρᾶς μελάνης *«θαυμάσιον»*, παραπλεύρως τῆς περιγραφῆς τῆς καταβυθίσεως τοῦ ἐπιδραμόντος ρωσικοῦ στόλου ἕνεκα τρικυμίας θαυμασίως προκληθείσης διὰ τῆς ἐμβαπτίσεως τοῦ ὠμοφορίου τῆς Θεοτόκου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' καὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου

---

1. S. Šestakov, Parižskaja rukopis, ὡς ἀνωτ., καὶ O rukopisjakh Simeona Logotheta, Viz. Vrem., τ. 5 (1898), σσ. 19 - 62.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 264, σημ. 6 καὶ σ. 266, σημ. 2.

3. Πρβλ. C. de Boor, Weiteres, ὡς ἀνωτ., σ. 88: Wir mussen somit sagen, dass in keiner der griechischen Handschriften die Chronik Symeons uns in ihrer ursprünglichen Gestalt erhalten ist.

4. Δὲν δύνανται νὰ ἀναγνωσθοῦν αἱ λέξεις *«ἀπέστειλεν ἐν»* (Λέων Γραμμ., 242,10), *«τὸν»* (243,11) (διακρίνεται μόνον τμῆμα τῆς καθέτου κεραίας τοῦ τ) καὶ *«(συντηρ)εῖν ἑαυτὸν»* (243,11).

(Λέων Γραμμ., 241,6-12). Ἐπίσης δι' ἐρυθρᾶς μελάνης σημειοῦται ἐν τῇ ᾤᾳ *«τὸν ἅγιον λάζαρον»*, παραπλεύρως τῆς περιγραφῆς τῆς ἀνεγέρσεως ναοῦ τοῦ ἁγίου Λαζάρου ὑπὸ Λέοντος τοῦ Ϛ' (Λέων Γραμμ., 274,9-13). Αἱ σημειώσεις αὗται ὑπῆρχον, ὡς φαίνεται, καὶ ἐν τῷ ἀντιβόλῳ, μία δ' ἐξ αὐτῶν γεγραμμένη ἐρυθροῖς γράμμασιν εἰσήχθη καὶ εἰς τὸ κείμενον: *«οὐαὶ τοὺς ἐπιόρκους»*, παρεμβαλλομένη μεταξὺ τῶν λέξεων *«ταξειδίω»* καὶ *«φανερῶς»* (Λέων Γραμμ., 243,21), ἀναφερομένη δὲ εἰς τὴν ἀθέτησιν τῶν γραπτῶν καὶ ἐνόρκων διαβεβαιώσεων Μιχαὴλ τοῦ Γ' καὶ Βασιλείου, τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορος, πρὸς τὸν καίσαρα Βάρδαν. Ἐρυθροῖς γράμμασιν εἶναι ἐπίσης γεγραμμέναι αἱ λέξεις *«διακόσια»* (241,3), *«ἡ δημητριὰς»* (274,1) καὶ ὁλόκληρος ὁ στίχος *«τὸ ταυρομένιον ὑπὸ τῶν ἄφρων τῇ ἀμελείᾳ»* (274,17-18).

Τὰ φύλλα οὐδεμίαν ἀρίθμησιν φέρουν. Σώζεται μόνον ὁ ἐμφαίνων τὴν ἀρίθμησιν τῶν τετραδίων ἀριθμὸς *«κα'»* ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ τοῦ πρώτου φύλλου. Τὰ φύλλα 1 καὶ 2 εἶναι κεχωρισμένα ἀλλήλων καὶ πιθανώτατα δὲν ἀπετέλουν δισσόν, ἀλλ' ἦσαν ἀντιστοίχως τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον φύλλον τοῦ 21ου τετραδίου. Ἐκ τῶν περιγραφῶν τοῦ Ebersolt καὶ τοῦ Deissmann γνωρίζομεν ὅτι ὁ ἀκέφαλος καὶ κολοβὸς κῶδιξ 37 τοῦ Σεραγίου σύγκειται ἐξ 146 φύλλων. Ὁ Ebersolt ἀναφέρει τὴν ἀρχὴν τοῦ f. 1: *«Πάλιν ἐν τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ* κλπ.»[1]. Τὸ τμῆμα τοῦτο καὶ μέχρι τοῦ f. 10v δὲν ἀνευρίσκεται ἐν τῷ ἀκεφάλῳ Paris. Gr. 854 (ἔκδ. Cramer), σώζεται ὅμως ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ[2]. Συνάγεται λοιπὸν ἀσφαλῶς ὅτι ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ κώδικος τοῦ Σεραγίου ἐλάχιστα φύλλα ἔχουν ἐκπέσει. Ὁ κῶδιξ τελευτᾷ ἐν f. 146v εἰς τὰς λέξεις *«καὶ ἀπογνοὺς ἐκαθ⟨έσθη⟩»*[3] (= Λέων Γραμμ., 251,1), ἤτοι εἰς τὸ μέσον τῆς ἐξιστορήσεως τῆς δολοφονίας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ'. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται ὅτι τὰ φύλλα 1-2 ἀνῆκον εἰς τὸ τετράδιον τὸ ἀμέσως προηγούμενον τοῦ νῦν τελευταίου σωζομένου τετραδίου τοῦ κώδικος. Προβλήματα δημιουργεῖ τὸ φύλλον 3, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξιστοροῦνται συμβάντα τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ϛ'. Μεταξὺ τοῦ φύλλου τούτου καὶ τοῦ φύλλου 146 τοῦ κώδικος πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐξέπεσε μέγας ἀριθμὸς φύλλων, ἤτοι τὸ τμῆμα τῆς χρονογραφίας τὸ περιέχον τὴν ἐξιστόρησιν ὁλοκλήρου τῆς βασιλείας Βασιλείου τοῦ Α' καὶ τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ϛ'. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου πιθανὸν νὰ ἔχῃ ταραχθῆ ἡ σειρὰ τῶν τετραδίων τοῦ κώδικος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀστάχωτος, καὶ ἡ σημερινὴ ἀρίθμησις τῶν φύλλων νὰ μὴ ἀντιπροσωπεύῃ τὴν πραγματικὴν τάξιν τῶν σωζομένων τετραδίων[4]. Τὸ ζήτημα τοῦτο δύναται εὐκόλως νὰ λυθῇ διὰ τῆς ἐξετάσεως τοῦ κώδικος.

1. T. Ebersolt, ἔνθ' ἀν., σ. 56.
2. A. Deissmann, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73.
3. T. Ebersolt, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 57.
4. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὁδηγεῖ καὶ τὸ ὑποστηριχθὲν ἀνωτέρω ὅτι τὸ φερό-

Δεδομένου ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦ Σεραγίου οὐδόλως ἔχει μέχρι τοῦδε ἐρευνηθῆ, ἐκρίναμεν σκόπιμον καὶ χρήσιμον τὴν σύγκρισιν τοῦ κειμένου τῶν 3 φύλλων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν γνωστῶν μορφῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου. Ἡ ἀντιβολὴ ἐγένετο πρὸς τὰς ἐκδόσεις Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ (= Λ), Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ (= Θ), Συνεχείας Γεωργίου ἐκδ. Muralt (= Μ) καὶ ἐκδ. Combefis (= Γ). Ἐσημειώθησαν ἐπίσης ἐνδεικτικαί τινες γραφαὶ τοῦ Ψευδοσυμεῶνος (= Σ) καὶ τοῦ Vat. Gr. 153 (ἐκ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Muralt) (= Β), οἱ ὁποῖοι ἀντλοῦν εὐθέως ἐκ τῆς χρονογραφίας, ἀλλὰ παραφράζουν ἐν πολλοῖς τὸ κείμενον αὐτῆς. Ἐσημειώθησαν, τέλος, γραφαί τινες γενόμεναι γνωσταὶ ἐκ μερικῆς σποραδικῆς ἀντιβολῆς τῶν κωδίκων Paris. Gr. 854 (= P)[1], Vat. Gr. 1807 (= B1)[2] καὶ Vindob. hist. Gr. 37 (= V)[3]. Παρετέθησαν πᾶσαι αἱ παραλλάσσουσαι γραφαί, πλὴν τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων[4]. Ἡ παραπομπὴ γίνεται εἰς τὰς σελίδας καὶ τοὺς στίχους τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Βόννης, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη εἶναι ἡ πλέον προσιτή, τὸ κείμενον δὲ αὐτῆς βασίζεται ἐπὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν σωζομένων χειρογράφων τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου:

240,16 : *ἐξεστράτευσεν* Κ : *ἐξεστράτευσε* ΘΜΓ : *ἐπεστράτευσεν* Λ : *ἐστράτευσεν* Β

240,17 : *ταύτῃ* (=-η) ΚΛΘ : *ταύτην* ΜΓ, *ἔπαρχον* Κ : *ὕπαρχον* ΛΘΜΓΒΣ

240,18 : *οὐδὲν* ΚΛΘ : *μηδὲν* ΜΓ

240,19 : *εἶχε* ΚΘ : *εἶχεν* ΛΜΓ, *κατεργασαμένου* ΚΛΘ : *ἐργασαμένου* ΜΓ

240,20 : *γεγενημένου δὲ* Κ : *γεγενημένου* Μ : *γεγενημένους* ΛΘΓ, *τὸν Μαυροπόταμον* ΚΘΜΓ : *τὸν Μαῦρον ποταμὸν* Λ : *τὸ Μαυροπόταμον* ΒΒ$_1$Σ

240,21 : *ἐπεσχέθη* ΚΛΘΒ : *μετεσχέθη* ΜΓ

240,21-22 : *καὶ ἐπὶ τῇ αἰτίᾳ δι᾽ ἣν ταύτην ὥδευσεν* Κ : *καὶ δι᾽ ἣν ταύτην ἀφῆκεν* ΛΘΜΓ

μενον ὡς τελευταῖον φύλλον τοῦ κώδικος (f. 146) πιθανώτατα ἀνήκει εἰς τὸ 22ον τετράδιον. Ἀλλὰ 22×4 = 88 καὶ τὰ σωζόμενα 146 φύλλα ἀπαρτίζουν 36 1/2 τετράδια (146 : 4).

1. S. Šestakov, Parižskaja rukopis, ὡς ἀνωτ., σ. 167.
2. S. Šestakov, O rukopisjakh, ὡς ἀνωτ., σ. 21.
3. Αὐτόθι, σσ. 37 - 38.
4. Ἡ ὀρθογραφία τοῦ κώδικος τοῦ Σεραγίου (ἐφεξῆς = K) εἶναι γενικῶς καλή. Ὀρθογραφικά τινα σφάλματα, ἐκτὸς τῶν σφαλμάτων τονισμοῦ καὶ χωρισμοῦ τῶν λέξεων, ἀπαντοῦν ἐνιαχοῦ, π.χ. *ὀλίγον* ἀντὶ *ὀλίγων* (241,11), *ὀξέως* ἀντὶ *ὀξέος* (241,14), *ἐζηλωτύπησαι* (242,4), *παλακή*, *πρωτέραν* (242,9), *κρίτης* (243,9), *προσωκοιώσατο* (273,21), *ἀνακομήσας* (274,14). Ἄλλα σφάλματα ὀφειλόμενα εἰς ἀβλεψίαν ἢ παρανάγνωσιν ἢ παραλείψεις λόγῳ ὁμοιοτελεύτου παρατιθενται κατωτέρω ἐν τῇ ἀντιβολῇ τοῦ κειμένου.

241,1 : *ἔνδοθεν γενέσθαι τοῦ Ἱεροῦ* ΚΘ : *ἔνδον τοῦ Ἱεροῦ* Λ : *ἔνδον τοῦ Ἱεροῦ γενέσθαι* ΜΓ : *ἔνδοθε τοῦ Ἱεροῦ (γεγονότες)* Β : *ἔνδοθεν τοῦ Ἱεροῦ (φθάσαντες)* Σ, *πολλὴν... φθορὰν* Κ : *πολὺν... φθόρον* ΛΘ : *πολὺν... φόνον* ΜΓΒΣ

241,3 : *διακόσια* ΚΛΘΓ : *σ'* Μ

241,4 : *ἐποίησαν* Κ (σφάλμα ἀντιγραφῆς ἕνεκα τοῦ προηγουμένου *ἔνδοθεν*) : *ἐνεποίησαν* ΛΘΜΓ, *ἴσχυσε* ΚΘΜΓ : *ἴσχυσεν* Λ : *ἐξίσχυσε* Β : *ἰσχύσαντος* Σ

241,6 : *παρεγένετο* ΚΘ : *παρεγένοντο* ΛΜΓ

241,7 : *ἐξιλεοῦνται* ΚΛΘ : *ἐξιλεοῦντο* ΜΓ, *εὐμενίζονται* ΚΘ : *ἐξευμενίζοντο* Γ : *εὐμενίζοντο* Μ : om. Λ

241,7-8 : *ἐξαγαγόντες τῆς Θεοτόκου* ΚΛΘ : *τῆς Θεοτόκου ἐξαγαγόντες* ΜΓ

241,8 : *ἄκρω* ΚΛΘB_1Μ (*ἄκρως* corr. Muralt) : *ἄκρως* Γ, *προσέβαψαν* ΚΘB_1ΜΓ : *προσέβαλον* Λ

241,9 : *ἐπιφορὰ* ΚΛΘΜ : *ἐπιφοραὶ* ΓΣ

241,10 : *ἐγεγόνασιν* Κ : *ἐγεγόνεισαν* ΛΘΣ : *ἐγένοντο* ΜΓ

241,11-12 : *ἐκπεφευγότων τὸν* ΚΘΜΓ : *ἐκπεφυγότων* Λ

241,14 : *ὡρολογεῖον* Κ : *ὡρολόγιον* ΛΘΜΓ

241,14-15 : *ἐκεῖσε* post *καθεζόμενος* om. Κ : *ἐκεῖσε Δαμιανὸς* Λ : *Δαμιανὸς ἐκεῖσε* ΘΜΓ

241,15 : *ὁ πατρίκιος καὶ παρακοιμώμενος* ΚΘΜ : *πατρίκιος ὁ καὶ παρακοιμώμενος* Γ : *πατρίκιος καὶ παρακοιμώμενος* Λ

241,16 : *τοῦτο* ΚΜΓ : *τοῦτον* ΛΘ

241,16-17 : *εἰσελθόντος δὲ* Κ : *καὶ εἰσελθόντος* ΛΘΜΓ

241,17 : *τὸν Χρυσοτρίκλινον* ΚΘΜΓ : *τὸ Χρυσοτρίκλινον* Λ

241,18 : *ἠρώτησεν* ΚΛ : *ἠρώτησε* ΘΜΓ

241,19-20 : *τῇ κελεύσει — μεγάλης* om. Γ

241,20 : *δὲ* ΚΛΘΜ : *δὴ* Γ : post *δὲ* add. *ὁ παρακοιμώμενος* ΚΘΜΓ

241,20-21 : *εἰς ὄνειδος ἐμοῦ* ΚΘΜΓ : *εἰς σὸν ὄνειδος* Λ

241,21 : *ἐνώπιον* ΚΘΜΓ : *ἐπὶ* Λ

242,1 : *παρευθὺ* ΚΘΜΓ : *παρευθὺς* Λ, *προστάσσει* ΚΛΘ : *προστάττει* ΜΓ

242,2 : *ἀποκεῖραι ἐκεῖσε* (*ἐκεῖσαι* Κ) *μοναχὸν* ΚΘB_1Ρ : *ἀποκεῖραι ἐκεῖσε καὶ ποιῆσαι μοναχὸν* Μ : *ἀποκεῖραι καὶ ποιῆσαι μοναχὸν* Γ : *ἀποκεῖραι πρῶτον* Λ

242,3 : *προστάξαι* (*προστάξει* Κ) *φρουρεῖσθαι* ΚΘΜΓ : *προσέταξε φρουρεῖσθαι* B_1 : *εἶναι ἐν φρουρᾷ* Λ

242,3-4 : *Βασίλειον πρωτοστράτορα παρακοιμώμενον* ΚΘ : ⟨*τὸν*⟩ (add. Combefis) *Βασίλειον πρωτοστάτορα παρακοιμώμενον* Λ (cf. Β) : *Βασίλειος ὁ πρωτοστράτωρ παρακοιμώμενος* ΜΓ

242,4 : post *δὲ* add. *ὁ* ΜΓ

242,6 : *ἐχώρισε δὲ Μιχαὴλ Βασίλειον* K : *ἐχώρισε δὲ Βασίλειον Μιχαὴλ* Θ : *ἐχώρισε Βασίλειον Μιχαὴλ* Λ : *ἐχώρισε Βασίλειον ὁ Μιχαὴλ* ΜΓ

242,7 : *γυναῖκα* ΚΘΜΓ : *γυναῖκαν* Λ, *Ἰγγιρίναν* ΚΛΘ : *Ἰγγηρῖναν* Γ : *Ἡγγιρίνα* Μ : *Ἰγγερίναν* Β

242,8 : *κυρίως* ΚΜ : *κυρίαν* ΛΘΓ

242,9-10 : *τὴν δὲ πρωτέραν αὐτοῦ γυναῖκα Μαρίαν δοὺς αὐτῇ χρυσίον* Κ : *τὴν δὲ προτέραν αὐτοῦ γυναῖκα Μαρίαν δοὺς χρυσίον* Θ : *τὴν δὲ πρώτην αὐτοῦ γυναῖκα Μαρίαν δοὺς χρυσίον* ΛΣ : *τῇ δὲ προτέρα αὐτοῦ γυναικὶ Μαρία δοὺς χρυσίον* ΜΓ

242,11 : *ἰδίαν* ante *ἀδελφὴν* (ΛΘΜΓ) om. Κ

242,11-12 : *προσήρμοσε* ΚΘΜΓΣ : *προσήρμοσεν* Λ

242,12 : post *προσήρμοσεν* add. *Βασιλείῳ* ΚΘΜΓΣ : om. Λ, *αὐτὴν* (ΚΛΘ) om. ΜΓ

242,13 : *ὅ τε καῖσαρ καὶ ὁ Βασίλειος* (ΛΘΜΓ) om. Κ

242,14 : *τὸν* (ΚΛΜΓ) om. Θ, *ἀνέλῃ* ΚΛΘ : *ἀνελεῖ* ΜΓ, *ὁ* post *ἐλοιδόρει* (Λ) om. ΚΘΜΓΡ

242,15 : post *καίσαρα* add. *πρὸς τὸν Μιχαὴλ* ΚΡ : om. ΛΘΜ : *Βασίλειος βασιλεῖ τὸν καίσαρα* Γ : *διελοιδορεῖτο τὸν καίσαρα πρὸς Μιχαὴλ ἐν κρυφῇ* Β : *πρὸς τὸν βασιλέα* Σ, inter *μελετῶντα* et *ὁ δὲ* Λ om. *ὁ δὲ ταῦτα ὡς λῆρον ἤκουεν* (ΚΘΜΓ)

242,16 : *συμφιλιοῦνται* ΚΛΘΓ : *συμφιλιοῦται* Μ

242,17 : *καίσαρι* Κ : *καίσαρος* ΛΘΜ : *τοῦ καίσαρος* ΓΣ

242,19 : *τὸν* Κ : *καὶ* ΛΘΜΓ, *ὁ* post *Συμβάτιον* add. ΜΓ

242,21-22 : *προβαλέσθαι* ΚΓΒ : *προβαλέσθαι σε* ΛΜ : *προβάλλεσθαί σε* ΘΣ (om. *σε*)

242,22 : *τοῦτο ἀδυνατεῖ* ΚΘΜΓ : *ἀδυνατεῖ τοῦτο* Λ

243,2 : *Βάρδα* post *καίσαρος* (ΛΘΜΓ) om. Κ

243,3 : *πληροφορήσας* ΚΛΘΜ : *πληροφορῆσαι* Γ, *ὡς* ΚΛΘΒ : *ὅτι* ΜΓ : *πῶς* Σ

243,5 : *τοῦ* ante *Συμβατίου* (ΛΘΜΓ) om. ΚΒ, *τοῦ* post *λόγοις* (ΛΘΓ) om. ΚΜ

243,6 : *ἐνδομύχει* ΚΛΜΓ : *ἐνδομυχεῖ* Θ

243,6-7 : *ὁ δὲ Βασίλειος εἰδὼς* Κ : *εἰδὼς δὲ ὁ Βασίλειος* ΘΜ : *εἰδὼς δὲ Βασίλειος* ΛΓ

243,7-8 : *συνεσκεύαστο* ΚΘΒ : *συνσκεύαστο* Λ : *συνεσκεύασται* ΜΓ

243,8 : *τοῦτον ἀνελεῖν* Κ : *τοῦτο ποιῆσαι* ΛΘΜΓ

243,10 : *Βάρδα καίσαρι* Κ : *Βάρδαν καίσαρα* ΛΘΒ : *Βάρδαν τὸν καίσαρα* ΜΓ

243,12 : *τοῦ βασιλέως* Κ : *τὸν βασιλέα* ΛΘΜΓ : *τῷ βασιλεῖ* V : *τοῦ βασιλέως πάλιν* om. Ρ

243,12-13 : *διεβεβαιοῦτο μὴ ἐξελθεῖν μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦ Βασιλείου* ΚΡ : *ἐπεφωνεῖτο φείδεσθαι τοῦ Βασιλείου* ΛΘ : *ἐπεφώνει τῷ* (*ἐπεφωνεῖτο* corr.

Muralt) *φείδεσθαι τοῦ Βασιλείου* Μ : *ἐπεφώνει τοῦ φείδεσθαι Βασιλείου* ΓV
243,13 : *τῆς* post *δὲ* (ΛΘΜΓ) om. Κ, *Χαλκοπρατεῖα* ΚΘΜΓ : *Χαλκοπράτια* Λ
243,13-14 : *τοῦ εὐαγγελισμοῦ* ΚΛΣ : *τῷ εὐαγγελισμῷ* ΘΜΓ
243,15 : *ὅ τε* ΚΛΘΣ : *ὁ* ΜΓ
243,16 : *Βασιλείῳ παρακοιμωμένῳ* ΚΛΘΜΒΣ : *τῷ παρακοιμωμένῳ* Γ
243,17 : *δὲ* post *πατριάρχου* add. Κ
243,17-18 : *σῶμα καὶ αἷμα* ΚΛΘΒΣ : *αἷμα* ΜΓ : ante *σῶμα* add. *τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ* V
243,18 : *καὶ* post *Χριστοῦ* (ΛΘΜΓ) om. Κ
243,19 : *ὁ* post *καὶ* (ΛΘΜΓ) om. Κ
243,20 : *βεβαιώσαντες* Κ : *βεβαιοῦντες* ΛΘΜΓ, *συνελθεῖν* ΚΘ : *ἐξελθεῖν* Λ : *συνεξελθεῖν* ΜΓ
243,21 : *παρεγγυᾶτο* ΚΓ : *παρηγγυᾶτο* ΛΘΜ
243,22 : *δὲ* Κ : *γὰρ* ΛΘΜΓ
244,1 : *ἁγίου Πάσχα* ΚΛΘΜ : *Πάσχα* Γ
244,4 : post *Βασίλειος* add. *ὁ* ΚΘΜΓ
244,5-7 : Περὶ τοῦ χωρίου τούτου διαλαμβάνομεν ἐκτενῶς κατωτέρω.
244,8 : *τὴν* (ΚΛΘΜ) om. Γ
273,9 : *κρατήσαντες οἱ μετὰ* ΚΘΜΓ : *κρατήσαντα μετὰ* Λ
273,10 : *ἐξήγαγον* ΚΘΜΓ : *ἐξήγαγεν* Λ
273,11 : *ἐν* Κ : *ἐκ* ΛΘΜΓ, *ἀγαγὼν* ΚΛΜΓ : *ἀναγαγὼν* Θ, *καταφλέξας* ΚΘΜΓ : *κατακαύσας* Λ
273,13-14 : *κακῶς ἐκεῖ τελευτήσας* Κ : *καὶ κακῶς ἐκεῖσε τετελεύτηκεν* ΛΘ : *καὶ κακῶς ἐκεῖ τελευτᾷ* ΜΓ
273,14 : *καὶ* post *ὡσαύτως* add. ΚΘΜΓ
273,15 : *τὴν* (ΚΛΘΜ) om. Γ, *τοῦ Τζαούτζαν* Κ : *τοῦ Τζαούτζα* Θ : *Ζα(ο)ύτζα* ΛΜΓΡ (πανταχοῦ)
273,16 : *ἀπέκειρε* ΚΘΜΓ : *ἀπέκειρεν* Λ, *τὴν οὐσίαν αὐτῶν πᾶσαν* Κ : *τὴν αὐτῶν οὐσίαν πᾶσαν* Θ : *τὰς οὐσίας αὐτῶν πάσας* ΜΓ : *τὰς οὐσίας αὐτῶν* Λ, inter *αὐτῶν* et *πάντας* Λ om. *οὕτω πᾶσα ἡ συγγένεια Τζαούτζα ἐξωλοθρεύθη διὰ Σαμωνᾶ* ΚΘ : *καὶ οὕτως πᾶσα ἡ συγγένεια Ζαούτζα ἐξωλοθρεύθη διὰ Σαμωνᾶ* ΜΓ
273,17 : *τοὺς* post *πάντας δὲ* (ΚΘΜΓ) om. Λ
273,18 : post *παρὰ* add. *τοῦ* ΚΜ
273,19-20 : *οἱ δὲ — προνοούμενον* (ΚΛΘΜ) om. Γ
273,20 : *προνοούμενος* Κ : *προνοούμενον* ΛΘΜ, *ὑπερεπῄνεσαν* ΚΛΘΒ : *ἐπῄνεσαν* ΜΓ, *ἄξιος* Κ : *ἄξιον* ΛΘΜΓ, *μεγάλης* ΚΜΓ : *μεγίστης* ΛΘΒ
273,21 : *παρευθὺς* Κ : *παρευθὺ* ΛΘΜΓΒ, *τοῦτον πρωτοσπαθάριον τετίμηκεν*

Φωτογραφία τοῦ φ. 1r τοῦ παρὰ Μυστακίδῃ τμήματος χγφ. τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου.

Κ : *τοῦτον πρωτοσπαθαρίου ἀξία τετίμηκεν* ΛΘ : *τοῦτον τῇ τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἀξία τετίμηκε* (-*εν* Γ) ΜΓ, post *τετίμηκεν* Λ om. *καὶ προσωκειώσατο αὐτῷ* ΚΘ (*πρ. ἑαυτῷ* Μ : *πρ. ἑαυτοῦ* Γ)

273,22 : *'Αντώνιος* ΚΜΓΣ : *Στέφανος* ΛΘ[1]

273,23 : *χειροτονεῖται* ΚΜΓ : *ἐχειροτονήθη* ΛΘ, *πατριάρχης καὶ μυστικὸς* Κ : *καὶ πατριάρχης καὶ μυστικὸς* Θ : *ὁ πατριάρχης καὶ μυστικὸς* Λ : *μυστικὸς* ΜΓ

274,1 : *καὶ* post *δὲ* add. ΚΘΓ : om. ΛΜ

274,3-4 : *Τζαούτζα* ΚΘ : *Ζαούτζα* Γ : *Ζαύτζα* Μ : *Ζαούτζη* Λ

274,4 : *κλητόρια* ΚΜΓ : *κλητώρια* ΛΘ

274,6 : *τοῦ* post *θέματος* add. Κ

274,7 : *ἐπαιδοποίησεν* Κ : *παιδοποιήσας* ΛΘΜ : *παιδίον ποιήσας* Γ

274,8 : *παῖδα* (ΚΛΘΜ) om. Γ, *ἐπὶ τῷ τόκῳ δὲ τετελεύτηκεν* Κ : *ἐφ' ᾧ τετελεύτηκεν* (-ε ΜΓV) ΛΘ

274,9 : *οἰκήματα ὁ βασιλεὺς* Κ : *ὁ βασιλεὺς οἰκήματα* Λ : *οἰκήματα ὁ βασιλεὺς Λέων* ΘΓ : *οἰκήματα Λέων ὁ βασιλεὺς* Μ

274,10 : post *ἔκτισεν* add. *ἐκεῖ* ΚΜΓ (*ἐκεῖσε* Θ), *περικαλλῆ* ΚΛΘΣ : *περιφανῆ* ΜΓ

274,11 : *γυναικοὺς* (sic) *αὐτοῦ Θεοφανοῦς* Κ : *προτέρας αὐτοῦ γυναικὸς τῆς ἁγίας Θεοφανοῦς* (-*ῶ* Λ) ΛΘΜΓ, *ὡσαύτως* (ΛΘΜΓ) om. Κ

274,12 : post *ἔκτισεν* add. *ναὸν* Κ : *ἐκκλησίαν* ΘΜΓ, *εἰς τοὺς λεγομένους Τόπους* (ΛΘΜΓ) om. Κ

274,13 : post *κατασκευάσας* add. *αὐτὴν* ΚΘΜΓ, *κατασκευάσας* iter. Κ, *ἀνδρῶαν* Κ : *ἀνδρείαν* ΛΘΜΓ, post *καὶ* add. *τὸ* ΚΘΜΓ

274,14 : post *σῶμα* add. *ἐκ Κύπρου* ΜΓ, post *Μαγδαληνῆς* add. *ἀπὸ 'Εφέσου* ΜΓ

274,15 : *τοῦ αὐτοῦ ναοῦ* Κ : *τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας* ΛΘΜΓ

274,17 : *Ταυρομένιον* ΚΛΜΓ : *Ταυρομένιν* Θ.

Πρὸς ποίαν ἐκ τῶν γνωστῶν μορφῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου ταυτίζεται ἢ σχετίζεται τὸ κείμενον τοῦ κώδικος τοῦ Σεραγίου; Τὰ περὶ τούτου ἐκ τῆς γενομένης ἀντιβολῆς ἐξαγόμενα συμπεράσματα ἰσχύουν βεβαίως διὰ τὸ ἀντιβληθὲν μικρὸν τμῆμα τοῦ κώδικος κατὰ κύριον λόγον, δυνάμεθα ὅμως, si magna licet componere parvis, νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἰσχύουν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ διὰ τὸ σύνολον τοῦ κώδικος. 'Ασφαλέστερα συμπερά-

1. Πρόκειται περὶ προφανοῦς σφάλματος τῶν ΛΘ, δεδομένου ὅτι ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικὸς διεδέχθη εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον οὐχὶ τὸν Στέφανον ἀλλὰ τὸν 'Αντώνιον τὸν Καυλέαν (πρβλ. π.χ. Λέοντα Γραμμ., 266,15-17, ὅπου ὀρθῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ 'Αντώνιος διεδέχθη τὸν Στέφανον).

σματα θὰ ἐξαχθοῦν μόνον ἐὰν ἀντιβληθῇ ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ κώδικος, ὅτε βεβαίως ἐκτὸς τῶν παραλλασσουσῶν γραφῶν θὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ διάρθρωσις τῆς ἱστορικῆς ὕλης ἐν τῷ κειμένῳ. Πρέπει ὡσαύτως νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ ἐξαγόμενα ἐν προκειμένῳ συμπεράσματα μοιραίως στηρίζονται ἐπὶ ἀτελοῦς βάσεως (ἤτοι κυρίως ἐπὶ τῶν γνωστῶν ἐκ τῶν ἐκδόσεων χειρογράφων), ἐφ' ὅσον, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, δὲν ἔχει εἰσέτι ἐρευνηθῇ ἐπαρκῶς ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῆς χρονογραφίας.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς γενομένης ἀντιβολῆς, τὸ κείμενον τοῦ Κ πρὸς οὐδεμίαν τῶν γνωστῶν μορφῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου ταυτίζεται ἀπολύτως, σχετίζεται ὅμως στενώτατα μετ' αὐτῶν. Συγκριτικῶς εἶναι συγγενέστερον πρὸς τὸν Θ καί, ὀλιγώτερον, πρὸς τὸν Λ, παρ' ὅ,τι εἶναι πρὸς τὸν Μ καὶ τὸν Γ. Ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι δύο χωρία τοῦ Κ (242,15 καὶ 243,12-13), τῶν ὁποίων ἡ παράδοσις ἐν ΛΘΜΓ εἶναι ὅλως διάφορος, ἀνευρίσκονται ἐν τῷ Ρ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ περὶ τῆς συγγενείας τῶν δύο τούτων χειρογράφων. Ἐν ἄλλοις χωρίοις, ὅπου αἱ γραφαὶ τοῦ Κ παραλλάσσουν μεγάλως τῆς παραδόσεως τῶν ΛΘΜΓ (240,21-22, 243,8, 274,8), αἱ γραφαὶ αὗται δύνανται νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς ὀφειλόμεναι εἰς διόρθωσιν ἢ ἀνάπτυξιν τοῦ κειμένου κατὰ τρόπον ὥστε τοῦτο νὰ γίνῃ περισσότερον κατανοητόν. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν ἐὰν αἱ τοιαῦται μεταβολαὶ τοῦ κειμένου χαρακτηρίζουν μόνον τὸν Κ ἢ τὸ πρότυπόν του, ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν ἐὰν αἱ μεταβολαὶ αὗται ἀπαντοῦν καὶ ἐν ἄλλοις ἐκ τῶν σωζομένων χειρογράφων τῆς χρονογραφίας.

Ἡ μεταξὺ Κ καὶ Ρ συγγένεια διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ χωρίου 244,5-7, ἐν τῷ ὁποίῳ μνημονεύονται τὰ πρόσωπα τὰ συμμετασχόντα εἰς τὴν συνωμοσίαν διὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ καίσαρος Βάρδα, τὴν ὀργανωθεῖσαν ὑπὸ Βασιλείου παρακοιμωμένου, τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορος. Ἡ κακὴ κατάστασις τῆς παραδόσεως τοῦ χωρίου τούτου, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ διαλάβωμεν ἐκτενῶς ἐνταῦθα, δεικνύει κατὰ τρόπον σαφέστατον, πόσον ἐπιβεβλημένη εἶναι ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῆς χρονογραφίας.

Ἡ πληρεστέρα, ἀνεπτυγμένη, μορφὴ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου εὑρίσκεται παρὰ Σ (678,8 13): *«ἦσαν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ* (sc. τοῦ Βασιλείου) *καὶ Συμβάτιος ὁ γαμβρὸς τοῦ καίσαρος καὶ Βάρδας ὁ ἀδελφὸς Συμβατίου καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Λέων ὁ Ἀσσύριος ἐξάδελφος αὐτοῦ, Ἰωάννης τε ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς».*

Παρὰ Κ τὸ χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: *«ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἀσσύριος Λέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ».* Τὸ κείμενον συμφωνεῖ πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ Σ χωρὶς νὰ περιλαμβάνῃ τὰς παρ' αὐτῷ ἐπεξηγηματικὰς ἀναπτύξεις. Ἡ παράλειψις Ἰωάννου τοῦ Χάλδου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ

Τοξαρᾶ ὀφείλεται εἰς ὁμοιοτέλευτον, δεδομένου ὅτι ἡ ἑπομένη λέξις ἐν Κ εἶναι ἐπίσης *«Ἰωάννης»* (ὁ Νεακωμίτης, περὶ τοῦ ὁποίου κατωτέρω).

Ἡ πλήρης μορφὴ τοῦ χωρίου ἄνευ τῶν αναπτύξεων τοῦ Σ ἀπαντᾷ καὶ ἐν Ρ (f. 411^{v}): *«ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφὸς καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἀσύριος Λέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»* [1].

Τέλος, ἐν τῇ παλαιοσλαβικῇ μεταφράσει παραλείπονται ὁ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ ὁ Ἀσσύριος Λέων. Τὸ χωρίον ἐν μεταφράσει ἔχει ὡς ἑξῆς: *«ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»* [2].

Ἡ παράδοσις τῶν ἄλλων χειρογράφων παρουσιάζει περισσοτέρας φθοράς. Σημαντικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ Συμβάτιος καὶ ὁ Βάρδας φέρονται ὡς *«ἀδελφοὶ αὐτοῦ»* (ὡς ἔχει τὸ κείμενον τὸ *«αὐτοῦ»* ἀναφέρεται εἰς τὸν Μαριανὸν ἢ τὸν Βασίλειον). Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐσφαλμένον, ἐφ' ὅσον πράγματι δὲν πρόκειται περὶ ἀδελφῶν τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Μαριανοῦ, ἀλλὰ περὶ τῶν δύο ἀδελφῶν Βάρδα καί, τοῦ γαμβροῦ τοῦ καίσαρος Βάρδα, λογοθέτου Συμβατίου, ὁ ὁποῖος συμμετέσχεν εἰς τὰ σχέδια ἐναντίον τοῦ πενθεροῦ του παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ Βασιλείου. Ἄλλη διαφορὰ εἶναι ἡ μεταβολὴ τοῦ ὀνόματος Ἀσσύριος Λέων εἰς Ἀσυλέων - Ἀσυλαίων καὶ ἡ μεταφορά του πρὸ τοῦ Πέτρου τοῦ Βουλγάρου

Οὕτω, πληρέστερον, ὁ Θ (170,22-25): *«ὑπῆρχεν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ, Ἀσυλέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»*.

Ὁ Λ (244,5-7): *«ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»*. Ἐνταῦθα παραλείπονται οἱ Συμβάτιος, Βάρδας καὶ Ἀσυλέων, πιθανώτατα λόγῳ ὁμοιοτελεύτου.

Ὁ Μ (740): *«ὑπῆρχε δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς καὶ Συμβάτιος καὶ Ἀσυλαίων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»*. Παραλείπονται ὁ Βάρδας καὶ ἡ παράθεσις *«ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ»* μετὰ τὸ *«Μαριανός»*.

Ὁ Γ (830.1 5): *«ὑπῆρχε δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαυριανὸς καὶ Συμβάτιος καὶ Ἀσυλαίων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»*. Αἱ αὐταὶ παραλείψεις καὶ τὸ σφάλμα *«Μαυριανὸς»* ἀντὶ *«Μαριανός»*.

---

1 S Šestakov, Parižskaja rukopis, ὡς ἀνωτ., σ. 176. Περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ Ρ καὶ Σ πρβλ. αὐτόθι, σ. 183 καὶ D. Serruys, ἔνθ' ἀν., σ. 50.

2. V. Sreznevskij. ἔνθ' ἀνωτ., σ. 107. Πρβλ. καὶ V. Vasilievskij, Khronika Logetheta, ὡς ἀνωτ., σ. 131.

Τέλος, ὁ Β: *«συνῆν δὲ αὐτῷ ἐν τῇ τοιαύτῃ βουλῇ Μαυριανὸς καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας οἱ αὐτοῦ ἀδελφοὶ καὶ Ἀσυλαίων ὁ τούτου ἐξάδελφος καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς»* [1].

Καθ' ὃ μέτρον ἐπιτρέπεται νὰ ἐξάγωμεν συμπεράσματα βασιζόμενοι ἐπὶ τῆς περιωρισμένης γνωστῆς χειρογράφου παραδόσεως, θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὰς φθορὰς τοῦ περὶ τῶν συνωμοτῶν χωρίου. Θεωροῦμεν πιθανὸν ὅτι ἐν τῷ ἀρχικῷ κειμένῳ μετὰ τὸ *«Βάρδας»* ἐφέρετο *«(ὁ) ἀδελφὸς αὐτοῦ»* (δηλ. τοῦ Συμβατίου) (ΚΣΒ1V Σλαβ.). Ἐπειδὴ ὅμως τὸ *«αὐτοῦ»* ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν Μαριανὸν (καὶ τὸν Βασίλειον), τοῦτο παρελείφθη ἐν Ρ. Ἐν Θ καὶ Β ἡ γραφὴ *«ἀδελφοὶ αὐτοῦ»* [2] προέκυψεν ἐκ προσπαθείας ἐξομαλισμοῦ τοῦ χωρίου, τοῦ *«αὐτοῦ»* θεωρηθέντος ἐσφαλμένως ὡς ἀναφερομένου εἰς τὸν Συμβάτιον ἅμα καὶ τὸν Μαριανὸν καὶ Βασίλειον. Εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ διατί ὁ Ἀσσύριος Λέων ἢ Ἀσυλέων (Ἀσυλαίων) τίθεται μετὰ τὸν Πέτρον τὸν Βούλγαρον (ΚΡΣ, πιθανώτατα καὶ Λ) ἢ πρὸ αὐτοῦ (ΘΜΓΒ). Πιστεύομεν ὅτι ἀρχικῶς ἔκειτο μετὰ τὸν Πέτρον. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ παράθεσις *«ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ»* (τὸ *«αὐτοῦ»* ἐνταῦθα, ὡς προκύπτει ἐξ ἄλλων χωρίων τοῦ κειμένου, ἀναφέρεται ὁπωσδήποτε εἰς τὸν Βασίλειον) ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀναφερομένη εἰς τὸν Πέτρον, πρὸς πρόληψιν τοιαύτης τυχὸν ἑρμηνείας ὁ Ἀσυλέων μετηνέχθη πρὸ τοῦ Πέτρου [3]. Ἀξιοσημείωτος, τέλος, εἶναι καὶ ἡ διάφορος παρά-

---

1. Γνωσταὶ ἐπίσης εἶναι ἔνιαι γραφαὶ ἐξ ἄλλων χειρογράφων. Οὕτως, ὁ B_1 παραδίδει: *«ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανός, ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας, ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος»* (S. Šestakov, O rukopisjakh, ὡς ἀνωτ., σ. 21). Ὁ V παραδίδει ἐπίσης: *«Βάρδας ἀδελφὸς αὐτοῦ»* (αὐτόθι, σ. 38), ὁ δὲ Palat. 86, 60v: *«Μαριανὸς»* καὶ *«Ἀσυλέων»* (αὐτόθι, σ. 60). Ἡ ἐξιστόρησις τῆς συνωμοσίας ἐναντίον τοῦ Καίσαρος Βάρδα καὶ τῆς δολοφονίας αὐτοῦ ἐν τῇ χρονογραφίᾳ τοῦ Λογοθέτου εἶναι κατὰ πολὺ πληρεστέρα τῆς τῶν ἄλλων πηγῶν, καὶ ὁ Συμεὼν (ἢ μᾶλλον ὁ συγγραφεὺς τῆς πηγῆς ἐκ τῆς ὁποίας οὗτος ἀντλεῖ) ἐμφανίζεται οὐχὶ εὐμενῶς διατεθειμένος ἔναντι τοῦ Βασιλείου. Αἱ αὐλικαὶ ἱστορίαι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας ἐλάχιστα, ὡς εἰκός, ἀσχολοῦνται μὲ τὰς δολοφονίας τοῦ Βάρδα καὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ'. Μόνον ὁ Γενέσιος (106.8-16) γράφει ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς δολοφονίας τοῦ Βάρδα, ἀναφέρει δὲ τὸν Σαββάτιον, δηλ. τὸν Συμβάτιον, καὶ τὸν Ἰωάννην τὸν Χάλδον, τὸν ὁποῖον ἐπονομάζει Τζιφινσρίτην.

2. Ὁ J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, ὡς ἀνωτ., σ. 459, σημ. 1, χαρακτηρίζει τὴν γραφὴν ταύτην ὡς an error for *ἀδελφός*.

3. Παρ' ὅτι διὰ τῆς μεταφορᾶς ταύτης δημιουργεῖται ὁ κίνδυνος ὁ Ἀσυλέων νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἐξάδελφος τοῦ Συμβατίου καὶ τοῦ Βάρδα, ὡς τὸν ἐκλαμβάνει ὁ Bury (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 459): in relating the murder of Bardas, in which Symbatios and Asylaion also took part, the chronicler describes Asylaion as nephew of Symbatios, whereas it would have been obviously natural to describe him as nephew of Basil (the future Emperor), had he been his nephew. Ταῦτα ἀποτελοῦν παρερμηνείαν τοῦ χωρίου.

δοσις τοῦ ὀνόματος τοῦ προσώπου τούτου: Ἀσ(σ)ύριος Λέων (ΚΡ) ἢ Λέων ὁ Ἀσσύριος (Σ) καὶ Ἀσυλέων (Θ, Palat. 86) ἢ Ἀσυλαίων (ΜΓΒ)[1]. Ὁ τύπος Ἀσυλέων - Ἀσυλαίων, ὄνομα τὸ ὁποῖον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ καὶ πάντως δὲν εἶναι ἑλληνικόν, φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς προελθὼν ἐκ παραναγνώσεως τοῦ, συντετμημένου ἴσως, Ἀσ(σ)ύριος Λέων[2]. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως εἶναι βέβαιον. Ἐν αὐτῷ τῷ Σ (ἴσως δὲ καὶ ἐν Κ καὶ Ρ) τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἀναφέρεται κατωτέρω (685 8, 688,2) ὡς Ἀσυλαίων, ἐξάδελφος τοῦ Βασιλείου[3]. Ὁ Ἀσυλέων ἢ Ἀσυλαίων οὗτος διεδραμάτισε σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὴν δολοφονίαν τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ', ὑπῆρξε μάλιστα ὁ καταγαγὼν τὸ θανατηφόρον πλῆγμα εἰς τὸν αἱμάσσοντα αὐτοκράτορα[4]. Ὁ *«ἀπηνής»* καὶ

---

1. Κατωτέρω ὅμως ἐν Μ καὶ Β φέρεται: Ἀσυλέων (πρβλ. Ed. de Muralt, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 750).

2. Ἀσσύριοι καλοῦνται συνήθως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν οἱ Πέρσαι. Πρβλ. π.χ. Γενέσιον, 10,11, 107,14-15 καὶ Κεδρηνόν, I, 40,23.

3. Ὁ Bury (ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 458 - 459) ἐσφαλμένως θεωρεῖ ὅτι ἐννοεῖται οὐχὶ ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος, ἀλλὰ Βασίλειος ὁ ῥέκτωρ, ἑρμηνεύει δὲ τὸ ἐξάδελφος ὡς nephew. Ὀρθότερον cousin ὁ A. Vogt, Basile I[er], Paris 1908. σ. 41.

4. Πρβλ. Σ (685 7-10): « *τῶν δὲ λοιπῶν ἱσταμένων ἔξω πρὸς παραφυλακήν... Ἀσυλαίων ἔφη πρὸς Βασίλειον· «εἰ καὶ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐκόψαμεν, ὅμως ζῶντα αὐτὸν εἰάσαμεν καὶ ἐὰν ζῇ, τί ἀπολογησόμεθα;» καὶ ὑποστρέψας πήσσει τὸ ξίφος* κτλ. ». Οὕτω μετά τινων φραστικῶν διαφορῶν καὶ ἐν ΘΜΓΒΣΛαβ. Ἐν Λ ἀναφέρεται ὅτι τὸ θανατηφόρον πλῆγμα κατέφερεν ὁ Ἰωάννης ὁ Χάλδος, ἀλλ' ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀνεπιτυχοῦς θεραπείας ὑπάρχοντος χάσματος ἐκ παραλείψεως ἑνὸς τοὐλάχιστον στίχου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐμνημονεύετο ὁ Ἀσυλέων. Ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα δεικνύεται ἐκ τῆς μνείας τοῦ Ἀσυλέοντος κατωτέρω ἐν Λ (253,16-22), ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς οἰκτρᾶς τύχης, τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ δολοφόνοι τοῦ Μιχαήλ. Τῆς δολοφονίας τοῦ Μιχαὴλ ἐκ τῶν συνωμοτῶν τῆς δολοφονίας τοῦ Βάρδα συμμετέσχον ἐπίσης ὁ Πέτρος ὁ Βούλγαρος, ὁ Μαριανός, ὁ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς. Ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα ταῦτα καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα τὰ συμμετασχόντα τῆς δολοφονίας τοῦ Μιχαήλ, ἡ παράδοσις τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου παρουσιάζει ἐπίσης διαφοράς. Ἕνεκα τῶν διαφορῶν τούτων οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ ἔχουν πολλάκις περιπέσει εἰς σφάλματα καὶ παρανοήσεις. Ἡ ἐκτενεστέρα διαπραγμάτευσις τῆς παραδόσεως τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου σχετικῶς μὲ τὴν δολοφονίαν τοῦ Μιχαὴλ εὕρηται παρὰ Bury (ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 458 - 459), ὅπου ὅμως δὲν ἀπεφεύχθησαν τὰ σφάλματα (πρβλ. σ. 276, σημ. 3 καὶ ἀνωτ., σημ. 3). Ὁ Bury θεωρεῖ τὸν ἀναφερόμενον μεταξὺ τῶν δολοφόνων τοῦ Μιχαὴλ Συμβάτιον ὡς ταυτιζόμενον πρὸς τὸν Συμβάτιον τὸν συνωμοτήσαντα διὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ καίσαρος Βάρδα. Ὁ Συμβάτιος ὅμως οὗτος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἦτο ὁ γαμβρὸς τοῦ Βάρδα λογοθέτης Συμβάτιος, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸ τῆς δολοφονίας τοῦ Μιχαὴλ εἶχε περιπέσει εἰς δυσμένειαν, ἐστασίασε καὶ συλληφθεὶς ἐτυφλώθη (πρβλ. A. Vogt, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 39 - 40 ἐκ τῶν πηγῶν). Ἐπίσης ὁ Bury (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 178 καὶ σημ. 1) συγχέει (παρασυρθεὶς ἴσως ἐκ τοῦ Σ καὶ τοῦ Γ, ὅπου τὸ κείμενον ἐπιτρέπει τοιαύτην σύγχυσιν) εἰς ἓν πρόσωπον δύο ἐκ τῶν δολοφόνων τοῦ Μιχαήλ, τὸν Ἰακω-

«ὠμὸς» οὗτος ἀνὴρ εὗρε τέλος ἀντάξιον τῶν πράξεών του, φονευθεὶς ὀλίγον ἀργότερον ὑπὸ τῶν δούλων του[1].

Σχετικῶς μὲ τὴν δολοφονίαν τοῦ καίσαρος Βάρδα ὁ Κ, ἐν συνεχείᾳ τοῦ περὶ τῶν συνωμοτῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντος χωρίου, παραδίδει ὅτι τὴν ἐπιβουλὴν τῶν συνωμοτῶν διέγνωσεν ὁ Ἰωάνης ὁ Νεακομήτης (sic), ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν καίσαρα περὶ τῶν τεκταινομένων[2]. Τὸ ἐπώνυμον τοῦ Ἰωάννου τούτου παραδίδεται ὑπὸ τοὺς τύπους Νεατοκόμητος (ὀνομ.) (244,7). Νεατοκόμητι (δοτ.) (244,13), Νεατοκομίτης (ὀνομ.) (256,4) καὶ Νεατοκόμητα (αἰτ.) (256,8) παρὰ Λ, Νεατοκόμης παρὰ Θ (170,26), Νεατοκωμήτης παρὰ Γ (837,5, 9-10, 842,6,10), Νεατοκομίτης παρὰ Μ (741, 742), ὅπου καὶ Νεατοκωμίτης (758), ὡς ἐν Palat. 86 καὶ Ρ, τέλος δὲ Νεατουκομίτης παρὰ Β. Ἐξ ὅλων τῶν γραφῶν τούτων πιθανωτέρα φαίνεται ἡ γραφὴ τοῦ Κ Νεακομήτης, δηλ. Νεακωμήτης (ἢ καλύτερον Νεακωμίτης). Τὸ ἐπώνυμον τοῦτο δηλοῖ τὸν καταγόμενον ἐκ Νέας Κώμης ἢ Νεακώμου (Ἐννεακώμου;), βιθυνικοῦ πολίσματος γνωστοῦ καὶ ἄλλοθεν[3].

Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

βίτζην καὶ τὸν ἀνώνυμον Πέρσην (κατ' ἄλλας γραφάς: *ἀπελάτης ὁ τοῦ Πέρσου, ἀπελάτης ὁ Πέρσης*). Ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων προσώπων δεικνύει ἡ ἐξιστόρησις κατωτέρω κεχωρισμένως τῆς οἰκτρᾶς τύχης ἑκάστου.

1. Πρβλ. Λ (253,16-22): *«ὁ δὲ ἐξάδελφος τοῦ βασιλέως Ἀσυλέων ἐξωσθεὶς παρὰ τοῦ βασιλέως ἐν τῷ προαστείῳ αὐτοῦ ᾧ ἐπώνυμον τοῦ Χαρτοφύλαν* (γρ *Χαρτοφύλακος*, ὡς ἐν ΘΜΓΒΣ) *ὡς ἀπηνὴς καὶ ὠμὸς πρὸς τοὺς αὐτοῦ δούλους ὤν, μαχαίρᾳ παρ' αὐτῶν ἐν νυκτὶ ἀνῃρέθη· οὓς ὁ βασιλεὺς κρατήσας καὶ μεληδὸν κατακόψας κατέκαυσεν ἐν τοῖς Ἀμαστριανοῦ»*. Τὰ αὐτὰ καὶ ἐν ΘΜΓΒΣ.

2. Περὶ τοῦ Ἰωάννου τούτου μανθάνομεν (Λ,256,4-8) ὅτι συνῆψεν ἀργότερον παράνομον δεσμὸν μετὰ τῆς ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Θέκλης καὶ ὅτι ὁ Βασίλειος πληροφορηθεὶς τοῦτο, τὴν μὲν Θέκλαν ἐτιμώρησε καὶ ἐδήμευσε τὴν περιουσίαν αὐτῆς, τὸν δὲ Ἰωάννην *«μετὰ ταῦτα ἐποίησεν οἰκονόμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»*.

3. Πρβλ. W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, σ. 155, σημ. καὶ σ. 187. Οἱ μαρτυρούμενοι τύποι τοῦ τοπωνυμίου εἶναι Νεάκωμον (ἢ Νεάκωμος) (Συνεχ. Σκυλ. ἐν Κεδρ. II, 689,12) καὶ Νέων Κώμη (Μιχ. Ἀτταλ., 144,4-5).

ΤΟ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΣΠΑΡΑΓΜΑ ΤΟΥ ΚΩΔ. CONST. SERAGLIENSIS 40

Ὡς ἤδη ὁ Deissmann κατέστησε γνωστόν, τὰ φέροντα τοὺς ἀριθμοὺς 40, 40a καὶ 40b χειρόγραφα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκης τοῦ Serai ἀποτελοῦν μέρη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ, τοῦ 14ου αἰ., κώδικος περιέχοντος κείμενα Ἑλλήνων μαθηματικῶν [1].

Ἀτυχῶς, παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Rome ἐπιχειρηθεῖσαν τακτοποίησιν τῆς σειρᾶς τῶν φύλλων τῶν τριῶν τούτων τμημάτων [2], οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἐγένετο ἐργασία πρὸς ἐπανασύνθεσιν τοῦ κώδικος. Οὕτω τὸ ὑπ' ἀριθ. 40 τμῆμα, ἀποτελοῦν καὶ τὸ κύριον σῶμα τοῦ κώδικος, ἄρχεται ἀπὸ μέρους τῶν Σχολίων τοῦ Θέωνος εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον τῆς Μαθηματικῆς Συντάξεως τοῦ Πτολεμαίου διὰ τοῦ κεφαλαίου: *Περὶ τῆς διαστάσεως τῶν ἐκλειπτικῶν μηνῶν* (ἔκδ. Βασιλείας 1538, σ. 294).

Μεταξὺ τῶν περιελθόντων εἰς τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν καταλοίπων τοῦ Β. Μυστακίδου εὑρέθη φάκελος περιλαμβάνων σπαράγματά τινα κωδίκων [3], ἐν οἷς καὶ δίφυλλον διαστάσεων 0,35 × 0,25 μ. φέρον τὸν τίτλον: *⟨Θέ⟩ωνος ἀλεξανδρέως εἰς τὸ ϛον τῆς μαθηματικῆς πτολεμαίου συντάξεως*. Πρόκειται, ὡς διεπίστωσα, περὶ τῆς ἐλλειπούσης ἀπὸ τοῦ Const. Serагliensis 40 ἀρχῆς τῶν Σχολίων τοῦ Θέωνος εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον τῆς Μαθηματικῆς Συντάξεως τοῦ Πτολεμαίου. Τὸ ἀθηναϊκὸν σπάραγμα τάσσεται πρὸ τῆς σ. 1 τοῦ χειρογράφου τούτου. Τὸ πρῶτον φύλλον αὐτοῦ περιλαμβάνει τὸ κείμενον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν Σχολίων εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον μέχρι τῆς φράσεως: ...*πρὸ πόσων γεγένηται τοῦ ᾱ ἔτους ναβ⟨ονασάρου ἤγ⟩ου⟨ν* |

---

1. Ὅρα D. Adolf Deissmann, Forschungen und Funde im Serai, Berlin und Leipzig 1933, σ. 76.

2. D. A. Deissman, ἔνθ' ἀνωτ.

3. Περὶ τῶν σπαραγμάτων τούτων διέλαβεν ὁ συνάδελφος κ. Ν. Παναγιωτάκης ἐν ΕΕΒΣ, ΛΕ' (1966), σσ. 259-278. Ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ὑποχρεοῦμαι ὅπως ἀρνηθῶ τὸ ἐκ παρεξηγήσεως προφανῶς ὑπὸ τοῦ κ. Παναγιωτάκη γραφὲν (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 261), ὅτι δηλαδὴ πρόκειται νὰ διαλάβω περὶ τοῦ σπαράγματος τοῦ 13ου αἰ. Οὐδεμίαν περὶ τούτου πρόθεσιν εἶχον, ἐφ' ὅσον τὸ περιεχόμενον διαφεύγει τὸν κύκλον τοῦ διαφέροντός μου. Εἰς τὸν κ. Παναγιωτάκην ἀνεκοίνωσα μόνον ὅτι τὸ ἀναληφθὲν ὑπ' ἐμοῦ πρὸς ἔρευναν σπάραγμα περιλαμβάνει κείμενον τοῦ Θέωνος καὶ ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ Seragliensis 40.

τῆς⟩ τοῦ θὼθ ᾱ μ⟨εσ|ημβρίας ἡ | προγεγονυ⟩ῖα μέση ⟨σύνοδος ὡς...⟩[1] (ἔκδ. Βασιλείας, σ. 274, 14 - 16). Τὸ κείμενον ὅμως τοῦ δευτέρου φύλλου δὲν ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς προηγουμένης σελίδος, ἀλλ' ἄρχεται ἀπὸ τῆς φράσεως: ...ι̅[2] *οἴων ἡ εζ μγ μη*... (ἔκδ. Βασιλείας, σ. 286, 18*)[3] καὶ λήγει διὰ τῆς φράσεως: ...*τοῦ μὲν διὰ μέσων τῶν ζωδίων* (ἔκδ. Βασιλείας, σ. 287, 1*). Κατὰ ταῦτα τὰ περιεχόμενα ὑπὸ τοῦ διασωθέντος διφύλλου φύλλα, περιλαμβάνοντα τὸ ἐν σσ. 274,17 - 286,18* κείμενον τῆς ἐκδόσεως, ἀπωλέσθησαν.

Περιγράφων ὁ Deissmann τὸν ἐν λόγῳ κώδικα διερωτᾶται μήπως οὗτος σχετίζεται πρὸς τὸ ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου μνημονευόμενον «βιβλίον ἕτερον κάλλιστον ἡ Μεγάλη Σύνταξις»[4]. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Γερμανὸς οὗτος φιλόλογος ἀγνοῶν τὴν σημασίαν τῆς λέξεως *ἀντιβόλαιον*, ἣν δὲν εὗρεν, ὡς διατείνεται[5], εἰς τὰ λεξικά, δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ ὁλόκληρον τὸ χωρίον τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ πρότυπον τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου δωρηθέντος εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διὰ διαθήκης κώδικος[6]. Οὕτως νομίζει ὅτι καὶ ἡ φράσις *«διότι ἐβράχη καὶ ἐσάπη»* ἀφορᾷ εἰς τὸν κώδικα καὶ οὐχὶ εἰς τὸ πρότυπον αὐτοῦ. Ἡ σημασία τοῦ χωρίου εἶναι ὅτι ὁ δωρηθεὶς κῶδιξ ἀντεγράφη τμηματικῶς ἀπὸ τοῦ προτύπου ἢ ὅτι τὸ κείμενον τοῦ κώδικος εἶναι ἐλλιπέστερον τοῦ κειμένου τοῦ προτύπου, ὅπερ «ἐβράχη καὶ ἐσάπη». Παρατηρητέον ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ λόγος τῆς φθορᾶς τοῦ προτύπου δεικνύει ὅτι καὶ τοῦτο ἦτο χαρτῷον καὶ συνεπῶς οὐχὶ παλαιότερον τοῦ 11ου αἰ. Ἀλλ' ὅτι ὁ κῶδιξ οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὸ δωρηθὲν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου χειρόγραφον δύναται νὰ ἔχῃ, καθίσταται δῆλον ἐκ τῆς προσωνυμίας αὐτοῦ «Σύνταξις». Ὁ Βρυέννιος, ἀνὴρ πεπαιδευμένος, διαθέτων προσωπικῶς καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Πτολεμαίου[7], δὲν ἠδύνατο νὰ ταυτίσῃ τὴν Μαθηματικὴν Σύνταξιν πρὸς τὰ εἰς αὐτὴν Σχόλια τοῦ Θέωνος. Ἐξ ἄλλου, ὁ ὑπὸ συζήτησιν κῶδιξ περιέχει οὐ

---

1. Οὕτως ἀποκατέστησα τὸ κείμενον. Αἱ κάθετοι δηλοῦν τὸ τέλος τῆς γραμμῆς τῆς στήλης.
2. Τὸ ἐκδεδομένον κείμενον (σ. 286, 18*) παρέχει *κα"*.
3. Ὁ ἀστερίσκος δεικνύει τὴν σειρὰν μετρουμένην ἐκ τῶν κάτω.
4. Ὅρα Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σ. 503, ἔνθα ἀνατετυπωμένη ἡ διαθήκη τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Ὁλόκληρον τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: *«βιβλίον ἕτερον κάλλιστον, ἡ Μεγάλη Σύνταξις· λείπει τὸ ἀντιβόλαιον ὧδε πολύ, διότι ἐβράχη καὶ ἐσάπη»*.
5. Deissmann, ἔνθ' ἀνωτ.
6. Ἡ σημασία τῆς λέξεως *ἀντιβόλαιον, ἀντίβολον* ἢ *ἀνθίβολον* εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστή. Ὅρα λ.χ. P. N. Papageorgiu, Ἀνθίβολον = archetypus, Byzantinische Zeitschrift XI (1902) σ. 109.
7. Ὅρα Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 501, στ. 26: *Πτολεμαίου (ἁρμο)νικῶν βιβλία τρία* καὶ στ. 29: *ἕτερον, ἡ τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου Γεωγραφία*.

Constantinopolitanus Seragliensis 40, σ. 82.

μόνον τὸ κείμενον τοῦ Θέωνος, ἀλλὰ καὶ κείμενον ἐξ ἄλλων συγγραφέων. Πρὸς τούτοις, ἐάν, ὡς ὑποθέτω μετὰ πολλῆς βεβαίως ἐπιφυλάξεως, τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῆς γραφῆς ὁδηγοῦν ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κῶδιξ κατεστρώθη κατὰ τὰς ἀρχὰς μᾶλλον τοῦ 14ου αἰ., οὐδεμία ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τὴν « Σύνταξιν » πρέπει νὰ ἐπιχειρῆται. Ἡ μαρτυρία ἐπίσης ὅτι τὸ ἀντιβόλαιον (= τὸ πρότυπον) *«ἐβράχη καὶ ἐσάπη»* δεικνύει ὅτι ὁ Βρυέννιος ἐκτὸς τοῦ δωρουμένου κώδικος ἐγνώριζε καὶ τὸ πρότυπον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἴσως ἦτο κτῆμα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βυζαντινοῦ τούτου λογίου. Εὔλογον εἶναι συνεπῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Βρυέννιος ἔδωκέ ποτε πρὸς ἀντιγραφὴν τὸ « ἀντιβόλαιον ». Γνωρίζομεν δ' ἐξ ἄλλης πηγῆς ὅτι οὗτος ἐχρησιμοποίησε πολλάκις ὡς ἀντιγραφέα Ἰωάννην τινα Κρῆτα[1], εἰς ὃν ἀποδίδεται ὁ Vaticanus gr. 376. Ἀλλ' ἡ σύγκρισις τῆς γραφῆς τοῦ Seragliensis 40 πρὸς τὴν τοῦ Vaticanus gr. 376 ἀποκλείει τὸν Ἰωάννην ὡς γραφέα τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος[2].

Ὁ Rome, ὡς γνωστόν, ἐχρησιμοποίησε τὰ τμήματα τοῦ Seragliensis εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' βιβλίου τῶν Σχολίων τοῦ Θέωνος, δηλώσας τὸν κώδικα διὰ τοῦ σημείου c[3]. Πρόχειρος ἔλεγχος τοῦ κειμένου καὶ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τῆς ἐκδόσεως ταύτης μαρτυρεῖ καλὴν σχετικῶς κριτικὴν βάσιν τοῦ κειμένου τοῦ Seragliensis. Ἀλλ' ἡ ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ σπαράγματος πρὸς τὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς Βασιλείας δεικνύει σημαντικὰ χάσματα ὀφειλόμενα προφανῶς εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος ἢ ἀντιγραφέως προγόνου αὐτοῦ, ὅπως παράσχῃ ἐπιτομὴν μᾶλλον τοῦ κειμένου ἢ αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον. Ἐν τούτοις ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι τύποι τῆς κοινῆς, ὡς λ.χ. *γινομένας, ἐπιγινωσκόντων, γίνεται* κλπ. γράφονται ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ αὐτῶν μορφῇ: *γιγνομένας, ἐπιγιγνωσκόντων, γίγνεται,* ὡς παρατηροῦμεν εἰς πολλὰ χειρόγραφα, κατὰ κανόνα τοῦ 13ου αἰ., καταστρωθέντα ὑπὸ λογίων ἀντιγραφέων.

Ὡς δεῖγμα τῆς καταστάσεως τοῦ συνόλου τοῦ κειμένου τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος παραθέτω ἐν συνεχείᾳ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀντιβολῆς τοῦ κειμένου τοῦ σπαράγματος πρὸς τὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς Βασιλείας.

---

1. Ὅρα λ.χ. τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου γραφέντας στίχους εἰς τὸν κώδικα Vatic. gr. 376 (Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 499).

2. Εἰς τὴν διαπίστωσιν ταύτην προέβη κατόπιν παρακλήσεώς μου ὁ scriptor τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης κ. Paul Canart.

3. Ὅρα A. Rome, Commentaires de Pappus et de Théon d'Alexandrie sur l'Almageste I, Studi e Testi 54, Roma 1931.

<table>
<tr><th colspan="2">Σπάραγμα</th><th colspan="2">Ἔκδ. Βασιλείας 1538</th></tr>
<tr><td>f. 1r.</td><td>⟨Θέ⟩ωνος ἀλεξανδρέως εἰς τὸ ϛον τῆς μαθηματικῆς πτολεμαίου συντάξεως.</td><td>σ. 273.</td><td>Θέωνος Ἀλεξανδρέως ὑπόμνημα εἰς τὸ ἕκτον τῆς συντάξεως. Περὶ συνόδων καὶ πανσελήνων [1].</td></tr>
<tr><td>στ. 1, γρ. 20.</td><td>πρός τε σ.</td><td>γρ. 12.</td><td>πρός τι σ.</td></tr>
<tr><td>22.</td><td>τοῦ τε ζωδιακοῦ τοσούτω,</td><td>12 - 13.</td><td>τοῦ τε ζωδιακοῦ καὶ τοῦ ἐκκέντρου, τοσοῦτον</td></tr>
<tr><td>10*[2].</td><td>πάροδον</td><td>14.</td><td>παρόδων</td></tr>
<tr><td>6*.</td><td>παρὰ τὴν ἀ.</td><td>15.</td><td>περὶ τὴν ἀ.</td></tr>
<tr><td>2* - 1*.</td><td>ψηφη⟨φορίας</td><td>17.</td><td>ψηφοφορίας</td></tr>
<tr><td>στ. 2, γρ. 1 - 3.</td><td>οὐκ αἰσθη⟨τὴ⟩ | διαφορὰ ἐν ταῖς συζυγίαις τοῦ ἐπικύκλου ἀφισταμένου τοῦ ἀπογείου παρὰ τὸ μὴ συνεπιλογίζεσθαι...</td><td>17 - 19.</td><td>οὐκ αἰσθητὴ διαφορὰ γίνεται ἐν ταῖς συζυγίαις τοῦ κέντρου τοῦ ἐπικύκλου, ἀφισταμένου τοῦ ἀπογείου τοῦ ἐκκέντρου παρὰ τὸ μὴ συνεπιλογίζεσθαι...</td></tr>
<tr><td>στ. 2, 14*.</td><td>ἡ ε̄ ῑ′</td><td>17*.</td><td>ἡ ἐκ</td></tr>
<tr><td>9*.</td><td>τῆς σκιᾶς</td><td>15*.</td><td>τῆς σκιᾶς τῆς γῆς</td></tr>
<tr><td>f. 1v στ. 1, γρ. 1.</td><td>ὡς | ἑκατὸν καὶ ἑβδομηκονταπλάσιον</td><td>12*.</td><td>ὥστε ἑκατοντακαιεβδομηκονπλάσιον</td></tr>
<tr><td>3 - 4.</td><td>περί τε τῆς ἐκθέσεως τοῦ κανονίου τῶν κατὰ μέρος παραλλάξεων</td><td>11*.</td><td>περί τε τῆς κανονικῆς ἐκθέσεως τῶν κατὰ μέρος παραλλάξεως (sic)</td></tr>
<tr><td>5.</td><td>ἐκ τούτου</td><td>10*.</td><td>ἐκ τούτων</td></tr>
<tr><td>7 - 8.</td><td>π̣ερ⟨ὶ⟩ τῶν γιγνομένων</td><td>10* - 9*.</td><td>περὶ τῶν γινομένων</td></tr>
<tr><td>9.</td><td>καὶ γωνιῶν</td><td>9*.</td><td>καὶ τῶν γωνιῶν</td></tr>
<tr><td>10 - 11.</td><td>ἐπὶ τὰ δεδομένα τοῦ ζωδιακοῦ</td><td>9* - 8*.</td><td>ἐπὶ τὰ τοῦ ζωδιακοῦ δεδομένα</td></tr>
<tr><td>15.</td><td>γιγνομένας</td><td>7*.</td><td>γινομένας</td></tr>
</table>

1. Ὁ τίτλος οὗτος ἀναγράφεται ἐν f. 1v στ. 1 τοῦ χειρογράφου πρὸ τῆς παραγράφου: *Λοιποῦ δ' ὄντος τοῦ τῶν περὶ τὸν ἥλιον* (ἔκδ. Βασ., σ. 273, 6*).

2. Οἱ μετ' ἀστερίσκου ἀριθμοὶ δηλοῦν τὰς γραμμὰς μετρουμένας ἐκ τῶν κάτω.

19.	τῶν περὶ τὸν ἥλιον	6*.	τοῦ τῶν περὶ τὸν ἥλιον
11*.	ἐν ταύταις αὐτὰς	4*.	ἐν ταύταις αὐταῖς
4*.	ψηφηφορίας ἐπιγιγνωσκόντων	1*.	ψηφοφορίας ἐπιγινωσκόντων
στ. 2, γρ. 1.	γίγνεται	σ. 274, γρ. 1.	γίνεται
18*.	κανόνων μέσον	8.	κανονίων, μέσων
16*.	γεγενημένης	9.	ἀπὸ τῆς γεγενημένης
15*.	περὶ	10.	κατὰ
13*.	συστήσεται	10.	συστήσονται
13*.	τὸν τοιοῦτον	11.	τοιοῦτον
8*.	τοῦτον	12.	τούτους
6*.	μοίρας ιβ̅	13.	μοιρὰς τὰ ιβ̅
4* - 1*.	πρὸ πόσων γεγένηται τοῦ α̅ ἔτους ναβ⟨ονασάρου ἤγ⟩ου⟨ν τῆς⟩ τοῦ θὼθ α̅ μ⟨εσημβρίας ἡ προγεγονυ⟩ῖα μέση ⟨σύνοδος ὥς...⟩	14 - 16.	πρὸ πόσων ἡμερῶν τῆς ἀρχῆς τοῦ πρώτου ἔτους Ναβονασάρου, ἤγουν τῆς μεσημβρίας τῆς πρώτης τοῦ θώθ, γεγένηται ἡ προγενονυῖα μέση σύνοδος, ὥς καὶ τὴν ἑξῆς...
f.2r στ. 1, γρ. 6-7.	τοιούτων με νδ ⟨ν''⟩ τῶν δ' αὐτῶν	σ. 286, γρ. 12*.	τοιούτων ʹϡα μθ' μ'', οἵων δ' αἱ δ̅ ὀρθαὶ τξ̅, τοιούτων με̅ νδ' ν'', τῶν δ' αὐτῶν...
9.	β̅δ̅ γωνία	11*.	β̅δ̅ε γωνία
10.	οἵων ἡ	10*.	οἵων δ
12.	νδ' ϛ' Γ'Ο Ͻ	9*.	νδ' ϛ'' Γ'
10*.	ξ	6*.	ἑξηκοστὰ μιᾶς
8*.	τούτου κατὰ τὸ αὐτὸ	6* - 5*.	τοῦ κατὰ τὸ
6* - 5*.	περιφερείας... μιᾶς λ̅ε̅ Γ'	4*.	περιφέρειαν... μιᾶς μοιρᾶς λε' γ' ἔγγιστα
4*.	εἰς τὸ ε̅ βιβλίον	4* - 3*.	εἰς τὸ πέμπτον
1*.	καὶ ἐπισκοτοῦντος	2*.	καὶ τοῦ ἐπισκοτοῦντος
στ. 2, γρ. 3.	πλάτος	σ. 287, γρ. 1.	πλάτος ἀποστάσεων
7.	σύνοδος	3.	διάμετρος
10.	περιφερείας	4 - 5.	περιφέρειαν
14 - 15.	ὁ ε̅ξ̅η̅ καὶ καταβιβάζων... ἀναβιβάζων...	6 - 7.	ὁ ε̅ζ̅η̅ καὶ καταβιβάζοντος... ἀναβιβάζοντος...

18.	*τοῦ θ βορείου*	8.	*τοῦ βορείου*
16*.	*τὸ ἐλάχιστον αὐτῆς*	10 - 11.	*τὸ ἐλάχιστον*
13*.	*τὸ γε καὶ ἐπεζεύχθωσαν ἡ γε*	13.	*τὸ γσ, καὶ ἐπιζεύχθω ἡ γσ*
11*.	*συνόδου*	15.	*διαμέτρου*
9*.	*οἷον*	16.	*οἵων*
2*.	*εἰς τὰ ἑπόμενα μοίρας*	21.	*εἰς τὰ ἑπόμενα*
f. 2ᵛ στ. 1, γρ. 1.	*τμῆμα*	23.	*τμῆμα τὸ*
6.	*τοῦ γε τῇ ελ οὔσῃ δακτύλου*	25.	*τῆς γσ τῇ σλ οὔσῃ δακτύλων*
9.	*συνόδου*	26.	*διαμέτρου*
10 - 11.	*δ' καὶ ιβ μέρει τῆς σεληνιακῆς συνόδου*	27.	*δ ιβ τῆς σεληνιακῆς διαμέτρου*
14 - 15.	*τῆς γε... περιφέρεια*	26* - 25*.	*τῆς γε... περιφερείας*
9*.	*ἡ ὅλη τῆς σελήνης διάμετρος*	23*.	*ἡ ὅλη διαμέτρου τῆς σελήνης*
7*.	*λ ἔγγιστα*	22*.	*λγ ἔγγιστα*
4* - 3*.	*ἅ ἐστιν ἐκ τῶν ἀμφοτέρων*	20* - 19*.	*καὶ ἔστιν ἐκ τῶν κέντρων ἀμφοτέρων*
στ. 2, γρ. 1.	*γίνεσθαι*	18* - 17*.	*γενέσθαι*
3.	*ὁπόταν*	17*.	*ὅταν*
8.	*ὑποτείνειν*	13*.	*ὑποτείνειν περιφέρειαν*
17*.	*ὑπὸ τῆς αὐτῆς*	8*.	*ὑπὸ τῆς*
14*.	*καθ' οὗ μὲν ὁ ἥλιος*	7* - 6*.	*καθ' οὗ ὁ μὲν ἥλιος*
12* - 11*.	*καταμετρήσει τὸν ἴδιον*	6* - 5*.	*τὸν ἴδιον καταμετρήσει*
10*.	*καὶ κατ' ἐλάχιστον*	5*.	*καὶ κατὰ τὸ ἐλάχιστον*
9* - 8*.	*τοῦ ἰδίου κύκλου ξ ιζ μ'*	5* - 4*.	*τοῦ ἰδίου κύκλου ἑξηκοστὰ λε' μ'' ἡ δὲ ἐκ τοῦ κέντρου αὐτῆς, ξ* ξ' ι'ζ μμ''*
4*.	*πρῶτα*	3* - 2*.	*πρῶτον*

Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ταυτότητος τοῦ σπαράγματος παραθέτω ἀκολούθως φωτογραφίας τῶν σελίδων αὐτοῦ ὡς καὶ φωτογραφίαν τῆς φωτοτυπίας τῆς σ. 82 τοῦ Const. Seragliensis 40.

Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΤΗΣ ΟΡΓΗΣ ΕΝ ΤΗ͂Ι ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ͂Ι ΑΣΚΗΤΙΚΗ͂Ι ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ͂Ι*

Γενικά τινα περὶ παθῶν. Ἡ πατερικὴ γραμματεία εἶναι πλουσία ὡς πρὸς τὰ θέματα τῆς ἀναλύσεως τῶν παθῶν. Βασικὸς τομεὺς τοῦ κηρύγματος καὶ τῶν νουθεσιῶν τῶν ἱερῶν πατέρων καὶ τῶν ἀσκητῶν τῆς Ἐρήμου ἀναφέρεται ἀκριβῶς εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τοῦ κακοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ.

Εἶναι ἀνέφικτος καὶ ἀδύνατος, κατὰ τὴν ὁμόφωνον αὐτῶν γνώμην, ἡ πραγματοποίησις τοῦ ὑψίστου σκοποῦ τοῦ χριστιανοῦ, ἤτοι τῆς χριστιανικῆς Ἀρετῆς, ἐν τῇ πληρότητι τοῦ ὅρου, ἄνευ διαρκοῦς καὶ ἀνυστάκτου πνευματικοῦ ἀγῶνος, ἄνευ «ἀοράτου», «ἐγκαρδίου», «νοητοῦ» πολέμου κατὰ τῶν πονηρῶν καὶ ἀκαθάρτων λογισμῶν, κατὰ τῶν, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Φωστὴρ τῆς Καισαρείας, ἀποκρύφων κινημάτων τῆς ψυχῆς[1], ἄνευ δηλονότι πόνων καὶ ἱδρώτων καὶ ἀσκήσεως.

Πονηροὶ λογισμοὶ καὶ πάθη συχνάκις ἐν τῇ ἀσκητικῇ ὁρολογίᾳ ἐναλ-

---

* ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι περὶ τῆς Ὀργῆς, ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητος ἐξεταζομένης, δὲν εἶναι πολλαί. Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὸ ἀξιόλογον ἄρθρον τοῦ H. D. Noble, «Colère»: Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique, II, σελ. 1053 - 1077.

Πρὸς τούτῳ, Pierrot, Dictionnaire de Théologie morale, Paris, 1849, I, 564 - 566, Ph. Lersch, Aufrau der Person, ed. 8, München, 1962 ἔνθα εὐρυτέρα βιβλιογραφία. J. G. Ziegler, Zorn des Menschen, moraltheologisch: Lexikon für theologie und Kirche, X, 1404 - 1405, Ζαχαρία Λιανᾶ, Πραγματεία περὶ ὀργῆς παιδαγωγικὴ καὶ ἠθικοθεολογική, Ἐν Ἀθήναις, 1912, Καλλινίκου Καρούσου, «Ψυχικὴ καταιγίδα» (Τὸ πάθος τοῦ θυμοῦ), Ἀθῆναι, 1966. Ἐν τῇ βιβλικῇ θεολογίᾳ F. Vigouroux, Dictionnaire de la Bible, II, 833, G. Kittel, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, V 394 - 448.

Ἐν τῇ κλασσικῇ ἀρχαιότητι τὸ πρόβλημα τῆς ὀργῆς ἐξετάζεται ὑπὸ τῶν: Ἀριστοτέλους, Ρητορική II, 2, Academia Regia Borussica (1831), σελ. 1378 α31 - 1380 α4, Φιλοδήμου Φιλοσόφου, Περὶ ὀργῆς. Wilke, 1914 Πλουτάρχου, Περὶ Ἀοργησίας, Στοβαίου, Ἐκλογαὶ III, 20: Περὶ ὀργῆς, C. Wachsmuth - O. Hense, 1884, III, 539 - 556, L. Annaeus Seneca, De ira. ed. C. Hosius - E. Hormes, 1914, H. Kleiknect, Zorn in Klassischen Altetum: G Kittel, Theologisches Wörterbuch... Stuttigard 1954, V, 385 - 392, ἔνθα βιβλιογραφία.

1. Μ. Βασιλείου, Ὅροι κατὰ πλάτος 26, Migne, PG, XXXI, 985 C.

λάσσονται. 'Αποτελοῦν δὲ ταῦτα ἐμπόδια διὰ τὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν τελειότητα, τὴν θείαν θεωρίαν καὶ ἀπόλαυσιν πορείαν.

'Η ἐν τῷ κόσμῳ κακία ἐμπεριέχεται ἐν αὐτοῖς τοῖς ἁμαρτωλοῖς πάθεσιν, ἐν τοῖς δαιμονιώδεσι λογισμοῖς[1]. Τὰ πάθη καταδουλοῦν καὶ κατακυριεύουν τοῦ νοῦ καὶ ἐντεῦθεν παρεμποδίζουν αὐτόν, ἵνα ὑπόπτερος ἀνυψωθῇ πρὸς τὸν θεὸν καὶ «παραστῇ τῷ φωτὶ τῆς ἁγίας Τριάδος μετὰ τῶν θείων ἀγγέλων εἰς αἰῶνας ἀπεράντους καταλαμπόμενος»[2].

Τὰ πάθη ἔχουν ὡρισμένην κλιμάκωσιν καὶ διακρίνονται ἀλλήλων αναλόγως τοῦ τρόπου ἐκδηλώσεώς των ἐν τῇ ψυχῇ ἢ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν πλατωνικὴν τριχοτομικὴν θεωρίαν τῆς ψυχῆς ὑπάρχουν πάθη τοῦ λογικοῦ, τοῦ θυμικοῦ καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ. «'Εκ τοῦ μὲν λογικοῦ τὰ ἁμαρτήματά εἰσι ταῦτα· ἀπιστία, αἵρεσις, ἀφροσύνη, βλασφημία, ἀχαριστία καὶ αἱ συγκαταθέσεις σωματικῶν ἁμαρτημάτων, αἱ ὁποῖαι γίνονται ἐκ τοῦ παθητικοῦ μέρους... Τοῦ δὲ θυμικοῦ... ἡ ἀσπλαχνία, τὸ μῖσος, τὸ ἀσυμπαθές, τὸ μνησίκακον, ὁ φθόνος καὶ ὁ φόνος καὶ ἡ συνεχὴς πρὸς τὰ τοιαῦτα μελέτη... Τοῦ δὲ ἐπιθυμητικοῦ, ἡ γαστριμαργία, ἡ λαιμαργία, ἡ οἰνοφλυγία, ἡ πορνεία, ἡ μοιχεία, ἡ ἀκαθαρσία, ἡ ἀσέλγεια, ἡ φιλοχρηματία, ἡ τῆς κενῆς δόξης ἐπιθυμία, χρυσοῦ τε καὶ πλούτου καὶ τῶν σαρκικῶν ἡδονῶν»[3].

'Αλλ' ὁ ἐπικρατέστερος χωρισμὸς τῶν παθῶν εἶναι ἐκεῖνος τοῦ Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ (ca 345-399), ὅστις, κατὰ τὸν Γεννάδιον Μασσαλίας[4], πρῶτος ἢ μεταξὺ τῶν πρώτων διέκρινε τὰ ἀνθρώπινα πάθη εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὀκτὼ κεφαλαιωδῶν κακιῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς γνωστὸν εἶναι: γαστριμαργία, πορνεία, φιλαργυρία, ὀργή, λύπη, ἀκηδεία, κενοδοξία καὶ ὑπερηφανία[5].

'Ο χωρισμὸς οὗτος παρέμεινεν ἐν τῇ 'Ανατολῇ κλασσικὸς καὶ σχεδὸν πᾶσαι αἱ περὶ παθῶν ἀσκητικαὶ διατριβαὶ ἀναφέρουν τὸν κατάλογον τοῦτον μὲ τὴν αὐτὴν σειράν.

'Εν τῇ χριστιανικῇ Δύσει, ἰδιαίτατα ἀπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου καὶ ἐφεξῆς, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν principalium vitiorum περιωρίσθη εἰς

---

1. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Πρὸς 'Ανατόλιον 65, Migne, PG, XL, 1240 A.

2. 'Ιωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων, Migne, PG, XCV, 93 D.

3. 'Ιωάννου Δαμασκηνοῦ, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, XCV, 92 BC.

4. Gennadii Massaliensis, De scriptoribus ecclesiasticis II, Migne, PL, LVIII, 1066: «Evagrius monachus... scripsit multa monachis necessaria, ex quibus ista sunt; adversus octo principalium vitiorum suggestiones, quae primus advertit aut inter primos didicit».

5. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ πονηρῶν λογισμῶν, Migne, PG, XL, 1271-1278; W. Frankenberg, Evagrius Ponticus, Berlin 1912, σ. 473-545.

ἑπτά. Ἡ ὑπερηφανία π.χ. ἐν τῷ γρηγοριανῷ καταλόγῳ δὲν εἶναι ἓν ἐκ τῶν γνωστῶν παθῶν, οὕτως ὥστε νὰ χρήζῃ ἰδιαιτέρας διαπραγματεύσεως, ὡς τὰ λοιπὰ πάθη. Ὁ ἀποκλεισμὸς οὗτος τῆς ὑπερηφανίας ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ καταλόγου γίνεται διὰ τὸν λόγον ὅτι αὕτη θεωρεῖται ἡ οἱονεὶ βασίλισσα καὶ κοινὴ μήτηρ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν ἀνθρωπίνων κακιῶν. Πᾶν πάθος συνυπονοεῖ τὴν συνύπαρξιν τῆς ὑπερηφανίας. Τὰ ἑπτὰ ταῦτα πάθη εἶναι κατὰ σειρὰν τὰ ἀκόλουθα: κενοδοξία (inanis gloria), φθόνος (invidia), ὀργὴ (ira), λύπη (tristitia), φιλαργυρία (avaritia), γαστριμαργία (ventris ingluvies) καὶ πορνεία (luxuria). Ὡς δὲ βλέπομεν ἐνταῦθα εἰσχωρεῖ καὶ ὁ φθόνος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὔτε ὁ Εὐάγριος οὔτε καὶ ὁ μεταφυτεύσας ἐν τῇ Δύσει τὰ ἀνατολικὰ ἀσκητικὰ συστήματα Ἰωάννης Κασσιανὸς γνωρίζει. Πρὸς τούτοις, ἡ ἀκηδία καὶ ἡ λύπη θεωροῦνται ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πάθος[1]. Δὲν πρέπει ὅμως ἡ λύπη νὰ συγχυσθῇ μετὰ τοῦ πένθους[2], ὅπερ ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κυρίως ἀνατολικῷ μοναχισμῷ παίζει οὐσιωδέστατον ῥόλον ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς ἠθικῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεως.

Ἡ ἀνὰ χεῖρας πραγματεία ἐξετάζει ἐν συντόμῳ ἓν μόνον πάθος ἐκ τῶν εἰρημένων καταλόγων ἤτοι τὸ πάθος τῆς ὀργῆς. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἀρχίσωμεν τὴν ἀνάλυσιν αὐτοῦ τοῦ πάθους, πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῆς ὅλης ἠθικῆς παθολογίας, καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀσκητικῆς τοιαύτης τῶν Πατέρων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, κρίνομεν σκόπιμον νὰ προτάξωμεν ἐνταῦθα ὀλίγα τινα περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πάθους καὶ τοῦ πονηροῦ λογισμοῦ, ὅροι κατὰ κόρον, πράγματι, ἀπαντώμενοι ἐν ταῖς πατερικαῖς συγγραφαῖς.

Τῷ ὄντι, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες ἦσαν, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, οἱ διεισδυτικοὶ ἐρευνηταὶ τοῦ βάθους τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Ἦσαν ψυχολόγοι καὶ ἐπιστήμονες ἰατροὶ τῆς ψυχῆς. Τὰ σοφὰ αὐτῶν συγγράμματα βρίθουν συμβουλῶν καὶ ποικίλων γνωμῶν συναφῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς γενέσεως τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Τὸ ὅλον πρόβλημα τοποθετεῖται πάντοτε κάτω ἀπὸ τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ παραμένῃ καθαρὰ καὶ ἐκ τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας ἀνέπαφος. Ἡ οὐσία ἄλλωστε τοῦ ὅλου χριστιανικοῦ βίου εἶναι ἡ καθαρότης τῆς καρδίας, ἥτις καθίσταται πραγματικότης διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς θείας θεωρίας. Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον κατατείνουν αἱ μελέται καὶ αἱ νουθεσίαι τῶν Πατέρων καὶ ἡ ἐν γένει ποιμαντικὴ αὐτῶν δραστηριότης. Εἶναι δὲ ἄκρως χαρακτηριστικὴ ἡ παρατήρησις τοῦ προλόγου τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν Πατέρων: «Εἰς ἓν γὰρ τοῦτο μόνον ἑώρων, ὠφελῆσαι τοὺς

---

1. I. Hausherr, L'origine de la théorie orientale des huits péchés capitaux: Orientalia Christiana Periodica 30 (1938), 164-175, M. Olphe-Galliarde, La pureté du coeur d'après Cassien: Revue d'ascétique et de mystique, 17 (1936), 42

2. Περὶ πένθους, ἰδὲ I. Hausherr, Penthos, La doctrine de la compoction daus l'Orient chrétien: Orientalia Christiana Periodica 132, Roma 1944.

πολλοὺς »[1]. Βασικὴ δὲ προϋπόθεσις αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ πονηροῦ λογισμοῦ, ἥτις ἰδέα καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἀσκητικῆς θεωρίας. Ἡ Ἄσκησις δὲν εἶναι, εἰ μὴ μέθοδος καὶ τρόπος καταστολῆς τῆς διαλεκτικῆς ἀνελίξεως τοῦ πονηροῦ λογισμοῦ, εἶναι ἡ πρακτικὴ λεγομένη φιλοσοφία. Κλασσικὸς εἶναι ὁ ὁρισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ Λογισμοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Εὐάγριος Ποντικὸς δίδει : « Λογισμὸς δαιμωνιώδης ἐστὶν εἰκὼν τοῦ αἰσθητοῦ ἀνθρώπου συνισταμένη κατὰ διάνοιαν ἀτελής, μεθ' ἧς ὁ νοῦς κινούμενος ἐμπαθῶς λέγει τι ἢ πράττει ἀνόμως ἐν τῷ κρυπτῷ πρὸς τὸ μορφούμενον ἐκ διαδοχῆς εἴδωλον ὑπ' αὐτοῦ »[2].

Ὡς ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τούτου γίνεται φανερόν, ὁ πονηρός, ἤ, ἄλλως, « φίλαυτος » ἢ « γαστρίμαργος » ἢ « ἐπιθυμητικὸς » καλούμενος λογισμός[3], κρούει κατὰ πρῶτον λόγον τὴν διάνοιαν. Ὁ λογισμὸς εἰς τοὺς ἀσκητὰς δηλοῖ πᾶσαν ἐν γένει ἐνέργειαν τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου. Διὰ τοῦτο ὁμιλοῦν περὶ Καθαροῦ καὶ Ἀκαθάρτου λογισμοῦ[4]. Ὁ πονηρὸς τώρα λογισμὸς χαρακτηρίζεται ὡς « εἰκών », ἤτοι νομιζόμενόν τι ἢ φανταζόμενον. Εἶναι προσέτι « εἰκὼν ἀτελὴς » ἤτοι μὴ ὡλοκληρωμένη, μὴ εἰσέτι ἀπηρτησμένη ἀποτύπωσις τοῦ κακοῦ. Ἡ ἐν τῇ διανοίᾳ αὕτη εἰκὼν εἶναι ἡ πρώτη προβολὴ τοῦ κακοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δῆλον ὅτι τῷ περιστοιχιζομένῳ ὑπὸ τῶν πραγμάτων τοῦ ὑλικοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ εἶναι ἀείποτε συνυφασμένη πρὸς τὰ πνευματικὰ θεωρήματα, τὰ νοήματα τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου. « Τοῦτο γάρ ἐστι τὸ σημεῖον ὅτι σχολάζει ὁ νοῦς περὶ τὰ νοητά, τὸ πάντων περιφρονεῖν τῶν τὴν αἴσθησιν σαινόντων »[5]. Τὴν « ἀτελῆ » ταύτην εἰκόνα τοῦ Εὐαγρίου θὰ ὀνομάσῃ ἀργότερον ὁ Ἰωάννης τῆς κλίμακος « λόγον ψιλὸν ἢ εἰκόνα τοῦ τυχόντος νεοφανῶς ἐν τῇ καρδίᾳ ἐμφερομένην »[6]. Εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ εἰς τὸ σχῆμα τῆς προοδευτικῆς ἐξελίξεως τῆς πειρακτικῆς ἐνεργείας καλεῖται Προσβολή. Ὁ ἅγιος Μᾶρκος ὁ Ἐρημίτης θὰ τὴν ὁρίσῃ ὡς ἑξῆς : « προσβολή ἐστιν ἀνείδωλον κίνημα καρδίας, κλεισούρας δίκην, ὑπὸ τῶν ἐμπείρων κατεχομένη »[7]. Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς δὲν θὰ ἀπομακρυν-

---

1. Ἀποφθέγματα Πατέρων, Πρόλογος, Migne, PG, LXV, 73 A.
2. J. Muyldermans, A travers la tradition manuscrite d Evagre le Pontique, Louvain, 1932, σ. 50, I. 2 - 5.
3. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Cent. Suppl. 14, Muyldermans, ἔνθ' ἀν.
4. Ὠριγένους, Περὶ προνοίας 8, Migne, PG, XVII, 181 B, Μ. Ἀθανασίου, Ὁμιλία εἰς τὸν ψαλμὸν 20, II, Migne, PG, XXVII, 129 C.
5. E. Sargologos, La vie de S. Cyrille le Philéote, Bruxelles, 1964, σ. 110.
6. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος 15, Migne, PG, LXXXVIII, 896 D.
7. Μάρκου Ἐρημίτου, Περὶ νόμου πνευματικοῦ 141, Migne, PG, LXV, 921 D.

θῇ αἰσθητῶς ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴν φρασεολογίαν: «προσβολή ἐστιν ἡ ἁπλῶς γινομένη παρὰ τοῦ ἐχθροῦ ὑπόμνησις»[1].

Ὅλη δὲ αὐτὴ ἡ φορὰ τοῦ «πειρασμοῦ», ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ Μάρκου τοῦ Ἐρημίτου ὡς «παρὰ προσδοκίαν θλίψεως»[2], κατευθύνεται, ὡς εἴπομεν, οὐχὶ πρὸς τὸν Νοῦν ἀλλὰ πρὸς τὴν Διάνοιαν. Ἡ ἀτελὴς δηλ. εἰκὼν δὲν εὑρίσκεται ἐν τῷ νῷ ἀλλ' ἐν τῇ διανοίᾳ. Τὸ πρᾶγμα ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν, διότι ὁ τόσον ὑπὸ τῶν ἑλλήνων φιλοσόφων τονιζόμενος νοῦς θεωρεῖται ὁ ψυχικὸς χῶρος, ἔνθα ἐλευθέρως ἐνεργεῖ καὶ ἀναπαύεται αὐτὸς οὗτος ὁ Θεός. Ὁ νοῦς εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ Ἀληθοῦς καὶ τῆς Θεώσεως. Ἡ διάνοια δὲ εἶναι ὁ χῶρος, ὅπου διεξάγεται σιωπηρὸς διάλογος μεταξὺ τῶν ἀγαθῶν καὶ πονηρῶν λογισμῶν. Ἐνῷ ὁ νοῦς εἶναι ὑπὸ τοῦ διαβόλου ἀπρόσβλητος δι' ἀπ' εὐθείας προσβολῆς, ἡ διάνοια ἀντιθέτως γίνεται τὸ πεδίον τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τοῦ Καλοῦ καὶ Κακοῦ. Ἡ προσβολή, ἄλλαις λέξεσι, γίνεται μόνον κατ' ἔμμεσον τρόπον, ἤτοι διὰ τῆς προβολῆς τῶν εἰκόνων, τῶν εἰδώλων καὶ ἀπεικασμάτων τῶν πονηρῶν λογισμῶν, πάντοτε δὲ διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς διανοίας. Ὁ ἅγιος Νεῖλος παρατηρεῖ σχετικῶς: «οἱ μὲν λοιποὶ (ἤτοι πειρασμοὶ) διὰ τῆς ἀλλοιώσεως τοῦ σώματος ἐμποιοῦσι τῷ νῷ λογισμούς, ἢ νοήματα καὶ θεωρήματα. Ὁ δέ γε Θεὸς τοὐναντίον δρᾷ, αὐτῷ τῷ νῷ ἐπιβαίνει καὶ ἐντιθεὶς αὐτῷ γνῶσιν ὡς βούλεται καὶ διὰ τοῦ νοῦ τὴν τοῦ σώματος ἀκρασίαν κατευνάζων»[3].

Καὶ ἐφ' ὅσον δὲν ἐπακολουθήσῃ ὁ λεγόμενος Συνδυασμός[4], ἡ συνομιλία δῆλον ὅτι καὶ ὁ διάλογος τῆς καρδίας πρὸς τὸν «φανέντα» πειρασμόν, προσέτι δὲ δὲν γίνῃ τὸ περαιτέρω βῆμα πρὸς τὴν «Συγκατάθεσιν»[5], ἤτοι πρὸς τὴν ἐλευθέραν ἀποδοχὴν καὶ συγκατάνευσιν τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ «ὀφθέν», τότε, ἀναμφιβόλως, ὁ ἁπλοῦς οὗτος πειρασμὸς δὲν λογίζεται εἰς ἁμαρτίαν καὶ δὲν μορφοποιεῖται εἰς πάθος. Ἡ ἐν τῇ διανοίᾳ πάλη ἀναδεικνύει νικητὴν τὸν ἀγαθὸν λογισμόν, πρὸ τοῦ ὁποίου ὁ δαιμονιώδης ἀφανίζεται, χωρὶς νὰ καταλείπῃ ἴχνη πάθους.

Πότε ὅμως ὁ λογισμὸς ἐξελίσσεται εἰς πάθος καὶ εἰς ἁμαρτίαν; Ὁ Εὐάγριος παρατηρεῖ λέγων ὅτι πάθος γίνεται, ὅταν καὶ ἐφ' ὅσον ὁ νοῦς κινηθῇ ἐμπαθῶς καὶ υἱοθετήσῃ καὶ ἀποδεχθῇ διαλεκτικῶς τὸ κακὸν καὶ τοιου-

---

1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων, Migne, PG, XCV, 93 A.

2. Μάρκου Ἐρημίτου, Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι 2, 189 Migne, PG, LXV, 960 BC E. Sargologos, ἔνθ' ἀν., σ. 96-97.

3. Νείλου, Περὶ προσευχῆς 63.

4. Ἰωάννου, Κλίμαξ, λόγος 15, Migne, PG, LXXXVIII, 896 D, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ὀκτώ....., Migne, PG, XCV, 93 AB.

5. Αὐτόθι.

τοτρόπως αἰχμαλωτισθῇ ὑπὸ τοῦ πειρασμοῦ. 'Η Συγκατάθεσις ἀκριβῶς αὕτη τοῦ νοῦ πρὸς τὴν προεικονισθεῖσαν κακίαν καὶ ἡ ἀλλεπάλληλος πρὸς αὐτὴν προσαρμογὴ καὶ ἕξις καὶ συνήθεια (« πρὸς τὸ μορφούμενον ἐκ διαδοχῆς εἴδωλον ὑπ' αὐτοῦ ») συνιστοῦν τὴν οὐσίαν τοῦ λεγομένου πάθους. « Πάθος δὲ κυρίως εἶναι λέγουσιν τὸ χρόνῳ μακρῷ ἐν τῇ ψυχῇ ἐμπαθῶς ἐμφωλεῦον καὶ ὥσπερ εἰς ἕξιν αὐτὴν λοιπὸν ἐν τῇ πρὸς αὐτὸ συνηθείᾳ ἀγαγὸν καὶ αὐθαιρέτως λοιπὸν ἐν αὐτῷ καὶ οἰκείως αὐτομολοῦσαν »[1]. 'Εντεῦθεν γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἐμπαθής. 'Ο ἄνθρωπος ὡς σύνολον ἡττᾶται ἐν τῇ ἀντιμετωπίσει αὐτοῦ πρὸς τοὺς προσφυῶς ὑπὸ τοῦ Μάρκου τοῦ 'Ερημίτου χαρακτηρισθέντας « κραταιοὺς γίγαντας »[2]. 'Η καθαρότης τοῦ νοῦ, « τὸ κατὰ φύσιν » καταστρέφεται, ἤ, ὅπως λέγει εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν ὁ αὐτὸς Εὐάγριος, « οἱ ἀκάθαρτοι λογισμοὶ διὰ τὰ πάθη χρονίζοντες ἐν ἡμῖν, κατάγουσι τὸν νοῦν εἰς ὄλεθρον καὶ ἀπώλειαν »[3]. 'Η μονιμότης αὕτη τῆς κακίας ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου κάμνει ὥστε ἡ μορφὴ τοῦ διαβόλου, τοῦ προκαλέσαντος δηλαδὴ τὸν πειρασμόν, νὰ ἀποτυποῦται ἐν αὐτῷ. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος Νύσσης νουθετεῖ: « εἰ γὰρ μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ἐλεεινοὶ πάντως οἱ κατερρυπωμένοι τὸν νοῦν· ὅτι πρὸς τὸ τοῦ ἀντικειμένου πρόσωπον βλέπουσιν. Καὶ εἰ αὐτὸς ὁ θεῖος χαρακτὴρ τῷ κατ' ἀρετὴν ἐντυποῦται βίῳ, δῆλον ὅτι ἡ κατὰ κακίαν ζωὴ μορφὴ καὶ πρόσωπον τοῦ ἀντικειμένου γίνεται... Οὐκοῦν μαθόντες διὰ τίνων ἥ τε κακία καὶ ὁ κατ' ἀρετὴν μορφοῦται βίος, ἐξουσίας ἡμῖν πρὸς ἑκατέραν τούτων κατὰ τὸ αὐτεξούσιον τῆς προαιρέσεως προκειμένης, φύγωμεν τὴν τοῦ διαβόλου μορφήν, ἀποθώμεθα τὸ πονηρὸν προσωπεῖον... »[4].

'Αλλ' ἀνεξαρτήτως πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τοῦ πάθους ὡς ἀρνητικοῦ στοιχείου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, μία μικρὰ σχετικῶς ὁμὰς ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀνέπτυξε καὶ μίαν, οὕτως εἰπεῖν, θετικὴν ἀξιολόγησιν τῶν Παθῶν, κυρίως ὑπὸ φιλοσοφικῶν λόγων παρακινούμενοι. Τὸ πάθος δὲν ἐκλαμβάνεται πάντοτε καὶ εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις ὡς κακόν τι. Τὸ Πάθος εἶναι εὐγενὴς ὑπὸ τοῦ θείου Δημιουργοῦ φυσικὴ καταβολή, ἥτις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν νεύρωσιν τῶν ἀτομικῶν προσπαθειῶν πρὸς τὸ ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς τελειοῦσθαι. « Οὐχὶ πάντως ἐπὶ κακῷ τινι τῇ ἀνθρωπίνῃ συνεκληρώθη ζωῇ »[5]. 'Υπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην τὸ πάθος εἶναι μία ἔντονος ψυχικὴ

---

1. Κλίμαξ, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LXXXVIII, 897 A.
2. 'Ιωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων, Migne, PG, XCV, 89 A.
3. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Πρὸς 'Ανατόλιον 64, Migne, PG, XL, 1237 B.
4. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς 6, Migne, PG, XLIV, 1276 CD.
5. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς, Migne, PG, XLVI, 61 A.

ὁρμὴ καὶ φορὰ πρὸς ἔργα ἀρετῆς· «Ἔστι γὰρ καὶ ἐπὶ καλῷ ποτε τῇ τοιαύτῃ τῆς ψυχῆς χρήσασθαι ὁρμῇ»[1].

Ὑπ' αὐτὴν τὴν διπλῆν θεώρησιν τοῦ πάθους ὡς δυνάμεως ὠθούσης τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ἀσκήσει τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ, ἐξετάζεται ἐν τοῖς ἑφεξῆς τὸ πάθος τῆς Ὀργῆς. Ἡ παροῦσα σύντομος ἔρευνα στηρίζεται κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῶν κειμένων τῶν βυζαντινῶν ἀσκητικῶν συγγραφέων, οἵτινες κατέλιπον ἡμῖν, πρὸς τῷ ὑπερόχῳ καὶ φωτεινῷ αὐτῶν παραδείγματι, ἀθάνατα μνημεῖα τοῦ παιδαγωγοῦντος τὰς γενεὰς τῶν ἀνθρώπων λόγου, ἀποτελεῖ δὲ μέρος εὐρυτέρας συστηματικῆς μελέτης τῆς πατερικῆς καθόλου ἠθικῆς Παθολογίας. Τὸ ὅλον θέμα διαιρῶ ὡς ἀκολούθως: Λεξιλόγιον μετὰ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου ὀργή. Ἐξετάζεται κατόπιν ἡ διάκρισις τῶν μορφῶν τῆς ὀργῆς εἰς καθ' ἑαυτὸ Ὀργὴν καὶ εἰς Μνησικακίαν μετὰ τῶν εἰδικωτέρων ἀναλύσεων αὐτῶν.

Λεξιλόγιον καὶ σημασία τοῦ ὅρου. Ἡ λέξις ὀργὴ ἐκφράζει καθόλου ἔντονον φυσικὴν διάθεσιν ἢ σφοδρὰν ψυχικὴν κατάστασιν. Ἀείποτε δὲ ἐμφαίνει ἐσωτερικὴν ταραχὴν καὶ δόνησιν, μετακίνησιν καὶ διασάλευσιν τοῦ ὁμαλοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀπώλειαν τῆς ψυχικῆς γαλήνης. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἀκριβῶς ὁρμώμενοι πολλοὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐζήτησαν νὰ εὕρωσι τὸ ἔτυμον τοῦ ὅρου ὀργὴ ἐν τῷ συγγενεῖ ἀκουστικῶς ῥήματι ὀρέγεσθαι, ὅπερ ἀρχικῶς ἐδήλου τὴν κίνησιν τῆς χειρὸς πρὸς λῆψιν ἐπιθυμητοῦ πράγματός τινος, ἐξ οὗ κατ' ἐπέκτασιν προέκυψεν ἡ σημασία τοῦ σφοδρῶς ἐπιθυμεῖν καὶ ποθεῖν.

Ἐκ τῶν πρώτων δὲ βυζαντινῶν συγγραφέων, οἵτινες ἐδέχθησαν τὴν ἐν λόγῳ ἐτυμολογίαν εἶναι καὶ ὁ Θεοδώρητος ἐπίσκοπος Κύρου († 458). Οὗτος περὶ θυμοῦ διαλεγόμενος μεταξὺ τῶν ἄλλων παρατηρεῖ· «ἐπαρᾶται μέντοι οὐκ αὐτοῖς ἀλλὰ τοῖς πονηροῖς αὐτῶν πάθεσι, τῇ ὀργῇ, τῇ μήνιδι· ἐπιθυμίαν δὲ τὴν ὀργὴν ἐκάλεσε· ὀ ρ έ γ ε τ α ι γὰρ ὁ ὀργιζόμενος ἀμύνασθαι τὸν ἐχθρόν»[2]. Ἑτέρα ἐτυμολογικὴ προσπάθεια εἶναι τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ λεξικοῦ Σουίδα, ὅπερ ἐν λήμματι ὀργῶ ἔχει: «ἀντὶ τοῦ ἐπιθυμητικῶς ἔχειν»[3].

Οὐ μὴν ἀλλά, αἱ ἀπόπειραι αὗται ἐτυμολογίας δὲν ἔχουν αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν, διότι ἁπλούστατα ἐκκινοῦν ἐκ μόνου τοῦ ψυχολογικοῦ γεγονότος τοῦ βιουμένου κατὰ τὸν καιρὸν τῆς δράσεως τοῦ πάθους. Ἡ συγκριτικὴ γλωσσολογία ἀνάγει τὴν ἀφετηρίαν τῆς λ. ὀργὴ εἰς τὸ σαν-

---

1. Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν ύ σ σ η ς, Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς 6, Migne, PG, XLIV, 1276 A.

2 Θ ε ο δ ω ρ ή τ ο υ, 110 ἐρωτήσεις εἰς τὴν Γένεσιν (1, 112) Migne, PG, LXXX, 216 BC.

3. Λ ε ξ ι κ ὸ ν Σ ο υ ί δ α, ἐκδ. A. Adler, Lipsiae, 1935, tom. III, 553.

σκριτικὸν ūrjā, ὅπερ ἐκφράζει τὴν ἔννοιαν τοῦ πληρώματος τῆς ψυχικῆς δυνάμεως.

Πρὸς τῷ ὅρῳ τούτῳ, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα διαθέτει καὶ τὴν λ. θυμός. Διότι, τῷ ὄντι, ἡ σαφεστέρα ἐκδήλωσις πρὸς τὰ ἔξω τοῦ θυμικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς γίνεται διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ὀργῆς. ʼΕκεῖνος, ὅστις πρῶτος ἐπεχείρησε νὰ δώσῃ ποιάν τινα ἐτυμολογίαν τῆς λ. θυμὸς εἶναι ὁ Πλάτων εἰς τὸ ἔργον «Κρατύλος»: «Θυμὸς ἀπὸ τῆς θύσεως καὶ ζέσεως τῆς ψυχῆς»[1]. Τὸ ῥῆμα βεβιαίως θύειν ἐκλαμβανόμενον ἀμεταβάτως λέγεται καὶ ἐπὶ πάσης σφοδρᾶς καὶ ὁρμητικῆς κινήσεως. ʽΩσαύτως καὶ τὸ σανσκριτικὸν dhūmah δηλοῖ ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἀναθυμίασιν καὶ τὴν ζέσιν τῆς ψυχῆς.

ʽΩς ἐπὶ τὸ πολύ, οἱ ὅροι θυμὸς καὶ ὀργὴ ἐκφράζοντες ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἐναλλάσσονται ἀδιαφόρως. Κατὰ τὸν Εὐάγριον Ποντικόν: «ὀργή ἐστι πάθος ὀξύτατον· θυμοῦ γὰρ λέγεται ζέσις καὶ κίνησις κατὰ ἠδικηκότος ἢ δοκοῦντος ἠδικηκέναι»[2]. Τινὲς ὅμως τῶν συγγραφέων ποιοῦν ἐλαφράν τινα διάκρισιν τῶν ἐννοιῶν τῆς ὀργῆς καὶ τοῦ θυμοῦ, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ καὶ τοῦ ποιοῦ ἐκδηλώσεως καὶ ἐξωτερικεύσεως τοῦ πάθους. Οὕτω, ὁ Μέγας Βασίλειος θυμὸν μὲν καλεῖ τὴν πρώτην βαθμίδα τοῦ πάθους, οἱονεὶ τὴν ἀφετηρίαν τῆς ὀργῆς, τὴν δὲ περαιτέρω πρόοδον αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐκδικητικὴν πρᾶξιν καλεῖ ὀργήν: «ὥσπερ γὰρ τὰ ὀνόματα διάφορα θυμοῦ καὶ ὀργῆς οὕτω καὶ τὰ ὑπʼ αὐτῶν σημαινόμενα πλεῖστον ἀλλήλων διαφέρει. Ἔστι γὰρ θυμὸς μὲν οἷον ἔξαψίς τις καὶ ἀναθυμίασις ὀξεῖα τοῦ πάθους· ὀργὴ δὲ ἔμμονος λύπη καὶ ὁρμὴ διαρκὴς πρὸς τὴν τῶν ἠδικηκότων ἀντίδοσιν, ὥσπερ ὀργώσης τῆς ψυχῆς πρὸς ἄμυναν»[3].

ʼΕξ ἄλλου, ὁ Θεοδώρητος Κύρου ἀναφερόμενος εἰς τὴν χρονικὴν διάρκειαν τῆς ἐκδιπλώσεως τοῦ πάθους εὑρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσῃ: «Διὰ γὰρ τοῦ θυμοῦ τὸ ταχὺ δεδήλωκε· διὰ δὲ τῆς ὀργῆς τὸ ἐπίμονον· τοιαύτη γὰρ ἡ τῆς ὀργῆς φύσις· ὁ γὰρ θυμὸς ὀξύς ἐστιν καὶ ὀλιγοχρόνιος, ἡ δὲ ὀργὴ βραδυτέρα μὲν μονιμωτέρα δέ»[4]. Τῆς αὐτῆς γνώμης ἔχεται καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὅταν λέγῃ: «θυμὸς μέν ἐστιν ἀθρόος ζέσις φρενός· ὀργὴ δὲ θυμὸς ἐμμένων»[5].

Εἰς τὸν Νεμέσιον ʼΕμέσης ὁ θυμὸς εἶναι ἔννοια γενική, ἐκφράζουσα τὰς τρεῖς κλιμακώσεις τοῦ πάθους, ὅπερ ἐν τῇ βαθυτέρᾳ αὐτοῦ ὑποστάσει, εἶναι ὄρεξις ἀντιτιμωρήσεως· «ἀδικούμενοι γὰρ ἢ νομίζοντες ἀδικεῖσθαι

1. Πλάτωνος, Κρατύλος 419e.
2. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ πονηρῶν λογισμῶν 6, Migne, PG, XL, 1275 A.
3. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων 6, Migne, PG, XXXI, 369 A.
4. Θεοδωρήτου, ʽΕρμηνεία εἰς ψαλμὸν 68, 25, Migne, PG, LXXX, 1408 C.
5. Γρηγορίου Ναζιανζ., Ἔπη ἠθικὰ 34, στίχ. 43-44, Migne, PG, XXXVII, 948 A.

θυμούμεθα καὶ γίνεται τότε μικτὸν τὸ πάθος ἐξ ἐπιθυμίας καὶ θυμοῦ»[1]. Ἡ πρώτη ἀπαρχὴ καὶ κίνησις τοῦ θυμοῦ ὀνομάζεται ὀργὴ ἢ χολὴ ἢ χόλος, ἐν ᾧ ἡ ἐν τῇ διανοίᾳ ἀγομένη ἐνθύμησις τοῦ εἰς βάρους ἡμῶν διαπεπραγμένου κακοῦ ὀνομάζεται μῆνις· τέλος τὸ τελευταῖον ἐξελικτικῶς στάδιον τοῦ θυμοῦ ἔχει χαρακτῆρα ἐπιτηρήσεως καταλλήλων περιστάσεων ἀντιτιμωρίας καὶ ἐκδικήσεως, καλεῖται δὲ κότος. «Εἴδη δὲ τοῦ θυμοῦ τρία, ὀργή, ἣ καὶ χολὴ καὶ χόλος καλεῖται, μῆνις καὶ κότος. Θυμὸς μὲν γάρ, ἀρχὴν καὶ κίνησιν ἔχων, ὀργὴ καὶ χολὴ καὶ χόλος λέγεται· μῆνις δέ, χολὴ εἰς παλαίωσιν ἀγομένη, εἴρηται γὰρ παρὰ τὸ μένειν καὶ τῇ μνήμῃ παραδεδόσθαι· κότος δέ, ὀργὴ ἐπιτηροῦσα καιρὸν εἰς τιμωρίαν, εἴρηται δὲ καὶ οὗτος παρὰ τὸ κεῖσθαι»[2].

Τοῦ θυμοῦ, τοῦ σημαίνοντος ἁπλῶς, συμφώνως τῷ Πλάτωνι, ἀναθυμίασιν καὶ ἐσωτερικὴν ἀναμόχλευσιν, ὁ Γρηγόριος Νύσσης προκρίνει τὸν ὅρον θυμός, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ὀρέξεως καὶ βουλήσεως, ἵνα κακοποιηθῇ ὁ παροξύνων. «Θυμὸν δὲ ζέσιν εἶναι τοῦ περὶ καρδίαν αἵματος τοῖς πολλοῖς δοκεῖ. Ἕτεροι δὲ ὄρεξιν τοῦ ἀντιλυπῆσαι τὸν προκατάρξαντα. Ὡς δ' ἂν ἡμεῖς ὑπολάβοιμεν, θυμός ἐστιν ὁρμὴ τοῦ κακῶσαι τὸν παροξύναντα»[3].

Οἱ ὅροι ὀργὴ καὶ θυμός, ὡς καὶ αἱ συγγενεῖς τούτοις ἐκφράσεις δὲν χρησιμοποιοῦνται πάντοτε ἐν σημασίᾳ ἀνθρωπολογικῇ, ἤτοι ὡς δηλωτικοὶ ψυχικοῦ ἀνθρωπίνου πάθους, ἀλλ' ἐκλαμβάνονται συχνάκις ἐν ἐννοίᾳ θεολογικῇ προκειμένου περὶ τῶν ἔργων τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ, ὁπότε, ὡς ἐν τῷ ἁρμοδίῳ ἠθέλομεν ἴδει τόπῳ, ἔχομεν συμβολικὴν καὶ ἀναλογικὴν χρῆσιν ἐννοιῶν. Συναφῶς ὁ Μέγας Βασίλειος ἑρμηνεύων τὴν δαυιτικὴν ῥῆσιν «ὀργὴ ἐν τῷ θυμῷ αὐτοῦ...» (Ψαλμὸς 29,6) παρατηρεῖ: «Δοκεῖ ταυτολογία εἶναι τοῖς μὴ δυναμένοις τῆς ἀκριβείας τῶν σημαινομένων ἐφάπτεσθαι, τοῦ προφήτου λέγοντος εἶναι ἐν τῷ θυμῷ τοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦ αὐτοῦ ὄντος ὀργῆς καὶ θυμοῦ· πλεῖστον δὲ τὸ διάφορον. Θυμὸς μὲν γάρ ἐστιν ἡ κρίσις τοῦ ἐπαχθῆναι τάδε τινα τῷ ἀξίῳ, ὀργὴ δὲ ὁ πόνος ἤδη καὶ ἡ κόλασις ἡ ἀπὸ τοῦ δικαίου Κριτοῦ κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀδικίας ἐπαγομένη»[4].

Τέλος, ὅροι οἷον ἄμυνα, ἀμύνεσθαι, παροξυσμός, παροξύνεσθαι, παροργισμός, παροργίζεσθαι, ὀξυχολία, ὀξύχολος κ.λ.π., χρησιμοποιοῦνται πρὸς ἔνδειξιν τοῦ αὐτοῦ ψυχικοῦ πάθους, ὅπερ ἐφεξῆς θὰ ὀνομάζωμεν ἀδιακρίτως θυμὸν ἢ ὀργήν.

---

1. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 21, Migne, PG, XL, 692 A.
2. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 21, Migne, PG, XL, 692 B.
3. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς, Migne, PG, XLVI, 56 A.
4. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τὸν 29 ψαλμόν, 4, Migne, PG, XXIX, 313 B.

Μορφαὶ τῆς ὀργῆς. 'Υπὸ δύο κυρίως τύπους ἐμφανίζεται καὶ ἐκδηλοῦται ἐν ἡμῖν ἡ ὀργή. Εἴτε δῆλον ὅτι, ὡς ἄμεσος τάσις πρὸς ἀπόδοσιν «τῆς παρ' ἑτέρων ἐπιφερομένης ἡμῖν ζημίας ἢ πληγῆς ἢ ὕβρεως»[1], εἴτε πάλιν ὡς ταμίευσις ἐν τῇ διανοίᾳ καὶ ὡς διαρκὴς μνήμη τοῦ προκληθέντος κακοῦ μὲ ἀπωτέραν προοπτικὴν τὴν εὕρεσιν καταλληλοτέρων συνθηκῶν ἀντεκδικήσεως. 'Εν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει ἡ ἀσκητικὴ ὁρολογία χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον μνησικακία, ὅστις σημαίνει, ὡς ἄλλωστε αὐτὴ αὕτη ἡ λέξις ὑπεμφαίνει, τὴν διαρκῆ καὶ παραμόνιμον ἐνθύμησιν τοῦ κακοῦ. 'Η ὀργὴ ἐν τῇ πρώτῃ μορφῇ εἶναι ὀργὴ «κατ' ἐνέργειαν» (in opere), ἐν δὲ τῇ μορφῇ τῆς μνησικακίας εἶναι ὀργὴ «κατὰ διάνοιαν» (in arcanis cogitationibus). Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ διαχωρισμοῦ, τοῦτο μὲν ὀργῆς κατὰ διάνοιαν, τοῦτο δὲ ὀργῆς κατ' ἐνέργειαν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι ἔχομεν ἐμφανῆ τὴν τάσιν καὶ τὴν φορὰν πρὸς ἐκδίκησιν καὶ τιμωρίαν, πρᾶγμα ὅπερ συνιστᾷ καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ὀργῆς. 'Εν τῇ γνωστῇ ἀνθολογίᾳ κειμένων μυστικῆς καὶ ἀσκητικῆς θεολογίας, τῇ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου πρ. Κορίνθου Μακαρίου Νοταρᾶ (1731 - 1805) καὶ τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ 'Αγιορείτου (1749 - 1809) φιλοπονηθείσῃ Φιλοκαλίᾳ τῶν 'Ιερῶν Νηπτικῶν, περιέχεται παράφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου τοῦ Η' βιβλίου τῶν Institutionum τοῦ 'Ιωάννου Κασσιανοῦ, ἔνθα ἀναγινώσκομεν τὴν προτροπήν: «Δεῖ μὴ μόνον ἀπὸ τῆς κατ' ἐνέργειαν ὀργῆς ἀπέχεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς κατὰ διάνοιαν' ἵνα μὴ τῷ σκότει τῆς μνησικακίας ὁ νοῦς ἀμαυρωθεὶς ἐκπέσῃ τοῦ φωτὸς τῆς γνώσεως καὶ διακρίσεως»[2].

α') **'Ο ρ γ ὴ κ α τ' ἐ ν έ ρ γ ε ι α ν.** 1. Τὰ προκαλοῦντα τὴν ὀργὴν αἴτια εἶναι ποικίλα. «'Η ὀργὴ ἡμῖν προσγίνεται ἐκ τῆς παρ' ἑτέρων ἐπιφερομένης ἡμῖν ζημίας ἢ πληγῆς ἢ ὕβρεως»[3]. 'Εν τῇ φράσει ταύτῃ ὁ 'Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296/1297 - 1359) διαγράφει τὰ σημεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκκινεῖ καὶ προκαλεῖται ἡ ὀργή. Εἶναι δὲ σημεῖα κείμενα ἐκτὸς τοῦ δεχομένου ὑποκειμένου. Ἄλλαις λέξεσι, ἡ ἐξωτερικὴ προσβολή, τὸ ἐρέθισμα, τὸ ἐκ τοῦ ἔξω κόσμου προκαλούμενον, μὲ ὅλας τὰς ψυχολογικὰς αὐτοῦ ἀποχρώσεις, ἀντανακλᾷ εὐθέως ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ χώρου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῶνται αἱ ἀναγκαῖαι προϋποθέσεις γενέσεως τῆς ὀργῆς: «οὐκ ἐν ἡμῖν γενομένου ἀλλ' ἔξωθεν ἡμῖν προσπεσόντος ὥσπερ καταιγίδος τινὸς ἀδοκήτου, ὡς γράφει που ὁ Μέγας Βασίλειος[4]. Τὰ ἐξωτερικὰ ταῦτα

---

1. Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Π α λ α μ ᾶ, Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας, Migne; PG, CL, 1100 A.
2. Φ ι λ ο κ α λ ί α τ ῶ ν ἱ ε ρ ῶ ν ν η π τ ι κ ῶ ν, 'Αθῆναι 1959, τόμ. I, σελ. 71 - 72, Migne, PL, XLIX, 344 A.
3. Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Π α λ α μ ᾶ, Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας, Migne, PG, CL, 1100 A.
4. Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 353 B.

αἴτια εἶναι αἱ ἀτιμωτικαί, ἢ ὡς τοιαῦται ἐκλαμβανόμεναι, φράσεις καὶ πράξεις, αἱ καλούμεναι λοιδορίαι. Τί δέ ἐστι λοιδορία, λέγεται ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἰς τὰ ἐν τῇ κλίμακι σχόλια: «Πᾶν ῥῆμα ἐκ διαθέσεως τοῦ ἀτιμᾶσαι λοιδορία ἐστί, κἂν τὸ ρῆμα μὴ δόξῃ εἶναι ὑβριστικόν»[1].

Ἡ λοιδορία, λοιπόν, θίγει καὶ ἐρεθίζει τὸ θυμικὸν μέρος τῆς ψυχῆς. Ἀναμοχλεύει τὰς ψυχικὰς παρορμήσεις. Παράγει συναισθηματικὰς καταστάσεις λύπης, δυσανασχετήσεως καὶ πικρίας. Ἡ προσβληθεῖσα προσωπικότης θεωρεῖ ἑαυτὴν ἠδικημένην, διὸ καὶ τείνει εὐθέως, ἵνα διὰ τῆς ἀμέσου ἀντεκδικήσεως καὶ τιμωρίας ἐπανακτήσῃ, δι' ἰδίων μέσων, τὴν ἠτιμασμένην ἀξίαν της. Ἡ λοιδορία εἶναι ἐν ψυχολογικῇ ἐννοίᾳ ἡ ἔκφρασις τῆς μὴ κοινωνικῆς ἢ ἠθικῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἀτόμου, ἐξ οὗ γεννᾶται συμφύτως τὸ συναίσθημα τῆς πικρίας καὶ τῆς λύπης· Τὰ συναισθήματα δ' ἀκριβῶς ταῦτα εἶναι αἱ ἐπακόλουθαι τῆς ἐλλείψεως κοινῆς ὑπολήψεως ψυχολογικαὶ ἐκκενώσεις, ἀποτελοῦν δὲ τὰ κύρια δεδομένα τῆς παραγωγῆς τῶν ὀργίλων συναισθημάτων. Κατὰ τὸ λεξικὸν Σουίδα «προτέρα ἡ λύπη τῆς ὀργῆς· λυπηθεὶς γάρ τις ὡς ἠδικημένος ὀργίζεται»[2]. Ἡ πικρία εἶναι ἔλλειψις καὶ μὴ ἱκανοποίησις προσδοκωμένων σκοπῶν.

Ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς ἕνα καὶ μόνον στόχον δέον πάντοτε νὰ ἔχῃ ἐνώπιόν του: τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ. Πέρα τούτου πᾶσα προσπάθεια «βιωτικῶν πραγμάτων ἢ φίλου τινὸς ἢ περὶ δόσεως καὶ λήψεως ἢ περὶ τοιούτων μιαρῶν πραγμάτων»[3], εἰς πικρίαν καὶ λύπην καταλήγει. «Ταῦτα πάντα, κατὰ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ, μωρά ἐστιν καὶ κενὰ καὶ ἀσύμφορα τοῖς δούλοις τοῦ Θεοῦ»[4]. Ἡ λύπη αὕτη ἐκδιπλοῦται καὶ ἐξελίσσεται βαθμιαίως εἰς βαρυθυμίαν καὶ σκυθρωπότητα[5]. Ἀείποτε ταραχώδης εἶναι ἡ ἐν λύπῃ διατελοῦσα ψυχή[6]. «Ὁ λυπηρὸς ἀνὴρ πάντοτε ὀργίζεται»[7], ἀκριβῶς διότι «ρίζα θυμοῦ καὶ ὀργῆς πικρία»[8]. «Ἡ λύπη ἀδελφή ἐστι τῆς διψυχίας καὶ τῆς ὀξυχολίας»[9]. «Ἡ πικρία τὸν θυμὸν ἔτεκεν»[10]. «Ἐκ τῆς πικρίας θυμός»[11].

1. Ἰωάννου Σιναΐτου, Σχόλια εἰς Κλίμακα, Migne, PG, LXXXVIII, 736 B. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1128 α, 30: «τὸ γὰρ σκῶμμα, λοιδόρημά τι ἐστί».

2. Λεξικὸν Σουίδα, ἐκδ. A. Adler.

3. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, II, 6, 2, Migne, PG, II, 924 C.

4. Αὐτόθι.

5. Χρυσοστόμου, Ὁμιλία εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους 15, 2, Migne, PG, LXII, 108.

6. Χρυσοστόμου, αὐτόθι.

7. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, II, 6, 2, Migne, PG, II, 941 B.

8. Χρυσοστόμου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LXII, 108.

9. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, II, 941 B.

10. Χρυσοστόμου, Ὁμιλία εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους, Migne, PG, LXII, 110 - 111.

11. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, II, 5, 2, Migne, PG, II, 925 A.

Ἡ λυπηρὰ αὕτη καὶ δύσθυμος ψυχικὴ κατάστασις, ἤ, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος « ἡ ἀνήδονος κίνησις ἐν ψυχῇ συγκαθημένη »[1] ἔχει βαθυτέραν τὴν προέλευσιν. Τὸ σημεῖον, ἐξ οὗ ἐκπορεύεται ἡ πικρία δὲν εἶναι ἢ ἡ Φιλαυτία, ἡ κοινὴ μήτηρ, κατὰ τοὺς Πατέρας, ὅλων τῶν ἐφαμάρτων καὶ πονηρῶν λογισμῶν[2]. Ὁ Μάξιμος ὁ ὁμολογητὴς ὁρίζει ταύτην ὡς ἑξῆς: « Φιλαυτία ἐστὶν ἡ πρὸς τὸ σῶμα ἐμπαθὴς καὶ ἄλογος φιλία, ᾗ ἀντίκειται ἀγάπη καὶ ἐγκράτεια. Ὁ ἔχων τὴν φιλαυτίαν δῆλον ὅτι ἔχει πάντα τὰ πάθη »[3]. Ἡ φιλαυτία, κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον, εἶναι μία ἄλογος, ἐστερημένη δῆλον ὅτι κατὰ λόγον ἀξιολογήσεως φιλία πρὸς τὸ σῶμα. Ἡ τοιαύτη δὲ φιλία δὲν θὰ πρέπῃ νὰ νοηθῇ ὥς τις μανιχαϊκὴ ἐπιβίωσις εἰς τὸ ἀσκητικὸν σύστημα τοῦ ἁγίου Μαξίμου, ἀλλὰ ἔχει τὸν χαρακτῆρα τῆς καθ' ὁλοκληρίαν προσηλώσεως τοῦ νοῦ πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ σώματος, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑποκρύπτονται ὅλαι αἱ τάσεις καὶ αἱ φοραὶ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν. Σῶμα ἐνταῦθα ὑπονοεῖται ἡ ἁμαρτία. Διὰ τοῦτο ἡ τοιαύτη φιλία λέγεται « ἐμπαθὴς » καὶ « ἄλογος ». Ἐν ᾧ ἑτέρωθεν ἔχομεν τὴν φιλίαν πρὸς τὰς ὑπερβατικὰς πνευματικὰς πραγματικότητας, πρὸς τὸν κόσμον τῶν θείων βιωμάτων, ἣν ὁ αὐτὸς ἱερὸς Πατὴρ ὀνομάζει « φιλαυτίαν νοεράν »[4]. Ἡ νοερὰ δὲ αὕτη φιλαυτία εἶναι κατάστασις τοῦτ' αὐτὸ λατρείας τοῦ Θεοῦ[5].

Εἶναι, πράγματι, βασικὸν καὶ κεφαλαιῶδες ἐλάττωμα ἡ Φιλαυτία, διότι δημιουργεῖ ὅλας ἐκείνας τὰς προϋποθέσεις ἐκκολάψεως τῶν παθῶν. Ἐκεῖνος δὲ ὅστις ἀπέβαλε τὴν φιλαυτίαν εἶναι ὡς νὰ ἀπέβαλε καὶ τὰς λοιπὰς κακίας· « ὁ τὴν μητέρα τῶν παθῶν ἀποβαλών, φιλαυτίαν, καὶ τὰ λοιπὰ εὐχερῶς σὺν Θεῷ ἀποτίθεται· οἷον ὀργήν, λύπην, μνησικακίαν καὶ τὰ ἑξῆς· ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου κρατούμενος, ὑπὸ τοῦ δευτέρου, κἂν μὴ θέλῃ, τιτρώσκεται »[6].

Ὁ φίλαυτος ὑπὸ ψυχολογικὴν ἔποψιν ἔχει ἐνσυνειδήτως θέσει ἑαυτὸν ὑπεράνω παντὸς ἄλλου. Ἔχει πιστεύσει εἰς τὰς ἀτομικάς του ἀρετὰς καὶ διὰ τοῦτο μὲ τὴν παραμικρὰν ἀμφισβήτησιν αὐτῶν τῶν πιστευομένων ἀρε-

---

1. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος 2, Migne, PG, LXXXVIII, 823 D.

2. Περὶ τῆς πνευματολογικῆς σημασίας τῆς Φιλαυτίας ἰδὲ μελέτην τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου Irénée Hausherr, Philautie, De la tendresse pour soi à la charité selon Saint Maxime le Confesseur, Roma 1952: Orientalia Christiana Analecta 137.

3. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ ἀγάπης, ἑκ. III, 8, Migne, PG, XC, 1020 A.

4. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον, Migne, PG, XC, 260 D.

5. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον, Migne, PG, XC, 260 D.

6. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ ἀγάπης, ἑκ. II, 8, Migne, PG, XC, 985 C.

των του ὀργίζεται. Ἡ κλείς, λοιπόν, τῆς ἑρμηνείας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ διάφοροι τύποι φιλαύτων ἤτοι ὑπερήφανοι, ἀλαζόνες, ὑψηλόφρονες, καὶ οἰηματίαι εἶναι ἐπιρρεπέστεροι πρὸς τὸ ὀργίζεσθαι, εὑρίσκεται ἐν τῇ συνειδήσει τῇ αὐταρέσκῳ καὶ φιλαύτῳ. Ἐν τῇ βαθυτέρᾳ, λοιπόν, οὐσίᾳ τοῦ πράγματος ἡ φιλαυτία ἀντιστοιχεῖ πλήρως πρὸς τὴν ὑπερηφανίαν, ἥτις, ὡς εἴδομεν [1], θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου ρίζα παντὸς κακοῦ. Φιλαυτία καὶ ὑπερηφανία εἶναι δύο ἐκφάνσεις καὶ προβολαὶ τοῦ ἰδίου ἡμῶν θελήματος. Συνιστοῦν δὲ τοὺς ἀναγκαίους ὅρους τῆς γενέσεως τῆς ὀργῆς...» «ὁ ἐμὲ γεγεννηκὼς προσαγορεύεται τῦφος», ὡς παραστατικῶς ἀποκαλύπτει ἡ ὁμιλοῦσα καὶ διαλεγομένη ὀργὴ τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος [2]. Ἐν ᾧ ὁ ἀββᾶς Ἡσαΐας συγκεφαλαιῶν τ' ἀνωτέρω ἀποφαίνεται: «Ὀργή ἐστι τὸ θέλειν προβαίνειν τὸ θέλημά σου» [3].

2. Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα· ἡ ὀργὴ εἶναι εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις καταδικαστέον πάθος; Τὰ πάθη ἐνυπάρχουν καὶ συνυπάρχουν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐκ γενετῆς αὐτοῦ. Ἅμα ἄνθρωπος ἅμα πάθη· «οὐκ ἔστιν ἄνθρωπον ὄντα παθῶν ἀπηλλάχθαι» [4]. Τὰ πάθη, ὡς θὰ εἴπῃ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, εἶναι συγκληρονόνοι τῆς ζωῆς· εἶναι ἐκδηλώσεις φυσικαὶ τῆς ζωῆς· «ὅσα ἐν ἡμῖν γινόμενα πάθη λέγεται, ἃ οὐχὶ πάντως ἐπὶ κακῷ τινι τῇ ἀνθρωπίνῃ συνεκληρώθη ζωῇ» [5]. Οὕτω πως συμβαίνει καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἡμέτερον πάθος.

Εἶναι παντελῶς ἀνέφικτον πρᾶγμα τὸ νὰ μὴν ὑφιστάμεθα τὰς ἐπιδράσεις τῶν ὀργίλων συναισθημάτων· «ἅπασι μὲν ἀνθρώποις συμβαίνει τὸ τῆς ὀργῆς πάθος... τὸ μὲν γὰρ μηδόλως αὐτὴν ἐν ἡμῖν κινεῖσθαι τάχα που καὶ ἀνέφικτον καὶ οὐχ' ἐφ' ἡμῖν» παρατηρεῖ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας [6]. Πότε ὅμως καὶ εἰς ποίας περιπτώσεις ἡ ὀργὴ καταλογίζεται ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας εἰς ἁμαρτίαν; Ὁ Μέγας Βασίλειος ἀπαντᾷ λέγων: «παρὰ τὸν τρόπον τῆς χρήσεως ἢ κακὸν ἢ ἀγαθὸν τῷ κεκτημένῳ γίνεται» [7]. Οὐχί, λοιπόν, ἡ ὀργὴ καθ' ἑαυτὴν ἀλλ' ἡ χρῆσις τῆς ὀργῆς δημιουργεῖ τὰς συνθήκας τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως. Ἀσφαλῶς ὁ τρόπος οὗτος τῆς χρήσεως τῆς ὀργῆς δέον νὰ νοηθῇ ὡς δυνάμει τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς

1. Ἰδὲ σελ. 287.
2. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος XV, Migne, PG, LXXXVIII, 833 C.
3. Αὐγουστίνου Μοναχοῦ, Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν ἀββᾶ Ἡσαΐου λόγοι, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1911, σελ. λα'.
4. Χρυσοστόμου, ἔνθ' ἀν., Migne, LXII, 248.
5. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς, Migne, PG, XLVI, 61 A. Πρβλ. Ἰ. Φ. Δημαράτου, Περὶ Λόγου, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 332 - 333.
6. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς ψαλμὸν 4, Migne, PG, LXIX, 737 A.
7. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 365 D.

ἐλευθέρας αὐτοῦ βουλήσεως, πρόκρισις εἴτε τῆς κατὰ λόγον καὶ κατὰ φύσιν ὀργῆς, εἴτε τἀνάπαλιν. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης συμπληροῖ τὴν σκέψιν ταύτην λέγων: «τῇ ποιᾷ χρήσει τῆς προαιρέσεως ἢ ἀρετῆς ἢ κακίας ὄργανα τὰ τοιαῦτα τῆς ψυχῆς κινήματα γίνεται»[1].

Συνελόντ' εἰπεῖν, ἡ ὀργὴ εἶναι τοῦτο μὲν πρᾶξις καὶ ἄσκησις κακίας, ὁσάκις ἐξέρχεται τῶν ὑπὸ τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ λογικῆς τεθειμένων ὁρίων, τοῦτο δὲ πρᾶξις ἀρετῆς, ὁσάκις «εὐκαίρως» καὶ κατὰ λόγον χρησιμοποιεῖται. «Χρήσιμον τοῦτο τὸ πάθος, κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, ἂν μετὰ τοῦ προσήκοντος εἰδῶμεν αὐτῷ κεχρῆσθαι καιροῦ»[2].

3. Πονηρὰ ὀργή. α') Φυσιολογία τοῦ θυμώδους. Ἡ ὀργή, καθ' ὃ βίαιον καὶ ὁρμητικὸν κίνημα τῆς ψυχῆς, ἔχει ἄμεσον ἀντίκτυπον καὶ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος διετύπωσε τὴν θεωρίαν — θεωρίαν βεβαιουμένην ὑπὸ τῶν πορισμάτων καὶ τῆς συγχρόνου ψυχιατρικῆς ἐπιστήμης — ὅτι δηλαδὴ οἱ πονηροὶ λογισμοὶ καὶ τὰ πάθη ἔχουν κατ' εὐθεῖαν σχέσιν καὶ συνάρτησιν πρὸς τὸν τρόπον ἐμφανίσεως τῶν παθολογικῶν φαινομένων τοῦ σώματος. «Τινές φασιν ἐκ τῶν λογισμῶν τῆς καρδίας τὸ σῶμα εἰς πάθη ἔρχεσθαι»[3]. Ἀνάλογον φαινόμενον βλέπομεν νὰ παρατηρῆται καὶ κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ὀργῆς. Ἔχομεν ἀλλοίωσιν καὶ ἀνισορροπίαν, τόσον τοῦ νευροφυτικοῦ ὅσον καὶ τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος, μεθ' ὅλων τῶν συμπαρομαρτούντων συνδρόμων. Ὁ Μέγας Βασίλειος εἰς τὴν περίφημον αὐτοῦ ὁμιλίαν «Κατὰ ὀργιζομένων» παραστατικώτατα περιγράφει τὴν οὕτως εἰπεῖν φυσιολογίαν τοῦ θυμώδους τύπου. «Ὀρεγομένοις γὰρ τῆς ἀντιλυπήσεως περιζεῖ μὲν τῇ καρδίᾳ τὸ αἷμα ὥσπερ βίᾳ πυρὸς κυκώμενον καὶ παφλάζον· πρὸς δὲ τὴν ἐπιφάνειαν ἐξανθῆσαν ἐν ἄλλῃ μορφῇ τὸν ὀργιζόμενον ἔδειξε, τὴν συνήθη πᾶσι καὶ γνωρίμην ὥσπερ τι προσωπεῖον ἐπὶ σκηνῆς ὑπαλλάξαν. Ὀφθαλμοὶ μὲν γὰρ ἐκείνοις οἱ οἰκεῖοί τε καὶ συνήθεις ἠγνόηνται· παράφορον δὲ τὸ ὄμμα καὶ πῦρ ἤδη βλέπει... πρόσωπον πελιδνὸν καὶ ὕφαιμον· ὄγκος τοῦ σώματος ἐξοιδαίνων...»[5].

Πρὸς τούτοις, αἱ μυϊκαὶ δυνάμεις δεκαπλασιάζονται, καθ' ὃν χρόνον σύγκορμος σείεται ὑπὸ τοῦ κυριαρχοῦντος πάθους. Συνεχίζων τὴν περιγραφὴν τοῦ ὀργίλου ὁ Μ. Βασίλειος λέγει: «Φλέβες διαῤῥηγνύμεναι ὑπὸ τῆς ἔνδοθεν ζάλης κλονουμένου τοῦ πνεύματος. Φωνὴ τραχεῖα καὶ ὑπερτεινομένη καὶ ὁ λόγος ἄναρθος καὶ εἰκῇ προεκπίπτων, οὐ κατὰ μέρος οὐδὲ εὐτάκτως, οὐδὲ εὐσήμως προϊών... Χεῖρας μὲν διηρημένας κατὰ τῶν ὁμο-

1. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς, Migne, PG, XLVI, 61 A.
2. Χρυσοστόμου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LXII, 248.
3. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος 15, Migne, PG, LXXXVIII, 897 C.
4. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 356 C.

φύλων καὶ πᾶσιν μέρεσι τοῦ σώματος ἐπιφερομένας, πόδας δὲ ἀφειδῶς τοῖς καιριωτάτοις ἐναλλομένοις, πᾶν δὲ τὸ φανὲν ὅπλον τῇ μανίᾳ γινόμενον »[1].

Ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου (525 - 616) φθάνει νὰ κατατάσσῃ τὸν θυμώδη ἐν τῇ κατηγορίᾳ τῶν ἐκ τῆς νόσου τῆς ἐπιληψίας πασχόντων: « Θυμώδης ἐστὶν ἐπιληπτικὸς ἑκούσιος, ἐξ ἀκουσίου προλήψεως καταῤῥηγνύμενος καὶ ῥασσόμενος... »[2]. Ὁ ὀργιζόμενος, εἶναι, πράγματι, ὅλος κίνησις. Δάκνει ἀπεγνωσμένως ἐκ τῆς μανίας τὰς χεῖρας του[3]. Δέρει αὐτὸς ἑαυτόν. « Ὅταν ἡ ὀργὴ ἔφθανεν εἰς τὸ κατακόρυφον, γράφει ὁ πολὺς Φαίδων Κουκουλὲς εἰς τὸ βιβλίον του Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τότε ὁ ὀργιζόμενος, ἵνα δηλώσῃ ὅτι ἦτο ἕτοιμος νὰ σχίσῃ τὸν ἀντίπαλον ἤνοιγε τὸ στόμα καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐπίεζε τοὺς ὀδόντας τῆς κάτω σιαγόνος, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τοὺς τῆς ἄνω... »[4]. Κατόπιν ὅλων αὐτῶν τῶν μὴ φυσιολογικῶν ἐκδηλώσεων, πῶς εἶναι δυνατὸν ὁ θυμώδης νὰ μὴν παρουσιάζῃ εἰκόνα ἐξάλλου καὶ φοβεροῦ καὶ ἀγρίου;

β') Ψυχολογία τοῦ θυμώδους. « Θυμός ἐστιν εὐμετάβολος κίνησις ἠθῶν καὶ ψυχῆς ἀσχημοσύνη », λέγει που ὁ πατὴρ καὶ διδάσκαλος τῶν ἀσκητῶν Ἰωάννης τῆς Κλίμακος (525 - 616)[5]. Καὶ εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων πιστούμενον γεγονὸς ὅτι ἡ ὀργὴ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ψυχικὸν πάθος[6]. Τὰ μύχια βάθη τῆς καρδίας τοῦ παροξυνθέντος ταράσσονται ὡς θάλασσα κυμαινομένη[7]. Ὁ νοῦς παύει λειτουργῶν κανονικῶς[8]. Δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ νηφαλία σκέψις, ἡ φρόνησις, ἡ κρίσις κατὰ λόγον, διότι ὡς ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐπιμαρτυρεῖ,« οὐδεὶς μετ' ὀργῆς ἀσφαλῶς βουλεύεται »[9]. Ὁ ὀρθὸς καὶ φρόνιμος λογισμὸς εἶναι ἀνίσχυρος νὰ ὑποτάξῃ τὸ πάθος. « Ὁ μὲν οὖν λογισμὸς τότε ὑγιαίνει καὶ σωφρονεῖ, ὅτε τὰ πάθη ἔχει ὑποτεταγμέ-

---

1. Αὐτόθι.
2. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος 15, Migne, PG, LXXXVIII, 829 D.
3. Χρυσοστόμου, Εἰς ψαλμὸν 6, Migne, PG, LV, 71.
4. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, Ἀθῆναι 1948, τόμ. I, 2, σελ. 97.
5. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος 15, Migne, PG, LXXXVIII, 828 D.
6. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων, Migne, PG, XCV, 88 B.
7. Μ. Βασιλείου, Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν παροιμιῶν 17, Migne, PG, XXXI, 421 B.
8. Διαδόχου Φωτικῆς, Κεφάλαια γνωστικὰ 26, ἐκδ. J. E. Weis-Liebersdorf, Teubner 1912.
9. Γρηγορίου Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ 2, 32, Migne, PG, XXXVII, 925, στίχ. 115.

να καὶ τοὺς λόγους τῶν κτισμάτων ἁγνικῶς θεωρεῖ καὶ πρὸς τὴν μακαρίαν καὶ ἁγίαν Τριάδα ἀνάγεται »[1].

Μὴ συντρεχουσῶν δὲ τῶν προϋποθέσεων τούτων εἶναι πλέον ἢ φυσικὸν ὁ ὀργίλος νὰ στερῆται δεξιότητος ἠθικῆς πράξεως[2]. Μόνη σκέψις καὶ φροντὶς καὶ μέριμνα εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ὀργῆς του. Πᾶσα προσπάθεια τείνει πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, ἤτοι περὶ τοῦ κατὰ ποῖον τρόπον θὰ ἐπιτύχῃ καλλίτερον καὶ εὐστοχώτερον τῆς μελετωμένης ἐκδικήσεως. Ποσῶς ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν[3]. Διὰ τὸν λόγον δ' ἀκριβῶς αὐτὸν ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ θὰ ὀνομάσῃ τὴν ὀξυχολίαν « μωρίαν » καὶ « ἐλαφρίαν φρενῶν »[4], ὁ δὲ Μέγας Βασίλειος θὰ τὴν χαρακτηρίσῃ « ἀῤῥωστίαν ψυχῆς, σκότωσιν λογισμῶν, ἀπὸ Θεοῦ ἀλλοτρίωσιν »[5], ὡσαύτως, « μανίαν ὀλιγοχρόνιον »[6]. Κατὰ τὸν ἅγιον Νεῖλον τὸν ἀσκητήν, ὁ θυμὸς εἶναι « μανίας πατὴρ τὸ μέτρον ἐξερχόμενος »[7]. Εὑρισκόμεθα, ἄλλοις λόγοις, πρὸ μιᾶς ὀργῆς μανιώδους, ἥτις καταστρέφει καὶ ἀφανίζει τὰ πάντα « blinde Zerstörungswut »[8].

Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει, κατὰ Γρηγόριον Νύσσης, πρὸς ἡνίοχον, ὅστις ἀποβυλὼν τοὺς χαλινοὺς τῆς ὀρθοφροσύνης ἐμπλέκεται εἰς τοὺς τροχοὺς τοῦ ἅρματος καὶ παρασύρεται ὑπὸ τῶν ἀλόγων ὁρμῶν : « εἰ δὲ ἀποβάλοι τὰς ἡνίας ὁ λόγος καὶ οἷόν τις ἡνίοχος ἐμπλακεὶς τῷ ἅρματι κατόπιν ὑπ' αὐτοῦ σύροιτο, ἐκεῖ ἀπαγόμενος ὅπου περ ἂν ἡ ἄλογος κίνησις τῶν ὑπεζευγμένων φέρει, τότε εἰς πάθος αἱ ὁρμαὶ καταστρέφονται οἷον δὴ καὶ ἐπὶ τοῖς ἀλόγοις ἐστὶν ἰδεῖν »[9].

Ὅταν ἐν τῷ νῷ τοῦ ἀνθρώπου ἐπικάθηται καὶ δεσπόζῃ τὸ πάθος τότε ὁ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου πεπροικισμένος ἄνθρωπος εἰς οὐδὲν τῶν ἀνοήτων καὶ ἀλόγων ὄντων διαφέρει. « Οὕτω καὶ ἐν ἡμῖν, εἰ μὴ πρὸς τὸ δέον ἄγοιτο ταῦτα διὰ τοῦ λογισμοῦ, ἀλλ' ἐπικρατοίη τῆς τοῦ νοῦ δυναστείας τὰ πάθη, πρὸς τὸ ἄλογόν τε καὶ ἀνόητον μεταβαίνων ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τοῦ διανοητικοῦ καὶ θεοειδοῦς τῇ ὁρμῇ τῶν τοιούτων παθημάτων ἀποκτηνούμε-

---

1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων, Migne, PG, XCV, 96.
2. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, λόγος 15, Migne, PG, LXXXVIII, 980.
3. H. D. Noble, « Colère »: Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique, II, 1035.
4. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, II, 6, 2, Migne, PG, II, 925 A.
5. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 372 A.
6. Μ. Βασιλείου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, XXXI, 356 B.
7. Νείλου Μοναχοῦ, Κεφάλαια παραινετικὰ 61, Migne, PG, LXXIX, 1253 C.
8. J. G. Ziegler, Lexikon Theol. und Kirche, X, 1405.
9. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως, Migne, PG, XLVI, 61 B.

νος »[1]. Καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης δὲν ἔχει διάφορον γνώμην. Καὶ κατ' αὐτόν, ἡ ἐν γένει διαγωγὴ τοῦ θυμώδους εἶναι συγκριτέα πρὸς τὴν ἐνστικτώδη καὶ ὁρμέμφυτον ζωὴν τῶν θηρίων: « Λέγω δὲ ζῳικὸν ἐν τούτοις τὸ ἐπὶ κακώσει ἀμυντικόν, ὃ καὶ οἱ παλαιοὶ ἐκτίθενται, τὸν βοῦν εἰπόντες κέρασι παίειν, εἴ τις αὐτοῦ ἐρεθίζει, τὸν ἵππον ὁπλῇ, τὸν ἀετὸν γαμψοῖς ὄνυξι βλάπτειν, κέντρῳ τὸν σκορπίον, τὸν ἐλέφαντα προνομαίᾳ, ὀδόντων ἀκωχαῖς τὸν λέοντα. Καὶ οὕτω μὲν ζῳικὰ καὶ τῷ τὰ τοιαῦτα ἐπιφθάσαντι κακῷ ἀμύνασθαι»[2].

γ') Πνευματικαὶ συνέπειαι. Ὡς ἐκ τῆς ἰδιαζούσης σοβαρότητος αὐτῆς ἐπὶ τῆς καθ' ὅλου πνευματικῆς πορείας τοῦ χριστιανοῦ, ἡ ὀργὴ ἔχει ἐνταχθῆ μεταξὺ τῶν μεγάλων καὶ κεφαλαιωδῶν ἤ, ἄλλως, θανασίμων, παθῶν. Ἡ ἐξήγησις εἶναι εὐχερής. Ὑπὸ τὴν ὀργὴν ἐγκρύπτεται σειρὰ ὅλη ἄλλων ἐλαττωμάτων. Ὀπίσω αὐτῆς σύρεται ἅλυσος παθῶν. Ἀπὸ τοῦ θυμοῦ ἀρχόμενοι εἶναι πολὺ ἐνδεχόμενον νὰ καταλήξωμεν καὶ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν θάνατον. Τὸ κακὸν μυστυριωδῶς πως, ἐκ τῶν κατωτέρων βαθμίδων τοῦ ἁπλοῦ ἐρεθισμοῦ, ἀνελίσσεται προοδευτικῶς μέχρι τῆς προκλήσεως τῆς ἐσχάτης τιμωρίας. Ἰδοὺ πῶς ὁ Χρυσόστομος ἐκθέτει τὴν πρόοδον ταύτην τοῦ κακοῦ: « Ἡ πικρία τὸν θυμὸν ἔτεκεν, ὁ θυμὸς τὴν ὀργήν, ἡ ὀργὴ τὴν κραυγήν, ἡ κραυγὴ τὴν βλασφημίαν, τουτέστι τὰς λοιδορίας· ἡ βλασφημία λοιπὸν τὰς πληγάς, αἱ πληγαὶ τραύματα, τὰ τραύματα θάνατον »[3].

Ὁ Μέγας Βασίλειος, ἐξ ἄλλου, ἀπαριθμεῖ ὡς ἀκολούθως τὰ ἔκγονα τῆς ὀργῆς πάθη. « Διὰ θυμοῦ, λέγει, ἀχάλινοι γλῶσσαι καὶ ἀπύλωτα στόματα· χεῖρες ἀκρατεῖς, ὕβρεις, ὀνείδη, κατηγορίαι, πληγαί, τὰ ἄλλα ὅσα οὐδ' ἂν ἐξαριθμήσαιτό τις ὀργῆς καὶ θυμοῦ ἔκγονά ἐστι πάθη »[4]. Πράγματι, ἡ ὀργὴ ἐκρηγνυομένη, συμφορὰς προξενεῖ τόσον εἰς τὸ καθ' οὗ βάλλει ἀντικείμενον, ὅσον καὶ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν δρῶντα, τὸν ὠργισμένον δηλονότι. Ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τούτῳ καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους ὀξυχολίᾳ, ὁ ὀργίλος δυνατὸν νὰ « πάθῃ τι πλέον ἢ ἔδρασε »[5]. Ἀληθῶς, πόσαι ἀνθρωποκτονίαι, ἀδελφοκτονίαι, πατροκτονίαι, μητροκτονίαι εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ὁ πένθιμος ἀπολογισμὸς τῆς ὀργῆς! « Διὰ θυμὸν καὶ ξίφος ἀκονᾶται· θάνατος ἀνθρώπου ἐκ χειρὸς ἀνθρωπείας τολμᾶται. Διὰ τοῦτον ἀδελφοὶ μὲν ἀλλήλους ἠγνόησαν, γονεῖς δὲ καὶ τέκνα τῆς φύσεως ἐπελάθετο »[6].

---

1. Γρηγορίου Νύσσης, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, XLVI, 61 B - 64 A.
2. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν, 40, Migne, PG, CXXXVI, 441 C.
3. Χρυσοστόμου, Ὁμιλία 15, 4, Migne, PG, LXII, 110 - 111.
4. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 356 A, 357 D - 360 A. Πρβλ. Gregorii Magni, Moralia 31, 8, Migne, PL, LXXVI, 621 B.
5. Μ. Βασιλείου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, XXXI, 356 B.
6. Μ. Βασιλείου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, XXXI, 356 A; Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, Migne, PG, LXXXVIII, 832 B.

Εἰς μίαν τοιαύτην ἐκ τοῦ θυμοῦ «φλεγμαίνουσαν» ψυχὴν εἶναι ἑπόμενον τὸ πνεῦμα τῆς εἰρήνης, ὁ Θεός, νὰ μὴν ἐπαναπαύηται. Ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐγκαταλείπει τὸν παροξυνθέντα. Ὁ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος († 110 μ.Χ.) λέγει: «οὗ δὲ μερισμός ἐστι καὶ ὀργή, Θεὸς οὐ κατοικεῖ»[1]. Τὸ πνεῦμα τῆς ὀργῆς ἔχει καταλάβει ὁλόκληρον τὸν χῶρον τῆς καρδίας καὶ οὕτω τὸ ἅγιον Πνεῦμα «στενοχωρεῖται, μὴ ἔχον τόπον καθαρὸν καὶ ζητεῖ ἀποστῆναι διὰ τὸ μὴ ἔχειν τόπον λειτουργῆσαι τῷ Κυρίῳ καθὼς βούλεται»[2]. Συγγενὴς πρὸς τὴν ἰδέαν ταύτην εἶναι καὶ ἐκείνη τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ. «Ὅταν γάρ πάντα τὰ ἀνθρώπινα ταῦτα ἐν ἑνὶ ἀγγείῳ κατοικῇ, ὅπου καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ χωρεῖ ἐκεῖνο τὸ ἄγγος, ἀλλ' ὑπερπλεονάζει τρυφερὸν πνεῦμα, μὴ ἔχον συνήθειαν μετὰ πονηροῦ πνεύματος καὶ σκληρότητος κατοικεῖν... εἶτα, ὅταν ἀποστῇ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, οὗ κατοικεῖ, γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος κενὸς ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, καὶ λοιπὸν πεπληρωμένος τῶν πονηρῶν... οὕτως οὖν συμβαίνει πᾶσι τοῖς ὀξυχόλοις»[3].

Ἡ ἔκφρασις αὕτη τῆς αὐτόχρημα ἀντιπαθείας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ὀργίλον τονίζεται ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Ἀγάθωνος. Ἐὰν ὑποτεθῇ, παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ὀργίλος κατορθοῖ νεκρὸν ἐκ τοῦ τάφου νὰ ἀναστήσῃ, ἐν τούτοις παραμένει ἀντιπαθὴς εἰς τὸν Θεόν, ὅστις ἐγκαταλείπει τὴν καρδίαν αὐτοῦ, οὖσαν πεπληρωμένην «ἀλόγου θυμοῦ», ὅστις θυμὸς εἶναι «τὸ ἐν δαίμωσι κακόν»[4].

Ἡ «ἐγκαταληφθεῖσα» ψυχὴ μετατρέπεται εἰς «καθέδραν τοῦ διαβόλου»[5], διότι ἐν τῇ «ὀξυχολίᾳ ὁ διάβολος κατοικεῖ»[6]. Πάντες οἱ καρποὶ τοῦ πνεύματος καταστρέφονται. Ἡ Κλίμαξ παραστατικώτατα διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ μύλου καὶ τῆς φλογὸς παρουσιάζει αὐτὴν τὴν πραγματικότητα, ὅταν λέγῃ: «Ἡ ὀργή ἐστι κίνησις μύλου ὀξεῖα ἐν μιᾷ ῥοπῇ ὑπὲρ τὴν τοῦ ἑτέρου ἡμέραν σῖτον ψυχῆς καὶ καρπὸν συντρίβουσα καὶ ἐξαφανίζουσα, διὸ προσεκτέον συνεχῶς. Ἔστι φλογὸς ἔξαψις συντόμως ὑπὸ σφοδροῦ πνεύματος ἀναπτομένη καὶ ὑπὲρ φλόγα χρονίζουσα τὸν ἀγρὸν τῆς καρδίας ἀνεμπιπρῶσα καὶ ἀπολύουσα...»[7]. Τοιουτοτρόπως, τὸ πάθος τοῦτο «οὕτω σφόδρα μικρὸν ὂν τῇ ποσότητι διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν ἐν τῇ ποιότητι δύναμιν πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς οἰκείας ἐναχρώννυσι κακίας»[8].

---

1. Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, Πρὸς Φιλαδελφεῖς 8, 1, Migne, PG, V, 704 A.
2. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, II, 6, 1, Migne, PG, II, 924 A.
3. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, II, 925 AB.
4. Ἀποφθέγματα Πατέρων, Migne, PG, LXV, 113.
5. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ, Migne, PG, LXXXVIII, 980 D.
6. Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, II, 5, 1, Migne, PG, II, 921.
7. Ἰωάννου Σιναΐτου, Κλίμαξ Migne, PG, LXXXVIII, 828-829.
8. Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους, 15, Migne, PG, LXII, 106.

4. Ἱερὰ ὀργή. α') Ὁ φωστὴρ τῆς Καισαρείας Βασίλειος ἐπαινεῖ τὴν εὐπρεπῶς κινουμένην ὀργήν. « Ὁ θυμὸς ὅτε δεῖ καὶ ὡς δεῖ κινούμενος ἀνδρίαν καὶ ὑπομονὴν ποιεῖ καὶ ἐγκράτειαν »[1]. Ἡ οὕτω πως κινουμένη καὶ ἐκφαινομένη ὀργὴ ἐγκλείει ἐν ἑαυτῇ τὸ εὐγενὲς στοιχεῖον τῆς πρὸς τὸν ἀδελφὸν συμπαθείας καὶ ἀγάπης. Ὀργὴ καὶ ἐκδήλωσις ἀγάπης εἶναι, ἐν προκειμένῳ, ἔννοιαι συνώνυμοι. Τὸ κινοῦν ἐλατήριον δὲν εἶναι ἡ ἀνελεήμων τιμωρία, ἡ ἐκδίκησις, ἡ φιλαυτία. Εἶναι ἀντιθέτως ὁ φιλάδελφος ἔλεγχος· εἶναι παρουσίασις τοῦ ζήλου τῆς εὐσεβείας. Διότι, κατὰ τὸν Διάδοχον Φωτικῆς, « ὁ τῆς εὐσεβείας ζῆλος οὐ μισῶν ἀλλ' ἐλέγχων τὸ νῖκος ἐνδείκνυται »[2].

Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος πιστεύει ὅτι προκειμένου νὰ διατυπωθῇ ἡ ἔννοια τῆς ἱερᾶς ταύτης ὀργῆς, θὰ πρέπῃ νὰ εὕρωμεν ἄλλους ὅρους καὶ λέξεις· « ἀλλ' οὐκ ἂν εἴποιμι τοῦτο ὀργὴν ἁπλῶς ἀλλὰ φιλοσοφίαν καὶ κηδεμονίαν καὶ οἰκονομίαν. Ὀργίζεται καὶ πατὴρ υἱῷ, ἀλλὰ κηδόμενος »[3].

Ἡ ὀργὴ θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ἐν ἡμῖν τεθειμένη ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον διὰ νὰ ἀποβῇ ὄργανον καὶ μέσον διορθώσεως τῶν ἀσεβούντων. « Καὶ γὰρ διὰ τοῦτο ἐνετέθη ἡμῖν ἡ ὀργή, οὐχ ἵνα ἁμαρτάνωμεν, ἀλλ' ἵνα ἑτέρους ἁμαρτάνοντας κωλύωμεν, οὐχ ἵνα πάθος καὶ νόσημα γένηται, ἀλλ' ἵνα παθῶν φάρμακον »[4]. Εἶναι δὲ ὡσαύτως χαρακτηριστικά, ὅσα ὁ αὐτὸς Πατὴρ λέγει ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ ψαλμικοῦ στίχου: « ὀργίζεσθε καὶ μὴ ἁμαρτάνετε... » (Ψαλμὸς 4, 7). « Οὐ γὰρ τὴν ὀργὴν ἀναιρεῖ, χρησίμη γάρ· οὐδὲ τὸν θυμὸν ἐκκόπτει· καὶ γὰρ ὠφέλιμος κατὰ τῶν ἀδικούντων γινόμενος καὶ κατὰ τῶν ῥᾳθύμων, ἀλλὰ τὴν ἄδικον ὀργήν, τὸν ἄλογον θυμόν »[5].

Ἐξ ἄλλου ἡ πραΰτης, κατὰ τὸν Διάδοχον Φωτικῆς, δὲν σημαίνει ἀπραξίαν καὶ ψυχρὰν ἀδιαφορίαν τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου διὰ τὰ ἐν τῇ περιβαλλούσῃ αὐτὸν κοινωνίᾳ συμβαινόμενα καὶ διαπραττόμενα κακά. « Ἡνίκα γὰρ κατὰ τῶν ἀσεβούντων ἢ ὁπωσδήποτε ἀσελγαινόντων αὐτῷ ἀταράχως, ἵνα σωθῶσιν ἢ καταισχυνθῶσιν, κεχρήμεθα, προσθήκην αὐτῇ προξενοῦμεν πραΰτητος· τῷ γὰρ σκοπῷ πάντως τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθότητος συντρέχομεν τοῦ Θεοῦ »[6]. Τὰ αὐτά που λέγει καὶ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος: « ὁ δὲ τὰ ἑτέρων διορθῶν, οὗτος πάντων ἐστὶν ἡμερώτερος »[7]. Ἡ τοιαύτη ὀργὴ χαρακτηρίζεται « εὔκαιρος », « χρησίμη » καὶ « παιδαγωγοῦσα » καὶ τίθεται

---

1. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 368 A. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικ., IV, II, 31 - 32.
2. Διαδόχου Φωτικῆς, Κεφάλαια γνωστικὰ 6, ἐκδ. J. E. Weis - Liebersdof, 1912, σελ. 8.
3. Χρυσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς ψαλμὸν 4, 7, Migne, PG, LV, 51.
4. Χρυσοστόμου, αὐτόθι.
5. Χρυσοστόμου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LV, 50.
6. Διαδόχου Φωτικῆς, Κεφάλαια γνωστικὰ 62.
7. Χρυσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς ψαλμὸν 4, 7, Migne, PG, LV, 51.

ἐν ἐνεργείᾳ « ὅταν μὴ ἑαυτοῖς ἀμύνωμεν, ἀλλ' ἑτέρους σκιρτῶντας ἀνέχωμεν καὶ ῥαθυμοῦντας ἐπιστρέφωμεν »[1].

Ἀναλυτικώτερον ἡ εὔκαιρος ὀργὴ ἀναπτύσσεται ὑπὸ τοῦ ἑρμηνευτοῦ Εὐθυμίου Ζιγαδηνοῦ (12ος αἰ.) ὡς ἀκολούθως: « Ἔστι δὲ εὔκαιρος ὀργὴ ἡ γινομένη κατὰ τῶν πολιτευομένων ἐναντίως τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ· ὅταν μὴ πρὸς ἐκδίκησιν ἡμετέραν ἀλλὰ ὠφέλειαν τῶν κακῶς βιούντων ἐξ ἀγάπης καὶ φιλαδελφείας ὀργιζώμεθα μετὰ προσηκούσης εὐσχημοσύνης »[2].

Τοιουτοτρόπως, ἡ ὀργὴ γίνεται δύναμις ἰσχυρὰ τῆς ψυχῆς, ἵνα διεγείρωνται αἱ νυσταλέαι καὶ ἠτονισμέναι διαθέσεις ἡμῶν[3]. Γίνεται « δορυφόρος τοῦ νοῦ »[4]. Γίνεται « ὄχημα » πρὸς ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν προαγωγήν. Ὑπηρετεῖ εἰς τὴν ἀρετὴν ὡς τὸ ὑποζύγιον ὑπηρετεῖ τὸν κύριον αὐτοῦ εἰς τὰς καθ' ἡμέραν ἀνάγκας τοῦ βίου: « Ἀγαθὸν κτῆνός ἐστιν ὁ θυμὸς ὅταν τοῦ λογισμοῦ ὑποζύγιον γένηται »[5].

Ἐκεῖθεν ἀναπηδᾷ ἡ εὐθύνη τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτοῦ πρὸς τὸ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπιπολάζον ποικιλόμορφον ἠθικὸν κακόν. Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὅστις ἐκ χαρακτῆρος καὶ ἐνσυνειδήτως ἐπίστευεν εἰς τὴν ποιμαντικὴν ἀξίαν τοῦ ἐλέγχου, ὑπογραμμίζει τὴν πλευρὰν ταύτην τῆς δικαίως ἐγειρομένης ὀργῆς. Ὁ πιστὸς χριστιανός, ὁ ὑπὸ τοῦ θείου ζήλου πυρπολούμενος χριστιανός, ἐπιβάλλεται νὰ λάβῃ θέσιν καὶ νὰ ἀγωνισθῇ, ὅσῃ αὐτῷ δύναμις, ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων καὶ κοινωνικῶς καταπιεζομένων καὶ ἀδικουμένων. Μόνον ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ αἱ ἀγανακτήσεις καὶ αἱ ὀργαὶ εἶναι ἐπιταγὴ καὶ χρέος. Ἰδοὺ πῶς διαγράφεται ἡ σκοπιμότης τῆς ἱερᾶς ὀργῆς: « ἵνα σφοδροτέρους ἐργάζηται πρὸς τὰς ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων ἀγανακτήσεις, ἵνα τιμωροὺς ποιῇ τοῖς ἐπιβούλοις »[6].

Ἐὰν παραμεληθῇ ὁ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον αὐστηρὸς κατὰ τῶν πονηρῶν καὶ τὸ κοινὸν ἠθικὸν αἴσθημα σαινόντων ἔλεγχος, ἐπὶ τῇ προφάσει τῆς ἀνοχῆς, τότε ἐνεχόμεθα ἔναντι τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν χρέους. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἐξ ἴσου πρὸς τὸν Χρυσόστομον αὐστηρῶς ἐλέγξας καὶ καυτηριάσας τὸ δημόσιον ἠθικὸν κακὸν Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης († ca 435) προκρίνει τῆς ἐπιδείξεως ἀνωφελοῦς ἐπιεικείας τὴν διὰ τῆς ὀργῆς αὐστηρὰν ἐπιτίμησιν: « Τῆς ἐπιεικείας ὁ θυμὸς ὡραιότερος »[7].

---

1. Χρυσοστόμου, Εἰς Φιλιππισίους 9, Migne, PG, LXII, 248.
2. Εὐθυμίου Ζιγαδηνοῦ, Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, Migne, PG, CXXIX, 209 C.
3. Μ. Βασιλείου, Κατὰ ὀργιζομένων, Migne, PG, XXXI, 355 B, Χρυσοστόμου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LV, 51.
4. Κλήμεντος Ἀλεξ., 4, 23, Migne, PG, VIII, 1360 C.
5. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς ψαλμὸν 8, Migne, PG, XLIV, 477 BC.
6. Χρυσοστόμου, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LV, 51.
7. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολὴ 227, Migne, PG, LXXVIII, 1472 A.

22 - 11 - 1967

Περιττὸν νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ὅτι καθολικὴ εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν ἀποδιδόντων εἰς τὸν ἔλεγχον μεγάλην κοινωνικὴν σημασίαν πατέρων περὶ τῆς μετὰ τῆς δεούσης διακρίσεως χρήσεως τῆς ὀργῆς, ἐξεταζομένων ἀντικειμενικῶς τῶν στοιχείων ἐκείνων, ἅτινα χρήζουν ἐλέγχου καὶ παιδαγωγίας. Ἐν ἀλλοίᾳ περιπτώσει «τὸ φάρμακον δηλητήριον γίνεται»[1]. Ἀντὶ δὲ ὠφελείας καὶ οἰκοδομῆς πρόξενος βλάβης καὶ σκανδαλισμοῦ γίνεται. Κινουμένη παρὰ τὸ δίκαιον, ἀπὸ ἱερᾶς εἰς πονηρὰν καὶ σατανικὴν ὀργὴν μεταβάλλεται. «Ἐγχωρεῖ γάρ τινας», σημειώνουν αἱ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, «καὶ διὰ ζῆλον... κατά τινος ἀδελφοῦ ἐνστήσασθαι ψευδῆ κατηγορίαν· σὺ οὖν ὡς Θ οῦ ἄνθρωπος τὰ τοιαῦτα μὴ προχείρως παραδέχου, ἵνα μὴ ἀνέλῃς τὸν ἀθῷον καὶ ἀποκτείνῃς τὸν δίκαιον. Ὁ γὰρ τοιαῦτα παραδέχεσθαι θέλων ὀργῆς πατήρ ἐστιν μᾶλλον ἢ εἰρήνης. Ὅπου δὲ ὀργή, λέγω δὲ παρὰ τὸ δίκαιον κινουμένη διὰ τῶν ψευδαδέλφων, τοῦ σατανᾶ ὑπάρχουσα φίλη...»[2].

Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ δέον νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς ὀργῆς δὲν ἀντεμετωπίσθη ὁμοιοτρόπως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐτῶν κριτηρίων ὑφ᾽ ὅλων τῶν πνευματικῶν πατέρων. Πρὸς τῇ ἀνωτέρῳ ἀναπτυχθείσῃ ὀργῇ ὑπὸ τὴν ὄψιν τοῦ ποιμαντικοῦ τρόπου προστασίας τῆς ἠθικῆς τάξεως, μία μερὶς πατέρων, κυρίως τῆς ἐρήμου, ἐξετάζουν τὸ θέμα κατὰ ἐντελῶς διάφορον τρόπον, ὑπὸ ἄλλην ὀπτικὴν γωνίαν. Κατ᾽ αὐτούς, δὲν ἔχει τις οὐδὲν δικαίωμα, ὅπως ἐλέγξῃ καὶ ἐπιτιμήσῃ τὸν ἐκ τῆς εὐθείας ὁδοῦ παρεκτραπέντα. Μόνον ἐναντίον ἡμῶν αὐτῶν ἔχομεν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ στρέφωμεν τὴν ὀργὴν ἡμῶν. Ἐναντίον δῆλον ὅτι τῶν φαύλων καὶ πονηρῶν λογισμῶν καὶ ἐναντίον τῶν πνευμάτων τῆς πονηρίας. Ἡ τοιαύτη μόνον ὀργὴ εἶναι «κατὰ φύσιν». Ἄλλαις λέξεσι, ἡ χρῆσις τῆς ὀργῆς τοποθετεῖται ἐν τῇ σχέσει τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἀγῶνα αὐτοῦ κατὰ τῶν πονηρῶν ἐσωτερικῶν λογισμῶν καὶ κατὰ τῶν Δαιμόνων. Διδάσκαλοι καὶ φορεῖς αὐτῆς τῆς ἀσκητικῆς ἀντιλήψεως εἶναι ἐν μὲν τῷ ἀνατολικῷ μοναχισμῷ ὁ Εὐάγριος Ποντικός, ἐν δὲ τῇ Δύσει ὁ αὐτόθι μεταφυτεύσας τὰς μοναστικὰς ἀξίας Ἰωάννης Κασσιανός.

Ποῦ ὅμως ὀφείλεται ἡ κατεύθυνσις αὕτη τῆς ἀσκητικῆς σκέψεως, εἶναι δύσκολον κατ᾽ ἀρχὴν νὰ ἀνιχνευθῇ. Διότι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ὑπὸ τὴν θετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανικοῦ φωτὸς τῆς Ἀποκαλύψεως διεφοροποιήθη καὶ ἀνειλίχθη. Δὲν ὑπάρχει εἰς τοὺς ἑρμηνευτὰς τοῦ σημαντικωτάτου φαινομένου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ Μοναχισμοῦ οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι μορφικῶς τοὐλάχιστον ὑπέστη οὗτος τὴν ἐπίδρασιν τῶν φιλοσοφικῶν ρευ-

---

1. Χρυσοστόμου, αὐτόθι.

2. Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, II, 37, 3-5, ἐκδ. Fr. Funk, Paderbornae, 1905, σελ. 125.

μάτων τῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ Στωϊκισμοῦ. Δόγμα τῶν στωικῶν ἦτο, ὡς γνωστόν, ἡ περὶ ἀπαθείας τοῦ νοῦ θεωρία. 'Εὰν οἱ ἀσκητικοὶ ἡμῶν πατέρες παρέλαβον τὸν ὅρον τῆς ἀπαθείας ἐκ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, τοῦτο δὲν συνυπονοεῖ ὅτι ἠκολούθουν οὗτοι τὸ ὑπὸ ταύτης διδόμενον περιεχόμενον. 'Η ἀσκητικὴ χριστιανικὴ ἀπάθεια οὐδέποτε ἐθεωρήθη, ὡς ἐν τῇ στωϊκῇ φιλοσοφίᾳ, μέθοδος ψυχολογικὴ αὐτολυτρώσεως. Διότι ἡ ἀπάθεια εἶναι κατάστασις ὑπερφυὴς τῆς ψυχῆς παρεχομένη ὑπὸ τῆς θείας χάριτος διὰ τῶν ἔργων τῆς ἀσκήσεως. 'Ο ἀπαθὴς ἔχει ἐσωτερικὴν αὐτάρκειαν ἐν τῇ διαρκεῖ ἐνοράσει τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς νοερᾶς καρδιακῆς προσευχῆς. 'Υπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο, δυνάμεθα τώρα νὰ κατανοήσωμεν μερικῶς τὸ γεγονὸς τῆς ἀρνητικῆς θέσεως τῶν ἐν λόγῳ ἀσκητικῶν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ὀργῆς.

Διὰ τὸν Εὐάγριον δύο μόνον πράγματα εἶναι ἄξια τῆς ὀργῆς ἡμῶν. Οἱ δαίμονες καὶ αἱ ἡδοναί. Οἱ δαίμονες ὡς πειρασμοὶ ἐξωτερικοὶ καὶ αἱ ἡδοναὶ ὡς καταστάσεις φθορᾶς καὶ δεσμεύσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας. Γράφει, λοιπόν, οὗτος πρὸς τὸν 'Ανατόλιον περὶ τῆς « φύσεως » τοῦ θυμοῦ, ἤτοι τῆς ἀρχεγόνου δημιουργικῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ... « Φύσις θυμοῦ ἐστι τὸ τοῖς δαίμοσι μάχεσθαι καὶ ὑπὲρ ἡστινοσοῦν ἡδονῆς ἀγωνίσασθαι »[1]. Τὰ ἴδια περίπου ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ 'Ιωάννης Κασσιανός « τότε κατὰ φύσιν τῷ θυμῷ κεχρήμεθα, ὅταν πρὸς τοὺς ἐμπαθεῖς καὶ φιληδόνους λογισμοὺς κινῶμεν »[2].

'Επὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου ἡ θεωρία αὕτη ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν πλήρη ἀπομόνωσιν καὶ ἀδιαφορίαν διὰ τὰ πέριξ ἡμῶν λαμβάνοντα χώραν. Σημαίνει εἰσέτι « ἀμεριμνησίαν » διὰ τὰ καθ' ἕκαστα κοινωνικὰ προβλήματα. Τὸ κέντρον βάρους τῆς ἀσκητικῆς πρακτικῆς καὶ θεωρίας τοποθετεῖται εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον, εἰς τὴν διόρθωσιν καὶ ἠθικὴν προαγωγὴν τοῦ ἀτόμου. Εἶναι δὲ ἐξόχως χαρακτηριστικὸν τῆς τοιαύτης νοοτροπίας τῶν ἀσκητικῶν τὸ ἐν τοῖς ἀποφθέγμασι τῶν ἁγίων Γερόντων ἀναφερόμενον ἀνέκδοτον: « Εἶπεν ὁ αὐτὸς ἀββᾶς Μακάριος· ἐάν τινι ἐπιτιμῶν εἰς ὀργὴν κινηθείς, ἴδιον πάθος πληροῖ· οὐ γὰρ ἵνα ἄλλους σώσῃς, σεαυτὸν ἀπολέσεις »[3]. Εἷς ἕτερος ἐρημίτης, ὁ ἀββᾶς 'Ησαΐας εἶναι ἀναλυτικώτερος: « 'Ο θέλων οὖν ἐπὶ τὴν ὁδὸν τῆς ἀγάπης ἐλθεῖν ἀμεριμνήσει ἀπὸ παντὸς ἀνθρώπου, εἴτε καλοὶ εἰσίν, εἴτε κακοί, καὶ λοιπὸν ἡ ἐπιθυμία ἡ εἰς Θεὸν μένει ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ. 'Η τοιαύτη ἐπιθυμία τίκτει αὐτῷ τὴν κατὰ φύσιν

1. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ πονηρῶν λογισμῶν, Migne, PG, XL, 1225 B.
2. 'Ιωάννου Κασσιανοῦ, Πρὸς Κάστορα ἐπίσκοπον, περὶ ὀργῆς, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, 'Αθῆναι 1959, τόμ. 1, σελ. 71.
3. 'Αποφθέγματα Πατέρων, Migne, PG, LXV, 269 B.

ὀργὴν καὶ ἡ ὀργὴ ἀνθίσταται παντὶ τῷ σπειρωμένῳ ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ»[1].

5. Ὀργὴ τοῦ Θεοῦ[2]. Συχνάκις ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ ἀπαντᾷ ἡ εἰκὼν τῆς ὀργιλότητος τοῦ Θεοῦ[3]. Ὅτι βεβαίως τὰ εἰς τὸν Θεὸν ἀποδιδόμενα κατηγορήματα ὀργῆς, θυμοῦ, παροργισμοῦ, πικρίας κ.λ.π. λέγονται ὅλως οἰκονομικῶς καὶ ἀνθρωπομορφικῶς, περιττὸν εἶναι νὰ τονισθῇ. Αἱ ἐν λόγῳ γραφικαὶ ἐκφράσεις δὲν εἶναι ἡ παραστάσεις τῶν ἔργων τῆς ἀπολύτου δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ σχέσει καὶ ἀναφορᾷ αὐτοῦ πρὸς τὰ λογικὰ αὐτοῦ δημιουργήματα. Πρόκειται, ὡς παρατηρεῖ ὁ X. Léon Dufour, περὶ μεταφορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης ὀργῆς ἐν τῇ πραγματικότητι τοῦ μυστηρίου[4]. Ὁ δὲ P. Renard διευκρινίζει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρξεως ὀργῆς καὶ θυμοῦ. «Διὰ τῶν τιμωριῶν ὁ Θεὸς ἀναστέλλει τὴν κακίαν τῶν πονηρῶν καὶ ἀντεκδικεῖται τὴν καθυβριζομένην ἀρετήν»[5]. Ὁ δὲ πολὺς Ὠριγένης ἐν τῇ κατὰ Κέλσου πραγματείᾳ, ἐμβαθύνει καὶ ἀναλύει μεθοδικώτερον τὰς κατὰ πρώτην θέαν σκανδαλιστικὰς ταύτας προτάσεις: «Ὀργὴν μὲν οὖν ὀνομάζομεν Θεοῦ· οὐ πάθος δ' αὐτοῦ αὐτὴν εἶναι φαμέν, ἀλλά τι παραλαμβανόμενον εἰς τὴν διὰ σκυθρωποτέρων ἀγωγῶν παίδευσιν τοῖς τὰ τοιάδε ἡμαρτηκόσιν. Ὅτι γὰρ παιδεύει ἡ καλουμένη ὀργὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ὀνομαζόμενος θυμὸς αὐτοῦ, καὶ τοῦτ' ἀρέσει τῷ λόγῳ, δῆλον ἐκ τοῦ ἐν μὲν τῷ ἕκτῳ ψαλμῷ εἰρῆσθαι· Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσῃς με...»[6]. Συνεπῶς, ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ πραγματικῇ τοῦ ὅρου σημασίᾳ εἶναι ἡ σωφρονιστικὴ καὶ παιδαγωγὴ ἐπέμβασις τοῦ Θεοῦ ἐν μέσῳ τῆς ἀνθρωπότητος. Πῶς ὅμως νοεῖται ἡ ἐνεργητικὴ αὕτη τοῦ Θεοῦ ἐπέμβασις, λέγεται ὑπὸ τοῦ Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ. Ἡ καρδία, ἥτις εἰσῆλθε εἰς τὴν κατάστασιν ἐπάρσεως διὰ τὰ ἠθικὰ αὐτῆς κατορθώματα ὑφίσταται τὴν

---

1. Αὐγουστίνου Μοναχοῦ, Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν ἀββᾶ Ἡσαΐου λόγοι, ἐν Ἱεροσολύμοις 1911, σελ. 131.

2. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτεταμένη. Κατ' ἐκλογὴν ἐκ μὲν τῶν ἀρχαίων ἀναφέρομεν τὰ ἔργα τῶν: Ὠριγένους, Κατὰ Κέλσου 4, 71 - 73, Migne, PG, XI, 1140C - 1144C, Lactantii, De ira Dei ad Donatum, Migne, PL, VII, 79 - 148, editio critica: S. Brandt - G. Laubmann, Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, 27, 1, 65 - 132. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων: M. Pohlenz, Vom Zorne Gottes, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Göttingen, 12 (1909), G H Mac Gregor, New Testament studies, Cambridge - Washington 7 (1961), 101 - 109, Ermin Micka, The problen of divine anger in Arnobius und Lactantins, Washington, 1943.

3. Ἰδὲ ἐπὶ παραδείγματι τὰ βιβλικὰ ἐδάφια: Ἔξοδ 15, 7, Ἀριθμ. 16, 46, Γ' Βασ. 11, 9, Β' Παραλ. 19, 1 - 2· 25, 15, Ἰὼβ 42, 7, Ψαλμὸς 2, 12, Ρωμ. 1, 18· 2, 5 - 6.

4. Xavier - Léon Dufour, «Colère»: Vocabulaire de théologie biblique, Paris 1962, σ. 139.

5. F Vigouroux, Dictionnaire de la Bible, Paris 1899, III, 833.

6. Ὠριγένους, Κατὰ Κέλσου 4, Migne, PG, XI, 1141 AB.

παιδαγωγίαν τοῦ θεοῦ, ἵνα οὕτως ἔλθῃ εἰς περινόησιν τῆς ἰδίας ἁμαρτωλότητος καὶ ζητήσῃ ἔλεον καὶ μετάνοιαν.

'Η ὑπὸ ὀργὴν θεοῦ διατελοῦσα ψυχὴ αἰσθάνεται ἐνδιαθέτως πόνον ἀκούσιον ἐκ τῆς μὴ πληρότητος τῆς ἠθικῆς του προσπαθείας, ἥτις οὐσιαστικῶς οὐδετεροῦται καὶ καταστρέφεται ἐκ τῆς δρώσης οἰήσεως. 'Ωσαύτως, ὁ ὑπερήφανος καὶ ἐπηρμένος νοῦς βασανίζεται ὑπὸ ἀλαλήτων ἐσωτερικῶν ἀνησυχιῶν, τὰς ὁποίας ὁ καθαρὸς νοῦς, ἡ κεκαθαρμένη διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς θείας χάριτος καρδία, οὔτε αἰσθάνεται οὔτε δοκιμάζει. Αὐτὴ δὲ ἡ ἀνικανοποίητος ψυχικὴ κατάστασις, αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἀνεπάρκεια καὶ στειρότης, εἶναι τὰ προεξαγγελτικὰ μηνύματα τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον, ἵνα οὗτος ἄρας ἐκ τῆς καρδίας αὐτοῦ τὴν ἀχλὺν τῆς οἰήσεως, ἔλθῃ εἰς συστολὴν καὶ μετάνοιαν. 'Ιδοὺ τί λέγει εἷς καθηγητὴς τῆς ἐρήμου: «'Οργὴ Θεοῦ ἐστιν ἡ τῶν παιδαγωγούντων ἐπίπονος αἴσθησις ἐπίπονος δὲ καθέστηκεν αἴσθησις ἡ τῶν ἀκουσίων πόνων ἐπαγωγή, δι' ἧς τὸν ἐπ' ἀρετῇ καὶ γνώσει φυσιούμενον νοῦν ὁ Θεὸς ἄγει πολλάκις πρὸς συστολὴν καὶ ταπείνωσιν' αὐτὸν ἑαυτοῦ γενέσθαι διδοὺς ἐπιγνώμονα καὶ τῆς οἰκείας ἀσθενείας συνίστορα' ἧς ἐπαισθόμενος, τὸ μάταιον οἴδημα τῆς καρδίας ἀποτίθεται»[1].

'Η τοιαύτη δὲ ἐπίπονος αἴσθησις εἶναι τὸ σαφὲς ἀποτέλεσμα τῆς λεγομένης «ἀνακωχῆς» τῆς χορηγίας τῶν δωρεῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. «'Οργὴ Κυρίου ἐστιν ἡ ἀνακωχὴ τῆς τῶν θείων χαρισμάτων χορηγίας, ἥτις συμφερόντως ἐπὶ πάντα γίνεται νοῦν ὑψηλὸν καὶ μετέωρον καὶ τοῖς δοθεῖσιν καλοῖς, ἐπ' ἰδίοις κατορθώμασιν μεγαλαυχώμενον»[2].

Αὐτὴ δὲ ἡ διακοπὴ καὶ παῦσις τῆς μεταδόσεως τῆς θείας χάριτος καὶ εὐλογίας ἔχει ἰδιαίτερον ὄνομα καὶ καλεῖται «ἐγκατάλειψις» ἢ «παραχώρησις»[3]. 'Επακόλουθον ἄμεσον τῆς ἐγκαταλείψεως εἶναι ὁ εὐθὺς ἀμέσως ἀρχόμενος πόλεμος τῶν πονηρῶν λογισμῶν καὶ τῶν δαιμόνων «ἤγουν ἡ τοῦ διοχληθῆναι αὐτὸν κατά τε θεωρίαν ὑπὸ δαιμόνων συγχώρησις»[4].

'Η τοιαύτη συγχώρησις γίνεται, κατὰ τὸν Μάξιμον τὸν ὁμολογητήν, διὰ πέντε κυρίως αἰτίας. «Διὰ πέντε αἰτίας φασὶν παραχωρεῖσθαι ἡμᾶς ὑπὸ δαιμόνων' καὶ πρώτην μὲν εἶναί φασιν, ἵνα πολεμούμενοι καὶ ἀντιπολεμοῦν-

---

1. Μαξίμου 'Ομολογητοῦ, Περὶ θεολογίας, ἑκ. πέμπτη 9, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, 'Αθῆναι 1958, τόμ. II, σελ. 128.

2. Μαξίμου 'Ομολογητοῦ, Περὶ θεολογίας, ἑκ. πέμπτη 10, Φιλοκαλία, αὐτόθι. Παρόμοιόν τι ἔχομεν καὶ ἐν τῇ περιπτώσει τῆς «ὕβρεως» τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων καὶ τῆς «νεμέσεως» τοῦ θείου.

3. Μαξίμου 'Ομολογητοῦ, Κεφάλαια περὶ ἀγάπης, ἑκ. τετάρτη, 96. 'Ιδὲ Julien Lerou, «'Εγκατάλειψις» ἐν Dictionaire de Spiritualité ascétique et mystique, IV, 344 - 357.

4. Μαξίμου 'Ομολογητοῦ, Περὶ θεολογίας, ἑκ. πέμπτη, 16, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, 'Αθῆναι 1958, τόμ. II, σελ. 129.

τες εἰς διάκρισιν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας ἔλθωμεν. Δευτέραν δὲ ἵνα πολέμῳ καὶ πόνῳ τὴν ἀρετὴν κτώμενοι βεβαίαν αὐτὴν καὶ ἀμετάπτωτον ἔξωμεν· τρίτην δὲ ἵνα προκόπτοντες εἰς τὴν ἀρετὴν μὴ ὑψηλοφρονῶμεν, ἀλλὰ μάθωμεν ταπεινοφρονεῖν· τετάρτην δὲ ἵνα πειρασθέντες τῆς κακίας τέλειον μίσος αὐτὴν μισήσωμεν· πέμπτην δὲ ἐπὶ πᾶσιν ἵνα ἀπαθεῖς γενόμενοι μὴ ἐπιλαθώμεθα τῆς οἰκείας ἀσθενείας, μήτε τῆς τοῦ βοηθήσαντος δυνάμεως»[1].

Εἶναι δὲ μακρὰν καὶ τῆς παραμικρᾶς ὑπονοίας, ὅτι ἡ τοιούτου εἴδους ἐκδήλωσις ὀργῆς τοῦ Θεοῦ δὲν γίνεται ἐξ ἐλατηρίων ἀντεκδικήσεως καὶ τιμωρίας, ἀλλὰ γίνεται διὰ λόγους καθαρῶς πατρικῆς στοργῆς καὶ μερίμνης. Ὁ σκοπὸς πρὸς ὃν ἡ θεία ὀργὴ κατατείνει εἶναι ἡ ταπείνωσις τοῦ ὑπερηφάνου καὶ μεγαλαυχωμένου νοῦ, ἤ, ὡς ἡ γλῶσσα τοῦ ἁγίου Μαξίμου θὰ ἔλεγεν: «ἵνα γνῷ πάσχων ἀτίμως ἐπ' ἀρεταῖς μεγαλαυχώμενος, τίς ὁ τούτων ὑπάρχει δοτήρ»[2].

β΄) Ὀ ρ γ ὴ κ α τ ὰ δ ι ά ν ο ι α ν. Οὐχὶ πάντοτε ἡ ὀργὴ ἐκδηλοῦται ἐναργῶς πρὸς τοὺς ἔξω. Ὑπάρχει καὶ ὀργὴ ἐγκεκλεισμένη εἰς τὰ βάθη τῆς διανοίας, ὁπότε δὲν παρατηροῦνται βίαι ἐπιθέσεις, πράξεις τιμωρίας τοῦ προσβαλόντος. Ἡ ὀργὴ συμβαίνει νὰ εἶναι ἐσωτερική, «χρονία»[3]. Τὸ κύριον αὐτῆς γνώρισμα εἶναι ἡ λύπη[4], ἥτις καλλιεργουμένη σιωπηρῶς ἐντὸς τοῦ βάθους τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν προκαλεῖ ἀνάλογα ὀργίλα συναισθήματα, ἅτινα, ἐν τούτοις, παραμένουν ἀνενέργητα καὶ ἀνεκδήλωτα ἐντὸς τῆς τρεφούσης ταῦτα καρδίας, ἐντὸς τοῦ «περιέχοντος αὐτὴν ὑμένος»[5]. Πρόκειται δῆλον ὅτι περὶ ἑνὸς ψυχολογικοῦ φαινομένου, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ πάθος τῆς ὀργῆς σύρεται ἀλαλήτως καὶ ἀθορύβως ἐντὸς τῆς σκέψεως, ἐντὸς τῆς φαντασίας, ἐντὸς τῆς καρδίας, καὶ ὡς ἀτμὸς ὑποκαιουμένου λέβητος συντηρεῖται ἐντὸς ἡμῶν.

Βεβαίως, ἡ στιγμή, καθ' ἣν θὰ ἐκραγῇ καὶ εἰς πρᾶξιν μανίας θὰ μετουσιωθῇ εἶναι ἀναπόφευκτος. Παρὰ ταῦτα μέχρι ἐκείνης τῆς στιγμῆς ἡ ὀργὴ εἶναι περιβεβλημένη τὴν σιωπὴν καὶ ἐν τῇ σιωπῇ ταύτῃ προετοιμάζει τὸν ὄλεθρον τοῦ ἀντικειμένου της: «plerumque ira per silentium clausa intra mentem vehementius aestuat et clamorosas tacitus voces formas...»[6].

1. Αὐτόθι, cf. I. H a u s h e r r, Les versions syriaque et arménienne d'Evagre le Pontique, Orientalia Christiana Periodica XXXI (1931), III ἑξ.

2. Μ α ξ ί μ ο υ Ὁ μ ο λ ο γ η τ ο ῦ, Περὶ θεολογίας, ἑκ. πέμπτη, 23, Φιλοκαλία, Ἀθῆναι 1958, τ. II, σελ. 131.

3. Ἰ ω ά ν ν ο υ Σ ι ν α ΐ τ ο υ, Κλίμαξ, λόγος 8, Migne, PG, LXXXVIII, 829 C.

4. Μ α ξ ί μ ο υ Ὁ μ ο λ ο γ η τ ο ῦ, Περὶ ἀγάπης, ἑκ. τρίτη, 89, Migne, PG, XC, 1041.

5. Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους 15, Migne, PG, LXII, 106.

6. G r e g o r i i M a g n i, Moralia V, XLV, 79, Migne, PL, LXXV, 725 B.

Ἡ μορφὴ αὕτη τῆς ὀργῆς δὲν εἶναι ἢ λογισμὸς κακοποιίας τοῦ προκαλέσαντος τὴν προσβλητικὴν ἐπίθεσιν. Ἐντὸς δηλ. τῆς διανοίας διεξάγεται πονηρὸν διαβούλιον μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν ἐν εὐθέτῳ καιρῷ ἀπόδοσιν τοῦ κακοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ λεγομένη μνησικακία. Τὸ ἰδιάζον στοιχεῖον τῆς μνησικακίας εἶναι τοῦτο μὲν ἡ ἐνθύμησις τοῦ κακοῦ, τοῦτο δὲ ἡ παραμόνευσις ἀνταποδόσεως καὶ τιμωρίας τοῦ λελυπηκότος[1]. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἰς τὰ Ἔπη αὐτοῦ, ἐν μιᾷ περιεκτικῇ φράσει, καθορίζει τὸ περιεχόμενον τῆς, ὡς εἴπομεν, κατὰ διάνοιαν ὀργῆς: «Ὁ δ' εἰς τὸ κακὸν μνήμων, λοχῶν τε, μνησικακίᾳ τυγχάνει»[2]. Λεπτομερέστερόν πως ὁ σοφὸς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος διαζωγραφεῖ τὴν περίπτωσιν τῆς μνησικάκου διανοίας. Μνησικακεῖν, λέγοιτ' ἄν, τὸ καταπέψαι μὲν αὐτίκα τὸν χόλον, μετόπισθεν δὲ κατακρύπτειν αὐτὸν κότου δίκην, ἕως ἂν βρασθείη ἐκζέσας πρὸς ἀποτέλεσμα...»[3].

Ἐν ἄλλοις ὅροις, κατὰ τὸ ψυχολογικὸν φαινόμενον τῆς Μνησικακίας ἔχομεν εἰκονικήν τινα καὶ κατ' ἐπίφασιν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ θυμὸς κατεπόθη, ὅτι ἡ προσβολὴ ὑπὸ τοῦ κρείσσονος λογισμοῦ κατεστάλη. Ἐν τῇ πραγματικότητι, τὸ μικρόβιον τῆς ἐπαράτου ὀργῆς δρᾷ ἐν τῇ βουλήσει κατεργαζόμενον τὴν ἀνελεήμονα ἐκδίκησιν καὶ ζημίαν. «Εἰ δέ γε καὶ ἄμυναν ἐκεῖνος μελετᾷ καὶ τίσασθαι τυρεύει καὶ κακὸν ἀνταποδοῦναι κακοῦ, ἐκεῖνό ἐστιν, ὦ οὗτοι, μνησικακεῖν»[4].

Ἡ ψυχολογικὴ καθόλου θέσις τοῦ μνησικάκου δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ὀργίλου, πλὴν τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν ἐξάλλων δειγμάτων τῆς ὑπὸ τῆς ὀργῆς ἀναβυαζομένης ψυχῆς, τὰ ὁποῖα δι' ὀλίγων ἐν τῇ φυσιολογίᾳ τοῦ θυμώδους ἀνεπτύξαμεν. Ἡ ὀργὴ κατακαλύπτει ὁλόκληρον τὸν ψυχικὸν χῶρον τοῦ ἀνθρώπου, εἰς βαθμὸν ὥστε ἡ μνησίκακος ψυχὴ νὰ σκέπτηται πάντοτε πονηρῶς μὲ ἀμετακίνητον κατεύθυνσιν τὴν δημιουργίαν καταστάσεων κακίας. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ, «ἄνθρακες πυρὸς ἐρεύγονται σπινθῆρας· καὶ ψυχὴ μνησικάκου πονηροὺς λογισμούς»[5]. Καὶ ἀλλαχοῦ· «Σκορπίου πληγὴ δριμύτατον ἔχει πόνον· καὶ ψυχὴ μνησικάκου χαλεπώτατον ἰόν»[6].

---

1. Πρβλ. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Κεφάλαια παραινετικὰ 14, Migne, PG, XL, 1225

2. Γρηγορίου Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ 34, στίχ. 45, Migne, PG, XXXVII, 949 A.

3. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν 75, Migne, PG, CXXXVI, 473 A.

4. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, CXXXVI, 424-425, 457 B.

5. Εὐαγρίου Ποντικοῦ (Νείλου), Πρὸς Εὐλόγιον μοναχόν, Migne, PG, LXXIX, 1121 B.

6. Εὐαγρίου Ποντικοῦ, αὐτόθι.

Ἡ ψυχὴ τοῦ μνησικάκου ἀνθρώπου ὁμοιάζει, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἁγίου Νείλου τοῦ ἀσκητοῦ, πρὸς κατοικίαν ἀγρίων καὶ ἐκδικητικῶν θηρίων: «Ἀλώπεκες κατοικοῦσι ἐν μνησικάκῳ ψυχῇ καὶ θηρία ἐμφωλεύουσι ἐν τεταραγμένῃ καρδίᾳ»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης, ἡ μνησικακία εἶναι τὸ βέβαιον δεῖγμα καὶ ἡ ἀπόδειξις ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπὸ τοῦ πάθους καὶ τῶν πονηρῶν λογισμῶν διεφθάρη: «Τό γε μνησικακεῖν ψυχῆς φαυλότητα τίθεμαι μαχίμου καὶ ὀλοθρευτικῆς»[2]. Τὰ πάθη δροῦν ἐλευθέρως ἐν τῇ τοιαύτῃ καρδίᾳ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ πνευματικότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀφανίζηται καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς νὰ καταλαμβάνουν οἱ δαιμονιώδεις λογισμοὶ καὶ ἡ ἁμαρτία. Ὡραιοτάτη δὲ εἶναι ἡ εἰκών, τῆς ὑπὸ τῶν παθῶν αἰχμαλωτισθείσης καρδίας, τὴν ὁποίαν ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ἐν μιᾷ αὐτοῦ ἐπιστολῇ ἀναφέρει. Τὰ χρονίζοντα πάθη διαφθείρουν τὴν καρδίαν, ὡς ἀκριβῶς τὸ ἰσχυρὸν ὀξὺ τὸ ἐν ᾧ ἐντίθεται δοχεῖον. «Sicut acetum corrumpit vas, si diutius ibi fuerit; sic ira corrumpit cor, si in alium diem duraverit...»[3]. Τὸ πνεῦμα τῆς εἰρήνης τοῦ Θεοῦ φυγαδεύεται ἀπ' αὐτῆς. «Φεύγει ἀνὴρ σεμνὸς αἰσχρὸν καταγώγιον καὶ ὁ Θεὸς μνησίκακον καρδίαν»[4]. «Οὐ κατοικήσει βασιλεὺς ἐν οἴκῳ ὀερυπωμένῳ· οὐδὲ Χριστὸς ἐν ψυχῇ μεμολυσμένῃ ταῖς ἁμαρτίαις»[5].

Ἡ ἀληθὴς πνευματικότης εὑρίσκει τὴν πλήρη αὐτῆς ἀποτύπωσιν ἐν τῇ καθαρᾷ προσφορᾷ τῆς προσευχῆς. Διὰ τῆς προσευχῆς τῆς καρδίας καὶ ἐν τῇ προσευχῇ ἐπιτυγχάνεται ἡ θεωρία τοῦ ζῶντος Θεοῦ καὶ ἡ ἐμπειρία τῶν θείων βιωμάτων. Αὐτὸ εἶναι τὸ πόρισμα τῆς μακραιώνου ἀσκητικῆς καὶ μυστικῆς παραδόσεως τῆς Ὀρθοδοξίας. Τὸ μόνον ἐντόνως ἀρνητικὸν στοιχεῖον τῆς διασπάσεως καὶ τῆς ὁριστικῆς ἀπομακρύνσεως τῆς καρδίας ἀπὸ αὐτῆς τῆς μακαρίας βιώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι, κατὰ τὴν καθολικὴν τῶν ἀσκητικῶν γνώμην, ἡ μνησικακία. Ἡ μνησικακία εἶναι φραγμὸς καὶ ἐμπόδιον διὰ τὴν πρὸς τὰ πνευματικὰ πορείαν. Εἶναι κατάστασις ἀποπομπῆς τῶν ὑπὸ τῆς προσευχῆς παρεχομένων εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ. Καθ' ὃν τρόπον, λέγει ὁ προμνημονευθεὶς Νεῖλος, ὁ καπνὸς ὁ ἀναδυόμενος ἐκ τῶν ἀχύρων ταράσσει τοὺς ὀφθαλμούς, τοιουτρόπως καὶ ἡ μνησικακία ταράσσει τὸν νοῦν ἐν τῷ καιρῷ τῆς προσευχῆς[6]. Ὁ Εὐάγριος θὰ παρατηρήσῃ: «Μνησίκακος προσευχόμενος, σπείρει κατὰ πέτρας»[7].

1. Νείλου Μοναχοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ πνευμάτων τῆς πονηρίας 10, Migne, PG, LXXIX, 1156.
2. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ἔνθ' ἀν., Migne, PG. CXXXVI, 445 A.
3. Αὐγουστίνου, Ἐπιστολαί, 110, 2, Migne, PL, XXXIII, 958.
4. Νείλου Μοναχοῦ, ἔνθ' ἀν., Migne, PG, LXXIX, 1156.
5. Νείλου, Παραίνεσις πρὸς μοναχούς, Migne, PG, LXXIX, 1237 A.
6 Νείλου, αὐτόθι.
7. Περὶ προσευχῆς ἐκ διαφόρων πατέρων 39, J. Muyldermans, A travers la tradition manuscrite d'Evagre le Pontique, Louvain 1932, σ. 90.

Εἶναι λίαν τῆς μεγίστης σπουδαιότητος διὰ τὴν ἐν γένει πνευματικὴν ζωὴν τοῦ χριστιανοῦ δηλωτικόν, τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Δουκὸς τεθὲν ἐρώτημα καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ μεγάλου ὀρθοδόξου προμάχου Ἀθανασίου δοθεῖσα ἀπάντησις. Ἡ ἐρώτησις τοῦ Ἀντιόχου ἦτο αὕτη: «Ποία ἁμαρτία ποιεῖ τὴν προσευχὴν ἀπαράδεκτον τῷ Θεῷ; Καὶ ἡ ἀπάντησις: «Ἡ μνησικακία, κατὰ τὸν λόγον τοῦ Κυρίου τὸν λέγοντα ὅτι, ἐὰν προσφέρῃς, τὸ δῶρον σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, κἀκεῖ μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ, ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρον σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ὕπαγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου καὶ τότε ἐλθὼν πρόσφερε τὸ δῶρον σου (Ματθ., 5,23-25), ὡς τῆς μνησικακίας δῆλον ὅτι ποιούσης ἀπρόσδεκτον τὸ δῶρον τῆς προσευχῆς»[1].

Παρομοία εἶναι καὶ ἡ παραίνεσις τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ὅστις ἀναφερόμενος εἰς τοὺς τρόπους ἀνασχέσεως τοῦ πάθους καὶ θεραπείας, συμβουλεύει τὰ ἀκόλουθα: «Ἐὰν οὖν μνησικακῇς τινι προσεύχου ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ἱστᾷς τὸ πάθος τῆς κινήσεως, χωρίζων τὴν λύπην διὰ τῆς προσευχῆς ἐκ τῆς μνήμης τοῦ κακοῦ, οὗπερ σοι ἐποίησεν, ἀγαπητικὸς δὲ γενόμενος καὶ φιλάνθρωπος παντελῶς ἐκ τῆς ψυχῆς τὸ πάθος ἐξαφανίζεις»[2]. Καὶ ὁ Εὐάγριος, τέλος, παραγγέλλει τὰ ὅμοια: «Προσευχόμενος ὑπὲρ ἐχθρῶν, ἀπελάσεις μνησικακίαν»[3].

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΙΑΚ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΗΣ

---

1. Μ. Ἀθανασίου (spuria), Διδασκαλία πρὸς Ἀντίοχον δοῦκα, 234, Migne, PG, XXVIII, 645.

2. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ Ἀγάπης ἑκ. τρίτη 90, Migne, PG, XC, 1044 D.

3. J. Muyldermans, Περὶ προσευχῆς, 40, cf. I. Hausherr, Le traité de l'oraison d'Evagre le Pontique: Revue d'ascétique, 15 (1934), σ. 54.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΓΡΙΤΣΑΝΗ ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΗΣ ΝΥΝ ΕΝ ΤΗ ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Οἱ μουσικοὶ κώδικες καὶ τὰ σπαράγματα κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιώτου Γριτσάνη [1], οἱ ἀποκείμενοι ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει Ζακύνθου, ἀνέρχονται εἰς τεσσαράκοντα καὶ ἕξ [2]. Προέρχονται ἀπὸ διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ζακύνθου μὴ συμπεριλαμβανομένης. Ἡ χρονολόγησίς των κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ ΙϚ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος, ἐξαιρέσει ἑνὸς μονοφύλλου (Παπαδικῆς) τὸ ὁποῖον εἶναι προγενέστερον, πιθανῶς τοῦ ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰῶνος. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν κωδίκων οἱ δέκα εἶναι χρονολογημένοι. Ὁ παλαιότερος εἶναι τοῦ ἔτους 1698 καὶ ὁ νεώτερος τοῦ ἔτους 1818. Οἱ ὑπ' ἀριθ. (9) 20 καὶ 30 κώδικες ἔχουν ἀπολεσθῆ.

Οἱ τεσσαράκοντα ἕξ οὗτοι κώδικες θὰ ἠδύναντο νὰ χωρισθοῦν εἰς δώδεκα κατηγορίας χειρογράφων, ἤτοι: Εἱρμολόγια [3] (ὀκτώ), Στιχηράρια

---

1. Ὁ Παναγιώτης Γεωργίου Γριτσάνης (ἢ Γριτζάνης ἢ Γκριτζάνης) Μουσικός, ἐγεννήθη ἐν Ζακύνθῳ τὸ ἔτος 1835 καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Εὑρίσκομεν γραφὴν τοῦ Γριτσάνη εἰς τοὺς κώδικας τῆς παρούσης Συλλογῆς τοῦ ἔτους 1893. Βιβλιογραφικὰς εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ· πρβλ. Παν. Χιώτου, Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου, ἐν Ζακύνθῳ 1887, τόμ. Ϛ', σσ. 377 - 378. Ἐν ἐφημερ. Ζακύνθου «Ἐλπίς», ἔτ. ΛΓ' (1907), ἀριθ. 1723. Δ. Παπαγιαννοπούλου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Π. Γριτζάνη, σ. ε'. Σ. Μοντσενίγου, Νεοελληνικὴ Μουσική, Ἀθῆναι 1958, σσ. 90 - 93.

2. Ἐκ τούτων τὰ τελευταῖα ὑπ' ἀριθ. 38 δ', 38 ε', 38 ϛ', 38 ζ', 38 η' καὶ 38 θ' δὲν περιγράφονται ὑπὸ τοῦ Δ. Παπαγιαννοπούλου ἐν τῷ καταλόγῳ αὐτοῦ διότι προφανῶς εἰσῆλθον εἰς τὴν βιβλιοθήκην μεταγενεστέρως.

3. Τὰ Εἱρμολόγια τῆς παρούσης συλλογῆς πολὺ ὀλίγην σχέσιν ἔχουν κατὰ τὸ περιεχόμενον μὲ τὰ παλαιὰ γνωστὰ Εἱρμολόγια. Ἀποτελοῦν μίαν νέαν τάξιν χειρο-

(ὀκτώ), Καλοφωνικὸν Στιχηράριον [1] (ἕν) Θ. Λειτουργία (μία), Κρατηματάρια [2] (δύο), Παπαδικαὶ (δύο), Ἀνθολογίαι [3] (δεκαεννέα), Μαθηματά-

---

γράφων, ποὺ διαμορφώνεται κατὰ τὸν ΙϚ' - ΙΖ' αἰῶνα. Περιλαμβάνουν εἱρμοὺς κανόνων κατ' ἐπιλογὴν καὶ κυρίως τῶν μεγάλων Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ ἄλλων Ἁγίων. Πρὸς τούτοις περιέχουν καί τινα ἄλλα τροπάρια ὡς «Προσόμοια», «Καθίσματα», «Ἐξαποστειλάρια», «Ἀντίφωνα», κλπ.

1. Τὸ «Καλοφωνικὸν Στιχηράριον» ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τῶν χειρογράφων ποὺ καλοῦνται «Ἀκολουθίαι». Αἱ «Ἀκολουθίαι» ἔλαβον τὴν ὁριστικήν των μορφὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀπὸ τὸν Μαΐστορα Ἰωάννην Κουκουζέλην. Αἱ ὀγκώδεις αὐταὶ ἀνθολογίαι εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πρώτης προσπαθείας γενομένης εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ νὰ συμπεριληφθοῦν εἰς μίαν συλλογὴν ὕμνοι τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου ὁλοκλήρου τοῦ ἐνιαυτοῦ, καθὼς καὶ τῶν τριῶν Λειτουργιῶν. Περιέχουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νέας συνθέσεις χωρὶς νὰ παραλείπουν καὶ ὡρισμένας παλαιοτέρας. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν Ἀκολουθιῶν εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸ «καλοφωνικὸν» μέλος. Τὸ «καλοφωνικὸν» μέλος τείνει περισσότερον πρὸς ἕνα ἐλεύθερον μελῳδικὸν αὐτοσχεδιασμόν. Τὸ μελισματικὸν αὐτὸ ὕφος χρησιμοποιεῖται εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς ὕμνους τῶν «Ἀκολουθιῶν». Μία κατηγορία συνθέσεων τοῦ «καλοφωνικοῦ» μέλους ὀνομάζεται «Ἀναγραμματισμὸς» ἢ «Ἀναποδισμός». Οἱ «Ἀναγραμματισμοὶ» εἶναι στιχηρὰ τὰ ὁποῖα συνεκροτήθησαν ἀπὸ τὴν μετάθεσιν λέξεων ἢ φράσεων τοῦ πρωτοτύπου ἀρχαιοτέρων στιχηρῶν εἰς μία νέαν σειράν· ἐνῷ δὲ ἀρχικῶς παρουσιάζοντο ὡς μία χαρακτηριστικὴ μέθοδος ἀναπτύξεως τοῦ συλλαβικοῦ πρωτοτύπου, ἔγιναν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ μέσον διὰ μία ἐλευθέραν σύνθεσιν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα. Πρβλ. Keneth Levy, A Hymn for Thursday in Holy Week, The Journal of the American Musicological Society, vol. XVI, No 2 (1963), σ. 155.

2. Τὰ «Κρατήματα» κατατάσσονται καὶ αὐτὰ εἰς τὸ «Καλοφωνικὸν» εἶδος. Τὸ κείμενόν των ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατανοήτους συλλαβὰς ὅπως «τεριρεμ», «νεχενα», «τοτοτο», κλπ. Τὰ «Κρατήματα» εἶναι πολλάκις συγκεντρωμένα εἰς ἰδίαν συλλογήν, φέρουσα τὸν τίτλον «Κρατηματάριον». Ἔχουν διατυπωθῆ πολλαὶ ὑποθέσεις παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἄνευ περιεχομένου συλλαβῶν αὐτῶν καὶ τῶν «Κρατημάτων» γενικώτερον, καμμία ὅμως ἐξ αὐτῶν δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπολύτως. Τὰ «Κρατήματα» ἀποτελοῦν συνήθως τὸν ἐπίλογον εἰς ἕνα «Καλοφωνικὸν Εἱρμὸν» ἢ «στιχηρόν». Ἡ χρῆσις των ἐπεκτείνεται εἰς τὰ Χερουβικά, τὰ Κοινωνικά, κλπ. Τὰ περισσότερα μάλιστα ἐξ αὐτῶν φέρουν τίτλους ὅπως «Τρομπέττα», «Βιόλα», «Καμπάνα», κλπ. (Πρβλ. κατωτέρω τὸ ὑπ' ἀριθ. 26 χειρόγραφον).

3. Ἡ μουσικὴ συνέχεια τῶν «Ἀκολουθιῶν» ἀποτελεῖ μία νέαν τάξιν χειρογράφων, γνωστὴν μὲ τὸ ὄνομα «Ἀνθολογία». Τὸ ὑπ' αὐτὸν τὸν τίτλον μουσικὸν βιβλίον ἤρχισεν διαμορφούμενον κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἀνεπτύχθη δὲ πλήρως κατὰ τὸν ΙϚ' - ΙΖ' αἰῶνα καὶ ἐπεκράτησε μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσάνθου (ΙΘ' αἰ.). Ἀρχίζει συνήθως ἀπὸ τὸν ἑσπερινὸν μὲ τὸ «Μακάριος ἀνὴρ» ἢ μὲ τὰ «Ἀνοιξαντάρια». Ἀκολουθοῦν τὰ «Κεκραγάρια» εἰς ὅλους τοὺς ἤχους· τὸ «Φῶς ἱλαρὸν» κλπ. Ἀπὸ τὸν ὄρθρον ἔχει κατὰ κανόνα «Πολυελέους», «Πασαπνοάρια», «Ἑωθινά», «Δοξολογίας» καὶ ἀκολουθοῦν αἱ τρεῖς Λειτουργίαι. Τὴν «Ἀνθολογίαν» κλείνουν ὡς ἐπὶ τῷ πλεῖστον «Κρατήματα», «Μαθήματα», «Καλοφωνικοὶ Εἱρμοί», «Θεοτοκία», κλπ.

ριον[1] (ἕν), Δοξαστάριον[2] (ἕν), Ἀναστασιματάρια[3] (τρία), Ἀκάθιστος (εἷς), Ἀκολουθία τῶν Ὡρῶν (μία) καθὼς ἐπίσης καὶ μία συλλογὴ μὲ ᾄσματα εἰς τουρκικὴν γλῶσσαν.

Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τῶν χειρογράφων εἶναι σημαντικὴ καὶ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν μελετητὴν τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς μεταβυζαντινῆς μουσικῆς κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας.

Ὁ Π. Γριτσάνης κατέλιπεν ἅπαντα τὰ βιβλία αὐτοῦ «τῇ Ἁγίᾳ Μητροπόλει Ζακύνθου», ἐλπίζων ὅτι ταῦτα, «... θὰ ἐχρησίμευον εἰς τοὺς περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν ἐνδιατρίβοντας καὶ δὴ τοὺς σπουδάζοντας τὸ πάτριον ὕφος»[4]. Τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Γριτσάνη ἐξετέλεσαν οἱ ἐκτελεσταὶ τῆς διαθήκης του, ἀποστείλαντες τὸ ἔτος 1907 τὰ κατάλοιπά του εἰς τὸν τότε Μητροπολίτην Ζακύνθου Διονύσιον Πλαίσαν († 1933), καὶ ἐτέθησαν ἀμέσως ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἐν Ζακύνθῳ Σχολῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς. Μετ' ὀλίγα ὅμως ἔτη, ὅτε ἡ Σχολὴ αὕτη ἔπαυσε λειτουργοῦσα, τὰ βιβλία τοῦ Γριτσάνη μετεφέρθησαν εἰς τὰ Γραφεῖα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως, ὅπου καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εὑρίσκωνται. Τὸ ἔτος 1929 ὁ Μητροπολίτης Ζακύνθου ὥρισε πολυμελῆ ἐπιτροπὴν πρὸς ἐξέτασιν τῆς καταστάσεως τῶν ἐν λόγῳ καταλοίπων, ἀνέθεσε δὲ εἰς τὸν Δ. Παπαγιαννόπουλον τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1931 περατωθείσης ἐντελῶς τῆς ἐργασίας συνῆλθεν ἡ ἐπιτροπή, ἥτις καὶ συνέταξεν πρακτικόν, καθ' ὃ ἡ βιβλιοθήκη Γριτσάνη ἐθεωρήθη ὡς πολυτιμοτάτη καὶ μεγίστης ἀξίας διὰ τὰ ἐν αὐτῇ περιλαμβανόμενα χειρόγραφα. Τὸ ἔτος 1936 ὁ Δ. Παπαγιαννόπουλος προέβη εἰς τὴν σύνταξιν καταλόγου τῶν χειρογράφων, ὅστις καὶ ἐξεδόθη τὸ ἔτος 1937[5].

Εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ καταλόγου του ὁ Δ. Π. δὲν ἠκολούθησε τὴν χρονολογικὴν σειράν, ὡς ἀρχικῶς εἶχε πράξει, ἀλλὰ προέβη εἰς νέαν ταξινόμησιν κατὰ κατηγορίας λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὸ περιεχόμενον τῶν χειρογράφων.

---

1. Ἡ εἰς ἕνα τόμον συλλογὴ συνθέσεων διαφορετικοῦ εἴδους, ὅπως εἶναι τὰ «καλοφωνικὰ Θεοτοκία», οἱ «εἱρμοὶ οἱ καλοφωνικοί», τὰ «κρατήματα» κλπ., φέρει τὸν τίτλον «Μαθηματάριον».

2. Τὸ «Δοξαστάριον» ἀνῆκον ὀργανικῶς εἰς τὸ «Στιχηράριον», ἀπεσπάσθη ἐξ αὐτοῦ καὶ ἀπετέλεσεν ἰδιαίτερον βιβλίον κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Περιέχει τὰ «Δοξαστικὰ» τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ ἄλλων ἁγίων.

3. Τὸ «Ἀναστασιματάριον» ἀνῆκον ὀργανικῶς εἰς τὴν «Ἀνθολογίαν» ἀπεσπάσθη ἐξ αὐτῆς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ ἀπετέλεσεν ἰδιαίτερον βιβλίον. Περιλαμβάνει συνήθως «Κεκραγάρια», «Πασαπνοάρια» καὶ «Στιχηρὰ» τῆς ὀκτωήχου καθὼς καὶ τὰ ἕνδεκα «Ἑωθινά». Ἀργότερον προστίθενται τὰ «Καθίσματα», αἱ «Δοξολογίαι», κλπ.

4. Δ. Παπαγιαννοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. ε'.

5. Αὐτόθι, σσ. ε' - η'.

Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ διπλῆ ἀρίθμησις ἑκάστου χειρογράφου τοῦ καταλόγου του[1]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὑπὸ τοῦ Δ. Π. ταξινόμησις τόσον ἡ πρώτη ὅσον καὶ ἡ δευτέρα δὲν ἀνταποκρίνονται ἀντιστοίχως οὔτε εἰς τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων, οὔτε εἰς τὰ χρονολογικὰ δεδομένα αὐτῶν, καὶ ἐπειδὴ ἐκρίναμεν ὅτι μία ἀναλυτικωτέρα περιγραφὴ τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς σπουδαίας ταύτης συλλογῆς, ἤθελε φανῆ χρήσιμος εἰς τοὺς μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς, προέβημεν εἰς τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ταξινόμησιν καὶ περιγραφὴν τῶν χειρογράφων, διατηροῦντες ταυτοχρόνως καὶ τὴν ἀρίθμησιν Παπαγιαννοπούλου πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως[2]. Κατὰ τὴν περιγραφὴν δὲ ἠκολουθήσαμεν τὴν ἑξῆς σειράν. Διὰ βραχέων ἐν ἀρχῇ ἐδώσαμεν τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν κωδίκων. Ἀκολούθως ἐκτενῶς τὰ περιεχόμενα, ἐν τέλει δὲ τὴν ὑλικὴν περιγραφὴν τοῦ κώδικος καὶ τὰ ὑπάρχοντα βιβλιογραφικὰ ἢ ἄλλα σημειώματα. Ἐν κατακλεῖδι παραθέτομεν καὶ τοὺς ἑξῆς πίνακας:

α) Τῶν χειρογράφων καθ' ὁμοιότητα περιεχομένου,

β) Τῶν χρονολογημένων χειρογράφων

γ) Τῆς ἀντιστοιχίας παλαιοῦ καὶ νέου καταλόγου

δ) Τῶν ἀπαντωμένων ἐν τοῖς χειρογράφοις Μελογράφων καὶ

ε) Τῶν ἀπαντωμένων ἐν τοῖς χειρογράφοις ὀνομάτων, βιβλιογράφων καὶ κτητόρων.

---

1. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς ἀναφέρεται εἰς τὴν δευτέραν ταξινόμησιν ὁ δὲ δεύτερος καὶ ἐντὸς ἀγκυλῶν εἰς τὴν ἀρχικὴν χρονολογικὴν ἀρίθμησιν.

2. Εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ζακύνθου κ. Ἀπόστολον καὶ εἰς τοὺς καθηγητὰς τοῦ αὐτόθι Γυμνασίου κυρίους Γεράσιμον Χρυσάφην καὶ Εὐάγγελον Ἁγνὸν ὀφείλω θερμὰς εὐχαριστίας διὰ τὴν συνδρομήν, τὴν ὁποίαν μοι παρέσχον κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐργασίαν μου.

1.

27(33) Χαρτ. 21, 5×30, Τετράδια 80, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

«'Εξήγησις θέσεων... κατὰ τὴν παράδωσιν τοῦ μακαρίτου 'Ιωάννου τοῦ Πρωτοψάλτου (διαγεγραμμένον) καὶ Δανιὴλ Λαμπαδαρίου».

φ. 39 : «'Εκ τῶν καλοφωνικῶν στίχων, ὁ παρὼν κυρ 'Ιωάν. Κουκουζέλη. Εἰς μερικὰς ἐξηγήσεις ὅσαι εἶναι σκοτειναὶ τίθεμεν ἐπάνω αὐτῶν τὸ κείμενον». Πρόσχες καὶ εἰς τοὺς ἤχους ὅπου τίθεμεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐξηγήσεων καὶ ἐκεῖθεν λέγουσι τὰ κείμενα». «Τὸ παρὸν ἴσον εἶναι τὸ κείμενον τῆς κάτωθεν ἐξηγήσεως, λέγεται δὲ εἰς ὅλους τοὺς ἤχους».

«Εὐλόγει ἡ Ψυχή μου...», ἦχος πλ. Α', Χρυσάφου.

«'Αντανελεῖς τὸ πνεῦμα...»· Κουκουζέλη, Παναρέτου, Κλαδᾶ.

«'Ο ἐπιβλέπων...»· Κοντοπετρῆ, Χρυσάφου.

«Μακάριος 'Ανήρ...»· Χαλιβούρη, Δοκιανοῦ, 'Αγαλλιανοῦ.

«'Εγὼ σήμερον γεγέννηκά σε»· 'Αθανασίου, Τζακνοπούλου.

«'Ως σκεύη κεραμέως...», Στυλιανοῦ.

«Παιδευθ. τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ»· Μοσχιανοῦ, Ξηροῦ, Θεοφυλάκτου, Δούκα.

«Φωνή μου πρὸς Κύριον...», Γαβριὴλ ἱερομονάχου Ξανθοπούλου.

«Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη...» (σύντομα), Γενναδίου τοῦ ἐξ 'Αγχιάλου, 'Ιωάν. Κουκουζέλη, Δανιήλ, Ξένου Κορώνη, Μανουήλ.

«Τῇ 'Υπερμάχῳ», Γεωργίου Ραιδεστινοῦ.

«'Ο ἄγγελος ἐβόα...», καλλωπισμὸς Μπούνη 'Αλυάτη.

«Κρατήματα»· Χουρμουζίου 'Ιερέως, 'Αρσενίου 'Ιερομονάχου. Παναγιώτου Λασκάρεως, Νικηφόρου 'Ηθικοῦ, Κωνσταντίνου ἐξ 'Αγχιάλου, Καρύκη, Μελχισεδέκ, Ραιδεστινοῦ, Κοσμᾶ 'Ιβηρίτου, Λαμπαδαρίου Θεολόγου, Κωνσταντίνου τοῦ Μαγουλᾶ, 'Ιωάννου Μαΐστορος τοῦ Κουκουζέλη, Κωνσταντίνου ἐξ 'Αγχιάλου, Μανουὴλ 'Αγγελικοῦ, 'Ιωάννου Γλυκύ, καὶ Ναγαρᾶ.

Γραφὴ μέχρι φ. 72 κάπως ἐπιμελημένη, ἐν συνεχείᾳ πολὺ ἀκατάστατος καὶ πυκνογραμμένη. Μόνον μαύρη μελάνη. Κατάστασις μᾶλλον κακή. Στάχωσις ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος καστανόχρου.

'Εν τῇ κάτω ᾤᾳ τοῦ προτελευταίου φύλλου τοῦ τελευταίου τετραδίου : «καὶ τόδε Πέτρου Δομεστίκου».

σ. 1 τοῦ πρώτου τετραδίου : «Πολύτιμα χειρόγραφα Πέτρου Δομεστίκου β' τοῦ Πελοποννησίου καὶ ἦτα Λαμπαδαρίου καὶ Δανιὴλ Λαμπαδαρίου καὶ ἦτα Πρωτοψάλτου. 'Εξήγησις ἐκ τοῦ ἀρχαιοτέρου συστήματος. Π. Γριτσάνης 1892».

2.

48(2) Χαρτ. 16×20, φφ. 297, στ. 15 - 21, ἀκεφ., ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

Ἀποσπάσματα τροπαρίων. Ἕν εἶδος ἐξηγήσεων τῆς ἐποχῆς πιθανὸν τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου.

Ὄρθρος («Δοῦλοι Κύριον», «Πασαπνοάρια», «Δοξολογία»).

Λειτουργία : («Χερουβικά», «Κοινωνικά»).

Διάφορα : («Τῇ Ὑπερμάχῳ», «Ἀνάστα ὁ Θεός», «Θεοτόκε Παρθένε», «Τὴν Ὡραιότητα», «Κρατήματα», «Χαίροις Ἄνασσα», «Μυστικῶς εἶ Θεοτόκε», κλπ.).

Ἑσπερινός: («Κεκραγάρια» κλπ.).

Μελογράφοι: Γερμανός, Κλήμης, Χρυσάφης (δὲν καθορίζεται ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο), Καρύκης, Μπαλάσιος, Δανιήλ.

Δὲν ὑπάρχουν τίτλοι ἢ ὑπότιτλοι, παρὰ μόνον σποραδικῶς. Ἐφυλλομετρήθη ὑπ' ἐμοῦ. Γ ρ α φ ὴ πολὺ ἀκατάστατος. Ἀλλοῦ πολὺ πυκνὴ ἀλλοῦ ἀραιότέρα, γενικῶς χφον προχειρογραμμένον. Μελάνη μαύρη ἐκτὸς ὡρισμένων περιπτώσεων, ὅπου καὶ τὸ κείμενον καὶ ἡ μουσικὴ εἶναι δι' ἐρυθρᾶς μελάνης. Π α ρ α σ η μ α ν τ ι κ ή, ἡ τελευταία ἴσως πρὸ τῆς τοῦ Χρυσάνθου. Χ ά ρ τ η ς χονδρὸς κακῆς ποιότητος. Χ ά σ μ α τ α· μετὰ τὰ φφ. 115 καὶ 131 ἐλλείπουν ἀνὰ δύο φύλλα χωρὶς νὰ ἔχουν ὑπολογισθῆ εἰς τὴν ἀρίθμησιν, Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ φύλλων χάρτου κεκαλυμμένων διὰ δέρματος. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς κακή.

3.

11(3) Χαρτ. 17×23, φφ. 250, ἀκεφ., ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.,

Συλλογὴ ᾀσμάτων εἰς Τουρκικὴν γλῶσσαν διὰ Ἑλληνικῶν χαρακτήρων.

«Πεστρέφι» τοῦ κὺρ Ζαχαρία, «Εἱρμὸς» τοῦ κὺρ Ζαχαρία, «Οὐρανὸς πολύφωτος», «Μακὰμ πουζρούμ» κλπ.

Ἡ φυλλαρίθμησις ἐγένετο ὑπ' ἐμοῦ. Γ ρ α φ ὴ ἀτημέλητος. Παρασημαντικὴ μεταγενεστέρα τῆς τοῦ Πέτρου Λαμπαδαρίου. Ἐρυθρογραφία δι' ὑποτίτλους καὶ ἀρχικά. Σ τ ά χ ω σ ι ς διὰ δέρματος χρώματος φαιοῦ.

4.

47(4) Χαρτ. 14×20, σσ. 184, στ. 15, ἀκέφ., ΙϚ' - ΙΖ' αἰ.

Θ. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

σ. 29 : «Το... καὶ ... ος χοροὶ οἱ τῶν νοερῶν δυνάμεων ἐν τρισαγίοις ᾄσμασι ἀκαταπαύστῳ φωνῇ ἀγαλλιάσεως ἐν ὑψίστοις χείλεσι βοῶσι καὶ λέγουσι».

σ. 29 : «Δύναμις. Ἅγιος ὁ Θεός».

σ. 29 : «Ὁ Μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ».

σ. 30 : Ἕτερον «ὁ Μονογενὴς» τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 31 : «Ἀλληλουάριον, ὡς ψάλλεται παρὰ κὺρ Ἀντωνίου». Ἐπισκοποπούλου.

σ. 32 : Ἕτερα «ἀλληλουάρια», τοῦ αὐτοῦ.

σ. 33 : Ἕτερον «ἀλληλουάριον» τοῦ Ἀγαλλιανοῦ καθὼς ψάλλεται παρὰ τοῦ αὐτοῦ Κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 34 : Ἕτερον «ἀλληλουάριον» τοῦ Μαγουλᾶ, γράφεται δὲ καθὼς ψάλλεται παρὰ τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 35 : Ἕτερα «ἀλληλουάρια» τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 36 : Ἕτερα τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου.

σ. 41 : Ἕτερον, καλλωπισμὸς τοῦ Γαζῆ ὡς παρὰ Ἀντωνίου.

σ. 42 : Ἕτερα Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου.

σ. 44 : Ἕτερον τοῦ Μαγουλᾶ, γράφεται δὲ καθὼς ψάλλεται παρὰ τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 45 : Ἕτερον «Ἀλληλουάριον» τοῦ Λασκάρεως καθὼς ψάλλεται παρὰ Ἀντωνίου.

σ. 46 : Ἕτερα κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 48 : Ἕτερον τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ὡς παρὰ Ἀντωνίου.

ΧΕΡΟΥΒΙΚΑ

σ. 49 : Χερουβικὸν Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφου, γράφεται ὡς ψάλλεται παρὰ Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου Πρωτοψάλτου Κυδωνίας.

σ. 52 : Χερουβικὸν Κὺρ Ἀγάθωνος, γέγραπται συνοπτικώτερον οὕτω παρὰ Ἀντωνίου.

σ. 56 : Ἕτερον Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου.

σ. 58 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ Συνοπτικόν.

σ. 61 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 63 : Ἕτερον, σύνθεσις τόδε Ἐπισκοποπούλου (1588).

σ. 66 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ, ἁπλουστάτη σύνθεσις.

σ. 68 : Ἕτερον ὡς ἐν συντόμῳ δῆλον ἐξ Ἀγάθωνος.

σ. 71 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ νέον, συνοπτικόν, ἔντεχνον καὶ ὡραῖον πάνυ.

σ. 73 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ Πρωτοψάλτου Κυδωνίας (1590).

σ. 76 : Ἕτερον, σύνθεσις τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 78 : Ἕτερον συνοπτικόν, ἤγουν ἀπάνθισμα ἐκ τοῦ κὺρ Ἀγάθωνος παρὰ Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου.

σ. 80 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου.

σ. 82 : Ἕτερον Χερουβικόν, νέον ποίημα καὶ σύνθεσις παρὰ 'Αντωνίου 'Επισκοποπούλου Πρωτοψάλτου.

σ. 87 : Ἕτερον Χερουβικὸν συνοπτικόν, διὰ τοὺς Αὐθέντας ὁμοίως λίαν καὶ διὰ τοὺς ραθύμους, ἀπὸ τοῦ 'Αγάθωνος μικρὸν ἀπάνθισμα 'Αντωνίου.

σ. 89 : Ἕτερον 'Αγάθωνος, ὡς ψάλλεται παρ' 'Αντωνίου.

σ. 91 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ 'Αντωνίου.

σ. 93, 94 : Ἕτερον τοῦ 'Αγαλλιανοῦ, ὡς ψάλλεται παρ' 'Αντωνίου.

σ. 97 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 99 : Ἕτερον ἀπὸ τοῦ 'Αγαλλιανοῦ, ἀπάνθισμα 'Αντωνίου.

σ. 101 : Ἕτερον συνοπτικὸν παρὰ τοῦ αὐτοῦ 'Αντωνίου.

σ. 104 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ Πρωτοψάλτου Κυδωνίας.

σ. 107 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 109 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ ἦχος πλ. Δ'.

σ. 111 : Τὸ αὐτὸ συνοπτικώτερον, ἀργὸν καὶ μετὰ μέλους.

σ. 113 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ, ἦχος Γ'.

σ. 115 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 117 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 119 : Χερουβικὸν τοῦ Χρυσάφου, ὡς παρὰ 'Αντωνίου.

σ. 121 - 122 : Ἕτερον 'Αντωνίου Πρωτοψάλτου.

σ. 124 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ ἦχος Δ'.

σ. 126 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 129 : Ἕτερον ὡραῖον πάνυ τοῦ αὐτοῦ.

σ. 132 : Ἕτερον νέον παρὰ 'Αντωνίου 'Επισκοποπούλου.

σ. 134 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 136 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 138 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ ἦχος βαρύς.

σ. 140 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 143 : Ἕτερον τὸ Παλατιανόν, ποίημα τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, καθὼς παρὰ τοῦ αὐτοῦ 'Αντωνίου.

σ. 150 : Τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως ἡμῶν τῶν 'Ορθοδόξων, ἐμελίσθη δὲ παρὰ τοῦ αὐτοῦ 'Αντωνίου.

σ. 153 : «Εἰς μίαν 'Αγίαν, καθολικὴν...» πλεονάκις.

σ. 156 : «Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον...» ὡσαύτως.

σ. 158 : «Ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστι προσκυνεῖν σὲ τὴν ἀσυγχύτως ἡνωμένην καὶ προσωπικῶς διαιρουμένην Τριάδα, εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον». 'Οκτάηχον, συνοπτικῶς γεγραμμένον παρ' 'Αντωνίου 'Επισκοποπούλου Πρωτοψάλτου Κυδωνίας, γράμματα καὶ μέλος.

σ. 164 : «Ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστι προσκυνεῖν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον».

7 - 12 - 1967

σ. 167 : «Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου τὸν Κύριον καὶ ἠγαλλίασε τὸ Πνεῦμά μου ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ Σωτῆρι μου». Πρωτοψάλτου Κυδωνίας.

σ. 168 : Ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 170 : «Μεγαλύνει» : γράφεται οὕτω εἰς ἦχον πλ. Δ' παρὰ Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου Πρωτοψάλτου, συνοπτικώτερον πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως.

σ. 171 : Ἕτερον, ἕτερον, ἕτερον τοῦ αὐτοῦ.

σ. 173 : «Χαῖρε Βάτε ἀκατάφλεκτος, χαῖρε Στάμνε πάγχρυσος, χαῖρε τὸ ἄνθος τῆς Πίστεως, Χαῖρε Δέσποινα».

σ. 174 : «Ἀναγραμματισμὸς εἰς τὸ Ἄξιον ἐστί». «Τὴν ὄντως Θεοτόκον, ὡς ἀληθῶς ἄξιόν ἐστι μακαρίζειν σε τὴν ὄντως Θεοτόκον... κλπ.».

σ. 176 : «Ἔστι τὸ παρὸν ἀπὸ τὸ Ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις τοῦ Χρυσάφου ὥσπερ ψάλλεται καὶ γράφεται καὶ παρ' Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου». «Εὐχαριστῶ καὶ προσκυνῶ»... Γράμματα καὶ μέλος Ἀντωνίου Ἐπισκοποπούλου Πρωτοψάλτου Κυδωνίας.

σ. 178 : «Σὲ μεγαλύνω Δέσποινα...» «Δοχεῖον τῆς Θεότητος».

σ. 180 : Ἕτερον ποίημα τοῦ αὐτοῦ «Θαῦμα ἀκατανόητον καὶ ἀποκεκρυμμένον...».

σ. 183 : «Καλοφωνικὸν Μάθημα» ἐκ τοῦ Δοξαστικοῦ τῆς Ἁγίας Ἄννης Ἰουλίου κε'· «Οἱ ἐξ ἀκάρπων λαγόνων, ῥάβδον ἁγίαν τὴν Θεοτόκον βλαστήσαντες, ἐφ' ἧς ἡ σωτηρία τῷ κόσμῳ ἀνέτειλε Χριστὸς ὁ Θεός. Τὸ ζεῦγος τὸ ἅγιον, ἡ ξυνωρὶς ἡ ἁγία, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα...» τοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀντωνίου Πρωτοψάλτου.

Ἐξέπεσαν τὰ πρῶτα φύλλα. Ἡ σελιδοποίησις καθ' ὑπόθεσιν ἤρχισεν ἀπὸ τὴν σελίδα 29 (Π. Γριτσάνης). Γραφή : μεγάλα σημαδόφωνα, ὁμοιάζουσα μὲ ἀνάλογα χφα τοῦ ΙΕ' - ΙϚ' αἰ., τὸ κείμενον μὲ μικροσκοπικὰ γράμματα. Ἐρυθρόγραφα πεποικιλμένα ἀρχικά, μαρτυρίαι τῶν ἤχων, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων, τίτλοι. Χάρτης χονδρός, Κατάστασις κακή : ἐφθαρμένον ἐξ ὑγρασίας καὶ ἐντόμων. Στάχωσις μεταγενεστέρα, 2 παράφυλλα εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ πολλὰ εἰς τὸ τέλος.

Ἐν σ. 63 καὶ 73, ὑπάρχουν χρονολογικαὶ σημειώσεις «Ἀντωνίου ͵αφπη' (1588) Ἰ(ανουαρίου ͵ακ', ͵αϙη' (1890) Ἀπριλίου κζ'». Εἰς δὲ τὸ πρῶτον παράφυλλον ἡ ἑξῆς σημείωσις: «Τὸ παρὸν βιβλίον, ζητηθὲν παρ' ἐμοῦ, εὑρέθη ἐν τῷ ἐν Κρήτῃ Σιναϊτικῷ μετοχίῳ τοῦ Ἁγίου Ματθαίου ἐλλιπὲς κατά τε τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, ἄδετον καὶ ἐν ἐλεεινῇ καταστάσει. Ὅθεν καθάρας, ἐπιδιορθώσας καὶ βιβλιοδέσας αὐτὸ διέσωσα κατὰ τὸ ἐνόν. Ἔγραψε μουσικὸς Παναγιώτης Γριτσάνης Ζακύνθιος. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1893».

Ἐκ τοῦ Σιναϊτικοῦ Μετοχίου τοῦ Ἁγίου Ματθαίου τῆς Κρήτης (1893).

5.

14(5) Χαρτ., 15×20, φφ. 282, στ. 15, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.,

ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ

«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ Στιχηράριον καλόφωνον, περιέχον ἅπαντα τὰ στιχηρὰ ἰδιόμελα, τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ κατὰ τὴν τάξιν, ἅτινα ἐκαλλωπίσθησαν παρὰ κὺρ Χρυσάφου τοῦ νέου καὶ πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας». Εἰς ἑκάστην ἡμερομηνίαν ἀναφέρει πλῆθος Ἁγίων μετὰ τῶν στιχηρῶν αὐτῶν.

Σεπτ. 1 : «Εἰς τὴν πρώτην ἀρχὴν τῆς ἰνδίκτου ἤτοι τοῦ νέου ἔτους καὶ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ στυλίτου καὶ σύναξις τῆς ὑπεραγίας Θ(εοτό)κου τῶν μιασηνῶν καὶ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀειθαλᾶ, καὶ τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα μαρτύρων γυναικῶν καὶ Ἀμμοῦν διακόνου καὶ διδασκάλου αὐτῶν καὶ μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Καλλίστης, Ἐνόδου καὶ Ἑρμογένους τῶν αὐταδέλφων, καὶ μνήμη Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ ἡ ἀνάμνησις τοῦ μεγάλου ἐμπρησμοῦ».

φ. 7β Σεπτ. 4 : Βαβύλα ἱερομάρτυρος.

φ. 15β Σεπτ. 13 : Μνήμη τῶν Ἐγκαινίων καὶ προεόρτια τοῦ Σταυροῦ.

φ. 33 Σεπτ. 22 : Φωκᾶ τοῦ ἱερομάρτυρος.

φ. 41 Σεπτ. 27 : Τοῦ Ἁγίου μάρτυρος Καλλιστράτου.

φ. 41 Σεπτ. 28 : Χαρίτωνος τοῦ μεγαλομάρτυρος.

φ. 42 Σεπτ. 30 : Γρηγορίου τῆς μεγάλης Ἀρμενίας.

φ. 50 Ὀκτ. 10 : Ἀλαμπίου καὶ Ἀλαμπίας.

φ. 62 Ὀκτ. 26 : Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, «Εὐφραίνου ἐν Κυρίῳ».

φ. 69 Νοεμβρ. 2 : Ἀκινδύνου, Πηγασίου, Ἀφθονίου, Ἐλπιδοφόρου, καὶ Ἀνεμποδίστου.

φ. 99 Μὴν Δεκέμβριος.

φ. 104 Δεκ. 6 : Τοῦ Ἁγ. Νικολάου «ἐν τῷ μικρῷ Ἑσπερινῷ».

φ. 109 Δεκ. 9 : Ἡ σύλληψις τῆς Ἁγίας Ἄννης καὶ ἡ μνήμη τῶν Ἐγκαινίων.

φ. 126 Δεκ. 24 : Ἀρχὴ τῶν Ὡρῶν τῆς Χριστοῦ γεννήσεως.

φ. 130 Δεκ. 25 : Ἡ κατὰ σάρκα γέννησις...

φ. 144 Μὴν Ἰανουάριος.

φ. 151 Ἰαν 6 : Ὧραι Θεοφανείων.

φ. 161 : Εἰς τὸν Ἁγιασμόν.

φ. 186 : Μὴν Φεβρουάριος.

φ. 197 : Μὴν Μάρτιος.

φ. 206 : Μὴν Ἀπρίλιος.

φ. 212 : Μὴν Μάϊος.
φ. 219 : Μὴν Ἰούνιος.
φ. 236 : Εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ ἁγίου Ἐλαίου.
φ. 237 : Μὴν Ἰούλιος.
φ. 262 : Μὴν Αὔγουστος.
φ. 277 : Αὐγ. 29. Ἡ ἀποτομὴ τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.
φ. 282 β : «τέλος τῶν δώδεκα μηνῶν.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: πεποικιλμένα ἀρχικά, ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι ἤχων, καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Π α ρ α σ η μ α ν τ ι κ ὴ προγενεστέρα τῆς τοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου. Χ ά ρ τ η ς λεπτὸς ἐκτὸς τῶν παραφύλλων ποὺ εἶναι χονδρός. Κατάστασις πολὺ καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος καστανόχρου. Λιτὰ ταινιοειδῆ κοσμήματα ὡς ὑπότιτλοι εἰς τὴν ἀρχὴν ἑκάστου μηνός, ἐξ ὀφιοειδῶν γραμμῶν.

σ. β′ : Διάφοροι μονοκονδυλιαὶ (δυσανάγνωστοι).

σ. γ′ : Μουσικὴ προχείρως γεγραμμένη (μεταγενεστέρα).

σ′. ε′ : «Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει κυρ Νικολάου μαθητοῦ τοῦ Γεωργίου Κρητός».

σ. θ′ : «δυστυχία θλίψις πάθη σχεδὸν ὅλα τὰ δεινὰ ἐμψυχώθηκαν σὲ μένα ἅπαντα παντοτεινά».

σ. ις′ : «Στιχηράριον Μανουὴλ Χρυσάφη, ἀχρονολόγητον, 1750» (γραφικὸς χαρακτὴρ ὅμοιος μὲ τοῦ Π. Γριτσάνη).

Εἰς τὰ παράφυλλα τοῦ τέλους.

σ. κ′ : ἀσκήσεις πολλαπλασιασμοῦ, ἐπίσης σημειώσεις δυσανάγνωστοι, ζωγραφισμένον δι' ἐρυθρᾶς μελάνης ἑξαπτέρυγον.

φ. κβ′ : Ἡ ἑξῆς σημείωσις «Ἀμβρόσιως ἐκ τῆς Πατρίδος Ἄρτης» τὸ αὐτὸ καὶ διὰ μονοκονδυλιᾶς.

6.

15(6) Χαρτ. 16×21, φφ. 228, ΙΖ′ - ΙΗ′ αἱ.

ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ

φ. 1 Τριῴδιον. φ. 106 Μεγάλη Ἑβδομὰς (συμπεριλαμβάνει τοὺς Κανόνας καὶ τὰ Τροπάρια αὐτῶν) φ. 170 Πεντηκοστάριον.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι, μέρος μεγάλων μεγάλων ὑποστάσεων. Χ ά ρ τ η ς λεπτὸς καὶ ἀπὸ φ. 160 λεπτότερος, τὸ δὲ μελάνι ἀσθενέστερον. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς διὰ χαρτίνων πινακίδων καὶ δέρματος καστανόχρου φέροντος ἐξωτερικῶς ἀποτυπώσεις διαφόρων κοσμημάτων.

Εἰς τὰ παράφυλλα τῆς ἀρχῆς ὑπάρχουν αἱ ἑξῆς σημειώσεις :

φ. β′ : «Ἡ παροῦσα γραφὴ εἶναι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ πρωτοψάλτου

κ. Γεωργ. Βιολάκη, ἡ πρὸ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ Πέτρου ἤτοι τοῦ 17ου αἰῶνος».

φ. 1 : «Νομίζω ὅτι εἶναι τοῦ Χρυσάφου τοῦ νέου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας (τῷ 1600). Π. Γριτσάνης μουσικοῦ 1892».

Μὲ τὸν αὐτὸν γραφικὸν χαρακτῆρα «Εἶναι βέβαιον ὅτι εἶναι τοῦ Χρυσάφου».

«Κτῆμα Παναγιώτου Γριτσάνη μουσικοῦ Ζακυνθίου».

Δὲν ἀναφέρονται ὀνόματα μελογράφων.

7.

12(7) Χαρτ. 18×27, φφ. 872, στ. ΙϚ΄ - ΙΖ΄ αἰ.

ΚΑΛΟΦΩΝΙΚΟΝ ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ

«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν στιχηρῶν τῶν καλοφωνικῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ μετὰ καὶ τῶν ἀναγραμματισμῶν ποιηθέντα μὲν παρὰ διαφόρων ποιητῶν καὶ παρὰ τοῦ Κουκουζέλη καὶ τοῦ Κορώνη. Ποιηθὲν παρὰ τοῦ μαΐστορος τοῦ Χρυσάφου κυρίου Μανουήλ». (Μηναῖον, Τριῴδιον, Πεντηκοστάριον).

Μελογράφοι :

Ἰωάννης Κουκουζέλης.

Βαρθολομαῖος.

Ἰωάννης Γλυκύς.

Μανουὴλ Χρυσάφης.

Ἰωάννης Κλαδᾶς.

Ξένος Κορώνης Πρωτοψάλτης.

Νικηφόρος Ἠθικός.

Κωνσταντῖνος Μαΐστωρ Μαγουλᾶς.

Κωνσταντῖνος Δομέστικος Μαγουλᾶς.

Εὐνοῦχος ὁ Φιλανθρωπηνός : «Νῦν προφητικὴ πρόρρησις» ποίημα τοῦ Εὐνούχου ὡς Πρωτοψάλτου τῶν Φιλανθρωπηνῶν.

Καμπάνης.

Κάλλιστος Ἰωάννης, Μαΐστωρ Κάλλιστος.

Θεόδωρος Μανουγρᾶς.

Λέων ὁ Ἀλμυριώτης.

Κουκουμᾶς.

Ραιδεστινός.

Μανουὴλ ὁ Θηβαῖος.

Καρβουναριώτης.

Ἀναπαπαρδᾶς (ἢ Ἀναπαρδᾶς).

Γρηγόριος Δομέστικος.

Γερμανὸς (μοναχός).

Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης.
Βουναριώτης.
Ἀνδρέας ὁ Σιγῆρος.
Θεόδωρος (ἢ Θεόδουλος) Μοναχός.
Ἀμυρούτης.
Μιχαὴλ ἱερεὺς τῆς Πατζάδας.
Γεράσιμος Ἱερομόναχος Χαλκεόπουλος.
Ἰωάσαφ.
Γρηγόριος Μοναχός.
Γεώργιος Κοντοπετρῆς.
Θεόδωρος Σγουρόπουλος.
Γεώργιος Σγουρόπουλος.
Γαβριὴλ Ἱερομόναχος Ξανθόπουλος.
Καρβουνιώτης : «Σήμερον ἡ Ἐλισάβετ τίκτει καὶ χαίρει» ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καρβουνιώτου ἐκαλλωπίσθη ὑπὸ Χρυσάφου.
Δημήτριος ἱερεὺς ὁ Συναδινός.
Μᾶρκος Μητροπολίτης Κορίνθου.

Γ ρ α φ ὴ πολὺ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Ἕκαστον στιχηρὸν ἄρχεται δι' ἐρυθροῦ μεγάλου ψηφίου μετὰ σχηματοποιημένων διακοσμήσεων. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς ἀρίστη. Σ τ ά χ ω σ ι ς νεωτάτη, γενομένη ὑπὸ Π. Γριτσάνη. διὰ δέρματος φαιοῦ. φ. 1 εἰς τὴν κορυφὴν φέρει διακοσμητικὸν ἐπίμηκες πλαίσιον (13,5×5) χρυσοῦν καὶ μὲ ἐρυθρὰ πλαίσια καὶ τρεῖς δυσδιακρίτους παραστάσεις ἐντὸς κύκλων εἰς τὰ ἄκρα δὲ τοῦ πλαισίου ἀνθέμια καὶ φυτικὰς διακοσμήσεις. Αἱ τέσσαρες πρῶται γραμμαὶ ἔχουν συνταχθῆ διὰ μεγαλογραμμάτου γραφῆς, δι' ἐρυθρᾶς μελάνης.

Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν σελίδα τοῦ πρώτου φύλλου παλαιὰ σημείωσις καθαρογραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Π. Γριτσάνη (;) «Αὐτὸ τὸ βιβλίο ὑπάρχει τοῦ μουσικολογιωτάτου Πρωτοψάλτου Δανιήλ». Ὁ Δανιὴλ οὗτος (κατὰ τὸν Π. Γριτσάνην) ἀπέθανε τῷ 1789, 29 Δεκεμβρίου διεδέχθη δ' αὐτὸν ὁ Ἰάκωβος. Βλέπε καὶ τὴν ἐν τῇ σ. α' ὑποσημείωσιν ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἦτο αὐτοῦ ὄντος λαμπαδαρίου Δανιὴλ (εἶτα πρωτοψάλτου). Ἐκ τῶν τοῦ Παναγιώτου Γριτσάνη μουσικοῦ Ζακυνθίου».

«Αἱ σημειώσεις αὗται ἀνήκουσιν ἐν τῇ ἑπομένῃ σελίδι. Τὰ ἀντίκρυς ἐρυθρὰ γράμματα οὕτως ἔχουν: Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν στιχηρῶν τῶν καλοφωνικῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ μετὰ καὶ τῶν ἀναγραμματισμῶν ποιηθέντα μὲν παρὰ διαφόρων ποιητῶν καὶ παρὰ τοῦ Κουκουζέλη καὶ τοῦ Κορώνη. Ποιηθὲν παρὰ τοῦ μαΐστορος τοῦ Χρυσάφου κυρίου Μανουήλ. Ἀρχὴ τῆς ἰνδίκτου ἤτοι τοῦ νέου ἔτους καὶ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ στυλίτου. στιχηρὸν τοῦ Κουκουζέλη ἦχος α'.» «τόσον ἐδυνήθημεν ὁρᾶν. εἰ δέ τις ἄλλος τὰ ἐλλείποντα ἀποπληρώσει ἐπαινετὸς καὶ μακαριστός. Πρωτοψάλτης Κωνσταντῖνος τῆς Μ. Ἐκκλησίας 1821». «Γραφὴ πρὸ τῆς ἁλώσεως εἶναι δηλ. τὸ βιβλίον».

Εἰς τὰ παράφυλλα τοῦ τέλους ὑπάρχει πίναξ περιεχομένων καταρτισθεὶς ὑπὸ Π. Γριτσάνη.

8.

3(8) Χαρτ. 10,5×17, σσ. 417, ἀκεφ. ἔτ. 1698.

ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟΝ

Μεγαλυνάρια, Πολυχρονισμοί, Εἱρμοὶ καλλωπισμένοι, Καταβασίαι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, Τριῳδίου, Πεντηκοσταρίου, Προσόμοια, καθίσματα, Ἀντίφωνα, Ἐξαποστειλάρια, Τραγώδια καὶ μουραμπάδες.

σ. 1. «Βιβλίον πρόχειρον. Τὸ παρὸν ψάλλεται εἰς τὸ καθολικὸν ὅταν λέγουσι πολλοὶ καὶ εἰς τὸ ὕψωμα τῆς Τραπέζης ὅταν εἰσὶ πολλοὶ πρεσβύτεροι, «Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς...»

σσ. 1 - 17 : Μεγαλυνάρια τοῦ ἐνιαυτοῦ (σύντομα).

σ. 24 : Πολυχρονισμὸς Ἀρχιερέως ἦχος Δ' μετὰ «τερετισμῶν».

σ. 29 : Πολυχρονισμὸς εἰς ἡγουμένους Κοσμᾶ Ἱερομονάχου Ἰβηρίτου τοῦ Μακεδόνος.

σ. 35 : Ἕτεροι «εἱρμοὶ» καλλωπισμένοι, ἠδύτατοι, ψαλλόμενοι δὲ ἐν ἀθυμίαις. Φασίν τινες Μπαλασίου.

σ. 46 : Ἐνταῦθα ἄρχου πλ. Α'. «Ἠσαΐα χόρευε».

σ. 54 : Ἀρχὴ τοῦ Β' ἤχου (καλοφωνικά).

σ. 61 : Ἀρχὴ τοῦ Γ' ἤχου.

σ. 66 : «Χέρσον ἀβυσσοτόκον».

σ. 67 : «Αἱ γενεαὶ πᾶσαι ὕμνον τῇ ταφῇ σου...».

σ. 67 : Ἀρχὴ τοῦ βαρέος ἤχου «Μὴ τῆς φθορᾶς...».

σ. 71 : Ἀρχὴ τοῦ Δ' ἤχου «Ρόδον τὸ ἀμάραντον...».

σ. 77 : Ἀρχὴ τοῦ πλ. Δ' ἤχου «Μουσικῶν ὀργάνων συμφωνούντων...».

σ. 101 : «Κράτημα» Ἀρσενίου τοῦ Μικροῦ δὶς διαπασῶν.

σ. 107 : Πολυχρόνιον εἰς ἡγούμενον, Ἀθανασίου Τουρνόβου ἡγουμένου Ἰβηρίτου.

σ. 113 : Καταβασίαι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων «Χριστὸς γεννᾶται...» (σύντομον).

σ. 124 : Καταβασίαι τῆς ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων, καλλωπισμὸν τοῦ νέ(ων) Πατρῶν, «βυθοῦ ἀνεκάλυψεν...».

σ. 136 : Καταβασίαι Ὑπαπαντῆς ἦχος Γ'.

σ. 140 : «Θεοτόκε ἡ ἐλπίς..., Ἐν νόμῳ σκιᾷ...».

σ. 141 : Ἕτεραι καταβασίαι τῆς Ἁγίας Πεντηκοστῆς ἦχος Δ' «Πόντῳ ἐκάλυψε Φαραώ...».

σ. 146 : Ἕτερος κανόνας τῆς Πεντηκοστῆς ἦχος λέγετος «Θείῳ καλυφθείς...».

σ. 165 : Τῆς φρικτῆς Μεταμορφώσεως, «Χοροὶ Ἰσραὴλ...».

σ. 169 : Καταβασίαι εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ἦχος Α' «Πεποικιλμένη...».

σ. 176 : Εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἦχος πλ. Δ' «Σταυρὸν χαράξας...».

σ. 183 : Καταβασίαι τῇ Κυριακῇ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως. ἦχος Α' «Ὁ Θειότατος προετύπωσε πάλαι Μωσῆς...».

σ. 183 : Ὁ κανὼν τῶν Βαΐων ποίημα Χρυσάφου τοῦ νέου ἦχος Δ'.

σ. 235 : «Θεὸς Κύριος..., Συστήσασθε ἑορτήν...» (σύντομον).

σ. 229 : «Τριῳδικά» τῆς Ἁγίας καὶ Μεγ. Ἑβδομάδος ποίημα κὺρ Κοσμᾶ ἦχος Β' «Τῷ τὴν ἄβατον...».

σ. 236 : Τῇ Ἁγίᾳ καὶ Μεγ. Τρίτῃ τὰ «διῴδια» τοῦ κυρίου Κοσμᾶ ἦχος Β' «Τῷ Δόγματι...».

σ. 240 : Τὰ «Τριῴδια» τῆς Ἁγίας καὶ Μεγ. Τετάρτης κυρίου Κοσμᾶ ἦχος Β' «Τῆς πίστεως...».

σ. 248 : Ὁ κανὼν τῆς Ἁγίας καὶ μεγ. Πέμπτης ποίημα κυρίου Κοσμᾶ ἦχος πλ. Β' «Τιμηθεὶς τιμᾶται...».

σ. 268 : Τριῴδια τῆς Μεγ. Παρασκευῆς ἦχος Β' Ὠδὴ ε' «Πρὸς σὲ ὀρθρίζω».

σ. 278 : Τῷ Ἁγίῳ καὶ Μεγ. Σαββάτῳ ἦχος πλ. Β' «Κύματι Θαλάσσης...».

σ. 301 : Ὁ κανὼν τῆς Λαμπροφόρου Ἀναστάσεως ψαλλόμενος εἰς τὴν νέ(αν) (σκή)την μὲ τὴν ἁγίαν εἰκόνα. «Ἀναστάσεως ἡμέρα...».

σ. 317 : Ἕτεραι καταβασίαι καλλώπισμα Κοσμᾶ ἱερομονάχου Μακεδόνος καὶ δομεστίχου μονῆς Ἰβήρων. Ἦχος Α' «ἀνοίξω τὸ στόμα μου...».

σ. 323 : «Ἐνταῦθα ἄρχονται καὶ μερικὰ τραγώδια καὶ μουραμπᾶδες».

σ. 328 : «Μουραμπὰς πρωτόβαρος» (Τουρκικὰ μὲ Ἑλληνικοὺς χαρακτῆρας).

σ. 346 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῶν κατ' ἦχον προσομοίων». «Τῶν οὐρανίων Ταγμάτων...».

σ. 368 : Ἀρχὴ καὶ τῶν κατ' ἦχον καθισμάτων. «Τὸν τάφον σου Σωτήρ...» κλπ.

σ. 369 : «Τοῦ λίθου σφραγισθέντος...».

σ. 372 : «Τὴν ὡραιότητα...».

σ. 373 : «Ἡ Παρθένος σήμερον...».

σ. 384 : «Ἰδοὺ ὁ νυμφίος...».

σ. 385 : «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί...».

σ. 389 : Ἀντίφωνα τῶν ὀκτὼ ἤχων τοῦ κυρίου Κοσμᾶ. «Ἐν τῷ θλίβεσθαί με...». κλπ.

σ. 410 : Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῶν ἐξαποστειλαρίων. «Τοῖς μαθηταῖς...» «Σαρκὶ ὑπνώσας...» κλπ.
σ. 413 : «Σταυρὸς ὁ φύλαξ...».
σ. 415 : «Ἐπεσκέψατο ἡμᾶς...».
σ. 416 : «Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω...» (τέλος).

Ἐξέπεσε τὸ πρῶτον τετράδιον. Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι μαρτυρίαι, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων, ἀρχικὰ γράμματα. Ἡ μελάνη ἐνιαχοῦ ὑποξανθίζει. Χ ά ρ τ η ς ὑπομέλανος. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς μετρία : τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ Χφου ἐφθαρμένον ἐξ ὑγρασίας. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου. Φέρει ἐν ἀποτυπώσει εἰς μὲν τὴν ἐμπροσθίαν ὄψιν τὸν Προφητάνακτα Δαυΐδ, κρούοντα τὴν λύραν, εἰς δὲ τὴν ὀπισθίαν τὴν Θεοτόκον βρεφοκρατοῦσαν. Πόρπαι ἐκ δέρματος (ἐφθαρμέναι).

σ. 417 : «Ἔλαβεν τέλος τὸ παρὸν ἐν ἔτει 1698 Νοεμβρίου 10 διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἀτελοῦς καὶ ἀμαθοῦς Κυπριανοῦ ἱερομονάχου τοῦ Ἰβιρίτου ἐξ ἐπαρχίας Πιζανίου χωρίου Σιάτζιστα ἐν τῆς ὀχρῖδος κειμένου, ἔνδον τῆς σεβασμιωτάτης καὶ πατριαρχικοβασιλικοτάτης μονῆς Ἰβίρων».

Εἰς ἐσωτερικὰς πλευρὰς τῶν πινακίδων περιέχονται διάφοροι σημειώσεις ὑπὸ μεταγενεστέρας χειρὸς καὶ αἱ ἑξῆς χρονολογίαι :
«1752 Μαΐου 2, 1792 Αὐγούστου 21», «Κύριλλος ελε...».
«Κτῆμα Παναγιώτου Γριτσάνη μουσικοῦ Ζακυνθίου 1890».
«1749 Μαρτίου 17».

10.

40(**10**) Χαρτ. 10×15, φφ. 178, ἐτ. 1732.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

φ. 1 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῆς ἀνθολογίας τοῦ στιχηραρίου καλοφώνου περιέχων πᾶσαν τὴν ἀκολουθίαν τῶν τροπαρίων τῶν ἐπισήμων ἑορτῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν, ὁμοῦ τε τριωδίου καὶ πεντηκοσταρίου κατὰ τάξιν συντεθεῖσαν εἰς νέον καλλοπισμὸν παρὰ κυρίου Χρυσάφου τοῦ νέου πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας».

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων καὶ ἀρχικῶν γραμμάτων. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλὴ ἐκτὸς τῶν τελευταίων φύλλων τὰ ὁποῖα εἶναι ἐφθαρμένα ἐξ ὑγρασίας. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου : Ἐντετυπωμένα κοσμήματα. Πόρπαι ἐκ δέρματος καὶ μεταλλικοῦ γάνζου.

φ. 1777β : «Εἴληφε τέλος τὸ παρὸν ᾀσματομελήρρητον βιβλίον ἐν ἔτει ,αψλβ′ (1732) ἐν μηνὶ Μαρτίῳ α′. Ἐγράφη παρ᾽ ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς ἐλαχίστου καὶ ἁμαρτωλοῦ Θεοδοσίου ἐκ τῆς δυστυχοῦς πόλεως τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Εὐκλέου Καπελέτη, ὅπως ἀντέγραψα ἐκ τοῦ στιχηραρίου τοῦ κυρίου Χρυσάφου

καὶ πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας. Ἐγράφη δὲ διὰ δαπάνης τοῦ ἐντιμοτάτου κὺρ Νικολάου ἐκ τῆς Λυβαδίας».

11.

34 (11) Χαρτ. 15,5×21, στ. 13+15 φφ. θ'+σσ. 663 ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

Ἑσπερινός, Ὄρθρος, Θ. Λειτουργία, Καλοφωνικοὶ Εἱρμοί, Ἄμωμος κλπ. φ. α' : Παπαδική.

«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τῶν τε ἀνιόντων καὶ κατιόντων, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων καὶ πάσης χειρονομίας τε καὶ ἀκολουθίας, συντεθημένης εἰς αὐτὴν παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἀναδειχθέντων ποιητῶν παλαιῶν τε καὶ νέων».

σ. 1 : Ἑσπερινός : «Ἀνοιξαντάρια», «Κεκραγάρια» κατ' ἦχον.

σ. 19 : «Φῶς ἱλαρόν», τὰ κατ' ἦχον «Δογματικά».

σ. 37 : «Θεὸς Κύριος» μετὰ τῶν ἀπολυτικίων.

«Ἄμωμοι», «Εὐλογητάρια» τῆς Κυριακῆς.

«Πολυέλεος» Χρυσάφου τοῦ νέου.

«Πολυέλεος» Μπαλασίου, ἦχος Α'.

«Πολυέλεος» Μετ' ἀναγραμματισμοῦ.

«Πολυέλεος» Πέτρου Μπερκέτου.

Β' Στάσις : «Ἐξομολογεῖσθε» Π. Μπερκέτου.

«Λόγον ἀγαθὸν» Π. Μπερκέτου.

«Πασαπνοάρια» Χρυσάφου τοῦ Νέου, Μπερκέττου, Μανουὴλ Γαζῆ.

Τὰ μετὰ τὸν Ν' Ψαλμὸν τοῦ ὄρθρου.

Δόξα καὶ νῦν, «Μεγαλύνει ἡ Ψυχή μου τὸν Κύριον», «Τιμιωτέρα, ὀκτάηχον καὶ δίχορον», Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου.

«Πασαπνοάρια» τῶν αἴνων. Τὰ ἕνδεκα «Ἑωθινά».

σ. 134 : «Δοξολογία ἦχος α' τετράφωνος» τοῦ Μπερκέτου.

Δοξολογία ἦχος Β' τοῦ Μπερκέτου.

Δοξολογία ἦχος Β' τοῦ Ἀθανασίου ἱερομονάχου τοῦ Θετταλοῦ.

Δοξολογία ἦχος Δ' Μπαλασίου, Μελχισεδὲκ ἐπισκόπου Ραιδεστοῦ.

Δοξολογία ἦχος πλ. Α' Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, Μπαλασίου.

Δοξολογία ἦχος «πεντάφωνος φθορικὸς» τοῦ Μπαλασίου.

Δοξολογία ἦχος Βαρὺς καὶ πλ. Δ' Χρυσάφου τοῦ Νέου.

«Ἅγιος ὁ Θεὸς νεκρώσιμον» Μπαλασίου.

«Τὸν Δεσπότην» ἕτερος πολυχρονισμὸς εἰς Μητροπολίτην, Χρυσάφου τοῦ Νέου.

«Ἄνωθεν οἱ Προφῆται»... Κουκουζέλη.

σ. 178 : Θ. Λειτουργία· ἀπολυτίκια ἑορτῶν.

σ. 178 : «Σῶσον Κύριε τῶν Λαόν σου».

σ. 179 : «Ἡ γέννησίς σου».

σ. 187 : «Ἅγιος ὁ Θεὸς» καὶ τὰ «Δύναμις».

σ. 264 : Χερουβικά : Οἰκονόμου, Χρυσάφου, Γερμανοῦ, Μπαλασίου, Μπερκέτου.

Ἡ Λειτουργία τοῦ Μεγ. Βασιλείου.

«Ἄξιον ἐστί, ἀρχαῖον».

Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν : Χρυσάφου τοῦ Νέου, Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, Μπαλασίου, Μπερκέτου.

Προηγιασμένη : Ἰωάσαφ τοῦ νέου Κουκουζέλη, Οἰκονόμου, Μπαλασίου, Μπερκέτου, Ξένου Κορώνη.

Τριῴδιον - Πεντηκοστάριον, Προκείμενα, «μὴ ἀποστρέψεις...», τῆς Ἀκαθίστου «τὸ προσταχθέν...».

σ. 409 : «Τῇ Ὑπερμάχῳ, δίχορον».

σ. 415 : «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος...».

«Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί...».

σ. 574 : «Ἄμωμος».

σ. 585 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ καὶ τῶν καλοφωνικῶν καὶ πανηγυρικῶν εἱρμῶν, ποιηθέντων παρὰ διαφόρων ποιητῶν καὶ σοφοτάτων ἀνδρῶν».

σ. 539 : «...Κὺρ Παναγιώτου καὶ πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κὺρ Πέτρου καὶ κὺρ Πέτρου τοῦ Μελωδοῦ.

σ. 613 : «Θεοτόκε ἡ ἐλπὶς» Πέτρου Γλυκὺ (σύντομον).

σ. 616 : Μελέτιος ἱερομόναχος ὁ Σιναΐτης.

Δαμιανὸς Ἱερομόναχος.

σ. 634 : «Ἤχημα» Χουρμουζίου ἱερέως καὶ τοῦ κὺρ Παναγιώτου καὶ Πρωτοψάλτου κὺρ Πέτρου.

Γερμανὸς Νέων Πατρῶν.

σ. 651 : Ἀθανάσιος Πατριάρχης.

Μελέτιος Ἱερομόναχος.

Ἰωάννης Βλάχος.

σ. 656 Γούτας.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων, καὶ ἀρχικά. Μελάνη ὑπόξανθος. Κατάστασις καλή. Στάχωσις ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου. Ἐντετυπωμένα κοσμήματα. Πόρπαι ἐκ δέρματος καὶ μεταλλικῶν γάντζων. Ἀπὸ σ. 581 διαφορετικὴ χείρ. Ἀπὸ σ. 585 στίχοι 15.

Ἐσωτερικῶς τῆς πρώτης πινακίδος διὰ νεωτέρας γραφῆς ὑπάρχει ἡ χρονολογία «1753 Δεκεμβρίου 14».

σ. 581 : «Οἰκονόμου, Δανιὴλ († 1789).

12.

32(12) Χαρτ. 15×10,5., σσ. 56, ἀκεφ., ΙΗ' αἰ.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΩΡΩΝ

σ. 1 : Ὧραι Χριστουγέννων, σ. 18 Ὧραι Θεοφανείων,
σ. 38 : Ὧραι Μεγάλης Παρασκευῆς.

Γ ρ α φ ὴ σχετικῶς ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων καὶ ἀρχικῶν. Ἐλλείπει ἡ ἀρχή. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ χαρτονίου.

Ἐσωτερικῶς τῆς πρώτης πινακίδος ὑπάρχει ἡ σημείωσις : «Ἐκ τῶν τοῦ Κωνσταντίνου Βλαστοῦ ἀκολουθία τῶν ὡρῶν 1763».

13.

4(13) Χαρτ. 11,5×17, φφ. 116, ἀκεφ., ἔτ. 1773

ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟΝ

Καταβασίαι Χριστουγέννων, «Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ», «Ἄξιον ἐστί», Προσόμοια, Καθίσματα, Ἀπολυτίκια, «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος», Ἀντίφωνα, Ἐξαποστειλάρια.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, μέρος μεγάλων ὑποστάσεων, ἀρχικά. Σ τ ά χ ω σ ι ς διὰ δέρματος. Ἀφῃρέθησαν ἀμφότεραι αἱ πινακίδες.

«Χεὶρ ἁμαρτωλοῦ Πέτρου δομεστίκου μικροῦ».
«Τὸν δακτύλοις γράψαντα, τὸν κεκτημένον,
τὸν τ' ἀναγινώσκοντα σὺν προθυμίᾳ,
φύλαττε τοὺς τρεῖς ἡ τριὰς τρισολβίως
,αψογ' (1773) Νοεμβρίου κε'.

Οὐδεὶς μελογράφος ἀναφέρεται.

14.

23(14) Χαρτ. 17×12, σσ. 488, στ. 9, ἔτ. 1776

σσ. 1 - 431 : ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ
σσ. 432 - 488 : ΚΡΑΤΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν δοξολογουμένων ἑορτῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ ποίημα παρὰ διαφόρων ποιητῶν, ἀρχηνόντων ἀπὸ Σεπτεμβρίου κ', εἰς τὸ Γεννέσιον τῆς ὑπερευλογημένης Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου

Μαρίας. Καὶ ταῦτα καθὼς ψάλλονται παρὰ κὺρ Δημητρίου Νταμία καὶ α' ψάλτου Κρήτης...».

Μελουργοί: Μανουὴλ Χρυσάφης, κὺρ ἱερεὺς Ἀλοΐσιος Βικημάνος (Βιτσημάνος)

σ. 195: Μετὰ τὸ τέλος τοῦ Δοξαστικοῦ τῆς Θ' ὥρας, ὁ ἑξῆς πολυχρονισμός: «Τῆς πανυψηλοτάτης καὶ γαληνοτάτης αὐθεντίας ἡμῶν τῶν Ἑνετῶν πολλὰ τὰ ἔτη. Φύλαξ καὶ τιμή, ζωὴ καὶ αὔξησις Ἀπόστολε καὶ Εὐαγγελιστᾶ Μάρκε, γενοῦ αὐτοῖς σωτηρία».

σ. 432: «Τερετίσματα» κατ' ἦχον ποιήματα διαφόρων ποιητῶν.

σ. 434: «Ἀϊδὼν» ποίημα κὺρ Βενεδίκτου Ἀμιρούτζη.

σ. 453: «Ἠχήματα» κατ' ἦχον ποιήματα διαφόρων ποιητῶν.

Ἰωάννης Κουκουζέλης, Ἀνδρέας ἱερεὺς Μοροτζανέτος καὶ πρωτοψάλτης Κρήτης, Ἰωαννης Λαμπαδάριος, Βενέδικτος Ἀμιρούτζης, Δημήτριος Νταμίας.

Γραφὴ πρόχειρος. Παντελὴς ἔλλειψις ἐρυθρογραφίας. Μελάνη ὑποξανθίζουσα. σ. 432: Γραφὴ περισσότερον ἐπιμελημένη. Παρασημαντικὴ παλαιοτέρα. Στάχωσις: Ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου.

σ. 431: «Ἐτελιώθικε εἰς τὰς 1776 Δεκεμβρίου 2 καὶ τὸ ἔγραψα ἐγὼ ὁ Πέτρος ἀναγνώστης Κατσαΐτης λεγόμενος Μανταλάς».

15.

21(**15**) Χαρτ. 14,5×20, φφ. 190, στ. 12, ΙΘ' αἰ.

ΔΟΞΑΣΤΑΡΙΟΝ
(Ἰακώβου)

«Δοξαστάριον σὺν Θεῷ ἁγίῳ περιέχον πάντα τὰ δοξαστικὰ τῶν δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν καὶ λοιπῶν ἑορταζομένων ἁγίων. Συντεθέντα κατὰ σύντομον τρόπον ἐκ θέσεων στιχηρῶν τε καὶ εἱρμολογικῶν παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου διδασκάλου πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης ἐκκλησίας κυρίου Ἰακώβου, δι' αἰτήσεως τοῦ πανιερωτάτου Μητροπολίτου Ἁγίου Δημητριάδος καὶ Ζαγορᾶς κυρίου Ἀθανασίου, φιλομούσῳ, γνώμῃ κινηθέντος περὶ πλείονα καλλωπισμὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας...».

— Κεκραγάρια μετὰ τῶν δογματικῶν αὐτῶν.

— Δοξολογίαι.

— Χερουβικά.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικά, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Κοσμήματα ταινιοειδῆ. Στάχωσις: χάρτινοι πινακίδες καὶ δέρμα, φέρει ἀποτυπώσεις καὶ διαφόρους πέριξ κοσμήσεις χρυσοποικίλτους. Χάσματα: Ἔχουν παραπέσει τὰ φφ. 36β, 96β καὶ 128.

16.

45(16) Χαρτ. 15×21, φφ. 247, στ. 15, ἀκεφ., ἔτ. 1766.

ΠΑΠΑΔΙΚΗ

Θεοτοκία, μαθήματα, ἄμωμος, κρατήματα.
φ. 1 : Ξένου Κορώνη «ποίαν ἐπάξιον ᾠδήν».
Χρυσάφης ὁ Νέος, Ἰωάννης Λαμπαδάριος ὁ Κλαδᾶς.
Φωκᾶ Λαμπαδαρίου, ἀναγραμματισμός, «Ἦν πάλαι προκατάληψις»
Κλήμης Ἱερομόναχος.
Γερμανοῦ Ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν, ἀναγραμ. «Ἦν πάλαι...».
Μπαλάσιος ἱερεύς, Μανουὴλ Λαμπαδάριος Χρυσάφης, Νικηφόρος Ἠθικός, Κωνσταντῖνος Μαγουλᾶς, Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Ἀγχιάλου.
φ. 58 Ἰωάννου Λαμπαδαρίου Κλαδᾶ, ἀναγραμ. «Ἡσαΐα χόρευε».
Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, «Προστασία τῶν Χριστιανῶν».
Ἰωάννου Κουκουζέλη καὶ Μαΐστορος, «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».
Ἰωάσαφ Μοναχός, Μανουὴλ Μαΐστωρ Ἀργυρόπουλος.
φ. 118β : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ καὶ τῶν μαθημάτων τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ».
Γεώργιος Ραιδεστινὸς καὶ Πρωτοψάλτης.
φ. 185 : «Τῇ Ὑπερμάχῳ» (σύντομον).
φ. 187 : Κουκουζέλη, ἀναγραμματισμὸς ἀπὸ τὸ «Σὲ τὸν ἀναβαλλόμενον».
φ. 211 - 214 : «Ἄμωμος καλλωπισθεὶς παρὰ κὺρ Χρυσάφου τοῦ Νέου καὶ Πρωτοψάλτου, ἔντεχνος, ἦχος Β'» σύντομον μέλος.
φ. 214β : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ καὶ τῶν κατ' ἦχον κρατημάτων».
Πρασίνου, Καρύκη.
φ. 220 : Κὺρ Γρηγορίου Μπούνη τοῦ Ἀλυάτου.
φ. 223 : Ἀρσενίου τοῦ Μικροῦ ἕτερα «κρατήματα Χαρμόσυνα».
Ἀρσενίου τοῦ Μικροῦ ἕτερον, «ὀργανικὸν καὶ μουσικώτατον, δὶς διαπασῶν».
φ. 226 : Ἀρσενίου τοῦ Μικροῦ «Σύριγξ».
Κὺρ Θεοφάνους Πατριάρχου τοῦ Καρύκη, Κὺρ Γεωργίου τοῦ Ραιδεστινοῦ.
φ. 232 : Κὺρ Χρυσάφου τοῦ Νέου καὶ «φοιτητοῦ αὐτοῦ κὺρ Ἀρσενίου ἱερομονάχου τοῦ Μικροῦ καὶ μουσικωτάτου».
φ. 239 : Τοῦ Παπᾶ Χουρμούζη.
φ. 240 : Κὺρ Παναγιώτου τοῦ Πρωτοψάλτου.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικά, μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Ἠριθμήθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς φύλλα. Στάχωσις ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος. Ἐντετυπωμένα κοσμήματα, πόρπαι. Κατάστασις καλή.

φ. 247β : «Δόξα σοι Πάτερ ἄναρχε, ποιητὰ τῶν ἁπάντων
Δόξα σοι υἱὲ συνάναρχε, ὁ τεχθεὶς διὰ πάντων·
Δόξα σοι Πνεῦμα Ἅγιον, τὸ ἀγαθὸν καὶ θεῖον,
ὁ δοὺς ἀρχὴν καὶ τέλος, εἰς τὸ παρὸν βιβλίον.
Εἴληφε τέρμα ἡ παροῦσα Παπαδική,
χρόνους εἰς τοὺς χιλίους,
ἓξ λέγω καὶ ἑξήκοντα μὲ τοὺς ἑπτακοσίους.
Τὸ παρὸν βιβλιάριον, πέντε τοῦ 'Οκτωβρίου.
Εἰς δόξαν καὶ αἴνεσιν, Θεοῦ τοῦ Τρισηλίου.
Διὰ χειρὸς γὰρ γέγραπται ταπεινοῦ σακελλίου,
Παναγιώτου ἱερέως, ἁμαρτωλοῦ ἀθλίου.
Ἡ χεῖρα γὰρ μαραίνεται, ὁ γράψας τελειοῦται,
ὅσοι τὸ κτᾶται δέομαι, πάντα μὲ συγχωρῆτε·
καὶ δώει ὑμῖν ὁ Κύριος, ὑγείαν εἰς αἰῶνας,
καὶ βασιλείαν οὐρανῶν, εἰς αἰῶνα αἰῶνος, 'Αμήν».

17.

22(17) Χαρτ. 15×20,5, σσ. 291, στ. 14, ἔτ. 1795.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
('Ιακώβου)

σ. 1 : «'Ανθολογία περιέχουσα δοξαστικὰ τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἑορταζομένων ἁγίων, καί τινα ἰδιόμελα τοῦ Τριῳδίου καὶ Πεντηκοσταρίου. Συντεθέντα κατὰ συντομώτερον τρόπον ἐκ θέσεων καὶ στιρηχῶν τε καὶ εἱρμολογικῶν παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου ἡμετέρου διδασκάλου πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης 'Εκκλησίας κυρίου 'Ιακώβου, δι' αἰτήσεως τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Ἁγίου Δημητριάδος καὶ Ζαγορᾶς κυρίου 'Αθανασίου, φιλομούσῳ γνώμῃ κινηθέντος πρὸς πλείονα καλλωπισμὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας».

σ. 168 : 'Αρχὴ... τῶν Δοξαστικῶν τοῦ Τριῳδίου.
σ. 194 : «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις...».
σ. 197 : «Μυσταγωγῶν σου».
σ. 198 : «Γέννημα ἐχιδνῶν...».
σ. 200 : «'Εξέδυσάν με...».
σ. 201 : «Κύριε ἀναβαίνοντός σου ἐν τῷ σταυρῷ...».
σ. 201 : «Ἤδη βάπτεται κάλαμος...».
σ. 202 : Ὧραι Μεγ. Παρασκευῆς, στιχηρά.
σ. 218 : Πεντηκοστάριον.

σ. 240 : Δι' ἄλλης χειρός : «Τὸ παρὸν Κὺρ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου ἦχος πλ. Δ', ἔντεχνον, «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις...».

σσ. 243 - 247 λευκαί.

σ. 248 : «Κεκραγάρια συντετμημένα ἐκ τῶν παλαιῶν καὶ Θεοτοκία τὰ πρῶτα τῆς ὀκτωήχου καὶ πασαπνοάρια τῶν αἴνων».

σσ. 275 - 290 : 'Εωθινά.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. 'Ερυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικά. Κατάστασις μετρία. Μέχρι τῆς σ. 76 εἶναι ἐλαφρῶς ἐφθαρμένον ἐξ ὑγρασίας. Στάχωσις: Μεταγενεστέρα.

σ. 290 : «Τέλος καὶ τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θεῷ δόξα καὶ χάρις. Τὸ παρὸν ἀπάνθισμα τῶν ἐν ταῖς Δεσποτικαῖς, Θεομητορικαῖς τε, καὶ λοιπῶν ἑορταζομένων ἁγίων κατ' ἔτος ἑορταῖς ψαλλομένων δοξαστικῶν, ἔν τε τῷ ἑσπερινῷ καὶ τῇ λιτῇ, καὶ τοῖς αἴνοις καὶ τῶν ἐν τῷ Τριῳδίῳ καὶ Πεντηκοσταρίῳ μετὰ τῶν ὡρῶν τῶν παραμονῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφανείων καὶ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, πρὸς δὲ καὶ τῶν κεκραγαρίων καὶ τῶν δοξαστικῶν Θεοτοκίων τῆς ὀκτωήχου, καὶ πασαπνοαρίων, τῶν αἴνων καὶ τῶν ἕνδεκα ἑωθινῶν, καὶ ἄλλων τινῶν, συνετέθη καὶ ἐξεπονήθη διὰ ρυθμοῦ καὶ συντετμημένου τρόπου παρ' 'Ιακώβου πρωτοψάλτου καὶ ἐξ αὐτῶν σπαργάνων γνησίου δούλου καὶ ὑπηρέτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης 'Εκκλησίας καὶ δι' ὑπαγορεύσεως αὐτοῦ, ἐγράφη ἐν πάσῃ σαφηνείᾳ τῇ χειρὶ Γεωργίου Κρητὸς καὶ μαθητοῦ αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Πατριαρχίας τοῦ παναγιωτάτου καὶ σεβαστοῦ ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότου τοῦ Οἰκομενικοῦ Πατριάρχου κὺρ Γερασίμου τοῦ ἀπὸ Δέρκων προβιβασθέντος εἰς τὴν πατριαρχικὴν περιωπήν, προσεφωνήθη δὲ παρὰ τοῦ ποιητοῦ καὶ ἀνετέθη ὡς ἀπαρχή τις τῆς ἐν τῇ μουσικῇ τέχνῃ φιλοπονίας αὐτοῦ τῇ κοινῇ μητρὶ 'Αγίᾳ τοῦ Χριστοῦ μεγάλῃ 'Εκκλησίᾳ, ὅστις ταῖς θεοπείθεσιν αὐτῆς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς καὶ τῇ περὶ αὐτὸν προμηθείᾳ τε καὶ φιλοτίμῳ εὐεργασίᾳ ἔτι μᾶλλον ἐπιρρωθεὶς καὶ προθυμοποιηθείς, ἱκανωθείη προπονήσασθαι ταῖς παροῦσι καὶ ἄλλα χρειώδη τῶν ἐν ταῖς ἁγίαις τοῦ Χριστοῦ 'Εκκλησίας ἐναυσίως ᾀδομένων. 'Αμὴν ἐν ἔτει ,αψϟε (1795) σωτηρίῳ ὀκτωβρίου ιε' (15)».

—«'Αντεγράφη ἐξ αὐτοῦ τοῦ πρωτοτύπου παρ' ἐμοῦ 'Αναστασίου Προικονησίου τοῦ καὶ δομεστίκου προχειρισθέντος ἐπὶ τῆς πατριαρχίας κὺρ Νεοφύτου καὶ μετὰ διετίαν οὐκ οἶδ' ὅπως, φθόνῳ τοῦ μισοκάλου ἀπερισκέπτως παρὰ τοῦ ἰδίου παρεκβληθέντος, μέμνησθέ δε μου πρὸς Θεὸν οἱ ἐντρυφῶντες τῷ παρόντι».

18.

38 (18) Χαρτ. 11×16,5, φφ. 333, στ. 13, ἀκεφ., ΙΗ΄ - ΙΘ΄ αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

φ. 1 : «Μακάριος ἀνήρ».

φ. 8 : «Κεκραγάρια κατ' ἦχον ὅπερ ἐξηγήθησαν παρὰ κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου». Ἕτερα παρὰ Ἰακώβου.

φ. 28 : «Ἀρχὴ... τῶν Πολυελέων».

«Δοῦλοι Κύριον», Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

φ. 55β - 65 Πέτρου Λαμπαδαρίου, Μελετίου.

φ. 82 : Πασαπνοάρια, Ἑωθινά· Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοπον., Γαζῆ· ἐξήγησις Πέτρου Λαμπαδαρίου, Μελετίου ἱερομονάχου Κρητὸς τοῦ Σιναΐτου.

φ. 104 : Τιμιωτέραι· Πέτρου Λαμπαδαρίου.

φ. 106 : «Ἑωθινά, συντομευμένα μετὰ καλλωπισμῶν ἐκ τῶν παλαιῶν παρὰ κὺρ Ἰακώβου πρωτοψάλτου».

φ. 114 : Δοξολογίαι· Ἰακώβου (ἦχος α΄), Πέτρου Λαμπαδαρίου, Μελετίου ἱερομονάχου, Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Βυζαντίου, Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

φ. 161 : «Τρισάγιον τοῦ Τιμίου Σταυροῦ»· Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφη ἐξήγησις Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου.

φ. 164β : «Φήμη παλαιά»· ἐξήγησις, Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου.

φ. 166 : «Δύναμις»· Ξένου Κορώνη ἐξηγ. Πέτρου Βυζαντίου.

φ. 168 : Χερουβικά· Δανιὴλ Πρωτοψάλτου, Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου.

φ. 206 : «Πατέρα Υἱὸν» (ἀργόν), «Ἀγαπήσω σε Κύριε».

φ. 217 : Θ. Λειτουργία Μ. Βασιλείου, συνετέθη παρὰ κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου.

φ. 208 : Χερουβικά, Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

φ. 233β : Κοινωνικὰ τῆς Ἑβδομάδος, Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

φ. 242 : Κοινωνικὰ ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ.

φ. 266β : Θ. Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, σύνθεσις κὺρ Πέτρου.

φ. 268β : «Ἀρχὴ τῶν Μαθημάτων. Τὸ παρὸν Ἰωάννου Πρωτοψάλτου εἰς τὸν Ἅγιον Διονύσιον».

φ. 272β : Μελετίου Σιναΐτου «Ρόδον τὸ ἀμάραντον».

«Θεοτοκία» Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

φ. 284 : «Θεοτοκία, Δανιὴλ Πρωτοψάλτου ὀργανικὸν λίαν καὶ ἔντεχνον».

8 - 12 - 1967

φ. 299β : Οἶκος τῆς Θεοτόκου, «Ξένον...», Πέτρου Λαμπαδαρίου·

φ. 306β : «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» Κουκουζέλη, ἐξηγ. Πέτρου τοῦ Πρωτοψάλτου.

φ. 316β : «Ἀρχὴ... τῶν Κρατημάτων...» Ἰωάννου Πρωτοψάλτου εἰς τὸ «Ἡ τρίφωτος...».

φ. 329β : «Ἀρχὴ... τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ» «Ἀνοιξαντάρια» : Κουκουζέλη, Γεωργίου Παναρέτου, Γεωργίου Κοντοπετρῆ, Κορώνη.

Α. Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι, μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς : ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου. Ἐντετυπωμένα κοσμήματα, πόρπαι. Εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν ὁ Ἐσταυρωμένος μετὰ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου. Εἰς τὴν ἐμπροσθίαν παράστασις δυσδιάκριτος.

19.

33(20) χαρτ. 16×11, σσ. 1012, στ. 9, ἀκεφ., ΙΗ' - ΙΘ' αἱ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

σ. 29 : «Μακάριος ἀνήρ».

σ. 52 : «Κεκραγάρια παλαιά, ἅτινα ἐξηγ. παρὰ Πέτρου Λαμπ. Πελοπον.».

σ. 99 : Πολυέλεοι «Δοῦλοι Κύριον» Ἰωάννου Πρωτοψάλτου.

σ. 124 : «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ» (Β' Στάσις) Πέτρου Μπερκέτη.

σ. 143 : «Λόγον ἀγαθόν», Μπερκέτη.

«Δοῦλοι Κύριον», Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

σ. 214 : «Δοῦλοι Κύριον» Πέτρου Λαμπ. Πελοπον. ἦχος πλ. Α'.

σ. 276 : «Πασαπνοάρια» Ἰωάννου Πρωτοψάλτου.

σ. 310 : «Πασαπνοάρια τοῦ α' Εὐαγγελίου ἅτινα συνετέθησαν παρὰ τοῦ μακαρίτου κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Πελοποννησίου ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτοῦ ἀσθενείᾳ».

σ. 337 : «Δοξολογίαι κατ' ἦχον» Ἰωάννου Πρωτοψάλτου.

σ. 352 : «Δοξολογίαι κατ' ἦχον» Δανιὴλ Πρωτοψάλτου.

σ. 359 : «Δοξολογίαι κατ' ἦχον» Γερμανοῦ Ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν.

σ. 366 : «Δοξολογίαι κατ' ἦχον» Πέτρου Λαμπ. Πελοποννησίου.

σ. 410 : «Δοξολογίαι κατ' ἦχον» Ζαχαρία Χανεντὲ.

σ. 417 : «Δοξολογίαι κατ' ἦχον» Μελετίου ἱερομονάχου.

σ. 427 : «Ἀσματικὰ σύντομα», Πέτρου Μελῳδοῦ.

σ. 442 : «Φήμη παλαιά».

σ. 444 : «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» Ἰωάννου Μαΐστορος τοῦ Κουκουζέλη ἐξηγ. Πέτρου Λαμπ. Πελοπον.

σ. 455 : «Θ. Λειτουργία Χρυσοστόμου, Πέτρου Πελοποννησίου».

«Δεῦτε προσκυνήσωμεν».

«Ἅγιος ὁ Θεὸς τοῦ βήματος».

σ. 457 : «Δύναμις», Ξένου τοῦ Κορώνη ἐξηγ. Πέτρου.

σ. 469 : «Ἀλληλουάριον» ἐξηγ. Πέτρου Λαμπαδ. Πελοπον.

σ. 460 : «Χερουβικὰ κατ' ἦχον νεωστὶ συντεθέντα ἡδύτατα καὶ ἔντεχνα κὺρ Δανιὴλ τοῦ Πρωτοψάλτου».

σ. 383 : Κοινωνικὰ κατ' ἦχον, Δανιὴλ τοῦ Πρωτοψάλτου.

σ. 499 : Κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ, Δανιὴλ τοῦ Πρωτοψάλτου.

σ. 541 : «Χερουβικὰ ἀνέκδοτα ἐκ τῶν τοῦ μακαρίτου κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου».

σ. 623 : Χερουβικὰ τοῦ αὐτοῦ «νεωστὶ συντεθέντα».

σ. 632 : Κοινωνικὰ τῆς Ἑβδομάδος τοῦ αὐτοῦ.

σ. 641 : Κοινωνικὰ κατ' ἦχον σύνθεσις τοῦ αὐτοῦ κὺρ Πέτρου.

σ. 670 : «Κοινωνικὰ ἀνέκδοτα» σύνθεσις τοῦ αὐτοῦ κὺρ Πέτρου.

σ. 693 : Κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ «νεωστὶ τονισθέντα» τοῦ αὐτοῦ κὺρ Πέτρου.

σ. 730 : Κοινωνικὰ εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Ἁγίων, Μανουήλ, ὅπερ ἐξηγ. παρὰ Πέτρου Λαμπ. Πελοπον.

σ. 754 : Θ. Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἰωάννου Πρωτοψάλτου.

σ. 773 : «Ἀρχὴ τῶν Κρατημάτων».

σ. 825 : Μεγαλυνάρια.

σ. 847 : Θεοτοκία.

σ. 931 : «Οἶκος τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ὅστις συνετέθη παρὰ τῷ μουσικωτάτῳ Λαμπαδαρίῳ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγ. Ἐκκλ. Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου».

σ. 961 : «Παννύχιον ἡμῖν...» «Τὸ παρὸν ἐτονίσθη εἰς δόξαν τῆς Παναγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας δι' αἰτήσεως τοῦ ὁσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱεροδιακόνοις κυρίου Ἀθανασίου Κυπρίου παρὰ κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Βυζαντίου».

σ. 973 : Τιμιωτέραι κατ' ἦχον Πέτρου Λαμπ. Πελοποννησίου.

σ. 979 : «Ἑωθινὰ τὰ μὲν γράμματα Λέοντος τοῦ Σοφοῦ τὸ δὲ μέλος κὺρ Ἰωάννου τοῦ Γλυκύ».

Ἄρχεται ἐκ τῆς σ. 29. Γ ρ α φ ή : ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Χ ά ρ τ η ς λευκὸς καὶ κατὰ περιόδους γαλανός· καὶ δὴ ἀπὸ σ. 961 ἑξῆς. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου. Ὑπάρχει λάθος εἰς τὴν στάχωσιν· ἡ συνέχεια τῆς σελίδος 458 εἶναι αἱ σσ. 465 - 470. Ἐντετυπωμένα κοσμήματα χρυσοποίκιλτα. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Ὁ κορμὸς τῶν φύλλων ἐπιχρυσωμένος.

Εἰς τὰς σσ. 52, 99, 276, 337, 460, 499, 641, 773, 825, καὶ 979 ὑπάρχουν μικρογραφίαι.

σ. 1013 ὁ Π. Γριτσάνης σημειώνει «Χερουβικὰ Κὺρ Πέτρου Πελοπον-

νησίου, εὑρεθέντα μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐξηγήθησαν ἀπὸ τὸ παλαιὸν εἰς τὴν νέαν γραμμὴν ὑπὸ τῶν ἱεροψαλτῶν Κυπριανοῦ καὶ Ἰεζεκιὴλ τῶν Κυπρίων».

20.

37(**19**) Χαρτ. 10×15, σσ. 556, στ. 11, ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

φφ. α' - ζ' : «Ἀρχὴ τῶν σημαδίων τῆς Ψαλτικῆς τέχνης».

Ἑσπερινός, Ὄρθρος, Θ. Λειτουργία, Θεοτοκία, Μαθήματα, Ἄμωμος, Εἱρμοὶ καλοφωνικοί.

σ. 1 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῶν Τριαδικῶν ὕμνων» «Ἀνοίξαντός σου...» Γεωργίου Παναρέτου, Κουκουζέλη, Γεωργίου Κοντοπετρῆ, Μανουὴλ Χρυσάφη, Ἰωάννη Γλυκύ. Ἰωάννη Κλαδᾶ.

σ. 16 : «Φῶς Ἱλαρὸν» (σύντομον).

σ. 17 : «Κεκραγάρια μετὰ τῶν Ἀναστασίμων αὐτῶν».

σ. 174 : Ἑωθινά.

σ. 197 : «Εἰς τὸν Ὄρθρον τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου», «Θεὸς Κύριος».

σ. 198 : «Τῷ Προσταχθέν».

σ. 200 : «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος».

σ. 201 : «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί».

«Εὐλογητάρια τῇ Κυριακῇ πρωΐ».

σ. 208 : «Δοῦλοι Κύριον» Ἰωάννου Πρωτοψάλτου.

σ. 226 : Πασαπνοάρια, Χρυσάφη τοῦ Νέου, Μπαλασίου.

σ. 238 : Δοξολογίαι, Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν.

σ. 245 : Ἕτερον «Ἅγιος» τοῦ Γούτα.

σ. 246 : Δοξολογίαι, Μπαλασίου.

σ. 267 : Δοξολογία, Πέτρου Μπερκέτου.

σ. 276 : «Εἰς τὴν Εἴσοδον τοῦ Σταυροῦ» (Ἅγιος ὁ Θεός), Μανουὴλ Χρυσάφη.

σ. 278 : «Ἅγιος ὁ Θεὸς Νεκρώσιμον ἐξηγητόν», Μπαλασίου.

σ. 279 : «Τὸν Δεσπότην, Παλαιόν».

σ. 280 : «Πολυχρονισμὸς εἰς Μητροπολίτην» Χρυσάφου τοῦ Νέου.

σ. 285 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας ψάλλονται δὲ κατ' ἦχον Β'».

σ. 285 : «Ἅγιος ὁ Θεός, ἀρχαῖον».

«Ἅγιος ὁ Θεός, Βήματος».

σ. 286 : «Δύναμις »Ξένου Κορώνη.

σ. 288 : «Τὸν Σταυρόν σου» (σύντομον).

σ. 289 : «Ὅσοι εἰς Χριστὸν» (σύντομον).

σ. 290 : «Ἀλληλούϊα» κὺρ Θεοδούλου.
σ. 290 : Χερουβικά, Χρυσάφου τοῦ Νέου.
σ. 292 : Χερουβικά, Μπαλασίου.
σ. 295 : Χερουβικόν, Ἀντωνίου (σύντομον).
σ. 304β : Κλήμεντος Ἱερομονάχου.
σ. 309β : Παύλου Ἱερέως.
σ. 317 : Σαλαμπάση.
σ. 329 : Λειτουργία Μ. Βασιλείου.
σ. 333 : Κοινωνικά.
σ. 334 : Ἀθανασίου Πατριάρχου πρώην Κωνσταντινουπόλεως.
σ. 364 : Κοινωνικὰ τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, Χρυσάφου τοῦ Νέου, Μπαλάση.
σ. 386 : Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων.
σ. 389 : «Νῦν αἱ δυνάμεις», Ἰωάννου Λαμπαδαρίου Κλαδᾶ (σβησμένο καὶ ἀπὸ κάτω μὲ τὸ ἴδιο χέρι Ἰωάσαφ τοῦ Νέου Κουκουζέλη).
σ. 399 : Θεοτοκίον.
σ. 418 : «Μάθημα εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Σταυροῦ», Χρυσάφου τοῦ Νέου Μπερκέτη, Νέων Πατρῶν.
σ. 499 : «Κοντάκιον δίχορον ψαλλόμενον εἰς τὸν ἀκάθιστον Ὕμνον» (Τῇ Ὑπερμάχῳ).
σ. 501 : «Ἐκκλησιαστικὸν Τῇ Ὑπερμάχῳ».
σ. 511 : «Ἄμωμος καλλωπισθεὶς ὑπὸ Χρυσάφου τοῦ Νέου».
σ. 520 : «Εἱρμοὶ καλοφωνικοὶ καὶ ἔντεχνοι», Πέτρου Μπερκέτη.
σ. 540 - 522 : «Εἱρμοὶ καλοφωνικοὶ» Παναγιώτου Χαλάτζογλου, Πατριάρχου Καρύκη, Χουρμούζη ἱερέως

Γραφή : Ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: τίτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι, καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Κοσμήματα ταινιοειδῆ εἰς σσ. 1,17, καὶ 174. Κατάστασις καλή. Αἱ σελ. 300 - 309 ἠριθμήθησαν δίς. Αἱ τῆς β' ἀριθμήσεως ἐδηλώθησαν διὰ τῆς προσθέσεως ἑνὸς β. Στάχωσις ἐκ ξύλου καὶ δέρματος μελανόχρου. Ἐντετυπωμέναι παραστάσεις καὶ κοσμήματα.

21.

24(**23**β) Χαρτ. 10×15, σσ. 602, στ. 12, ἀκεφ., ΙΖ' - ΙΗ' αἱ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

Ψαλτικὴ τέχνη, Δοξολογίαι, Ἑωθινά, Πολυέλεος, Χερουβικά, Κοινωνικά, Λειτουργία Μ. Βασιλείου, Προηγιασμένη, Μαθήματα, Θεοτοκία, Εἱρμοὶ Καλοφωνικοί. Ὧραι Μ. Παρασκευῆς.
σ. α - ζ : «Παπαδική».
σ. 1 : Δοξολογία, Μπαλασίου ἱερέως.

σ. 8 - 12 λευκαὶ σελίδες.

σ. 13 : Ἑωθινά.

σ. 33 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῶν Τριαδικῶν Ὕμνων τοῦ μεγάλου Ἑσπερινοῦ ποιηθέντων παρὰ διαφόρων ποιητῶν παλαιῶν τε καὶ νέων, ἀρχίζει ὁ δεξιὸς χορός. Ἀνοίξαντός σου τὴν χεῖρα...».

σ. 46 : «Κεκραγάρια συνοπτικὰ» ποιηθέντα παρ' Ἰωάννου.

σ. 57 : «Τῇ Ὑπερμάχῳ δίχορον».

σ. 59 : «Τρισάγιον νεκρώσιμον κατ' ἐξήγησιν».

21α'.

σ. 65 : Κεκραγάρια μετὰ τροπαρίων (ἀνάμικτα).

σ. 102 : Πασαπνοάρια.

σ. 141 : «Διὰ ξύλου ὁ Ἀδάμ».

σ. 216 : λευκή.

Μέχρι τῆς σ. 216 οὐδὲν ὄνομα μελουργοῦ ἀναφέρεται πλὴν τοῦ Μπαλασίου εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τοῦ Ἰωάννου.

21β'.

σ. 217 : «Δοξολογία μεγάλη ποιηθεῖσα παρὰ κὺρ Μελχισεδὲκ Ἐπισκόπου Ρεδεστοῦ».

σ. 222 : Δοξολογία Χρυσάφου τοῦ Νέου.

σ. 228 : Δοξολογία Μπαλασίου : «Πεντάφωνος καὶ φθορικὴ ἤτοι εἰς τὸ νενανω ρέπουσα, ἦχος πλ. Α'.

σ. 239 : «Ἀσματικὰ τῶν Δοξολογιῶν τῶν ὀκτὼ ἤχων», Πέτρου Μελωδοῦ.

σ. 244 : «Δύναμις, Ξένου Κορώνη καὶ πρωτοψάλτου τῆς Ἁγίας Σοφίας».

σ. 247 : «Ὅσοι εἰς Χριστόν»,

σ. 248 : «Πολυέλεος» Πέτρου τοῦ Μπερκέτη τοῦ Μελωδοῦ.

σ. 269 : «Πασαπνοάριον Μανουὴλ τοῦ Γαζῆ ἔντεχνόν τε καὶ γλυκύτατον».

σ. 274 : «Ἀλληλούϊα» Θεοδούλου Μοναχοῦ.

σ. 274 : Χερουβικά : Χρυσάφη τοῦ Νέου, Μπαλασίου.

σ. 310 : Κλήμεντος «συνοπτικόν».

σ. 311 : Δαμιανοῦ.

σ. 314 : «Ἰδοὺ καὶ τὰ μικρὰ χερουβικὰ σμικριθέντα παρὰ κὺρ Ἀντωνίου ἱερέως τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας».

σ. 319 : «Χερουβικὸν ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Μαθητοῦ κυροῦ Σαλαμπάση».

σ. 322 : Κοινωνικά : Γεωργίου Ρεδεστινοῦ,

σ. 345 : 'Αθανασίου Πατριάρχου 'Αδριανουπόλεως.

σ. 351 : Λευκή.

σ. 352 : Θ. Λειτουργία 'Ιωαν. Χρυσοστόμου.

σ. 352 : «Ἅγιος ὁ Θεός». Τοῦ Μ. Βασιλείου, «Ἅγιος, Ἅγιος».

σ. 353 : «Σὲ ὑμνοῦμεν».

σ. 354 : «Τὴν γὰρ σὴν μήτραν» Ξένου Κορώνη.

σ. 355 : Προηγιασμένη: «Νῦν αἱ δυνάμεις», ποίημα Λογγίνου Μοναχοῦ. «Γεύσασθε», 'Ιωάννου τοῦ Κλαδᾶ.

σ. 356 : Κοινωνικὰ τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ.

σ. 376 : «'Ανάστα ὁ Θεός».

σ. 378 : «'Εξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν» Νικηφόρου τοῦ 'Ηθικοῦ.

σ. 392 : «'Αρχὴ... καὶ τῶν κατ' ἦχον Μαθημάτων Θεοτοκίων».

σ. 435 : «'Αλληλούϊα», «'Ιδοὺ ὁ Νυμφίος», «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί».

σ. 437 : «Εἱρμοὶ καλοφωνικοὶ» Πέτρου Μπερκέτη.

σ. 450 : «'Ακολουθία τῶν Ὡρῶν τῆς κατὰ σάρκα Γεννήσεως», Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων.

Ὧραι τῶν Θεοφανείων.

σ. 480 : Ὧραι Μ. Παρασκευῆς.

σ. 505 : Χερουβικά : Θεοφάνους,

σ. 507 : Παύλου ἱερέως τοῦ Σκοπελίτου,

σ. 512 : Καλλίστου Ἱερομονάχου,

σ. 514 : 'Ιωακεὶμ Βιζύης τοῦ Σαλαμπάση,

σ. 520 : «Αἰνεῖτε», Γεωργίου Κουτρουκᾶ τοῦ ἐξ 'Αθηνῶν.

21γ'.

Δόξα «'Ιδοὺ πεπλήρωται...» (ἐλλείπει ἡ ἀρχὴ) Κεκραγάρια, Πασαπνοάρια, Τιμιωτέραι,

Χερουβικά· 'Αντωνίου, Μανουὴλ Χρυσάφη, 'Ιωακεὶμ 'Ιβηρίτου.

Κοινωνικά, Μπαλασίου.

σ. 597 : «Ἅγιος - ἅγιος» 'Αναστασίου Ραψιανιώτου.

Ὁ κῶδιξ ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων τμημάτων διαφόρων κωδίκων συνεσταχωμένων εἰς ἕν. Παλαιοτέρα χεὶρ ἠρίθμησεν τὰ τμήματα διὰ τῶν ἐνδείξεων· 21α, 21β, 21γ. Γραφὴ ἐπιμελημένη. 'Ερυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Κατάστασις μετρία· τὰ ἐρυθρὰ γράμματα εἰς τὴν ἀρχὴν ἰδίως ἔχουν σβυσθῆ. Κοσμήματα ταινιοειδῆ χρώματος ἐρυθροῦ καὶ μαύρου. Στάχωσις ἐκ ξύλου καὶ δέρματος μαύρου. 'Εντετυπωμέναι διακοσμήσεις. Πόρπαι.

σσ. 7 καὶ 64 Μονοκονδυλιαὶ παρόμοιαι μεταξύ των· δυσανάγνωστοι. «Κτῆμα Παναγιώτου Γριτσάνη».

22.

25(23γ), Χαρτ. 11,5×17, σσ. 858, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.

'Από σσ. 1 - 500 ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ
29(23δ) 'Από σσ. 501 - 858 ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

σ. 1 : Κεκραγάρια καὶ «Δογματικά».
σ. 40 : Πασαπνοάρια.
σ. 41 : «'Εωθινὰ 'Ιωάννου Γλυκύ».
σσ. 63 - 64 : Λευκαί.
σ. 65 : «'Ανθολόγιον τοῦ Στιχηραρίου».
σ. 67 : Μηναῖον, Τριῴδιον.
σ. 312 : «Εἰς Γρηγόριον Παλαμάν».
σ. 342 : Μεγ. 'Εβδομάς.
σ. 404 : Πεντηκοστάριον.
σ. 447 : 'Ωραι Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Μεγ. Παρασκευῆς.
σσ. 499 - 500 : Λευκαὶ σελίδες.

"Εως τὴν σ. 499 ἐκτὸς τοῦ 'Ιωάννου Κλαδᾶ οὐδεὶς ἄλλος μελογράφος ἀναφέρεται.

σ. 501 : «'Αρχὴ σὺν Θεῷ 'Αγίῳ τῶν Καλοφωνικῶν καὶ Πανηγυρικῶν Εἱρμῶν» Μπερκέτου Τζελέπη, Παναγιώτου Χαλάτζογλου, Μπαλασίου. «Κρατήματα» Γλυκύ, Πέτρου, Γερμανοῦ, Μελετίου τοῦ Σιναΐτου.

σ. 525 : Κὺρ Δημητρίου Λαμπαδαρίου τοῦ διδασκάλου τοῦ κὺρ Πέτρου.

σ. 533 : Κράτημα «Θεὸν ἀνθρώποις ἰδεῖν ἀδύνατον» Τοῦ «μακαρίτου» κὺρ Πέτρου.

σ. 534 : Κράτημα, κὺρ Δανιὴλ Λαμπαδαρίου.

σ. 549 : «Κοινωνικὰ καθημερούσια σύντομα τῆς ἑβδομάδος» κὺρ Πέτρου τοῦ Λαμπ.

σ. 583 : «Πολυέλεος συνοπτικὸς ποίημα τοῦ μακαρίτου Πέτρου Τζελέπη».

σ. 599 : «Θεοτόκε Παρθένε», κὺρ Πέτρου.
σ. 621 : Δοξολογίαι.
σ. 747 : «'Ανοίξω τὸ στόμα μου».
σ. 790 - 794 : Λευκαί.
σ. 795 : Χερουβικά.
Κοινωνικὸν Χρυσάφη.
σ. 836 : «"Αγιος - ἅγιος».
σ. 838 : «Σὲ ὑμνοῦμεν».
σ. 848 : «'Ιδοὺ ὁ Νυμφίος».

σ. 850 : «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί».
σ. 842 : «Θεὸς Κύριος».
σ. 843 : «Τὸ Προσταχθέν».
σ. 844 : «Τῇ Ὑπερμάχῳ δίχορον».
σ. 851 : «Ἀναστάσεως ἡμέρα» Χρυσάφη.

Καὶ ὁ παρὼν κῶδιξ ἀποτελεῖται ἐκ τῆς συσταχώσεως δύο διαφορετικῶν κωδίκων. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἀπὸ σ. 621 διαφορετικὴ χεὶρ καὶ ἀπὸ σ. 795 τρίτη χείρ. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι, μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Ταινιοειδὴς διάκοσμος. Κατάστασις μετρία, φθορὰ ἐξ ὑγρασίας. Στάχωσις ἐκ ξύλου καὶ δέρματος. Ἐντετυπωμένος διάκοσμος. Πόρπαι.

23.

36(7) Χαρτ. 11×16, φφ. 96, στ. 11, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ (μικρὰ)

Μελῳδοί: Ἰάκωβος καὶ Πέτρος Λαμπ. Πελοποννήσιος.

Κεκραγάρια, Πασαπνοάρια, Δοξαστικά, Ἑωθινά, Ἰδιόμελα Μ. Τεσσαρακοστῆς, Ὧραι Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Μ. Παρασκευῆς, Δοξαστικὰ Μ. Ἑβδομάδος, «Μετὰ τῶν ἁγίων», «Τὸν ἥλιον κρύψαντα» (Χρυσάφου), Τρισάγιον, Φήμη.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρογραφα: τίτλοι, ἀρχικὰ μετὰ διακοσμήσεων, μαρτυρίαι, καὶ μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Χάσματα: μεταξὺ φφ. 55 - 56 ἐλλείπει φύλλον χωρὶς νὰ ὑπολογισθῇ εἰς τὴν ἀρίθμησιν, ἐπίσης ἐλλείπει τὸ φ. 95. Κατάστασις καλή. Στάχωσις: ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος καστανόχρου. Λευκὰ φύλλα εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος. Ἀπὸ φ. 41 οἱ στίχοι γίνονται 12 καὶ τὸ περιθώριον ἐλαττοῦται.

Ὄπισθεν τῆς πρώτης πινακίδος ὑπάρχει ἡ σημείωσις :

«Ἰανουαρίου εἴκοσι δύο ἡμέρα Πέμπτη ἔκαμα ἀρχὴν εἰς Φανάρι». Εἰς τὸ πρῶτον φῦλλον (ἄνευ ἀριθ.) ὑπάρχουν τρεῖς γραμμαὶ μουσικῆς μὲ τὴν ἔνδειξιν «ἐξήγησις». Κείμενον : «...ηδι τὴν σὴν διδοὺς». Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῆς ὀπισθίας πινακίδος «͵α(ω)κγ' Ἰανουαρίου ιδ' ἡμέρα Τετράδι ἤρχησεν καὶ ἔγινεν χιόνι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰς δώδεκα τοῦ αὐτοῦ μηνὸς μέρα δευτέρα ἀπόθανε τοῦ πρωτοψάλτου κὺρ Πέτρου τὸ παιδὶ ὀνόματι Κωστάκης ἀπὸ πανοῦκλα καὶ ἐθάφη εἰς...», καὶ ἐν συνεχείᾳ δι' ἄλλης χειρὸς «͵α(ω)κϛ' Φεβρουαρίου ις' ἔδωσα ἕνα γρόσι δανεικό».

24.

9(**25**) Χαρτ. 11×16, φφ. 73, στ. 11, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.

ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ

φ. 1 - 4 : «Προπαιδεία μουσικῆς κατ' ἐρωταπόκρισιν φιλοπονηθὲν παρὰ Ἰωάσαφ (Ἁ)γιοθεωδορίτου».

φ. 5 ἑξ. : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῶν Ἀναστασίμων καὶ τῶν Κεκραγαρίων ποιήμα κὺρ Θεοδοσίου τοῦ Χίου τὰ δὲ ἀναστάσιμα τοῦ μουσικολογιωτάτου κυρίου Χρυσάφου τοῦ Νέου».

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Ἀπὸ φ. 52 μελάνη ἐρυθρὰ καὶ μαύρη διαφορετικῆς ἀποχρώσεως. Κατάστασις πολὺ καλή. Στάχωσις ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος καστανόχρου. Χάσματα. Ἐξέπεσαν τὰ φύλλα 73 καὶ 74.

φ. 83β : «Ἐγράφη παρὰ τοῦ Παπαγγελῆ Σακελλαρίου Πάτρας».

«Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις Νικολ. Εὐθ.... τῷ ἀναγνώστῃ κτῆμα καθέστηκεν 1821 Νοεμβρίου 4».

«Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ἐμοῦ Γεωργίου Γριτσάνι».

25.

Χαρτ. 16×21,5, φφ. 141, στ. 15, ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.

ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ

Τριῴδιον, Πεντηκοστάριον.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Κατάστασις πολὺ καλή. φ. 140β - 141β μεταγενεστέρας γραφῆς καὶ μόνον διὰ μαύρης μελάνης. Τέσσαρα φύλλα λευκὰ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τέσσαρα εἰς τὸ τέλος. Στάχωσις : ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος καστανόχρου. Ἐντετυπωμέναι διακοσμήσεις.

Δὲν ἀναφέρονται ὀνόματα μελουργῶν.

26.

10(**22**) Χαρτ. 16×20,5, σσ. 341, στ. 15, ἔτ. 1865.

ΚΡΑΤΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

Τὰ Κρατήματα εἶναι κατακεχωρισμένα κατ' ἦχον.

σ. 59 : «Ταταρικὸν» Ἰ. Κουκουζέλη.

σ. 63 : «Καθ' ὑπομίμησιν τοῦ σημαντῆρος», Ἰ. Κουκουζέλη.

σ. 71 : «Ἡ Ποταμίδα» τοῦ Λασκάρεως.
σ. 89 : «Φθορικὸν» τοῦ Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 93 : «Ἰσοφωνία» Ἰωάννου τοῦ Γλυκύ.
σ. 96 : «Μέσος» (τέταρτος) τοῦ Δοκιανοῦ.
σ. 104 : «Τερπνὸν» Μανουὴλ Χρυσάφη.
σ. 106 : «Κιννήρα» Μανουὴλ Χρυσάφη.
σ. 111 : «Ὀργανικὸν» Μανουὴλ Χρυσάφη.
σ. 108 : «Ψάλλεται διὰ τριῶν μελῶν» Μ. Χρυσάφη.
σ. 116 : «Τρουμπέττα», Δομεστίκου ἐκ τῆς Κύπρου.
σ. 117 : «Πολεμικὸν» (πλ. Α΄) Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 122 : «Τὸ μικρὸ σημαντήρι» Ξένου Κορώνη.
σ. 124 : «Ὡραῖον» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 128 : «Τὸ μέγα σημαντήρι» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 132 : «Ὀρφανὸν» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 135 : «Ροδάκινον» Ξ. Κορώνη.
σ. 141 : «Τοῦ Μεγάλου Πριμμικηρίου» Γλυκύ.
σ. 145 : «Τὸ Βουλγάρικον» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 148 : «Ἀηδὼν» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 154 : «Ἀηδὼν» Ξ. Κορώνη.
σ. 174 : «Ἔντεχνον» Κὺρ Γρηγορίου τοῦ Μπούνη τοῦ Ἀλυάτου (πλ. Β΄)
σ. 179 : «Δύσκολον» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 187 : «Ἀνυφαντὴς» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 200 : «Σουρλᾶς» (ἢ Ζουρλᾶς) Ἰωάννου Γλυκύ.
σ. 206 : «Ὁ Μονόπους» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 215 : «Τὸ μουσικώτατον» Ἰ. Κουκουζέλη (Βαρύς).
σ. 224 : «Κὺρ Μανουήλ, ὅπερ ἐποιήθη ἐν τῇ Σερβίᾳ».
σ. 230 : «Μαργαρίτης» (πλ. Δ΄) Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 241 : «Ἀηδὼν» Μανουὴλ Χρυσάφη.
σ. 244 : «Φθορικὸν» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 247 : «Ψαλτήρας» Πρασίνου.
σ. 249 : «Ναγαρᾶς» τοῦ Κλαδᾶ.
σ. 254 : «Ἡ Βιόλα καὶ Καμπάνα» τοῦ Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 258 : «Τροχὸς» Ἰ. Κουκουζέλη
σ. 260 : «Τοῦ Βασιλέως» Ἰ. Κουκουζέλη
σ. 264 : «Ροδάνι» Ξ. Κορώνη.
σ. 269 : «Παρόμοιον» τοῦ Ναγαρᾶ.
σ. 277 : «Φθορικὸν» Κλαδᾶ.
σ. 284 : «Καλὸν» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 287 : «Παπαδόπουλον» Ἰ. Κουκουζέλη.
σ. 291 : «Λεπτότατον» Ἰ. Κουκουζέλη.

σ. 294 : «Παρόμοιον τοῦ Χοροῦ» Κουκουζέλη.
σ. 305 : «Χορὸς» 'Ι. Κουκουζέλη.
σ. 317 : «Τὸ 'Εμπαχούμ» Ξ. Κορώνη.
σ. 336 : «'Η Ψαλτήρα» Πρασίνου.
σ. 338 : «'Η Ψαλτήρα» Μπούνη.
"Ετεροι Μελουργοί, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται εἰς τὸ χφον.

'Αργυρὸς ἀπὸ τὴν Ρόδον σ. 98, 'Αβασιώτης σ. 82, 'Αγαλλιανὸς Μανουὴλ Δομέστικος σ. 211, Γαβριὴλ 'Ιερομόναχος ἐκ τῆς Μονῆς τῶν Ξανθοπούλων, σσ. 66, 67, 92, 93, Γαβριὴλ 'Επίσκοπος 'Ιερισσοῦ σ. 21, Γεώργιος Ραιδεστινὸς σ. 36, Κοντοπετρῆς Γεώργιος Δομέστικος σ. 95, Κοσμᾶς 'Ιβηρίτης σ. 38, Κωνσταντῖνος ἐξ 'Αγχιάλου σ. 29, 31, 37, Μαγουλᾶς Κων/νος σ. 84, Μᾶρκος, Νικηφόρος 'Ηθικὸς σ. 14, Μελχισεδὲκ Ραιδεστοῦ σ. 35, Σγουρόπουλος Γεώργιος σ. 334.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. 'Ερυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι, καὶ μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος μελανόχρου. 'Εντετυπωμέναι διακοσμήσεις. Δύο φύλλα λευκὰ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τρία εἰς τὸ τέλος.

σ. 341 : «Τὸ παρὸν ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Σταυρῆ καὶ μαθητοῦ τοῦ κὺρ Δανιὴλ Λαμπαδαρίου ἐν ἔτει ,αψξε' (1765).

27.

49 (27) Χαρτ. 16,5×23, σσ. 306, ΙΗ' αἰ.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ

'Ακάθιστος ποιηθεὶς παρὰ κὺρ 'Ιωάννου Λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ.

'Ακάθιστος (κατ' ἐπιλογὴν στίχων) Μανουὴλ τοῦ Λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφου.

'Ακάθιστος (ὀκτάηχος) Πέτρου Μπερκέτη.

«Οἶκος» Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. 'Απὸ σ. 182 ἀλλαγὴ χειρός. 'Ερυθρόγραφα: ὑπότιτλοι μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. σ. 1 Κόσμημα ἐξ ἀνθέων. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς : 'Εκ χαρτονίου καὶ δέρματος βυσσινόχρου. 'Εντετυπωμέναι διακοσμήσεις χρυσοποίκιλτοι. Τέσσαρα φύλλα λευκὰ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τέσσαρα εἰς τὸ τέλος.

σ. 2 : «Τοῦ παρόντος βιβλίου ἐμοῦ κτήματος ὄντος ἠρίθμησα τὰς σελίδας καὶ συνέταξα τὸν κατάλογον πρὸς εὐχερεστέραν χρῆσιν αὐτοῦ κατά τε τὴν εὕρεσιν καὶ μελέτην τῶν περιεχομένων. 'Εν 'Αλεξανδρείᾳ 18 'Οκτωβρίου 1893 Παναγιώτης Γριτσάνης Μουσικὸς Ζακύνθιος».

28.

43 (28) Χαρτ. 13,5×20, σσ. 303, στ. 15, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

σ. 1 : «Τὸ μέγα ἴσον Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη, ὅπερ ἐξηγήθη ὑπὸ κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου».

«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ, ἐξηγηθέντος ὑπὸ Πέτρου».

Ἀνοιξαντάρια διαφόρων ποιητῶν, «διπλᾶ, ἀργότερα καὶ συντομώτερα», Κουκουζέλη, Μανουὴλ Χρυσάφη, Γεωργίου Πανάρετου, Ἰωάννη Κλαδᾶ, Γεωργίου Κοντοπετρῆ, Ἀρκαδίου Μοναχοῦ, Ξένου Κορώνη, Ἀγάθωνος, Ἀμπελοκηπιώτου.

«Πάντα ἐν σοφίᾳ...» «Δόξα καὶ νῦν», «ψάλλεται δίχορον μέλος παλαιὸν καὶ ἔντεχνον».

«Μακάριος Ἀνὴρ» Παλαιόν, τῶν Χαλιβούρη, Κουκουζέλη, Κλαδᾶ, Κορώνη.

«Μακάριος ἀνὴρ» Ἁγιοσοφητικὸν καὶ τῶν Μανουὴλ Ἀγαλλιανοῦ, Κοντοπετρῆ, Ἀθανασίου Μοναχοῦ, Τζακνοπούλου, Ἀγάθωνος, Στυλιανοῦ ἱερέως, Μοσχιανοῦ, Ἰωάννου τοῦ Ξηροῦ.

σ. 142 : «Φράγκικον» Κουκουζέλη.

«Μακάριος ἀνὴρ» Θεόδωρου Ἀργυροπούλου, Δοῦκα Λαοσυνάκτη, Δημητρίου Δοκιανοῦ, Χαλυβούρη.

Τὸ τέλος τοῦ «Μακάριος Ἀνὴρ» δίχορον.

σ. 174 : «Μακάριος ἀνὴρ παλαιὸν καλλωπισθὲν» ὑπὸ Μάρκου Ξανθοπούλου.

σ. 179 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» Γενναδίου τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου.

σ. 179 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» Στίχοι καλοφωνικοὶ παρὰ διαφόρων ποιητῶν.

σ. 194 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» Ἀναγραμματισμὸς Κουκουζέλη.

σ. 202 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» Καλοφωνικὸν Κουκουζέλη.

σ. 210 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» «Τὸ θαυμάσιον» Κορώνη.

σ. 218 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» Κορώνη.

σ. 225 : «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη» Κορώνη.

σ. 233 : «Παρέστησαν οἱ Βασιλεῖς τῆς γῆς» Ἰ. Κουκουζέλη.

σ. 238 : «Ὁ κατοικῶν ἐν οὐρανοῖς» Κουκουζέλη.

σ. 245 : «Τότε λαλήσει πρὸς αὐτούς», Κουκουζέλη.

σ. 253 : «Ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε», Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφου τοῦ παλαιοῦ. «Δι' ὁρισμοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ τελευταίου».

σ. 260 : «Αἰτῆσαι παρ' ἐμοῦ», Κουκουζέλη.

σ. 273 : «Δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ, τὸ καλούμενον δύσκολον», Κουκουζέλη.

σ. 267 : «Ὡς σκεύη κεραμέως», Κουκουζέλη.

σ. 281 : «Δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ», Κορώνη.

«Καὶ ἀγαλλιᾶσθε αὐτῷ ἐν τρόμῳ», Γαβριὴλ Ἱερομονάχου Ξανθοπούλου.

σ. 294 : «Ὅταν ἐκκαυθῇ ἐν τάχει ὁ θυμὸς αὐτοῦ», Ἰωάννου Δοκιανοῦ.

σ. 299 : «Θεοτόκε Παρθένε», ἀναγραμματισμός, Κουκουζέλη.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος μεγάλων ὑποστάσεων. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος μελανόχρου. Ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν ἔχουν προστεθῇ φύλλα χάρτου λευκά.

Ἐν τῷ τέλει πίναξ περιεχομένων καταρτισθεὶς ὑπὸ Π. Γριτσάνη.

σ. 306 : «Ὁ τῆς Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Πρωτοψάλτης Κωνσταντῖνος Βυζάντιος».

«Μετὰ ταῦτα ἐκτησάμην ἐγὼ Παναγιώτης Γριτσάνης».

29.

8(29) Χαρτ. 11×16, φφ. 84, στ. 11, ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ

Πέτρου Λαμπαδαρίου Πελοποννησίου.

Κεκραγάρια, πασαπνοάρια, ἑωθινά.

φ. 82 δι' ἄλλης χειρός : «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις».

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, μέρος μεγάλων ὑποστάσεων καὶ ἀρχικά. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος μελανόχρου. Ἐντετυπωμένοι διάκοσμοι. Δύο φύλλα λευκὰ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ ἕνα εἰς τὸ τέλος.

31.

30(31) Χαρτ. 16×23, φφ. 425, στ. 14, ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

φ. 1 - 114β : «Καλοφωνικὰ Θεοτοκία» κατ' ἦχον.

φ. 116β - 291 : «Μαθήματα εἰς Δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ πρὸς τοὺς ἐπισήμους ἁγίους τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ».

φ. 352 - 386 : «Κρατηματάριον», «Ἠχήματα» καὶ «Νάϊα».

φ. 389 - 394β : «Ἄμωμος καὶ ἰδιόμελα νεκρώσιμα».
φ. 406 - 425 : «Εἱρμοὶ καλοφωνικοί».

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικά, καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Μικρογραφία εἰς φ. 1. Εἰς τὴν ἀρχὴν δύο φύλλα λευκά. Σ τ ά χ ω σ ι ς μεταγενεστέρα.

Εἰς τὴν τρίτην σελίδα τῶν ἐν ἀρχῇ λευκῶν φύλλων ὑπάρχει ἡ σημείωσις : «Τὸ παλαιὸν τοῦτο τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς βιβλίο ἀγόρασα ἐν κακῇ καταστάσει. Ἐπαναδέσας δ' αὐτὸ μετὰ προσθήκης λευκοῦ χάρτου, ἠρίθμησα κατὰ πρῶτον τὰς σελίδας, εἶτα διευκρίνησα διὰ πίνακος καὶ καταλόγου τὰ περιεχόμενα καθ' ἣν τάξιν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἕκαστον βιβλίον πρὸς ἀκριβῆ μὲν γνῶσιν τῶν περιεχομένων, εὐχερῆ δὲ μελέτη αὐτοῦ. Εὔχομαι ἀπὸ καρδίας ὅπως τοιαῦτα δυσεύρετα καὶ μὴ ἐντετυπωμένα βιβλία λαμβάνωσι πάντοτε τὴν περιποίησιν τοῦ παρόντος, ἀναγνωρίζητε δὲ ἡ πολύτιμος αὐτῶν ἀξία ὑπ' ἐκείνων, εἰς ὧν τὰς χεῖρας σὺν τῷ χρόνῳ τυγχάνουσι. Παναγιώτης Γριτσάνης μουσικὸς Ζακύνθιος. Ἔγραψα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1892».

32.

42(**32**) Χαρτ. 15,5×23, σσ. 1336, στ. 15, Ἀκεφ. ΙΘ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

Ἡ συνήθης ὕλη τῆς ἀνθολογίας. Κύριοι μελουργοί : Πέτρος ὁ Πελοποννήσιος, Ἰάκωβος, Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης.

Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Χ ά σ μ α τ α : Μεταξὺ τῶν σσ. 212 - 213 ἐλλείπει ἓν φύλλον χωρὶς νὰ ἔχῃ ὑπολογισθῆ εἰς τὴν ἀρίθμησιν. Τὸ χφον εἶναι ἀκέφαλον ἄρχεται ἐκ τῆς σ. 39. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος μελανόχρου. Ἐλλείπει ἡ ἐμπροσθία πινακίς.

σ. 461 : «Ἡ παροῦσα Δοξολογία τοῦ Ἰακώβου (ἦχος Β') ὑπὸ μὲν τοῦ Γρηγορίου ἐξηγήθη εἰς ἦχον Β' ὑπὸ δὲ τοῦ Χουρμουζίου εἰς ἦχον πλ. Β' Π. Γριτσάνης».

33.

Χαρτ. 11×15,5, φφ. 179, στ. 16, 14, 13, φφ. 1 - 74 ἔτ. 1809, φφ. 75 - 179 ΙΘ' αἰ.

2(**34α'**) φφ. 1 - 74 ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟΝ
41(**34β'**) φφ. 75 - 110 ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ (Σπάραγμα)
26(**34γ'**) φφ. 111 - 179 ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ (Σπάραγμα)

Τὸ σύνηθες περιεχόμενον τοῦ Εἱρμολογίου.
φ. 49 : «Ἡ Ζωὴ ἐν τάφῳ».

φ. 49β : «"Αξιον ἐστί». Προσόμοια.
φφ. 58 - 65 : 'Απολυτίκια «ἀναστάσιμα».
φ. 75 : «Τὴν σὺν εἰρήνην» Πέτρου Μπερκέτη.
φ. 78 : «Πολυέλεος» Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου.
φ. 97 : «Πολυέλεος» Γεωργίου Χουρμούτη.
φ. 111 : Δοξολογίαι κατ' ἦχον.
Χερουβικά : «Τοῦ Δείπνου σου...» «Σιγησάτω πᾶσα σάρξ».
«'Εξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν...»

'Ο κῶδιξ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κωδίκων συνεσταχωμένων εἰς ἕν. 'Ακέφαλον, ἄρχεται ἐκ φ. 17. Φφ. 112β - 113β λευκά. Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. 'Ερυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Σ τ ά χ ω σ ι ς ἐκ ξύλου καὶ δέρματος καστανόχρου. 'Εσωτερικῶς τῶν πινακίδων παραστάσεις χρυσόγραφοι. Πόρπαι. Σ τ ι χ ο μ ε τ ρ ί α ποικίλλει : φ. 22β στίχοι 16. 'Από φ. 23 στίχοι 13 ἢ 14. Κ α τ ά σ τ α σ ι ς καλή.

φ. 74β : «Τέλος καὶ τῷ ἐν Τριάδι ὑμνουμένῳ δόξα,
τὸν δάκτυλον γράψαντα, τὸν κεκτημένον,
φύλαττε τοὺς τρεῖς ἡ Τριὰς Τρισολβίως
,αωθ' (1809) 'Ιανουαρίου κα'».

34.

6(32) Χαρτ. 24,5×17, 11[4], στ. 13, ΙΘ' αἰ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑΤΑΡΙΟΝ

«'Αναστασιματάριον σύντομον, κατὰ τὸ ὕφος τῆς Μεγάλης 'Εκκλησίας, ὅπερ ἐμελοποιήθη παρὰ κὺρ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου».

Π α ρ α σ η μ α ν τ ι κ ὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γ ρ α φ ὴ ἐπιμελημένη. 'Ερυθρόγραφα: ὑπότιτλοι καὶ μαρτυρίαι. 'Αστάχωτον εἰς 11 τετράδια.

35.

5(35) Χαρτ. 15,5×23, σσ. 279, στ. 14, ἔτ. 1818

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΛΟΦΩΝΙΚΟΝ ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟΝ

Καλοφωνικοὶ εἱρμοί, κρατήματα. 'Εξήγησις Γρηγορίου Λαμπαδαρίου.
Μελουργοὶ
'Αρσένιος ὁ Μικρός : σ. 1.
Γερμανὸς 'Αρχιερεὺς Νέων Πατρῶν : σσ. 62, 83, 97, 162, 165, 168.

Μπαλάσιος Ἱερεύς : σσ. 4, 6, 7, 8, 10, 13, 16, 18, 55, 64, 66, 68, 85, 116, 133, 150, 160, 170, 172, 174, 176.

Δημήτριος Δομέστικος : σσ. 21, 89.

Βυζάντιος Πέτρος Μπερκέτης ὁ μετακληθεὶς Μελῳδὸς : σσ. 25, 26, 27, 29, 31, 33, 36, 38, 40, 43, 45, 48, 57, 76, 78, 92, 93, 100, 102, 105, 109, 113, 118, 123, 127, 130, 135, 136, 139, 142, 154, 156, 181, 183, 184, 186, 188, 190, 192.

Γεώργιος Κρής : σσ. 52, 54, 196, 218, 265, 270.

Ἰάκωβος Πρωτοψάλτης : σσ. 59, 224.

Δαμιανὸς Ἱερομόναχος σ. 70.

Ἰωάννης ὁ Πρωτοψάλτης σσ. 73, 201, 204, 206, 235, 261.

Πέτρος Λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος, σσ. 81, 211, 214, 221, 227, 240, 264.

Δαμιανὸς Ἱερομόναχος ὁ Βατοπεδινὸς : σ. 87.

Μελέτιος Σιναΐτης ὁ παλαιός : σσ. 94, 99, 233.

Παναγιώτης Πρωτοψάλτης Χαλάτζογλου : σσ. 121, 242, 247.

Δανιὴλ Πρωτοψάλτης : σσ. 145, 238, 245.

Ἀθανάσιος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων : σσ. 178, 179.

Κρατήματα.

Γρηγόριος Λαμπαδάριος : σ. 256.

Χουρμούζιος : σσ. 271, 274.

Παρασημαντικὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικά. Τίτλος ὁλοσέλιδος, διάκοσμος Π σχήματος. Κατάστασις ἀρίστη. Στάχωσις ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος μελανόχρου. Ἐντετυπωμένος χρυσοποίκιλτος διάκοσμος. Δύο φύλλα λευκὰ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τρία εἰς τὸ τέλος.

φ. α' : Ἀνθολογία τόμος Ε' Καλοφωνικὸν Εἱρμολόγιον, ἐν ᾧ περιέχονται ἅπαντες οἱ μελοποιηθέντες καλοφωνικοὶ Εἱρμοὶ εἰς τὰς παρελθούσας τρεῖς ἑκατονταετηρίδας παρὰ διαφόρων Ἐκκλησιαστικῶν Μουσικοδιδασκάλων παλαιῶν καὶ νέων : Οἵτινες ἐξηγήθησαν παρὰ τοῦ Μουσικοδιδασκάλου Κυρίου Γρηγορίου τοῦ Λαμπαδαρίου κατὰ τὴν παράδοσιν Πέτρου τοῦ Λαμπαδαρίου καὶ Πέτρου τοῦ Βυζαντίου. Ἔτι δὲ κρατήματα εἰς τοὺς ὀκτὼ ἤχους ἀνήκοντα ἑκάστῳ εἱρμῷ, ἐν ᾧ δεῖ ψάλλεσθαι. Ἀνθολογίας τόμος Ε'. Παρὰ τοῦ διδασκάλου Ἀνθιβόλου διὰ χειρὸς Γιάγκου μαθητοῦ τοῦ Κρουστάλλα. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1818 κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον.

Εἰς τὸ πρῶτον λευκὸν φύλλον ὑπάρχει ἡ ἑξῆς σημείωσις :

«Ἰάκωβος Ναυπλιώτης Δομέστικος τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας τῇ 22 Ἰουνίου 1886».

9 - 12 - 1967

36.

39 (36) Χαρτ. 14×20,5, σσ. 867, ἔτ. 1808

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

σ. 1 : «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ ποιηθέντος παρὰ διαφόρων ποιητῶν παλαιῶν τε καὶ νέων καὶ ἐξηγηθέντος παρὰ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου Λαμπαδαρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας κὺρ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου».

Ἀνοιξαντάρια, Προκείμενα, «Μακάριος ἀνήρ», Κεκραγάρια, «Φῶς Ἱλαρόν», Πολυέλεοι, Πασαπνοάρια, Ἑωθινά, Δοξολογίαι, «Τρισάγιον νεκρώσιμον», «Φήμη παλαιά», «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», «Ἅγιος ὁ Θεὸς τοῦ Βήματος», «Δύναμις», «Ἀλληλούϊα».

σ. 562 : Τὰ παλαιὰ Ἑωθινὰ ἐξηγημένα. Αἱ παλαιαὶ Ὧραι τῶν Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Μ. Παρασκευῆς ἐξηγημέναι. Ὁ παλαιὸς Ἀκάθιστος ἐξηγημένος ὑπὸ τοῦ Πέτρου Βυζαντίου, «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος», «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί». «Ἀναστάσεως ἡμέρα».

Κρατήματα, Χερουβικά Κοινωνικά.

Μελουργοὶ

Ἰ. Κουκουζέλης, Γεώργιος Πανάρετος, Γεώργιος Κοντοπετρῆς, Μανουὴλ Χρυσάφης, Ἰωάννης Κλαδᾶς, Ἀρκάδιος Μοναχός, Ξένος Κορώνης Ἀγάθων, Σγουρόπουλος, Ἀμπελοκηπιώτης, Χαλιβούρης, Μανουὴλ Ἀγαλλιανός, Μιχαὴλ, Ἀθανάσιος Μοναχός, Τζακνόπουλος, Στυλιανὸς Ἱερεύς, Μοσχιανός, Ἰωάννης ὁ Ξηρός, Θεόδωρος Ἀργυρόπουλος, Δούκας Λαοσυνάκτης, Δοκειανός, Δημήτριος Δοκειανός, Κουκουμᾶς, Μᾶρκος Ξανθόπουλος, Γεννάδιος ἐξ Ἀγχιάλου, Γαβριὴλ Ἱερομόναχος, Μανουὴλ Χρυσάφης (Δι' αἰτήσεως τοῦ ἀοιδίμου Βασιλέως Κων/νου), Πέτρος Πελοποννήσιος, Ἰάκωβος Πρωτοψάλτης, Ἰωάννης Πρωτοψάλτης, Δανιὴλ Πρωτοψάλτης, Πέτρος Μπερκέτης, Γαζῆς, Πέτρος μαθητὴς Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, Πέτρος Βυζάντιος, Ἰωάννης Γλυκύς.

Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, μαρτυρίαι, ἀρχικὰ καὶ μέρος τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Κατάστασις καλή. Στάχωσις ἐκ χαρτονίου καὶ δέρματος μελανόχρου. Ἐντετυπωμέναι διακοσμήσεις.

σ. 867 : «Τέλος καὶ τῷ ἐν Τριάδι ὑμνουμένῳ Θεῷ δόξα. Ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ Δρύστρας Κυρίλλου μαθητοῦ τοῦ Παρόντος ποιητοῦ ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αω'η (1808) ἐν μηνὶ ἀπριλίῳ».

37α'.

44 (**37**α) Χαρτ. 15×22, φ. 1, ΙΔ' - ΙΕ' αἰ.

ΠΑΠΑΔΙΚΗ
(Σπάραγμα - Μονόφυλλον)

«Ἀρχῇ σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τῆς Παπαδικῆς τέχνης ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ ἴσου κὺρ Ἰωάννου τοῦ Γλυκέως καὶ Πρωτοψάλτου».

Μονόφυλλον τὸ μόνον διασωθὲν ἐκ τοῦ χφου. (Ὁ Δ. Παπαγιαννόπουλος ἀναφέρει φφ. 7 σ. 28). Φέρει κόσμημα εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς πρώτης σελίδος.

38α'.

17 (**38**α) Χαρτ. 12×18, στ. 9, ΙΘ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
(Σπάραγμα)

«Δοξολογία νέα καλοφωνικὴ τουρκιστὶ δὲ "ἀραμπάν"».
«Ἡ αὐτὴ συντετμημένη».
«Δοξολογία ἦχος Βαρὺς φθορικός».

Παρασημαντικὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι καὶ ἀρχικά. Ἄνευ σταχώσεως.

38β'.

1 (**38**β) Χαρτ. 16,5×23, φφ. 16, στ. 12, ΙΘ' αἰ.

ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟΝ
(Σπάραγμα)

«Εἱρμολόγιον τῶν καταβασιῶν κὺρ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου».

Ἄρχεται ἐκ τῶν τῆς Κοιμήσεως καὶ φθάνει ἕως τὴν Κυριακὴν τῆς Σταυροπροσκυνήσεως.

Σπάραγμα χφου. Παρασημαντικὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, μαρτυρίαι καὶ γοργά. Ἄνευ σταχώσεως.

38γ'.

19 (**38**γ) Χαρτ., 16×23, φφ. 30, στ. 12, ΙΘ' αἰ.

ΣΤΙΧΗΡΑΡΙΟΝ
(Σπάραγμα)

«Ἀρχὴ τοῦ στιχηραρικοῦ μέλους Δοξαστικὰ κατ' ἦχον ποιηθέντα παρὰ Χρυσάφου τοῦ Νέου».

Παρασημαντικὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικὰ καὶ γοργά. Ἐκ τοῦ β. 9 τὸ μέγεθος τῶν φύλλων διαφέρει κατὰ 3 ἑκ. πλ. καὶ 2 ἑκ. μ. μῆκος. Ἄνευ σταχώσεως.

38δ'.

Χαρτ. 15×20, φφ. 27, ΙΘ' αἰ.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
(Σπάραγμα)

«Χερουβικὰ ἐκ τῶν τοῦ Πρωτοψάλτου μεγίστων». Γρηγορίου τοῦ Πρωτοψάλτου.

Παρασημαντικὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικὰ καὶ γοργά. Ἄνευ σταχώσεως.

38ε'.

Χαρτ. 15×21, φφ. 28, στ. 12, ΙΘ' αἰ.

ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟΝ
Σπάραγμα

Προσόμοια κατ' ἦχον Πέτρου Πελοποννησίου.

Καθίσματα, Ἐξαποστειλάρια, Καταβασία «Χέρσον ἀβυσσοτόκον» «Θείῳ καλυφθείς».

Παρασημαντικὴ ἡ τοῦ Χρυσάνθου. Γραφὴ ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα: ὑπότιτλοι, ἀρχικά, γοργά, καὶ μαρτυρίαι. Ἄνευ σταχώσεως.

ΠΙΝΑΞ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ

27 Ἀκάθιστος (ΙΗ' αἰ.)
12 Ἀκολουθία τῶν Ὡρῶν (ΙΗ' αἰ.)
24 Ἀναστασιματάριον - Στιχηράριον (ΙΗ' - ΙΘ') αἰ.
29 Ἀναστασιματάριον (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
34 Ἀναστασιματάριον (ΙΘ' αἰ.)
1 Ἀνθολογία (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
2 Ἀνθολογία (ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.)
11 Ἀνθολογία (ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.)
13 Ἀνθολογία (ἔτ. 1732)
17 Ἀνθολογία (ἔτ. 1795)
18 Ἀνθολογία (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
19 Ἀνθολογία (ΙΗ '-ΙΘ' αἰ.)
20 Ἀνθολογία (ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.)
21 Ἀνθολογία (ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.)
22 Ἀνθολογία (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
23 Ἀνθολογία (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
28 Ἀνθολογία (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
32 Ἀνθολογία (ΙΘ' αἰ.)
33β' Ἀνθολογία (ΙΘ' αἰ.)
33γ' Ἀνθολογία (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
36 Ἀνθολογία (ἔτ. 1808)
38α' Ἀνθολογία (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
38δ' Ἀνθολογία (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
38ζ' Ἀνθολογία (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
3 Ἄσματα εἰς Τουρκικὴν γλῶσσαν (ΙΗ' - ΙΘ' αἰ.)
15 Δοξαστάριον (ΙΘ' αἰ.)
8 Εἱρμολόγιον (ἔτ. 1698)
13 Εἱρμολόγιον (ἔτ. 1773)
33 Εἱρμολόγιον (ἔτ. 1809)
35 Εἱρμολόγιον Καλοφωνικὸν (ἔτ. 1818)
38β' Εἱρμολόγιον (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
38ε' Εἱρμολόγιον (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
38η' Εἱρμολόγιον (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
38θ' Εἱρμολόγιον (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἰ.)
14 Κρατηματάριον - Στιχηράριον (ἔτ. 1776)
26 Κρατηματάριον (ἔτ. 1765).

4 Λειτουργία (ΙϚ' - ΙΖ' αἱ.)
31 Μαθηματάριον (ΙΖ' - ΙΗ') αἱ.
16 Παπαδική (ἔτ. 1766)
37α' Παπαδική (Σπάραγμα - μονόφυλλον) (ΙΔ' - ΙΕ' αἱ.)
5 Στιχηράριον (ΙΗ' - ΙΘ' αἱ.)
6 Στιχηράριον (ΙΖ' - ΙΗ' αἱ.)
7 Στιχηράριον Καλοφωνικὸν (ΙϚ' - ΙΖ' αἱ.)
14 Στιχηράριον καὶ Κρατηματάριον (ἔτ. 1776)
24 Στιχηράριον - 'Αναστασιματάριον (ΙΗ' - ΙΘ' αἱ.)
25 Στιχηράριον (ΙΖ' - ΙΗ' αἱ.)
38γ' Στιχηράριον (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἱ.)
38ϛ' Στιχηράριον (Σπάραγμα) (ΙΘ' αἱ.)
22 Στιχηράριον - 'Ανθολογία (ΙΗ' - ΙΘ' αἱ.)

ΠΙΝΑΞ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

8 Εἱρμολόγιον ἔτ. 1698
10 'Ανθολογία ἔτ. 1732
25 Κρατηματάριον ἔτ. 1765
10 Παπαδική ἔτ. 1766
13 Εἱρμολόγιον ἔτ. 1773
14 Στιχηράριον ἔτ. 1776
17 'Ανθολογία ἔτ. 1795
33 Εἱρμολόγιον ἔτ. 1809
36 'Ανθολογία ἔτ. 1808
35 Εἱρμολόγιον Καλοφωνικὸν ἔτ. 1818.

ΠΙΝΑΞ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑΣ ΠΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

'Αριθ. Κώδικος τοῦ παρόντος	'Αριθ. Κώδικος καταλόγου Παπαγιαννοπούλου
1	27(33)
2	48(2)
3	11(3)
4	47(4)
5	14(5)
6	15(6)
7	12(7)
8	3(8)
—	20(9) ἀπωλέσθη
10	40(10)
11	34(11)

Ἀριθ. Κώδικος τοῦ παρόντος	Ἀριθ. Κώδικος καταλόγου Παπαγιαννοπούλου
12	32(12)
13	4(13)
14	23(14)
15	21(15)
16	45(16)
17	22(17)
18	38(18)
19	33(20)
20	37(19)
21	24(23β')
22	25(23γ') καὶ 29(23δ')
23	36(7)
24	9(25)
25	—
26	10(22)
27	49(27)
28	43(28)
29	8(29)
—	7(30) ἀπωλέσθη
31	30(31)
32	42(32)
33	2(34α'), 41(34β') καὶ 26(34γ')
34	6(32)
35	5(35)
36	39(36)
37α'	44(37α')
38κ'	17(38κ')
38β'	1(38β')
38γ'	19(38γ')
38δ'	—
38ε'	—
38ς'	—
38ζ'	—
38η'	—
38θ'	—

ΠΙΝΑΞ
ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΩΜΕΝΩΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙΣ ΜΕΛΟΓΡΑΦΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΩΝ ΚΤΗΤΟΡΩΝ κλπ

Β : Βιβλιογράφος
Κτ : Κτήτωρ
Δαπ. : Δαπάναις τοῦ ὁποίου ἐγράφη τὸ χφον.
Ε : Ἐνθυμήσεις ὀνομάτων ἐν τοῖς χειρογράφοις.

ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΑΔΑΜΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ - ΜΑΡΚΟΣ ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ

Εἶναι γνωστὸν τὸ ἐπίγραμμα «Εἰς τὸν τάφον τοῦ Διδασκάλου κυρίου Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου» Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ [1]. Τοῦτο λήγει ὡς ἑξῆς (στ. 16-18):

Ἀλλ', ὦ πάτερ μέγιστε, πατέρων κλέος,
μέμνησο καὶ νῦν τῶν ποθεινῶν σου τέκνων,
Θεῷ παρεστώς, τῇ μεγάλῃ Τριάδι.

Οἱ ὡς ἄνω στίχοι ἐγράφησαν ἐν ὄψει τῶν ἑπομένων Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου [2]:

Ἀλλ' ὦ καλῶν κάλλιστε σεβαστοκράτορ,
ὦ τοῦ γένους ἔρεισμα Ῥωμαίων δόξα,
νῦν δ' ἀτύχημα κοινόν, κοινὴ ζημία,
μέμνησο θερμῶς τῶν ποθεινῶν σου τέκνων
Θεῷ παρεστὼς τῇ μεγάλῃ Τριάδι [3].

Ν. Β. Τ.

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 494-495 καὶ τὴν ἐν σ. 495 σημ. 1 βιβλιογραφίαν.
2. Τοῦ σοφωτάτου Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου στίχοι ἴαμβοι μονῳδικοὶ ἐκ προσώπου τῆς Σεβαστοκρατορίσσης ἐπὶ τῷ ταύτης ὁμόζυγι [Ἀνδρονίκῳ], Anecdota Nova descripsit at annotavit Jo. Franc. Boissonade, Paris 1844, σσ. 371-388, 402-405.
3. Boissonade, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 387, στ. 396-400.

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΩΣ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΑΣ»

Τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ τάσις πρὸς διακρίβωσιν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων εἰς τὰ διηγήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Διὰ τοῦ παρόντος καταβάλλεται προσπάθεια ὅπως ἐξετασθῇ ἡ σχέσις τοῦ Παπαδιαμάντη πρὸς τὸ Βυζάντιον κυρίως ὡς παρουσιάζεται διὰ τοῦ μυθιστορήματός του «Ἡ Γυφτοπούλα», τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον «Μποέμ», ἐδημοσίευσεν εἰς συνεχείας εἰς τὰς ἐπιφυλλίδας τῆς νεοσυστάτου τότε ἐφημερίδος «Ἀκρόπολις» ἀπὸ τῆς 21ης Ἀπριλίου μέχρι τῆς 11ης Ὀκτωβρίου 1884 [1].

Κεντρικὴ μορφὴ τοῦ ἐν λόγῳ μυθιστορήματος εἶναι ὁ φιλόσοφος τῆς Ἀναγεννήσεως Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων [2]. Ἐν τῷ προσώπῳ του ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιθυμεῖ νὰ κατακρίνῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀποστασίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδοξίας, τὸ ὁποῖον, κατ' αὐτόν, ὡδήγησεν εἰς τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου. Τὸ ἰδεολογικὸν τοῦτο πρόβλημα λύει, μονοπλεύρως βεβαίως, εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν». Ὁ Πλήθων εἶναι εἰδωλολάτρης διὰ τὸν ἑλληνισμὸν διότι ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναστήσῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν [3]. Ὁ B. Knös ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι «Εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ Παπαδιαμάντη ὁ γηραιὸς φιλόσοφος ἦτο ἀναμφιβόλως διώκτης τοῦ Χριστιανισμοῦ... ἂν καὶ ἤθελε νὰ ἐμπνεύσῃ, διὰ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὰ ἀρχαῖα ἤθη καὶ ἰδεώδη, ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν λαὸν καὶ δι' αὐτῆς νὰ ἐπιζητήσῃ νὰ σώσῃ τὴν χώραν του ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ἔβλεπε νὰ πλησιάζῃ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ μυθιστοριογράφος εἶχε σχηματίσει μονόπλευρον ἐντύπωσιν τοῦ πολυσχιδοῦς πνεύματος τοῦ Γεμιστοῦ» [4].

Ἡ κρίσις βεβαίως τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ὑπερβολική, δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως, παρὰ τὸ ὅτι ὁ Πλήθων ἀπετέλεσε μεγάλην μορφὴν τῆς Ἀναγεννήσεως [5], νὰ τύχῃ ἐπικροτήσεως τὸ ἄλλως ουτοπιστικὸν ἔργον του [6]. Ἡ ὑπὸ τοῦ Παπαδιαμάντη σχηματισθεῖσα

---

1. Τὸ ἔργον ἐξεδόθη τὸ 1912 εἰς αὐτοτελῆ τόμον. Χρησιμοποιοῦμεν ἐνταῦθα τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γ. Βαλέτα, Τὰ Ἅπαντα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, τόμος τέταρτος, Ἀθῆναι 1954, ὅπου καὶ ἡ «Γυφτοπούλα» εἰς τὰς σσ. 193 - 475 (=Γυφτοπούλα).

2. Βλ. περὶ τοῦ ἀνδρός: Ν. Β. Τωμαδάκη, Συλλάβιον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεῦχος Β', Πεζογραφία, Ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 151 - 161, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Περὶ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Παπαδιαμάντη βλ. ἐκτενῶς: Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ΘΗΕ τ. Θ', στ. 1165 - 1187.

4. B. Knös, Gémiste Pléthon et son souvenir, Lettres d'humanité, τ. 9 (1950), σ. 130.

5. F. Masai, Pléthon et le Platonisme de Mistra, Paris 1956, σ. 48.

6. Ν. Β. Τωμαδάκη: Συλλάβιον..., σσ. 158 - 159.

εἰκὼν περὶ Πλήθωνος εἶναι ἀρχικῶς ἀπόρροια ἐσφαλμένων γνώσεων προερχομένων κυρίως ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ γάλλου ἱστοριοδίφου F. Villemain: «Études sur l'histoire moderne - Lascaris», Paris 1848 (= Villemain), ἔνθα, μεταξὺ ἄλλων, ἐν σ. 59 λέγεται ὅτι ὁ Πλήθων μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέφυγεν εἰς τὴν Σικελίαν, ὁμοῦ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἑλλήνων, ἐκεῖ δὲ ἀπέκτησε κύκλον λογίων λίαν σημαντικόν. Λέγει ἐπίσης ὅτι ὁ φιλόσοφος κατηγορεῖτο διότι διετήρησεν ἀνίερον προτίμησιν καὶ ἀνοσίαν πίστιν διὰ τοὺς θεοὺς τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων, ὅτι ἀνέστησεν εἰς τὴν ψυχήν του τὴν χίμαιραν καὶ τοὺς πόθους τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ ὅτι τέλος περιεβάλλετο εἰς τὸ ἄντρον του ἐν Πελοποννήσῳ ὑπὸ παντὸς εἴδους μνημείων καὶ ἀγαλμάτων τῶν ἀρχαίων θεῶν.

Τὸν Villemain πιστῶς ἀκολουθεῖ ὁ Παπαδιαμάντης λέγων ὅτι «ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἐπεθύμει οὐδὲν ἧττον ἢ νὰ ἐπανιδρύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, τὴν λατρείαν τοῦ Διός, τῆς Ἥρας, τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῶν ἄλλων τῆς ἀρχαιότητος θεῶν... Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων κατῴκει ἐν τῷ Πληθωνείῳ ἄντρῳ, ὅπερ εἶχε φροντίσει νὰ παρασκευάσῃ εὐαρμόστως πρὸς τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς παραδόσεις. Εἴδωλα καὶ ξόανα θεῶν, τὰ μόνα ἅτινα εἶχον διασωθῇ ἐκ τῆς φανατικῆς μανίας τῶν μοναχῶν, σύμβολα καὶ ἐμβλήματα ἀρχαῖα, βωμοί, θυμέλαι, θύρσοι, γλαῦκες, οὐδὲν ἐκ τῶν κλασσικῶν ἐμβλημάτων ἔλειπεν ἐκ τοῦ ἄντρου τοῦ Πλήθωνος»[1].

Ὁ Παπαδιαμάντης ὅμως ὑποπίπτει εἰς βασικώτατον χρονολογικὸν σφάλμα, τὸ ὁποῖον δεικνύει συγχρόνως καὶ τὰς γνώσεις του διὰ τὸ Βυζάντιον κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν· διατείνεται ὅτι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν» γεγονότα λαμβάνουν χώραν τὸν Ἀπρίλιον καὶ Μάϊον τοῦ ἔτους 1453. Ὁ Πλήθων ὅμως εἶχεν ἤδη ἀποθάνει πρὸ ἑνὸς περίπου ἔτους καὶ συγκεκριμένως τὴν 26ην Ἰουνίου 1452. Ἔχει δὲ προσδιορισθῇ ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τοῦ θανάτου του χάρις εἰς τὸ ἀκόλουθον ἀνώνυμον σημείωμα τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὸ fol. 50^v τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 495 κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου: «Μηνὶ ἰουνίου κς ἰνδικτιῶνος ιεης ἐτέλεύτησεν ὁ δηδάσκαλος ὁ γομοστος ἡμέρα δεῦτέρα ὥρα τῆς ἡμέρας»[2]. Τὸ ἀνωτέρω σημείωμα ἐγνώριζε καὶ ἐδέχθη ὡς ἀληθὲς ὁ Alexandre[3]. Ἡ θέσις τοῦ Alexandre ἀνετυπώθη εἰς τὴν Patrologiam Graecam τοῦ Migne[4], ὅπου καὶ τυγχάνει ὑποστηρίξεως[5]. Ἑπομένως ὁ Παπαδιαμάντης ἠγνόει τὸ ἔργον τοῦ Alexandre ἐκδοθὲν ἐν Παρισίοις τὸ 1858 ὡς ἐπίσης καὶ τὴν PG τοῦ Migne τῆς ὁποίας ὁ CLX τόμος, περιέχων μεταξὺ ἄλλων καὶ ἔργα τοῦ Πλήθωνος, ἐξεδόθη τὸ 1866. Προσέτι, μὴ κατέχων τὴν γερμανικήν, ἠγνόει τὸ ἔργον τοῦ Fr. Schultze: Georgios Gemistos Plethon

---

1. Γυφτοπούλα, σ. 304.

2. Σπ. Λάμπρου, Σημειώματα περὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν ἐν μεσαιωνικοῖς κώδιξι..., Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Α' (1904), σ. 399. Τὸ αὐτὸ σημείωμα εἶχεν ἐκδώσει προηγουμένως ὁ I. Hardt, Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae, Ἐν Μονάχῳ 1802, Τόμος V, Codices graecos complexum, σ. 155. Ὁ A. Dain ἀνεῦρε τὸ αὐτὸ καὶ ἐν χειρογράφῳ τῆς Salamanca. (A. Dain, Sur un manuscrit grec de Salamanque, Emerita, τ. X (1942), σσ. 8 - 11).

3. C. Alexandre, Pléthon, Traité des lois, Paris 1858, σ. XLIII.

4. PG. τ. CLX, στ. 806.

5. Μεταγενέστεροι ἐρευνηταὶ ὡς ὁ Σπ. Λάμπρος, ἔνθ' ἀν., ὡς ἐπίσης, καὶ ἐν τῇ μελέτῃ, Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη, Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ζ' (1910), σ. 160, ὁ M. Jugie, La date de la mort de Gémistos Pléthon, Échos d'Orient, τ. XXXIV (1935), σσ. 160 - 162, ὁ Ἰ. Μαμαλάκης, Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, Ἀθῆναι 1939, σ. 224, ὁ F. Masai, ἔνθ' ἀν., σ. 363, συμφωνοῦν ἀπολύτως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Alexandre ὑποστηριχθέντα.

11 - 12 - 1967

und seine reformatorischen Bestrebungen, Jena 1874, ὡς καὶ τὸ προγενέστερον τούτου, Gennadius und Pletho τοῦ W. Gass, Breslau 1844.

Ἕτερον ἐπίσης βασικὸν χρονολογικὸν σφάλμα διαπράττει ὁ Παπαδιαμάντης ἀνάγων τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας εἰς τὸ ἔτος 1443. Λέγει χαρακτηριστικῶς «.... συνέβη ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος τοῦ ἔτους ͵α υ μ γ´» γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἡ ἀνωτέρω σύνοδος ἔλαβε χώραν κατὰ τὰ ἔτη 1438 - 1439 [1]. Ἀποκαλύπτει δὲ ὅτι τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας καὶ τὸν ἐν αὐτῇ δράσαντα Μᾶρκον τὸν Εὐγενικὸν εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ διδασκάλου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, «Ὁ Ἀντίπαπας», ὅπου καὶ παραπέμπονται «ὅσοι ἐπιθυμοῦσι πλείονας πληροφορίας» [2].

Τὸ ἔργον τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου «Ἀντίπαπας - Βίος Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ» ἐξεδόθη ἐν Λιψίᾳ τὸ 1785, ἐν σ. 35 δὲ λέγει τὰ ἑξῆς περίεργα ὁ συντηρητικώτατος αὐτὸς ἱερομόναχος· «Διὰ νὰ ἀρχήσω ἐκ τοῦ χρόνου (ἐνν. τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου) τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν ἦτον τόσον πολυχρόνιον ὁποῦ ἕως τότε ἐμετροῦντο χρόνοι πεντακόσιοι ἴσως καὶ ἐπέκεινα ἀφ᾽ οὗ αἱ δύω Ἐκκλησίαι ἐσχίσθησαν». Πέραν τῆς ἐνταῦθα παρουσιαζομένης χρονικῆς ἀσαφείας λέγει ἐν σ. 26 τὰ ἑξῆς ἐκπληκτικὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ Σχίσμα. «Τοῦτο λέγω ὁποῦ ἐφοβεῖτο ἐκεῖνος καὶ διὰ τὸ ὁποῖον ἱκέτευε Σέργιος ὁ Ἁγιώτατος Πατριάρχης ἐπὶ τῆς Βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου τέλος πάντων τὸ ἔκαμεν ἤγουν ἐξήλειψεν συνοδικῶς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντιχρίστου Χριστοφόρου ἀπὸ τὰ δίπτυχα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας διὰ νὰ μὴ μνημονεύηται εἰς τὸ ἑξῆς μετὰ τῶν ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν. Τοῦτο χωρὶς ἄλλο ἦτον ἕνα σημεῖον ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπελπίσασα παντελῶς τὴν διόρθωσιν τῆς δυτικῆς τὴν ἀπέκοψεν ὡς μέλος σεσηπὸς μὲ τὴν ἀποβολὴν τῆς ἐδικῆς της κεφαλῆς, δηλαδὴ τοῦ Πάπα». Οὕτω, κατὰ τὸν Ἀθανάσιον τὸν Πάριον, τὸ ὁριστικὸν σχίσμα τῶν ἐκκλησιῶν συνετελέσθη ὄχι τὸν Ἰούλιον τοῦ 1054 πατριαρχεύοντος Μιχαὴλ Κηρουλαρίου καὶ βασιλεύοντος Κωνσταντίνου Θ´ τοῦ Μονομάχου ἀλλὰ πατριαρχεύοντος Σεργίου καὶ βασιλεύοντος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου! [3].

Εἰκάζομεν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιληφθεὶς τὴν χρονικὴν ἀνακολουθίαν τῶν γεγονότων ἀλλ᾽ ἀγνοῶν τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς περιφήμου συνόδου κατὰ συμπερασμὸν προσδιώρισεν αὐτὸ ὡς τὸ 1443, ὠθούμενος ὑπὸ τῆς παρατηρήσεως τοῦ Villemain ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας ἔλαβε χώραν ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4], τὰ ὁποῖα ἀνήγαγεν αὐθαιρέτως εἰς δέκα.

Ἀλλ᾽ οὐδαμοῦ ἀναφέρεται ὡς ἔτος συγκλήσεως τῆς ἐν λόγῳ συνόδου τὸ 1443. Ἅπαντες οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ ἐρευνηταὶ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὰ ἔτη 1438 - 39. Ὅθεν προκύπτει ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἠγνόει, πλὴν βεβαίως τοῦ ἱστορικοῦ τῆς συνόδου Σιλβέστρου Συροπούλου, ὅστις ρητῶς ἀναφέρει ὅτι ἡ σύνοδος ἔλαβε χώραν κατὰ τὰ ἔτη 1438 - 1439 [5], τὸ ἔργον τοῦ Σπ. Ζαμπελίου «Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθέντα μετὰ

---

1. Γυφτοπούλα, σ. 306.

2. Αὐτόθι.

3. Ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς πατριάρχης Σέργιος ἦτο ἀνεψιὸς τοῦ μεγάλου Φωτίου, ἀνῆλθεν τὸ 1001 ὑπέργηρος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἔνθα καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου του ἐπισυμβάντος τὸ 1019. Οὗτος, ὡς ὀρθῶς τονίζει ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ἐξήλειψε τῶν διπτύχων τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τὸ ὄνομα τοῦ πάπα Χριστοφόρου, ἵνα μὴ μνημονεύηται μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων.

4. Villemain, σ. 65.

5. Σιλβέστρου Συροπούλου, Vera Historia Unionis non Verae... transtulit R. Creyghton, Χάγη MDCLX, σ. 295.

μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ» ἐκδοθὲν ἐν Κερκύρᾳ τὸ 1852, ἔνθα ἐν σ. 530 ἀναφέρεται· «Τέλος πάντων, μετὰ πολλὰς λέγεται διαπραγματεύσεις τῇ 6 τοῦ Ἰουλίου μηνὸς τοῦ ἔτους 1439 τελεῖται μετὰ πομπώδους παρρησίας ἐντὸς τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ ναοῦ τῆς Θεομήτορος ἡ Ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν...» ἐπίσης δὲ καὶ τὴν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἤδη συντελεσμένην «Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου μὴ διαφωνοῦσαν ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν ταύτην.

Ἕτερον πρόβλημα προκῦπτον ἐκ τῆς «Γυφτοπούλας» εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Πλήθωνα [1]. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι ἀναμφισβητήτως δημιούργημα τοῦ ἰδίου τοῦ Παπαδιαμάντη. Καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι «Ἐκ Ῥώμης τῆς πρεσβυτέρας μηνὶ Φεβρουαρίῳ ἔτους ,α υ ν γ' Βησσαρίων ὁ καρδινάλιος γράφει» ἀποδεικνύει τὸ πλαστὸν τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς διότι ὁ Πλήθων, ὡς ἤδη ἐτονίσθη [2], εἶχεν ἀποθάνει τὴν 26ην Ἰουνίου 1452. Περὶ τῆς ἐν γένει χρονολογήσεως τῆς ἐπιστολῆς θὰ διαλάβωμεν ἐκτενῶς κατωτέρω.

Ἐπιστολαὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἔχουν διασωθῆ ἀρκεταὶ ἐκδοθεῖσαι κατὰ καιροὺς ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ὡς τοῦ Σπ. Λάμπρου [3], L. Mohler [4] καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη [5]. Πολλαὶ ἐπίσης περιλαμβάνονται ἐν τῷ CLXI τόμῳ τῆς PG τοῦ Migne μεταξὺ ἄλλων ἔργων τοῦ καρδιναλίου.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Πλήθων εἶχον ἀλληλογραφίαν. Ὁ Βησσαρίων, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ διδασκάλου του εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τῶν γνωμῶν, τὰς ὁποίας εἶχε διατυπώσει ὁ Γεμιστὸς εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», ἔγραψε πρὸς αὐτὸν ζητῶν ὡρισμένας ἐξηγήσεις. Ὁ Γεμιστὸς ἀπήντησεν, ἀλλ' ὁ Βησσαρίων μὴ ἱκανοποιηθεὶς ἐζήτησε συμπληρωματικὰς ἐξηγήσεις καὶ πληροφορίας τὰς ὁποίας τοῦ ἔδωσεν ὁ Γεμιστός. Ἔχουν διασωθῆ μέχρις ἡμῶν ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ αἱ δύο ἀπαντήσεις τοῦ Γεμιστοῦ. Ἂν καὶ ἐλλείπει ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τοῦ περιεχομένου της ἐκ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Γεμιστοῦ. Αἱ ἀνωτέρω ἐπιστολαὶ ἐδημοσιεύθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Reimari: «Pletho de fato», Lugduni Batavorum 1722, ἀνεδημοσιεύθησαν δὲ εἰς τὴν PG τοῦ Migne τ. CLXI στ. 713 - 724. Πέραν αὐτῶν δὲν εἶναι γνωστὰ ἄλλα κείμενα ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἀλληλογραφίας.

Μετὰ τὸν ἀποκλεισμὸν ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ Παπαδιαμάντη τοῦ ἔργου τοῦ Alexandre καὶ τῆς PG τοῦ Migne [6] ἀποδεικνύεται κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ὅτι μόνον ἡ μυθιστορηματικὴ ἔκθεσις τοῦ Villemain ἔδωσεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν δημιουργίας φανταστικῶν ἐπιστολῶν. Οὗτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Πλήθων ἀνέμενεν εἰς τὴν Σικελίαν, ὅπου εὑρίσκετο, ἐπιστολὰς ἐκ μέρους τοῦ παλαιοῦ μαθητοῦ του Βησσαρίωνος! Ὄντως ὁ Βησσαρίων ἀπέστειλε δύο ἐπιστολάς, τὴν μὲν πρώτην πρὸς τὸν Πλήθωνα, τὸν ὁποῖον ἐκάλει εἰς τὴν

---

1. Γυφτοπούλα, σσ. 286 - 288.
2. Βλ. ἀνωτέρω σ. 368.
3. Ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι, τ. Γ' (1906), σσ. 15 - 27.
4. Kardinal Bessarion als Theologe Humanist und Staatsmann, τ. III, Paderborn 1942, σ. 416 κ.ἑξ.
5. Ἐν ΕΕΒΣ, τ. ΚΒ' (1952), σσ. 131 - 134. Πρβλ. ἐπίσης H. D. Saffrey, Recherches sur quelques autographes du Cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique, Mélanges Eugène Tisserant, τ. III, 1964, σσ. 263 - 297 [Studi e Testi, 233].
6. Βλ. ἀνωτέρω σ. 368.

Ρώμην «ἀφοῦ σᾶς ἐξεδίωξαν ἐκ τῆς Ἑλλάδος», τὴν δὲ ἄλλην πρὸς τοὺς ἐν Σικελίᾳ καταφυγόντας ἕλληνας. Ἔγραφεν πρὸς αὐτοὺς μετ' ἐκφράσεως ἀληθοῦς ὀδύνης, ἀλλὰ καὶ πικρίας διότι δὲν εἶχε λησμονήσει τὰς ἀντιδικίας τῆς Φλωρεντίας καὶ τοὺς ἀνήγγειλεν ὅτι ὁ πάπας Νικόλαος Ε' εἶχεν ἐξοπλίσει πλοῖα διὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν [1].

Ὁ Παπαδιαμάντης λέγει ἐν προκειμένῳ: «Χθιζὸς μέντοι παρεγενόμην ἐπὶ τὸ Βατικανὸν καὶ περὶ τῶν αὐτῶν, ὥσπερ καὶ προτοῦ, μυριοστὸν ἤδη διελέχθην, ὑπὲρ τῆς ἐπικουρίας ὡς ἔθος προσκείμενος καὶ λιπαρῶν. Ἀλλ' οὐ Θέμις, ἦ δ' ὅς, τὸν στρατὸν ἡμᾶς πέμπειν...» καὶ περαιτέρω «Καὶ ἢν μὴ πείσω αὐτοὺς ἐκπέμπειν, ἀπὸ τῶν ἐμῶν ἐκπέμψω, καὶ τριήρη στείλας αὐτὸς παρέσομαι» [2].

Ἐκτὸς ὅμως τῆς ταυτίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Villemain λεγόμενα, ἐπὶ πλέον ἀκόμη στοιχεῖα πείθουν περὶ τοῦ πλαστοῦ αὐτῆς καὶ συγκεκριμένως στοιχεῖα ὕφους καὶ γλώσσης. Ἐνῷ αἱ γνήσιαι ἐπιστολαὶ τοῦ Βησσαρίωνος διακρίνονται διὰ τὸ λαμπρὸν τοῦ ὕφους των καὶ τὸ βαθὺ περιεχόμενόν των, ἀντιθέτως ἡ εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν» εὑρισκομένη ἐπιστολὴ δι' οὐδὲν τῶν χαρακτηριστικῶν τούτων διακρίνεται. Δύσκαμπτος, ἀβαθής, ἔχουσα περιωρισμένον λεξιλόγιον καὶ κατὰ κόρον ἐπαναλαμβάνουσα ἐκφράσεις τινὰς πόρρω ἀπέχει τῶν γνησίων ἐπιστολῶν τοῦ καρδιναλίου. Ἐπισημαίνονται ἐπίσης ὡρισμέναι λεκτικαὶ διαφοραί. Οὕτω, ἐνῷ ὁ Βησσαρίων χρησιμοποιεῖ πανταχοῦ τὴν ἔκφρασιν «ὁ ἁγιώτατος πάππας», ὁ Παπαδιαμάντης λέγει ἁπλῶς «ὁ ποντίφιξ». Ἐπίσης, ἐνῷ ὁ Βησσαρίων προσφωνεῖ ἁπλῶς τὴν γνωστὴν ἐπιστολήν του «τῷ Πλήθωνι» [3], εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν» ὑπάρχει ἡ ἑξῆς προσφώνησις: «Βησσαρίων ὁ Νικαίας ἀρχιεπίσκοπος καὶ καρδινάλιος τῆς ἁγίας Ῥωμαϊκῆς καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας Πλήθωνι τῷ θαυμαστῷ φιλοσόφῳ καὶ νομοθέτῃ τῆς Πέλοπος χαίρειν». Προσέτι ὁ Βησσαρίων ἀντὶ τῶν κατὰ κόρον χρησιμοποιουμένων ὑπὸ τοῦ Παπαδιαμάντη φράσεων «ἦν δ' ἐγὼ - ἦ δ' ὅς», μεταχειρίζεται, μετὰ τοῦ προσήκοντος μέτρου, τὸ ῥῆμα «φημί - φησί». Ἡ συχνὴ ἐπανάληψις τῶν ἀνωτέρω φράσεων δὲν εἶναι ἴδιον καλλιεργημένων ἀνδρῶν πολλῷ δὲ μᾶλλον τοῦ Βησσαρίωνος [4].

Ἡ χρονολόγησις τέλος τῆς ἐπιστολῆς «Ἐκ Ῥώμης τῆς πρεσβυτέρας μηνὶ Φεβρουαρίῳ ἔτους ͵αυνγ' Βησσαρίων ὁ καρδινάλιος γράφει» ἐνισχύει ἔτι πλέον τὸν ἰσχυρισμόν μας ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ εἶναι δημιούργημα τοῦ ἰδίου τοῦ Παπαδιαμάντη οὐδεμίαν ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὸν Βησσαρίωνα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τοῦ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως χρονολογικοῦ συστήματος σπανιώτατα ἐγένετο χρῆσις ἐν Βυζαντίῳ· τὸ κατ' ἐξοχὴν χρονολογικὸν σύστημα ὑπῆρξε τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου. Εἰς τὸν κώδικα Marc. Gr. 14 (395), fol. 1r, ὑπάρχει ἓν σύντομον curriculum vitae τοῦ Βησσαρίωνος γραφὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ καρδιναλίου· ἐν προκειμένῳ χρησιμοποιεῖται τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογικὸν σύστημα «† ἐν ἔτει ͵ς ϡ λ α', ἰνδ. α', καὶ μηνὶ ἰαννουαρίω λ' ... † τῷ δὲ ͵ς ϡ μ ς' ἔτει, μηνὶ νοε(μβ)ρί(ω) ια', κλπ.» [5]. Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον ὁ Βησσαρίων, χρησιμοποιῶν ὁ ἴδιος τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογικὸν σύστημα, νὰ ἔγραψε καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐχρονολόγησε τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν κατὰ διάφορον τρόπον.

---

1. Villemain, σσ. 59 - 61 καὶ 71 - 74.
2. Γυφτοπούλα, σσ. 286 καὶ 288.
3. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 370.
4. Εἰς τὴν ἐν τῇ «Γυφτοπούλᾳ» σύντομον δῆθεν ἐπιστολὴν τοῦ Βησσαρίωνος ὑπάρχουν πέντε «ἦ δ' ὅς» καὶ ἑπτὰ «ἦν δ' ἐγώ».
5. Βλ. ἐκτενῶς: H. D. Saffrey, ἔνθ' ἀν., σσ. 270 - 279.

Τὰ περὶ πλαστότητος ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς δύο ἀνωνύμους διηγήσεις αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν εἰς τὰς σσ. 455 - 460 τῆς «Γυφτοπούλας» διὰ δύο λόγους.

I. Οὐδαμόθεν ἄλλοθεν μαρτυροῦνται.

II. Ὁ λίαν ὑβριστικὸς χαρακτὴρ αὐτῶν ἔναντι τοῦ Πλήθωνος ἐξυπηρετεῖ ἀπολύτως τοὺς μυθιστορηματικοὺς σκοποὺς τοῦ Παπαδιαμάντη.

Περὶ τῶν ἀνωνύμων αὐτῶν διηγήσεων ἀσαφέστατα γίνεται λόγος : «... ἐγκαίρως ἐπῆλθεν ἡμῖν ἐπίκουρος ἡ ἀνακοίνωσις δύο ἀνεκδότων χειρογράφων ἅτινα διηγοῦνται κατ' ἴδιον ὅλως τρόπον τὰ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Πλήθωνος πρὸς τὴν Ἀϊμάν. Τὸ περιεχόμενον τῶν δύο τούτων χρονικῶν ἐπίσης μᾶς φαίνεται ἀπίθανον καί, ὅπερ χεῖρον, ἀντιφάσκουν πρὸς ἄλληλα» [1]. Οὐδεμία μνεία γίνεται περὶ τῶν χειρογράφων, τοῦ τόπου εὑρέσεώς των κλπ.

Εἰς τὰς σελίδας 308 - 315 τῆς «Γυφτοπούλας» ὁ Παπαδιαμάντης περιγράφει συνάντησιν τοῦ Πλήθωνος μετὰ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου [2]. Ὁ Γεώργιος Κουρτέσης, ὅστις ἀποσυρθεὶς εἰς μοναστήριον ὀνομάζεται Γεννάδιος, γίνεται δὲ γνωστὸς εἰς τὴν ἱστορίαν διὰ τοῦ παρακολουθοῦντος αὐτὸν αὐλικοῦ τίτλου «Σχολάριος», ἀπέβη κραταιὸς μαχητὴς τῆς ὀρθοδοξίας καταπολεμῶν τὰς παπικὰς προσπαθείας πρὸς προσηλυτισμὸν τῆς Ἀνατολῆς. Ὡς ἀρχηγὸς τοῦ ἀνθενωτικοῦ ἀγῶνος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ [3], κατεδίωξε τὸν παπισμὸν καὶ τὰς παραφυάδας του ἐλθὼν εἰς ὀξυτάτην ἀντιδικίαν μετὰ τοῦ Πλήθωνος ὑποστηρίζοντος νέας περὶ πνεύματος καὶ κόσμου θεωρίας εἰς ἣν ἐποχὴν ἐπεβάλετο προσήλωσις εἰς τὴν ἐν πολλοῖς ταρασσομένην ὀρθοδοξίαν [4]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Γεννάδιος αὐτοπεριωρίσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Χαρσιανίτου (1 Νοεμβρίου 1452) [5] ἔνθα καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς ἁλώσεως. Οὐδαμοῦ παρ' οὐδενὸς μνημονεύεται περιοδεία τοῦ Γενναδίου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἓξ μῆνας πρὸ τῆς ἁλώσεως, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν», ἡ ὁποία θὰ ἦτο καὶ λίαν δυσχερὴς λόγῳ τῶν ἐπικρατουσῶν τότε συνθηκῶν. Ἄλλως τε, τὸ γεγονὸς μὲν ὅτι εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν σύντομον συζήτησιν ὁ Γεννάδιος καταρρίπτει εὐκόλως τὰς ἐμφανῶς σαθρὰς θέσεις τοῦ Πλήθωνος καὶ τὸν ἐπιπλήττει μετὰ δριμύτητος δι' αὐτάς τὸ ὅτι δὲ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὁ Πλήθων εἶχεν ἤδη ἀποθάνει [6] πείθουν περὶ μιᾶς ἀκόμη δημιουργίας τοῦ Παπαδιαμάντη εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν».

Δὲν ἀρκεῖται ὅμως εἰς ὅσα προηγουμένως ἀνεφέρθησαν. Διὰ τὴν πληρεστέραν συγκρότησιν τοῦ μυθιστορήματός του χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα. Οὕτω, διὰ νὰ ἐπικυρώσῃ τὰ ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος δῆθεν λεχθέντα περὶ στρατιωτικῆς δράσεως,

---

1. Γυφτοπούλα, σσ. 454 - 455.

2. Βλ. περὶ τοῦ ἀνδρός: Κ. Μ π ό ν η, Γεώργιος Γεννάδιος Κουρτέσης ὁ Σχολάριος, Ν. Ἑστία, τ. ΚΖ' (1953), σσ. 841 - 854, Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σσ. 737 - 751. Τὰ ἔργα τοῦ Σχολαρίου ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν L. P e t i t - X. A. S i d e r i d è s - M. J u g i e, Oeuvres complètes de Georges Scholarios, εἰς ὀκτὼ τόμους, Παρίσιοι 1928 - 1936.

3. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος παρίστατο μετὰ τῶν ἄλλων ἡγετῶν τῆς ἀνθενωτικῆς μερίδος εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ († 23 Ἰουνίου 1445). Τότε, ὡς γνωστόν, ὁ Μᾶρκος τοῦ παρέδωσε τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀνθενωτικοῦ ἀγῶνος.

4. Βλ. σχετικῶς: M. J u g i e, La polémique de Georges Scholarios contre Pléthon, Byzantion, τ. X (1935), σσ. 517 - 530, Ι. Μ α μ α λ ά κ η, ἔνθ' ἀν., σσ. 187 - 195, 214 - 220 καὶ F. M a s a i, ἔνθ' ἀν., σσ. 299 - 305, 331 - 336.

5. J. G i l l, The Council of Florence, Cambridge 1959, σ. 384.

6. Βλ. ἀνωτέρω σ. 368.

φέρει τὸν Πλήθωνα ὡς πρωτεργάτην τῆς στρατολογίας ἐπικούρων πρὸς βοήθειαν τῆς κινδυνευούσης Βασιλευούσης [1], γεγονὸς ὅλως ἀνυπόστατον ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου κείμενον.

Ὁ Παπαδιαμάντης τέλος ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως καταστήσῃ ἔτι φανερὰν τὴν νοσηρὰν παρουσίαν τοῦ Πλήθωνος ἐν Πελοποννήσῳ λέγει ὅτι ἡμέραν τινὰ συναθροισθεὶς ἐντόπιος πληθυσμὸς μετέβη «μετὰ σκαπανῶν, πελέκεων, ἀξινῶν καὶ πτύων» εἰς τὸ ἄντρον τοῦ φιλοσόφου, ἐπολιόρκησε καὶ εἶτα ἐλεηλάτησε αὐτό, ἐχρειάσθη δὲ νὰ φθάσῃ ἐπικουρία ἐκ Σπάρτης διὰ νὰ διασκορπίσῃ τὸ πλῆθος καὶ νὰ σώσῃ τὸ ἄντρον ἐκ τῆς καταστροφῆς [2]. Καὶ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα τυγχάνουν ἀπολύτως φανταστικά. Οὐδεμία πηγὴ λέγει τι περὶ ἐντοπίων ἀντιδράσεων ἀναφερομένων εἰς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τοῦ Γεμιστοῦ. Ἀντιθέτως εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ φιλόσοφος, ὑπηρετήσας πιστῶς τοὺς ἑκάστοτε δεσπότας, ἐτύγχανε μεγάλου σεβασμοῦ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ οὐδέποτε ὑπέστη τοιούτου εἴδους ἐπιθέσεις [3]. Ἡ φανταστικὴ αὕτη ἐξέγερσις εἶναι σχετικὴ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Πλήθωνος τελούμενα «μυστήρια» ἅτινα ἐπίσης πόρρω ἀπέχουν τῆς ἀληθείας [4]. Ἐνταῦθα θὰ ἐπικαλεσθῶμεν καὶ πάλιν τὸν Villemain. Λέγει ὁ γάλλος ἱστορικός, πάντοτε κατὰ τρόπον ἥκιστα ἱστορικὸν καὶ μᾶλλον φανταστικόν, ὅτι περιβαλλόμενος ὁ Πλήθων ὑπὸ μνημείων τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον ἀκόμη εἰς Ἀθήνας καὶ ἐνθουσιασθεὶς ὑπὸ τῶν ἀναμνήσεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴν μῆνιν καὶ τὰς θρησκευτικὰς καταδιώξεις, αἱ ὁποῖαι ἐτάρασσον τὴν Ἑλλάδα κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν [5].

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὴν ἰδεολογίαν, κατὰ Παπαδιαμάντην, τοῦ Πλήθωνος. Ὁ Πλή-

---

1. Γυφτοπούλα, σσ. 407 - 409 καὶ 423 - 424.

2. Αὐτόθι, σσ. 442 - 443.

3. Ὁ Γεμιστὸς ὑπηρέτησε πιστῶς τοὺς δεσπότας τῆς Πελοποννήσου ἀμειφθεὶς ὑπ' αὐτῶν. Οὕτω ὁ Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος τοῦ παρεχώρησε τὸ 1427 δι' ἀργυροβούλλου δύο χωρία, Φανάρι καὶ Βρύσιν. (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. Δ', σσ. 104 - 105). Τὴν δωρεὰν ἐπεκύρωσε διὰ χρυσοβούλλου ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος (Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σσ. 331 - 333). Δι' ἀργυροβούλλου πάλιν τοῦ δεσπότου Θεοδώρου Β' ἡ δωρεὰ μεταβιβάζεται κληρονομικῶς εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ. Ἀναγράφεται εἰς τὸ ἀργυρόβουλλον αὐτὸ ὅτι «...πολλῆς δὲ τιμῆς τυχεῖν ἄξιός ἐστι, πολλῶν ἕνεκα, μάλιστα δὲ διὰ τὸ ὕψος τῆς ἐν αὐτῷ σοφίας καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τε καὶ πλεονεκτημάτων ὧν ὁ Θεὸς αὐτῷ ἐδωρήσατο, κόσμον αὐτὸν παρασχὼν ἡμῖν τε καὶ τῷ κοινῷ τῶν Ῥωμαίων γένει...» (Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σσ. 106 - 109). Ὁ Γεμιστὸς ὑπηρέτησε προσέτι τὸν δεσπότην καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον ἀμειφθεὶς καὶ ὑπ' αὐτοῦ (Σ. Κουγέα, Ἑλληνικά, τ. 1 (1928), σ. 371 κ.ἑξ. «Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, δι' οὗ ἐπικυροῦνται δωρεαὶ εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ». Τὸ αὐτὸ χρυσόβουλλον ἐπανεξεδόθη εἰς τὰ Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ τοῦ Σπ. Λάμπρου, τ. Δ', σσ. 19 - 22). Πρβλ. ἐπίσης G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de la féodalidé byzantine, Bruxelles 1954, σσ. 180 - 186 [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia, I].

4. Γυφτοπούλα, σσ. 316 - 317. Ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὅτι ὁ Πλήθων ἐτέλει δὶς ἢ τρὶς τοῦ ἔτους εἰδωλολατρικὰς ἑορτάς. Κατ' αὐτὰς ἐξετέλει ὁ ἴδιος ἔργα ἱερέως, ἐθυσίαζε δὲ ἀμνὸν ἢ τράγον εἰς τοὺς θεούς. Κατὰ τὴν τελετὴν ἐλάμβανον μέρος «τρεῖς ὡραῖαι ποιμενίδες, αἵτινες ἐπὶ μισθῷ ἐδέχοντο νὰ ἐκτελέσωσιν ἔργα κανηφόρου εἰς τὴν ἑορτήν», ὡς καὶ δώδεκα παῖδες δεκαετεῖς οἵτινες ἀπετέλουν τὸν χορὸν τῆς τελετῆς καὶ ἔψαλλον στάσιμα ἐκ τῶν ἀρχαίων δραμάτων.

5. Villemain, σ. 58.

θων ὑπῆρξε δεινὸς τῆς ἐκκλησίας διώκτης, διὰ τῶν συγγραμμάτων του ἐπεδίωκε τὴν κατάργησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τέλος «ἐπεχείρει νὰ ἱδρύσῃ ζεῦγμά τι μεταξὺ τῆς πλατωνικῆς ἐξάρσεως καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς ἐρεύνης... Καὶ μετὰ πολλοὺς ἀγῶνας κατώρθωσε νὰ πλάσῃ σύστημά τι εὐπρόσωπον ὡς πρὸς τὴν τότε ἐποχήν, ὅπερ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὰς πνευματικὰς τῶν εὐπαιδεύτων ἀνάγκας» [1].

Ὁ Πλήθων δὲν ἦτο διώκτης τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μάλιστα δεινός, ὡς ὁ Παπαδιαμάντης τονίζει. Βεβαίως, ὡς ἱδρυτὴς θρησκείας λογοκρατικῆς, κατεδίκαζε τὸν Χριστιανισμόν, διότι δὲν ἀντεπεκρίνετο εἰς τὰ αἰτήματα τοῦ καθαροῦ λόγου, οὐδέποτε ὅμως τὸν κατεδίωξεν οὔτε ἦτο ἄθεος ἢ ἀσεβής [2]. Ἀναζητῶν τὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου καὶ ἀνασκευάζων τὸν Ἀριστοτέλη καταλήγει εἰς τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, ἐμπνεόμενος δὲ ἐξ αὐτῶν, ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν καὶ πολιτείαν καὶ νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ὀργάνωσιν κράτους δυναμένου νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἀποτελεσματικῶς τὰ οἰκονομικὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα [3]. Αἱ θεωρίαι του ὅμως ἦσαν πολλάκις καινοφανεῖς καὶ δυσεφάρμοστοι ὁ ἴδιος δὲ ὁ φιλόσοφος δὲν ἔμενε πάντοτε πιστὸς εἰς αὐτάς [4].

Ὁ G. Ostrogorsky παρετήρησεν ὅτι κατὰ τὰ ἔτη τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπῆρχεν εἰς τὴν Πελοπόννησον, λόγῳ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Γεμιστοῦ, ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐπιβιώσεως καὶ δημιουργίας νέων τρόπων ζωῆς ἀπετέλει δὲ ἡ Πελοπόννησος τὸ καταφύγιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ [5]. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ διαπρεποῦς ἱστορικοῦ εἶναι ἐσφαλμένη. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Πλήθωνος ἐκπροσωποῦν τὴν σκέψιν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ὁλοκλήρου τῆς Πελοποννήσου καθ' ὅσον μάλιστα εἶναι λίαν ἀμφίβολον ἂν τὴν νέαν θρησκείαν, ἣν εἰσήγαγε δι' ἑαυτὸν ὁ φιλόσοφος, ἤσκησαν, ὡς λέγεται, οἱ μαθηταί του. Μολονότι τέλος ὁ Γεμιστὸς ἀπετέλει τὴν πλέον σημαντικὴν φυσιογνωμίαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Πελοποννήσου κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν [6], εἶναι κατώτερος ὡς ἱστορικὸς συντελεστὴς τῆς καθόλου πορείας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἁλώσεως καὶ τοὺς μετ' αὐτήν, τόσον τοῦ κατηγόρου του Σχολαρίου ὅσον καὶ τοῦ μαθητοῦ του Βησσαρίωνος.

Ὁ Παπαδιαμάντης λύει εἰς τὴν «Γυφτοπούλαν» τὸ θέμα τῆς συγκρούσεως μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ὁ Νέος Ἑλληνισμός, συμπίπτων κατ' αὐτὸν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας, διεμορφώθη ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου οἱ Ἕλληνες, ἀπετέλουν ἴδιον Ἔθνος, ἔχον ἴδιον Ἐθνάρχην. Ἑπομένως, πᾶς νοθεύων τὰ ἱερὰ καὶ ὅσια τοῦ ἔθνους, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν πίστιν τῶν νεοελλήνων, καὶ τοιοῦτοι ὑπῆρξαν πρῶτον ὁ Βησσαρίων ὑποτάξας τὸν ἑλληνισμὸν εἰς τὴν Δύσιν καὶ ὕστερον ὁ Πλήθων ἐπιθυμῶν νὰ ἀναστήσῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, εἶναι προδότης καὶ ἐχθρὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ θρησκεία εἶναι στήριγμα, ἀνάγκη τοῦ ἔθνους καὶ ὄχι πεδίον συζητήσεων. Ὅθεν τὸ δίκαιον ἀνήκει εἰς τὸν Σχολάριον, ὅστις διὰ τῆς καύσεως τῶν

---

1. Γυφτοπούλα, σσ. 441 - 442.
2. Βλ. ἐκτενῶς: Ν. Β. Τωμαδάκη, Συλλάβιον..., σσ. 157 - 158.
3. Πρβλ. Ἀ. Ε. Βακαλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 173.
4. Ὁ Γεμιστός, ἂν καὶ εἰσηγεῖτο τὴν κοινοκτημοσύνην, ἐφρόντιζε νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος φεουδάρχης, Βλ. ἀνωτέρω σ. 373, σημ. 3.
5. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates[3], München 1963, σ. 461.
6. D. A. Zakythinos, Le Despotat Grec du Morée, τ. II, Athènes 1953, σ. 377.

«Νόμων» χαράσσει τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας. Ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸν πορθητὴν Μωάμεθ θὰ προστατεύσῃ τὴν Ὀρθοδοξίαν [1].

Ὁ Παπαδιαμάντης ἔπρεπε νὰ λύσῃ τὸ ἀνωτέρω τεθὲν πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ ἔλυσε, ἀδιάφορον πῶς, διὰ τῆς «Γυφτοπούλας», ὅπου μάλιστα ὁ θάνατος τῆς ἡρωΐδος τοῦ μυθιστορήματος Ἀϊμᾶ συμβολίζει τὴν πτῶσιν τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τὸν θρίαμβον τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ «Γυφτοπούλα» δὲν εἶναι ἔργον μελέτης ἢ ἐπιστημονικῆς διαπραγματεύσεως, ἀλλὰ ψυχικὴ ἔκφρασις τοῦ συγγραφέως, προϊὸν ἰδεολογικῆς σχέσεως τοῦ Παπαδιαμάντη μετὰ τοῦ Βυζαντίου. Ἕνεκα τούτου δὲν στηρίζεται ἐπὶ αὐστηρῶς τεκμηριωμένων ἱστορικῶν δεδομένων, ἅτινα διὰ τὸν συγγραφέα δὲν θὰ ἀπετέλουν ἢ μικρὰν μόνον συμβολὴν εἰς τὸν ἐπιδιωχθέντα διὰ τοῦ μυθιστορήματος σκοπόν.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

---

1. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης..., στ. 1177 - 1180

ΛΟΓΙΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΛΗΣΜΟΝΗΘΕΝΤΕΣ

1. Ἐμμανουὴλ Δέκαρχος Κρὴς ἱερεὺς (= Εὐφραὶμ Σάρδεων)

Οὐδεὶς μέχρι τοῦδε συνεσχέτισε τὸν Σάρδεων Ἐφραὶμ πρὸς τὸν Κρῆτα ἐν Ζακύνθῳ ἔγγαμον ἱερέα Ἐμμανουὴλ Δέκαρχον. Ἐν τούτοις εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Δέκαρχος οὗτος, κεχειροτονημένος ἤδη ἐν Κρήτῃ πρὸ τῆς ἁλώσεως τοῦ Χάνδακος (1669) ἦλθεν εἰς Ζάκυνθον ὡς πρόσφυξ, τοὐλάχιστον πρὸ τῆς 1 - 6 - 1673, ὅτε περιλαμβάνεται εἰς συνταχθέντα ἐπίσημον ἐπιδοτουμένων προσφύγων κατάλογον ὑπ' ἀριθ. 165 ὡς Decargho Papamanoli (=Δέκαρχος παπᾶ Μανόλης!). Ὁ κατάλογος οὗτος τροποποιηθεὶς ὡς πρὸς τὰ ἐπιδόματα ἴσχυε καὶ τὴν 5 Ὀκτωβρίου 1682, ὅτε ἀκόμη ὁ Δέκαρχος εὑρίσκετο ἐν Ζακύνθῳ [1].

Ἀλλ' ἡ διαμονὴ τοῦ Δεκάρχου ἐν Ζακύνθῳ δὲν φαίνεται συνεχής. Οὕτω μαρτυρεῖται ὅτι ὁ ἐκ Κρήτης Ἐμμανουὴλ ἢ Μανουὴλ Δέκαρχος διετέλεσε μαθητὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Ἐπιφανίου (1658 - 71) ἐν Ἰωαννίνοις [2], ἐντὸς τῶν χρονικῶν τούτων ὁρίων, ἔχων διδάσκαλον μὲν τὸν Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου [3], συμμαθητὴν δὲ τὸν κατόπιν Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον Παλλαδᾶν, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπιστέλλει πρὸς αὐτόν [4]. Τὴν μαθητείαν ταύτην θέτω πρὸ τοῦ 1672, ὅτε τὸ πρῶτον μαρτυρεῖται ὑπογραφόμενος «Ἐμμανουὴλ ἱερεὺς ὁ Δέκαρχος καὶ κῆρυξ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου», ὑπογράφει δὲ καὶ ὡς μάρτυς τὸ 1675 ἐν Ζακύνθῳ [5]. Εἶτα λαμβάνει τὸ ὀφφίκιον τοῦ «διδασκάλου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ κώδικος Α 4 τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης (ΙϚ' αἰῶνος), οὗτινος ἦτο κτίτωρ: «ἐκ τῶν τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Δεκάρχου καὶ Κρητὸς διδασκάλου τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας» [6]. Ἐδῶ τὸ πρῶτον συναρτᾶται τὸ ὄνομά του ὡς ἀρχιερέως πρὸς τὸ ὀφφίκιόν του ὡς πρεσβυτέρου.

Τὸ 1678 ὁ Δέκαρχος κηρύττει ἐν Κων/λει ὡς ἱερεύς. Εἰς αὐτόγραφον χειρόγραφον λόγων του ἐσημείωσεν «ἐρρήθη ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (=πατριαρχείῳ) διὰ Μανουὴλ ἱερέως τοῦ Δεκάρχου καὶ Κρητός, μηνὸς Δεκεμβρίου κβ' ἐν ἔτει ͵αχοηῳ» [7] (22 Δεκεμβρ. 1678). Τῆς αὐτῆς περιόδου πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ συγγραφή του περὶ τερερισμῶν «ἀπό-

---

1. Κ. Γ. Μέρτζιος, Δύο κατάλογοι τῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ Κρητῶν προσφύγων, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 5, 1951, σ. 29.

2. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ ΙΓ', 1916, σ. 285.

3. Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ, Βιογραφικὴ Συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας, Ἰωάννινα 1960, σ. 203.

4. «Ἐμμανουὴλ ἱερεῖ τῷ Δεκάρχῳ», Πανδώρα ΙΓ', 1862, σ. 185. Πρβλ. Ἀραβαντινόν, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 185 καὶ Ν. Β. Τωμαδάκην, Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, 1965, σ. 126.

5. Λ. Χ. Ζώης, Κρῆτες ἐν Ζακύνθῳ, ΕΕΚΣ (=Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν) Β', 1939, σσ. 119 - 131, ἐν σ. 120.

6. Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Κατάλογος κωδίκων Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, Σμύρνη 1877, σ. 6.

7. Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη Α', 1891, σ. 321.

δειξις Ἐμμανουὴλ ἱερέως τοῦ Δεκάρχου καὶ Κρητὸς καὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου ταπεινοῦ κήρυκος» [1].

Εἰς τὴν ἀμέσως ἑπομένην εἴδησιν, εὑρίσκομεν αὐτὸν ἀρχιερέα (τιτουλάριον) Σάρδεων. Τὴν 6 Νοεμβρίου 1687, εὑρισκόμενος ἐν Ζακύνθῳ συνέδεσε γάμον τῆς ἐγγονῆς αὐτοῦ (ἐκ τούτου σαφῶς δηλοῦται ὅτι ἦτο ἔγγαμος ἐν χηρείᾳ καὶ γέρων ἤδη), ἐν δὲ τῷ σχετικῷ ἐγγράφῳ ὑπογράφεται «Ταπεινὸς μητροπολίτης Σάρδεων Ἐφραὴμ ὁ Δέκαρχος βεβαιώνω τὰ ἄνωθεν» [2].

Ὡς ἀρχιερέα ἐσημείωσεν ἑαυτὸν καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς περὶ ποιητικῆς πραγματείας του «Περὶ διαφόρων ποιημάτων ἔκδοσις παρὰ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Σάρδεων Ἐφραὶμ τοῦ Δεκάρχου τοῦ Κρητός... ,αχπθ' Σκιρροφοριῶνος ἐνάτῃ φθίνοντος» [3] (1689).

Ἡ τελευταία περὶ αὐτοῦ γνωστὴ εἰς ἐμὲ μνεία εἶναι τοῦ 1692, ἐξ ἐπιστολῆς του σωθείσης ἐν τῷ κώδικι τῶν ἐπιστολῶν Ν. Κριτίου [4].

Ἀγνοῶ ποῦ καὶ πότε ἀπέθανε. Κατὰ τὸν κώδικα ὅμως 292 τοῦ Ἐσφιγμένου τὸ 1689 εὑρίσκετο εἰς τὸ ἐνετοκρατούμενον Ἀνάπλιν (Ναύπλιον). Πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ἦτο ἤδη οἰκεῖος ὁ Δέκαρχος ἐκ Κρήτης καὶ Ζακύνθου.

Ἔγραψε:

1) Ἐμμανουὴλ ἱερεὺς ὁ ἐκ τῆς νήσου Κρήτης «Ἑρμηνεία τοῦ Τερερέ» [5]. Φέρεται καὶ ἐν κώδικι Ἱεροσολ. Πατρ. 330 «περὶ τερερισμοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀπόδειξις Ἐμμανουὴλ ἱερέως τοῦ Δεκάρχου καὶ Κρητὸς καὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου ταπεινοῦ κήρυκος» [6].

2) Ὁμιλίαι εἰς δημώδη φράσιν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ» ἐν κώδικι Ἱεροσολ. πατρ. 251. Ἡ πρώτη τῶν ὁμιλιῶν εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου [7].

3) Ἐμμανουὴλ Δεκάρχου ἱερέως «ἐπίγραμμα ἡρωελεγεῖον ἐν εἴδη διαλόγου ,αχοδ'» [1674], ἐν Ν. Κριτίου Συλλογῇ αὐτογράφων ἐπιστολῶν [8], κώδικι 974 Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας [9].

4) «Περὶ διαφόρων ποιημάτων ἔκδοσις παρὰ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Σάρδεων Ἐφραὶμ τοῦ Δεκάρχου τοῦ Κρητὸς» ἐν κώδικι ἁγιορ. Ἐσφιγμένου 292 (2305) [10].

5) Ἐφραὶμ μητροπολίτου Σάρδεων [ἐπιστολὴ] παραμυθητικὴ ἰδιόχειρος κατὰ τὸ ,αχϟβ' [1692] ἀπὸ Θεογονίας, (ἀνέκδοτος) ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι τοῦ Κριτίου [11], ὑπ' ἀριθ. 49 [12], ὅπου καὶ ἡ πρὸ τῆς ἀρχιερωσύνης του ἑπομένη ἐπιστολή:

---

1. Αὐτόθι σ. 374. Δὲν ἦτο ἑπομένως ἀπὸ τοῦ 1677 ἀρχιερεύς, ὡς λέγεται ἐν ΘΗΕ 10, 1967, στ. 1162.

2. Λ. Χ. Ζώης, Κρῆτες κληρικοὶ ἐν Ζακύνθῳ, «Κρητικὴ Στοὰ» Β', 1909, σσ. 94 - 96, ἐν σ. 95.

3. Σπ. Λάμπρος, Κατάλογος κωδ. Ἁγίου Ὄρους Α' σ. 197.

4. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Δ', 1907, σ. 210.

5. Γ. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλὰς σ. 287.

6. Ἀθ. Παπ. Κεραμεύς, Ἱερ. Βιβλ. Α', 1891, σ. 374.

7. Αὐτόθι σ. 321.

8. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Δ', 1907, σ. 207.

9. N. Camariano, Biblioteca Academiei Române, Catalogue manoscriselor greçesti, tome II, Bucarest 1940, codex Critia - Ralli 974, ἐν σ. 83. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς Ἰωάννην Καρυοφύλλην μέγαν λογοθέτην († 1693), περὶ οὗ ὁ D. Russo, Studi Istorice Greco - Române, Bucarest 1939, I, σσ. 190 - 191.

10. Σπ. Λάμπρος, Κατάλ. Ἁγ. Ὄρους Α' σ. 197.

11. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ' γ', 1907, σ. 210.

12. Αὐτόθι σ. 212.

6) Ἐφραὶμ Δεκάρχου συστατικὴ ἰδιόχειρος ,αχπγ' σκιρροφοριῶνος ὀγδόῃ ἱσταμένου [1683] (ἀνέκδοτος), ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι ὑπ' ἀριθμ. 93 [1].

2. Νικηφόρος Κ. Μαρθάλης, ὁ Γλυκύς, Κρής
ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου (1728 - 1747)

Μετὰ λύπης παρετήρησα ὅτι ἀπὸ τὴν Θρησκευτικὴν Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν ἀπουσιάζει οὐ μόνον ὁ ἀνωτέρω βιογραφηθεὶς λόγιος Δέκαρχος ἀλλὰ καὶ ἕτερος λόγιος ἀρχιερεὺς τοῦ ιη' αἰῶνος, ὁ σιναΐτης Νικηφόρος, ἐνῶ ἥσσονες (καὶ σύγχρονοι ἀπράγμονες καὶ ἀ-λόγιοι πολλοὶ) ἐβιογραφήθησαν.

Ὁ Νικηφόρος υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου Μαρθάλη ἐγεννήθη εἰς Χάνδακα Κρήτης πρὸ πάντως τοῦ 1680. Γνωρίζομεν ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1717 - 1727 προέστη ὡς καθηγούμενος τοῦ σιναϊτικοῦ μετοχίου Κων/πόλεως καὶ τὸ 1727 ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου (χειροτονία ἐν Ἱεροσολύμοις 24 Ὀκτωβρίου 1729). Ἦτο λόγιος ὡς φαίνεται ἐκ τῶν Σημειωμάτων του, ὅπου ἐξιστορεῖ τὰ τῆς ἐκλογῆς του καὶ ἀναβάσεως εἰς τὸ Σινᾶ (1730) καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἀνετύπωσεν ἐν Βενετίᾳ τὸ Προσκυνητάριον τοῦ Σινᾶ (1727, πρβλ. Legrand, BH XVII s. I, σ. 205). Ἀνεκαίνισε τὸ Σινᾶ, ἐτακτοποίησε δὲ καὶ τὴν βιβλιοθήκην του. Λήγοντος τοῦ Μαρτίου 1747 παρῃτήθη καὶ ἐλθὼν εἰς Χάνδακα (Ἡράκλειον Κρήτης) ἔζη εἰς τὸ ἐκεῖ μετόχιον τοῦ Σινᾶ τὸ ἐπὶ ὀνόματι τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου, ὅπου καί, κατά τι σημείωμα σιναϊτικόν, ἀπέθανεν 27 Ἰουνίου 1748. Εἶναι καὶ βιβλιογράφος (σημείωμα σιν. κώδ. 569), τὸ δὲ 1740 ἀφιέρωσε δισκοπότηρον εἰς τὴν μονὴν μετ' ἐπιγραφῆς σωζόμενον (πρβ. ΔΙΕΕ 7, 1918, σ. 509).

Περὶ αὐτοῦ βλέπε Κ. Ἀμάντου, Σιναϊτικὰ Μνημεῖα Ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι (1928) σσ. 71 - 83 καὶ Ε. Γ. Παντελάκην, ΕΕΚΣ Α', 1938, σσ. 177 - 179. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ ὅσα ἤδη καλὰ περὶ τοῦ Νικηφόρου ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω, εἰς ἃ προσέθηκα μικρότατον ἔρανον.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

1. Camariano, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 93. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς Μανουὴλ Καρυοφύλλην μέγαν ἐκκλησιάρχην (8 - 5 - 1683).

ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ

Ἡ κατωτέρω τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη ἐπιστολὴ τοῦ Ζακυνθίου ἱερομονάχου Παχωμίου Ρουσάνου (1508 - 1553), τοῦ δικαίως χαρακτηρισθέντος ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Λάμπρου («Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 13 (1916), σ. 56) ὡς «θεολόγου διακεκριμένου καὶ καθόλου ἑνὸς τῶν ἐπιφανεστάτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας Ἑλλήνων λογίων», φέρεται ἐν τέλει (φ. 354ʳ) τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς ἐν Βενετίᾳ Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης cl. II, ἀριθ. 26 (colloc. 1322). Ὁ κῶδιξ οὗτος (=*Nanianus* 305), ὅστις προέρχεται ἐκ τῆς μονῆς τῆς μετανοίας του, ἤτοι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Κρημνῶν τῆς Ζακύνθου, καὶ εἶναι αὐτόγραφος (βλ. φ. 221ʳ), περιέχει καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐπιστολάς του (βλ. Ἰ ω ά ν ν ο υ Ν. Κ α ρ μ ί ρ η, Ὁ Π. Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα, Athen 1935, σ. 18 - 19). Εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον πῶς, ἐνῷ ὁ ἐν λόγῳ κῶδιξ ἐμελετήθη καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ προγενεστέρων ἐρευνητῶν, ἡ ἐπιστολὴ αὕτη διέφυγε τὴν προσοχήν των καὶ παρέμεινεν ἀνέκδοτος. Οὔτε ὁ περιγράψας τὸν κώδικα I. A. M i n g a r e l l i, (Graeci codices manu scripti apud Nanios patricios Venetos asservati, Bononiae 1784, σ. 511 - 517, ἀριθ. CCCV) καταγράφει αὐτὴν ὡς ἐπιστολὴν τοῦ Ρουσάνου (ἁπλῶς σημειοῖ ἀορίστως ἐν σ. 517 : «XXII Pay. 354. Epistola scripta ad Metropolitam Hadrianopolis») οὔτε οἱ ἐκδόται τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ρουσάνου (Ἀ ν δ ρ. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ η ς («Ἑλληνομνήμων», τόμ. Α', 1847, σ. 452 - 458, 581 - 583 καὶ 648 - 710) καὶ Ἰ ω. Ν. Κ α ρ μ ί ρ η ς (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 167 κ.ἑξ., πρβλ. καὶ σ. 63 - 65) φαίνονται γνωρίζοντες αὐτήν.

Ἡ ἐκδιδομένη ἐπιστολὴ εἶναι ἀχρονολόγητος. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τέλει αὐτῆς ὁ Ρουσάνος γράφει ὅτι προτίθεται *«ὑποστρέψαι εἰς τὸν Ἄθω»*, ὅπου, ὡς εἶναι γνωστὸν (βλ. Ἰ ω. Ν. Κ α ρ μ ί ρ η ν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 5 - 6 καὶ 8 - 9), διέτριψε κατὰ τὰ ἔτη 1536 - 1544, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα περίπου ἐγράφη ἡ ἐπιστολή. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἀνώνυμος ἀποδέκτης αὐτῆς μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως θὰ ἦτο ἢ ὁ Ἰωακείμ, μαρτυρούμενος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1528, ὅτε συνυπογράφει συνοδικὸν γράμμα τοῦ οἰκουμεν. πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' ἐκδεδομένον ὑπὸ Κ. Ι. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ ο υ ἐν «Ἱερῷ Συνδέσμῳ», ἔτ. ΙΒ', ἀριθ. 288 (1 Μαΐου 1917), σ. 6, ἢ πιθανώτερον ὁ Ἰωάσαφ (ὁ εἶτα οἰκουμεν. πατριάρχης Ἰωάσαφ Β' ὁ Μεγαλοπρεπής, 1555 - 1565), ὅστις φέρεται ὡς μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως κατ' ἄλλους μὲν ἀπὸ 1535 - 1555, κατ' ἄλλους δὲ ἀπὸ 1540 ἢ 1545 - 1555 (βλ. Μ ι λ τ. Σ τ α μ ο ύ λ η ν εἰς «Θρᾳκικά», τόμ. 14 (1940), σ. 73 - 74). Τὸν μητροπολίτην τοῦτον ὁ Ρουσάνος γράφει ὅτι εἶχε συναντήσει ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀκολούθως ὅμως ὁ μὲν Ἀδριανουπόλεως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἕδραν του, ὁ δὲ Ρουσάνος ἐπεδόθη εἰς μίαν τῶν τόσον προσφιλῶν του περιηγητικῶν περιπλανήσεων, τὰς περιπετείας τῆς ὁποίας καὶ ἐκθέτει διὰ τῆς ἐπιστολῆς του. Περὶ τοῦ μετ' αὐτοῦ συναποπλεύσαντος (ἐκ Κωνσταντινουπόλεως) *«Προικονησιώτου δῆθεν ἀββᾶ»* καὶ διὰ τὸν εἰς Ἀδριανούπολιν *«παροικήσαντα γραμματικὸν»* οὐδὲν γνωρίζομεν. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως :

(Cod. *Marc. graec.* cl. II, n. 26, coll. 1322, φ. 354r)

† Πανιερώτατε μητροπολῖτα Ἀδριανουπόλεως, ὑπέρτιμε καὶ ἔξαρχε Αἱμιμόντου καὶ πάσης Θρᾴκης, ἡμῶν δὲ αὐθέντα καὶ δέσποτα, τὴν ὀφειλομένην μετάνοιαν ποιοῦμαι τῇ σῇ μεγάλῃ ἁγιωσύνῃ. Ἵνα δὲ γνῷς τὰ κατ' ἐμέ, ὅτε συνετύχομεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἠβουλήθην ἕψεσθαι τῇ σῇ ἁγιότητι, ἀλλὰ διὰ τὴν σύγχυσιν τὴν γενομένην ἀλόγως διὰ τὴν χειροτονίαν καὶ τὴν χρονοτριβὴν τήν τ' ἐμὴν ἀσθένειαν οὐκ ἠδυνήθην ἔθ' ὁμιλῆσαί σοι ἢ προσμένειν, ἀλλ' οὐθ' ὁδοῦ ἅψασθαι τῆς διὰ ξηρᾶς δέει τῶν ὁδοστατῶν. ἀπατηθεὶς δὲ ὑπό τινος Προικονησιώτου δῆθεν ἀββᾶ, ἀπέπλευσα σὺν αὐτῷ, ὡς οὐκ ὤφελον. οὐδενὸς γὰρ ὧν ὑπέσχετο ἔτυχον, εἰ μὴ ὅτι καὶ ἐπιχειμάσας τῷ χώρῳ διὰ τὸ ἄστεγόν τε καὶ ἀσκεπὲς τόν τε ὑπερβάλλοντα κρυμὸν εἰς ἰσχιαδικὸν πάθος ἐνέπεσον καὶ μικροῦ δεῖν παρῴκησε τῷ Ἅδῃ ἡ ψυχή μου, εἰ μὴ Κύριος ἐβοήθησέ μοι. Ἐντεῦθεν οὖν ἀναχθείς, χώραν ἐκ χώρας ἀμείβων, διὰ τὸ τῶν καιρῶν ἀνεπιτήδειον, πολλάς τε νήσους ἁλικλύστους ἐθεασάμην καὶ ἐπαρχίας ἠπειρώτιδας. ἡ δὲ περίοδος μέχρι τῶν ὁρίων κατήντησε Βιστωνίδος τε καὶ Ἀβδήρων τῶν ὑπὸ Ἡρακλέους, ᾗ φασι, κτισθέντων διὰ τὸν ὑπὸ τῶν βροτολοιγῶν ἵππων σπαραχθέντα φίλον Ἄβδηρον. ὅποι ποτὲ καὶ ὁ Κῷος Ἱπποκράτης ὁ ἀρχιατρὸς προφάσει πρεσβείας Δημόκριτον ἐθεάσατο τὸν φιλόσοφον. Ἐνταῦθα κἀγὼ γενόμενος καὶ ὡς ἐγγὺς ἔχων Ἀδριανούπολιν, ἐσκεψάμην ὅπως καὶ μέχρι τῶν αὐτόθι παραγενέσθαι, ἀλλά με δειλία τις ἔσχε καὶ αἰδὼς μαθὼν τὰ κατὰ τὸν αὐτόθι παροικήσαντα γραμματικὸν καὶ ὅτι οὐ πάντως ἐνδημεῖς τῇ πόλει. προσ[έμει]να δὲ ἐνταῦθα παρακληθεὶς παρά τινων φιλοχρίστων, βουλόμενος μετὰ τὰς χειμερινὰς τροπὰς ἢ τὰς ἐαρινὰς ὑποστρέψαι εἰς τὸν Ἄθω.

---

12 - 14 Philostr. Imag. II, 25 || 14 - 15 Cf. Hippocr. Vit. sec. Soranum, apud A. Westermann, Vitarum Scriptores Graeci Minores, 1845, p. 450.31-33.

---

17 lege *μαθόντα τά?*

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ
(1878 - 1966)

Τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1966 ἀπέθνησκεν αἰφνιδίως ἐν Βουκουρεστίῳ, ὅπου εὑρίσκετο ἀντιπροσωπεύων τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, ἧς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως (1926) ἦτο τακτικὸν μέλος, ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων (1924 - 1948) τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐπίτιμος καθηγητὴς τῆς Μέσης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Ἐλευθέρῳ Πανεπιστημίῳ τοῦ Δυτ. Βερολίνου Ἰωάννης Ἐμμ. Καλιτσουνάκης, εἰς βαθὺ μὲν ἀλλ' ἀνθηρὸν γῆρας. Ὁ Καλιτσουνάκης ἐκινεῖτο ἀενάως καὶ ἦτο πρόσωπον γνωστότατον εἰς τὰ συνέδρια καὶ εἰς τοὺς διεθνεῖς φιλολογικοὺς κύκλους.

Ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος, μαθητεύσας παρὰ τῷ Κόντῳ καὶ Χατζιδάκῃ, ἐσπούδασεν εἶτα εἰς Γερμανίαν ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη, γενόμενος lector τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἐν Βερολίνῳ καὶ οἰκειωθεὶς οὐ μόνον πρὸς μεγάλους Ἑλληνιστὰς καὶ φίλους τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν. Καὶ μετὰ τὴν ἐκλογήν του ὡς τακτικοῦ καθηγητοῦ ἐν Ἀθήναις, ἐμοίραζε τὸν χρόνον του μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Βερολίνου καὶ τῆς ἐνεγκασμένης αὐτὸν Κρήτης (εἶχε γεννηθῆ εἰς Χανιά), δι' ἣν πάντοτε διετήρει ζωηροτάτην ἀγάπην.

Παρὰ τὴν ἔμπεδον μάθησιν, τὰ ἄφθονα μέσα, τὴν διαμονὴν εἰς μεγάλα κέντρα καὶ τὰς ἐπαφάς, ὁ Καλιτσουνάκης ἐδημοσίευσεν ὀλίγα τινὰ γραμματολογικὰ ἰδίᾳ ἄρθρα (Ὅμηρος, Πλάτων εἰς ΜΕΕ, Δημοσθένης εἰς τὸ ΕΛ Ἡλίου κ.ἄ.), γλωσσικὰ καὶ μικρὰ φιλολογικὰ μελετήματα. Ἡ ἔκδοσις (νεοελληνικῶν) κειμένων (Κρητικῶν συμβολαίων, τοῦ Περὶ Ξενιτείας ποιήματος) ἔρχεται εἰς τρίτην μοῖραν. Μεταξὺ τῶν δημοσιευμάτων του εἶναι τὸ περὶ Εὐσταθίου (1919) καί τινα ματαβυζαντινά.

Εἰς τὸ τέλος περίπου τῆς ζωῆς του κατεχώρισεν εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Φιλολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Η', 1957 - 1958, σσ. 324 - 450) μακρὸν ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἀναβίωσις τῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως [1821] καὶ ἐντεῦθεν», ἀποτελοῦν ἐπέκτασιν ἄρθρου τοῦ ἐν ΜΕΕ 10, 1007 - 1013, εἰς ὃ εὑρίσκει τις πολυτίμους πληροφορίας περὶ ρευμάτων, ἰδεῶν, προσώπων, ἐκδόσεων (λεξικῶν, περιοδι-

κῶν) καὶ κρίσεις ἀξιολόγους (παρὰ τὰς προσωπικὰς τοῦ συγγρ.). Τὸ μελέτημα τοῦτο εἶναι παράλληλον πρὸς τὴν ἐμὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Βυζ. Φιλολογίαν», τὴν ὁποίαν καὶ ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως ὁ συγγρ., δίδει δὲ γενικὴν εἰκόνα τῆς παρ' ἡμῖν φιλολογικῆς κινήσεως.

Ὁ Καλιτσουνάκης ἦτο καὶ βιβλιόφιλος, κατέλιπε δὲ καὶ μεγάλην βιβλιοθήκην, ἣν ἄλλοτε εἶχεν ὑποσχεθῆ ὅτι θὰ ἐκληροδότει εἰς τὸν Δῆμον Χανίων (ὅπερ παρέλειψε νὰ πράξῃ ζῶν ἢ διὰ διαθήκης). Ὡς χαρακτὴρ ἦτο σώφρων, ἔντιμος καὶ διαλλακτικός, ἔλειπεν ὅμως ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον διδ. ἡ μαχητικότης. Ὡς ἐκ τούτου αἱ ὑποθέσεις ἃς ὑπεστήριζε δὲν εὐωδοῦντο πάντοτε. Εὐθέως πάντως ὑπεστήριξεν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τὸν ἀείμν. Ἰω. Συκουτρῆν καὶ τὸν γράφοντα, ἀντιταχθεὶς εἰς σκευωρίας, πλάνας καὶ τὴν γνωστὴν τῶν γνωστῶν ἀνθρώπων κακοβουλίαν. Ἐκτενεστέραν νεκρολογίαν ἐδημοσίευσα ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατόν του ἐν τῷ περ. «Νέα Ἑστία».

Αἱ μεταβυζαντιναὶ ἰδίᾳ σπουδαὶ καὶ ἡ φιλολογία εἰδικώτερον ᾐσθάνθησαν τὴν ἀπώλειαν τὴν διὰ τοῦ θανάτου συνετοῦ καὶ φιλοπάτριδος ἐπιστήμονος καὶ ὁλοκληρωμένου ἀνθρώπου. Εὔχομαι ἵνα αἱ μικραὶ ἐργασίαι τοῦ Καλιτσουνάκη συγκεντρωθοῦν εἰς ἕνα τόμον καὶ εὑρετεριασθοῦν διὰ νὰ γίνουν προσιτώτεραι εἰς τοὺς μελετητὰς καὶ νὰ δώσουν πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ ἔργου του.

Ν. Β. Τ.

FRANZ BABINGER
(1891 - 1967)

Τὴν 23ην Ἰουνίου 1967, εἰς τὸ Δυρράχιον τῆς Ἀλβανίας [1], ἀπέθανεν, εἰς ἡλικίαν 77 περίπου ἐτῶν, ὁ διακεκριμένος γερμανὸς καθηγητὴς Φραγκῖσκος Babinger, ἐπίτιμον μέλος τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας.

Ὁ Babinger ἐγεννήθη εἰς τὴν πόλιν Oberpfalz τῆς περιοχῆς Weiden τῆς Βαυαρίας τὴν 15ην Ἰανουαρίου 1891. Ἐνωρίτατα ἐπεδόθη εἰς τὰς ἱστορικὰς σπουδὰς καὶ ἐρεύνας, ἤδη δὲ ἀπὸ τοῦ 1910 — δεκαεννεαετής! — ἤρχισε νὰ δημοσιεύῃ τὰς πρώτας ἱστορικοῦ περιεχομένου ἐργασίας του, αἱ ὁποῖαι διὰ τὴν ἐμβρίθειαν καὶ πληρότητά των ἔμελλον νὰ τὸν καταστήσουν αὐθεντίαν. Τὸ 1921 ἀνακηρύσσεται Διδάκτωρ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ μέχρι τοῦ 1933 ὑπηρετεῖ ὡς ἔκτακτος καθηγητής. Τὸ 1935 διδάσκει ὡς προσκεκλημένος καθηγητὴς εἰς Βουκουρέστιον, κατὰ τὰ ἔτη δὲ 1937 - 1943 ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Τουρκολογίας καὶ συγχρόνως ὡς διευθυντὴς τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἰνστιτούτου διὰ τὴν Τουρκολογίαν εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Ρουμανίας. Τέλος, ἀπὸ τοῦ 1948, ἐπὶ δέκα συναπτὰ ἔτη, εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου, ὡς τακτικὸς καθηγητὴς εἰς τὴν ἕδραν τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Συνταξιοῦχος ἀπὸ τοῦ 1958 καὶ μέχρι τοῦ θανάτου του, ὁ Babinger, ἔζησεν εἰς Μόναχον, συμμετέχων ἐνεργῶς τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς, παρακολουθῶν συνέδρια — εἴχομεν τὴν καλὴν τύχην νὰ τὸν ἴδωμεν προσφάτως εἰς τὸ Β' Κρητολογικὸν Συνέδριον, τὸν Ἀπρίλιον 1966, εἰς τὰ Χανιὰ τῆς Κρήτης — δημοσιεύων, συγκεντρώνων τὰς μελέτας του εἰς τόμους ἢ ἐπειγόμενος νὰ φέρῃ εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ὅ,τι θὰ συνεπλήρωνε καὶ θὰ ἐσφράγιζε τὸ μέγα ἔργον του μὲ τὴν σφραγῖδα τῆς τελειότητος.

Τὴν ἀξίαν τοῦ καθηγητοῦ Babinger ὡς ἐπιστήμονος κορυφαίου, ὡς συγγραφέως πρώτου μεγέθους, ὡς ἐρευνητοῦ ἀκαταπονήτου, ἀνεγνώρισαν πολλαὶ χῶραι, εἰς τὰ πνευματικὰ των δὲ ἱδρύματα ἐδέχθησαν τιμητικῶς τὸν σοφὸν τουρκολόγον ὡς μέλος. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρομεν τὴν Βαυαρικὴν Ἀκαδημίαν Ἐπιστημῶν (Bayerische Akademie der Wissenschaften), εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τῆς ὁποίας ὁ Babinger ἐξέδωκε πολλὰς

1. «Εἰς τὴν χώραν ποὺ τόσον ἠγάπησε», ὅπως ἐσημείωσεν ἡ κυρία Margot Babinger εἰς τὸ ἀγγελτήριον τοῦ θανάτου του.

μονογραφίας, τὴν Accademia Nazionale Lincei τῆς Ρώμης, τὴν Ἀκαδημίαν ἐπιστημῶν τῆς Göttingen (Akademie der Wissenschaften), τὴν Ἀκαδ. ἐπιστ. τῆς Βιέννης, τὴν Ἀκαδ. ἐπιστ. τοῦ Zagreb, τὴν Deputazione Storia Patria per le Venezie, τὴν Deput. Storia Udine, τὴν Società Storia Patria Bari, τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τὴν Ἑταιρείαν Μακεδονικῶν Σπουδῶν, κ.ἄ.π. [1].

Τριπλοῦς, γενικῶς, εἶναι ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημονικῶν ζητήσεων καὶ διαφερόντων τοῦ Fr. Babinger. Ἠσχολήθη πρὸ παντὸς μὲ τὴν Ὀθωμανικὴν Ἱστορίαν, πρώιμον καὶ ὑστέραν, συνθέσας πλείστας, συντόμους ἢ ἐκτενεστέρας, μελέτας καὶ ἀποκτήσας τὸν τίτλον γενικώτερον τοῦ Ἀνατολιστοῦ καὶ εἰδικώτερον τοῦ Τουρκολόγου. Παραλλήλως ἡ Ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον τῶν ἐρευνῶν του, ἐρευνῶν αἱ ὁποῖαι τοῦ προσέδωκαν τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Βαλκανιολόγου. Καὶ δὲν εἶναι διόλου τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Μοῖρα τοῦ ἐπεφύλαξε νὰ ἀποθάνῃ εἰς τὸ Δυρράχιον, τὸ ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς, τὸ Durazzo τῶν μελετῶν του! Τέλος ἡ μεσαιωνικὴ ἱστορία, ὁ πρώϊμος ἐν Ἰταλίᾳ ἀνθρωπισμός, οἱ ἀνθρωπισταὶ τῆς Βενετίας, εἵλκυσαν τὰ ἐνδιαφέροντά του καὶ τοῦ προσεπόρισαν τὸν τίτλον τοῦ μεσαιωνοδίφου.

Βιβλιογραφίαν τῶν ἔργων τοῦ Babinger, τῶν ἐτῶν 1910 - 1951, περιέλαβον οἱ καθηγηταὶ τοῦ Μονάχου Hans Joachim Kissling καὶ Alois Schmaus εἰς τὰς σσ. 1 - 45 τοῦ τιμητικοῦ τόμου «Serta Monacensia», ἐκδοθέντος ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 60 ἐτῶν ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του [2]. Ἡ αὐτὴ βιβλιογραφία, πληρεστέρα, περιλαβοῦσα καὶ τὰ ἔτη 1952 ἕως καὶ 1961, κατεχωρίσθη εἰς τὰς σσ. 1 - 51, τοῦ πρώτου ἐκ δύο προσφάτως ἐκδοθέντων τόμων [3], εἰς τοὺς ὁποίους ἀναδημοσιεύονται, ἐκ διαφόρων περιοδικῶν κλπ., 29 καὶ 28 ἀντιστοίχως μελετήματα, ἀναφερόμενα, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν προτασσομένην βιβλιογραφίαν. Εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς μνημονεύονται 319 τίτλοι μελετῶν ἢ ἐκτενεστέρων ἐργασιῶν, 16 βιβλιοκρισίαι καὶ 122 ἄρθρα

1. Βιογραφικά τινα στοιχεῖα διὰ τὸν Fr. Babinger ἤντλησα ἐκ τῶν ἐλαχίστων τοῦ Der Grosse Brockhaus, τόμ. I (1952), λῆμμα Babinger Franz, καὶ ἐκ τοῦ Kürschners Deutscher Gelehrten - Kalender 1961, τόμ. I (A - N), ἔκδοσις 9η, Βερολῖνον 1961, σ. 48b.

2. Serta Monacensia, Franz Babinger zum 15 Januar 1951 als Festgruss dargebracht, herausgeben von Hans Joachim Kissling und Alois Schmaus, 8°, σσ. 5+244+10 πίνακες, Leiden, E. J. Brill, 1952.

3. Franz Babinger, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, τόμ. Α' (μετὰ προλόγου πάλιν τῶν Kissling καὶ Schmaus), Südosteuropa - Verlagsgesellschaft m.b.H., München 1962, 8°, σσ. 470, ἐξ ὧν αἱ 42 τελευταῖαι ἀποτελοῦν παράρτημα 48 εἰκόνων (=Südosteuropa, Schriften der Südosteuropa - Gesellschaft..., τόμ. 3) καὶ τοῦ αὐτοῦ, Afsätze..., τόμ. Β', München 1966, 8°, σσ. 310+71 εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου.

καταχωρισθέντα εἰς τοὺς τόμους II (Leiden 1927), III (Leiden 1936) καὶ IV (Leiden 1934) τῆς Enzyklopädie des Islam. Ἡ ὡς ἄνω ἀναγραφὴ παρουσιάζει ὡρισμένας ἐλλείψεις. Σημειοῦμεν ἐδῶ, δειγματοληπτικῶς, μελετήματα, μὴ ἀναφερόμενα εἰς τὰ βιβλιογραφούμενα τῶν ἐτῶν 1953 καὶ 1958 :

1. Zur Lebensgeschichte des Calixtus Ottomanus, περιοδ. Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Ζ', Ἡράκλειον Κρήτης 1953, σσ. 457 - 461 [1].

2. Sultan Mehmed II, und ein heiliger Rock, «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen», CVIII, Wiesbaden 1958, σσ. 266 - 278 [2].

Ὁ Babinger ἐγνώριζεν ἄριστα πολλὰς γλώσσας, συνέθετε δὲ τὰς ἐργασίας του εἰς τὴν γερμανικήν, συνήθως, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰταλικήν, τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἀγγλικήν, ἐργασίαι του δὲ ἐδημοσιεύθησαν εἰς πολλὰ περιοδικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ : Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica, Bibliofilia, Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Der Islam, Oriens, Orientalia Christiana Periodica, Revue des Études Byzantines, εἰς πολλὰ σλαυικὰ περιοδικὰ κ.ἄ.π.

Κατωτέρω θὰ ἀναφέρωμεν ἐργασίας του, τυπωθείσας εἰς ἑλληνικὰ περιοδικὰ ἢ ἀφιερώματα :

1. Moschee und Grabmal des 'Osmân - Schâh zu Trikkala. Ein Werk des Baumeisters Sinân, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», IV, Ἀθῆναι 1929, σσ. 15 - 18 [3].

2. Beiträge zur Geschichte von Qarly - Eli, vornehmlich aus osmanischen Quellen, «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου», Ἀθῆναι 1935, σσ. 140 - 149 [4].

3. Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara, «Κανίσκιον Φαίδωνι Ἰ. Κουκουλέ», ΕΕΒΣ ΚΓ' (1953), σσ. 240 - 244 [5].

4. Zur Lebensgeschichte des Calixtus Ottomanus, «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ (1953), σσ. 457 - 461 [6].

---

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀναδημοσιεύεται εἰς Fr. Babinger, Aufsätze..., τόμ. Α', σσ. 326 - 328.
2. Ὁμοίως Fr. Babinger, ἔνθ' ἀνωτ., Α', σσ. 214 - 224.
3. =Babinger, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σσ. 96 - 98. Πρόκειται περὶ ἀνακοινώσεως, τὴν ὁποίαν ἐπαρουσίασεν ὁ ἀείμνηστος Γ. Οἰκονόμου, εἰς τὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 17ης Ἰανουαρίου 1929. Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη εἶχε καὶ συνέχειαν. Εἰς τὴν συνεδρίαν τῆς 6ης Ἰουνίου 1929 ἐγένετο ἑτέρα ἀνακοίνωσις ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ - ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ὀρλάνδου διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ εἰρημένου τζαμίου. Πρβλ. Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ τζαμίου Ὀσμὰν - Σὰχ τῶν Τρικκάλων, ΠΑΑ, Δ' (1929), σσ. 319 - 325.
4. Ἀναδημοσίευσις εἰς F. Babinger, Aufsätze..., Α', σσ. 370 - 377.
5. =Babinger, ἔνθ' ἀνωτ., Α', σσ. 340 - 343.
6. Περὶ τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ ἀνωτέρω.

5. Nicolaos Sagoundinos, ein Griechisch - Venedischer humanist des 15. Jhdts, «Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον», τόμ. Α', Ἀθῆναι 1964, σσ. 198 - 212.

Θὰ ἀπῄτει πολὺν χῶρον ἡ ἐδῶ μνημόνευσις καὶ ἀναγραφὴ τῶν σχετικῶν μὲ ἑλληνικὰ θέματα δημοσιευμάτων τοῦ Babinger, ἔστω καὶ ἂν αὕτη ἐπεχειρεῖτο χάριν τῆς εἰς τὰ σπάργανα εἰσέτι εὑρισκομένης ἐν Ἑλλάδι Τουρκολογίας [1]. Ἀρκούμεθα μόνον εἰς τὴν συμπλήρωσιν, δι' ὅσων βεβαίως κατέχομεν στοιχείων, τῆς πέρα τοῦ 1961 δημιουργικῆς παραγωγῆς τοῦ Babinger.

1962

1. Notes on Cyriac of Ancona and some of his friends, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», Τόμ. XXV (1962), Nos. 3 - 4, σσ. 321a - 323b.

2. Eine unbemerkte holländische Grossansicht von Konstantinopel (um 1665), (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch - Historisch Klasse. Jahrgang 1962, Nr. 3). Göttingen, Σεπτέμβριος 1962, σσ. 81 - 90+6 εἰκόνες.

1963

3. Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem grossherrlicken Seraj zu Stambul, München 1963, σσ. 144+23 εἰκόνες (=Südosteuropäische Arbeiten, 61).

4. Lorenzo de' Medici e la Corte ottomana, «Archivio Storico Italiano», 439, Anno CXXI, Disp. III, Firenze 1963, σσ. 305 - 361.

5. Mehmed der Eroberer in östlicher und westlicher Beleuchtung, «Südost - Forschungen», τόμ. 22 (1963), σσ. 281 - 298.

1964

6. Veneto - Kretische Geistesstrebungen um die Mitte des XV. Jahrhunderts, «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. 57 (1964), σσ. 62 - 77.

7. Eine Balkankarte aus dem Ende des XIV. Jahrhunderts, «Zeitschrift für Balkanologie», II, Wiesbaden 1964, σσ. 1 - 5 [2].

8. Nikolaos Sagoundinos, ein Griechisch - Venedischer humanist des

1. Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἡ παροῦσα νεκρολογία ἔρχεται πρώτη, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, νὰ ἐξάρῃ τὴν προσωπικότητα τοῦ Babinger καὶ νὰ τονίσῃ τὸ μέγα κενὸν τὸ ὁποῖον μὲ τόν θάνατόν του ἀφῆκε. Εὐχαριστῶ δὲ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμῶς τὴν μαθήτριαν τοῦ Babinger, συνάδελφον Δα Βασιλικὴν Παπούλια, δι' ὅσα εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ θέσῃ ὑπ' ὄψιν.

2. F. Babinger, ἔνθ' ἀνωτ., Β', σσ. 180 - 183.

15. Jhds., «Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον», τόμ. Α' (1964), σσ. 198 - 212 [1].

9. Angiolello (Degli Angiolelli) Giovanni Maria, «Dizionario biografico degli italiani», vol. II, Roma 1964, σσ. 275 - 278.

1966

10. Maometto il Conquistatore e gli Umanisti d'Italia, εἰς τὸν τόμον «Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento» (Civiltà Europea e Civiltà Veneziana - Aspetti e Problemi, ἀριθ. 4) [2], Firenze 1966, σσ. 433 - 449.

1967

11. Georges T. Petrovitch, Scanderbeg (Georges Castriota), Essai de bibliographie raisonnée, Paris 1881 [3].

Τέλος πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφερθῇ ὅτι μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἀναμένεται ἡ κυκλοφορία τῶν ἐν τῷ τελειοῦσθαι εὑρισκομένων «Πηγῶν», τοῦ δευτέρου δηλαδὴ τόμου τοῦ περὶ Μωάμεθ Β' τοῦ Πορθητοῦ ἔργου τοῦ Babinger, μὲ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ὁποίου ὁ νεκρολογούμενος τελευταίως ἠσχολεῖτο. Εἶναι δὲ πλέον ἢ βέβαιον ὅτι ὁ ἀείμνηστος καθηγητής, ἐργαζόμενος μέχρι τοῦ θανάτου του — ὁ ὁποῖος τὸν ηὗρεν ἐνῷ ἐκολύμβα [4] εἰς Ἀδριατικήν! — κατέλιπεν ἀδημοσίευτον ὑλικόν.

Πολλά, βεβαίως, θὰ εἶχε νὰ εἴπῃ κανεὶς διὰ τὴν μεγάλην προσφορὰν τοῦ Babinger εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τουρκολογίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης γενικώτερον, διὰ τὴν ἔκτασιν τῶν θεμάτων του, τὴν γνῶσιν τῶν πηγῶν, τὴν ἐμβρίθειαν καὶ πληρότητα, τὴν ὡριμότητα καὶ τὸ βάθος, τὴν σοφίαν τέλος. Ὅμως, τὸ τόσον πολυσήμαντον καὶ ἀπέραντον ἔργον του θὰ κληθοῦν νὰ ἀξιολογήσουν καὶ ἐκμεταλλευθοῦν οἱ εἰδικοὶ ἱστορικοὶ τοῦ

---

1. Περὶ αὐτοῦ καὶ ἀνωτέρω.

2. «Fondazione Giorgio Cini - Centro di cultura e civiltà» : Ὁ τόμος οὗτος ἐξεδόθη φροντίδι τοῦ καθηγητοῦ Agostino Pertusi, ὅστις προΐσταται τοῦ ἀνωτέρω ἐν Βενετίᾳ «Κέντρου».

3. Πρόκειται περὶ ἐπανεκδόσεως εἰς τὴν σειρὰν «Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients», τόμ. III, Μόναχον 1967. Ὁ Babinger, ὅστις ἐπεμελήθη τὴν ἔκδοσιν, προλογίζει τὸ ἔργον γερμανιστὶ (σσ. VII - XV). καὶ γαλλιστὶ (σσ. XVII - XXIV). Ὁ πρόλογος οὗτος φέρει χρονολογίαν 20.VI.1967. Ἐγράφη δηλονότι ἕνα μῆνα πρὸ τοῦ θανάτου του! Ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τούτου δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ μέλλον νὰ συνέλθῃ εἰς Τίρανα Β' Ἀλβανολογικὸν Συνέδριον (1968) διὰ τὸν Σκεντέρμπεην (Γεώργιον Καστριώτην). Ὁ Babinger εἶχε προσκληθῇ εἰς Ἀλβανίαν διὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ, εὑρίσκετο δὲ ἐκεῖ ἀπὸ τῆς 16ης Ἰουνίου.

4. Ἔμμεσος αἰτία ἦτο ἡ σκλήρυνσις τῶν ἀρτηριῶν τῆς καρδίας, ἐξ ἧς ἀπὸ μακροῦ ἔπασχεν.

μέλλοντος, ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ παρόντος. Θεωροῦμεν, ἐν τούτοις, ἀπαραίτητον νὰ ἐπισημάνωμεν ὡρισμένα βασικὰ ἔργα τοῦ Babinger, καθιερωθέντα ἤδη διεθνῶς. Καὶ ὡς τοιαῦτα δύναται κανεὶς νὰ σημειώσῃ τὰ ἑξῆς :

1. Τὸ περὶ Μωάμεθ Β΄ τοῦ Πορθητοῦ ἀξιολογώτατον ἔργον [1] : Mehmed der Eroberer und seine Zeit [2], μεταφρασθὲν ἤδη εἰς τὴν γαλλικὴν [3] καὶ τὴν ἰταλικὴν [4] γλῶσσαν.

2. Τὸ ἔργον Der Islam in Kleinasien [5], τὸ ὁποῖον ἐγνώρισεν ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν καὶ ὡς διάλεξις εἰς Μόναχον, καὶ

3. Τὸ σπουδαῖον ἔργον Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke [6].

Ὑπῆρξεν ὁ Babinger ἐπιστήμων μὲ ἔντονον καὶ δημιουργικὴν προσωπικότητα, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος μὲ χαρακτῆρα. Χαρακτῆρα ἐνίοτε δύσκολον, συνοδευόμενον καὶ ἀπὸ ἐκρήξεις ἀκόμη, ἰδίᾳ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του. Ἡ ἀπὸ μακροῦ ἀσθένειά του — ἔπασχεν ἀπὸ σάκχαρον — εἶχεν ἐν προκειμένῳ ἐπίδρασίν τινα.

Ἦτο κατ' ἐξοχὴν φιλέλλην — θερμὸς φιλέλλην — ὁ Babinger, παρεξηγηθεὶς πολλάκις, εἴτε διότι ἐχρησιμοποίει ἐν πολλοῖς τὸν ὅρον Konstantinopel, ἀντὶ Stambul, εἴτε διότι, διὰ νὰ δώσῃ τὴν γενικὴν εἰκόνα Μωάμεθ Β΄ τοῦ Πορθητοῦ — εἰκόνα εἰς τὴν ὁποίαν ἡ πλαστικότης τοῦ λογοτέχνου ἐνεργεῖ παραλλήλως πρὸς τὴν ἀκριβολογίαν τοῦ συνθέτοντος ἐπιστήμονος — ἐστηρίχθη τάχα περισσότερον εἰς τὰς δυτικὰς καὶ ὀλιγώτερον τὰς τουρκικὰς πηγάς. Οἱ Τοῦρκοι ἐπιστήμονες δὲν θὰ συγχωρήσουν, φαίνεται, ποτὲ εἰς τὸν Babinger τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μωάμεθ ἐκείνου εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν ποὺ οἱ ἴδιοι ἀνέμενον...

Δὲν ἔχανεν εὐκαιρίαν ὁ Babinger νὰ ἐξάρῃ τὸν φιλελληνισμόν του. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐχαιρέτισε τὸ Β΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον,

---

1. Πρβλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1965, σ. 157.

2. Α΄ ἔκδοσις Μόναχον 1953, Β΄ ἔκδ. Μόναχον 1959, 8°, σσ. XVI+592. Βιβλιοκρισία τῆς α΄ ἐκδόσεως ὑπὸ Κ. Ἰ. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Ἀθηνᾶ 57, 1953, σσ. 398 - 401.

3. Mahomet II le Conquérant et son temps (1432 - 1481), Paris, 1954 σσ. 636.

4. Maometto il Conquistatore e il suo tempo, Torino, 1957, 8°, σσ. 797. Κρίσις ὑπὸ Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, ΕΕΒΣ ΚΖ΄, 1957, σσ. 417 - 419.

5. Ἐκδοθὲν ἐν Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXXVI, Leipzig, 1922, σσ. 126 - 152 (=F. B a b i n g e r, Aufsätze..., Α΄, σσ. 52 - 75).

6. Mit einem Anhang : Osmanische Zeitrechnungen von J o a c h i m M a y r (Walchsee), Leipzig, 1927, 8°, σσ. VIII+477. Σημειωτέον ὅτι ὁ πρόλογος τοῦ πολυτίμου αὐτοῦ ἔργου ἐγράφη εἰς Ρέθυμνον Κρήτης τὴν 12 Ἰουλίου 1927! Τὸ 1952 ἐγένετο Β΄ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τούτου.

ὅπου, εἰς ἕνα πλήρη ἐξάρσεως καὶ ἑλληνολατρείας χαιρετισμόν, ἐνεθυμήθη τὴν ἐπίσκεψίν του εἰς Κρήτην, τὸ θέρος τοῦ 1928, τὴν μελέτην τῶν τουρκικῶν μνημείων, τὰς συναντήσεις καὶ συζητήσεις δι' αὐτὰ μὲ τοὺς Ἐλευθέριον Βενιζέλον — ὁ ὁποῖος τὸν ἐκάλεσεν εἰς Χαλέπαν — Στέφανον Ξανθουδίδην καὶ Νῖκον Α. Βέην. Ὁ Babinger περιῆλθε, καθ' ὅλον τὸ μῆκος καὶ πλάτος της, τὴν Κρήτην, ἡ δὲ παρουσία του παρεξηγήθη τότε. Εἶχε δημιουργηθῆ ἡ ἐσφαλμένη ἐντύπωσις ὅτι ἐκινεῖτο διὰ λογαριασμὸν τῶν Τούρκων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προσεπάθησε νὰ διαψεύσῃ ὁ Βενιζέλος, εἰς τὴν ἐφημερίδα του «ΚΗΡΥΞ». Τέλος ὁ Babinger ἐξέφρασε τὴν λύπην του δι' ὅσα, μετὰ 38 χρόνια, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1966, δὲν εἶδεν εἰς τὰ Χανιά, ἢ δι' ὅσα ὁ χρόνος εἶχεν ἀλλοιώσει [1] (ὅπως τὸ τουρκικὸν τζαμὶ τῶν Χανίων).

Ἐν κεφαλαίῳ, ὁ δύσκολος χαρακτὴρ του, ἡ στάσις του ὡς ἐπιστήμονος, ἀκόμη δὲ ἡ ἄνευ συμβιβασμοῦ ἀντίθεσίς του πρὸς τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸν καὶ τοὺς ναζί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκακοπάθησε [2], συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ δημιουργήσῃ πολλάκις ἐχθρούς, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας, οἱ ὁποῖοι, εἰς τὰς ἐκτιμήσεις των τοῦ ἔργου τοῦ Babinger, δὲν λησμονοῦν τὰς προσωπικὰς ἢ ἰδεολογικὰς διαφορὰς καὶ ἀντιθέσεις, ἐκδηλοῦντες ἁπλῆν ἀνοχὴν ἢ καὶ ἐχθρότητα, ἐνίοτε, πρὸς τὸν ὁμότεχνόν των.

Ὡς εἶναι φυσικόν, διὰ τὸ ἔργον τοῦ Babinger, τὸν τελευταῖον λόγον θὰ ἔχῃ ὁ Χρόνος!

Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ

1. Δι' ὅλα αὐτὰ βλέπε τὰ ὑπὸ ἐκτύπωσιν «Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τόμ. Α', σσ. 89 - 90 («Πρακτικὰ Ἐναρκτηρίου Συνεδρίας»).

2. Ἀποτέλεσμα τῆς στάσεώς του αὐτῆς ἦτο νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, ὅπου ἐδίδασκε μέχρι τοῦ 1933, νὰ διδάξῃ ἐπὶ ἔτος (1935) εἰς Βουκουρέστιον καὶ τελικῶς νὰ καταφύγῃ εἰς Ἰάσιον (1937 - 1943).

VENANCE GRUMEL
(1890-1967)

Εἰς τὸν ἐπισκέπτην τῆς ἐν Παρισίοις Βυζαντινῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀσσομψιονιστῶν ἔκαμνεν ἐντύπωσιν ἡ πάντοτε ἐκεῖ παροῦσα γαλήνια καὶ σεμνὴ μορφὴ τοῦ πατρὸς Grumel, σκυμμένη σιωπηρῶς ἐπὶ τῶν βιβλίων. Χαλκέντερος ἐργάτης, μὲ πολυμέρειαν γνώσεων καὶ πλοῦτον διαφερόντων, διεκρίνετο ὁ Grumel ὡς ἐπιφανὴς ἐρευνητὴς τοῦ Βυζαντίου καὶ συγγραφεὺς ἐξαιρετικῶς γόνιμος. Τὸ βιβλιογραφικόν του δελτίον ὡς ἐδόθη ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἰωβηλαίου του, εἰς τὸν περυσινὸν τόμον τῆς Revue des Études Byzantines ἀριθμεῖ ὑπὲρ τοὺς ὀκτακοσίους τίτλους. Ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων, ἡ ἐξαντλητικὴ τῶν προβλημάτων ἔρευνα, ἡ ἐπιτυχὴς ἑρμηνεία ἔδιδον τὴν ποιότητα εἰς τὰ ἔργα του. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐσφράγιζε τὴν ἐξέχουσαν φυσιογνωμίαν τοῦ σοφοῦ καθολικοῦ ἱερωμένου ἦτο τὸ ἦθος: ἡ ψυχικὴ εὐγένεια, ἡ πραότης τοῦ χαρακτῆρος, ἡ προσήνεια, ἡ ἔλλειψις παντὸς ἴχνους ἀνθρωπαρεσκείας ἢ ἐπιδείξεως. Τοιούτου ἐπιλέκτου ἀνθρώπου καὶ ἐπιστήμονος θρηνοῦμεν τὴν ἀπώλειαν.

Ὁ Grumel ἐγεννήθη ἐν Bourget-du-Lac, μικρῷ χωρίῳ τῆς Σαβοΐας, τὴν 3ην Μαΐου τοῦ 1890. Εἰς ἡλικίαν δεκαεπτὰ ἐτῶν εἰσῆλθεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Αὐγουστινιανῶν τῆς Μεταστάσεως, τὸ κοινῶς λεγόμενον τῶν Ἀσσομψιονιστῶν, ἐχειροτονήθη δὲ ἱερεὺς ἐν Ρώμῃ μετὰ τὸ πέρας τῶν θεολογικῶν του σπουδῶν, τὸν Μάϊον τοῦ 1916. Ἀμέσως μετὰ ἄρχεται ἡ διδασκαλικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις του. Διδάσκει φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν εἰς διάφορα παραρτήματα τοῦ τάγματος καὶ τελικῶς εἰς τὸ ἐν Καδίκιοϊ (Χαλκηδόνι) Ἀνώτατον Ἱεροσπουδαστήριον (1920 - 1922). Ἐν Καδίκιοϊ, ἄλλος μοναχὸς τοῦ τάγματος, ὁ μετέπειτα καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Louis Petit, ἔχει ἱδρύσει, ἀπὸ τοῦ 1895 τὴν Σχολὴν Ἀνωτέρων Ἀνατολικῶν Σπουδῶν μὲ σκοπὸν τὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ἰδίᾳ δὲ τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὴν Σχολὴν αὐτὴν καλεῖται τώρα ὁ Grumel νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του. Εἶναι ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος: ἐπὶ ἥμισυ αἰῶνος ἀπέβη οὗτος ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ Ἱδρύματος ἀναδειχθεὶς γραμματεὺς αὐτοῦ καὶ ἐπωμισθεὶς κυρίως τὴν εὐθύνην τῆς συντάξεως τοῦ περιοδικοῦ - ὀργάνου τῆς Σχολῆς «Échos d'Orient» τοῦ βραδύτερον (1946) εἰς Revue des Études Byzantines μετονομασθέντος. Τὰς τύχας τοῦ Ἱδρύματος ἠκολούθησεν ὁ

ἀφωσιωμένος ἑταῖρος κατ' ἀρχὰς εἰς Βουκουρέστιον ἔνθα ἡ Σχολή, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τεθεῖσα τῆς Γαλλικῆς 'Ακαδημίας 'Επιγραφῶν καὶ Γραμμάτων, ἔλαβε τὴν ὁριστικήν της ὀνομασίαν: Γαλλικὸν 'Ινστιτοῦτον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς Παρισίους (ἀπὸ τοῦ 1948) ἔνθα καὶ ὁριστικῶς ἐγκατεστάθη. 'Η ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἰς τὴν ὁποίαν ἠνάλωσε τὸν βίον — διετέλεσεν ὁ Grumel ἐπὶ ἔτη Διευθυντὴς 'Ερευνῶν εἰς τὸ C.N.R.S. — δὲ τοῦ ἀφῆκε χρόνον δι' ἄλλας ἀσχολίας καὶ μόνον ἐπὶ βραχύ τι διάστημα ἐδίδαξε Κανονικὸν Δίκαιον εἰς τὸ Καθολικὸν 'Ινστιτοῦτον Παρισίων. Μετέσχε μεταπολεμικῶς εἰς τὰ διεθνῆ βυζαντινολογικὰ Συνέδρια Θεσσαλονίκης, Μονάχου, 'Αχρίδος, λαβὼν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς συζητήσεις. 'Απέθανε τὴν 14ην Αὐγούστου 1967, παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τοῦ Τάγματός του.

'Η προσφορὰ τοῦ ἐκλιπόντος βυζαντινολόγου εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν 'Εκκλησίαν ὑπῆρξε μεγίστη. 'Απὸ τοῦ 1916 καὶ μέχρι τῆς τελευτῆς του δὲν ἔπαυσε γράφων καὶ ἐκδίδων, καταλιπὼν οὕτω πολλὰς ἑκατοντάδας αὐτοτελῶν ἄρθρων καὶ βιβλιοκρισιῶν μὲ τὰ ὁποῖα πρωτίστως ἐτροφοδότει τὸ ὑπὸ τοῦ 'Ινστιτούτου δημοσιευόμενον περιοδικόν. Πλὴν τούτου ὅμως καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα ἔντυπα (Revue des Études Grecques, Revue des Études Latines, Revue des Sciences philosophiques et théologiques, Bulletin de littérature ecclésiastique, Orientalia christiana periodica, Studi bizantini e neoellenici κ.λ.π.) καὶ πανηγυρικὸν τόμον πρὸς τιμὴν διδασκάλων καὶ συναδέλφων του (Σπ. Λάμπρου, G. de Jerphanion, Louis Petit, S. G. Mercati, Paul Peeters, Henri Grégoire, E. Tisserant κ.ἄ.) εὑρίσκει τις συνεργασίας τοῦ πολυγραφωτάτου συγγραφέως. Εἰς αὐτὰς δέον νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ συνεργασίαι του εἰς ἐγκυκλοπαιδείας ὡς καὶ αἱ ἐκλαϊκευτικαὶ εἰς ἐφημερίδας. 'Ιδιαιτέρας μνείας ἄξια εἶναι τὰ βιβλιοκριτικὰ σημειώματα τοῦ σοφοῦ βυζαντινολόγου, ποὺ ἐντυπωσιάζουν μὲ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν ὕλην των: καὶ μόνον εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην (ἀρχιτεκτονικήν, ζωγραφικήν, μικροτεχνίαν, μικρογραφίαν) ἀφιεροῦνται περὶ τὰ τριάκοντα.

Πλεῖστα ἦσαν τῷ ὄντι τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἠσχολήθη ἡ γόνιμος γραφίς του: ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τῆς φιλολογίας, τῆς δογματικῆς, τῆς ὑμνολογίας, τῆς ἁγιολογίας. Κύριος ὅμως στόχος τῶν ἐρευνῶν του ὑπῆρξεν ἡ Βυζαντινὴ 'Εκκλησία, αἱ σχέσεις της μετὰ τῆς Ρώμης, ἡ θεολογία της, τὸ κανονικόν της δίκαιον, Τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κων/πόλεως ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρον τῶν διαφερόντων τοῦ καθολικοῦ ἱερωμένου. 'Εκ τῶν προκαθημένων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ποὺ παρελαύνουν εἰς τὸ ἔργον του, τὸ προβάδισμα ἔχει ὁ Φώτιος καὶ τὰ προβλήματα ποὺ συμπορεύονται μὲ τὴν ἀνήσυχον ἐποχήν του. 'Η σημαντικὴ ἀνακάλυψις, τὴν ὁποίαν κάμνει τῷ 1933, σχεδὸν συγχρόνως μὲ τὸν Dvornik ἀλλ' ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ, ὁ Grumel, συντελεῖ εἰς τὸ νὰ ἐκριζώσῃ τὸν ἑδραιωμένον μῦθον περὶ τοῦ δευ-

τέρου σχίματος τοῦ Φωτίου. Ἀλλὰ τὸ φωτίειον ζήτημα τὸν ἀπασχολεῖ διαρκῶς, εἴτε ἀναθεωρεῖ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀπήχησίν των, εἴτε ἐμβαθύνει εἰς τὰ δογματικὰ τῆς ἀντιθέσεως προβλήματα, εἴτε μοχθεῖ διὰ νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἀγνώστους πτυχὰς τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς δράσεως τοῦ «σχισματικοῦ» πατριάρχου. Αἱ μελέται αὗται ἐξαγνίζουν τὴν ἀτμόσφαιραν ἐκ τοῦ ρύπου τῶν παραδεδεγμένων ἰδεῶν καὶ συμβάλλουν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς οἰκουμενικῆς ἀξίας τῆς Ἐκκλησίας.

Εἰς τὴν ὅλην συγγραφικὴν παραγωγὴν τοῦ Grumel ἐξέχουσαν θέσιν κατέχουν αἱ δύο μείζονες συγγραφαί του: 1) Les regestes des Actes du patriarcat byzantin: Les regestes des Patriarches (381 - 1206), Παρίσιοι 1932 - 1947 καὶ 2) La Chronologie, Παρίσιοι 1957. Εἰς τὴν πρώτην ἐξ αὐτῶν — ἔργον, μνημειῶδες εἰς τρία τεύχη καὶ ἑπτακοσίας περίπου σελίδας — καταγράφονται 1202 ἐπίσημοι πατριαρχικαὶ πράξεις, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν σχεδὸν ὁλόκληρον χιλιετηρίδα, καταδεικνύουν δὲ τὴν πολυσχιδῆ δρᾶσιν, ἐσωτερικήν τε καὶ ἐξωτερικήν, τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόλυσιν, τὴν χρονολογίαν, τὴν ἀξίαν τῶν πολυτιμοτάτων τούτων κειμένων — ἐξ ὧν πολλὰ εἶδον ἐνταῦθα τὸ φῶς διὰ πρώτην φορὰν — ἀνερευνᾶται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, τοῦ ὁποίου ἡ εὐρεῖα ἁρμοδιότης εἰς τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν αὐτῶν, ἐπέτυχεν ἔργον ὁριστικόν, ὡς ἄλλωστε τοῦτο τονίζεται ὑπὸ τοῦ προλογίζοντος τὴν ἔκδοσιν διευθυντοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου.

Ἡ ἑτέρα συγγραφὴ ἐξεδόθη εἰς τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ P. Lemerle ἐκδιδομένην σειράν: «Πραγματεῖαι Βυζαντινῶν Μελετῶν» καὶ ἀποτελεῖ σπουδαῖον ὄργανον ἐργασίας. Ἐξετάζει τὰς μεθόδους χρονολογήσεως, οἷαι ἀπαντοῦν αὗται εἰς τὰς πολλαπλᾶς πηγὰς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ὡς καὶ τὸν τρόπον χρήσεως αὐτῶν. Ἡ παράθεσις διαφόρων ἡμερολογίων τῆς μεσογειακῆς λεκάνης καὶ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἡ μεταξύ των ἀντιστοιχία ὡς καὶ χρονολογικῶν καταλόγων αὐτοκρατόρων καὶ ἄλλων ἡγεμόνων καὶ ἀρχόντων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, καθιστοῦν τὸ ἔργον τοῦτο εὔχρηστον διὰ τοὺς ἱστορικοὺς βοήθημα.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ ἐκλιπόντος εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' ὡς ἐλέχθη ἤδη ἡ ἐπιστήμη δὲν ἀπετέλει εἰμὴ μέρος τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἀοιδίμου σοφοῦ. Ἀναζητῶν τὴν ἀλήθειαν φιλοδοξεῖ νὰ προσθέσῃ τὸν ἔστω μικροσκοπικόν του λίθον εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν πνευματικῶν δεσμῶν τοῦ κόσμου. Ἐμβαθύνων τὰ αἴτια τῆς χριστιανικῆς διαμάχης ζητεῖ νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἱερὰν ὑπόθεσιν τῆς ἑνότητος. Ἐρευνῶν τὴν δρᾶσιν καὶ τὸ κλέος τοῦ Πατριαρχείου σκοπὸν ἔχει νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ὑπερτροφίαν τῆς κριτικῆς, νὰ φωτίσῃ τὴν προσέγγισιν. Ἵνα σχίσῃ τὸ σκότος τοῦ παρελθόντος, γράφει τὰ ἐκλαϊκευτικά του ἄρθρα. Ἀπηλλαγμένος τοῦ φοβεροῦ μοναχικοῦ συμπλέγματος τῆς δυσπιστίας, πιστεύων βαθύτατα

εἰς τὴν μίαν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἀείμνηστος ἱερωμένος ὑπῆρξε, χάρις εἰς τὴν εὐθυκρισίαν του, τὴν φρόνησίν του, τὴν φιλαλληλίαν του, τὴν καλωσύνην τῆς πλουσίας ψυχῆς του, ἕνας ἄνθρωπος τοῦ αἰῶνος μας — τοῦ οἰκουμενικοῦ αἰῶνος. Τὸν καλὸν ἀγῶνα ἀγωνισθείς, ἐξῆλθε τοῦ βίου καταλιπὼν εἰς ἡμᾶς τὴν μνήμην τῆς ἀρετῆς του.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

«Ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐσφυρηλάτησε τοὺς κρίκους τῆς συλλογικῆς ἀλληλεγγύης τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοὺς ἔδεσε σὲ ἁλυσίδα ἑνιαίας πνευματικῆς ὁμολογίας κοινοῦ, αἰσθητικοῦ πιστεύω».
(Ἀπὸ τὴν μελέτην του «Τὸ μακεδονικὸ ζήτημα στὴ βυζαντινὴ ζωγραφική»).

Ἀρνεῖται νὰ παραδεχθῇ ὁ νοῦς ὅτι ἀπαγγέλλει τὴν νεκρολογίαν τοῦ Ἀγγέλλου Προκοπίου. Εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ βίου καὶ τῆς σταδιοδρομίας του, πλήρης ζώσης νεότητος, διέβη γαλήνιος εἰς τὴν ἄλλην ὄχθην τοῦ Ἀχέροντος ἀδιάφορος εἰς τὰς τόσας ὑποσχέσεις ποὺ τοῦ προσέφερεν ἀκόμη ἡ ζωή. Ἀναλογίζομαι τὸν σύντομον, τὸν συντομώτατον χρόνον ἀπὸ τὸ βράδυ ἐκεῖνο ὅπου ματαίως τὸν ἀνεμέναμεν εἰς τὴν Ἕνωσιν Σμυρναίων, νὰ ἔλθῃ διὰ νὰ ἐγκαινιάσῃ τὴν ἔκθεσιν τοῦ ζωγράφου - πατρός του.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσω νὰ διαγράψω ἐδῶ τὰ γεγονότα ποὺ καθώρισαν τὴν πορείαν τῆς ζωῆς τοῦ Προκοπίου. Ἄλλοι, οἰκειότεροι πρὸς αὐτόν, θὰ ἀναλάβουν νὰ συντάξουν τὸ βιογραφικόν του σημείωμα, προϋπόθεσιν ἀπαραίτητον διὰ νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἔργον του εἰς τόπον καὶ χρόνον. Θὰ ἀρκεσθῶ νὰ σημειώσω μόνον βασικοὺς σταθμοὺς μέσα εἰς τὸ σχηματικὸν πλαίσιον τῆς σταδιοδρομίας του, καὶ νὰ ἀναφερθῶ εἰς τὴν προσφοράν του πρὸς τὸ Βυζάντιον.

Υἱὸς τοῦ ζωγράφου Γεωργίου Προκοπίου, ποὺ ἐτιμήθη ὡς καλλιτέχνης τῆς Ἀβησσυνιακῆς αὐλῆς καὶ ὡς πολεμικὸς ἀνταποκριτὴς κατέλιπεν ἐκ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ τοῦ Μικρασιατικοῦ μετώπου δραματικὰ στιγμιότυπα, ὁ Ἄγγελος Προκοπίου ἀνετράφη εἰς περιβάλλον ἀφωσιωμένον εἰς τὴν τέχνην καὶ ἀπέκτησε, παιδὶ ἀκόμη, τὴν ἱκανότητα καὶ τὸ προνόμιον νὰ σκέπτεται, νὰ ἀναπολῇ καὶ νὰ αἰσθάνεται μὲ τὴν βοήθειαν τῶν μορφῶν τῆς τέχνης. Ἐκ φύσεως ὅμως ὀρθολογιστὴς γοητεύεται, ἐπίσης ἐνωρίς, ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ συστήματα, ποὺ δίδουν τὸν πρωταρχικὸν ρόλον εἰς τὴν θέλησιν καὶ τὴν δρᾶσιν. Ἡ διπλῆ αὐτὴ κλίσις του τὸν ὠθεῖ εἰς διπλοῦν κύκλον σπουδῶν, ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου, ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν Σχολὴν Καλῶν Τεχνῶν. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ συντόμου βίου του, διὰ μέσου τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ φακοῦ θὰ θεωρῇ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔργα των, ταλαντευόμενος μεταξὺ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς λογικῆς καὶ τῶν ἐνθουσιασμῶν τῆς ψυχῆς.

Ὡς ἱστορικὸς τῆς τέχνης κάμνει τὴν ἐμφάνισίν του τῷ 1936 μὲ τὴν «Νεοελληνικὴν Τέχνην» ὅπου μελετᾶ τὰ δημιουργήματα τῶν Νεοελλήνων ἐν σχέσει μὲ τὴν πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ τόπου. Τὸ βιβλίον ἀποσπᾷ σχόλια ἐπαινετικά. Θὰ ἐπακολουθήσουν: «Ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 19ου αἰώνα» (γαλλιστί), ἡ διδακτορικὴ διατριβή του εἰς τὴν Σορβόννην διὰ τὴν «Θρησκευτικὴν ζωγραφικὴν στὰς Ἰονίους Νήσους τὸν 18ο αἰῶνα» (γαλλιστί). Διὰ τὴν τελευταίαν, τοῦ ἀπονέμεται τὸ Βραβεῖον Ζάππα τῆς παρισινῆς «Ἑταιρείας πρὸς Ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν» ἐνῶ ἡ κυκλοφορία ἑνὸς ἄλλου βιβλίου: «Τὸ εἰκοσιένα στὴ λαϊκὴ ζωγραφική του» φαίνεται νὰ ἐπηρεάζῃ τὴν φιλολογικὴν κίνησιν περὶ τὸν Μακρυγιάννην καὶ τὸν ζωγράφον του.

Ὁ πνευματικός του πλοῦτος τὸν παρακινεῖ εἰς λύσεις διὰ τὰς ὁποίας οἱ ἄλλοι δυσπιστοῦν, διότι δὲν φέρουν αὗται τὴν σφραγῖδα τοῦ καθιερωμένου. Ἡ καλλιτεχνική του εὐαισθησία τὸν κάμνει νὰ διαισθάνεται ὅ,τι κατόπιν καὶ ὁ ἴδιος θὰ στηρίξῃ ἐπὶ λογικῶν ἐρεισμάτων ἀλλὰ καὶ αἱ ἔρευναι θὰ ἔλθουν νὰ ἐπιβεβαιώσουν. Ἀναφέρω προχείρως τὴν ἀποκατάστασιν ποὺ ἔκαμε εἰς τὸν πραγματικὸν δημιουργόν των, τὸν Δοξαρᾶ, ὡρισμένων τοιχογραφιῶν τοῦ ζακυνθηνοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης, ἐνῶ ἐπὶ ἔτη σειρὰ ἱστορικῶν τῆς τέχνης ἐπανελάμβανε τὴν αὐτὴν λανθασμένην πληροφορίαν. Ἡ ἀρχειακὴ ἔρευνα ἦλθεν ὀλίγον ἀργότερον νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν γνώμην του αὐτήν.

Τῷ 1940-41 ἐκλέγεται καθηγητὴς εἰς τὴν νεοσύστατον ἕδραν τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον, ὅπου παραμένει ἐπὶ ἓν ἔτος μόνον, ἐπανεκλέγεται δὲ εἰς τὴν αὐτὴν ἕδραν τῷ 1960. Συγχρόνως ἔχει ἀναλάβει τὴν στήλην τῆς τεχνοκριτικῆς εἰς τὴν «Καθημερινήν». Ἡ βασικὴ συμβολή του εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν σπουδῶν περὶ τέχνης εἰς τὴν χώραν μας εἶναι ἡ ἵδρυσις Φωτοθήκης εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον, ἡ ὁποία μέλλει νὰ ἀποβῇ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ὄργανον πολύτιμον εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἐρευνητοῦ. Τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην τῆς δημιουργίας φωτογραφικῆς συλλογῆς τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ἐπισημάνει καὶ ἄλλοτε ὁ Προκοπίου ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν ἀνελέητον καταστροφήν, ποὺ ἐπροξένησαν εἰς τὴν Ἑπτάνησον οἱ σεισμοί, καταστροφὴν τὴν ὁποίαν ἐθρήνησε μὲ δριμυτάτην φωνὴν ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ ἡμερησίου τύπου.

Διὰ νὰ δεχθῇ καὶ νὰ ἀξιολογήσῃ τὰ οὐσιώδη γεγονότα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν μορφῶν τῆς τέχνης καταφεύγει εἰς τὸ ταξίδι. Ταξιδεύει, εἴτε ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους εἰς διεθνῆ συνέδρια, εἴτε ὡς προσκεκλημένος τῶν ξένων χωρῶν. Τὰς ἐντυπώσεις του ἀποτυπώνει εἰς πάλλοντα ἄρθρα εἰς τὴν «Καθημερινὴν» ὡς καὶ εἰς εἰδικοὺς τόμους: «Αἰσθητικὴ καὶ Τέχνη στὴν Εὐρώπη» (2 τόμοι, 1954, 1955), «Cyprus, that hellenic island»

(1954), «Ὁλλανδία» (1958), «Ὁ λαὸς τῆς Βίβλου» (1959), «Αἰσθητικὴ καὶ Τέχνη στὴν Ἀμερική» κ.ἄ. εἶναι οἱ καρποὶ τῶν ταξιδίων αὐτῶν.

Ἀλλ' ὁ πλέον σταθερὸς ἔρως τοῦ Προκοπίου ὑπῆρξε τὸ Βυζάντιον. Ἡ φωνή του, εἴτε διὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς βυζαντινῆς τέχνης πραγματεύεται, εἴτε διὰ τὰ προβλήματά της καὶ τὰς ἐπιβιώσεις της, ἔχει τὸν παλμὸν ἀνθρώπου, ποὺ ὁμιλεῖ διὰ πρόσωπον ἠγαπημένον. Τὸ ἀκριβὲς αἰσθητικόν του κριτήριον τὸν ὁδηγεῖ καὶ ἐδῶ εἰς διαγνώσεις, τὰς ὁποίας οἱ ἄλλοι ἐπιχειροῦν στηριζόμενοι εἰς παραδεδεγμένους κανόνας. Ὁ χρόνος καὶ ἡ ἐπιστήμη δικαιώνουν τὰς εὐστόχους παρατηρήσεις του. Ἔχομεν μίαν πρόσφατον διαπίστωσιν τοῦ πόσον γυμνασμένον ἦτο τὸ μάτι τοῦ Προκοπίου! Ὁ φυλλομετρῶν τὸ ἄρτι ἐκδοθὲν τρίτομον ἔργον τοῦ P. Underwood διὰ τὴν Μονὴν τῆς Χώρας δὲν δύναται παρὰ νὰ ἀναλογισθῇ τὰ ὅσα εἶχε γράψει ὁ Προκοπίου, ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς «Καθημερινῆς», τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1955, χαρακτηρίζων τὰ θαυμάσια αὐτὰ ζωγραφικὰ ἔργα, ποὺ μόλις τότε εἶχον ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὸ τουρκικὸν ἐπίχρισμα. Ἄλλοτε πάλιν ἡ φιλοσοφική του προδιάθεσις τὸν παρακινεῖ νὰ ἀναζητήσῃ τὸ κοινωνικὸν ὑπόβαθρον τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων μιᾶς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου ἢ μιᾶς τάξεως. Ἀναφερόμενος μὲ δεδικαιολογημένον ἐνθουσιασμὸν εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τῆς «Μοναστηριακῆς Ἀρχιτεκτονικῆς» ὑπογραμμίζει, πρῶτος αὐτός, τὴν σημασίαν τῆς τοιαύτης μελέτης δι' ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν κοινωνικὴν ἀνατομίαν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκην νὰ συμβαδίσουν εἰς τὸ μέλλον ἡ ἔρευνα διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν τῶν μεσαιωνικῶν κοινοβίων μὲ ἐκείνην τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς των καὶ τῶν ἐπιδαψιλευθέντων εἰς αὐτὰ αὐτοκρατορικῶν προνομίων.

Τὸ πνευματικόν του πιστεύω εἰς τὸ Βυζάντιον εἶναι ἕτοιμος ὁ Προκοπίου νὰ διακηρύξῃ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀλλ' ἰδίως ὅταν ὑπερτροφικαὶ ἐθνικιστικαὶ τάσεις ὑπαγορεύουν εἰς τοὺς εὐεργετηθέντας ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου λαοὺς νὰ ἀμφισβητοῦν τὴν εὐεργεσίαν. Εἰς τὸ 18ον Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης εἰς τὴν Βενετίαν, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1955, τὸ ἐπίμαχον θέμα εἶναι αἱ σχέσεις τῆς ἰταλικῆς μεσαιωνικῆς τέχνης πρὸς τὴν βυζαντινήν. Ὁ Ἰταλὸς καθηγητὴς S. Bettini μὲ ἕνα νέον βιβλίον του «Παλαιὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας», θέλει νὰ ἀποσπάσῃ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τοῦ Torcello καὶ τοῦ Grado ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ νὰ τὰ συνδέσῃ μὲ μίαν καθαρῶς ἰταλικὴν παράδοσιν, πού, κατ' αὐτόν, ἔχει τὴν ἀρχήν της εἰς τὰ μωσαϊκὰ τῆς παλαιοχριστιανικῆς Ρώμης καὶ τῆς Ραβέννας. Ἡ προσπάθεια αὐτή, κατάλοιπον τοῦ πνεύματος ποὺ ἐνέπνευσε εἰς τοὺς Ἰταλούς, ὀλίγον πρὸ τοῦ πολέμου τὴν μεγαλειώδη Mostra Augustea, ἐνσωματοῦται εἰς τὰς ἄλλας, πρὸς ἀπόδειξιν τῆς δῆθεν ὑπεροχῆς τῶν Ἰταλῶν ἔναντι τῶν γειτόνων των. Μαζὶ μὲ τοὺς καθηγητὰς A. Grabar καὶ O.

Demus, ὁ Προκοπίου προβάλλει τὰ ἐπιχειρήματα διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς δημιουργίας καὶ τὰ παλαιὰ μωσαϊκὰ τῆς Βενετίας καὶ τοῦ Torcello, γνώμη ποὺ γίνεται δεκτὴ σχεδὸν ἀπὸ τὴν ὁλομέλειαν τῶν συνέδρων.

Τὸ 12ον Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῆς Ἀχρίδος, τὸ 1961, δίδει καὶ πάλιν τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν Προκοπίου νὰ ὑπερασπίσῃ τὰς θέσεις τοῦ Βυζαντίου. Πρόκειται καὶ ἐδῶ διὰ τὴν προβολὴν ἐθνικιστικῶν καὶ φυλετικῶν ἀντιλήψεων. Οἱ καθηγηταὶ V. Lazarev καὶ S. Radojic ὑποστηρίζουν τὴν θεωρίαν διὰ τὴν ἐθνικὴν ἀντίστασιν, κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰ., τῶν Νοτιοσλαύων ὁ εἷς, τοῦ πανσλαυισμοῦ ὁ ἄλλος, κατὰ τῆς τέχνης τῆς Κων/πόλεως. Ἡ θεωρία αὕτη ἔχει παλαιὰς τὰς ρίζας της, εἰς τοὺς Βουλγάρους ἀρχαιολόγους, οἱ ὁποῖοι προσήρτησαν τὰς τοιχογραφίας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Καστορίας καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος — ὡς γνωστὸν τὸν τελευταῖον τοῦτον ναὸν ἔκτισεν ὁ Χαρτοφύλαξ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Λέων — εἰς τὸ Βουλγαρικὸν Κράτος τοῦ Σαμουήλ. Ἡ θεωρία αὕτη ἐπανέρχεται τώρα εἰς τὸ προσκήνιον μὲ νέαν τεκμηρίωσιν καὶ ἀρίστην αἰσθητικὴν ἀνάλυσιν. Ἀντικρούεται ἡ θέσις τοῦ καθηγητοῦ Α. Ξυγγοπούλου διὰ τὸ καλλιτεχνικὸν κέντρον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν ἀκτινοβολίαν του εἰς τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ τὸ μεγαλύτερον βάρος τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας πίπτει εἰς τοὺς ὑποτιθεμένους Σλαύους τεχνίτας καὶ τὰς ἐθνικάς των σχολάς, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὴν νέαν θεωρίαν, διεμόρφωσαν λαϊκὴν καὶ ἀρχαϊκὴν τεχνοτροπίαν.

Ὁ Προκοπίου μετέθεσε τὴν συζήτησιν ἀπὸ τὰς φυλετικὰς ἀντιθέσεις εἰς τὸ πεδίον τῆς τέχνης. Στηριζόμενος εἰς τὴν θεωρίαν, τὴν ὁποίαν διετύπωσε κυρίως ὁ Γάλλος αἰσθητικὸς Henri Focillon, ὅτι κάθε τέχνη διανύει ἀναγκαστικῶς τρία στάδια, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τρεῖς ρυθμοὺς — τὸν ἀρχαϊκόν, τὸν κλασικόν, τὸν ρεαλιστικὸν — ἀπέδειξε διὰ τὰς ἀμφισβητουμένας μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Σλαύων, μορφὰς τῆς τέχνης, ὅτι εἶναι αὗται ὑποτεταγμέναι εἰς μίαν ἐσωτερικὴν λογικήν, ἄσχετον πρὸς τὸ σλαυικὸν στοιχεῖον, ἡ ὁποία τὰς κατευθύνει. Ἐγκαταλείπων τὴν εἰκονογραφικὴν ἀνάλυσιν καὶ τὰ ἐκ τῆς χρονολογήσεως τῶν μνημείων πορίσματα, ὁ Προκοπίου, τὸν διαχωρισμὸν αὐτὸν τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς ρυθμούς, ἐστήριξεν εἰς κριτήρια αἰσθητικά. Ἡ μελέτη του ἐκυκλοφόρησε καὶ εἰς εἰδικὸν τόμον: «Τὸ μακεδονικὸ ζήτημα στὴν βυζαντινὴ ζωγραφική» (1962), εἰς τρεῖς γλώσσας καὶ ἐσχολιάσθη εὐρύτατα. Ἔχω ὑπ' ὄψιν μου τουλάχιστον δεκαπέντε βιβλιοκρισίας: Βελιγράδιον, Παρίσιοι, Λονδῖνον, Leiden, Βρυξέλλαι, Βιέννη, Κοπεγχάγη. Ἀξιολογῶν τὴν προσφορὰν αὐτὴν τοῦ Προκοπίου, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος γράφει: «Ὁ Προκοπίου κατάφερε νὰ δώσῃ τὴν ὁριστικὴν ἀπάντησι σ' ὅσους γέννησαν τὸ μακεδονικὸ πρόβλημα μὲ τὴν πρόθεσι νὰ αὐτονομήσουν ἕνα ὀργανικὸ κομμάτι τῆς βυζαντινῆς

τέχνης, δηλαδὴ νὰ τὸ ἀποκόψουν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ποὺ εἶναι καὶ ἔμεινε ἡ πηγὴ κι' ὁ κυριαρχικὸς νόμος κι' αὐτῆς τῆς σλαυικῆς ζωγραφικῆς».

Ὁ Προκοπίου ὑπῆρξε πρωτοπόρος καὶ μαχητής: «ἔχω διαλέξει, ἔγραφε κάπου, τὸν δρόμο τῆς ἀμφιβολίας στὰ πνευματικὰ ζητήματα». Καὶ εἶχε τὴν δυνατότητα καὶ τὴν δύναμιν νὰ θέτῃ ἐκ νέου τὰ προβλήματα καὶ νὰ τὰ θεωρῇ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, μὲ μόνην τὴν βοήθειαν τῶν ἰδικῶν του ματιῶν. Αἱ ἀξιολογήσεις του, τὰ συμπεράσματά του διὰ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην, ἐπειδὴ μᾶς εὕρισκαν ἀπαρασκεύους, συχνὰ μᾶς ἐξέπληττον. Ἐνθυμοῦμαι τὰς ἀντιδράσεις ὅλων μας ὅταν ἐταύτισε τὸν χρωστῆρα τοῦ Ἀστραπᾶ μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἰδίου τοῦ Πανσελήνου! Ἐχρειάσθη καιρὸς διὰ νὰ ἐννοήσωμεν τὸ βαθύτερον νόημα μιᾶς τόσο τολμηρῆς σκέψεως. Πολλοὶ τοῦ κατελόγιζαν λάθη. Ποιὸς ξέρει! Ἴσως νὰ εἶναι ὅπως τὰ λάθη ποὺ διορθώνει ὁ εὐσυνείδητος διδάσκαλος εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ μαθητοῦ του, καὶ ἡ ἰδία σύνταξις γίνεται «ὕφος» εἰς τὴν πένναν δοκίμου συγγραφέως. Ὅποιος τὸν ἤκουσε νὰ ὁμιλῇ διὰ τὸ κατανυκτικὸν ἀποτέλεσμα μιᾶς δέσμης φωτός, ποὺ διαπερνᾶ τὸν μικροσκοπικὸν φεγγίτην μιᾶς βυζαντινῆς ἐκκλησίας, γνωρίζει πῶς εἶχε δεχθῆ, καὶ αὐτός, μὲ τοὺς ὀλίγους, τὴν θείαν χάριν νὰ συλλαμβάνῃ τὴν μεταφυσικὴν ὡραιότητα τοῦ Βυζαντίου. Ὁσάκις τὸν ἐπαναφέρω εἰς τὴν μνήμην μου, τὸν βλέπω εἰς μίαν διάλεξιν, ποὺ ἔκαμε εἰς τὸ Ἰταλικὸν Ἰνστιτοῦτον Ἀθηνῶν διὰ τὸν οὐμανισμὸν εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ τὴν Φλωρεντίαν. Ὁ Προκοπίου εἶχε τὸ χάρισμα τοῦ λόγου καὶ ἡ μακρὰ θητεία του εἰς τὰ νομικὰ τοῦ ἐπόριζε μίαν ἀναντίρρητον ἐπιχειρηματολογίαν. Μὲ πόσην εὐχέρειαν ἐκινεῖτο ὁ ἴδιος ἐπάνω εἰς τὴν ἕδραν, καὶ μὲ πόσην ἡ σκέψις του μέσα εἰς τὸ θέμα ποὺ ἐπραγματεύετο. Ὁ λόγος του μεστός, ζωντανός, τὸ ψυχορράγημα τοῦ Βυζαντίου τὸ μετέβαλλε εἰς θρῆνον, καὶ τὸν θρῆνον εἰς ὑπερκοσμίαν μουσικήν. Ἀλχημιστὴς αὐτός, μετουσίωνε εἰς πνεῦμα τὸ αἷμα τῶν ἡρώων τοῦ 1453. Τὸ ξαναβλέπω εἰς τὴν διάλεξιν ἐκείνην καὶ ἐνθυμοῦμαι τοὺς φλογεροὺς ἀνθοὺς ποὺ κάθε ἄνοιξιν στολίζουν τὰ ἐρείπια τῆς Πύλης τοῦ Ρωμανοῦ.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ
(1911 - 1966)

Ἡ ἐπιστήμη τοῦ τε Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ δικαίου καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἀπώλεσαν ἓν ἐκ τῶν ἱκανωτέρων μελῶν των, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Παναγιώτου Ἰ. Παναγιωτάκου.

Ἐξ Ἀρεοπόλεως τῆς Μάνης ἕλκων τὴν καταγωγὴν καὶ ἐξ ἱστορικῆς οἰκογενείας τοῦ 1821, ἐγεννήθη τὴν 16 Μαρτίου 1911 ἐκ πατρὸς στρατηγοῦ Ἰωάννου Π. Παναγιωτάκου καὶ μητρὸς Μαρίας τὸ γένος Σ. Βενιζέλου ἐν Ἀθήναις, ἐσπούδασεν αὐτόθι, ἔνθα ἀνηγορεύθη διδάκτωρ ἐν ἔτει 1934 τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διὰ τῆς διατριβῆς τὸ «Δίκαιον τῶν μικτῶν γάμων, ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις καὶ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας διαμόρφωσις αὐτοῦ».

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1948 μεγίστας καὶ πολυσχιδεῖς ὑπηρεσίας αὐτοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τὸν ὠνόμασε Νομικὸν αὐτῆς Σύμβουλον.

Διετέλεσε Γενικὸς Διοικητὴς Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὴν κρίσιμον περίοδον 1948 - 1950. Ἐτιμήθη δὲ διὰ τοῦ «Πολεμικοῦ Σταυροῦ» καὶ τοῦ «Μεταλλίου ἐξαιρέτων πράξεων, ὡς καὶ πλείστων ὅσων ἀνωτάτων ἐκκλησιαστικῶν διακρίσεων.

Ὑπῆρξεν ἑταῖρος τῆς Ἀμερικανικῆς Διεθνοῦς Ἀκαδημίας, τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Μικρὸν δὲ πρὸ τοῦ ἀπροσδοκήτου τέρματος ἐπελθόντος τὴν 19ην Ἰουλίου 1966, τὸ ἐν τῇ ἱστορικῇ πόλει τῆς Σαλαμάνκας Βασιλικὸν καὶ Ποντηφικικὸν Πανεπιστήμιον τὸν ἀνεκήρυξεν honoris causa διδάκτορα τοῦ Κανονικοῦ δικαίου ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ λαβούσῃ χώραν τὴν 29ην Ἀπριλίου 1966, τιμῶν τὴν διεθνῆ αὐτοῦ συμβολὴν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ὑπηρεσίας.

Ἔλαβε μέρος εἰς διάφορα ἐπιστημονικὰ συνέδρια, ὡς εἰς τὸ Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ Μονάχου ἐν ἔτει 1960, εἰς τὸ ἐν Παμπλόνα συγκληθὲν συνέδριον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ δικαίου τὸν Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1963.

Τὸν δὲ Μάϊον τοῦ ἔτους 1966 μετέσχεν ἐκκλησιαστικῆς ἐκδηλώσεως μετὰ Κανονικῆς συσκέψεως εἰς τὰ πλαίσια τῆς μεγάλης προσπαθείας ἄρσεως

τῶν ἐμποδίων πρὸς ἐπίτευξιν ἑνότητος ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ χώρῳ, πραγματοποιηθείσης ἐν Ραβέννῃ τῆς Ἰταλίας.

Ἡ κυρία συγγραφική του δραστηριότης ἀναφέρεται ἰδίᾳ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου. Σημαντικὸν ὅμως μέρος τῆς προσπαθείας του ἀφιερώθη καὶ εἰς νομοπαρασκευαστικὰς μελέτας. Μετέσχε πλείστων ὅσων κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας συσταθεισῶν πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας ἐπιτροπῶν. Μεγίστη εἶναι ἡ συμβολή, ἣν παρέσχεν ὡς Νομικὸς Σύμβουλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, γνωμοδοτῶν ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε ἀναφυομένων Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ζητημάτων. Πλεῖστα τῶν δημοσιευμάτων του ἀποδίδουν διαλέξεις καὶ λόγους ἐκφωνηθέντας εἰς ἐπισήμους ἡμέρας.

Ἔργα ἐδημοσιεύθησαν τὰ ἑξῆς :

Γάμοι πρώτων ἐξαδέλφων, Ἀθῆναι 1939. Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, Ἀθῆναι 1939. Περὶ τοῦ γάμου καὶ τῆς ἀγαμίας τῶν κληρικῶν, 1940. Ἀστικὸς Κῶδιξ καὶ Ἐκκλησία, 1940. Νόμοι καὶ Κανόνες ἐν τῷ δικαίῳ, 1942. Περὶ τοῦ γάμου μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ ἀλλοθρήσκων, 1943. Ἡ θέσις καὶ αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, 1944. Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν ὄψει τοῦ συνεδρίου τῆς εἰρήνης, 1945. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ τῶν Ἐπισκόπων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, 1946. Ἡ Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ Ἀρχιεπισκοπικὸν ζήτημα, 1946. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ ἐπιστήμῃ, 1947. Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριαρχικὸς θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1948. Τινὰ περὶ τοῦ Ἱ. Λειψάνου καὶ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου καὶ Θ. Σπυρίδωνος, 1948. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Μοναχικοῦ Πολιτεύματος ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω κατὰ τὸ ἰσχῦον δίκαιον, 1949. Κῦρος γάμου συναφθέντος ὑπὸ Ἐπισκόπου, κυρώσεις ἐν περιπτώσει συνάψεως καὶ προϋποθέσεις ἄρσεως αὐτῶν, 1950. Ἡ ἱερωσύνη καὶ ἐξ αὐτῆς νομοκανονικαὶ συνέπειαι κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, 1951. Ἡ ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, 1951. Γενικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι, 1952. Παρατηρήσεις ἐπὶ κληρονομίας Μοναχῶν, 1952. Πεντακόσια ἔτη μετὰ τὴν Ἅλωσιν (1453 - 1953). Ἡ ὑπὸ μείζονος ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἄρσις συνεπειῶν καθαιρέσεως δι' ἀπονομῆς χάριτος, 1953. Τινὰ περὶ μικτῶν γάμων κατὰ τὸ ἰσχῦον ἐν Ἑλλάδι δίκαιον, 1954. Τὸ Δίκαιον τῶν Μοναχῶν (τόμ. Δ') 1957. Τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, 1957. Ἐγχειρίδιον περὶ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, 1959. Τὸ Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, 1962. Σκέψεις ἐπὶ τῆς σοβούσης κρίσεως μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, 1965. Ἡ ἀντιποίησις τῆς ἀρχῆς, 1966. Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ, 1966, κ.ἄ.

4 - 1 - 1968

Τὴν ἐν γένει πνευματικὴν παραγωγὴν τοῦ ἀειμνήστου σοφοῦ διακρίνει ἴδιον σύστημα ἐργασίας καὶ μεθοδολογικὴ δεοντολογία. Οὕτω δὲ καὶ ἐπετεύχθη ἡ παρ' αὐτοῦ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα μελέτη τῶν πηγῶν, ἥτις μελέτη, ὡς διετείνετο ὁ ἴδιος, συνιστᾷ «τὴν κυριώδη καὶ πρωταρχικὴν ὁδὸν ἐρεύνης εἴς τε τὴν Νομικὴν καὶ τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην».

Ἐπεκτείνας τὸ πεδίον ἐρεύνης ἐν τῷ χώρῳ τοῦ τε Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ δικαίου τῆς Ὀρθοδοξίας, μελετᾷ καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς Πηγάς, τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τὰ πνευματικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, τὸ Ἑλληνορωμαϊκὸν δίκαιον, τὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ παρὰ τοῖς Ρωμαιοκαθολικοῖς καὶ Διαμαρτυρομένοις κρατοῦντα, ὡς καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν μέσων καὶ ἐπέκεινα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διαμορφωθέντας νεωτέρους τῆς Γενικῆς Πολιτειολογίας κανόνας καὶ ὁρισμούς, οἵτινες ἀποφασιστικῶς ἐπέδρασαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

Κατιδὼν λίαν ἐνωρὶς τὸ σοβαρᾶς ἐκτάσεως κενόν, ὅπερ παρ' ἡμῖν ὑφίστατο εἰς τοὺς διακεκριμένους κλάδους τοῦ δημοσίου δικαίου, τό τε Ἐκκλησιαστικὸν καὶ τὸ Κανονικὸν Δίκαιον, ἀντιθέτως πρὸς τὰς χώρας τῆς Ἑσπερίας, ἔνθα ὅλως ἐκτεταμένως διδάσκονται τὰ μαθήματα ταῦτα, εἰργάσθη ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη, ἐρευνῶν καὶ ἑρμηνεύων τοὺς καθέκαστα θεσμοὺς καὶ ἀντιμετωπίζων τὰς κατ' ἰδίαν περιπτώσεις καὶ ἀναφυόμενα ζητήματα. Διότι αἱ μὲν βάσεις ἐν τῷ χώρῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου εἶχον τεθῆ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου Κ. Μ. Ράλλη, ὅστις εἶχε σπουδάσει κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐν τῇ περιφήμῳ νομικῇ σχολῇ τῆς Λειψίας. Ὑπῆρχον ἐξ ἑτέρου αἱ ἀξιόλογοι καὶ ἐκτεταμέναι ἐργασίαι τῶν Μιχαὴλ Ποτλῆ, Ἰ. Εὐταξία, Κ. Γ. Φρεαρίτου, κ.ἄ., ἐν τῷ χώρῳ τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἐνισχυθεῖσαι καὶ ἐξ ἄλλων τινων ἐργασιῶν εἰδικευμένων πως ἐπιστημόνων, δὲν ἐπαρουσίαζον ἐν τούτοις, τὴν μορφὴν τῆς ὁλοκληρωτικῆς καὶ ἐξαντλητικῆς ἐρεύνης, λόγῳ τῆς ἀπειρίας τῶν ἑκασταχοῦ εἰδικῶν περιπτώσεων καὶ ζητημάτων. Οὕτω τὸ μὲν Κανονικὸν Δίκαιον, προέβαλλεν κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Π. Ι. Παναγιωτάκου ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ κονίστρᾳ ἐπαρκέστερον ἡρμηνευμένον ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, εἰς ὃ ἡ μόνη πλήρης ἑρμηνευτικὴ ἐργασία, ἐκ τῶν πολλῶν κεφαλαίων αὐτοῦ, ἦτο ἡ περιοριστικὴ ἑρμηνεία τῶν ρυθμιζουσῶν τὰς παρ' ἡμῖν σχέσεις πολιτείας καὶ ἐκκλησίας συνταγματικῶν διατάξεων, εὐρύτερον οὖσα ἀνεπτυγμένη ὑπὸ πολιτειολόγων καὶ πλειάδος ἄλλων ἐγκρίτων νομομαθῶν μᾶλλον ἢ κανονολόγων. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐδίδοντο λύσεις ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε ἀναφυομένων ζητημάτων νομοκανονικοῦ περιεχομένου, πολλάκις ἄνευ συνδεδυασμένης ἑρμηνείας τῶν πηγῶν, ἐπὶ τῇ βάσει ἁπλῶς τῶν κανονικῶν καὶ πολιτικῶν κειμένων, ὡδήγουν δ' εἰς ἐσφαλμένας ἑρμηνείας καὶ ἐφαρμογάς.

Οὕτω ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου του Κ. Μ. Ράλλη, ἠκολούθησεν ὑπὸ εὐρυτέραν πλέον ἀναπροσαρμογὴν τὰς γενικὰς γραμμὰς αἵτινες ἐχαράχθησαν εἰς τὰς σπουδὰς τοῦ τε ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι τελευτῶντος τοῦ ΙΘ΄ καὶ ἀρχομένου τοῦ Κ΄ αἰῶνος.

Ὡς μαθητὴς τοῦ Κ. Μ. Ράλλη, ὀπαδοῦ τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ δικαίου, ὁ νέος τότε Παναγιώτης Παναγιωτάκος ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικο-δογματικὴν μέθοδον, δι᾽ ἧς ὑπερπηδᾷ τὰς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πηγῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ τῆς συγκριτικῆς διερευνήσεως αὐτῶν προκυπτούσας δυσχερείας, ἥτις ἀποδεικνύεται ὡς ἡ καλλιτέρα μέθοδος σπουδῆς τοῦ κλάδου τούτου τῆς νομικῆς καὶ θεολογικῆς ἐπιστήμης. Διακηρύσσει δὲ ὅτι «ἐθέσαμεν ἐξ ἀρχῆς ὡς βάσιν, ὅπως, οἱουδήποτε θέματος, τοῦ ὁποίου ἠθέλομεν ἀναλάβει τὴν θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν καὶ διδασκαλίαν, ἐμφανίσωμεν τὰς πτυχὰς τῆς καθολικῆς του διαμορφώσεως ὡς ἐξειλίχθη ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐν τῷ δικαίῳ τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας, εἰδικώτερον ἐπεκτείνοντες τὴν κανονικὴν αὐτοῦ ἔρευναν εἰς τὸ δίκαιον καὶ τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν, ἤτοι τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τῆς Ρωμαϊκῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Διαμαρτυρομένης».

Συνεπὴς δὲ πρὸς τὴν ἐξ ἀρχῆς τεθεῖσαν βάσιν ἐπεδόθη εἰς τὴν θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν θεμάτων ἐκ τῶν θεμελιωδεστέρων, ἀλλὰ καὶ γενικωτέρας φύσεως καὶ πρακτικῆς ἀξίας, τὰ ὁποῖα, ὡς προελέχθη, δὲν εἶχον παρ᾽ ἡμῖν καλλιεργηθῆ ὅσον ἔδει. Προσφυῶς δὲ τονίζεται περὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Παν. Ι. Παναγιωτάκου, ἐν προοιμίῳ τῆς βιογραφίας αὐτοῦ ἐν τῷ πανηγυρικῷ τόμῳ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σαλαμάνκας τοῦ ἔτους 1966, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν σύγχρονον σύνθεσιν τοῦ Κανονικοῦ δικαίου τῆς Ὀρθοδοξίας, συνιστῶν ἅμα ἀνάμνησιν τῆς ἑρμηνείας τῶν πρώτων αἰώνων, ὡς ἐμελετήθη πάντοτε εἰς τὴν Σαλαμάνκαν μετὰ προσοχῆς.

Πέραν τῆς πλουσιωτάτης πνευματικῆς συμβολῆς του ὁ Π. Ι. Παναγιωτάκος, ἔσχε δύο σημαντικὰ ἐπιτεύγματα εὐρυτέρας ὠφελείας:

α) Τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1946 ἔκδοσιν, τῆς νῦν συνεχιζομένης ὑπὸ τὴν ἡμετέραν διεύθυνσιν τετραμηνιαίας νομοκανονικῆς ἐπιθεωρήσεως ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου», ἀνελλιπῶς ἐκδιδομένην ἀπὸ τοῦ ἔτους 1947, τρὶς κατ᾽ ἔτος, ἐν συνεργασίᾳ διαπρεπῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ συνεργατῶν, εἰς ἣν τὸ ἐπὶ εἴκοσιν καὶ πλέον συναπτὰ ἔτη δημοσιευθὲν παντοῖον πνευματικὸν ὑλικὸν μαρτυρεῖ περὶ τοῦ συντελεσθέντος λαμπροῦ ἔργου. Συνέβαλεν οὕτω θετικῶς εἰς τὴν εἰς πάντα τομέα καλλιέργειαν, ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τοῦ τε ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς τε κανονικῆς τάξεως καὶ τῆς ἀκριβείας ἐν τῷ πολιτεύματι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ

β) Τὴν εἰς τέσσαρας τόμους συστηματικὴν θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν

ὅλων τῶν θεμάτων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, κατ' ἀνάστροφον φορὰν τῆς ὕλης τοῦ Corpus Juris Civilis, ἐξ ὧν οἱ δύο εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ὑπὸ τοὺς τίτλους Τόμος Δ' Τὸ δίκαιον τῶν Μοναχῶν καὶ Τόμος Γ' Τὸ Ποινικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκδοθέντες ἀντιστοίχως τὰ ἔτη 1957 καὶ 1962. Τὸ ἔργον τοῦτο διακρίνεται διά τε τὴν πρωτοτυπίαν καὶ ἐξαντλητικὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν, τὴν εὔρρυθμον τοποθέτησιν τῆς ὕλης, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἑκασταχοῦ θεμάτων, τὸ ὕφος καὶ τὴν γλῶσσαν, τὴν πλήρη ἀντιμετώπισιν τῶν κεφαλαίων τοῦ τε ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου.

Τοιοῦτον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ παραδοθὲν εἰς τὴν πνευματικὴν παραφυλακὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἔργον τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Παναγιώτου Ἰ. Παναγιωτάκου, καταδεικνύον τὴν ἔκτασιν τῆς μαθήσεως, τὸ ἀκαταπόνητον τῆς ἐργασίας καὶ τὸ βάθος τῆς ἀκριβολόγου καὶ θετικῆς σκέψεως, ἀλλὰ καὶ τὸ πιστεύω αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀποστολικὴν παραγγελίαν τοῦ τῶν Ἐθνῶν Ἀποστόλου Παύλου «Εἴ τινος τὸ ἔργον μενεῖ, ὃ ἐπῳκοδόμησε, μισθὸν λήψεται» (Α Κορινθ. γ', 14).

ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Δημητρίου Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 26, 1966), Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1966, 4ον, σσ. 420.

Δὲν εἶναι πολλοὶ οἱ ἕλληνες συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἔρευναν τοῦ λεγομένου Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου καὶ ἀκόμη ὀλιγώτεροι ἴσως εἶναι οἱ ξένοι ἐρευνηταὶ τοῦ δικαίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις ἐμφανίζει ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον λόγῳ τῆς συνεχείας τὴν ὁποίαν παριστᾷ ἀπὸ τοῦ ἀρχαιοτέρου βυζαντινοῦ πρὸς τὸ νεώτερον, ἀκόμη καὶ τὸ σημερινόν, δίκαιον. Μεταξὺ τῶν ὀλίγων δ' αὐτῶν σκαπανέων τῆς ἐρεύνης τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἀσφαλῶς σημαίνουσαν θέσιν κατέχει ὁ Δημήτριος Γκίνης μὲ τὰς ἐργασίας καὶ συμβολάς του, πολυτίμους διὰ τὴν ἀναπαράστασιν ἑνὸς δικαίου, τὸ ὁποῖον ἔζησε βίον ὄντως ἔνδοξον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μᾶς παρέδωσε κείμενα, ἐκφράζοντα τὴν πλήρη ζωτικότητα τοῦ δουλωθέντος ἔθνους.

Τὸ «Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου» ἀποτελεῖ διεύρυνσιν δύο παλαιοτέρων ἐργασιῶν τοῦ συγγραφέως, δημοσιευθεισῶν εἰς τὴν ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΒ', 1952, σελ. 33 - 59, καὶ τόμ. ΚϚ', 1956, σελ. 164 - 197 (μετὰ συμπληρώματος ἐν τόμ. ΚΗ', 1958, σελ. 258 - 263). Περιέχει δὲ συγκεφαλαίωσιν τῶν τίτλων τῶν ἐκδεδομένων ἢ ἀνεκδότων κειμένων τῆς περιόδου τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἀπαραιτήτου, ὡς εἶναι αὐτονόητον, διὰ τὴν ἐπιδιωκομένην συστηματικὴν μελέτην τοῦ δικαίου αὐτοῦ. Τὸ ἤδη ἀναγγελλόμενον Περίγραμμα εἶναι καταφανῶς πλουσιώτερον τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως παλαιότερον δημοσιευθέντων. Τοῦτο καθίσταται καὶ ἀμέσως ἐμφανές, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ὄγκον τοῦ νέου τούτου βιβλίου τοῦ Δ. Γκίνη, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν δημοσιευομένων λημμάτων. Πράγματι δὲ τὰ λήμματα ταῦτα εἰς τὸ τελευταῖον Περίγραμμα ἔφθασαν ἤδη τὸν ἀριθμὸν 1106 (ἔναντι 421 τῶν παλαιοτέρων) καὶ καλύπτουν κείμενα ἐμφανισθέντα ἀπὸ τοῦ ἔτους 623 μέχρι τοῦ ἔτους 1928, ἤτοι περίοδον δέκα τριῶν ὁλοκλήρων αἰώνων. Καὶ εἶναι τοῦτο σύμφωνον πρὸς τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως, καθ' ἣν τόσον ἡ ἔναρξις ὅσον καὶ τὸ τέρμα τῆς ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου δὲν εἶναι ἑνιαῖα, ἀλλὰ διάφορα δι' ἕκαστον τμῆμα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἀναλόγως τῆς κατακτήσεως ἑκάστου τμήματος

τοῦ κράτους αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων, Ἐνετῶν ἢ Τούρκων, ὡς πρὸς τὴν ἔναρξιν, καὶ ἀναλόγως τῆς βαθμιαίας ἀπελευθερώσεως τμημάτων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς πρὸς τὸ τέρμα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ ηὐξημένου τούτου Περιγράμματος δύναται ἤδη νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἀποτελεῖ σταθμὸν ἀλλὰ καὶ κάπως ἀσφαλῆ ἀφετηρίαν διὰ τὴν συστηματικωτέραν μελέτην τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Ὁ συγγραφεὺς περιέλαβεν εἰς αὐτὸ καὶ ὑφ' ἕκαστον ἀριθμὸν λήμματος τὴν χρονολογίαν, τὸν τίτλον καὶ τὴν πηγὴν ἑκάστου κειμένου, ὅλως δὲ κατ' ἐξαίρεσιν καὶ ὁλόκληρον τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον κείμενον τοῦ ἀνεκδότου «Νομοκριτηρίου» (ἑ. 1600 - 1700), ἀνωνύμου συντάκτου, γραφὲν εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν καὶ περιέχον εἰς 121 κεφάλαια τὸ κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα ἐφαρμοζόμενον ἐν τῇ πράξει ἐκκλησιαστικὸν καὶ ἰδιωτικὸν δίκαιον (βλ. λῆμμα, ἀριθ. 100). Ὁ συγγραφεὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου περιέλαβε τὴν ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἠριθμημένην κατ' αὔξοντα ἀριθμὸν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς παραπομπῆς εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ βιβλίον του, εἰς τὸ τέλος δὲ τοῦ τόμου ὁ συγγραφεὺς προσέθεσε χρησιμώτατα ἀλφαβητικὰ εὑρετήρια ὀνομάτων καὶ τόπων, ὡς καὶ καθ' ὕλην.

Πᾶσα ἐργασία τοῦ εἴδους τοῦ περιγράμματος ἐκ τῆς φύσεώς της θὰ παρουσιάζῃ ἐλλείψεις καὶ θὰ ἔχῃ ἀνάγκην συνεχοῦς συμπληρώσεως. Τοῦτο εἶναι αὐτονόητον καί, φυσικά, δὲν παραλείπει νὰ τὸ τονίσῃ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸν πρόλογόν του. Ἐν τούτοις, ὁ μελετητὴς τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου ἔχει ἤδη μὲ τὸ Περίγραμμα τοῦ Δ. Γκίνη τὴν στερεὰν βάσιν διὰ τήν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀσφαλεστέραν προώθησιν τῶν ἐρευνῶν του. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἡ νέα αὕτη ὀγκώδης ἐργασία τοῦ Δημ. Γκίνη ἀποτελεῖ ἀξιολογώτατον ἀπόκτημα, διὰ τὸ ὁποῖον πολλὴ τοῦ ὀφείλεται εὐγνωμοσύνη, ὅπως ἄλλως τε πολλὴ ὀφείλεται εὐγνωμοσύνη καὶ πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, ἥτις ἐξέδωκεν εἰς ὡραιοτάτην ἐμφάνισιν τὸ καθ' ὅλα λαμπρὸν ἔργον.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

Paul Canart, Catalogue des manuscrits grecs de l'Archivio di San' Pietro, Studi e Testi 246, Città del Vaticano, 1966, σσ. 89+8 φωτοτυπίαι.

Μέχρι τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον καταλόγου ὁ μελετητὴς ὑπεχρεοῦτο ὅπως ἀνατρέχῃ εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ T. W. Allen, τοῦ J. L. Heiberg καὶ τοῦ J. Reuss (ὅρα M. Richard, Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958, ἀριθ. 70,

80, 741), ἵνα ἀντλήσῃ ἐκεῖθεν ὀλίγας πληροφορίας ἐπὶ δέκα μόνον ἐκ τῶν χειρογράφων τῆ συλλογῆς τοῦ Archivio di S. Pietro. Ἤδη ὅμως διὰ τοῦ καταλόγου τοῦ P. Canart ἔχομεν πλήρη καὶ διεξοδικὴν περιγραφὴν δέκα καὶ τεσσάρων κωδίκων πλουτιζόντων σήμερον τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην.

Ὁ πρόλογος τοῦ βιβλίου ἀφορῶν εἰς τὰ τῆς ἱστορίας τῶν χειρογράφων στηριζομένης εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ εὑρετήρια τῆς συλλογῆς ὡς καὶ εἰς ἐσωτερικὰ τῶν κωδίκων στοιχεῖα, ὡς εἶναι λ.χ. αἱ ποικίλου περιεχομένου σημειώσεις, κατατοπίζει τὰ μέγιστα τὸν μελετητὴν καὶ βοηθεῖ αὐτὸν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων, ἅτινα ἕκαστος κῶδιξ παρουσιάζει.

Οἱ δέκα καὶ τέσσαρες περιγραφόμενοι, κατὰ μὲν τὸ περιεχόμενον λατινιστὶ κατὰ δὲ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα γαλλιστί, κώδικες τάσσονται εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι καὶ τοῦ 17ου αἰ. διάστημα καὶ ἐνδιαφέρουν κυρίως τὴν Βυζαντινολογίαν. Ἰδιαιτέρας σημασίας διὰ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν εἶναι τὸ καταστρωθὲν τὸν 15ον ἢ 16ον αἰ. α΄ μέρος τοῦ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα C152 κώδικος. Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ χειρογράφου περιέχει τὸν Πλοῦτον καὶ τὰς Νεφέλας τοῦ Ἀριστοφάνους μετὰ γλωσσῶν καὶ σχολίων, τὴν ἡσιόδειον Θεογονίαν, τὰ προομηρικὰ κλπ. τοῦ Ἰ. Τζέτζου, μυθολογικὰ σχόλια κ.ἄ. Ἂν καὶ ἡ κριτικὴ βάσις τῶν ἐν τῷ κώδικι κωμῳδιῶν παραμένει ἄγνωστος, ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀριστοφανείου κειμένου θὰ εἶναι μηδαμινή.

Τὸν κατάλογον ἀκολουθοῦν Initia Operum, πίναξ ὀνομάτων καὶ ὀκτὼ φωτοτυπίαι.

Μάταιον ἔργον θὰ ἀπετέλει ἡ ἀναζήτησις σφαλμάτων ἢ ἐλλείψεων τοῦ καταλόγου. Ἡ μακροχρόνιος ἀναστροφὴ τοῦ P. Canart μετὰ χειρογράφων ἐγγυᾶται τὸ ἄψογον τῆς ἐργασίας αὐτοῦ. Εὐχόμεθα ὅπως οὗτος συνεχίσῃ τὸ ὑπὸ τῶν προκατόχων του ἀναληφθὲν ἔργον συμπληρώσεως τῶν καταλόγων τῶν ἐν τῇ Βατικανῇ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς Ρωμαϊκαῖς Βιβλιοθήκαις ἀποκειμένων χειρογράφων.

Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

Arnaldo Venditti, Per un profilo dell'architettura bizantina in Grecia. Estratto da «Critica d'Arte», anni XI - XII (1964 - 1965), fascicoli 63 e 67 - 68.

Sotto questo titolo si trova un articolo, veramente poco felice. Nella pubblicazione di Venditti, sull'architettura bizantina in Grecia, l'oggetto non è esaminato secondo una certa classificazione tipologica, nè secondo

l'evoluzione storica, nè secondo l'importanza dei monumenti stessi, ma — direi — secondo l'impressioni di un viaggio. È sempre difficile per uno straniero infatti, occuparsi di monumenti di una nazione, che non è la propria. Questo soprattutto si nota nell'articolo in esame, che rileva un carattere di improvvisazione e una preparazione di tipo «turistico».

È probabile che l'autore sbarcando in macchina a Patrasso, abbia seguito l'abituale itinerario turistico, cioè: Patrasso - Atene, Atene - Argolide - Mistra, Atene - Tessalia - Salonicco - Monte Athos. Ciò si dimostra dal fatto che l'autore non parla degli importanti monumenti di Castorià o di Arta, come non parla di nessuno degli infiniti monumenti bizantini delle isole del Mare Egeo, di cui avrebbe dovuto esaminare almeno la famosa «Katapoliani» dell'isola di Paro, o la Néa Monì dell'isola di Chio.

In linee generiche potremmo dire che lo studio non sembra condotto con quella conoscenza necessaria ad una sintesi, quale è quella annunciata dal titolo del saggio. Ciò si nota propriamente nel punto di vista della tipologia e della classificazione dei monumenti bizantini di Grecia. Infatti il lettore non può capire nulla, perché manca una classificazione ed un elementare esame tipologico. L'autore non riferisce nulla riguardo alle chiese staurepisteghe, apparse già dal secolo XIII; nulla sulle chiese a forma di croce libera, forma molto amata ed applicata nelle provincie della Grecia; nulla sulle chiese trilobate ad una navata, anch'esse popolari ed amate in alcune regioni. Inoltre nulla si scrive per le «curiosità» dell'architettura bizantina in Grecia: le chiese a due absidi, le chiese a due navate, le chiese ad una navata ma con cupola ed archetti interni etc.

Tutto ciò in linee generiche. Nei dettagli i punti discutibili sono tanti. La recensione dell'articolo, se fosse completa, sarebbe più vasta dell'articolo stesso. Perciò, indicativamente, mi riferisco solo ai seguenti punti:

L'autore scrisse (fasc. 63, p. 31): «...il sunthronon o trono vescovile al centro dell'abside». Si tratta di un errore molto pesante. Il synthronon (=subsellium in latino), non è il trono vescovile. Synthronon nell'architettura paleocristiana e bizantina sono tutte le serie di sedili, che eranno per i sacerdoti. Il trono vescovile si costruiva nel centro del synthronon, e, proprio negli esemplari modesti, poteva anche mancare.

Nella stessa pagina l'autore scrisse: «Il secondo tipo rappresentato nel museo è quello della chiesa cruciforme, iscritta nel quadrato, realizzata costantamente a partire dall'XI secolo in infiniti esemplari: quattro colonne (o due colonne e due pilastri) reggono la cupola centrale, etc.».

Su questo paragrafo, vi sono da fare delle precisazioni:

La cupola in genere è sostenuta o da quattro colonne o da quattro pilastri. Quello che l'autore riferisce tra parentesi, è proprio una eccezione,

che direi non è molto comune, mentre nelle isole del Mare Egeo, è ancora più rara.

Per quanto riguarda l'apparizione della chiesa cruciforme, se l'autore avesse letto il lavoro di N. Mavrodinov: L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine, lavoro che egli riferisce nella sua quarta nota bibliografica, saprebbe che la chiesa cruciforme appare nel IX secolo, e non nell'XI. Si ricordino i relativi esemplari che si trovano nella Grecia stessa: Chiesa della Madonna di Scripù (873 - 874 d.C.), Chiesa Vescovile dell'isola di Sciro (895 d.C.), Chiesa di San Mamante nell'isola di Nasso (fine del IX secolo).

Per la chiesa dei SS. Apostoli di Atene l'autore scrisse: «Lo schema a croce greca, a quattro colonne, con cupola su tamburo ottagono, veniva genialmente rinnovato dalla ripetizione di un'abside su ciascun lato terminale della croce;» (p. 37).

Su questa chiesa però, personalmente non vedo nulla d'ingegnoso; nulla di nuovo. Lo schema della croce greca, fu moltissime volte precedentemente unificato con la forma tri-tetralobata, e già Josef Strzygowski, e proprio per la suddetta chiesa dei SS. Apostoli, ha fatto alcuni paragoni (Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, Vol. II, p. 769). Si ricordino in proposito gli esemplari anteriori: Cattedrale di Bagaran, Cattedrale di Edjmiatsin, chiesa di Germigny-des-Prés, S. Satiro di Milano, chiesa di Castro nelle Puglie, Sarica Kilissé di Cappadocia etc., per non riferire alle numerosi, già esistenti, chiese dei monasteri del Monte Athos.

Un altro punto, forse il meno felice, si svolge nella pagina 39. L'autore scrisse: «La chiesa di Dafni è tra le più significative strutture ispirate ai maggiori monumenti di Costantinopoli. Il vasto interno, prodigiosamente unitario, si riassume tutto nella cupola al centro della croce greca». Si sa però che la chiesa del monastero di Dafni non è una chiesa cruciforme (a croce iscritta greca), ma una chiesa tipicamente ottagonale.

Dal punto di vista della bibliografia, non vorrei parlare della ventina di sbagli ortografici, esistenti nei dieci articoli greci, che l'autore riferisce alle sue note. Parlerò — sempre indicativamente — della sua nota no. 8. L'autore scrisse: «Su Atene bizantina ricordiamo gli studi di G. Sotiriou (Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῶν 'Αθηνῶν, 'Αθῆναι 1927), di A. Xingopoulos (Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῶν 'Αθηνῶν, 'Αθῆναι 1919), e di A. Orlandos (Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς Πεδιάδος τῶν 'Αθηνῶν), etc.».

Bisogna notare le seguenti:

L'ultimo lavoro di A. Orlandos (= Monumenti Medioevali della pianura di Atene), non si riferisce per niente ai monumenti bizantini di Atene.

Il lavoro di A. Xingopulos, di cui l'esatto titolo è: «Monumenti Bizantini

e Turchi di Atene», e non Monumenti Medioevali di Atene come scrive l'autore, fu pubblicato nel bollettino: «Repertorio dei Monumenti Medioevali della Grecia», nel 1930 (Vol. II), e non come libro indipendente nel 1919.

Infine, riguardo al lavoro di G. Sotiriou, esso non è mai stato nè scritto, nè pubblicato. L'indimenticabile bizantinologo greco, fu soltanto il direttore del suddetto bollettino, che ha ospitato il lavoro del professor Xingopulos.

Lasciando la bizantinologia è da notare un altro punto. L'autore scrisse: «Una conferma di ciò, la si può avere immediatamente per la capitale greca, che non soltanto appare del tutto priva di un tessuto urbano di diffuso interesse ambientale (salvo forse, qualche zona alle pendici nord dell'Acropoli, non ancora «sistemata») etc;» (p. 30).

Con questa frase l'autore ci dà l'impressione che Atene fu «sistemata» Purtroppo si tratta di un'altra inesattezza dell'articolo in esame. Atene non fu «sistemata», per la semplice ragione che Atene d'oggi è una città nuova, eretta su giardini, su orti, o su olivi, ma non su centri storici demoliti da una «sistemazione». Quello che lo autore pensa come zona non ancora sistemata, è l'Atene del 1830, che non fu toccata da nessuna sistemazione.

GIORGIO DIMITROKALLIS

Μαρίας Γ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νοτίου Ρωσίας (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) (Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 7), Ἀθῆναι 1965, 4ον, σσ. α' - ιβ' + 1 - 190 + 4 πίνακες.

Ἡ συγγραφεὺς τῆς ὡς ἄνω πραγματείας ἐξετάζει ἐν πλάτει τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως Σουγδαίας, σημαίνοντος ἐμπορικοῦ κέντρου εἰς τὰ νότια παράλια τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου (Κριμαίας), κατὰ τὴν ἐποχὴν τὴν διήκουσαν ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ὑπῆρξε πλουσία εἰς γεγονότα καὶ μεταβολάς, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν περὶ τὸν Εὔξεινον χωρῶν. Κυριαρχοῦντα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐξασθένησις τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἰς τὴν περιοχὴν μὲ συνεπακόλουθον τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐκεῖ λατινικῶν ἐμπορείων καὶ ἀποικιῶν καὶ ἡ ἀέναος κίνησις τῶν ἀνατολικῶν λαῶν μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ἔλευσιν τῶν μογγολικῶν ὀρδῶν. Ἡ ἰσχὺς τοῦ μογγολικοῦ χαγανάτου ἀπετέλεσε

παράγοντα εἰρήνης εἰς τὴν τεταραγμένην περιοχὴν τῆς Νοτίου Ρωσίας καὶ ἐδημιούργησε λίαν εὐνοϊκὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου, τὸ ὁποῖον ἤσκουν κυρίως οἱ Γενουᾶται. «Οἱ λιμένες τῆς Ταυρικῆς ἐγένοντο αἱ πύλαι τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς» (σ. 2) καὶ ὁ Εὔξεινος Πόντος ἀπέβη τὸ ἐπίκεντρον τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, διαδεχθεὶς ἐν τούτῳ τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Συρίαν, ὅπου τὰ χριστιανικὰ κρατίδια τῶν Σταυροφοριῶν κατελύοντο τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο.

Ἡ Σουγδαία, εὑρισκομένη εἰς τὰς παρυφὰς τοῦ βυζαντινοῦ γεωγραφικοῦ χώρου ἐν μέσῳ ποικιλωνύμων βαρβαρικῶν φύλων, εἶχεν ἐν γένει περιθωριακὴν σημασίαν διὰ τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ βυζαντινὴ Σουγδαία ὑπῆρξεν ἕδρα ἐπισκόπου (εἶναι γνωστὸς ὁ μυθώδης ἀλλὰ λίαν ἐνδιαφέρων βίος τοῦ ἐπισκόπου Στεφάνου, δράσαντος ἐπὶ τῆς πρώτης εἰκονομαχίας) καὶ ἀκμαῖον ἐμπορικὸν κέντρον εἰς ζωτικῆς σημασίας περιοχήν, ἐκ τῆς ὁποίας μετελαμπαδεύθη εἰς τὴν Ρωσίαν ἡ ὀρθοδοξία καὶ ἡ βυζαντινὴ πολιτιστικὴ παράδοσις. Ἡ πόλις διετήρησε τὴν παράδοσιν ταύτην καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ μετὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ὁπότε, συντρεχουσῶν τῶν περιστάσεων, ἡ οἰκονομική της σημασία λαμβάνει τὴν ἀνιοῦσαν. Ἡ βυζαντινὴ Σουγδαία μεταβάλλεται εἰς τὴν ἡμιμυθικὴν Soldaia, ὅθεν οἱ ἀδελφοὶ Nicolò καὶ Maffeo Polo, πατὴρ καὶ θεῖος τοῦ περιωνύμου Marco, μετὰ ἑξαετῆ παραμονὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει μετέβησαν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας διὰ νὰ καταλήξουν τελικῶς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Kublai.

Ἡ πραγματεία τῆς δ/δος Νυσταζοπούλου ἀφωρμήθη ἐκ σειρᾶς ὑπερδιακοσίων ἱστορικῶν καὶ χρονικῶν ἐνθυμήσεων περὶ προσώπων καὶ γεγονότων τῆς Σουγδαίας, γεγραμμένων ἑλληνιστὶ ὑπὸ διαφόρων χειρῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, πιθανώτατα ἐντὸς μονῆς τινος τῆς πόλεως, ἐν τοῖς φύλλοις συναξαρίου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἀμητὸς τῶν εἰδήσεων τούτων περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς Σουγδαίας εἶναι πλούσιος, οὐδόλως ὅμως θὰ ἤρκει διὰ νὰ στηρίξῃ ἱστορικὴν σύνθεσιν τοιαύτης ἐκτάσεως ὡς ἡ προκειμένη ἄνευ τῆς συνεξετάσεως πασῶν τῶν ἄλλων μαρτυριῶν περὶ τῆς πόλεως καὶ γενικώτερον περὶ τῆς περιοχῆς. Αἱ περὶ τῆς Σουγδαίας εἰδήσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς εἶναι πενιχραί, αἱ ἄλλαι δὲ μαρτυρίαι εἶναι ἐγκατάσπαρτοι εἰς παλαιοσλαβικὰ χρονικὰ καὶ ὁδοιπορικά, εἰς Ἄραβας καὶ Τούρκους ἱστορικοὺς καὶ γεωγράφους, εἰς λατινικὰ περιηγητικὰ κείμενα καὶ ἔγγραφα, εἰς πηγὰς δηλ. αἱ ὁποῖαι συνήθως καὶ μοιραίως ἐκφεύγουν τῆς ἐποπτείας τοῦ Ἕλληνος ἐρευνητοῦ. Ἡ βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος εἶναι, ὡς εἰκός, κατὰ κύριον λόγον ρωσική, εἰς τὴν ρωσικὴν δὲ γλῶσσαν εἶναι γεγραμμένα

καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ πορίσματα περὶ τῆς περιοχῆς. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ πηγαὶ καὶ τὰ δημοσιεύματα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν εἶναι ἀπρόσιτα ἐν Ἑλλάδι, ἡ ὑπεύθυνος διαπραγμάτευσις θεμάτων, ὡς τὸ ἐρευνηθὲν ὑπὸ τῆς δ/δος Νυσταζοπούλου, ἀποτελεῖ τόλμημα μέγα. Ὡς ἀποδεικνύουν τὰ πράγματα, ἡ συγγραφεύς, κάτοχος τῆς ρωσικῆς καὶ ἐπὶ πλέον ἠσκημένη ἐρευνήτρια καὶ δόκιμος βυζαντινολόγος, ἐκτὸς τῆς τόλμης διαθέτει καὶ τὴν ἀπαραίτητον γνῶσιν καὶ μέθοδον καὶ εἶναι ἀξία ἐπαίνου καὶ θαυμασμοῦ ὄχι μόνον διότι δὲν ἠκολούθησε τὴν πεπατημένην, ἀλλὰ κυρίως διότι παρὰ τὰς ἐξ ἀντικειμένου δυσκολίας ἐπέτυχε τὴν ἐπιθυμητὴν ἐπιστημονικὴν πληρότητα.

Μετὰ τὴν σύντομον γενικὴν εἰσαγωγὴν (σσ. 1 - 7) (ἡ συγγραφεὺς ἔχει ὑπὸ ἔκδοσιν μελέτην περὶ τῆς πρὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἱστορίας τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου) ἡ διατριβὴ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον (Πολιτικὴ Ἱστορία) ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῆς Σουγδαίας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας μέχρι τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως (1475) (σσ. 11 - 60). Τὸ μέρος τοῦτο ἀποτελεῖ λίαν ἀξιόλογον ἱστορικὴν σύνθεσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἡ σαφήνεια καὶ ἡ γλαφυρότης τῆς ἐκθέσεως ἁμιλλῶνται πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεθόδου καὶ τὴν ὡριμότητα τῆς ἱστορικῆς κρίσεως. Τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐμφανῆ καὶ εἰς τὸ δεύτερον μέρος (Ἐσωτερικὴ Ἱστορία) (σσ. 63 - 106), ὅπου ἐξετάζονται ἡ δημογραφικὴ καὶ ἐθνολογικὴ κατάστασις, ἡ τοπικὴ διοίκησις καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις. Ἀκολουθεῖ ἐπίλογος, ὅπου ἅπαξ ἔτι ὑπογραμμίζεται ἡ ἀκμαιότης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ μετὰ τὸν ἀποχωρισμὸν τῆς πόλεως ἐκ τοῦ κορμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (σσ. 107 - 108), καὶ ἐν συνεχείᾳ Παράρτημα, ὅπου ἐπανεκδίδονται ἀκριβέστερον αἱ περὶ Σουγδαίας σημειώσεις τοῦ χειρογράφου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ διεξοδικῶν σχολίων (σσ. 111 - 160). Τὸν κομψότατον τόμον κλείουν βιβλιογραφία, περίληψις εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ λεπτομερὲς εὑρετήριον (σσ. 160 - 188).

Ἡ διατριβὴ τῆς δ/δος Νυσταζοπούλου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς rara avis τόσον ἐξ ἐπόψεως θέματος ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως μεθοδεύσεως τῆς ὕλης. Πρόκειται περὶ βιβλίου τὸ ὁποῖον πλουτίζει καὶ τιμᾷ τὴν ἑλληνικὴν ἱστοριογραφίαν. Ὡρισμέναι παρατηρήσεις θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνουν (π.χ. αἱ παραπομπαὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Marco Polo γίνονται εἰς τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασιν τοῦ Latham καὶ ὄχι εἰς τὰς γνωστὰς κριτικὰς ἐκδόσεις τοῦ L. Benedetto (1928) ἢ τῶν A. C. Moule καὶ P. Pelliot (1934)· ὁμοίως αἱ παραπομπαὶ εἰς Πτολεμαῖον καὶ Ipatevskaia Lietopis δὲν γίνονται εἰς τὰς νεωτέρας ἐκδόσεις τῶν κειμένων τούτων), ἡ ἐπιμονὴ ὅμως εἰς αὐτὰς θὰ ἀπετέλει μικρολογίαν ἐν ὄψει τοῦ πλούτου τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς γενικῆς ποιότητος τοῦ ἔργου.

Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Pseudo - Kodinos. Traité des Offices. Introduction, texte et traduction par J e a n V e r p e a u x, Paris 1966 (Le Monde Byzantin, publié sous la direction de Paul Lemerle, no. 1).

Διὰ τοῦ τόμου τούτου ἐγκαινιάζεται ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς ἡ νέα σειρὰ Le Monde Byzantin ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Paul Lemerle καὶ τὴν αἰγίδα τοῦ Centre National de la Recherche Scientifique. Ἡ γνωστὴ πραγματεία Περὶ Ὀφφικίων γραφεῖσα περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀποτελεῖ συναγωγὴν πληροφοριῶν περὶ τῶν ἀξιωματούχων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τῆς τάξεώς των εἰς τὴν ἐθιμοτυπίαν, τῶν καθηκόντων καὶ τῆς ἀμφιέσεώς των, καθὼς καὶ ἐν γένει περὶ τῶν τελετῶν ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ. Ἡ ἀνώνυμος αὕτη πραγματεία εἶχεν ἐσφαλμένως ἀποδοθῇ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Δαρμαρίου εἰς τὸν γνωστὸν συμπιλητὴν τῶν Πατρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως Γεώργιον Κωδινόν. Ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Goar, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνέτρεχον οἱ ἐρευνηταί, χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 1648, εἶχε καταφανῶς παλαιωθῇ. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Goar, ἀναδημοσιευθεῖσα εἰς τὴν σειρὰν τῆς Βόννης, εἶχε στηριχθῇ ἐπὶ περιωρισμένης καὶ σφαλερᾶς χειρογράφου βάσεως, πρὸς τούτοις δὲ τὸ κείμενον αὐτῆς ἦτο βεβαρημένον διὰ νοθεύσεων καὶ προσθηκῶν, ὡς τὸ πονημάτιον περὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον εἶναι προσθήκη τοῦ ΙϚ' αἰῶνος. Ἦτο λοιπὸν ἐπιβεβλημένη ἡ νέα ἔκδοσις τοῦ κειμένου καὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβεν ἀνὴρ σοφός, ὁ γνωστὸς ἐκ τῆς περὶ Νικηφόρου Χούμνου πραγματείας του Jean Verpeaux, τοῦ ὁποίου ὁ πρόωρος θάνατος εἰς ἡλικίαν 42 ἐτῶν ἐν ἔτει 1965 ἐστέρησε τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς ἑνὸς ἐκλεκτοῦ θεράποντος καὶ ἑνὸς ἀκαταπονήτου ἐργάτου. Ὁποία ἡ ἀπώλεια ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ Γάλλου σοφοῦ δεικνύεται ἐκ τῆς μεταθανατίως τυπωθείσης ἐκδόσεως τοῦ Περὶ Ὀφφικίων, ἐκδόσεως ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μνημεῖον φιλοπονίας καὶ μαθήσεως. Μετὰ τὸν πρόλογον τοῦ καθ. Lemerle (σσ. 5 - 7) καὶ τοῦ ἐκδότου (σσ. 9 - 12) ἕπεται ἐκτενὴς εἰσαγωγή, ὅπου ἐξετάζονται τὰ περὶ τοῦ συγγραφέως, τοῦ χρόνου συγγραφῆς καὶ τῶν πηγῶν, ἔτι δὲ ἡ πολύπλοκος χειρόγραφος παράδοσις καὶ αἱ ἐκδόσεις τοῦ κειμένου (σσ. 23 - 123). Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου μετὰ παραπλεύρου γαλλικῆς μεταφράσεως (σσ. 127 - 287), εἶτα δὲ ἐν παραρτήμασιν ἡ ἔκδοσις νεωτέρων κειμένων τὰ ὁποῖα ἀπέρρευσαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐκ τοῦ Περὶ Ὀφφικίων (σσ. 291 - 361). Τὸ βιβλίον κλείουν πίνακες προσώπων καὶ πραγμάτων (σσ. 363 - 417).

Ἡ ἔκδοσις τοῦ J. Verpeaux εἶναι ἔργον κλασσικὸν ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα παρέρχεται χρόνος πολὺς διὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν καὶ περὶ τῶν ὁποίων ἡ μόνη ἁρμόζουσα κρίσις εἶναι ὁ ἀπερίφραστος ἔπαινος.

Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Ν. Κ. Μουτσοπούλου, Ἡ Παληαχώρα τῆς Αἰγίνης, Ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις τῶν μνημείων, 8ον, σσ. 291+81 εἰκόνες+LV πίνακες, Ἀθῆναι 1962.

Πρόκειται περὶ μορφολογικῆς ἐξετάσεως τῶν μνημείων τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐρειπιῶνος τῆς Παληαχώρας, μὲ τὰς ἀπαραιτήτους εἰσαγωγικὰς πληροφορίας καὶ ἀναφορὰς πρὸς γνωστὰ ἱστορικὰ δεδομένα.

Ἡ εἰς τὸν πρόλογον καὶ ἐν προοιμίῳ ἐκφερομένη γνώμη τοῦ κ. Μουτσοπούλου, ὅτι πρέπει νὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ ἡ ἐξέτασις τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Παληαχώρας (σ. λα΄), οὔτε δικαία εἶναι, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀκριβής, διότι, ἐνῶ δὲν ἀγνοεῖ τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐργασίας τοῦ Ἀγγ. Προκοπίου (βλ. σ. ιθ΄) περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐκκλησιῶν της, μειώνει ἐν τούτοις προκαταβολικῶς καὶ ἀναιτιολογήτως τὴν σημασίαν της.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται σύντομος ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἐπισκόπησις, χρησιμωτάτη καὶ κατατοπιστική. Ἐν τούτοις εἰς ἀρκετὰ σημεῖα ἡ ἱστορικὴ ἐπισκόπησις πλατειάζει, ὡς λ.χ. συμβαίνει μὲ τὰς περὶ Χαϊρεντὶν Βαρβαρόσσα παρεχομένας πληροφορίας (σ. 26 - 29). Ἀκολουθεῖ γεωλογικὴ ἐξέτασις τῆς περιοχῆς, καὶ ἐν συνεχείᾳ παρέχεται τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ κάστρου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Ἡ ὑπέργειος κτιστὴ «κινστέρνα» τοῦ κάστρου, ἡ ἐν εἰκ. 2 τῆς σ. 38, παρουσιάζει περίεργον τρόπον καλύψεως, ἐν τούτοις ἐκ τῶν σχεδίων δὲν δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς οὐδὲν θετικὸν τεχνικὸν συμπέρασμα περὶ τῆς θολωτῆς στεγάσεώς της, ἡ ὁποία ἂς σημειωθῇ δὲν σχολιάζεται καὶ δὲν ἐπεξηγεῖται ποσῶς. Τὴν ἀσάφειαν ἐπιτείνει ἡ ἀσυμφωνία μεταξὺ κατόψεως καὶ τομῆς, εἰς τὴν κάτοψιν τὸ τόξον τῆς «κινστέρνας» σχεδιάζεται ἄνευ ποδαρικῶν, ἐνῶ εἰς τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν ἐμφανίζεται μετὰ ποδαρικῶν, εἰς τρόπον ὥστε δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιληφθῇ πῶς στηρίζεται τὸ καίριον τοῦτο διὰ τὸ σύνολον τῆς κατασκευῆς φέρον μέλος ὑποστηρίξεως.

Τέλος ἐν σελ. 49 πληροφορεῖ ὁ σ., ὅλως ἀπροσδοκήτως, ὅτι αἱ παλαιαὶ οἰκίαι τῆς Παληαχώρας ἐκαλύπτοντο «διὰ δώματος ἐκ ψάμμου». Ἐν τούτοις εἶναι γνωστόν, καὶ εἰς μὴ ἀρχιτέκτονας, ὅτι τὰ δώματα πανταχοῦ ἐν Ἑλλάδι κατασκευάζονται ἐξ ἀργίλου καὶ ὄχι ψάμμου, διότι τότε αἱ δι' αὐτῶν στεγαζόμεναι οἰκίαι θὰ ἦσαν ὅλως ἀκατοίκητοι, καθ' ὅσον ἡ ψάμμος συνιστᾶ ὑλικὸν κατ' ἐξοχὴν ὑδροπερατόν, ἐνῶ ἡ ἄργιλος συνιστᾶ ὑλικὸν ἐξόχως στεγανόν.

Ἐξετάζων τὴν ἐξωτερικὴν ὀχύρωσιν τῆς πόλεως ὁ σ. σημειοῖ ὅτι: «ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπαλλήλων, τοὐλάχιστον δύο, περιτειχισμάτων, τὰ ὁποῖα διεκόπτοντο ἑκάστοτε ὑπὸ τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν» (σ. 44). Ἐὰν λοιπὸν διεκόπτοντο τὰ περιτειχίσματα ἀπὸ τὰς οἰκίας, ὡς γράφεται, πρέ-

πει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχε τεῖχος αὐτοτελές, ἄσχετον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ αὐτάς. Ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. ἀντιφάσκων ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ διάταξις αὕτη τῆς ὀχυρώσεως συναντᾶται εἰς πολλὰ παραδείγματα τῆς νησιωτικῆς πολεοδομίας, θὰ πρέπει ἑπομένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἰκίαι καὶ ἐκκλησίαι εἰς τὴν Παληαχώραν ἐνεσωματοῦντο ἐντὸς τοῦ τείχους συγκροτοῦσαι αὐτό· ἐν τούτοις τὰ ὑπ' ἀρ. 5 - 8 προσκομιζόμενα σχέδια δὲν βοηθοῦν εἰς τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τοιούτου συμπεράσματος, ὡς ἐπίσης δὲν μᾶς πληροφορεῖ ὁ σ. ἐπὶ ποίων ἐνδείξεων ἐστηρίχθη διὰ νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὑπῆρχε καὶ δεύτερον τεῖχος εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὀχύρωσιν τοῦ αἰγινητικοῦ μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Διότι ἡ θεώρησις καὶ μελέτη τόσον τῆς εἰκ. 40 ὅσον καὶ τοῦ πίν. XXXV_1 δὲν πείθουν καὶ δὲν στηρίζουν τοιαύτην ἄποψιν. Πιθανὸν περισσοτέρα ἔρευνα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην νὰ βοηθήσῃ τὸν κ. Μ. εἰς τὴν ἀποκρυστάλλωσιν πλέον συγκεκριμένων καὶ μὴ ἀντιφατικῶν συμπερασμάτων.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐργασίας ἐξετάζονται ἀναλυτικῶς αἱ ἐκκλησίαι τῆς Παληαχώρας. Ἀρχικῶς ἐπισημαίνεται ἡ θέσις τῶν μνημείων μὲ ὁδηγὸν τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς μικρᾶς πόλεως, εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἐπισκέπτης διαθέτει πολύτιμον ὁδοιπορικὸν διὰ τὴν περιπλάνησίν του ἀνὰ μέσον τῶν ἐρειπίων (σ. 54 - 58). Ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. προκειμένου νὰ ὁμιλήσῃ διὰ τὰς «μονοκλίτους βασιλικάς», ἀντὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ ὡς ἄνω καθιερωμένου ὅρου, μετεχειρίζεται ὡς πλέον ἁρμόζοντα, καθὼς λέγει, τὸν ὅρον «μονόχωροι δρομικοὶ ναοί». (σ. 59). Δὲν ἐξηγεῖ ἐν τούτοις διατί θεωρεῖ αὐτὸν ὡς πλέον κατάλληλον καὶ μὴ ἐπαρκῆ τὸν καθιερωμένον καὶ γνωστόν. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν ὅρων τῆς ἐπικρατούσης ὁρολογίας δὲν εἶναι σκόπιμος καὶ ὅταν ἀκόμη οἱ καθιερωθέντες ὅροι δὲν εἶναι ἐπιτυχεῖς καὶ εὔστοχοι, διότι προκαλεῖται σύγχυσις. Ὅταν ὅμως ὁ ὑπάρχων ὅρος εἶναι σαφής, πλήρης καὶ εὔστοχος, ὡς εἰς τὴν περίπτωσίν μας αἱ «μονόκλιτοι βασιλικαί», καθίσταται ἀκατανόητος καὶ ἀποβαίνει ἄκρως ἐπιβλαβὴς ἡ εἰσαγωγὴ νέων. Τὸ «μονόκλιτος» ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ προτεινομένου «μονόχωρος», ἐνέχει δὲ καὶ τὴν σημασίαν τοῦ «δρομικός»· τὴν τελευταίαν ταύτην ἔννοιαν τῆς «δρομικότητος» δηλοῖ ἐπὶ πλέον σαφῶς καὶ τὸ «βασιλική». Διὰ ποῖον λοιπὸν λόγον ἄλλη ὀνομασία, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπάρχουσα καλύπτει πλήρως τὸ περιεχόμενον τοῦ προτεινομένου;

Προκειμένης τῆς τυπολογικῆς ἐξετάσεως τῶν ἐκκλησιῶν ὁ σ. πληροφορεῖ ὅτι θὰ τὰς κατατάξῃ κατὰ ἑνότητας, ἀρχίζων ἀπὸ τὰς μορφολογικῶς ἁπλουστέρας. Παρέχει λοιπὸν τὰ σχέδια 23 ναῶν, τοὺς ὁποίους κατατάσσει εἰς τὴν πρώτην ἑνότητα τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν, κατὰ σειρὰν ὑπὸ στοιχεῖα α - Κβ (σ. 59 - 92). Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην θὰ ἀνέμενέ τις νὰ ἴδῃ ἀποκρυσταλλουμένην κίνησιν ἀπὸ τοῦ ἁπλουστέρου πρὸς τὸ συνθετώτερον σχέδιον ναοῦ, ἐν τούτοις τὸ ἁπλούστερον σχέδιον μονοκλίτου βασιλικῆς ἐμφανίζεται, ἐντελῶς ἀδικαιολογήτως, μὲ παραδείγματα διασπάρτως καθ'

ὅλην τὴν σειράν, διὰ τῶν ναΐσκων τῶν εἰκ. 10, 17, 18, 20, 30, καὶ 31. Εἰς οἱανδήποτε κατάταξιν, ἔστω καὶ στοιχειώδη, θὰ ἔπρεπε ὅλοι οἱ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντες ναοὶ νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς σειρᾶς, ἐντασσόμενοι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παραλλαγήν. Ἐνῶ εἰς μίαν δευτέραν παραλλαγὴν θὰ ἔδει νὰ ἐνταχθοῦν αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ αἱ στεγαζόμεναι μὲ καμάραν ὑποστηριζομένην ἀπὸ ἓν ἢ περισσότερα ἐνισχυτικὰ τόξα. Ὅμως καὶ πάλιν, καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, τὰ παραδείγματα διασκορπίζονται εἰς ὁλόκληρον τὴν σειρὰν ὑπὸ διαφόρους αὔξοντας ἀριθμοὺς (εἰκ. 12, 15, 16, 28 καὶ 32), ἀντὶ νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὴν ἰδίαν παραλλαγήν. Τέλος εἰς τὴν πρώτην παραλλαγὴν μονοκλίτου καμαροσκεποῦς βασιλικῆς, ἄνευ ἐνισχυτικοῦ τόξου, θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρακολουθήσῃ τὸν πλουτισμὸν τοῦ σχεδίου της διὰ τῆς διαρθρώσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν, διὰ τυφλῶν ἐνισχυτικῶν τῆς τοιχοποιίας ἀψίδων, ὡς συμβαίνει εἰς τὰς εἰκ. 11 καὶ 13. Τὸν αὐτὸν πλουτισμὸν τῆς δευτέρας παραλλαγῆς μονοκλίτου καμαροσκεποῦς βασιλικῆς, μὲ ἐνισχυτικὸν τῆς καμάρας τόξον, θὰ ἠδύνατό τις ἐπίσης νὰ παρακολουθήσῃ διὰ τῆς ἐμφανίσεως διαρθρώσεως τῆς μιᾶς (εἰκ. 22) ἢ καὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τῆς κατόψεως τῶν ναῶν, μὲ ἓν ἢ περισσότερα ζεύγη τόξων, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῶν εἰκ. 14, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27 καὶ 29). Ἀπαιτεῖται, ἑπομένως, ἐκτεταμένη ἀνακατάταξις εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευομένων σχεδίων ναῶν, διὰ νὰ ὑπάρξῃ ὀρθολογικὴ ἔνταξις ἐξελικτικοῦ μορφολογικοῦ χαρακτῆρος.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὀφείλομεν νὰ τονίσωμεν τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἀποκτᾷ εἰς κείμενον ἀρχιτεκτονικοῦ περιεχομένου, ἡ ὀρθὴ χρῆσις τῶν τεχνικῶν ὅρων, ἡ τεχνικὴ κυριολεξία, καὶ ἡ ὀρθὴ περιγραφὴ πράγματος ἢ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, καθὼς καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς λειτουργίας του. Τὰ ἀκολουθοῦντα παραδείγματα δυστυχῶς πείθουν ὅτι αἱ ἀρεταὶ αὗται ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ὑπ' ὄψει κείμενον: α) Γράφεται «Ἡ θολοδομία τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς θὰ ἐκαλύπτετο διὰ δικλινοῦς στέγης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν» (σ. 59, 113). Βεβαίως ἡ θολοδομία δὲν καλύπτεται μὲ ὁ,τιδήποτε, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι πρᾶγμα ἀλλὰ τρόπος κατασκευῆς. Ὁ σ. μὲ τὸ «θολοδομία» νομίζει ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἐννοεῖ «θολωτὴ κατασκευή». Ἀφοῦ λοιπὸν θέλει νὰ εἴπῃ «θολωτὴ κατασκευή», δὲν εἶναι νοητόν, ἀλλ'οὔτε καὶ δυνατὸν νὰ «ἐκαλύπτετο» διὰ δικλινοῦς στέγης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Καὶ πάλιν ὅμως ὁ σ. ἄλλο προτίθεται νὰ εἴπῃ, ἐνῶ νομίζει ὅτι λέγει τὸ ὀρθόν, ὅτι δηλαδὴ ἐκαλύπτετο διὰ δικλινοῦς μορφῆς ἐπικαλύψεως ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Τουτέστιν ὅτι ἡ θολωτὴ κατασκευὴ ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ πλακῶν. β) Ἐντοιχισμένον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος χαρακτηρίζεται ὡς «ἐπίκρανον» (σ. 61, πίν. IX), ἐνῶ πρόκειται περὶ ἐπιθήματος ἀμφικιονίσκου διλόβου παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου. γ) Κατ' ἐπανάληψιν συγχέεται ἡ ἔννοια τῶν ἀνακουφιστικῶν τόξων (σ. 61, 64), χαρακτηριζομένων

οὕτω πως τῶν λόγῳ σαφοῦς καὶ ἀδιαφιλονεικήτου λειτουργίας τόξων ἐνισχύσεως, διαρθρώσεως καὶ διευρύνσεως τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ. δ) Ἐν σελ. 68 (πίν. XIV) χαρακτηρίζεται ὡς λίθος ἐν εἴδει ἐπικράνου, εἷς κιλλίβας (φουροῦσι) ἐντονωτάτης ἐξοχῆς. ε) Ἀλλοῦ πάλιν (σ. 73, πίν. XVIII_1) συγχέεται ἡ λειτουργία τοῦ «λοξοτμήτου γείσου», ἐνῶ πρόκειται περὶ λειτουργίας ὑποκειμένης λοξοτμήτου πλακός. Παρανόησις περὶ τὴν θέσιν καὶ τὴν λειτουργίαν φέροντος καὶ φερομένου ὀργανικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους. ς) Κατωτέρω ὁ σ. ὁμιλῶν περὶ ἀνακουφιστικῶν τόξων (σ. 81, εἰκ. 23) συγχέει τὴν ἔννοιαν τοῦ πλάτους μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνοίγματος αὐτῶν, καίτοι πρόκειται περὶ βαθέος διαφόρων τεχνικῶν ἐννοιῶν. Διὰ τῆς ἀπροσέκτου χρήσεως στοιχειωδῶν τεχνικῶν ὅρων ὁ σ. ἀδικεῖ τὸ κείμενόν του, δυσχεραίνων προσέτι τὴν συνεννόησιν. ζ) Ἐν σελ. 90 γράφεται «Ἓν ὀξυκόρυφον ἐνισχυτικὸν τόξον, ἑδραζόμενον ἐπὶ ἰωνικοῦ κιονοκράνου...». Ἀλλ' ἓν τόξον δὲν δύναται νὰ ἑδράζεται ἐπὶ ἑνὸς μόνον κιονοκράνου. η) Εἰς πολλὰ σημεῖα γίνεται χρῆσις τῆς ἐκφράσεως «ἀνακουφιστικὴ καμάρα» μὲ τὴν σημασίαν τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου (σ. 76, 93 κ.ἑ.). Ἀλλὰ διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς λαϊκῆς ὁρολογίας ἐκεῖ ὅπου ἔχει τὴν θέσιν της μόνον ἡ καθιερωμένη λογία καὶ ἐπιστημονικὴ προκαλεῖται, ἄνευ λόγου, βαθεῖα σύγχυσις. θ) Ἐν σελ. 210 γράφεται «ὁ μονόχωρος δρομικὸς ναὸς διαχωρίζεται εἰς δύο κύτταρα αὐτοτελῆ, τετραγώνου περίπου διαστάσεως ἕκαστον», ἀλλ' ἡ διάστασις ἑνὸς πράγματος εἶναι ἕνας ἀριθμός, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν δύναται νὰ ἔχῃ οἱονδήποτε σχῆμα καὶ μάλιστα νὰ εἶναι τετράγωνος. Ὥστε μὲ τὸ «διαστάσεως» ὁ σ. νομίζει ὅτι λέγει μορφῆς ἢ σχήματος. Διαπιστοῦται ἔτι πλῆθος ἄλλο παρομοίων παρανοήσεων, κλπ.

Τοὺς ναοὺς μετ' ἐγκαρσίας διατάξεως ἱεροῦ θεωρεῖ ὁ σ. ὡς παραλλαγὴν τοῦ τύπου μονοχώρων δρομικῶν ναῶν, ὡς ἀποκαλεῖ τὰς μονοκλίτους βασιλικάς, προσκομίζων τρία παραδείγματα (εἰκ. 33 - 35). Εἰς τὸν πίν. XXVII ἔναντι τῆς σ. 104 εἰκονίζονται δύο κιονόκρανα χαρακτηριζόμενα ὑπὸ τοῦ κ. Μ. ὡς «περγαμηνά». Ὁ ρυθμολογικὸς οὗτος χαρακτηρισμὸς τῶν δύο κιονοκράνων εἶναι ὅλως λανθασμένος, διότι δὲν πρόκειται περὶ περγαμηνῶν, ἀλλὰ περὶ κιονοκράνων μὲ ἄκανθαν καὶ φύλλα καλάμου τοῦ τύπου τὸν ὁποῖον συναντῶμεν εἰς τὸ Ὡρολόγιον τοῦ Κυρρήστου ἐν Ἀθήναις. Τὰ περγαμηνὰ κιονόκρανα ἔχουν ἄλλην μορφὴν καὶ συγκρότησιν.

Βαθυτάτη παρανόησις διαπιστοῦται κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος τῶν δικλίτων βασιλικῶν (σσ. 103 - 131). Ὁ σ. ὅλως δογματικῶς ἀποφαίνεται ὅτι ἡ παρουσία τοῦ δευτέρου κλίτους εἰς τὰς δικλίτους βασιλικὰς ἐν γένει ὀφείλεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς μεταγενεστέραν προσθήκην (σσ. 103 - 104), στηριζόμενος εἰς τὸ ὅτι οἱ τρεῖς ἐκ τῶν πέντε δικλίτων ναῶν τοὺς ὁποίους ἐμελέτησεν ἐν Αἰγίνῃ δὲν εἶναι δίκλιτοι ἐκ κατασκευῆς. Γενικεύει λοιπὸν τὴν μερικὴν ταύτην διαπίστωσίν του. Ἰσχυρίζεται προσέτι ὅτι ἡ

ἀφιέρωσις ἑκάστου κλίτους τῆς δικλίτου βασιλικῆς εἰς τὴν ὀρθόδοξον καὶ καθολικὴν λατρείαν, καὶ μάλιστα εἰς διαφορετικοὺς ἁγίους, δηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ δύο ναῶν διαφόρου ὑποστάσεως μὲ διαφόρους λειτουργίας. Ὡς ἐὰν ὁ τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς κοινῆς λατρείας ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν νὰ μὴ ἀποτελῇ φάσιν τῆς ὀρθοδόξου ναοδομίας καὶ μάλιστα ἰδιαζούσης μορφῆς, ὡς ἐὰν ἡ δίκλιτος βασιλικὴ ἡ ὑπαγορευθεῖσα ἐκ τῆς συλλειτουργίας νὰ μὴ ἐκφράζῃ αὐτὴν ταύτην τὴν ἱστορίαν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τὰς περιπετείας της. Τέλος διαπιστώνει ὅτι ἡ ἔννοια τῆς βασιλικῆς προϋποθέτει τρία κλίτη (σ. 104) κλπ., διατυπώνει δηλονότι ἐξοφθάλμως λανθασμένας ἀπόψεις. Καὶ προτείνει ὅτι, δι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, οἱ δίκλιτοι ναοὶ πρέπει νὰ μετονομασθοῦν εἰς διδύμους. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου ὑπάρχουν πολυάριθμοι δίκλιτοι βασιλικαί, ὡς ἔχομεν κατ' ἐπανάληψιν ἀνακοινώσει· πρόκειται κατὰ ταῦτα περὶ «δικλίτων βασιλικῶν» γνησίων, ἐκ κατασκευῆς καὶ ἐξ ὑπαρχῆς ᾠκοδομημένων εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο· δηλονότι ὀργανικῆς συγκροτήσεως καὶ ἑνιαίας διαρθρώσεως. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν καὶ «δίκλιτοι βασιλικαὶ ἐκ προσθήκης ἢ παραθέσεως», ἐμφανίζουσαι περιωρισμένην ἐξάπλωσιν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς πρώτας, καὶ αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται καὶ αὐταὶ ὡς δίκλιτοι διότι ἡ σύνδεσις τῶν δύο κατὰ μῆκος χώρων γίνεται εὐστόχως, εἰς τρόπον ὥστε οἱ δύο χῶροι συνεργάζονται ἀρθρούμενοι στενῶς, δηλονότι καθίστανται κλίτη. Ἡ γένεσις τῆς δευτέρας ταύτης κατηγορίας δικλίτων βασιλικῶν ἦτο ἀναπόφευκτος, λόγῳ τῆς ἐξαπλώσεως καὶ ἀκτινοβολίας ἣν ἤσκησεν ἡ πρώτη κατηγορία τῶν ἐξ ὑπαρχῆς δικλίτων. Τέλος ὑπάρχει καὶ τρίτη κατηγορία βασιλικῶν, ἥτις ἐμφανίζει ποιάν τινα ἁδρομερῆ καὶ ὅλως ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς δικλίτους, δὲν ἐντάσσεται ὅμως εἰς αὐτὰς διότι πρόκειται περὶ δύο ναῶν ᾠκοδομημένων ἐν ἐπαφῇ εἰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, καὶ οἵτινες ἀποτελοῦν «συμπλέγματα» ναῶν, ἐφ' ὅσον ἡ σύνδεσις καὶ ἄρθρωσις τῶν κλιτῶν καὶ ἡ διάρθρωσις τοῦ συνόλου εἶναι στοιχειώδης, ὑποτυπώδης, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἄτεχνος. Ἑπομένως εἰς τὴν πρώτην καὶ δευτέραν κατηγορίαν τῶν «δικλίτων» βασιλικῶν καὶ τῶν «δικλίτων ἐκ παραθέσεως», ἡ τυχὸν εἰσαγωγὴ τοῦ ὅρου «δίδυμος» μόνον σύγχυσιν θὰ ἐπέφερεν εἰς τὴν καθιερωμένην καὶ γνωστὴν ὁρολογίαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τρίτην κατηγορίαν τῶν «συμπλεγμάτων» ὁ ὅρος «δίδυμος» δὲν ἔχει θέσιν, ἐφ' ὅσον δὲν χαρακτηρίζεται ὀρθῶς, δοθέντος ὅτι τὸ «δίδυμος» ὡς ἔννοια προϋποθέτει δύο ὅμοια, πανόμοια καὶ ἴσα κλίτη. Εἰς ἓν μόνον παράδειγμα ἐκ τῶν πέντε τὰ ὁποῖα ἐμελέτησεν ὁ σ. ἐν Αἰγίνῃ φαίνεται ὅτι θὰ ἥρμοζε τὸ «δίδυμος», εἰς τὸν ναΐσκον τῶν ἁγ. Γεωργίου - ἁγ. Δημητρίου (σ. 129, εἰκ. 46, 47)· ἐν τούτοις καὶ δι' αὐτὴν τὴν ἐξειδικευμένην καὶ σπανιωτάτην παραλλαγὴν «συμπλέγματος» δύο πανομοιοτύπων, ἴσων, καὶ ἀτελέστατα συνδεομένων ναΐσκων ὑπάρχει ἀπὸ μακροῦ δόκιμος, κατάλληλος, καὶ καθιερωμένος

δρος, ὁ «διπλὸς» ναός. Αἱ παρανοήσεις αὗται ἐγέννησαν τὴν πρότασιν τοῦ κ. Μ. περὶ «διδύμων» ναῶν ἀντὶ τῶν «δικλίτων» — ὅπου διὰ νὰ ἦτο ἀκριβὴς ὤφειλε νὰ ἀναφέρῃ ὅτι δὲν τοῦ ἀνήκει, ἐφ' ὅσον ὁ Δ. Κωνσταντινίδης πρῶτος υἱοθέτησεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1961 τὸν ἐν λόγῳ ὅρον, ὑποπίπτων αὐτὸς εἰς ἄλλας πάλιν παρανοήσεις [1] — παρανοήσεις ὀφειλομένας εἰς ἀνεπαρκῆ ἔρευναν καὶ γνῶσιν τῶν δικλίτων βασιλικῶν ἐν τῷ συνόλῳ των εἰς τὸν αἰγαιοπελαγιτικὸν χῶρον.

Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς (σσ. 132 - 148) ὁ σ. κυμαίνεται, ὑποθέτων ὅτι πιθανὸν νὰ ἦτο τετρακιόνιος ἢ τρίκλιτος ἀνατολίζουσα βασιλική. Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται τρεῖς ναοί, ἀνήκοντες εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ (σσ. 148 - 161), χρονολογούμενοι περὶ τὸν 14ον αἰῶνα. Μελετῶν τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαύρικα συμπεραίνει ὁ κ. Μ. ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἀποτελεῖ μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τῶν ἐγγεγραμμένων καὶ ἐλευθέρων σταυροειδῶν ναῶν (σ. 162). Προσέτι ἀποκλείει ὅτι τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς συνθέτου καὶ περιέργου κατόψεως, ὡς τὴν χαρακτηρίζει, εἶναι μεταγενέστερον, διότι ἐμφανίζει τὴν ἰδίαν τοιχοποιίαν καὶ διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴν κεράμωσιν. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον αἱ τοιχοποιίαι καὶ τῶν δύο τμημάτων τοῦ ναοῦ εἶναι κοιναὶ τοιχοποιίαι, ἄνευ χρήσεως πλινθοπεριβλήτου συστήματος, πλινθίνων διακοσμήσεων κλπ. — ὡς συμβαίνει ἐν Παλαιοχώρᾳ ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος καθὼς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ σ. ἐν σελ. 173 - 174 — εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφανίζουν τὴν ἰδίαν ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ ἐν τούτοις νὰ μὴ εἶναι σύγχρονοι. Ἐπίσης τὸ ὅτι εἰς παλαιοτέραν φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν φαίνεται παλαιὰ ἡ κεράμωσις, δὲν ἀποδεικνύει τίποτε τὸ ἰδιαίτερον, διότι μεταξὺ μεγάλων χρονικῶν ὁρίων χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς ἐπικεραμώσεις κέραμοι μὲ φαρδεῖς στρωτῆρας. Ὥστε θὰ ἠδύνατο τὸ πρὸς Α τμῆμα τοῦ ναοῦ νὰ εἶναι μεταγενέστερον. Δὲν ἀποτελεῖ λοιπὸν ἀσφαλῶς τὸ σύνολον τῆς κατόψεως ἑνιαῖον σχέδιον, διὰ νὰ ἠμπορῇ νὰ ἀποφανθῇ κανεὶς μετὰ βεβαιότητος ὅτι συνιστᾷ μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ ἐγγεγραμμένων καὶ ἐλευθέρων σταυροειδῶν ναῶν. Ἀλλ' ὁ σ. αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ προστρέξῃ εἰς ὁμοιότητας τοῦ συνόλου τῆς κατόψεως τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαύρικα πρὸς ἄλλους ναούς, διὰ νὰ στηρίξῃ κάπως τὴν θέσιν του ταύτην. Οὕτω πως ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ καθολικὸν τῇ μονῆς Μυρτιᾶς ἐν Αἰτωλίᾳ «ἐμφανίζει ἐπίσης ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου διαμόρφωσιν» (σ. 164). Ἐν τούτοις καὶ ἁπλῆ θεώρησις τῆς κατόψεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μυρ-

1. Βλ. περὶ αὐτῶν Δ. Βασιλειάδη, Γύρω ἀπὸ τὶς δίκλιτες μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς τῶν Κυκλάδων, «Τεχνικὰ Χρονικά», Γεν. ἔκδ., τεῦχ. 211 - 212, Μάρτ. - Ἀπρίλ. 1962, σσ. 38 - 45. Τοῦ αὐτοῦ, Μονόκλιτες βασιλικὲς μὲ δύο κόγχες ἱεροῦ, «Ζυγός», τεῦχ. 78, Μάϊος - Ἰούνιος 1962, σσ. 69 - 73.

τιᾶς[1] πείθει περὶ τῆς ἀνακριβείας τοῦ ἰσχυρισμοῦ, δηλονότι περὶ τοῦ μὴ ἑνιαίου τῆς ἐν λόγῳ κατόψεως καὶ τῆς κατασκευῆς εἰς δύο διαφορετικὰς χρονικὰς περιόδους, ὡς ἄλλως τε πληροφορεῖ εἰς τὸ κείμενόν του καὶ ὁ μελετήσας Ἀν. Ὀρλάνδος[2]. Πῶς γεφυρώνει τὸ χάσμα τοῦτο ὁ σ. ἐπιχειρῶν ἐν γνώσει του μίαν σύγκρισιν ὅλως ἀνεπίτρεπτον;

Τέλος ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαύρικα πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἴσως κατὰ τὸν 12ον, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ ὁ σ. μὲ μόνον στοιχεῖον τὴν μορφὴν τῆς κατόψεως — ἡ ὁποία δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὁλόκληρος εἶναι ἑνιαία καὶ σύγχρονος, ὡς ἐδείξαμεν ἀνωτέρω, καὶ ἥτις ἐπὶ πλέον συγκρίνεται πρὸς μνημεῖα τὰ ὁποῖα ἀνακριβῶς παρουσιάσθησαν ὅτι καὶ αὐτὰ ἔχουν ἑνιαίαν κάτοψιν, κτισθεῖσαν συγχρόνως καὶ ὄχι σταδιακῶς — τονίζομεν ὅτι μὲ τοιαῦτα κριτήρια εἶναι τοὐλάχιστον ἀπαράδεκτος. Διότι ὡς πρὸς τὸν δεύτερον λόγον, τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν πεταλομόρφων τόξων εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τὰ ἐμφανιζόμενα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, τὸν προβαλλόμενον ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ μιᾶς τοιαύτης χρονολογήσεως, δηλαδὴ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι : τὸ πεταλόμορφον τόξον εἶναι γνωστὸν ὅτι συναντᾶται μόνον ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀνωφλίων τῶν ἐξωτερικῶν ἀνοιγμάτων τῶν ναῶν. Ἐν τούτοις τὸ στοιχεῖον τοῦτο τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ σ. ὡς δεδομένον χρονολογήσεως, χωρὶς ἡ μορφὴ αὕτη τόξου νὰ ἐμφανίζεται εἰς τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαύρικα. Τέλος οὐσιώδη παράλειψιν τοῦ σ. συνιστᾷ ἡ μὴ μνημόνευσις τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ δύο ὑπ᾽ αὐτοῦ δημοσιευόμεναι ἐπιγραφαὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου (σσ. 166, 168) ἀποτελοῦν ἀναδημοσίευσιν· παράλειψιν δυστυχῶς ἐπαναλαμβανομένην καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς λ.χ. συμβαίνει μὲ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἐν σελ. 138, ἐπίσης καὶ ταύτην δημοσιευμένην.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει οἰκοδομικάς, τυπολογικάς, καὶ μορφολογικὰς παρατηρήσεις, ὁ σ. ἀρέσκεται νὰ παρουσιάζῃ τὰς οἱασδήποτε παρατηρήσεις του καὶ τὰ οἱαδήποτε συμπεράσματά του εἰς πίνακας, προσπαθῶν οὕτω πως νὰ ἀνακεφαλαιώσῃ τὰς σκέψεις του. Νομίζομεν ὅτι ἡ κατάρτισις ἑνὸς πίνακος εἶναι σκόπιμος ὅταν χρησιμεύῃ πρὸς συναγωγὴν γενικωτέρων συμπερασμάτων ποιᾶς τινος καθολικωτέρας χρησιμότητος καὶ ἐφαρμογῆς, εἰς μορφολογικά, τυπολογικὰ ἢ χρονολογικὰ θέματα. Κατάχρησις περὶ τὴν σύνταξιν πινάκων στατιστικοῦ χαρακτῆρος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνδιαφέρῃ εὐρύτερον τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν,

---

1. Βλ. Ἀν. Ὀρλάνδου, Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς, ΑΒΜΕ, τόμ. Θ' (1961), σ, 80, εἰκ. 7.

2. Βλ. ἔνθ' ἀνωτ., σ. 80.

ἀποτελούντων μόνον ἀνακεφαλαιωτικὰ μνημόνια γενικῶν ἢ εἰδικῶν χαρακτηριστικῶν ναῶν, ἐνδεχομένως ὑποβοηθητικὰ τοῦ σ. μόνον κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς μελέτης του καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει μὴ δημοσιεύσιμα, ὡς ἀποτελοῦντα σχηματικὴν ἐπανάληψιν ἐπὶ μέρους παρατηρήσεων, ἀναφερομένων ὅμως εἰς τὸ κείμενον καὶ συγχρόνως εἰκονιζομένων εἰς τὰ σχέδια. Τὰς ἀνωτέρω σκέψεις ὑποβάλλει τὸ περιεχόμενον τῶν τριῶν ὁλοσελίδων πινάκων τῶν σσ. 187, 189, 192. Τὴν στροφὴν τοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τὴν ὁποίαν συνήντησεν ὁ κ. Μ. εἰς τρεῖς ναοὺς τῆς Παληαχώρας, ἑρμηνεύει ἀποδίδων αὐτὴν εἰς λόγους ἀμύνης (σ. 194). Ἐν τούτοις πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ διάταξις αὕτη τοῦ παραθύρου ἐμφανίζεται καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα ἐκ τῆς νησιωτικῆς κυρίως Ἑλλάδος, εἰς ναοὺς καὶ ναΐσκους εὑρισκομένους πανταχόθεν ἐλευθέρους, μακρὰν οἰκισμῶν, ὀφειλομένη εἰς ὅλως διαφόρους λόγους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀγνοῇ ὁ σ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὑπόθεσίς του ὅτι ἡ διάταξις αὕτη ὑπηγορεύθη μόνον ἐκ λόγων ἀμυντικῶν εἶναι λίαν συζητήσιμος, καὶ ἡ προσπάθεια χρονολογήσεως εὐαρίθμων ναῶν τῆς Παληαχώρας, ἐκ συσχετισμῶν στηριζομένων ἐπ' αὐτοῦ κυρίως τοῦ δεδομένου (σ. 194 - 6), καθίσταται παρακινδυνευμένη καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀνεπαρκῶς θεμελιωμένη.

Πάλιν ὁ σ. δημοσιεύει τρεῖς πίνακας, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει πίνακας θεωρητικῆς ἐξελίξεως τῶν μονοχώρων δρομικῶν ναῶν» (εἰκ. 60 - 62, σσ. 204 - 6). Ἐν τούτοις ἡ χαρακτηριζομένη ὡς ἐξέλιξις δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ αὐθαίρετος καὶ ὑποθετικὴ κίνησις ἀπὸ τοῦ ἁπλουστέρου πρὸς τὸ συνθετώτερον, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἄλλης χρονολογικῆς συσχετίσεως. Καὶ ὅμως ἐν συνεχείᾳ ὁ ἴδιος ὁ σ. διαπιστώνει ὅτι παρατηρεῖται «ἐπανεμφάνισις τῶν παραλλαγῶν κατὰ χρονικὰ διαστήματα, ὥστε νὰ καθίσταται δύσκολος ἡ ἀπὸ τυπολογικῆς καὶ μόνον ἀπόψεως χρονολόγησις τῶν μνημείων» (σ. 203). Παρὰ ταῦτα δὲν προβαίνει εἰς διερεύνησιν συσχετίζουσαν τὰ δύο δεδομένα τῆς κινήσεως ἀπὸ τοῦ ἁπλουστέρου πρὸς τὸ συνθετώτερον καὶ τῆς ἐπανεμφανίσεως τῶν τύπων κατὰ χρονικὰ διαστήματα, καὶ μάλιστα παρ' ὅλον ὅτι ἡ παρακολούθησις τοῦ τύπου γίνεται ἐντὸς εὐρυτάτων χρονικῶν ὁρίων, ἀρχομένων ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἐξικνουμένων μέχρι τῆς συγχρόνου, ὡς ὁ ἴδιος ὁ σ. πληροφορεῖ ἐν σελ. 203. Τὸ θέμα ἑπομένως τῆς τυπολογικῆς κατατάξεως εἰς τόσον μακρὰν χρονικὴν περίοδον, δέκα ἓξ ὡς ἔγγιστα αἰώνων, δὲν εἶναι τόσον ἁπλοῦν — ὡς ἐπερχομένης οὐσιαστικῆς διαφοροποιήσεως τῶν τύπων ὥστε νὰ ὑπάρχουν καὶ ἐπανεμφανίσεις αὐτῶν — ἀλλ' εἶναι σύνθετον καὶ πολυσήμαντον πρόβλημα ἀπαιτοῦν αὐστηρὰν συνθετικὴν ἀντιμετώπισιν, λαμβάνουσαν ὑπ' ὄψει ὅλα τὰ δεδομένα, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ οὐσιωδέστερα. Μεγάλαι ἁπλουστευτικαὶ παραδοχαὶ τείνουν εἰς τὴν κατάργησίν του ἢ τὴν ἁπλοποίησίν του ὄχι ὅμως καὶ εἰς τὴν λύσιν του.

Ὁ σ. πληροφορεῖ κατωτέρω ὅτι διὰ τὴν κατάρτισιν τῶν πινάκων ἐβασίσθη «ἰδίως ἐπὶ θολοδομικῶν δεδομένων, ἅτινα καὶ ἐπηρεάζουν ἰδιαιτέρως τὴν διαμόρφωσιν τῆς κατόψεως τοῦ ὑπ' ὄψει τύπου» (σ. 203). Καὶ περαιτέρω ὅτι «τὰ ἐν τῷ πίνακι (εἰκ. 60 - 62) ἀναφερόμενα παραδείγματα δύνανται νὰ ἐμφανίζουν οἱανδήποτε μορφὴν στεγάσεως, διὰ δώματος, δι' ἡμικυλινδρικοῦ ἢ ὀξυκορύφου θόλου καὶ ἄλλοτε πάλιν διὰ δικλινοῦς ξυλίνης στέγης» (σ. 203). Ὥστε τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ πίνακες συνετάχθησαν μὲν ἐπὶ θολοδομικῶν δεδομένων, ἀλλ' ὁ σ. νομίζει ὅτι δύναται νὰ ἐπεκτείνῃ ἐλευθέρως τὴν ἰσχύν των καὶ ἐπὶ ναῶν διαφόρου καλύψεως, ἤτοι καλυπτομένων διὰ δώματος ἢ διὰ ξυλίνων κεραμοσκεπῶν στεγῶν, πρᾶγμα ὅλως ἀνεπίτρεπτον, ἐφ' ὅσον ὡς γνωστὸν ἡ διάρθρωσις τῆς κατόψεως εἶναι κατὰ κανόνα συνάρτησις τοῦ τρόπου καλύψεως.

Εἰς τοὺς προηγουμένως μνημονευθέντας πίνακας τῆς θεωρητικῆς ἐξελίξεως (εἰκ. 61 - 62) διακρίνονται ΙϚ' (16) παραλλαγαὶ τοῦ τύπου μονοχώρου δρομικοῦ ναοῦ (ἀνάγνωσον μονοκλίτου βασιλικῆς), εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἀνέμενέ τις νὰ ἴδῃ ἀναφερόμενα ἀντιστοίχως ὑπαρκτὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐν τούτοις δίδονται ὑπαρκτὰ παραδείγματα διὰ μερικὰς παραλλαγάς, χωρὶς ἡ ταύτισις νὰ εἶναι πάντοτε ἀκριβής, πλήρης, καὶ ἀδιάβλητος, ἀλλὰ τὸ πλέον ἀπροσδόκητον εἶναι ὅτι παρουσιάζονται παραλλαγαὶ ἄνευ ἀντιστοίχων παραδειγμάτων, δηλονότι εἶναι ἀνύπαρκτοι παραλλαγαί. Τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς ὑπὸ στοιχεῖον Δ', Η', Θ', ΙΓ' καὶ ΙϚ' παραλλαγάς. Ἀντιθέτως ὑπαρκταὶ παραλλαγαὶ τοῦ τύπου δὲν ἐμφανίζονται καὶ παραλείπονται εἰς τὸν πίνακα τῆς θεωρητικῆς ἐξελίξεως, δημιουργοῦσαι πρόσθετα χάσματα ὑφῆς ὅλως ἀντιφατικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰς προηγουμένας ἀνυπάρκτους παραλλαγάς. Τέλος εἰς τὴν εἰκ. 63 παρουσιάζεται σειρὰ κατὰ πλάτος τομῶν διαφόρων μονοχώρων δρομικῶν ναῶν μὲ διαφόρους τρόπους στεγάσεως, ἄνευ οὐδενὸς συνοδεύοντος σχετικοῦ ὑπαρκτοῦ παραδείγματος, παρουσιάζεται κατὰ ταῦτα σειρὰ φανταστικῶν καὶ ὑποθετικῶν ναῶν. Καὶ ἀνακύπτει αὐτομάτως τὸ ἐρώτημα, τί νὰ ἐξυπηρετοῦν ἄραγε ὅλοι αὐτοὶ οἱ πίνακες κατόψεων καὶ τομῶν; Νομίζομεν ὅτι ὁ σ. δίδει ὁ ἴδιος τὴν ἀπάντησιν, γράφων ὅτι ἡ ἀνάλυσις τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ ἀποτελεῖ τοποθέτησιν «πόρρω ἀπέχουσαν ἀπὸ τοῦ νὰ δώσῃ λύσεις εἰς τὸ θέμα τῆς τυπολογικῆς καὶ μορφολογικῆς κατατάξεως τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων» (σ. 198). Μήπως λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ πίνακες εἶναι περιττοί;

Διὰ τοὺς μονοχώρους δρομικοὺς ναοὺς μὲ ἐγκαρσίαν διάταξιν ἱεροῦ διαπιστοῦται ὅτι ὀφείλονται εἰς «ἠθελημένην διαμόρφωσιν» ἐπιχειρουμένης ἑρμηνείας των βασιζομένης εἰς συσχετισμὸν τοῦ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος ἄξονος. Οὕτω δημοσιεύεται καὶ ἄλλος πίναξ κατόψεων μὲ παραλλαγάς,

αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ὅλαι ὑπαρκταί, ἀλλὰ καὶ ὑποθετικαί, ὡς λ.χ. συμβαίνει μὲ τὴν παραλλαγὴν B_1 (σ. 213, εἰκ. 64).

Αἱ διαπιστώσεις τοῦ κ. Μουτσοπούλου αἱ σχετικαὶ μὲ τοὺς δικλίτους ναούς, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς συμπίπτουν ἀπολύτως πρὸς τὰς ἀπόψεις τὰς ἤδη ἀναπτυχθείσας ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1955 καὶ ἐφεξῆς — μερικῶς ἐν ἀρχῇ, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁλοκληρωτικῶς εἰς ἕτερα μελετήματα καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἐργασίαν «Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων» — ἑπομένως κρίσις ἐπ' αὐτῶν παρέλκει. Ἐν τούτοις καὶ παρὰ ταῦτα εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἐργασίας του (σσ. 216 - 235) θὰ ἀνέμενέ τις καθαρῶς τυπολογικὴν διερεύνησιν τοῦ θέματος καὶ ὄχι ἱστορικὴν πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ἐκφεύγει. Ἐπίσης σποραδικῶς σημειοῦμεν: Διατί δὲν θὰ ἦτο ὡλοκληρωμένη ἡ δίκλιτος διάταξις εἰς ναοὺς κτισθέντας ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο καὶ ἀνήκοντας εἰς τὴν κοινὴν λατρείαν ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν, καὶ θὰ ἦτο ὡλοκληρωμένη ἂν θὰ ἀνῆκον εἰς ὀρθοδόξους (σ. 216), ἐφ' ὅσον γενετικῶς ἐδημιουργήθησαν ἀκριβῶς ἐκ τῆς συλλειτουργίας; Τὸ πρόβλημα εἶναι σαφῶς μορφολογικὸν ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ὡλοκληρωμένης μορφῆς. Ἐὰν δηλονότι ἡ διάρθρωσις τοῦ χώρου δι' ἀξονικῆς τοξοστοιχίας, πεσσοστοιχίας, ἢ μεικτοῦ συστήματος στηρίξεως, δὲν διασπᾷ τὴν ἑνότητά του, ὁ δίκλιτος οὗτος ναὸς εἶναι δομικῶς καὶ ἀρχιτεκτονικῶς ὡλοκληρωμένος. Ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ ἀξονικὴ ἢ ἐνδιάμεσος τοξοστοιχία κλπ. διασπᾷ τὴν ἑνότητά του, τότε μόνον παρουσιάζεται διάσπασίς του, ἢ ἄλλως ὁ προσθετικὸς χαρακτὴρ τοῦ δικλίτου εἶναι ἐμφανὴς καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Ἐν σ. 229, εἰκ. 65 (β) ἀναδημοσιεύεται ἡ ὑπὸ Gerola δημοσιευθεῖσα κάτοψις τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Πνεύματος Κριτσᾶς Κρήτης, χωρὶς νὰ εἶναι δίκλιτος ἐξ ὑπαρχῆς ἢ ἐκ προσθήκης· πρόκειται περὶ ἀσχέτου πρὸς ὅτι πραγματεύεται ὁ σ. ναοῦ, εἰς σχέδιον μονοκλίτου βασιλικῆς μὲ δύο κόγχας - ἀψῖδας ἱεροῦ καὶ ὅλως κεχωρισμένα καὶ διακεκριμένα ἱερά, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ἀναδημοσιευμένου σχεδίου καὶ μόνον, τὸ ὁποῖον δὲν σχολιάζεται προσέτι οὐδαμοῦ ἐν τῷ κειμένῳ. Ἐπίσης ἡ διαπίστωσις ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ «βόλτου» (τόξου), εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν τῶν δικλίτων βασιλικῶν δὲν ἰσχύει εἰς τὴν Παληαχώραν καὶ τὴν Σαντορίνην (σ. 230), εἶναι αὐτονόητος, ἐφ' ὅσον τόσον ἐν Αἰγίνῃ ὅσον καὶ ἐν Σαντορίνῃ δὲν ἐμφανίζονται ἐπιπεδόστεγοι βασιλικαί. Τέλος διαπιστοῦται διαφορισμὸς μεταξὺ δικλίτων καὶ δισυποστάτων ναῶν χωρὶς νὰ προσδιορίζεται τὸ περιεχόμενον τοῦ διαφορισμοῦ τούτου (σ. 23).

Διὰ τὸν τύπον ναοῦ ἐν σχήματι ἐλευθέρου σταυροῦ παρέχεται σειρὰ σχέσεων ἰσότητος καὶ ἀνισότητος μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ πάλιν ὑπὸ μορφὴν πίνακος. Οὕτω νομίζει ὁ σ. ὅτι ἑρμηνεύεται τὸ μορφολογικὸν καὶ τυπολογικὸν θέμα (σ. 239 - 240). Ἀλλ' ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει χρονολογικὸς καὶ ἐξελικτικὸς συσχετισμὸς μεταξὺ τῶν διακρινομένων θεω-

ρητικῶν παραλλαγῶν, κατὰ μέγα ποσοστὸν ὑποθετικῶν, τὸ μὲν τυπολογικὸν θέμα παραμένει ἄθικτον, τὸ δὲ μορφολογικὸν θίγεται οὕτω πως κατὰ τρόπον ὅλως ἐξωτερικόν. Ἑπομένως ἡ σημασία τῆς μακρᾶς σειρᾶς ἰσοτήτων συνδυαζομένων πρὸς ἀνισότητας, ἡ δημοσιευομένη ἐν σ. 239, δυνατὸν νὰ ἐκφράζῃ ἀπὸ μαθηματικῆς ἢ ὀρθότερον ἀπὸ ἀριθμητικῆς πλευρᾶς τὸ θέμα, δὲν τὸ ἑρμηνεύει ἐν τούτοις ἀπὸ γενετικῆς καὶ ἐξελικτικῆς, δηλονότι οὐσιαστικῶς τυπολογικῆς καὶ μορφολογικῆς, ἡ ὁποία καὶ ἐνδιαφέρει τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἔρευναν. Ὁ κ. Μ. ἐν συνεχείᾳ διατυπώνει γνωστὰς γενικότητας διὰ τὴν ἀντιστήριξιν τοῦ τρούλλου, ἐπιχειρῶν μορφολογικὰς καὶ τυπολογικὰς κατατάξεις διὰ τῆς συντάξεως καὶ δημοσιεύσεως πινάκων : πινάκων μορφολογικῆς ἀναλύσεως (εἰκ. 67), σχηματικῶν παραστάσεων (εἰκ. 68), συνδυασμοῦ τύπων (εἰκ. 69 - 71), θεωρητικῆς ἐξελίξεως, (εἰκ. 72), προτάσεις θεωρητικῆς ἐξελίξεως (εἰκ. 74) προτάσεις θεωρητικῆς ἀναλύσεως (εἰκ. 73, 75, 76), κλπ., καθὼς οὗτος λέγει. Ἀναζητήσεις ἀρκούντως κουραστικαί, περίπλοκοι καὶ ἀδικαιολόγητοι, ὡς μὴ ὁδηγοῦσαι οὐδαμοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν θὰ τὰς παρακολουθήσωμεν διεξοδικῶς ἐλέγχοντες, καθ' ὅσον θὰ ἀπῃτεῖτο ἐκτεταμένος χῶρος διὰ τὴν ἀνάλυσίν των ἐνταῦθα. Πρὸς γενικὸν ἐν τούτοις κατατοπισμὸν ἐπὶ τῆς ὑφῆς καὶ τῆς ποιότητος αὐτῶν σημειοῦμεν τὰ ἀκόλουθα. Διακρίνεται μορφικὸς ἢ ὀρθότερον ἐξωτερικὸς αὐθαίρετος σχηματικὸς χαρακτὴρ ἐκεῖ ὅπου ἔχει τὴν θέσιν του ὁ χρονολογικὸς συσχετισμός. Διαπιστοῦται καὶ πάλιν συχνάκις ἀπουσία ὑπαρκτῶν καὶ συγκεκριμένων παραδειγμάτων. Καὶ προπάντων διερωτᾶται κανεὶς διὰ τὴν σκοπιμότητα τοιούτων ἀναζητήσεων, λ.χ. ἡ ἀναζήτησις περιπτώσεων συνδυασμοῦ τῶν τύπων ἀφήνει σαφῶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ σ. ἐπιδιώκει νὰ ἐπινοήσῃ παραλλαγὰς διὰ συνδυασμῶν. Καὶ πράγματι ἐν σ. 265, προσπαθῶν νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἄγονον ταύτην περιπλάνησιν, σημειοῖ : «Ἡ παροῦσα ἐξέτασις βεβαίως δὲν ἔχει σκοπὸν τὴν ἐξεύρεσιν μορφολογικῶν παραλλαγῶν διὰ συνδυασμῶν, ἀλλ' ἀντιστρόφως νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὰ ἐμφανιζόμενα ἑκάστοτε παραδείγματα εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπαχθοῦν τυπολογικῶς εἰς βασικὰς μορφάς, δεδομένου ὅτι οἱ ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ ἀπαντώμενοι τύποι δὲν ἀποτελοῦν τυχαῖα ἀποτελέσματα, ἀλλὰ προέκυψαν συχνάκις...» (σ. 265). Καὶ ταῦτα δυνατὸν καὶ εὐχερὲς νὰ λέγωνται, ἐν τούτοις τὸ πρόβλημα ἔγκειται καὶ εἰς τὸ νὰ ἀποδεικνύωνται. Κατὰ ταῦτα ἐκ τῆς μελέτης τοῦ κεφαλαίου τούτου τὸ ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ παροῦσα ἐξέτασις σκοπὸν ἔχει τὴν ἐξεύρεσιν καὶ ἐπινόησιν μορφολογικῶν παραλλαγῶν διὰ συνδυασμῶν, δηλονότι ἀποτελεῖ περιττὴν καὶ ἄγονον περιπλάνησιν. Τέλος οἱ ἑπόμενοι πέντε (5) πίνακες τῶν εἰκ. 77 - 81 (σσ. 266 - 273) — σχηματικῆς παραστάσεως, σχηματικοῦ διαγράμματος, καὶ θεωρητικῶν κυκλικῶν συνδέσεων — ἐπιβεβαιοῦν πλέον ὅτι ὁ σ. κατέστη δέσμιος τῆς ἐμμονῆς του διὰ τὴν ὑπαγωγὴν καὶ παράστασιν τῶν πάντων διὰ πινάκων.

Καὶ βεβαίως ἡ προσπάθεια αὕτη δυνατὸν ὑπὸ προϋποθέσεις τινὰς νὰ τέρπῃ, ἐν τούτοις πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ διδάσκῃ.

Τὴν ἐργασίαν κλείουν εὑρετήρια τῶν ἐκκλησιῶν, συγγραφέων, πινάκων, καὶ εἰκόνων.

Ἡ διάσπασις τῆς εἰκονογραφήσεως τῆς ἐργασίας εἰς εἰκόνας καὶ πίνακας μὲ διάφορον ἀρίθμησιν, καὶ ἡ διασπορὰ τῶν τελευταίων, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ βιβλίου, δυσχεραίνει σοβαρῶς τὸν ἀναγνώστην καὶ τὴν μελέτην του.

Ἡ ἐμφάνισις τοῦ βιβλίου εἶναι ἑλκυστικὴ μὲ τὸ κιτρινωπὸν σὰν πολυκαιρισμένον χαρτί τὰ λεπτοειργασμένα καὶ χαριτωμένα ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ κειμένου τὴν πλουσίαν εἰκονογράφησιν τὸ ἐξαίρετον ἐξώφυλλον. Τὸ περιεχόμενόν του ἀποτελεῖ πάντως μίαν πρώτην παρουσίασιν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐρειπιῶνος τῆς Παληαχώρας ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως καὶ αἱ διατυπωθεῖσαι ἐκτεταμέναι καὶ σοβαραὶ ἐπιφυλάξεις βεβαίως δύνανται νὰ χρησιμεύσουν διὰ τὴν ὁριστικὴν καὶ ἀσφαλῆ τοποθέτησιν καὶ ἀξιολόγησίν του.

Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Deno J. Geanakoplos, Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Cristendom in Middle Ages and Renaissance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History, Oxford MCMLXVI, 8ον, σσ. X + 206 + πίν. 16.

Ὁ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Yale καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας κ. Deno J. Geanakoplos, ἑλληνικῆς καταγωγῆς, εἶναι εὐφήμως καὶ εὐρέως γνωστὸς ἐκ τῶν δύο προγενεστέρων βιβλίων του «Emperor Michael Palaeologus and the West» (Cambridge Mass. 1959) καὶ «Greek Scholars in Venice» (Cambridge Mass. 1962, Ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἀθῆναι 1965). Αἱ ἔρευναι τοῦ συγγραφέως ἤρχισαν ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Βυζαντίου καὶ ἔφθασαν μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως. Καρπὸς τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν εἶναι τὸ παρουσιαζόμενον ἐνταῦθα νέον βιβλίον του, ὅπου ἀναπτύσσονται εἰς σειρὰν αὐτοτελῶν δοκιμίων θέματα περὶ τῶν πνευματικῶν ἐπαφῶν τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Δύσεως κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Ἀναγέννησιν μέχρι τὸ 1600.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη· τὸ πρῶτον μέρος ὑπὸ τὸν τίτλον «East and West in the Middle Ages» (σσ. 11 - 111) διαιρεῖται εἰς τρία ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἐπιγραφόμενον «The Influences

of Byzantine Culture on the Medieval Western World» (σσ. 11 - 54) ἐξετάζεται ἡ πνευματικὴ ἐν γένει ἐπίδρασις τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν ἀπὸ τοῦ δ' μ.Χ. αἰῶνος μέχρι τοῦ 1453. Ὁ συγγραφεὺς ἐπισημαίνει διεξοδικῶς τὰς βυζ. πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν λογοτεχνίαν, τὴν ἰατρικήν, τὴν βιοτεχνίαν, τὴν διοίκησιν, τὸ δίκαιον, τὴν μουσικήν, τὴν τέχνην κ.ἄ. Ἰδιαιτέρα ἔμφασις δίδεται εἰς τὸ γεγονὸς τῆς καλλιεργείας καὶ διαδόσεως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τῶν κλασσικῶν γραμμάτων εἰς ἐποχὴν σκοτεινὴν διὰ τὴν ἀνθρωπότητα.

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Church and State in the Byzantine Empire : A Reconsideration of the Problem of Caesaropapism» (σσ. 55 - 83) εἶναι ἐκτεταμένη μορφὴ διαλέξεως δοθείσης εἰς τὴν American Historical Convention τὸ 1963 ἐν Φιλαδελφείᾳ.

Προσφάτως ἐδημοσιεύθη μελέτη τοῦ κ. G. ἀναφερομένη ἐπίσης εἰς τὸν Βυζαντινὸν Καισαροπαπισμὸν κατὰ τὸ διάστημα 312 - 565 μ.Χ. [1]. Ὁ ὅρος «Καισαροπαπισμὸς» δὲν ἐκφράζει ἀκριβῶς τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Αὐτοκράτορος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀνεπιτυχῶς δέ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ ἐρευνητῶν ἐξεταζόντων τὴν βυζαντινὴν πολιτικὴν θεωρίαν ὑπὸ δυτικὸν πρῖσμα. Ἐντοπίζων οὕτω τὸ πρόβλημα ὁ συγγραφεὺς μετ' ἐμβριθείας ἀναλύει τὰς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ πατριάρχου καὶ τὰς μεταξύ των σχέσεις. Τονίζεται ὅτι ἔστω καὶ ἂν ὡρισμένοι αὐτοκράτορες ἐπέβαλον τὴν θέλησίν των εἰς τὸν κλῆρον (Λέων Γ' Ἴσαυρος, Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος), τὴν τελευταίαν λέξιν εἶχε πάντοτε ὁ λαὸς ἀντιτασσόμενος εἰς τὰς βιαίας θρησκευτικὰς μεταβολάς. Τέλος, δὲν γίνονται δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ κ. G. ἄλλοι ὅροι, πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ ὅρου «Καισαροπαπισμός», ὡς «Caesaroprocuratorism», «Caesaropaternalism» ἢ «Caesarocybernesis», διότι δὲν ἀποδίδουν ἀκριβῶς τὴν διαλεκτικὴν σχέσιν μεταξὺ κράτους καὶ ἐκκλησίας.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον ἐπιγραφόμενον «The Council of Florence (1438 - 39) and the Problem of Union between the Byzantine and Latin Churches» (σσ. 84 - 111) εἶναι τὸ μόνον δοκίμιον τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη δημοσιευθῇ [2]. Τονίζεται ἐν ἀρχῇ ἡ σημασία τῆς περιφήμου συνόδου ὡς ἀφορμῆς ἀντιθέσεων δύο διαφορετικῶν κόσμων. Ἡ ἀξία τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Σιλβέστρου Συροπούλου, τὰ δογματικὰ προβλήματα τῆς συνόδου ὡς καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἀποφάσεών της ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου γενικώτερον, ἀναπτύσσονται προσεκτικῶς καὶ ἐν πολλοῖς διασαφηνίζονται. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρησις ὅτι τὸ «filioque» διὰ τοὺς Λατίνους δὲν ἀπετέλει ἀναγκαστικῶς ἀλλαγὴν εἰς τὰ ἰσχύοντα,

1. Greek - Roman and Byz. Studies, τ. 7 (1966), σσ. 167 - 186.
2. Church History, τ. 24 (1955), σσ. 324 - 336.

ἀλλὰ μᾶλλον λογικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δόγματος, διὰ τοὺς Ἕλληνας ὅμως πᾶν ὅ,τι ἀπεμακρύνετο ἀπὸ τὰ δόγματα τῶν ἑπτὰ πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων ἐθεωρεῖτο νεωτερισμὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπόβλητον (σ. 96). Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀποτυχία τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ἥτις διὰ μὲν τὸν Πάπαν καὶ τὸν Αὐτοκράτορα ἀπετέλει πρᾶξιν πολιτικῆς σκοπιμότητος διὰ δὲ τὸν λαὸν ἐσήμαινε βιαίαν ὑποταγὴν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου ὑπὸ τὸν τίτλον «Byzantium and the Renaissance» (σσ. 112 - 193) διαιρεῖται, ὡς καὶ τὸ πρῶτον μέρος, εἰς τρία κεφάλαια. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἐπιγραφόμενον «The Greco - Byzantine Colony in Venice and its Significance in the Renaissance» (σσ. 112 - 137) ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἑλλήνων, μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς Ἑνετίαν, καὶ τὴν δημιουργίαν τῆς ἐκεῖ παροικίας. Ὁ συγγραφεὺς διεξοδικῶς ἀναλύει τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν ζωήν της ὡς καὶ τὴν σημασίαν της διὰ τὴν πόλιν τῆς Ἑνετίας. Ἰδιαιτέρως ἐξαίρεται ἡ συμβολὴ τῆς ἑλληνικῆς παροικίας εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Εὐρώπην κυρίως διὰ τῶν ἐκδόσεων τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἀναληφθεισῶν ὑπὸ διαπρεπῶν ἑλλήνων λογίων ὡς ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης κ.ἄ.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον, πέμπτον συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἀρίθμησιν τοῦ βιβλίου, ἐπιγραφόμενον «The Cretan Role in the Transmission of Greco - Byzantine Culture to Western Europe via Venice» (σσ. 139 - 164) ἐξετάζεται ἡ σημαντικὴ συμβολὴ τῆς νήσου Κρήτης εἰς τὴν Δυτικὴν Ἀναγέννησιν ἐλλιπῶς μέχρι τοῦδε μελετηθεῖσα ἐκτὸς ἐὰν σχετίζεται μεθ' ὡρισμένων φαινομενικῶς ἀπομεμονωμένων μορφῶν ὡς ὁ Θεοτοκόπουλος ἢ μετ' ἐκδοτῶν ἢ καθηγητῶν ἐν Ἰταλίᾳ ὡς ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος κ.ἄ. Ὁ κ. G. ἀναφερόμενος εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ μόνον εἰς Κρῆτας λογίους, οἵτινες μέσῳ τῆς ἐν Βενετίᾳ παροικίας μετηνάστευσαν εἰς τὴν Δύσιν, ὡς ὁ Δημήτριος Δούκας εἰς Ἱσπανίαν, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις εἰς Γαλλίαν, ὁ Ἄγγελος Βεργίκιος, ὁ Φραγκῖσκος Πόρτος κ.ἄ. ὑπόσχεται ὅτι εἰς ἰδιαίτερον βιβλίον του ἐκδοθησόμενον προσεχῶς θὰ ἐξετάσῃ τὴν ἐν Κρήτῃ πνευματικὴν ἄνθησιν κατὰ τοὺς ιε' - ιζ' αἰῶνας ὡς καὶ ὄχι μόνον τὴν συμβολὴν τῶν Κρητῶν εἰς τὸν δυτικὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ τὴν πνευματικὴν δραστηριότητά των εἰς τὴν Ρωσίαν καὶ τὰ Βαλκάνια κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν.

Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου φέρων τὸν τίτλον «An Overlooked post - Byzantine Plan for Religious Union with Rome. Maximos Margounios the Cretan Humanist - Bishop and his Latin Library Bequeathed to Mt. Athos» (σσ. 165 - 193) ἀφορᾷ εἰς τὸ παροραθὲν μεταβυζαντινὸν σχέδιον πρὸς ἐκκλησιαστικὴν ἕνωσιν μετὰ τῆς Ρώμης καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ σοφοῦ Κρητὸς Μαξίμου Μαργουνίου ὁ ὁποῖος

ἦτο ἡ πλέον ἐξέχουσα θεολογικὴ φυσιογνωμία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ις´ αἰῶνα (σ. 165). Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης ἐξετάζονται τὰ περὶ τοῦ βίου τοῦ Μαργουνίου (σσ. 165 - 177)· ἰδιαιτέρως γίνεται λόγος περὶ τῆς σοβαρᾶς διαφωνίας του μετὰ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου διὰ τὸ ζήτημα τοῦ filioque καὶ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριζεν ὁ Μαργούνιος.

Τὸ δεύτερον μέρος εἶναι καὶ τὸ πλέον σημαντικόν· ὁ συγγραφεὺς ἐκδίδει τὸν κατάλογον τῆς Λατινικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μαργουνίου εὑρισκόμενον νῦν εἰς τὴν μονὴν Ἰβήρων τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ὅπου ἀναγράφονται ἕλληνες κλασσικοὶ συγγραφεῖς (ἐν Λατινικῇ ἢ Ἰταλικῇ μεταφράσει), λατῖνοι κλασσικοί, ἕλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (μεταπεφρασμένοι λατινιστί), λατῖνοι πατέρες, λατῖνοι συγγραφεῖς τοῦ ιβ´ καὶ ιγ´ αἰῶνος ὡς καὶ διάφορα ἔργα ἄλλων συγγραφέων. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ ρίπτεται φῶς εἰς μίαν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε δραστηριότητα τοῦ σοφοῦ ἐπισκόπου, ὅστις ἐμφανίζεται ὡς λαμπρὸς συνεχιστὴς τῆς παραδόσεως τῶν μεγάλων Βυζαντινῶν θεολόγων - ἀνθρωπιστῶν ὡς τοῦ Νικηφόρου Βλεμμίδου, τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, τοῦ Βησσαρίωνος κ.ἄ.

Αἱ κατωτέρω παρατηρήσεις ἀφοροῦν εἰς ὡρισμένα ἥσσονος σημασίας σημεῖα τοῦ βιβλίου.

Ἐν σ. 140 τονίζεται ὅτι οἱ ἐν Κρήτῃ «πρωτοπαπᾶδες» ἐνήργουν καὶ ὡς administrative officers. Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπαπᾶ ἀπαντῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τοῦ ε´ αἰῶνος ἦτο λίαν σημαντικόν, ἰδίᾳ εἰς ἀκραίας περιοχάς, ὅπου δὲν ἦτο πάντοτε ἐφικτὸς ὁ ἄμεσος ἔλεγχος τοῦ Πατριαρχείου. Οἱ ἐν Κρήτῃ «πρωτοπαπᾶδες» ἦσαν προϊστάμενοι τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, συνήθως λίαν εὐπαίδευτοι, πρόσωπα ἀπολαύοντα τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν Ἑνετῶν, ὄχι ὅμως administrative officers.

Ἀντιρρήσεις θὰ εἶχε τις διὰ τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως ὅτι ἡ Κρήτη πρὸ τοῦ 1453 δὲν εἶχε σχολεῖα, τὰ μόνα δὲ ὑπάρχοντα ἦσαν προσηρτημένα εἰς μοναστήρια, ὅπως τὸ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης κ.ἄ. (σσ. 141 - 142). Ὑπάρχουν εἰδήσεις ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἑνετοκρατίας ἐλειτούργουν σχολεῖα, πιθανῶς κατὰ τὸ βυζαντινὸν πρότυπον, ἐν μοναῖς ἢ καὶ ἀλλαχοῦ τῇ πρωτοβουλίᾳ ἱερωμένων. Πρβλ. ἐπιστολὴν τοῦ Δημητρίου Κυδώνη πρὸς τὸν Ἀθανάσιον μοναχὸν ἐν Κρήτῃ γραφεῖσαν περὶ τὸ 1389 ἔνθα ἀναφέρεται : *«Πάνυ δὲ ἥσθην μαθὼν σε τοῖς Κρητῶν παισὶν ἣν σαυτῷ συνέλεξας σοφίαν [εἰς μέσον προθέντα]. σύ τε γὰρ τῶν ὄντων μεταδιδοὺς τῇ μεταδόσει πλείω τὰ κτηθέντα ποιήσεις καὶ τῇ πατρίδι τὰ τροφεῖα διὰ τῶν μαθητῶν ἀποδώσεις, ἀγαθοὺς πολίτας ἑτοιμάζων αὐτῇ»* [1].

---

1. R. J. Loenertz, Demetrius Cydones - Correspondance, τ. II, 1960, σ. 364, 408,23-25. Πρβλ. προσέτι A. Pertusi, Leonzio Pilato a Creta prima del 1358 - 1359.

Τὸ ὑπὸ τοῦ κ. G. λεγόμενον ὅτι ἡ ἐν Κρήτῃ ἀντιγραφὴ χειρογράφων εἶχε προσλάβει αὐστηρῶς ἐμπορικὸν χαρακτῆρα (σ. 142) εἶναι μόνον ἐν μέρει ὀρθόν· παρὰ τὸν ἀναμφισβητήτως ἐμπορικὸν χαρακτῆρα ὡρισμένων βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων ἐν Κρήτῃ ἀληθὲς παραμένει ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι ἐπιμελῶς ἀντιγεγραμμένα καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία ὀφείλει πολλὰ εἰς τοὺς Κρῆτας βιβλιογράφους. Χαραστικὰ εἶναι τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ J. E. Powell ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ κρητικῆς προελεύσεως χειρόγραφα τῆς Ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδου [1]. Ἀξίζει νὰ προστεθῇ ὅτι περὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Ἀδραμυττηνοῦ (σ. 143) ὑπάρχει σχετικὴ μελέτη τοῦ Lorenzo Bianchi [2].

Ἐν σ. 144 ὁ συγγραφεὺς λέγει ὅτι ὁ γνωστὸς ἐκδότης Ζαχαρίας Καλλέργης εἶχεν ὡς σῆμα τῶν ἐκδόσεών του τὸν Βυζαντινὸν δικέφαλον ἀετὸν μεθ' ὑπερκειμένης ἀσπίδος· ὁ δικέφαλος ἀετὸς ἦτο τὸ οἰκόσημον τῶν Καλλεργῶν ὡς ἔχει ἤδη τονίσει ὁ Σπ. Λάμπρος [3]. Ἐν κατακλεῖδι σημειοῦμεν τὴν ὕπαρξιν προσφάτου μελέτης τοῦ Κ. Κύρρη περὶ τοῦ Κρητὸς Πέτρου (σ. 149) τοῦ συνοδεύσαντος τὸν Pizarro εἰς τὴν κατάκτησιν τοῦ Περοῦ [4].

Κατακλείοντες μετὰ τὰς ἀσημάντους ταύτας παρατηρήσεις τὸ παρὸν σημείωμα, αἰσθανόμεθα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐξάρωμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου τοῦ κ. Geanakoplos.

Ἡ γνῶσις τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς, ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότης, ἡ χρῆσις τῆς Νεοελληνικῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ ἀκριβὴς καὶ μεθοδικὴ διάταξις τῆς ὕλης εἶναι καταφανεῖς εἰς πᾶσαν σελίδα τοῦ βιβλίου. Ἡ γλαφυρότης τῆς διατυπώσεως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἐν γένει οἰκονομία τῆς ὕλης καθιστοῦν τοῦτο λίαν ἀξιανάγνωστον καὶ ἐνδιαφέρον ἀκόμη καὶ εἰς τὸν μὴ εἰδικόν. Εἶναι εὐτύχημα ὅτι τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον ἔχει γραφῆ, ὅπως ἄλλως τε καὶ τὰ προηγούμενα τοῦ συγγραφέως, εἰς διεθνῆ γλῶσσαν ὡς ἡ ἀγγλική. Οὕτω καθίστανται εὐρύτερον γνωστὰ τὰ σημαντικὰ πορίσματά του περὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐξαίρεται ἡ, σκοπίμως ἢ μή, παρημελημένη συμβολὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ μεσαίωνος εἰς τὸν Δυτικὸν πολιτισμόν.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV°, Κρ. Χρονικά, τ. ΙΕ΄ - ΙϚ΄ (1961 - 1962), σ. 370 κ.ἑξ.

1. Classical Quarterly, τ. 32 (1938), σ. 106 κ.ἑξ. Πρβλ. προσέτι A. Dain: Les manuscrits, Paris 1964, σ. 99.

2. Bemerkungen zu Manuel Adramyttenos, BZ, τ. 22 (1913), σσ. 372 - 376.

3. Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ϛ΄ (1909), σ. 470.

4. Κρ. Χρονικά, τ. ΙΗ΄ (1964), σσ. 15 - 37.

Χ. Γ. Πατρινέλη, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους, Ἀθῆναι 1966, σσ. 176.

Περὶ τοῦ ἐκ τῶν τελευταίων Βυζαντινῶν λογίων ἐμβριθοῦς συγγραφέως καὶ ἀντιρρητικοῦ θεολόγου Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ ἔχομεν μὲν εἰδήσεις τινάς, ἰδίᾳ περὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἀλλὰ τόσον πενιχρὰς ὥστε περὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ νὰ ἐπικρατῇ σύγχυσις ἕνεκα τῶν ἀσαφῶν πληροφοριῶν τῶν παλαιοτέρων ἐρευνηνῶν. Εἰς τὴν σύγχυσιν συνέβαλεν ὁπωσδήποτε τὸ γεγονὸς ὅτι κεχωρισμένως ἐξητάζετο ὡς ἄλλο πρόσωπον ὁ λόγιος μητροπολίτης Μηδείας Θεοφάνης. Εἰς τὴν ταύτισιν τῶν δύο τούτων προσώπων καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν ἑνιαίως τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνδρὸς προβαίνει διὰ τῆς ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον διδακτορικῆς διατριβῆς του ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης. Ἐκ τῆς μελέτης ταύτης ἀναδύεται ὁ Μηδείας Θεοφάνης Ἀγαλλιανὸς ὡς ἱστορικὴ προσωπικότης καὶ συγγραφεὺς ἀξιόλογος τῶν περὶ τὴν Ἅλωσιν χρόνων, συνδεόμενος στενῶς μὲ τὰ πατριαρχικὰ πράγματα καὶ τὸν πνευματικὸν βίον.

Ὁ σ. εἰσαγωγικῶς ἀνασκοπῶν τὴν περὶ Θεοφάνους σχετικὴν βιβλιογραφίαν καθορίζει τὸ πλαίσιον τῆς ἐργασίας του, ἑδραζομένης βασικῶς ἐπὶ τῶν ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων ἔργων τοῦ ἀνδρὸς καὶ δὴ ἐπὶ δύο ἀνεκδότων λόγων του, ἀποτελούντων κατ' οὐσίαν ἓν ἔργον εἰς δύο διῃρημένον μετὰ Προθεωρίας (κοινοῦ Προλόγου). Τὸ ἔργον ἐπιγράφεται ἑνιαίως : τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος διακόνου Θεοδώρου τοῦ Ἀγαλλιανοῦ Λόγοι. Λόγος Α', περὶ τῶν κατ' αὐτὸν ἢ κατὰ τῶν κατ' αὐτοῦ. Λόγος Β', Ἀπολογητικός. Ὁ σ. δέχεται ὅτι ἐγράφησαν οἱ λόγοι οὗτοι τὸ 1463, μὲ σκοπὸν ν' ἀνασκευασθοῦν αἱ ἐναντίον τοῦ Ἀγαλλιανοῦ διατυπωθεῖσαι κατηγορίαι ἐπὶ παραβάσει τῶν κανόνων ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν καθηκόντων του ὡς μεγ. χαρτοφύλακος τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου. Κατηγορήθη ὁ Ἀγαλλιανὸς ἀπὸ τὸν μ. σκευοφύλακα Γεώργιον Γαλησιώτην, φίλον καὶ γραμματέα τοῦ Γενναδίου, καὶ τὸν μ. ἐκκλησιάρχην Μανουὴλ Χριστώνυμον, τὸν μετὰ ταῦτα πατριάρχην Μάξιμον Γ'. Ἀνασκευάζων τὰς κατηγορίας ὁ Ἀγαλλιανὸς παρέχει ἱκανὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς σταδιοδρομίας αὐτοῦ, διαφωτίζων τὴν ἀπὸ τοῦ 1425 χρονικὴν περίοδον, τόσον κατὰ τὴν ἀντίστασιν κατὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ὅρου τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ὅσον διὰ τὰ λαβόντα χώραν μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἰς τὰ πράγματα τοῦ Πατριαρχείου, κατὰ τὴν ἀγωνιώδη προσπάθειαν ὀργανώσεως τοῦ ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Δύο στόχους ἐπιδιώκει ἡ παροῦσα ἐργασία. Πρῶτον νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἑνότητος τοῦ διχοτομημένου προσώπου, τοῦ Ἀγαλ-

λιανοῦ, καὶ διὰ τῆς βιογραφήσεως νὰ παρουσιάσῃ τὸν ἄνδρα μετὰ τοῦ ἔργου του. Δεύτερον νὰ ἐπισημάνῃ καὶ ἀξιοποιήσῃ τὰς εἰς τοὺς ἤδη ἐκδιδομένους δύο Λόγους τοῦ Ἀγαλλιανοῦ περιεχομένας εἰδήσεις. Πρὸς πραγματοποίησιν τῶν τιθεμένων σκοπῶν χωρεῖ ὁ σ. διαιρῶν τὴν πραγματείαν εἰς δύο μέρη καὶ προσθέτων ἐν τέλει Παράρτημα, ὅπου ἐκδίδει κριτικῶς ἀπὸ δύο αὐτογράφους τοῦ Ἀγαλλιανοῦ κώδικας — Ἀμβροσιανὸν 226 καὶ Ὀξφορδιανὸν Βοδλεϊανὸν Κανονικιανὸν 49 — τοὺς μνημονευθέντας δύο ἀνεκδότους αὐτοῦ Λόγους.

Εἰς τὸ Α΄ μέρος (σσ. 14 - 60) ἀναπτύσσει ὁ σ. τὴν ἐπιχειρηματολογίαν αὐτοῦ πρὸς ταύτισιν τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ καὶ τοῦ μητροπολίτου Μηδείας Θεοφάνους. Ἀκολούθως βιογραφεῖ αὐτόν, δεχόμενος ὅτι ἐγεννήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν περὶ τὸ 1400, διδάσκαλον καὶ χειραγωγὸν εἶχε Μᾶρκον τὸν Εὐγενικὸν καὶ ὑποστηρικτὴν τὸν πατριάρχην Ἰωσὴφ Β΄. Μὴ μετασχὼν εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας ὁ Ἀγαλλιανὸς ἀνέπτυξε δρᾶσιν ἀνθενωτικήν, ὑπερασπιζόμενος διὰ τῶν γραπτῶν του τὸ πάτριον δόγμα, διωχθεὶς διὰ τοῦτο καὶ δοκιμασθείς. Νέας περιπετείας εἶχε μετὰ τὴν Ἅλωσιν, συνεπείᾳ σφοδρᾶς διενέξεως μὲ πατριαρχικοὺς παράγοντας. Μητροπολίτης Μηδείας ἐξελέγη τὸ 1468, ἀποθανὼν πρὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1474. Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται τὰ ἔργα τοῦ Θεοφάνους· εἶναι ταῦτα ἀντιρρητικὰ καὶ φιλοσοφικοδογματικά. Αἱ Ἐπιστολαί του ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς αὐτῶν διαιροῦνται εἰς τρεῖς ὁμάδας. Διὰ κριτικῆς ἐρεύνης ἐκ τῶν ἀσφαλῶν ἔργων τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ἀποχωρίζονται ὡς νόθα ἔργα καὶ μὴ ἀνήκοντα εἰς αὐτόν, μάλιστα δὲ τὰ μελογραφικά, ποὺ τοῦ ἀπεδόθησαν ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸν γνωστὸν μελογράφον Μανουὴλ Ἀγαλλιανόν.

Εἰς τὸ Β΄ μέρος (σσ. 61 - 85) ὁ σ. χαρακτηρίζων τοὺς δύο Λόγους τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ὡς πηγὰς τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων διὰ τὰς ἔστω ἐμμέσως προσφερομένας εἰδήσεις περὶ τῶν πατριαρχικῶν πραγμάτων, κατατάσσει, ἀναλόγως τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῶν, εἰς τέσσαρας κατηγορίας, ἤτοι ὡς πρὸς τοὺς πατριάρχας, ὡς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα ποὺ ἀντιμετώπισαν, ὡς πρὸς τὸν ρόλον τῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ σουλτάνου τελούντων Ἑλλήνων «ἀρχόντων» — καὶ δὴ τοῦ Θωμᾶ Καταβοληνοῦ καὶ Δημητρίου Ἀποκαύκου — καὶ τέλος ὡς πρὸς τὴν συγκροτηθεῖσαν ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ Πατριαρχείου φατρίαν, μὲ τὰ σκάνδαλα καὶ τὰς ταραχὰς ποὺ ἐδημιούργησεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ ἐπιβληθῇ ἀπὸ τὴν Πύλην τὸ χαράτσιον εἰς τὸ Πατριαρχεῖον. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων τούτων καταφαίνεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ σ. εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν εἰδήσεων ἐκ τῶν Λόγων τοῦ Ἀγαλλιανοῦ προαγωγὴν τῆς γνώσεως ἡμῶν ἐφ' ἑνὸς ἑκάστου ἐξ αὐτῶν. Διότι ὁ σ. κινεῖται ἐν γνώσει τῆς προτέρας βιβλιο-

γραφίας, δέχεται τὰς νέας εἰδήσεις, ἀποκαθιστᾷ σφάλματα προηγουμένων ἐρευνητῶν καὶ κριτικῆς ἱκανότητος. Ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς τὸ Β' μέρος, εἴτε ἀσχολεῖται πρὸς πρόσωπα εἴτε πρὸς προβλήματα καὶ τὸν θεσμὸν τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν κύκλους, νομίζομεν ὅτι ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν πρὸς κατανόησιν τῆς σπουδαίας περιόδου τῶν πρώτων μάλιστα ἐτῶν μετὰ τὴν ἐθνικὴν συμφοράν.

Τ. ΑΘ. ΓΡ.

Νικηφόρου Ξ. Ἐλεοπούλου, Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, Ἀθῆναι 1967, 4ον, σσ. 64+ (65 - 115 πίνακες).

Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἦτο γνωστὸν ὅτι ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως συνταξιοῦχος καθηγητὴς κ. Νικηφόρος Ἐλεόπουλος, νοσταλγὸς τῆς βασιλευούσης, ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς χιλιετοῦς μονῆς τῶν Στουδίου, συγκεντρῶν τὸ σχετικὸν ὑλικόν. Ἐφέτος ἐξεδόθη τὸ ὡς ἄνω βιβλίον, σπανίας καλαισθησίας καὶ μὲ ὡραιοτάτην διακόσμησιν. Μετὰ πρόλογον (σσ. 7 - 9), ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγὴ ἀφιερουμένη εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν ἐν τῇ μονῇ τῶν Στουδίου. Εἰδικώτερον ἐξετάζονται ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον, δίδεται δ' ἐκτενὴς βιβλιογραφία τοῦ θέματος (σσ. 11 - 15). Ἐπακολουθεῖ ἐκτενεστέρα διαπραγμάτευσις: Α' Ἡ βιβλιοθήκη (σσ. 17 - 18) καὶ Β' τοῦ scriptorium μιᾶς μονῆς γενικώτερον καὶ εἰδικώτερον τῆς τῶν Στουδίου (σσ. 19 - 36, ἐξεταζομένων τῆς γραφικῆς ὕλης, τῶν ὑγρῶν πρὸς γραφὴν καὶ τῶν ὀργάνων τῆς γραφῆς). Εἶτα (σσ. 36 - 45) καταλογογραφοῦνται οἱ σῳζόμενοι κώδικες ἐκ τῆς μονῆς Στουδίου, κατὰ αἰῶνας (5 τοῦ ἐνάτου, ἐννέα τοῦ δεκάτου, τρεῖς τοῦ ια', δύο τῶν ια' - ιβ', δύο — μᾶλλον εἷς — τοῦ ιε', ἐν συνόλῳ 20 ἢ 21, ἐξ ὧν τρία ἱστορημένα χει/φα). Τὸ τμῆμα τοῦτο κατακλείει πίναξ (σσ. 46 - 48). Εἰς τὸ Δ' καὶ τελευταῖον τμῆμα (σσ. 48 - 56) ἐξετάζονται τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα. Ἕπεται γαλλικὴ περίληψις τῆς μελέτης (σσ. 57 - 64) καὶ Παράρτημα: Α' εἰκόνες καὶ πανομοιότυπα πινάκων ἐκ χειρογράφων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς Στουδίου ἐξ εἰκόνων 31 (αἱ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 27 εἶναι ἡ αὐτὴ εἰκών!) καὶ Β' Μικρογραφίαι (εἰκόνες 33 - 43). Τινὲς τῶν εἰκόνων εἶναι ἔγχρωμοι. Τὸ βιβλίον κατακλείει πίναξ περιεχομένων. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῇ πρώτῃ σελίδι τοῦ ἐξωφύλλου παρίσταται ἐγχρώμως ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, τὸν ὁποῖον θαυμάζει ὁ συγγρ. καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδει τὴν ἵδρυσιν τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Στουδίου (τοῦτο μοῦ φαίνεται ἀπίθανον, διότι καὶ πρὸ τοῦ Θεοδώρου ὁπωσδήποτε θὰ ἐκαλλιγραφοῦντο, ἂν

μὴ πρὸς ἐμπορίαν, τοὐλάχιστον διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς μονῆς χειρόγραφα. Τὸ ὅτι δὲν ἐπεσημάνθησαν μέχρι τοῦδε ὀφείλεται μᾶλλον εἰς τὴν γενικὴν ἀπώλειαν τῶν πρὸ τοῦ θ΄ αἰ. χει/φων).

Ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει τὰς κυριωτέρας περὶ Στουδίου μελέτας, κινεῖται εὐχερῶς εἰς τὴν παλαιογραφίαν καὶ εἶναι ὠφέλιμος ἰδίᾳ εἰς τὸν μὴ εἰδικὸν ἀναγνώστην, καθὼς τοῦ δίδει εἰκόνα τῶν ἐργαζομένων εἰς τήν, πρὸ τῆς εὑρέσεως τῆς τυπογραφίας, διὰ τῶν μοναστικῶν εἰδικῶν καλλιγράφων (ὑποκειμένων καὶ εἰς κανόνας πειθαρχίας, διαθετόντων δ' ἀξιόλογον τάλαντον) ἔκδοσιν τῶν ἀναγκαίων εἰς τὰ μοναστήρια βιβλίων. Ἡ δ' ἐποπτεία τὴν ὁποίαν παρέχει διὰ τῶν ὡραίων εἰκόνων τὰς ὁποίας ἐπέλεξε καὶ συνεκέντρωσε, καθιστᾷ τὰς πληροφορίας του πλέον ἑλκυστικάς. Πολὺ φοβοῦμαι ὅμως ὅτι οἱ κώδικες οἱ προερχόμενοι ἐκ τῆς περιφήμου μονῆς θὰ ἠδύναντο νὰ εὑρεθοῦν πολλοὶ περισσότεροι ἂν καὶ ἡ ἔρευνα τῶν καταλόγων κωδίκων (τῶν ὁποίων αἱ ἐν Ἑλλάδι συλλογαὶ εἶναι ἐλλιπεῖς, τόσον ὥστε ἡ ἰδιωτικὴ ἰδική μου νὰ θεωρῆται ἡ πλουσιωτέρα!) ἐπεξετείνετο, καὶ ἂν ὑπῆρχε, πέρα τῶν καταλόγων, δυνατότης ἀναδιφήσεως αὐτουσίων τῶν παλαιοτέρων τοὐλάχιστον χειρογράφων. Τοῦτο ὅμως ὑπερέβαινε τὰς δυνατότητας τοῦ συγγρ.

Δὲν θὰ προβῶ εἰς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις καὶ προσθήκας. Ἐν τούτοις δὲν πιστεύω ὅτι ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν Ἰταλιωτικῶν μονῶν διὰ χει/φων τῶν Στουδίου εἶχε τὴν ἔκτασιν ἣν νομίζει ὁ κ. Ἐλεόπουλος, δεδομένου ὅτι καὶ ἐκεῖναι ἀναγκαίως διέθετον καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια. Ἡ προτεινομένη ἐν σ. 21 διόρθωσις τοῦ *ἐσυρμαιογράφησεν* εἰς *ἐσυρματογράφησεν* (προτεινομένη ὑπό τινος Ἕλληνος γραμματικοῦ) δὲν μὲ πείθει. Ἐκ τῆς *συρμῆς*[1] δύναται νὰ προέλθῃ ἡ *συρμαία* (γραφὴ) καὶ ἐκεῖθεν τὸ *συρμαιογραφεῖν*, γράφειν βραδέως, (ἐπισεσυρμένως) δηλονότι. Εἰς τὴν εἰκόνα 39 ὁ συγγρ. μὲν ἀνέγνωσεν *Ἰω(άννης) ὁ Θεολόγος ὁ κυριγούμενος*, ἐνῶ πράγματι ἔχει γραφὴ *Ἰῶ ὁ Θεολό(γος) ὁ κυριγούμε(νος)*. Ταῦτα θὰ ἦσαν ἀνεξήγητα, διότι ὁ ἠγαπημένος μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ καὶ εὐαγγελιστὴς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ κὺρ ἡγούμενος! Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ φράσις ἑρμηνεύει τὰς δύο κυρίας τῆς εἰκόνος μορφάς, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τοῦ καὶ ἐκτείνοντος τὴν δεξιὰν χεῖρα, ἡ δ' ἑτέρα εἶναι ἡ τοῦ ἡγουμένου πρὸς ὃν ὁ ἐν λόγῳ ἅγιος προτείνει καὶ δίδει ῥάβδον.

Σχετικὸν εἶναι καὶ τὸ ἀκολουθοῦν διὰ μεγαλογραμμάτου ἐπίγραμμα :

Οὐκ ἐκ Σιὼν σοι π(άτ)ερ ἀλλ' οὐρανόθεν
ἥκει κομίζων τὴν θεόσδοτον ῥάβδον.

---

1. *Συρμὴ* (καὶ *συρμός*) εἶναι ἀρχαία λέξις, τὸ δὲ *σύρμα* μουσικὸς ὅρος (ἐπεκτάσεως τῆς φωνῆς). Τὸ *συρματογραφῶ* ἐν τῷ διορθ. κειμένῳ ἀντετίθετο πρὸς τὸ *σπουδαιογραφῶ* (γράφω μετὰ σπουδῆς), ἤγουν ταχυγραφῶ. Ἔχει δὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ βραδυγραφεῖν. Ταῦτα ἐπὶ τοῦ παρόντος.

8 - 1 - 1968

Δὲν ἔρχεται, δηλαδή, ὁ ἀπόστολος ἐξ Ἱερουσαλὴμ κομίζων εἰς σὲ τὸν ἡγούμενον τὴν ἐκ Θεοῦ δοθεῖσαν ράβδον (καὶ τὴν δι' αὐτῆς ἐξουσίαν τοῦ ἡγουμενεύειν), ἀλλ' ἐξ οὐρανοῦ! Ἀλλ' ἡ παρατήρησις αὕτη ἔχει καὶ συνέχειαν :

Πρόκειται περὶ τοῦ κώδ. Paris. 74 (Τετραευάγγελον) ὅπερ «θεωρεῖται» ὡς στουδιτικόν. Ἀλλὰ πῶς νὰ εἶναι στουδιτικόν, ὅταν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ οὐχὶ ὁ Θεολόγος εἶναι ὁ τιμώμενος ὑπὸ τῆς μονῆς τῶν Στουδίου; Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γραφῆ δι' ἄλλην μονὴν ὁ κῶδιξ οὗτος.

Αἱ μικραὶ αὗται παρατηρήσεις, καὶ ὅσαι ἀκόμη θὰ ἠδύναντο νὰ προστεθοῦν, δεικνύουν τὴν ἀπροσεξίαν μᾶλλον ἐκείνου ὁ ὁποῖος χειρόγραφον ἐθεώρησε τὸ κρινόμενον βιβλίον (ὀνομαζομένου ἐν σ. 8) παρὰ τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, δὲν δύνανται δὲ νὰ ἐλαττώσουν τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἱκανοποίησιν τὴν ὁποίαν αἰσθάνεταί τις βλέπων ἐκπαιδευτικὸν καταστέφοντα μακρὰν εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν διὰ τοσοῦτον λαμπροῦ ἐπιτεύγματος, μαρτυροῦντος παιδείαν, ἀγάπην πρὸς τὰ γράμματα καὶ θαυμασμὸν πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰς πολιτιστικάς του ἐκδηλώσεις. Τὸ δὲ ἄκρως καλαίσθητον τῆς ἐκδόσεως κινεῖ ὄντως πρὸς φθόνον, εὐγενῆ πάντως, τοὺς μὴ δυναμένους τόσον εὐκόλως νὰ ἐμφανίσουν πολυτελῶς παρόμοια θέματα. Εὔχομαι ὁ κ. Ἐλεόπουλος νὰ ὁλοκληρώσῃ καὶ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν περὶ τῆς μονῆς, σταχυολογῶν τὰς περὶ αὐτῆς πολυαρίθμους πληροφορίας.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Oliver Strunk, Specimina Notationum Antiquiorum (Folia selecta ex variis codicibus Saec. X, XI, XII). Monumenta Musicae Byzantinae (VII), Hauniae, Ejnar Munsgaard 1966, σσ. XIII + 40, Πίν. 187.

Ο Oliver Strunk [1], ἐπικεφαλῆς σήμερον τῶν ἐκδόσεων Monumenta Musicae Byzantinae καὶ ἀπὸ τοὺς σπουδαιοτέρους μελετητὰς τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, εἰς τὴν ἄλυσιν τῶν λίαν ἀξιολόγων μελετῶν του [2] προσέ-

1. Ἀπὸ τὸ 1937 ἕως τὸ 1966 καθηγητὴς εἰς τὸ Princeton University.

2. «The Tonal System of Byzantine Music» in Musical Quarterly 28, 1942. «Intonation and Signatures of the Byzantine Modes» in M. Q. 31, 1945. «The Classification and Development of the Early Byzantine Notation», in Atti del Congresso internazionale di musica sacra, Roma 1952. «St. Gregory Nazianzus and the Proper Hymns for Easter» in Studies in Honor of A. M. Friend, Jr., Princeton 1955; «The Notation of the Chartres Fragment» in Annales Musicologiques III, 1955. «The Byzantine Office at Hagia Sophia»

θεσεν καὶ ἓν ἰδιαιτέρως σημαντικὸν ἔργον τὸ Specimina Notationum Antiquiorum, διὰ τοῦ ὁποίου παρέχει εἰς τοὺς μελετητὰς τὴν πρώτην βασικὴν ὕλην διὰ τὴν μελέτην τῆς πρωτοβυζαντινῆς παρασημαντικῆς. Ἡ συλλογὴ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ φωτοτυπιῶν φύλλων, κατ' ἐπιλογήν, διαφόρων κωδίκων τοῦ Ι', ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνος. Εἰς τοὺς ἑκατὸν ὀγδοήκοντα ἑπτὰ πίνακας τῆς συλλογῆς, παρουσιάζονται εἰς πανομοιότυπον ἔκδοσιν, καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς τὰς αὐτὰς διαστάσεις μὲ τὰ πρωτότυπα, διακόσιαι ἐννέα σελίδες ἐκ τεσσαράκοντα πέντε κωδίκων. Οἱ κώδικες οὗτοι εἶναι ἀντιπροσωπευτικοὶ δεκατριῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Μία ἐξ αὐτῶν, ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ρωσικῆς Σκήτης τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, τοῦ Ἁγίου Ὄρους, δὲν ὑπάρχει πλέον [1]. Ἡ ταξινόμησις τῶν πινάκων ἐγένετο κατὰ ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν βιβλιοθηκῶν, ἐπειδὴ ἡ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἢ ἡ κατὰ σημειογραφικὰς ἑνότητας κατάταξις ἦτο πρακτικῶς ἀδύνατος.

Διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς μνημειώδους ταύτης ἐκδόσεως, ὁ Oliver Strunk ἔλαβεν ὡς βάσιν τὸ «Τριῴδιον» τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Τὰ μέλη ταῦτα τοῦ «Τριῳδίου» ἔχει συλλέξει ἐξ εἴκοσι καὶ ἑνὸς κωδίκων διαφόρου περιεχομένου (π.χ. Εἱρμολόγια, κλπ.) καὶ διαφορετικῶν μορφῶν καὶ παραλλαγῶν τῆς παλαιᾶς παρασημαντικῆς. Παρέχει ἐπίσης μέλη τῆς ἀκολουθίας τῶν Χριστουγέννων, ἐξ ἑπτὰ κωδίκων, τὰ ἕνδεκα «Ἑωθινά», ἐκ τεσσάρων κωδίκων, τὴν ἀκολουθίαν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἐκ τριῶν κωδίκων καὶ τέλος ὡρισμένα ἄλλα μεμονωμένα μέλη ποὺ ἔχουν ἰδιαίτερον σημειογραφικὸν ἐνδιαφέρον, ὡς τὰ «Ἀπόκρυφα» ἀπὸ τὰ Μηναῖα τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτου Ἠλιοὺ τῆς Carbone, ἢ εἶναι σημαντικὰ εἰς χρονολογικὰς πληροφορίας, ὡς τὸ «Κοντάκιον» τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καὶ ὁ »Οἶκος» ἀπὸ τὴν ἀκολουθίαν τῆς Γονυκλισίας. Τὰ τελευταῖα ταῦτα, τὸ «Κοντάκιον» καὶ ὁ «Οἶκος», εἶναι μοναδικὰ καὶ προχρονολογοῦν τὰς παλαιοτέρας πηγὰς τῆς «Μεσοβυζαντινῆς» παρασημαντικῆς κατὰ ἕνα αἰῶνα εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν καὶ κατὰ δύο εἰς τὴν δευτέραν. Τέλος περιλαμβάνει φύλλα τινά, εὑρισκόμενα εἰς τὸ τέλος τοῦ κώδικος τῆς Κρυπτοφέρρης Ε.α. XI, μὲ μέλη

in Dunbarton Oaks Papers IX and X, 1956. «Influsso del canto liturgico orientale su quello della chiesa occidentale» in L'Enciclica Musicae sacrae disciplina, Roma 1957. «The Antiphons of the Byzantine Oktoechos» in The Journal of the American Musicological Society 13, 1960. «Melody Construction in Byzantine Chant» in Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, Ohrid 1963. «H.J.W. Tillyard and the Recovery of a Lost Fragment», in Studies in Eastern Chant, I, Oxford University Press, 1966. «Zwei Chilandari Chorbücher», in Anfänge der slavischen Music, Bratislava 1966. «Byzantine Music in the Light of Recent Research and Publication», in proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford University Press, 1967. «Padre Lorenzo Tardo ed il suo Ottoeco nei mss. melurgici; alcune osservazioni sugli Stichera dogmatika», in Bollettino della Badia greca di Grottaferrata, XXI (1967).

1. Καταστραφεῖσα ἐκ πυρκαϊᾶς τὰ τελευταῖα ἔτη.

τοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον ἀργότερον ὠνομάσθη «Καλοφωνικόν». Ἡ μελισματικὴ αὕτη διάνθισις ἑνὸς ἁπλοῦ συλλαβικοῦ προτύπου, ποὺ δεσπόζει ὡς μορφὴ συνθέσεως κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, μαρτυρεῖται ὅτι προϋπῆρχεν ἑκατὸν πεντήκοντα ἔτη ἐνωρίτερον. (σελ. IX - XI).

Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως ταύτης — μελέτη περισπούδαστος — εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ἐν αὐτῇ ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν ταξινόμησιν καὶ χρονολογίαν τῶν ἐν λόγῳ χειρογράφων, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὸ ἰδιότυπον σημειογραφικὸν φαινόμενον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῆς παρουσίας δηλαδὴ ἀρκετῶν παραλλαγῶν εἰς τὴν παρασημαντικὴν ἐν τῷ αὐτῷ χειρογράφῳ τῆς αὐτῆς πάντοτε χειρός.

Τὰ θέματα : ταξινόμησις, ὁρολογία, χρονολογία τῆς πρωτοβυζαντινῆς παρασημαντικῆς εἶναι καίρια καὶ δὴ εἰς τὴν ἐποχήν μας ὅπου ἐπικρατεῖ μεγάλη σύγχυσις ὅρων. Ἐπειδὴ δὲ πιστεύομεν ὅτι ὁ Oliver Strunk διὰ τῆς μελέτης του αὐτῆς παρέχει πολλὰς λύσεις λίαν ἀξιολόγους, θὰ ἐπιχειρήσωμεν, κατωτέρω, εἰς γενικὰς γραμμάς, νὰ ἐκθέσωμεν τὰς κυριωτέρας ἰδέας καὶ τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1175 περίπου μέχρι τοῦ 1821, ὁπότε ἐγένετο ἡ πρώτη ἔκδοσις μὲ τὸ νέον σύστημα παρασημαντικῆς τοῦ Χρυσάνθου, ἡ παρασημαντικὴ ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ βυζαντινοῦ μέλους δὲν ἐγνώρισε ριζικὰς ἀλλαγάς. Μὲ τὴν γενικὴν παραδοχὴν τῆς σημειώσεως τῶν μουσικῶν «διαστημάτων», καθ' ὅλην τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον, οἱ βυζαντινοὶ μουσικοὶ ἐπραγματοποίησαν ἀποφασιστικὸν βῆμα. Ἐφ' ὅσον δὲ τοῦτο ἅπαξ ἔλαβε χώραν, δὲν ἦτο πλέον δυνατὴ ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὰ ὀπίσω. Ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν δεδομένων ἡ σημειογραφικὴ ἀνανέωσις τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη τοῦ Μαΐστορος καὶ τῶν ἀκολουθησάντων αὐτὸν ἀπεκαλύφθη ὅτι εἶναι μία περαιτέρω ἀνάπτυξις τοῦ ἐπιβεβλημένου ἤδη συστήματος, συνακόλουθον τῆς ραγδαίας ἀναπτύξεως τοῦ μουσικοῦ ὕφους. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῆς παρασημαντικῆς ἔλαβε χώραν περὶ τὸ ἔτος 1175. Ἐξ ἀπόψεως ὁρολογίας προσδιωρίσθη σαφῶς τοῦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1913, ὁπότε ὁ J. B. Thibaut ἔκαμε τὴν διάκρισιν εἰς «notation hagiopolite rythmique καὶ εἰς «notation hagiopolite diastématique». Ἀργότερον ὁ Wellesz χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους «Early» καὶ «Middle Byzantine Notation» καὶ ὁ Tardo «Semiografia paleobizantina et neobizantina». Αἱ δύο αὗται μεταγενέστεραι ὁρολογίαι εἶναι περισσότερον συντηρητικαί, βασιζόμεναι μόνον εἰς τὴν χρονολογικὴν διαδοχὴν τῆς παρασημαντικῆς πρὸ καὶ μετὰ τοῦ 1175, ἀλλὰ ἔχουν τὸ προσὸν τῆς ἀποφυγῆς συμπερασμάτων σχετικῶς μὲ τὴν γεωγραφικὴν προέλευσίν της, ὅπερ δὲν ἀπέφυγεν ὁ J. B. Thibaut μὲ τὴν ὁρολογίαν του.

Αἱ προγενεστέρως διατυπωμέναι ὁρολογίαι ὑπὸ τῶν Gastoue τὸ ἔτος 1907 (Notation mixte Constantinopolitaine ἢ droite), Rieman τὸ 1909 (Die

feine Strichpunktnotierung) καὶ Tillyard ἀπὸ τὸ 1913 ἕως τὸ 1960 (Linear System - latest phase), σκοπὸν εἶχον νὰ ἐπιφέρουν τάξιν τινὰ εἰς τὴν φαινομενικῶς χαώδη κατάστασιν τῆς παρασημαντικῆς ἡ ὁποία ἐπεκράτει κατὰ τὴν πρὸ τοῦ χρόνου ἀλλαγῆς περίοδον. Τὸ γενικὸν χαρακτηριστικὸν ὅλων τούτων τῶν ὅρων εἶναι ἡ συμφωνία των εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο στάδιον ἦτο κανονικὸν καὶ συνεπές.

Τὸ ἔτος 1921 ὁ Tillyard, χαρακτηρίσας ὅλους αὐτοὺς τοὺς ὅρους ὡς ἀντεπιστημονικούς, ἐπρότεινε τὸν ὅρον «Coislin System» λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τοῦ γνωστοτάτου ἀντιπροσωπευτικοῦ «Εἱρμολογίου» Coislin 220 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Ἡ ὀνομασία αὕτη, λίαν συντόμως, ἐγένετο γενικῶς ἀποδεκτὴ καὶ ὁ ὅρος Coislin ὄνομα σύντομον ποὺ δὲν δημιουργεῖ ἀμφιβολίας, ὡς ὁ Tillyard εἶπε τότε, ἔχει σήμερον ἐπιβληθῆ. Ἡ Coislin παρασημαντικὴ ἐκτείνεται μέχρι τοῦ ἔτους 1050 περίπου. Πρὸ τοῦ ἔτους αὐτοῦ (1050) ἡ ταξινόμησις καὶ ἡ ὁρολογία εἶναι πραγματικῶς προβληματική. Περὶ τὰ δώδεκα χειρόγραφα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἂν καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθοῦν καὶ ὡρισμέναι μεταγενέστεραι πηγαὶ εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἐμφανῆ τὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς ταύτης παρασημαντικῆς.

Ὁ Oliver Strunk εἶχεν ἀσχοληθῆ μὲ τὴν περίοδον αὐτὴν καὶ εἰς προγενεστέραν του μελέτην [1] καὶ εἶχε προτείνει μία λύσιν τοῦ προβλήματος ποὺ παρουσιάζετο μὲ τὸν κώδικα Λαύρας Γ. 77. Ἀκολουθῶν τὸν Tillyard ὀνόμασε τὴν παρασημαντικὴν τοῦ κώδικος τούτου, «Chartres Notation», ὄχι μόνον ἐπειδὴ σπάραγμα τοῦ κώδικος εὑρίσκετο εἰς τὴν Chartres ἀλλὰ ἐπειδὴ διὰ τοῦ σπαράγματος τούτου ἐγένετο τὸ πρῶτον ἀντιληπτὴ ἡ σημειογραφικὴ διαφορὰ καὶ ἐπειδὴ ὁ ὅρος εἶναι σύντομος καὶ δὲν παραπλανᾶ. Ἔχει χρησιμοποιήσει δὲ τὸν αὐτὸν ὅρον καὶ εἰς διαφόρους μορφὰς καὶ παραλλαγὰς τῆς σημειογραφίας, ἡ ὁποία παρουσιάζεται εἰς τὰ χειρόγραφα : Σκήτης Ἁγ. Ἀνδρέου 18, Λαύρας Γ. 12, 72, 74 καὶ Σινᾶ 1219, διότι δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ εἰσαγάγῃ δύο ὅρους, ὅταν ὁ εἷς εἶναι ἀρκετός. Μετὰ δὲ ἀπὸ τὴν ἐπανεξέτασιν ὅλων τῶν προσιτῶν τεκμηρίων διατυπώνει τρεῖς ἀμοιβαίως ἐξαρτωμένας θέσεις.

1) Ὅτι ἡ Coislin καὶ Chartres εἶναι δύο εὐκρινεῖς καὶ εἰς πλάτος ἀνεξάρτητοι παρασημαντικαί, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύχθησαν ἀπὸ μίαν κοινὴν ἀρχήν.

2) Ὅτι ἡ παρασημαντικὴ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Tillyard εἶχε δώσει τὴν ὀνομασίαν «Esphigmenian» εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα δύο ἀνεξάρτητοι παρασημαντικαί, μία ἀρχαϊκὴ μορφὴ τῆς Coislin καὶ μία ἀρχαϊκὴ μορφὴ τῆς Chartres.

3) Ὅτι τὸ ἔτος 1050 περίπου ἡ Coislin παρασημαντικὴ ἐκυριάρχησε δίδουσα εἰς τὸν ἀνταγωνισμόν της μὲ τὴν Chartres ἕνα τέλος.

---

1. The Notation of the Chartres fragment. Annales Musicologiques, 1955.

Ὁ ὅρος Coislin ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν παρασημαντικὴν ἐκείνην ἡ ὁποία περιορίζει ἑαυτὴν εἰς τὰ πέντε βασικὰ μουσικὰ «σημάδια» (ὀξεῖαν, βαρεῖαν, ἀπόστροφον, πεταστὴν καὶ κλάσμα) μεμονομένως ἢ εἰς συνδυασμόν. Περιλαμβάνει ἀκόμη μικρὸν ἀριθμὸν ἁπλῶν βοηθητικῶν «σημαδίων», καθὼς ἐπίσης τὸ «ἴσον» καὶ τὸ «ὀλίγον». Εἰς τὴν μορφὴν ἐκείνην τῆς παρασημαντικῆς ὅπου παραλείπονται τὸ «ἴσον» καὶ τὸ «ὀλίγον» ἔχει δοθῆ ὑπὸ τοῦ O. Strunk ἡ ὀνομασία «Ἀρχαϊκὴ Coislin» (Archaic Coislin). Ὁ ὅρος Chartres ἀναφέρεται εἰς τὴν παρασημαντικὴν ἐκείνην ἡ ὁποία κάμνει συνεπῆ χρῆσιν τῶν «μεγάλων σημαδίων ἢ ὑποστάσεων». Εἰς αὐτήν, ἡ μορφὴ τῶν ἁπλῶν «σημαδίων» εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὰ τῆς Coislin παρασημαντικῆς, μὲ τὴν ἀξιοσημείωτον ἐξαίρεσιν τοῦ «ἴσου», τὸ ὁποῖον γράφεται ὡς μία ἁπλῆ ὁριζόντιος γραμμή. Ἡ μορφὴ ἐκείνη τῆς παρασημαντικῆς ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ «ἴσον» αὐτό, ὅπως ὁ κῶδιξ τῆς Λαύρας B. 32, χαρακτηρίζεται ὡς «Ἀρχαϊκὴ Chartres» (Archaic Chartres).

Οὐδὲν βυζαντινὸν μουσικὸν χειρόγραφον δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἐνωρίτερον τοῦ ἔτους 950. Τὸ ἀρχαιότερον χρονολογημένον βυζαντινὸν χειρόγραφον μὲ μουσικὴν σημειογραφίαν (οὐχὶ μὲ «ἐκφωνητικὴν») εἶναι τὸ «Στιχηράριον» τὸ ὁποῖον συνεπληρώθη εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὑπό τινος Ἀνθῆ τὴν 31 Μαΐου τοῦ 1106. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Leningrad καὶ ἔχει τὸν ἀριθμὸν 789. Τὸ τελευταῖον χειρόγραφον τῆς περιόδου αὐτῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ Coislin παρασημαντικὴ χρησιμοποιεῖται, εἶναι τὸ «Τριῴδιον» τοῦ Σινᾶ ἀριθ. 754, συνεπληρώθη τὸ ἔτος 1177. Τὸ αὐτὸ ἔτος, κατὰ μίαν ἐνδιαφέρουσαν σύμπτωσιν, ἀποτελειοῦται καὶ τὸ ἀρχαιότερον χρονολογημένον χειρόγραφον τῆς «Μεσοβυζαντινῆς» παρασημαντικῆς: τὸ «Στιχηράριον» τοῦ Σινᾶ ὑπ' ἀριθ. 1218. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἄκρων, «Στιχηραρίου» Βατοπεδίου - Leningrad 789 καὶ «Τριῳδίου» Σινᾶ 754, ὑπάρχει ἀριθμὸς ἀπὸ ἄλλα χρονολογημένα χειρόγραφα. Οὕτω διὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τὸ ἔτος 1106 ἕως τὸ ἔτος 1177 ἔχομεν καλὴν καὶ συνεχῆ σειράν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ χειρόγραφα — ὁροθέσια ἀντιπροσωπεύονται μεταξὺ τῶν πινάκων τῆς ἐν λόγῳ συλλογῆς.

Τὸ ἔτος 1025 ἡ Chartres παρασημαντικὴ ἀποκορυφοῦται. Περὶ τὸ ἔτος 1050 ἡ Coislin, ἡ ὁποία ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπώλεσε τὰ ἀρχαϊκὰ της χαρακτηριστικὰ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπὸ νέαν μορφὴν Coislin, ἐνῷ ἡ Chartres ταχέως ἀχρηστεύεται. Τὸ ἔτος 1106 ἡ ἀνάπτυξις τῆς Coislin παρασημαντικῆς φθάνει εἰς τὴν ἀκμήν της καὶ παραμένει σταθερὰ ἕως τὸ ἔτος 1177 ὁπότε ἀντικατεστάθη ἀπὸ τὴν πλήρως «διαστηματικήν», «Μεσοβυζαντινήν», σημειογραφίαν.

Ἡ περίοδος ὀλίγον πρὸ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἦτο κρίσιμος. Πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἕκαστον ἀντίγραφον τοῦ «Στιχηραρίου» ἢ τοῦ

«Εἱρμολογίου» ἦτο sui generis προσηρμοσμένον εἰς τὴν τοπικὴν ζήτησιν. Μετὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, καθ' ἣν σταθεροποιοῦνται τὰ βιβλία ταῦτα, ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰ ἀντίγραφα ἀποτελοῦν πιστὴν ἀντιγραφὴν τῶν πρωτοτύπων. Ἡ ὀξεῖα ἀντίθεσις εἰς τὴν παρασημαντικὴν μεταξὺ τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἡ σχετικὴ ἀναρχία εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν καὶ ἡ σχετικὴ τάξις εἰς τὴν ἄλλην, ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς λειτουργικῆς ἀναμορφώσεως καὶ ὄχι αἰτία.

Ἀπὸ τὰ «Μηναῖα» τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτου Ἠλιοὺ μανθάνομεν ὅτι ἡ Coislin παρασημαντικὴ εἶχεν ἐξαπλωθῆ εἰς τὴν Καλαβρίαν περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Τὰ ἐν λόγῳ «Μηναῖα» μᾶς παρέχουν πληροφορίας διὰ τὰς προκατόχους παρασημαντικάς, τὴν «Ἀρχαϊκὴν Crartres καὶ τὴν «Ἀρχαϊκὴν Coislin, αἱ ὁποῖαι ἦσαν γνωσταὶ εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν πρὸ τῆς ἐν λόγῳ περιόδου. Ἐπὶ πλέον μᾶς δίδουν τὴν δυνατότητα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Coislin παρασημαντικῆς βῆμα πρὸς βῆμα ἀπὸ τὴν ἀπομεμακρυσμένην ἀρχὴν ἕως τὴν ἐξαφάνισίν της καὶ ἕως τὴν μετὰ ταύτην κυριαρχοῦσαν παρασημαντικὴν τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Ἐν συνεχείᾳ, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σημαντικώτερον, τὰ ἀνωτέρω «Μηναῖα» μᾶς παρέχουν τὴν δυνατότητα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ «Στιχηρὰ» τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν εἰς διαφόρους μορφὰς τῆς «Ἀρχαϊκῆς Coislin» παρασημαντικῆς θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ἦσαν συγκεντρωμένα καὶ πολὺ διαδεδομένα, ἐνῷ πρότερον ἡ μορφὴ αὕτη τῆς παρασημαντικῆς μᾶς ἦτο γνωστὴ μόνον ἐκ τῶν «Εἱρμολογίων».

Κατὰ ταῦτα ὁ O. Strunk προωθεῖ εἰς πολλὰ σημεῖα τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ καὶ κωδικοποιεῖ τρόπον τινὰ τὴν μουσικὴν ὁρολογίαν τῆς πρωΐμου ἐποχῆς τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς καὶ θέτει σαφῆ χρονικὰ ὅρια εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν ταύτης διὰ πληθύος παραδειγμάτων εἰλημμένων ἐκ χρονολογημένων καὶ μὴ μουσικῶν κωδίκων τῶν ὁποίων τὰς φωτοτυπίας συνεκέντρωσεν εἰς ὀγκωδέστατον τόμον.

Μία ἐργασία τοιαύτης περιωπῆς δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ εὕρῃ ἀρωγὰ μεγάλα ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα ὅπως ἡ Unesco, ἡ British Academy, ἡ American Council of Learned Societies, ἡ International Council for Philosophy and Humanistic Studies τὰ ὁποῖα ἐπεχορήγησαν τὸ δαπανηρότατον τοῦτο ἔργον.

ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΑΔΑΜΗΣ

Τατιάνας Σταύρου, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1967, σσ. 367 + 10 πίν.

Εὑρισκόμην εἰς τὴν Πόλιν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1962. Ἐκείνην τὴν πρωΐαν ἐπέστρεφον ἀπὸ ἀρχαιολογικὸν περίπατον, ὅταν ὁ συνοδός μου, δυτικοευρωπαῖος ἀρχαιολόγος διαμένων ἀπὸ χρόνων πολλῶν εἰς τοῦ Βοσπόρου τὴν πρωτεύουσαν, μοῦ ἐπρότεινε μίαν ἔκπληξιν. Ἐθαυμάζομεν μετ' ὀλίγον τὸ κατερειπωμένον κτίριον, ποὺ διετήρει ἐν τούτοις ἱκανὰ τὰ ἴχνη τῆς νεανικῆς του κομψότητος. Εἰς τὴν νεοκλασσικήν του πρόσοψιν, ἰωνικοὶ κιονίσκοι, ἀετώματα καὶ γεῖσα ἐθρήνουν ἐγκαταλελειμμένα εἰς τὴν καταστροφήν. Τὰ κουφώματα ἔχασκον σὰν ὀρθάνοικτοι ὀφθαλμοὶ ἀπολιθωμένοι ἀπὸ κάποιαν ξαφνικὴν δυστυχίαν. Ἕνας ρακένδυτος ἀλήτης μονολογῶν ἐπλησίασε καὶ ἐχάθη μεταξὺ τῶν παραστάδων τῆς ἀνυπάρκτου θύρας. Τοῦτο τὸ οἰκοδόμημα ὑπῆρξε κάποτε «τὸ ἐνδιαίτημα τῶν Μουσῶν», ἡ ἕδρα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τῆς Κωνσταντινουπόλεως!

Τὴν ἱστορίαν τοῦ κτιρίου τούτου, ποὺ εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ τὴν τελευταίαν ἀναλαμπὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔρχεται, μὲ τὸ νέον βιβλίον της, νὰ ἀφηγηθῇ ἡ Τατιάνα Σταύρου. Καταγομένη ἡ ἰδία ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν ὑπεχρεώθη νὰ ἐγκαταλείψῃ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ '22, αἰσθάνεται τὴν ψυχικὴν ἀνάγκην νὰ ἐκφράσῃ ὄχι μόνον τὴν ὀδύνην της διὰ τὴν Ἔξοδον τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρίαν της διὰ τὴν θαυμαστὴν συγκρότησιν τῆς ἀστικῆς κοινωνίας τοῦ Βοσπόρου, τῆς ὁποίας ἡ ἐθελοντικὴ προσφορὰ καὶ θυσία εἰς τὰ ἰδανικὰ τοῦ ἔθνους ὑπῆρξεν ἀνεπανάληπτος. Ἀφοῦ ἐθρήνησεν ἡ ἐκλεκτὴ λογοτέχνις τὰς τύχας «ἐκείνων ποὺ ἔμειναν», στρέφει τώρα τὸν νοῦν πρὸς τὰ ὀπίσω διὰ νὰ ἀναπλάσῃ πρὸς χάριν μας, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀρχείων, τὰ «ἄξια μνήμης» ἔργα τῆς ἐσχάτης γενεᾶς τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν. «Ἐγὼ δὲ ἐν τῇ Κωνσταντίνου πόλει τὰς διατριβὰς ποιούμενος, ἐν ᾗ ἐτέχθην καὶ ἀνετράφην, τὰ ἐν αὐτῷ γενόμενα πλατύτερον διηγοῦμαι ὅτι τινὰ τούτων καὶ αὐτοψίᾳ ἱστόρησα, καὶ ὅτι λαμπρότερα τὰ ἐν αὐτῷ γινόμενα καὶ ἄξια μνήμης καθέστηκε». Τοὺς λόγους τούτους τοῦ Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ θέτει ὡς ἐπικεφαλίδα διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸν σκοπὸν τῆς συγγραφῆς της.

Ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος, ἡ ἵδρυσίς του, ἡ ἑξηκονταετὴς δρᾶσις του, αἱ φυσιογνωμίαι πρώτου μεγέθους ποὺ ἀνεδείχθησαν ὡς ἐργάται του, ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ βιβλίου. Τὸ μελέτημα τοῦτο, ὅπως μᾶς λέγει ἡ συγγραφεὺς εἰς τὸν πρόλογόν της, «θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομασθῇ ἱστορία μιᾶς Ἰδέας, γιατὶ βιογραφεῖ τὴν κυρίαρχη Ἰδέα ποὺ κινοῦσε τὸ πλῆθος τῶν ἀνόμοιων

ἀνθρώπων, ὅσοι ἀπετέλεσαν τὸν λεγόμενο Φιλολογικὸ Σύλλογο». Θέτει οὕτω τὸν δάκτυλον ἡ συγγραφεὺς εἰς τὸ πλέον εὐαίσθητον σημεῖον τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, εἰς τὴν πνευματικὴν ὑπεροχήν του, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος, ὑπόδουλος ὤν, ἐπροικίσθη δι᾽ ἑνὸς ἰσχυροῦ κράτους. Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο θέμα καὶ πρόβλημα μεταφέρει ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς τέχνης. Τὰ τεκμήρια, ποὺ τῆς παρέχει ὁ βίος τοῦ Συλλόγου, τὰ χρησιμοποιεῖ διὰ νὰ οἰκοδομήσῃ ἕνα κόσμον ποὺ παρῆλθε, κάμνει δὲ τοῦτο ὄχι μὲ τὴν ψυχρότητα τοῦ αὐστηροῦ ἐπιστημονικοῦ παρατηρητοῦ, ποὺ σκοπὸν ἔχει ἁπλῶς καὶ μόνον νὰ ἀποδείξῃ, ἀλλὰ μὲ τὴν εὐαισθησίαν τοῦ λογοτέχνου, ὁ ὁποῖος διὰ μέσου τῶν τεκμηρίων τούτων δραματίζεται τὸν Ὀρφέα κρατοῦντα ὑπὸ τὴν γοητείαν του τοὺς βαρβάρους ποὺ τὸν κυκλώνουν. Ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων ποὺ προσφέρει ἡ ἔρευνα, ἡ σπουδαιότης τῶν γεγονότων, τὸ φρόνημα τῶν ἀνθρώπων ποὺ κινοῦνται ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ Φιλολογικοῦ δυσκόλως ἐπιτρέπουν μίαν σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ βιβλίου.

Ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνεπήδησεν ἀπὸ τὰς «βεγγέρας» τῶν διανοουμένων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (βεγγέρας συνηθίζουν καὶ σήμερον οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι ἀλλὰ μὲ πόσον διάφορον περιεχόμενον!). Τὸν Μάρτιον τοῦ 1861 εἰς τὸν οἶκον τοῦ προσωπικοῦ ἰατροῦ τοῦ σουλτάνου Σπυρίδωνος Μαυρογένη, μία ἐκλεκτὴ συντροφιὰ λαμβάνει τὴν ἀπόφασιν τῆς συστάσεως τοῦ Συλλόγου σκοπὸς τοῦ ὁποίου τίθεται «ἡ τῶν γραμμάτων καλλιέργεια καὶ διάδοσις ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ κυρίως ἡ παιδεία τῶν Ἑλληνοπαίδων». Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου προγραμματίζεται ἡ ἔκδοσις περιοδικοῦ, ἡ ὀργάνωσις διαλέξεων καὶ ἀνακοινώσεων, ἡ προκήρυξις διαγωνισμῶν καὶ πρωτίστως ἡ ὑποστήριξις τῶν ἀπόρων σχολείων καὶ ἡ ἀνέγερσις νέων. Ἡ πεῖρα τεσσάρων αἰώνων δουλείας ὑπαγορεύει εἰς τοὺς ἱδρυτὰς νὰ ἐντάξουν δῆθεν τὴν προσπάθειάν των εἰς τὸ γενικὸν κλῖμα ἀναγεννήσεως τῆς Ἀνατολῆς. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1863 λαμβάνεται ἡ ἀπόφασις τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος τόμος κυκλοφορεῖ τὴν 15ην Σεπτεμβρίου. Ἓν ἔτος ἀργότερον προστίθεται εἰς τὸν Κανονισμὸν τὸ ἄρθρον 27 περὶ Βιβλιοθήκης καὶ Ἀναγνωστηρίου.

Τὰ γραφεῖα τοῦ Συλλόγου στεγάζονται κατ᾽ ἀρχὰς ἐπ᾽ ἐνοικίῳ εἰς τὴν Μεγάλην Ὁδὸν τοῦ Πέραν ἀλλ᾽ ἡ πυρκαϊὰ τοῦ Μαΐου τοῦ 1870, ποὺ ἀποτεφρώνει τὴν συνοικίαν, καταστρέφει τὸ οἴκημα τοῦ Συλλόγου, τὰ ἀρχεῖα τῆς δεκαετοῦς ζωῆς του ὡς καὶ τοὺς 1500 τόμους τῆς Βιβλιοθήκης του. Ἀποφασίζει τότε τὸ συμβούλιον νὰ ἀναζητήσῃ ἰδιόκτητον στέγην. Εἰς τὰς ἐκκλήσεις του πρὸς τὸν ἀπόδημον Ἑλληνισμὸν διὰ νὰ συμβάλῃ εἰς τὸ ἔργον, ἀθρόαι ἀποστέλλονται αἱ εἰσφοραὶ τῶν ὁμογενῶν τῆς Ρουμανίας, Λονδίνου, Μαγχεστρίας, Λιβερπούλης, Ἀθηνῶν κ.λ.π. καὶ τῆς

ἰδίας τῆς Τουρκίας, προεξάρχοντος ἐκεῖ τοῦ μεγάλου εὐεργέτου Χρηστάκη Ζωγράφου.

Τῇ μεσολαβήσει τοῦ τελευταίου εἰς τὰς Τουρκικὰς ἀρχάς, ἀγοράζεται ἀντὶ 2500 χρ. λιρῶν, τὸ οἰκόπεδον καὶ τὴν 9ην Ἰαν. 1872, τίθεται ὁ θεμέλιος λίθος ἐπὶ τοῦ ὁποίου χαράσσεται τὸ σύμβολον τοῦ Συλλόγου, ἡ γνωστή μας σήμερον ἐκ τῶν Συνδέσμων Μεγαλοσχολιστῶν καὶ Ζαππίδων λυχνία μὲ τὸ ρητόν : «Θαρσεῖν χρὴ τάχ' αὔριον ἔσετ' ἄμεινον». Ἕν ἔτος ἀργότερον, τὸν Μάϊον τοῦ 1873, παρουσίᾳ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, καὶ τῶν ξένων πρεσβευτῶν, ἐγκαινιάζεται τὸ κτίριον ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀνθίμου. Εἰς 7.000 λίρας Τουρκικὰς ὑπολογίζεται ἡ ὁλικὴ δαπάνη διὰ τὸ μέγαρον.

Κυρίαν ἀποστολήν του ἔχει ὁρίσει ὁ Σύλλογος τὴν παιδείαν τῶν ἀλυτρώτων. Ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς ἱδρύσεώς του στέλλει ἐγκυκλίους πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχάς, τοὺς ἐπαρχιακοὺς συλλόγους, τὰς ἀδελφότητας, τὰς δημογεροντίας, τὰς ἐφορείας τῶν σχολείων, ζητῶν λεπτομερεῖς πληροφορίας διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν σχολείων. Συγχρόνως γράφει πρὸς τοὺς γονεῖς, συνιστῶν εἰς αὐτοὺς «ἵνα μὴ ἀποστεροῦν παιδείας τὰ τέκνα των» καὶ πρὸς τοὺς εὐποροῦντας ὁμογενεῖς καὶ τοὺς ἁπανταχοῦ Ἕλληνας, ζητῶν τὴν σύμπραξιν τοῦ ἐμπολαίου Ἑρμοῦ» διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον του.

Αἱ ἀπαντήσεις δὲν ἀργοῦν νὰ ἔλθουν : ἐκθέσεις διαφωτιστικαὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων εἰς τὰ ἀκραῖα φυλάκια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Κρήτην, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Καππαδοκίαν. Γενναῖαι ἀλλὰ πενόμεναι ἑλληνικαὶ κοινότητες διεκτραγῳδοῦν τὰ δεινά των, τοὺς ἀγῶνας των ἐναντίον τῆς ἀμαθείας, ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης : Ἑλληνόπαιδες τοῦ Εὐφράτου διδάσκονται τὰ γράμματα ἀπὸ Ἀρμένιον ἱερέα, χωρία τῆς Μακεδονίας ἔχουν σχολάσει τὸν διδάσκαλόν των διὰ νὰ προσλάβουν Βούλγαρον, ποὺ προσφέρεται δωρεάν! Συγχρόνως μὲ τὰς ἐκθέσεις, καταφθάνουν ἐξ ἄλλης ὁδοῦ, πλούσιαι αἱ χορηγήσεις τῶν ἀνὰ τὰ πέρατα τῆς γῆς ὁμογενῶν, δεῖγμα τῆς ἀλληλεγγύης τοῦ γένους. Αἱ δωρεαὶ αὐταὶ συνοδευόμεναι ἀπὸ διδακτικὰ βιβλία ἀποστέλλονται ἀμέσως εἰς τὰς δοκιμασμένας περιοχάς.

Τὸ σχολικὸν βιβλίον καὶ ἡ συγγραφή του ἀποτελεῖ ἄλλην φροντίδα τοῦ Συλλόγου. Ἡ προσπάθεια διὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς παιδείας τῶν ἀλυτρώτων κινδυνεύει νὰ παραμείνῃ ἄκαρπος, στερουμένη τῶν καταλλήλων διδακτικῶν βιβλίων. Δύο σπουδαιότατα ἀγωνίσματα θεσπίζονται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον : Τὸ Καραπάνειον διὰ τὴν συγγραφὴν μεθοδικῶν βιβλίων πρὸς χρῆσιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, καὶ τὸ Βουτσιναῖον διὰ τὴν συγγραφὴν Ὁδηγῶν τῆς Δημοτικῆς καὶ Μέσης Παιδεύσεως καὶ περιληπτικῆς Ἱστορίας, ὅπως ἐννοεῖται αὕτη εἰς τὰ Πρακτικὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης.

Ἄλλος στόχος τοῦ Συλλόγου εἶναι ἡ ἀνύψωσις τοῦ πνευματικοῦ ἐπι-

πέδου τῶν γυναικῶν. Ὄχι μόνον ὁ Σύλλογος δέχεται μεταξὺ τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν μελῶν του γυναῖκας (Δόρα Ἰστριάς, Μαργαρίτα Ἀλμπάνα Μηνιάτη) ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα του ὀργανώνεται ὁ «ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως Σύλλογος» διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ἀμάθειαν τῶν γυναικῶν καὶ νὰ παρασκευάσῃ στελέχη διὰ τὴν γυναικείαν ἐκπαίδευσιν. Ὅταν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1895 ἀρχίζῃ νὰ λειτουργῇ εἰς τὸ Πέραν τὸ Ζάππειον Παρθεναγωγεῖον, ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένην διεύθυνσιν τῆς Καλλιόπης Κεχαγιᾶ, συρρέουν εἰς αὐτὸ ἀπὸ τὴν Σιβηρίαν καὶ τὸν Πόντον, τὸ Σουδὰν καὶ τὴν Αἴγυπτον, στρατιαὶ νεανίδων, ποὺ θὰ κηρύξουν κατόπιν εἰς τὰς πλέον απομεμακρυσμένας ἑλληνικὰς κοινότητας τὴν διὰ τῆς παιδείας ἀπελευθέρωσιν.

Ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω διὰ τὰ δύο ἀγωνίσματα, ποὺ ἀθλοθέτησαν ὁ Καραπάνος καὶ ὁ ἐν Ὀδησσῷ Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος Βουτσινᾶς. Ἀλλὰ δὲν ἦσαν αὐταὶ αἱ μόναι προσφοραὶ ἀποβλέπουσαι εἰς τὸ νὰ κεντρίσουν τὴν πνευματικὴν δρᾶσιν. Ἐκ τῶν πολλῶν ἂς ἀναφέρωμεν μόνον τὴν Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν τὸ πολυτιμότατον ἐπιστημονικὸν ὄργανον ποὺ ἀποτελοῦν οἱ περιγραφικοὶ Κατάλογοι τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, τὴν Ζωγράφειον Βιβλιοθήκην δι' ἐκδόσεις Ἑλλήνων κλασσικῶν καὶ τὸν πρωτοπόρον Ζωγράφειον Ἀγῶνα διὰ τὰ «Ζῶντα Μνημεῖα ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ», ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τῆς «Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας» μίαν ὁλόκληρον τεσσαρακονταετίαν πρὸ τῆς ἱδρύσεώς της. Ὁ «γενάρχης τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας» Νικόλαος Πολίτης ἀναφέρεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς βραβεῖον τοῦ Ζωγραφείου ἀγωνίσματος!

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἑξηκονταετοῦς βίου του ὁ Σύλλογος σχηματίζει σημαντικὴν βιβλιοθήκην ἐκ χειρογράφων καὶ ἐντύπων διὰ τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς ὁποίας βοηθοῦν ὀργανισμοὶ καὶ ἰδιῶται, ἑταῖροι Ἕλληνες καὶ ξένοι : Ὁ Γαλλικὸς οἶκος Firmin Didot προσφέρει τὰς ἐκδόσεις του κλασσικῶν συγγραφέων, τὸ Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον τῆς Ὀδησσοῦ τὴν σειρὰν τῶν Πρακτικῶν του, ἡ ἐν Ἀθήναις Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τὰ δημοσιεύματα τῶν μελῶν της. Σημαντικαὶ δωρεαὶ βιβλίων γίνονται καὶ ἀπὸ τὸν παρισινὸν Σύλλογον πρὸς Ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸν Παρνασσόν. Ὡς καὶ αἱ μακρυναὶ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, χάρις εἰς τὸν Γρ. Ἀριστάρχην, πρεσβευτὴν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀποστέλλουν 600 τόμους. Ξένοι ἑταῖροι ὡς ὁ Krumbacher, ὁ Legrand, ὁ Beulé, ὁ σοφὸς δμηριστὴς πρωθυπουργὸς Γλάδστων καὶ πλεῖστοι ἄλλοι δωρίζουν τὰ συγγράμματά των. Εἰς αὐτὰ προστίθενται καὶ τὰ κληροδοτήματα ὡς τοῦ Ἰ. Βαλέττα, Ἰ. Ἀριστάρχη, Σπ. Μαυρογένη, Στ. Καραθεοδωρῆ, Γρ. Ἀριστάρχη καὶ αἱ σημαντικαὶ συλλογαὶ χειρογράφων τοῦ Χρήστου Παπαδοπούλου, Σταύρου καὶ Θεοδώρου Αὐθεντοπούλου, Μ. Γεδεών. Ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Ἱδρύματος καταγράφεται

ἐνταῦθα μόνον ἡ δωρεὰ τῶν ἐκτύπων τῆς νομισματικῆς συλλογῆς τοῦ Philippe Antoine Dethier, ἐφόρου τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Μουσείου καὶ ἡ ἀποστολὴ ἐκ Γερμανίας τοῦ ἐκ γύψου ἐκμαγείου τοῦ Λαοκόοντος.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ 22 διαλύει τὸν Σύλλογον, τοῦ ὁποίου τὰ ὑπάρχοντα κατάσχονται ὀλίγους μῆνας βραδύτερον. Ὁ τελευταῖος πρόεδρος τοῦ Συλλόγου ὁ ἀείμν. καθηγητὴς Ἰω. Β. Παπαδόπουλος καταφεύγει εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἀρχεῖα του πωλοῦνται ὡς χάρτης περιτυλίγματος ἐνῶ ἡ τύχη τῶν συλλογῶν του παραμένει ἄγνωστος. Τῶν χειρογράφων μόνον τὰ ἴχνη ἀνεῦρεν ὁ Γάλλος Paul Moraux (Βλ. ΕΕΒΣ., τόμ. ΛΔ' (1965), σελ. 395-396). Ὅσον διὰ τὸ κτίριον, τοῦτο ἠγόρασε τῷ 1941 ὁ δραστήριος Ἕλλην Νικόλαος Τσιτούρης, ἀλλὰ μετὰ τοὺς διωγμοὺς τοῦ Σεπτεμβρίου 1955 περιῆλθε διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὸ τουρκικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον τὸ ἐγκατέλειψε καταφύγιον τῶν ἀλητῶν. Sunt lacrimae rerum!

Ἀσφαλῶς ἐχρειάσθη μόχθος πολὺς εἰς τὴν συγγραφέα διὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ πλῆθος τῶν στοιχείων τῆς παρούσης συγγραφῆς, τὰ ὁποῖα μὲ ἀναμφισβήτητον τέχνην κατώρθωσε νὰ ταξινομήσῃ καὶ νὰ συμπυκνώσῃ ὥστε νὰ ὑποστηρίξῃ μὲ συνοχὴν τὴν θέσιν, ποὺ μᾶς ὑπόσχεται εἰς τὸν πρόλογον.

Ὁ σύλλογος, τὸ ὁποῖον βιογραφεῖ ἡ συγγραφεὺς ἂν καὶ διαβιοῖ ἐν μέσῳ γεγονότων ὑψίστης ἱστορικῆς σημασίας, οὐδὲν ἐξ αὐτῶν καταγράφει εἰς τὰς σελίδας του, πιστὸς εἰς τὸ ἄρθρον β' τοῦ καταστατικοῦ του, ποὺ «ἀπαγορεύει πᾶσαν πολιτικὴν συζήτησιν». Τὰ γεγονότα ὅμως αὐτὰ ἀντανακλοῦν εἰς τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ζωήν του, προκαλοῦν τὴν δημιουργικότητα ἢ τὴν σιωπήν του. Ἡ σ. ὡς ἐκ τούτου δὲν δύναται νὰ τὰ ἀγνοήσῃ, καταφεύγει εἰς πολλὰς παρεκβάσεις ποὺ στολίζουν τὸ κείμενον, τὸ καθιστοῦν εὔληπτον καὶ τὴν ἀνάγνωσίν του εὐχάριστον. Ἡ βασιλεία τριῶν σουλτάνων, ἡ ἐγκάθειρξις τοῦ Τσεραγάν, ἡ διαμάχη Πολιτείας - Ἐκκλησίας, αἱ σφαγαὶ τῶν Ἀρμενίων, τὸ κίνημα τῶν Νεοτούρκων, ἡ προέλασις τῶν Ρώσων εἰς Ἅγιον - Στέφανον, ἡ ἀποθέωσις τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, ἀποτελοῦν τὰ σκηνικὰ ἐντὸς τῶν ὁποίων κινοῦνται οἱ πρωταγωνισταὶ τοῦ ἔργου. Οὗτοι — ὁ Βασιάδης, ὁ Ἡρακλείας Γερμανός, ὁ Ἰωακεὶμ ὁ Γ', οἱ Ζωγράφοι, οἱ Καραθεοδωρῆδες, οἱ Ἀριστάρχηδες, ὁ Πασπάτης, ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, ὁ Γεδεὼν — μὲ τὴν ἀκοίμητον πίστιν των ποὺ τρέφεται μὲ αὐτοθυσίαν, κατεργάζονται τὴν νέαν μορφὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, προσπαθοῦντες συγχρόνως νὰ συνδέσουν τοῦτον μὲ τὰς ρίζας του, μὲ τὸ παρελθόν του, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πείσμονες προσπάθειαι τεσσάρων αἰώνων ἠθέλησαν νὰ τὸν ἀποκληρώσουν. Αἱ προσωπογραφίαι αὐταὶ ἔχουν πολλὰς ἀρετάς, κυρίως πάλλουν ἀπὸ ζωὴν καὶ ἀλήθειαν.

Ἡ διαίρεσις τῆς ὕλης ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν ἀνὰ δεκαετίας ζωὴν τοῦ Συλλόγου. Ἴσως ὁ μελετητὴς θὰ ηὔχετο τὸ τεράστιον τοῦτο ὑλικόν, ἀντὶ νὰ

ἁπλοῦται ἐπὶ μιᾶς ἑξηκονταετίας, νὰ συνεκεντροῦτο εἰς ἑνότητας - σχολεῖα, διδάσκαλοι, συλλογαί, ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι κ.λ.π. — ποὺ θὰ προσέφερον ἀσφαλῶς μίαν εἰκόνα ὀλιγώτερον ρευστὴν τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Συλλόγου. Ἀλλ' ἡ Τατιάνα Σταύρου δὲν κάμνει ἔργον ἐπιστήμονος, γράφει καὶ ἐδῶ μυθιστόρημα, τοῦ ὁποίου ὅμως οἱ ἥρωες ἀνήκουν εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον. Καὶ ἀσφαλῶς θὰ δυσκολευόμεθα νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὸ τόσον συναρπαστικὸν ἀφήγημα, ἐὰν δὲν εἴχομεν οἱ ἴδιοι πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν μέσαις Ἀθήναις τὴν ἀνάλογον δρᾶσιν τῶν μικρασιατικῶν σωματείων καὶ κέντρων ἐρευνῶν ὡς τὸ Κέντρον Μικρασιατικῶν Σπουδῶν τῆς κ. Μερλιὲ καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένην καθοδήγησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Μπενάκη Ἕνωσιν Σμυρναίων.

Ἂν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Συλλόγου ἔθεσεν ἡ συγγραφεὺς μοναδικὸν σκοπόν, ἐπέτυχεν ἐν τούτοις τριπλοῦν στόχον. Εἰς μὲν τοὺς περὶ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἱστορίαν ἀσχολουμένους παραδίδει μίαν λαμπρὰν σελίδα, ἐκ τῶν τελευταίων τῆς Pax Ottomanica καὶ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐδημιούργησεν αὕτη διὰ τὴν πνευματικὴν δραστηριότητα τῶν ἑτεροδόξων. Διὰ δὲ τοὺς θαυμαστὰς τοῦ Βυζαντίου προβαίνει εἰς τὴν ἀναπάντεχον ἀποκάλυψιν — ἀπὸ φωνῆς Ἀνδρέου Mordtmann — ὅτι «ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων καὶ τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Du Cange εἶχε μείνει στάσιμος, ἔλαβε νέαν ζωὴν καὶ πνοὴν ἀπὸ τὰς συζητήσεις καὶ τὰς ἐρεύνας ποὺ ἐπεχείρησεν ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος»: οἱ Van Millingen, οἱ Mordtmann, ὁ Πασπάτης, ὁ Σιδερίδης, ἀπὸ τῆς ἕδρας του ἔκαμαν τὰς ἀνακοινώσεις των διὰ τὸ Βυζάντιον καί, ἂν καὶ δὲν τὸ ὑποσημειώνει ἡ συγγραφεύς, ἱδρύματα ὅπως τὸ Ρωσικὸν ἢ τὸ Γαλλικὸν Ἰνστιτοῦτον, ἀπὸ τοῦ παραδείγματός του ὡρμήθησαν. Εἰς ἡμᾶς δὲ τοὺς Ἕλληνας τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος τὸ βιβλίον προσφέρει πλούσιον ὑλικὸν διὰ σκέψεις. Ἐὰν μία δρὰξ ὑποδούλων Ἑλλήνων, ἐξ ὧν ἐλάχιστοι διδάσκαλοι καὶ πλεῖστοι ἔμποροι, ἐπρογραμμάτισε καὶ ἐξετέλεσε τοιοῦτο σύστημα παιδείας καὶ κατέλιπεν ἱδρύματα ὡς τὸ Ζάππειον, τὰ Ζωγράφεια, τὰ Ζαρίφεια, τὰ «Κυριακὰ σχολεῖα» καὶ τὸ πλῆθος τῶν λοιπῶν, βαρὺ εἶναι τὸ χρέος τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἱδρύματα ὅπως ἡ ἐν Ἀθήναις Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔμειναν οὐσιαστικῶς ἀβοήθητα καὶ ἀπὸ τὸ Κράτος καὶ τοὺς δυναμένους νὰ προσφέρουν μεγάλους συγχρόνους εὐεργέτας. Ἀπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν θεωρούμενον τὸ βιβλίον τῆς Τατιάνας Σταύρου εἶναι καὶ ἐπίκαιρον καὶ χρήσιμον.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ

Marina Sacopoulo, Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie, Bruxelles, Editions de «Byzantion» 1966, σχ. 8ον, 138 σελ.+ XXXIII πίν. ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ κυπριακὸς ναΐσκος τῆς Ἀσίνου, γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τοῦ 1922, ἐμελετήθη τῷ 1934 ὑπὸ τῶν N. H. καὶ G. Buckler, οἱ ὁποῖοι ἀνέγνωσαν καὶ ἡρμήνευσαν τὰς σωζομένας ἐπιγραφάς, ἐταύτισαν τὸν κτίτορα καὶ ἀνεγνώρισαν τὸν ἀρχαιότερον κύκλον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου. Ἔκτοτε πολλοὶ ἐκ τῶν περὶ τὰς κυπριακὰς σπουδὰς σχολαζόντων, ἀνεφέρθησαν ἐπιτροχάδην εἰς τὸν ναόν, εἴτε γράφοντες εἰς γενικὰ περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τέχνης πονήματα, εἴτε δημοσιεύοντες φωτογραφίας αὐτοῦ εἰς λευκώματα. Ἡ προσωπικότης τοῦ κτίτορος μαγίστρου Νικηφόρου Εὐφορβηνοῦ Κατακαλῶν, γαμβροῦ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, ἡ ποιότης τῶν ἀλλεπαλλήλων στρωμάτων τῶν τοιχογραφιῶν ὡς καὶ τὰ προβλήματα τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὰς καὶ πρὸς τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ ἀρχιτεκτονήματος, θὰ ἤρκουν διὰ νὰ ἑλκύσουν τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν ἐπὶ τοῦ ναϋδρίου. Παρὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Ἀσίνου μόλις σήμερον, ἐν τῷ προσώπῳ τῆς κ. Μαρίνας Σακοπούλου, εὑρίσκει τὸν ἱστορικόν του.

Σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης, ὡς ὑποδηλοῖ καὶ ὁ τίτλος της, εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν παλαιοτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῆς συμβολῆς των εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν. Ἡ συγγραφεύς, ἡ ὁποία ἐκ βαθέων ἠγάπησε τὴν Κύπρον καὶ ἐπὶ μακρὰ διαστήματα διέτριψεν ἐν αὐτῇ, διατηρεῖ πιστὴν τὴν ἀνάμνησιν τῆς μεγαλονήσου, διαλαλεῖ τὴν αἰσθητικὴν ἀξίαν τοῦ τοπίου της, τὴν δραματικὴν πορείαν τοῦ πολιτισμοῦ της, διαπιστώνει τὴν ταυτότητα τοῦ χώρου οὐχὶ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν παλμὸν ἀλλὰ βασιζομένη εἰς τὴν τοπογραφίαν, τὴν μυθολογίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν ζωὴν τῆς Κύπρου, τὴν ὁποίαν ἄριστα γνωρίζει. Σχεδὸν συγχρόνως μὲ τὴν ἐπὶ χεῖρας μελέτην ἐξέδωκεν ἡ συγγραφεύς, διὰ τὸν ἐπισκέπτην τῆς νήσου, τὴν «Κύπρον τῆς σήμερον», ὀγκώδη πολυτελῆ τόμον, ἔνθα ἡ γλαφυρότης τοῦ ὕφους συμβαδίζει μὲ τὸν πλοῦτον τῆς τεκμηριώσεως καὶ τὴν βαθύτητα τοῦ στοχασμοῦ [1].

Ἡ ὡς ἄνω πραγματεία, ἡ ὁποία ἐξεδόθη εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ περ. «Byzantion» ὡς τὸ ὑπ' ἀρ. 2 ἔργον αὐτῆς, εἶχεν ἀποτελέσει διατριβὴν ὑποβληθεῖσαν ὑπὸ τῆς συγγραφέως, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1957, εἰς τὴν Σχολὴν Ἀνωτάτων Σπουδῶν τῆς Σορβόννης διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ διπλώματος τῆς Σχολῆς. Οὕτω, μετὰ δεκαετίαν ὅλην ἀπὸ τῆς συγγραφῆς της, ἡ ἐργασία αὕτη βλέπει τὸ φῶς, ἄνευ νεωτέρας βιβλιογραφικῆς ἐνημερώσεως, ὡς μᾶς

1. Διὰ τὸ βιβλίον βλ. ἐφ. «Καθημερινή» τῆς 11/4/67.

προειδοποιεῖ ἡ συγγραφεύς. Ἡ ἔλλειψις αὕτη, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ταχέος ρυθμοῦ ἐκδόσεως τῶν βυζαντινῶν μνημείων, ἀποτελεῖ βασικὸν μειονέκτημα, μὴ ἐπηρεάζον ἐν τούτοις γενικῶς τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης. Ὁ ἀναγνώστης μόνον ἀδυνατεῖ ἐνιαχοῦ νὰ διαπιστώσῃ ἂν ὡρισμέναι εὔστοχοι καὶ πρωτότυποι διὰ τὸν χρόνον τῆς καταγραφῆς των παρατηρήσεις, ὀφείλονται ἢ ὄχι εἰς τὴν συγγραφέα, ἀφοῦ ἔτυχε νὰ τὰς συναντήσῃ οὗτος καὶ ἀλλαχοῦ (λ.χ. ἡ προσφυὴς ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τοῦ N. Malickij περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Ψαλτηρίου Chludov καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντα συμπεράσματα διὰ τὴν σχέσιν τῆς εἰκονογραφίας πρὸς ἐκείνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως).

Ἡ μελέτη διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον προβάλλεται μία γενικὴ ἄποψις τοῦ μνημείου. Ἀφοῦ συντόμως περιγράφεται ἡ κάτοψις καὶ ἡ δομή του ἐξετάζεται, διὰ νὰ ἀπορριφθῇ, ἡ πιθανότης ὑπάρξεως τρούλλου εἰς τὸ ἀρχικὸν ναόν. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται αἱ διασωθεῖσαι ἐπιγραφαὶ ὡς ἀποτελοῦσαι τὰ μόνα ὑπάρχοντα ἀσφαλῆ στοιχεῖα πρὸς διαφώτισιν τῆς ἱδρύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ μικροῦ παρεκκλησίου. Τοῦτο ἀπετέλει τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Παναγίας τῶν Φορβίων, ἀνῳκοδομήθη δὲ ἐν ἔτει 1105/1106, βασιλεύοντος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὑπὸ τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου Ἰσχυρίου, εἰς μνήμην Ζεφύρας. Ἐξετάζεται κατόπιν ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος αὐτοῦ ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, καλύπτει τρία στρώματα: τὰ δύο πρῶτα τῶν ἐτῶν 1106 καὶ 1333, χρονολογοῦνται ἀκριβῶς ἐκ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν, τὸ τρίτον τοῦ 16ου αἰ., κοσμεῖ τὴν θολωτὴν καμάραν τῆς στέγης. Τέλος μία καὶ μόνη τοιχογραφία, ὁ Χριστὸς - Ἐμμανουὴλ ἐντὸς τοῦ ποτηρίου, ὑπάρχει τοῦ 17ου αἰ.

Τὸ δεύτερον μέρος — αἱ ἀρχικαὶ τοιχογραφίαι [1] — ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τῆς μελέτης. Ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν κεφαλαίων: α) Εἰκονογραφικαὶ συνθέσεις, β) Κατὰ παράταξιν μορφαί, γ) Διακοσμητικὰ θέματα. Ἀναφέρεται εἰς τὰ κατάλοιπα τῆς πρώτης ἁγιογραφήσεως τὰ ὁποῖα διανέμονται εἰς τὰ ἄκρα τοῦ παρεκκλησίου, τουτέστιν εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα καὶ τὸ νότιον τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ τὰ πλευρικὰ τοιχώματα, τὰς δύο ἀντωπὰς ἀβαθεῖς κόγχας καὶ τὴν θολωτὴν στέγην. Εἰς τὸ ἱερὸν αἱ παλαιότεραι τοιχογραφίαι εὕρηνται εἰς τὰς δύο κάτωθεν ζώνας τῆς ἀψίδος, εἰς τὴν πρόθεσιν καὶ διακονικὸν καὶ τὴν καμάραν τῆς στέγης, ἐνῶ ἡ κόγχη φέρουσα τὴν Πλατυτέραν ἐν μέσῳ ἀγγέλων σεβιζόντων εἶναι ἐπιζωγραφισμένη. Ἕνδεκα συνθέσεις — Ἔγερσις Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Μυστικὸς Δεῖπνος, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, Νιπτήρ, Μ' Μάρτυρες, Πεντηκοστή, Ἀνάληψις, Γέννησις τῆς Θεοτόκου,

1. Διατηροῦμεν κάποιαν ἐπιφύλαξιν ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τοῦ ὅρου original, ὁ ὁποῖος τίθεται ἐνταῦθα μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ originel: μέχρις οὗ μελετηθοῦν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου κονιάματος κρίνεται περιοριστικός.

Μετάληψις Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, Θεία Λειτουργία (αἱ τέσσαρες τελευταῖαι εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα), καὶ ἐννέα κατὰ παράταξιν μορφαὶ ἀνήκουν εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχικὸν κύκλον τοῦ 1106. Εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ Buckler ἡ συγγραφεὺς προσθέτει τώρα τέσσαρα ἄλλα θέματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν τρία διέλαθον τὴν προσοχὴν τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ, ἡ δὲ Μετάληψις Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ἠλευθερώθη μόλις τελευταίως ἐκ τοῦ νεωτέρου ἐπιστρώματος ποὺ τὴν ἐκάλυπτεν. Ἐξ ἄλλου ἀποκλείει ὡς ἐπιζωγραφισμένας τὰς δύο μορφὰς Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ καὶ Γρηγορίου Νύσσης, τὰς ὁποίας εἶχε περιλάβει ὁ Buckler ἐν τῇ καταγραφῇ του.

Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον συνοψίζει τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρεύνης. Τὴν μελέτην κατακλείει χρήσιμον ἂν καὶ περιωρισμένον εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, εὑρετήριον εἰκονογραφικὸν καὶ τοπογραφικόν.

Ἡ ὡς ἄνω μονογραφία πλουτίζει τὴν βυζαντινὴν ἐπιστήμην δι' ἑνὸς νέου σημαντικοῦ μνημείου τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, τὸ ὁποῖον καταδεικνύει ὅτι τῷ 1106 ἡ εἰκονογραφικὴ γλῶσσα τῆς Κύπρου εἶναι ἡ τρέχουσα «κοινὴ» τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, διηνθισμένη ὅμως διά τινων στοιχείων τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς κοπτικῆς διαλέκτου.Τὸ ἐπαρχιακὸν ναΰδριον τῆς Ἀσίνου μὲ τὴν ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν του ἀφίνει νὰ ἐννοηθῇ ὅτι τὰ εἰκονογραφημένα πρότυπά του ἐστάλησαν εἰς τὸν μάγιστρον Νικηφόρον ὄχι ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσαν. Ἡ ἀξία τῆς ζωγραφικῆς του ἔγκειται ὄχι εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὸ καθιερωμένον ρεπερτόριον τῆς ἐποχῆς, ἀλλ' εἰς τὴν ἀναντίρρητον συμβολήν των εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς εἰκονογραφίας. Ποίαν θέσιν κατέχουν αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἀσίνου μεταξὺ τῶν συγχρόνων των, ποῖα νέα στοιχεῖα προσφέρουν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν — στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἀποβοῦν κριτήρια χρονολογήσεως — ποῖος ὁ μορφολογικὸς τύπος τῶν καθ' ἕκαστον μορφῶν, ἡ συγγένειά των μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν, μὲ τὴν Καππαδοκίαν, αὐτὰ εἶναι τὰ θετικὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρει ἡ μελέτη. Ἡ συγγραφεὺς δέχεται δύο κυριαρχούσας ἐπιδράσεις : τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει ἐπίσης τὴν συγγένειαν τοῦ κυπριακοῦ κύκλου μὲ ὡρισμένας ἀρχαϊκὰς συνθέσεις τῆς Καππαδοκίας. Ἑρμηνεύει τὴν ὕπαρξιν τοῦ κύκλου αὐτοῦ ἀνατρέχουσα εἰς τὴν δραστηριότητα τῶν ζωγραφικῶν σχολῶν τῆς Κύπρου, ἀπὸ τοῦ 6ου ἕως τοῦ 11ου αἰ., διὰ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὅταν ἀνηγέρθη ὁ μελετώμενος ναὸς ὑπῆρχον ἤδη εἰς τὴν νῆσον καθιερωμέναι ἀπὸ ἐτῶν καλλιτεχνικαὶ παραδόσεις.

Ἡ συγγραφεὺς μὲ εὐχέρειαν ὀφειλομένην εἰς τὴν εὐρεῖαν γνῶσιν τῶν μνημείων ἀνατέμνει τὰς παραστάσεις καὶ τὰς κατὰ παράταξιν μορφάς, ἀνερευνῶσα τὴν προέλευσίν των, ἀναζητοῦσα τὰ πιθανὰ δάνεια. Ἀνατρέχει ἕως τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, ἐπισημαίνουσα οὕτω τὴν ἐπιβίωσιν ἀρχαϊκῶν

στοιχείων [1]. εὑρίσκει σημεῖα συγκρίσεως εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Ἰταλίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Καππαδοκίας. Τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ἐξετάζει ἓν πρὸς ἓν διὰ νὰ καθορίσῃ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά των. Οὕτω εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ὁ νεκρὸς δὲν εἰκονίζεται ἐντὸς σπηλαίου, συμφώνως πρὸς τὸ εὐαγγελικὸν κείμενον, ἀλλ' ἐξέρχεται ἐκ πολυτελοῦς μαυσωλείου. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἀρχιτεκτονήματος, τὸ ὁποῖον ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον καὶ τὴν Κοίμησιν, ἀποτελεῖ ζωγραφικὸν cliché, καὶ προφανῶς ἀναπαριστᾷ παλαιοχριστιανικὸν οἰκοδόμημα ἀντιγεγραμμένον ἐκ χειρογράφου. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, ὁ ναὸς τῆς Ἀσίνου παρέχει συνδετικὸν κρίκον πρὸς τὸν νέον τύπον τοῦ 13ου αἰῶνος μὲ τὸν Χριστὸν ἐν μέσῳ τῶν ἀποστόλων. Ἡ Κοίμησις, ἀπήχησις μιᾶς ἀρχαίας ἐπικηδείου τελετῆς, τῆς Conclamatio, ἀποτελεῖ μὲ τὰς προκυπτούσας ἀπὸ τῶν παραθύρων τοῦ γυναικωνίτου (;) συντρόφους τῆς Θεοτόκου, σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ θέματος. Ἡ σκηνὴ τοῦ Νιπτῆρος πηγάζει ἐκ βυζαντινοῦ προτύπου τοῦ 11ου αἰ. καὶ συνεχίζει τὰς παραδόσεις ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ εἰκὼν τῶν Μ' Μαρτύρων ἡμιγύμνων, συνηθροισμένων εἰς ἕνα ὅμιλον εἶναι σύνθεσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἀντιθέσει μὲ ἐκείνην τῆς Ἀνατολῆς, ἔνθα οἱ ἅγιοι εἶναι ἐνδεδυμένοι τὰς στρατιωτικὰς στολάς των. Τὰ καμελαύκιά των, «δικαιοσύνης στέφανοι», ἀντανακλοῦν τὴν αὐτοκρατορικὴν τέχνην τοῦ 12ου αἰ. Ἡ Πεντηκοστὴ δανείζεται τὰ κύρια στοιχεῖα της ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῷ τὰ δευτερεύοντα ἀνήκουν εἰς τὴν Καππαδοκίαν. Τέλος ἡ Ἀνάληψις μέσῳ ἀντιγράφων τῆς Καπαδοκίας, διαιωνίζει τὴν ἀνάμνησιν τοῦ γνωστοῦ διὰ τῶν «εὐλογιῶν» τῆς Monza μωσαϊκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ὁ πλούσιος ἐπιστημονικὸς ὁπλισμός, ἡ στερεὰ τεκμηρίωσις, ἡ μεθοδικότης τῆς ἐρεύνης, αἱ εὔστοχοι παρατηρήσεις, ἡ σχεδὸν διαλεκτικὴ διάθεσις ἐπέτυχον μελέτην ὑποδειγματικὴν διὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν. Ἡ ἐργασία παρουσιάζει ἐνιαχοῦ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἀρετῶν της. Οὕτως :

1. Ἡ ὑπερκριτικὴ διάθεσις ὁδηγεῖ τὴν συγγραφέα εἰς τὸ νὰ συζητῇ διὰ μακρῶν τὴν ταύτισιν τοῦ κτίτορος τοῦ ναΐσκου μὲ τὸν Νικηφόρον Εὐφορβηνὸν τῆς «Ἀλεξιάδος», ταύτισιν τὴν ὁποίαν εἶχε προτείνει ἡ G. Buckler. Ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὴν παρουσίαν, εἰς τὴν κτιτορικὴν παράστασιν, τῆς συνοδευούσης τὸν κτίτορα Ζεφύρας, ἡ ὁποία οὐδαμοῦ ἀναφέρεται ὑπὸ

1. Εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν Κομνηνῶν ὀφείλονται καὶ αἱ τετράστιχοι εἰς δεκαπενταουλλάβους ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Κοιμήσεως καὶ τῶν Μ' Μαρτύρων, θὰ ἐσυνόδευον καὶ τὰς λοιπὰς παραστάσεις. Βλ. σχετικῶς Ν. Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὰ ἐπιγράμματα καὶ βυζαντινὴ τέχνη, Ἀθηνᾶ, τόμ. 65 (1961), 3 - 10.

15 - 1 - 1968

Ἄννης τῆς Κομνηνῆς. Πρόσωπον ἄνευ ἱστορικῆς σημασίας ἡ Ζεφύρα, εἶναι φυσικὸν νὰ μὴ ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν. Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ κώλυμα διὰ τὴν παραδοχήν του, καὶ ἄλλωστε τὸ ex silentio τεκμήριον δὲν ἀποτελεῖ ἀρνητικὴν ἀπόδειξιν.

2. Ὑπερβολικὴ κρίνεται ἡ προσήλωσις τῆς συγγραφέως εἰς τὴν κτιτορικὴν τοιχογραφίαν ὡς ἀποτελοῦσαν τεκμήριον διὰ τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ ναοῦ. Τὸ ζήτημα τῆς πιστότητος τῶν ὑπὸ τῶν δωρητῶν προσφερομένων ὁμοιωμάτων τῶν ναῶν, τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὰς κτιτορικὰς παραστάσεις, δὲν ἔχει εἰσέτι ἐρευνηθῆ, ἀλλὰ πρόχειροι παρατηρήσεις εἰδικῶν διδάσκουν ὅτι μᾶλλον «μικρὰν πίστιν ὀφείλομεν νὰ ἀποδίδωμεν εἰς τὴν ἀκρίβειαν αὐτῶν» [1].

3. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν, ἡ ὁποία εἶχε γίνει ὑπὸ τῆς Buckler, ἐγένετο ἐκ νέου ὑπὸ τῆς συγγραφέως καὶ μάλιστα μὲ περισσὴν εὐσυνειδησίαν ἀφοῦ ὑπεβλήθησαν αὗται, ὡς μᾶς πληροφορεῖ, εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ἀειμνήστου Grégoire [2]. Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐπεθύμει νὰ μάθῃ, ἂν καὶ ποῖαι προέκυψαν διαφοραί. Ὁμοίως εὐπρόσδεκτον θὰ ἦτο εἰς τὴν ἀρχὴν ἕνα status questionis τῆς εἰκονογραφίας τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀντιληφθῶμεν ἀμέσως, τὴν συμβολὴν τῆς συγγραφέως χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὰ προηγούμενα δημοσιεύματα.

Ἀλλ' αἱ ἐπουσιώδεις αὗται παραλείψεις δὲν ἀφοροῦν εἰς τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς μελέτης καὶ ἁπλῶς ὑπογραμμίζουν τὴν ἀρτιότητα τῆς ἐργασίας.

Εἴπωμεν ἐν κατακλεῖδι πόσον τὸ ὕφος τῆς συγγραφῆς συντελεῖ εἰς τὴν καλὴν ἐμφάνισιν τῆς πραγματείας. Ἀντιθέτως ἀπ' ὅ,τι πρεσβεύουν πολλοί, οὐδεὶς κανὼν ὁρίζει ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι ξηρὰ καὶ ἄχαρις. «Ὀλίγος καλλωπισμός, ὡς ἔγραφεν ὁ Charles Diehl, δὲν κάμνει κακὸν οὐδ' εἰς τοὺς σοβαροὺς ἀνθρώπους». Ἀλλ' ὁ καλλωπισμὸς τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἔργον δυσχερές. Τὸ τάλαντον τῆς συγγραφέως κατώρθωσε νὰ παρουσιάσῃ συγγραφὴν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν εὐχάριστον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ γαλλικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ἡ κ. Σακοπούλου χειρίζεται ὡς τὴν μητρικήν της, προσφέρεται εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν καλλιλογίαν, αἱ ἀφῃρημέναι λέξεις ἔχουν τόσην διαφάνειαν ὥστε νὰ ἐγγίζουν τὸ βάθος τῆς μυστικῆς ἐννοίας τῶν πραγμάτων, ἐνῶ συγχρόνως εἶναι τόσον εὔχρηστοι, ὥστε νὰ διατηροῦν ζῶσαν τὴν ἐπαφήν των μὲ αὐτά. Οὕτως ἡ συγγραφεύς, ἡ ὁποία ἀπὸ ἐτῶν ἀσχολεῖται εὐδο-

1. Βλ. Ἀ. Ὀρλάνδον, Α.Β.Μ.Ε., τόμ. Δ', σελ. 143.

2. Εἰς τὴν φωτογραφίαν τῆς ὑπ' ἀρ. 4 ἐπιγραφῆς, πίν. IV ἀναγινώσκω εἰς τὴν πρώτην σειρὰν κινοῦ = κοινοῦ τῶν... ζωγράφου. Τυπικὸς ὅρος ἐπιγραφῶν. Καὶ εἰς τὴν δευτέραν σειρὰν ὄχι ὑπὸ πὲ (σελ. 12) ἀλλὰ μοναχοῦ.

κίμως μὲ τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἔδωκεν ἐργασίαν ἀρτίαν, τιμῶσα καὶ τὴν ἐκδότριαν Βιβλιοθήκην, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία πιστοποιεῖ ὅτι, καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀειμνήστου Grégoire, αἱ βυζαντιναὶ σπουδαὶ παραμένουν τὸ «χαϊδεμένον τέκνον» τοῦ ἐν Βρυξέλλαις Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ

J. Papadrianos, Manojlo Paleolog, vizantijski poslanik u Srbiji 1451 godine (= Μανουὴλ Παλαιολόγος, εἷς βυζαντινὸς πρεσβευτὴς εἰς τὴν Σερβίαν τὸ 1451) εἰς «Zbornik radova Vizantološkog Instituta», τόμ. 8, τεῦχ. 2 (1964), σσ. 311 - 315.

Ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' ὁ Παλαιολόγος ἀποστέλλει τὸ 1451 εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σέρβου δεσπότου Djuradj Branković τὸν πρεσβευτήν του Μανουὴλ Παλαιολόγον. Σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς ταύτης ἦσαν αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὸν γάμον μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς Μάρας, θυγατρὸς τοῦ σέρβου δεσπότου. Ὁ τουρκολόγος F. Babinger, ὁ ὁποῖος ἀνεφέρθη εἰς τὸ ὡς ἄνω γεγονός, πιστεύει ὅτι ὁ ἀπεσταλμένος οὗτος εἰς τὴν Σερβίαν καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου, ὁ δευτερότοκος υἱὸς τοῦ δεσπότου Θωμᾶ (ὀνομαζόμενος ὡσαύτως Μανουὴλ Παλαιολόγος), εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον [1].

Ὁ Ἰ. Παπαδριανὸς ὅμως ἐξετάζει μὲ πολλὴν προσοχὴν τὰς πηγὰς καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη. Κατὰ τὸν συγγραφέα, αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὸν γάμον τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου μετὰ τῆς Μάρας καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου εἰς τὴν Σερβίαν, συμφώνως πρὸς τὰς εἰδήσεις τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ, τῆς μοναδικῆς μας πηγῆς διὰ τὰ γεγονότα ταῦτα, ἔλαβον χώραν τὸ 1451. Ὁ ἀνεψιὸς ὅμως τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ', ὁ υἱὸς τοῦ δεσπότου Θωμᾶ, Μανουὴλ Παλαιολόγος, ὡς μᾶς πληροφοροῦν αἱ πηγαί, ἐγεννήθη μόλις τὴν 2αν Ἰανουαρίου τοῦ 1455. Ὅθεν οὐδεμίαν οὗτος ἔχει σχέσιν μὲ τὸν Μανουὴλ Παλαιολόγον, ὅστις ἀπεστάλη εἰς τὴν Σερβίαν τέσσαρα ἔτη ἐνωρίτερον, τὸ 1451.

Λεπτομερείας περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου εἰς τὴν Σερβίαν γνωρίζομεν ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σφραντζῆν. Ὁ σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς ἐδέχθη ἀσμένως τὴν πρότασιν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος περὶ συνάψεως γάμου μετὰ τῆς Μάρας, ἀλλ' ὁ γάμος οὗτος τελικῶς δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ἡ ἀποτυχία τούτου, κατὰ τὸν Σφραντζῆ, ὠφείλετο εἰς τὴν ἄρνησιν αὐτῆς ταύτης τῆς Μάρας, ἡ ὁποία, ἐνῷ ἀκόμη ἔζη ὁ σύζυγός της σουλτάνος Μουρὰτ Β', εἶχεν ὁρκισθῆ ὅτι, ἐὰν ὁ Θεὸς τὴν ἀπηλευθέρωνεν ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἀπίστων, δὲν θὰ ἐνυμφεύετο ἐκ νέου. Τὴν εἴδησιν ταύτην τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἐδέχθησαν ἄνευ ἐπιφυλάξεως οἱ ἐρευνηταί, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν περὶ τοῦ γεγονότος τούτου. Ὁ Παπαδριανὸς ὅμως πιστεύει ὅτι τὸ πραγματικὸν αἴτιον τῆς ἀποτυχίας συνάψεως τοῦ ὡς ἄνω γάμου πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἀλλαχοῦ. Ὡς ἐπιχείρημα οὗτος φέρει ὅτι ἡ Μάρα τρία ἔτη ἀργότερον ἠρραβωνίσθη μὲ τὸν γνωστὸν τσέχον ἀρχηγὸν μισθοφόρων «Pan Iskra», ὅπερ σημαίνει ὅτι τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὸν γάμον τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου μετὰ τῆς Μάρας ἀπέτυχον κυρίως, διότι ὁ σέρβος δεσπότης δὲν ἤθελε, δίδων τὴν θυγατέρα του ὡς σύζυγον εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα, νὰ δυσαρεστήσῃ

1. F. Babinger, Ein Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara, Byz. Zeit. 44 (1951), σ. 12, σημ. 7.

τὸν τοῦρκον σουλτᾶνον μετὰ τοῦ ὁποίου τότε εὑρίσκετο εἰς ἀγαθὰς καὶ φιλικὰς σχέσεις. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Γεώργιος Μπράνκοβιτς ἀπεφάσισε νὰ φανῇ περισσότερον ἀρεστὸς εἰς τὸν πανίσχυρον Μεχμὲτ Β' παρὰ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, ὁ ὁποῖος ἦτο αὐτοκράτωρ μόνον τῆς σκιᾶς τοῦ ἄλλοτε ἐνδόξου βυζαντινοῦ κράτους.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

J. Papadrianos, Da li je Konstantin Laskaris bio vizantijki car? (=Ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις ὑπῆρξε βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ;) εἰς «Zbornik radova Vizantološkog instituta», τόμ. 9 (1966), σσ. 217 - 221.

Μέχρι τοῦ ἔτους 1952 εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην εἶχε γίνει γενικῶς παραδεκτὸν ὅτι τελευταῖος αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου διετέλεσεν ὁ Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ'. Τὸ ὡς ἄνω ὅμως ἔτος ὁ ἱστορικὸς B. Sinogowitz ἰσχυρίσθη ὅτι μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων πρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Λάσκαριν, ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Α' Λασκάρεως (1204 - 1222) [1]. Τὴν ἄποψιν ταύτην παρεδέχθη καὶ ὁ F. Dölger [2], ἔκτοτε δὲ οἱ ἐρευνηταί, ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, θεωροῦν ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ, ὁ ὁποῖος διηύθυνεν τὰς τύχας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἦτο ὁ Κωνσταντῖνος ὁ ΙΒ'.

Ὁ καθηγητὴς G. Ostrogorsky εἰς τὸ ἔργον του Gescichte des Byzantinischen Staates, München 1963, σ. 353, σημ. 4 καὶ σ. 469 κ.ἑ. ἀπορρίπτει τὴν γνώμην τοῦ B. Sinogowitz καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὀνομάζῃ τὸν τελευταῖον βυζαντινὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον ΙΑ'. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἱστορικὸς οὗτος δὲν ἠθέλησε νὰ ἐξετάσῃ διεξοδικῶς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο πρόβλημα, ὁ Ι. Παπαδριανὸς διὰ τῆς ἐργασίας του, τὴν ὁποίαν παρουσιάζομεν ἐνταῦθα, ἀπεφάσισε νὰ ἐρευνήσῃ μὲ προσοχὴν πάσας τὰς πηγάς, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὸ ὡς ἄνω ζήτημα, καὶ νὰ καταλήξῃ εἰς θετικόν τι συμπέρασμα.

Ὁ συγγραφεὺς ἀντικρούει τὴν ἄποψιν τοῦ B. Sinogowitz διὰ τῶν κάτωθι ἐπιχειρημάτων :

1) Τὴν νύκτα μεταξὺ 12 καὶ 13 Ἀπριλίου τοῦ 1204 εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἔλαβε χώραν μόνον ἡ ἐκλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως. Τοῦτο ὅμως δὲν ἤρκει μόνον διὰ νὰ θεωρηθῇ τις βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ.

Ὡς ἀπέδειξεν ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, συγγραφεὺς εἰδικῆς μελέτης, ἐχρειάζετο ἐπὶ πλέον ἡ ἀναγόρευσις καὶ ἡ λῆψις τῶν βασιλικῶν συμβόλων. Ὁ σύγχρονος ὅμως ἱστορικὸς Νικήτας Χωνιάτης ἀναφέρει ρητῶς ὅτι ὁ διὰ κλήρου ἐκλεγεὶς Κωνστ. Λάσκαρις *«τὰ τῆς βασιλείας οὐ προσίετο σύμβολα»* [3]. Ἡ εἴδησις αὕτη τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ εἶχεν ἐπισύρει ἤδη τὴν προσοχὴν τοῦ G. Ostrogorsky, ὁ ὁποῖος ἐπίστευσεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὰ βασιλικὰ σύμβολα καὶ συνεπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τοῦτον αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ Ι. Παπαδριανὸς πιστεύει ὅτι ὁ ὡς ἄνω ὑποψήφιος διὰ τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα δὲν ἔλαβε τὰ βασιλικὰ σύμβολα ὄχι διότι δὲν ἠθέλησε μόνος του, ἀλλὰ διότι δὲν τὸ ἐπέτρεψεν ἡ συγκεχυμένη κατάστασις, ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη μὲ τὴν εἴσοδον τῶν σταυροφόρων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ διερωτᾶται: πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ Κ. Λάσκαρις βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, ἀφοῦ ἀναγόρευσις τούτου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα

---

1. BZ 45 (1952), σ. 351 ἑξ.
2. BZ 46 (1953), σ. 465.
3. Bonn, σ. 756, 11. Πρβλ. Scutariotes, σ. 448.

δὲν ἐγένετο[1] καὶ ἀφοῦ εἶναι πλέον ἢ βέβαιον ὅτι δὲν ἔλαβε τὰ βασιλικὰ σύμβολα;

Ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ πρὸς τὸν Θεόδωρον Λάσκαριν ἀπευθυνομένου λόγου τοῦ Νικήτα Χωνιάτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βασίζει κυρίως τὴν θεωρίαν του ὁ B. Sinogowitz, οὐδὲν θετικὸν συμπέρασμα δύναται νὰ ἐξαχθῇ, καὶ τοῦτο διότι τὸ ὡς ἄνω χωρίον δὲν εἶναι τελείως σαφές.

Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, σπουδαιοτάτη πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, δι' οὐδεμιᾶς λέξεως ἀναφέρει τὸν Κωνσταντῖνον Λάσκαριν, ὅπερ ὁ σπουδαῖος οὗτος ἱστορικὸς δὲν θὰ ἔπραττεν, ἐὰν ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις ἦτο πράγματι αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων κατὰ τὰ ἔτη 1204 - 1205.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, ὁ I. Παπαδριανὸς προσπαθεῖ καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα νὰ ἀντικρούσῃ τὴν ἄποψιν τοῦ B. Sinogowitz.

Θεσσαλονίκη (Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πρβλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἀθῆναι 1956, σ. 171 ἑξ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *

περιέχουσα τὰς ὑπὸ Ἑλλήνων δημοσιευθείσας μελέτας κατὰ τὰ ἔτη 1966 - 1967 καὶ σχετιζομένας κατά τινα τρόπον μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΔ	= Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΚΔ	= Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΜ	= Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηνᾶ	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘΛΓΘ	= Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΠ	= Ἀρχεῖον Πόντου (περ.), Ἀθῆναι.
BNJ	= Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher (περ.), Ἀθῆναι.
ΓΠ	= Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΚΜ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΦΣΠΑ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΦΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ἐκκλησία	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΛΑ	= Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
Ἑλληνικὰ	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΕΜΑ	= Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
Ἐποχὲς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἐρανιστὴς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἠπ. Ἑστ.	= Ἠπειρωτικὴ Ἑστία (περ.), Ἰωάννινα.
Θέατρο	= (περ.), Ἀθῆναι.
Θεολογία	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΘΗΕ	= Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμοι: Θ', 1966, Ι', 1967, ΙΑ', 1967.
Θησαυρίσματα	= (περ.), Βενετία.
Θρᾳκικὰ	= (περ.), Ἀθῆναι.
Κυπρ. Σ.	= Κυπριακαὶ Σπουδαὶ (περ.), Λευκωσία.
Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α'	= Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. Τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1966.

---

* Συνετάχθη ὑπὸ Ἀθανασίου Μαρκοπούλου, φοιτητοῦ Φιλολογίας.

Λαογραφία	= (περ.), 'Αθῆναι.
Μεσ. Γράμματα	= Μεσσηνιακὰ Γράμματα (περ.), Καλαμάτα.
Μνημοσύνη	= (περ.), 'Αθῆναι.
ΝΕ	= Νέα 'Εστία (περ.), 'Αθῆναι.
ΟΠ	= 'Ορθόδοξος Παρουσία (περ.), 'Αθῆναι.
ΠΑΕ	= Πρακτικὰ τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας (περ.), 'Αθῆναι.
Παρνασσὸς	= (περ.), 'Αθῆναι.
Πλάτων	= (περ.), 'Αθῆναι.
Σύμμεικτα	= (περ.), 'Αθῆναι.
Χαρ. εἰς 'Ορλάνδον	= Χαριστήριον εἰς 'Αναστ. 'Ορλάνδον, τόμοι: Β', 'Αθῆναι 1966, Γ', 'Αθῆναι 1966.
AB	= Analecta Bollandiana (πειρ.), Βρυξέλλαι.
BF	= Byzantinische Forschungen (περ.), 'Αμστερνταμ.
Byzantinoslavica	= (περ.), Πράγα.
Byzantion	= (περ.), Βρυξέλλαι.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
GOTR	= The Greek Orthodox Theological Review (περ.), Brookline Massachussettes.
GRBS	= Greek Roman and Byzantine Studies (περ.), Durham N. Carolina.
JÖBG	= Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft (περ.), Βιέννη.
Pol. Fr. Dölger, I,	= Polychronion festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag, τόμος I, Χαϊδελβέργη 1966.
Pr XIII CBS	= The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Λονδῖνον 1967.
RÉB	= Revue des Études Buzantines [Mélanges Venance Grumel, I] (περ.), Παρίσιοι.
TM	= Travaux et Mémoires (περ.), Παρίσιοι.
Zbornik Radova	= (περ.), Βελιγράδιον.
ZFB	= Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Μόναχον.

Α'—ΓΕΝΙΚΑ

Argyriou A., Spirituels Néo-grecs, XVe-XXe siècles, Namur 1967, 12ον, 167.

Βέη-Χατζηδάκη Ε., Δημοσιεύματα Νίκου Α. Βέη (BEES), BNJ XIX, 1966, 1-55.

Γριτσοπούλου Τ. Α., Παιδεία ἑλληνικὴ καὶ χριστιανική, ΘΗΕ Θ', 1042-1052.

Dimitrakos G., Die Behandlung der byzantinischen Geschichte und Kultur in den deutschen Schulgeschichtsbüchern (der Mittel- und Oberstufe), Athen 1966, 8ον, 91.

Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία: 9, 1966, 4ον, Μοΐρα-Πάπας, στ. 1216· 10, 1967, 4ον, Πάπας-Σατωμπριάν, στ. 1204 + ια'· 11, 1967, 4ον, Σβάϊτσερ-Φυλακτήριον, στ. 1228.

Κομνηνοῦ Π. Ε., Θρῦλος καὶ ἱστορία, [Ένα σύντομο χρονικὸ τῆς πόλης.], ΝΕ Μ', 1966, 1158-1161, 1223-1227, 1297-1301, 1370-1378, 1436-1438, 1636-1646, 1704-1716.

Παπαχριστοδούλου Π., † Θρακικά μελετήματα, ΑΘΛΓΘ ΛΒ', 1966, 225 - 403.
Σουλογιάννη Ε. Θ., Τὸ ΙΓ' Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῆς Ὀξφόρδης, Παρνασσὸς Η', 1966, 646 - 648.
Σπεράντσα Θ., Ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ κυκλαδικὴ παράδοσις, Ἐκκλησία ΜΔ', 1966, 105 - 108.
Σταματελάτου Α., Ἡ Γυναῖκα καὶ ὁ πολιτισμὸς τὸν Μεσαίωνα. Βυζάντιον - Σλάβοι - Δυτικὴ Εὐρώπη (Ὁ Μεσαίωνας καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχή μας), Ἀθῆναι 1966, 8ον 184.
Σταύρου Τ., Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 318.
Stylianou A., Cyprus at the Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 261 - 262.

Β'— ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ahrweiler H., Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogenète, TM 2, 1967, 393 - 404.
Ἀργυρίου Α., Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου μετά τινος Ἰσμαηλίτου Διάλεξις, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 141 - 195.
Βαγιακάκου Δ. Β., Ἡ Μηλέα τῆς Ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, Μεσ. Γράμματα Β', 1967, 158 - 176.
Γρατσέα Γ., Σταυρὸς (ὑμνολογία), ΘΗΕ ΙΑ', 429 - 434.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Πτωχοπρόδρομος, ΘΗΕ Ι', 727 - 733.
Ἐνισλείδου Χ. Μ., Ἡ Ἀκάθιστος εἰς τὴν Θεοτόκον, Ὑμνῳδία ἢ ἡ Ψαλμῳδία τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου, Θεσσαλονίκη 1967, 8ον, 175.
Ἐπιγραφὲς τῆς Πάτμου, Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου: Ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου, Β'. Κ. Χ. Φατούρου. Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Θεολόγου, Ἀθῆναι 1966, 4ον, 141 + πίν. 15. [Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, 9].
Ζαχαροπούλου Ν. Γ., Πλανούδης Μάξιμος, ΘΗΕ Ι', 420 - 423.
Hemmerdinger-Iliadou D., Saint Éphrem le Syrien, Sermon sur Jonas, Le Muséon LXXX, 1967, 47 - 74.
— Sermon grec inedit de S. Éphrem sur le bon larron, AB 85, 1966, 429 - 439.
Catafygiotu-Topping E., St. Romanos: Ikon of a poet, GOTR XII, 1966, 92-111.
Κληρίδη Ν., Κυπριακὴ Ἁγιογραφία. Προλεγόμενα καὶ κείμενα τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Εὐφημιανοῦ τοῦ θαυματουργοῦ, Κυπρ. Σ. ΚΘ', 1965, 145 - 158.
— Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ τοῦ θαυματουργοῦ, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 115 - 130.
Κομίνη Α. Δ., Ἀπηχήσεις Βυζαντινοβουλγαρικῶν συγκρούσεων εἰς ἁγιολογικὰ κείμενα, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 217 - 222.
— Λανθάνον δίφυλλον τοῦ πατμιακοῦ κοντακαρίου 212, Σύμμεικτα Α', 1966, 125 - 136.
Κουρούση Σ. Ι., Παχυμέρης Γεώργιος, ΘΗΕ Ι', 238 - 239.
Κυπριανοῦ Χ. Σ., Ἡ πεζογραφία εἰς τὴν Κύπρον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας, Λευκωσία 1967, 8ον, 67.
Λαμψίδου Ο., Ἀναμνήσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων εἰς τὴν Χρονικὴν Σύνοψιν Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Πλάτων ΙΖ', 33/34, 1965, 186 - 192.

Λαμψίδου Ο., Βατικανοὶ κώδικες περιέχοντες τὸν βίον 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Καλυβίτου, ΑΠ ΚΗ', 1966 - 67, 3 - 36.
— 'Ο βίος 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Καλυβίτου καὶ ἡ τούτου παραλλαγὴ γ, ΑΠ ΚΗ', 1966 - 67, 37 - 71.
Lampsides O., Beitrag zur «Akustischen» Metrik in der Chronik von Ephraem, Byzantion XXXV, 1965, 482 - 494.
— Une nouvelle version de la vie de saint Barbaros, Πλάτων ΙΗ', 35/36, 1966, 40 - 56.
— Der Vaticanus Graecus 1003 - Chronik des Ephraem, Pol. Fr. Dolger, I, 351 - 357.
Λουκάκη Κ., 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἔργα. Τόμος πρῶτος, 'Ηθικὰ καὶ Κοινωνικά, Εἰσαγωγὴ - Μετάφρασις - Σχόλια ὑπὸ —, 'Αθῆναι 1967, 4ον, 334.
Μακρῆ Σ. Γ., Οἶκος ('Υμνολογία), ΘΗΕ Θ', 686 - 687.
Μανούσακα Μ. Ι., Μακαρίου Φιλαδελφείας τοῦ Χρυσοκεφάλου ἀνέκδοτα χρονικὰ σημειώματα (1344 - 1346) εἰς δύο αὐτογράφους μαρκιανοὺς κώδικας, Θησαυρίσματα Δ', 1967, 7 - 19 + πίν. Α' - Ε'.
— 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ Παχωμίου Ρουσσάνου, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 379 - 380.
Μαντζαρίδου Γ. Ι., Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ - Πραγματεῖαι γραφεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 1341 - 1343, Θεσσαλονίκη 1966. 8ον, 238.
Μεταλληνοῦ Γ. Δ., Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος, ΘΗΕ Ι', 215 - 217.
Μικραγιαννανίτου Γ. μον., 'Ακολουθία τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἀποστόλων τῶν Σλάβων, 'Εκκλησία ΜΓ', 1966, 499 - 508.
Mitsakis K., Problems concerning the manuscript tradition of John Mavropous' work: John and Symeon Metropolitans of Euchaita and the question of authorship of the «Letter to John the Contemplative Monk», ΑΠ ΚΗ', 1966 - 67, 191 - 196.
Μιχαηλίδη Δ. Κ., Τζάγγρα. Χωρίον τῆς «'Αλεξιάδος» (Χ, 8, 6) εἰς ἔμμετρον παράφρασιν, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 136 - 140.
Μουστάκη Β., 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Οἱ δύο λόγοι εἰς Εὐτρόπιον, Εἰσαγωγὴ - 'Αναλυτικὴ ἀπόδοσις στὰ νεοελληνικὰ ὑπὸ —, 'Αθῆναι 1967, 12ον, 51.
Μουτζούρη Ι., Τυπικὸν μοναστηριακόν, ΘΗΕ ΙΑ', 904 - 905.
Νικολοπούλου Π. Γ., Στέφανος ὁ Σαββαΐτης, ΘΗΕ ΙΑ', 474 - 476.
Νυσταζοπούλου Μ., Γράμμα τοῦ ἱερέως καὶ νομικοῦ τῶν Παλατίων Νικήτα Καραντηνοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου (1256), Χαρ. εἰς 'Ορλάνδον, Β', 286 - 308 + πίν. 2.
Ξενογιάννη Κ. Ν., 'Ανδρέας Κρήτης ὁ κατ' ἐξοχὴν ποιητὴς τῶν Κανόνων (4 'Ιουλίου), Διδαχὴ ΚΑ', 1967, 83 - 84.
Ξύδη Θ., Κοντάκια τῶν Λειτουργικῶν βιβλίων, Χαρ. εἰς 'Ορλάνδον, Γ', 94 - 101.
Παναγιωτάκη Ν. Μ., Φύλλα χειρογράφου τῆς Χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου ('Ελληνικὸς κῶδιξ Σεραγίου ἀρ. 37) ἐν τοῖς καταλοίποις Βασ. Μυστακίδου, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 259 - 278 + πίν. ΚΑ'.
Παπαδοπούλου Σ. Γ., Ξανθόπουλος Κάλλιστος Νικηφόρος, ΘΗΕ Θ', 649 - 654.
Πατριαρχέα Β. Δ., Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Βυζαντίου (δρᾶμα), Βάσει ἱστορικῶν κειμένων, 'Αθῆναι 1967, 8ον, 90 + εἰκ. 3. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν 'Αθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς 'Εταιρείας, 41].
Πατρινέλη Χ. Γ., 'Ο Θεόδωρος 'Αγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, 'Αθῆναι 1966, 8ον, 176. [Τὸ β' μέρος καὶ ἐν ΕΜΑ 14, 1964, 193 - 264],
Πολέμη Δ. Ι., 'Ανεπίγραφοι στίχοι εἰς τὸν θάνατον 'Ιωάννου Βρυεννίου τοῦ Κατακαλῶν, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 107 - 116.

Πολίτου Ν. Γ., Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ «Εὐχὴ περιεκτικὴ εἰς τὴν ζωοποιὸν Τριάδα», ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 223 - 226.
Sofroniou S. A., Lexicostatistical contribution to the authorship of the Akathistos Hymnos, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 117 - 127.
— Michael Psellos' theory of science, Ἀθηνᾶ ΞΘ', 1966, 78 - 90.
Trypanis C. A., The metres of Romanos, Byzantion XXXVI, 1966, 560 - 623.
Τσικνοπούλου Ι., Συγγραφικαὶ πηγαὶ τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου, Κυπρ. Σ. ΚΘ', 1965, 115 - 144.
Τσολάκη Ἐ. Θ., Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ μυθιστορήματός του «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν», Θεσσαλονίκη 1967, 8ον, 140. [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Παράρτημα, 10].
Τωμαδάκη Ν. Β., Συλλάβιον Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων — Τεῦχος Α', Ἡ Ἀκάθιστος Ἑορτὴ καὶ ἡ Ὑμνολογία της — Τεῦχος Β', Πεζογραφία, Ἀθῆναι 1964 - 1966, 8ον, 174.
— Νικήτας Χωνιάτης, ΘΗΕ Θ', 472 - 473.
— Παρακλητικοὶ Κανόνες, ΘΗΕ Ι', 38 - 39.
— Πλήθων Γεμιστὸς Γεώργιος, ΘΗΕ Ι', 436 - 441.
— Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός, ΘΗΕ Ι', 914 - 921.
— Σφραντζῆς Γεώργιος, ΘΗΕ ΙΑ', 607 - 608.
— Ὑμνογραφία, ΘΗΕ ΙΑ', 944 - 949.
— Ὕμνος, ΘΗΕ ΙΑ', 944 - 951.
— Θεόδωρος Πρόδρομος - Μᾶρκος Εὐγενικός, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 366.
Φουντούλη Ι. Μ., Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ὄρθρου, Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, 32.
Χρήστου Π. Κ., Πατερικὸν Ἐγχειρίδιον - Συλλογὴ Πατερικῶν Κειμένων. Τόμος πρῶτος, Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, 519.
— Νικήτας ὁ Στηθᾶτος, ΘΗΕ Θ', 466 - 470.
— Παπίας ὁ Ἱεραπόλεως, ΘΗΕ Ι', 6 - 11.
Χριστοφιλοπούλου Α., Ἔνδειξις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 47 - 67.
Chrysos E., Eine Konjektur zu Johannes Malalas, JÖBG XV, 1966, 147 - 152.

Γ' — ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Vakalopulos A. E., Zur Datierung zweier griechischer Volkslieder, ZFB III, 1965, 4 - 11.
Ζαχαριάδου Ε. Α., Σημείωμα γιὰ τὸ χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 166 - 169.
Ζώρα Γ. Θ., Ἡ «Fedra» τοῦ Fr. Bozza, ἔργο κρητικοῦ γραμμένο στὰ ἰταλικά, Θέατρο Ε', 27 - 28, 1966, 29 - 31.
— Ἔμμετροι διασκευαὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 186 - 197. [καὶ Παρνασσὸς Θ', 1967, 105 - 118].
— Σύμμεικτα [Α) Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων], ΕΕΦΣΠΑ ΙϚ', 1965 - 66, 597 - 604.
— Σύμμεικτα [Β) Τζάνε Βεντράμου Ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περηφανίας], ΕΕΦΣΠΑ ΙϚ', 1765 - 66, 604 - 606.
Κακουλίδη Ε. Δ., Ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 107 - 145.

K r i a r a s E., Bemerkungen zum Text des «Πιστικὸς Βοσκός» in der Ausgabe von P. Joannou, BNJ XIX, 1966, 277 - 284.
M i t s a k i s K., Palamedes, BZ 59, 1966, 5 - 7.
— Beobachtungen zum byzantinischen Alexandergedicht, JÖBG XVI, 1967, 119 - 126.
— Greek sources of an English ballad «The return of the dead brother» and «The Suffolk miracle», Comparative Literature Studies 3, 1966, 47 - 52.
Π α π α χ ρ ι σ τ ο δ ο ύ λ ο υ Ι. Χ., Καταλόγια - Στίχοι περὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης, Λαογραφία ΚΔ', 1966, 4 - 93.
Π ο λ ί τ η Λ., Ποιμενικὴ ποίηση καὶ δρᾶμα στὴν Κρήτη. Ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς μὲ τὰ ἰταλικά, Θέατρο Ε', 27 - 28, 1966, 32 - 34.
Ρ ω μ α ί ο υ Κ., Ὁ Ξάντινον ὁ παντολαλεμένον, ΑΠ ΚΖ', 1966, 150 - 206.
— Ὁ γρίφος ἑνὸς Τραπεζουντιακοῦ θρήνου, ΑΠ ΚΖ', 1966, 268 - 287.
— Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ προδομένο κάστρο, ΑΠ ΚΗ', 1966 - 67, 197 - 212.
— Ὁ «Ἕλλεν Κωνσταντῖνον» καὶ τὰ παράπονα τῶν ἀνθενωτικῶν τοῦ 1450, ΑΠ ΚΗ', 1966 - 67, 213 - 232.
— Νέες ἀπόψεις γιὰ τὸ τραγοῦδι τῆς Ἁγιᾶ Σοφιᾶς, ΑΠ ΚΗ' 1966 - 67, 499 - 525.
Σ π υ ρ ι δ ά κ η Γ. Κ., Περὶ τὰ δημώδη ᾄσματα τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ Κωνσταντίνου Δούκα (Νέα παραλλαγὴ ἐκ Νάξου), ΕΚΕΕΛ ΙΗ'/ΙΘ', 1965/66, 3 - 10.
Σ τ ε ρ γ ε λ λ ῆ Ἀ., Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι εἰς τὸ ἱπποτικὸν μυθιστόρημα Φλώριος καὶ Πλάτζια Φλώρα, Παρνασσὸς Θ', 1967, 413 - 423.
Φ ο ύ φ α Β. Κ., Ἡ δημοτική μας ποίησις, Πλάτων ΙΖ', 33/34, 1965, 260 - 270.

Δ'— ΓΛΩΣΣΑ

Ἀ ν δ ρ ι ώ τ η Ν. Π., Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, Δεύτερη ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1967, 8ον, κγ' + 442.
G e o r g a c a s D. J., Place and other names in Greece of varius Balkan origins, Part II, ZFB III, 1965, 77 - 100, Part III, ZFB IV, 1966, 26 - 56.
Κ ο μ π ο ρ ό ζ ο υ Φ. Α., Μεσσηνιακὰ Τοπωνύμια (Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινά), Μεσ. Γράμματα Β', 1967, 356 - 382.
Κ ρ ι α ρ ᾶ Ε., Παρατηρήσεις ἑρμηνευτικὲς καὶ γλωσσικὲς σὲ βυζαντινὲς παροιμίες, ΕΕΦΣΠΘ Θ', 1965, 83 - 98.
— Σημασιολογικά, BNJ XIX, 1966, 75 - 96.
K r i a r a s E., Diglossie des derniers siècles de Byzance: Naissance de la littérature néo - hellénique, Pr XIII CBS, 283 - 313.
— La langue néo - grecque dans l'évolution de la littérature byzantine et néohellénique, Rev. Ét. Sud - Est Europ. 3, 1965, 155 - 164.
M i t s a k i s K., The Vocabulary of Romanos the Melodist, Glotta XLIII, 1965, 171 - 197.
Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ Κ. Ν., Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἠπ. Ἑστ. ΙΕ', 1966, 193 - 211, 289 - 304.
T s o p a n a k i s A. G., Ψώμισμα = διάφυρμα, nicht διάσυρμα, BZ 59, 1966, 8.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν. Β., Ἀποθησαυρίσματα, 9. Εἰς Ἐπιστολογράφους, Ἀθηνᾶ ΞΘ', 1966, 3 - 16.
— Λήθης βυθὸς - λήθης πέδον - λήθης πέδιον, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 68.
— Πύργος - Πυργοῦμαι, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 128.
— Ὑπουργὸς - πουργὸς - ὑπουργία, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 214.
— Ταυρωνίτης - Ταρωνίτης - Βλαχερονίτισσα, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 242.

Ε'— ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Αἰμιλιανοῦ Καλαβρίας Ι., Τὰ ἠθικὰ θέματα ἐν τῇ λατρείᾳ, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 350 - 356, 521 - 528, 538 - 542, 592 - 595, 635 - 638.
Ἀντωνοπούλου Α., Ἐσχατολογία, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 320.
Bratsiotis P. I., Von der griechischen Orthodoxie. Christliche Konfessionen in Selbstdarstellungen. Band 4 herausgegehen von Dr Günter Stachel. Echter Verlag. Wurzburg, 156.
Γεωργούλη Κ. Δ., Ἡ Κυριακὴ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 26 Μαρτίου 1967.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Νίκων ὁ Ὅσιος, ΘΗΕ Θ', 550 - 558.
— Νομοκάνων, ΘΗΕ Θ', 572 - 574.
Δημητροπούλου Π. Χ., Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, ΟΠ Β', 1965, 245 - 260.
— Πίστις, ΘΗΕ Ι', 406 - 410.
— Προσευχή, ΘΗΕ Ι', 640 - 645.
Δρούλια Ι. Δ., Πρόσωπον, ΘΗΕ, Ι', 665 - 671.
Ἐλευθεριάδη Α. Ι., Τὸ πάθος τῆς ὀργῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀσκητικῇ γραμματείᾳ, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 285 - 312.
Θεοδώρου Ε. Δ., Τ ὸ ἔργον τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α', 113 - 137.
— Μυσταγωγικὸν κήρυγμα, ΘΗΕ Θ', 221 - 231.
— Ὁμιλητική, ΘΗΕ Θ', 903 - 912.
— Ἡ δεοντολογία τῆς ὀρθοδόξου ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς κατὰ τοὺς Ἁγίους Κύριλλον καὶ Μεθόδιον, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 399 - 412.
— Πεντηκοστή, ΘΗΕ Ι', 285 - 289.
Κακουλίδου Χ., Ἡ θρησκεία καὶ ὁ ἄνθρωπος, ΓΠ ΜΘ', 1966, 39 - 53.
Καραβιδοπούλου Ι. Δ., Παραβολή, ΘΗΕ Ι', 19 - 22.
Καρμίρη Ι. Ν., Ὀρθοδοξία καὶ Παλαιοκαθολικισμός, Ἀθῆναι 1966, 12ον, 103.
— Ὀρθοδοξία καὶ Ρωμαιοκαθολικισμός, Ἀθῆναι 1966, 12ον, 208.
— Ἡ Δ' φάσις τῆς Β' Βατικανείου Συνόδου, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 331 - 335, 357 - 362, 528 - 533, 547 - 553.
— Μονοθελητισμός, ΘΗΕ Θ', 67 - 68.
— Μονοφυτισμός, ΘΗΕ Θ', 68 - 70.
— Ρουσσᾶνος Παχώμιος, ΘΗΕ Ι', 858 - 861.
Κούτρα Δ. Ν., Ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνος εἰς τὸν Ψευδο - Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 243 - 258.
Λώλη Σ. Δ., Πνεῦμα, Ἅγιον, ΘΗΕ Ι', 455 - 466.
Μαντζαρίδη Γ. Ι., Συνέσιος ὁ Πτολεμαΐδος, ΘΗΕ ΙΑ', 565 - 571.
Μέγα Φ., Πρόνοια, ΘΗΕ Ι', 629 - 632.
Μεταλληνοῦ Γ. Δ., Πελάγιος, ΘΗΕ Ι', 255 - 258.
Μητσοπούλου Ν. Ε., Παράδοσις Ἱερά, ΘΗΕ Ι', 24 - 27.
Μουκάνου Δ. Δ., Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ Χριστιανισμός, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 144.
Μουστάκη Β., Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ΘΗΕ Ι', 124 - 126.
Μπεκατώρου Γ. Γ., Παρακλητικὴ (Θεολογία), ΘΗΕ Ι', 28 - 38.

Bonis C. G., Worship and Dogma. John Mavropous, Metropolitan of Euchaita (11th Century). His Canon on the three Hierarchs and its Dogmatic Significance, BF I, 1966, 1 - 23.
Μπρατσιώτου Ν. Π., Ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, IIα Ἀνθρωπολογία τῆς Π. Διαθήκης, Θεολογία ΛΖ', 1966, 553 - 575.
Μωραΐτου Δ. Ν., Ἐπίτομος Λειτουργική, Μέρος Α' Γενικόν, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 94.
Νικοδήμου Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου, Ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς δεοντολογίας, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 589 - 591, 638 - 640, 674 - 676, 704 - 708, 732 - 734, Ἐκκλησία ΜΔ', 1966, 25 - 28, 49 - 51, 72 - 76, 122 - 123, 145 - 148.
Παπαπέτρου Κ. Ε., Θεολογία καὶ Θέωσις, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 600 - 602.
Σαβράμη Δ., Ἡ ἀρχὴ «Ora et labora» κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον, Θεολογία ΛΖ', 1966, 591 - 606.
Σταυρίδη Β., Ὀρθοδοξία, ΘΗΕ Θ', 949 - 955.
Στογιόγλου Γ. Α., Πνευματικότης, Ὀρθόδοξος, ΘΗΕ Ι', 467 - 471.
Σχινᾶ Σ., Διδασκαλία τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου πρὸς Ἀντίοχον Δούκα. Ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ Σωφρονίου Μοναχοῦ Ἁγιορείτου ἐκ Ῥαιδεστοῦ Κεχαγιόγλου, νῦν δὲ τὸ δεύτερον ὑπὸ —, Βόλος 1966, 8ον, 194. [Ἔκδοσις Ἁγιορειτικῆς Βιβλιοθήκης].
Τατάκη Β. Ν., Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1967, 12ον, 211 (+5).
Τζώγα Χ. Σ., Μοναχισμός, ΘΗΕ Θ', 18 - 35.
Τιμαγένους Ι. Γ., Περιουσία ἐκκλησιαστική, ΘΗΕ Ι', 304 - 308.
Trembelas P. N., Dogmatique de l'Église Orthodoxe Catholique, Tome premier, Chevetogne 1966, 8ον, 643, Tome second, Chevetogne 1966, 8ον, 463. [Traduction française par l'Archimandride Pierre Dumont, O. S. B.].
Τρεμπέλα Π. Ν., Μυστήριον, ΘΗΕ Θ', 234 - 238.
Τσικνοπούλου Π., Ἅγιος τῆς Κύπρου, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 131 - 162.
Τσιρπανλῆ Α., Ἡ περὶ Ἐκκλησίας καὶ Μυστηρίων διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Θεολογία ΛΖ', 1966, 226 - 243.
Φουντούλη Ι. Μ., Ἡ εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου, Θεολ. Συμπ. Π. Χρήστου 217 - 242.
Fouskas C., St Isidore of Pelusium and the New Testament, Θεολογία ΛΖ', 1966, 607 - 632.
Χαρκιανάκι Σ. Σ., Περὶ τὸ ἀλάθητον τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 170.
Χρήστου Π. Κ., Ἡ θεολογία ὡς μέθοδος ἐγγίσεως πρὸς τὸν Θεόν, ΟΠ Β', 1965, 236 - 244.
— Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, ΘΗΕ ΙΑ', 537 - 545.

ϛ' — ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ahrweiler H., Le Sébaste, Chef de Groupes Ethniques, Pol. Fr. Dölger, I, 34 - 38.
— Choma - Aggélokastron, REB XXIV, 1966, 278 - 283.
— Les problèmes de la géographie historique byzantine, Pr XIII CBS, 465 - 473.
Ἀναστασίου Ι. Ε., Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α', 29 - 77.
Anastos M. V., Iconoclasm and imperial rule 717 - 842, Cambridge Medieval History², Τόμος IV, Μέρος I, Cambridge 1966, 61 - 104.

Antoniadis-Bibicou H., Études d'histoire maritime de Byzance à propos du «Thème des Caravisiens», Paris 1966, 8ον, 223 + πίν. 7.
— A propos de la première mention d'un «stratège des caravisiens», Byzantinoslavica XXVII, 1966, 71 - 91.
— Problèmes d'histoire économique de Byzance au XIe siècle: Démographie, salaires et prix, Byzantinoslavica XXVIII, 1967, 255 - 261.
Argenti P., The Jewish Community in Chios during the Eleventh Century, Pol. Fr. Dölger, I, 39 - 68.
Βρανούση Ε. Λ., Πατμιακά. Πρόσταξις τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Χρονολογικὰ καὶ προσωπογραφικὰ ζητήματα, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 78 - 97 + πίν. 1.
Geanakoplos D. J., Church Building and «Caesaropapism» A. D. 312 - 565, GRBS 7, 1966, 167 - 186.
— Byzantine East and Latin West: Two worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance, Oxford MCMLXVI, 8ον, X + 206 + πίν. 16. [= Harper Torchbooks 1966, 12ον, X + 206 + πίν. 16].
Γριτσοπούλου Τ. Α., Ἐνῷ τὸ Βυζάντιον ἐκπνέει, Παρνασσὸς Η', 1966, 443 - 465.
— Μονεμβασία, ΘΗΕ Θ', 40 - 50.
— Μυστρᾶς, ΘΗΕ Θ', 240 - 264.
Ζαγκλῆ Α. Δ., Μοντζῆλος ἢ Μοντζὶλ ἐθνικὸς ἥρως τῶν Βουλγάρων ἀλλὰ καὶ τῶν Σέρβων, ΑΘΛΓΘ ΛΒ', 1966, 22 - 30.
Zakythinos D. A., Du romantisme au nationalisme, JÖBG XV, 1966, 41 - 47.
— Le point de vue des Épigones, JÖBG XV, 1966, 89 - 96.
— La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme du septième au neuvième siècle, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 300 - 327.
Zakythenos D., Sveta Gora Kao zajednica pravoslavlja i težnje za osamostaljivanjem, Hilandarski Zbornik I, 1966, 33 - 39.
Ζαχαριάδου Ε., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, (Μὲ ἀφορμὴ τὰ πατμιακὰ φιρμάνια τῶν ἐτῶν 1454 - 1522), Σύμμεικτα Α', 1966, 184 - 232.
Theocharides G. I., Eine Vermächtnisur Kunde des Groß - Sratopedarchen Demetrios Tzamblakon, Pol. Fr. Dölger, I, 486 - 495.
Καραγιαννοπούλου Ι., Τό ἱστορικὸν πλαίσιον τοῦ ἔργου τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων, Κυρίλ καὶ Μεθοδ. Α', 139 - 152.
Karayannopulos J., Die Theorie A. Piganiols über die iugatio - capitatio und die neueren Auffassungen über die Entwicklung der sozialen und Finanz - wirtschaftlichen Institutionem in Byzanz, BNJ XIX, 1966, 324 - 349.
— Fragmente aus dem Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten, Pol. Fr. Dölger, I, 318 - 334.
Κόλια Γ. Τ., Ἤσκησεν ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὁ Α' ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν ἔναντι τῶν Σλάβων; Κυρίλ καὶ Μεθοδ. Α', 233 - 239.
Kolias G., Le motif et les raisons de l'invasion de Robert Guiscard en territoire byzantin, Byzantion XXXVI, 1966, 424 - 430.
Konidares G. J., Athens and Jerusalem: The Bondl Between Christianity and Hellas, GOTR XI, 1965 - 1966, 217 - 235.
Κουτσούκου Ι., Ἡ πολιτικὴ Νικηφόρου Φωκᾶ Β', Ἀθῆναι 1966, 8ον, 32.
Kyrris C. P., The Jewish Community and the rise and fall of some urban agglomerations in Cyprus under the Ottoman rule, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 175 - 181.
Κωνσταντινίδου Ε. Ι., Νοταρᾶς Λουκᾶς, ΘΗΕ Θ', 596 - 597.

Lascaris M. I., Deux «chrysobulles» serbes pour Lavra, Hilandarski Zbornik I, 1966, 9 - 19.
Μαλτέζου Χ. Α., Ὁ Marin Sanudo πηγὴ διὰ τὴν μελέτην δύο ἀγνώστων βυζαντινῶν γεγονότων, Θησαυρίσματα Δ', 1967, 20 - 37.
Μαντζουράνη Α. Π., Τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, Θεσσαλονίκη 1966, 26.
Μαρκοπούλου Α., Αἱ ἱστορικαὶ βυζαντιναὶ γνώσεις τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη ὡς προκύπτουν ἐκ τῆς «Γυφτοπούλας», ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 367 - 375.
Νικολοπούλου Π. Γ., Σινώπη, ΘΗΕ ΙΑ', 192 - 194.
Oikonomides N., The Donations of Castles in the last quarter of the 11th century, Pol. Fr. Dölger, I, 413 - 417.
Papadopoullos T., Note on the colonies in Cyprus, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 182 - 184.
Παπαδριανοῦ Ι. Ι., Ἦταν ἡ Εἰρήνη Καντακουζηνὴ μητέρα τῆς σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας; Ἑλληνικὰ 19, 1966, 113 - 116.
Papadrianos I., Da li je Konstantin Laskaris bio vizantijski čar. Zbornik Radova IX, 1966, 217 - 221 (Constantin Lascaris a-t-il été empereur de Byzance?, αὐτόθι 222).
Papachryssanton D., A propos d'une inscription de Syméon Uroš, TM 2, 1967, 483 - 488.
Polemis D. I., A Manuscript Note of the Year 1247, BF I, 1966, 269 - 276.
Soulis G. C. †, La Serbie entre Byzance et l'Occident au XIVe Siècle, Pr XIII CBS, 57 - 61.
Svoronos N., Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, Pr XIII CBS, 373 - 389.
Τσιρπανλῆ Ζ. Ν., Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.) Θεσσαλονίκη 1967, 8ον, 381.
Φειδᾶ Β. Ι., Νικηφόρος Α', ΘΗΕ Θ', 477 - 478.
— Νικηφόρος Β', ὁ Φωκᾶς, ΘΗΕ Θ', 479 - 482.
— Νικηφόρος Γ', ὁ Βοτανειάτης, ΘΗΕ Θ', 482 - 483.
— Σταυροφορίαι, ΘΗΕ ΙΑ', 443 - 449.
Charanis P., A Note on the Ethnic Origin of the Emperor Maurice, Byzantion XXXV, 1965, 412 - 417.
— Observations on the Demography of the Byzantine Empire, Pr XIII CBS, 445 - 463.
Χιονίδη Γ. Χ., Ἱστορικὰ προβλήματα καὶ μνημεῖα ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τὴν περιοχὴν Βεροίας, ΓΠ Ν', 1967, 3 - 15.
Χριστοφιλοπούλου Α., Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοὶ Δῆμοι, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 327 - 360.

Ζ' — ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀβούρη Σ. Ν., Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰονίων Νήσων, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 62.
Ahrweiler H., Sur la carrière de Photius avant son patriarcat, BZ 58, 1965, 348 - 363.
Ἀναστασίου Ι. Ε., Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου - Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν χώραν τῶν Χαζάρων, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 425 - 436.

Ἀναστασίου Ι. Ε., Ἡ χρησιμοποίησις τῆς λέξεως «Οἰκουμενικός» ἐν σχέσει πρὸς πρὸς τὰς συνόδους, ΓΠ ΜΘ', 1966, 21 - 36.
Βασιλείου Π. Ι., Προυσοῦ Μονή, ΘΗΕ Ι', 679 - 681.
Βιτάλη Φ. ἀρχιμ., Προφήτης Ἠλίας, Ὑψηλός, καὶ Ἰωάννης Θεολόγος, Μουγκοῦ, ΕΕΚΜ Ε', 1966, 125 - 138.
— Ἀγῶνες καὶ θυσίαι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μετὰ τὴν ἅλωσιν, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 708 - 713, Ἐκκλησία ΜΔ', 1967, 32 - 34, 76 - 78.
— Οἱ ἕλληνες ἱεραπόστολοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κύριλλος καὶ Μεθόδιος καὶ αἱ σχέσεις αὐτῶν μετὰ τῆς Ρώμης, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 445 - 461.
Βοκοτοπούλου Π. Λ., Λάτρος, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 69 - 106.
Vocotopoulos P. L., Sur la date de fondation de la Laure du Stylos, Byzantion XXXVI, 1966, 213 - 216.
Βρανούση Ε. Λ., Σάββας, καθηγούμενος τῆς μονῆς Πάτμου, Ἑλληνικὰ 19, 1966, 216 - 225.
Geanakoplos D. J., Edward Gibbon and Byzantine Ecclesiastical History, Church History 35, 1966, 170 - 185.
Γιαννουλάτου Α. Γ. Ἀρχιμ., Κύριλλος καὶ Μεθόδιος: Δεῖκται πορείας, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 461 - 467.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, Τόμος Α', Ἀθῆναι 1966, 8ον, ΙϚ' + 479. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, 37].
— Νήφων ὁ Β', ΘΗΕ Θ', 454 - 456.
— Νικόλαος Γ', ὁ Γραμματικός, ΘΗΕ Θ', 523 - 526.
— Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου Μητρόπολις, ΘΗΕ Θ', 646 - 649.
— Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἕως τῆς Ἁλώσεως), ΘΗΕ Θ', 715 - 746.
— Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Κατάλογος Πατριαρχῶν ἕως τῆς Ἁλώσεως, ΘΗΕ Θ', 829 - 836.
— Πελοπόννησος, ΘΗΕ Ι', 264 - 269.
— Πετράκη Μονή, ΘΗΕ Ι', 332 - 344.
— Προδρόμου μονὴ ἐν Γορτυνίᾳ, ΘΗΕ Ι', 593 - 600.
— Πρωτᾶτον Ἁγίου Ὄρους, ΘΗΕ Ι', 693 - 700.
— Σάρδεων Μητρόπολις, ΘΗΕ Ι', 1158 - 1163.
— Σερβίων καὶ Κοζάνης Μητρόπολις, ΘΗΕ ΙΑ', 88 - 102.
— Σηλυμβρίας Μητρόπολις, ΘΗΕ ΙΑ', 120 - 123.
— Σμύρνης Μητρόπολις, ΘΗΕ ΙΑ', 248 - 258.
— Μονὴ Ἐπάνω Χρέπας, Μνημοσύνη Α', 1967, 199 - 234.
Dikigoropoulos A. I., The Church of Cyprus During the Period of the Arab Wars, A. D. 649 - 965, GOTR XI, II, 1965 - 1966, 237 - 279.
Καρμίρη Ι. Ν., Σχέσεις Ὀρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων. Καὶ ἰδίως ὁ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα θεολογικὸς διάλογος μεταξὺ αὐτῶν, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 100.
— Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ΘΗΕ Θ', 687 - 693.
Κονιδάρη Γ., Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ βίου Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) καὶ Μεθοδίου τῶν ἱεραποστόλων παρὰ τοῖς Σλάβοις (κατὰ τὸν F. Grivec). Ἱστορικὸν σημείωμα, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 380 - 398 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 60].
— Περὶ τῆς ἀλληλεπιδράσεως μεταξὺ ἱστορικῶν καὶ δογματικῶν παραγόντων ἐν τῷ χωρισμῷ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Θεολογία ΛΖ', 1966, 345 - 354.

Κονιδάρη Γ., Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀχρίδος. α') Περὶ τὴν γένεσιν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν β') Τακτικὰ τοῦ ι' καὶ ια' αἱ. γ') Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 80.

Κουρούση Σ. Ι., Φιλόθεος ὁ Κόκκινος, ΘΗΕ ΙΑ', 1119 - 1126 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1967, 12ον, 22].

Κωνσταντινίδου Ε. Ι., Νίκαια (Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Θ', 457 - 459.

— Νικομήδεια (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Θ', 540 - 543.

— Σάμου καὶ Ἰκαρίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Ι', 1141 - 1144.

— Νικόλαος Α', ὁ Μυστικός, ΘΗΕ Θ', 519 - 522.

— Νικόλαος Α', ὁ Μυστικὸς (ca. 852 - 925 μ.Χ.). Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901 - 907, 912 - 925), Ἀθῆναι 1967, 8ον, 222. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, 38].

— Σέργιος ὁ Β', ΘΗΕ ΙΑ', 106 - 108.

Λαούρδα Β., Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ ἱεραπόστολοι τῶν σλάβων, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 437 - 444.

Μακρῆ Σ. Γ., Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή, ΘΗΕ Ι', 804 - 807.

— Παιδεία ἐκκλησιαστική, ΘΗΕ Θ', 1052 - 1055.

Ματσούκα Ν., Ἡ θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ, ΓΠ ΜΘ', 1966, 181 - 194.

Μεταλληνοῦ Γ. Δ., Τρούλλῳ ἐν, Σύνοδοι, ΘΗΕ ΙΑ', 869 - 871.

Μιχαηλίδου Μ., Πανσέληνος Μανουήλ, ΘΗΕ Θ', 1127 - 1131.

Μούτσουλα Η., Νεμέσιος, ΘΗΕ Θ', 400 - 401.

Μπεμπῆ Γ. Σ., Νεῖλος ὁ Ἀσκητής, ΘΗΕ Θ', 333 - 336.

— Νεστόριος, ΘΗΕ Θ', 426 - 435.

Νικολοπούλου Π. Γ., Φιλαδέλφεια (Ἐπισκ. Ἱστορία), ΘΗΕ ΙΑ', 1035 - 1037.

Νυσταζοπούλου Μ., Ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς, Σύμμεικτα Α', 1966, 76 - 94.

— Τέσσαρα ἄγνωστα ρωσικὰ ἔγγραφα ὑπὲρ τῆς ἐν Μήλῳ μονῆς τῆς Θεοτόκου (1656 - 1705), Σύμμεικτα Α', 1966, 231 - 256.

Πατρινέλη Χ. Γ., Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α' (1522 - 1546), Μνημοσύνη Α', 1967, 249 - 262.

Svoronos N. G., Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales: la ΔΟΧΗ, RÉB XXIV, 1966, 97 - 106.

Σοφιανοῦ Δ. Ζ., Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος, ΕΜΑ 15, 1965, 86 - 124.

Σπεράντσα Θ., Οἱ ἱεραπόστολοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 376 - 379.

Σπουρλάκου Α., Νεῖλος ὁ Καβάσιλας, ΘΗΕ Θ', 337 - 340.

Σταυρίδου Β., Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως ἕως τοῦ 1923), ΘΗΕ Θ', 746 - 829.

— Κατάλογος Πατριαρχῶν ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως ἕως τῆς σήμερον, ΘΗΕ Θ', 831 - 834.

— Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 187.

— Φερράρας - Φλωρεντίας Σύνοδος, ΘΗΕ ΙΑ', 1015 - 1020.

Στογιόγλου Γ. Α., Σερρῶν καὶ Νιγρίτης Μητρόπολις, ΘΗΕ ΙΑ', 113 - 117.

Σφυρόερα Β. Σ., Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ΘΗΕ Θ', 198 - 500.

— Παροναξίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Ι', 87 - 94.

Τατάκη Β. Ν., Φώτιος, ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α', 79 - 111.

Τζεδάκη Θ., Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Μητρόπολις, ΘΗΕ Γ, 780 - 785.

Τζιράκη Ν. Ε., Παντελεήμονος Ἁγίου, Μονή, ΘΗΕ Θ', 1132 - 1139.
— Παντοκράτορος Μονή, ΘΗΕ Θ', 1150 - 1155.
— Σάββα Ἁγίου, Μονή, ΘΗΕ Ι', 1089 - 1094.
— Σινᾶ Μονή, ΘΗΕ ΙΑ', 168 - 181.
— Σταυρονικήτα Μονή, ΘΗΕ ΙΑ', 408 - 411.
— Τραπεζοῦς (Ἐκκλ. Ἱστορία), ΘΗΕ ΙΑ', 829 - 836.
Τσαντίλη Ι., Πατρῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ Ι', 145 - 169 + α'+ ια'.
Τσιρπανλῆ Ζ. Ν., Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης (13ος - 17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 42 - 106 + πίν. 4.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων καὶ οἱ ἱδρυταὶ αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 1 - 16.
— Κρῆτες ἀρχιερεῖς λησμονηθέντες : α') Ἐμμανουὴλ Δέκαρχος - Ἐφραὶμ Σάρδεων. β') Σιναίου Νικηφόρος Μαρθάλης, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 376 - 378.
— Νέαι εἰδήσεις περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, Μνημοσύνη Α', 1967, 1 - 40.
— Νεόφυτος ὁ Πατελλάρος, ΘΗΕ Θ', 412 - 413.
Φειδᾶ Β. Ι., Τὸ κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καὶ οἱ ἀπόστολοι τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος (Κύριλλος) καὶ Μεθόδιος, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 491 - 498.
Φοροπούλου Ν. Λ., Μυρτιδίων Μονή, ΘΗΕ Θ', 217 - 218.
— Πάτμος, ΘΗΕ Ι', 127 - 135.
— Προῦσα, ΘΗΕ Ι', 675 - 679.
Χαιρέτη Μ. Κ., Σουμελᾶ Μονή, ΘΗΕ ΙΑ', 291 - 295.
Χρήστου Π. Κ., Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α', 1 - 28.
Χριστοπούλου Τ. Φ., Ναύπακτος, ΘΗΕ Θ', 323 - 328.

Η' — ΤΕΧΝΗ - ΘΕΑΤΡΟΝ

Ἁγιοπαυλίτου Θ., Παύλου Ἁγίου Μονή, ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, ΘΗΕ Ι', 230 - 236.
Ἀθανασοπούλου Β., Βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Μεσσηνίας, Μεσ. Γράμματα Β', 1967, 32 - 50.
Ἀχειμάστου Μ. Σ., Ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες τῆς Ρόδου, Ἡ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ΑΔ 21, 1966, 62 - 83 + πίν. Α - Β + πίν. 6.
Βασιλειάδη Δ., Τὰ παρεκκλήσια τῆς μονῆς Παναχράντου Ἄνδρου, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 49 - 71.
Γκητάκου Μ. Χ., Ἡ Μονὴ Φανερωμένης Σαλαμῖνος, Ἐξ ἐπόψεως Ἱστορικῆς - Ἀρχαιολογικῆς καὶ Ἁγιογραφικῆς, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 191.
— Τράπεζα Ἁγία, ΘΗΕ ΙΑ', 826 - 829.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Ρίτζος Ἀνδρέας, ΘΗΕ Ι', 811 - 813.
Δάκαρη Σ. Ι., Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ νεκυομαντεῖον τοῦ Ἀχέροντος, ΠΑΕ 1964, 44 - 53.
Δεμοδοῦ Τ., Τὸ λαξευτὸ κοιμητήριον τῆς Μεθώνης, Διδαχὴ ΚΑ', 1967, 113 - 114.
Δημητροκάλλη Γ., Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 187 - 211 + πίν. 1.
— Περὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου Λεοντίου τοῦ Νέου ἐν Νάξῳ, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 132 - 135.
Δραγούμη Μ. Φ., Ἡ βυζαντινὴ μουσική, Παρνασσὸς Η', 1966, 247 - 256.

Δρανδάκη Ν. Β., Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 370 - 375 + πίν. 9.
— Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ 1964, 121 - 135.
Δροσογιάννη Φ., Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου ἐν Βεροίᾳ, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 392 - 420 + πίν. 7.
Embiricos A., L'école Crétoise, Dernière phase de la peinture byzantine, Paris 1967, 12ον, 302 + εἰκ. 141. [Collection de l'Institut d'Études Byzantines et Néo-Helléniques, XX].
Ἐντσλείδου Χ. Μ., Ἡ Παντάνασσα τῶν Ἀθηνῶν, Ἱστορία - Λατρεία - Καλλιτεχνία, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 128.
Hemmerdinger - Ἠλιάδου Δ., La représentation iconographique de Cyrille et Méthode, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α', 333 - 344 + πίν. VII.
Θεοχάρη Μ. Σ., Ὑφαντὰ παραπετάσματα εἰς τὴν Κοπτικὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Δύσιν, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 12 Φεβρουαρίου 1967.
— Ἐκ τῶν μεταβυζαντινῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 227 - 241 + πίν. Ε' - Κ'.
Ἰωαννίδου Κ. Δ., Τὰ ἐν Κύπρῳ σῳζόμενα ἔγγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 199 - 246.
Ioannides C., Some notes on the Folk Music of Cyprus, Κυπρ. Σ. ΚΘ', 1965, 211 - 227.
— Notes on the Rapsodis Melodies of Cyprus, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 247 - 260.
Καλοκύρη Κ. Δ., Ὀκταγωνικοὶ ναοί, ΘΗΕ Θ', 881 - 882.
— Παγωμένος Ἰωάννης, ΘΗΕ Θ', 1029 - 1037.
— Παλαιολόγειος Ζωγραφική, ΘΗΕ Θ', 1075 - 1088.
— Νάξος (Χριστιανικὰ μνημεῖα), ΘΗΕ Ι', 94 - 96.
— Ραβέννα (Χριστιανικὰ μνημεῖα), ΘΗΕ Ι', 750 - 753.
— Τέμπλον, ΘΗΕ ΙΑ', 709 - 711.
— Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Ἐκκλησία, ΓΠ ΜΘ', 1966, 147 - 163.
— Πηγαὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1967, 8ον, 490.
Κονόμου Ν., Ναοὶ καὶ μονὲς στὴ Ζάκυνθο· συμβολὴ στὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης, Ἀθήνα 1964, 4ον, 159 + 5.
— Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά, Ἀθήνα 1966, 4ον, 122 + 2.
Κωνσταντινίδου Δ., Μονὴ (Ἀρχιτεκτονική), ΘΗΕ Θ', 50 - 55.
— Μυστρᾶς (Ἀρχιτεκτονική), ΘΗΕ Θ', 264 - 269.
— Σοφίας τοῦ Θεοῦ Ναὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ΘΗΕ ΙΑ', 324 - 342.
— Τροῦλλος, ΘΗΕ ΙΑ', 866 - 869.
Λαζαρίδη Π., Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου, ΠΑΕ 1964, 5 - 23.
Λιάπη Ι., Χριστιανικὰ γλυπτὰ ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καλυβίτου Εὐβοίας, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 196 - 201 + πίν. Α' — Δ'.
Μακρῆ Σ. Γ., Σολέας, ΘΗΕ ΙΑ', 262 - 263.
Μουτσοπούλου Ν. Κ., Παναγία Μαυριώτισσα, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 94 + πίν. 99.
— Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μεγάλης Πρέσπας, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 138 - 159 + πίν. 7.
Μπακαλάκη Γ., Χηλή, BNJ XIX, 1966, 285 - 323 + πίν. 1 + χάρτ. 2.
Μπάρλα Χ., Ἀνασκαφὴ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ, ΠΑΕ 1965, 78 - 84.
Μπόνη Κ. Γ., Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων ἀπόστολοι, καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Α', 249 - 289.
— Οἱ ἕλληνες ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 26 Μαρτίου 1967.

Μ π ο ύ ρ α Χ., Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 270 - 285 + πίν. 1.
— Ἀλληγορική παράσταση τοῦ Βίου - Καιροῦ σὲ μιὰ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία στὴ Χίο, ΑΔ 21, 1966, 26 - 34 + πίν. 6.
Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ Π. Γ., Σφραγιδογραφία, ΘΗΕ ΙΑ', 605 - 606.
Ξ υ γ γ ο π ο ύ λ ο υ Α., Τὸ ἀνάγλυφον τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων εἰς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον τῆς Βενετίας, ΑΔ 20, 1965, 84 - 95 + πίν. 3.
— Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, Ἀθῆναι - Βενετία 1966, 4ον, 159+πίν. 124. [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, 2].
— Διαλέξεις γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη, Ἐποχὲς 45, 1967, 58 - 61.
— Ὁ τάφος τοῦ Διγενῆ, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 24 - 28.
Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ Α. Κ., Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ ναῷ τῆς Καταπολιανῆς Πάρου, ΠΑΕ 1963, 141 - 147.
— Ἀναστήλωσις καὶ συντήρησις μνημείων, ΠΑΕ 1963, 218 - 223.
— Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ ναῷ τῆς Καταπολιανῆς, ΠΑΕ, 1964, 140 - 141.
— Ἀναστήλωσις καὶ συντήρησις μνημείων, ΠΑΕ 1964, 179 - 192.
— Ἡ πρόσφατος ἀναστήλωσις τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου, ΕΕΚΜ Ε', 1966, 9-52.
— Ἡ ἐν Πάτμῳ μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι της) Ἀθῆναι 1966, 8ον, 63 - 87+εἰκ. 35 [Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Βυζαντινὴ τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκή», Διαλέξεις].
Π ά λ λ α Δ. Ι., Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου στὴ Σαλαμῖνα, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 328 - 369+πίν. 19.
— Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Λεχαίῳ, ἐν ΠΑΕ 1965, 137 - 166.
Π α ν α γ ι ω τ ά κ η Ν. Μ., Ἰταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο, Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα, Θέατρο Ε', 27 - 28, 1966, 39 - 53.
Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ Α., Εἰσαγωγὴ στὴν βυζαντινὴ ζωγραφική, Λευκωσία 1966, 8ον, 40.
— Ἔρευνα εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἐν Τρεμετουσιᾷ, Κυπρ. Σ. Λ', 1966, 13 - 34.
P a p a d o p o u l o s K., Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki, Graz - Köln 1966, 8ον, 120+εἰκ. 39.
P a p a i o a n n o u K., La Peinture byzantine et russe, Lausanne 1965, 8ον, 208.
Π α π α π έ τ ρ ο υ Κ. Ε., Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ ἡ χριστιανικὴ οἰκουμένη, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 713 - 716.
Π α σ α δ α ί ο υ Α., Ἐπὶ δύο Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀγνώστου ὀνομασίας, Ἀθῆναι 1966, 4ον, ιδ'+108+πίν. 16. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 55].
Π ε λ ε κ α ν ί δ η Σ., Ἀνασκαφὴ Ὀκταγώνου Φιλίππων, ΠΑΕ 1963, 81 - 88.
— Ἀγαλμάτιον Καλοῦ Ποιμένος ἐκ Θεσσαλονίκης, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 166 - 178+πίν. 2.
Π ο ι μ ε ν ί δ ο υ Α., Ἀρχαιολογικοὶ χῶροι τῆς Δ. Θράκης, ΑΘΛΓΘ ΛΒ', 1966, 45 - 54.
S a c o p o u l o M., Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie, Bruxelles 1966, 8ον, 138+πίν. XXXIII. [Bibliothèque de Byzantion, 2].
Σ τ ί κ α Ε. Γ., Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Γ Ἀμφιπόλεως, ΠΑΕ 1964, 41 - 43.
— Ἡ ἐν Ἀργολίδι Μονὴ Ἁγνοῦντος, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 309 - 319+πίν. 10.

Stylianou A. and J., The painted Chapel of the Holy Cross, Agia Irene, Troodos range of mountains, Κυπρ. Σ. ΚΘ', 1965, 81 - 98.

Σωτηρίου Μ. Γ., Αἱ ἀρχικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Στέγης Κύπρου, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 133 - 143+πίν. 6.

Χαριτωνίδη Σ., Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Λέσβου, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Β', 72 - 77+πίν. 4.

Χατζηδάκη Μ., Ἡ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὰ Βαλκάνια, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 25 Δεκεμβρίου 1966.

Χρήστου Χ., Ἀνασκαφὴ Χρυσοῦ, ΠΑΕ 1963, 130 - 136.

— Ἀνασκαφὴ ἀκροπόλεως Σπάρτης, ΠΑΕ 1964, 102 - 120.

Θ'— ΔΙΚΑΙΟΝ

Γκίκα Σ., Μονὴ (Κανονικόν Δίκαιον), ΘΗΕ Θ', 55 - 61.

Γκίνη Δ. Σ., Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1966, 4ον, 419. [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 26].

Δημητροπούλου Π. Χ., Νόμος, ΘΗΕ Θ', 574 - 590.

Zepos P. J., Beschränkung der Höhe der «Dos» im postbyzantinischen Recht, BF I, 1966, 400 - 406.

Κοτσώνη Ι. Ι., Μοναχῶν, τάξις (Κανονικὸν Δίκαιον), ΘΗΕ Θ', 36 - 39.

Μαριδάκη Γ. Σ., Ἡ ἐν Γλαρέντζᾳ δίκη (1276) μεταξὺ Βιλλεαρδουΐνου «Πρίγκιπα τοῦ Μορέως» καὶ τῆς Ντάμας Μαργαρίτας τοῦ Πασσαβᾶ, Παρνασσὸς Η', 1966, 493 - 513.

— Μία δίκη εἰς τὴν Χίον, μεταξὺ Γενουάτου καὶ Ἐνετοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1454, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 34 - 46+πίν. 1.

Μάτση Ν. Π., Τὸ «Νομοκριτήριον» ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2764 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 202 - 209.

— Εἰς «Πεῖραν» Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 210 - 213.

Μουτζούρη Ι., Μονὴ (Κανονικὸν Δίκαιον), ΘΗΕ Θ', 55 - 60.

Παναγιωτάκου Π. †. Ἡ ἀντιποίησις τῆς ἀρχῆς. Τίς ἡ πραγμάτωσις τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἐκ προθέσεως ἀντιποιήσεως τῆς ἀσκήσεως ὑπηρεσίας λειτουργοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ΑΕΚΔ ΚΑ', 1966, 5 - 30.

— Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ, ΑΕΚΔ ΚΒ', 1967, 7 - 38.

Τιμαγένους Ι. Γ., Ναὸς (Κανονικὸν Δίκαιον - Ποιμαντική), ΘΗΕ Θ', 301 - 308.

Ι'— ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Βαφείδου Ν., Λαογραφικὰ Διδυμοτείχου, Θρᾳκικὰ Μ', 1966, 270 - 311.

Eideneier N., Λαογραφικὰ στὸν Διγενῆ τῆς Κρυπτοφέρρης, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 157 - 160.

Ἡμέλλου Σ. Δ., Ἐξορκισμοὶ τῆς Γελλοῦς ἐκ χειρογράφων ἐξ Ἀμοργοῦ, ΕΛΑ ΙΖ', 1964, 40 - 52.

Κανακάρη Α. Σ., Καρυστινὴ Λαογραφία, ΑΕΜ ΙΓ', 1966, 40 - 45.

Κολιτσάρα Ι. Θ., Παροιμίαι τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, Τόμος Γ', Ἀθῆναι 1966, 8ον, 371.

Κορρὲ Γ. Ν., Λαογραφικὰ τῆς Πάρου, ΕΕΚΜ Ε', 1966, 104 - 124.
Κρεκούκια Δ. Α., Τὰ προγνωστικὰ τοῦ καιροῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν τὴν μεσαιωνικὴν καὶ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, Ἀθῆναι 1966, 8ον, XVI+173.
Λαμψίδου Ο., Ποντιακὰ παραμύθια, ΑΠ ΚΖ', 1966, 207 - 243.
Μέγα Γ. Α., Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Λαογραφίαν, Ἀθῆναι 1967, 12ον, 244.
Οἰκονομίδου Δ. Β., Μοιρολόγι, ΘΗΕ Θ', 3 - 6.
— Νεκροί, ΘΗΕ Θ', 388 - 394.
— Νύξ, ΘΗΕ Θ', 632 - 636.
— Παροιμίαι, ΘΗΕ Ι', 78 - 85.
Παπαποστόλου Τ., Λαογραφικὰ τῆς Εὐβοίας, ΑΕΜ ΙΓ', 1966, 131 - 210.
Παπασταματίου-Μπαμπαλίτη Χ., Λαογραφικὰ Σουφλίου, Θρᾳκικὰ Μ', 1966, 127 - 188.
Παρασκευαΐδη Μ., Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ ξυλογλυπτική, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 26 Μαρτίου 1967.
Πετράκη Ἐπιφανίου Σ., Λαογραφικὰ τῆς Σμύρνης, Βιβλίο δεύτερο: Παραμύθια καὶ ἄλλα, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 192.
Σπυριδάκη Γ. Κ., Ἡ γραῖα ὡς προδότις εἰς δημώδεις νεοελληνικὰς παραδόσεις, ΕΛΑ ΙΖ', 1964, 3 - 10 [καὶ Λαογραφία ΚΒ', 1965, 527 - 530].
— Ἡ ἐπιστημονικὴ θεμελίωσις τῶν Λαογραφικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι, ΕΕΦΣΠΑ ΙΓ', 1965 - 1966, 473 - 495.
— Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς λαϊκῆς οἰκίας εἰς Ἰκαρίαν, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Γ', 56 - 60+πίν. 3.
— Τεσσαράκοντα (λαογραφία), ΘΗΕ ΙΑ', 723 - 725.

ΙΑ' — ΚΩΔΙΚΕΣ - ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ἀδάμη Μ. Γ., Κατάλογοι τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιώτου Γριτσάνη ἀποκειμένης νῦν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει Ζακύνθου, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 313 - 365.
Ἀλισανδράτου Γ. Γ., Ἄγνωστη Βενετικὴ ἔκδοση τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», Ἐρανιστὴς Δ', 1966, 161 - 170.
Ἀρβανίτη Α., Βιβλιογραφία ἐλασσόνων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, Ἀθῆναι 1967, 8ον, 82.
Βελουδῆ Γ., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800 - 1863, Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Δ', 1966, 171 - 190.
Voumvlinopoulos G. E., Bibliographie critique de la philosophie grecque depuis la chute de Constantinople à nos jours, 1453 - 1953, Athènes 1966, 8ον, 236.
Βρανούση Ε. Λ., Κεκυρωμένη συλλογὴ ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς εἰς εἰλητὸν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, Σύμμεικτα Α', 1966, 95 - 119.
— Ἀνέκδοτος κατάλογος ἐγγράφων τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς (ΙΒ' - ΙΓ' αἰ.), Σύμμεικτα Α', 1966, 137 - 162.
BULLETIN ANALYTIQUE DE LA BIBLIOGRAPHIE HELLENIQUE, Tome XXIII, Année bibliographique 1962, Athènes 1966, 8ον, XIV+647.
Ἐλεοπούλου Ν. Ξ., Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου, Ἀθῆναι 1967, 4ον, 117.
Ζακυθηνοῦ Δ. Α., Παλαιογραφικαὶ ἔρευναι εἰς τὰς Κυκλάδας Νήσους, ΕΕΚΜ Ε', 1966, 715 - 736.

Κανδηλάπτου - Κάνεως Γ. Θ., Κατάλογος κωδίκων, ΑΠ ΚΗ', 1966 - 67, 124 - 151.

Κομίνη Α. Δ., Ὁ νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σύμμεικτα Α', 1966, 17 - 34.

— Σακκελίωνος παραλειπόμενα, Σύμμεικτα Α', 1966, 35 - 75.

Κουγέα Σ. Β. †, Ἡ προέλευσις τῆς ὑπὸ τοῦ Hase παρισιακῆς συλλογῆς πατριαρχικῶν καὶ μοναστηριακῶν ἐγγράφων, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 3 - 23.

Λιβαδάρα Ν. Α., Τὸ ἐν Ἀθήναις σπάραγμα τοῦ κώδ. Const. Seragliensis 40, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 279 - 284 + πίν. ΚΒ' - ΚϚ'.

Nicolopoulos P. G., L'inventario dei codici Vaticani Greci 2403 - 2631, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966 - 67, 129 - 131.

Νικολοπούλου Π. Γ., Οἰκονομίδη Ν. Α., Ἱερὰ Μονὴ Διονυσίου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, Σύμμεικτα Α', 1966, 257 - 327.

Οἰκονομίδη Ν. Α., Σημείωμα γιὰ τὸ κεκυρωμένο ἀντίγραφο παλαιῶν ἐγγράφων τῆς Πάτμου, Σύμμεικτα Α', 1966, 120 - 124.

Πικραμένου Δ. Σ., Βιβλιογραφικὸ σχόλιο, Ἐρανιστὴς Ε', 1967, 51 - 53.

Πολίτη Λ., Δύο χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Καστοριά, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 29 - 41+πίν. 7.

Σταυρίδου Β., Βιβλιογραφία Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (1453 - 1960). Θεολογία ΛΖ', 1966, 329 - 333.

Σαμπανοπούλου Β., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800 - 1863, Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Ε', 1967, 40 - 50.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σ. 136, σημ. 6. Ἂς προστεθῇ Κ ω ν σ τ. Ι. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Τοπωνυμικά..., Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς Ε', 1920, σσ. 59 - 60.

Σ. 137, σημ. 3. J e a n P s i c h a r i, La guerre de Troie au XIVe siècle ἐν Quelques Travaux de linguistique, de philologie et de littérature hellénique, Paris 1930, σσ. 339 - 341.

Σ. 138, σημ. 3. Ὑπὸ τὸν τύπον *τζάκρα* ἡ λέξις εὑρίσκεται εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μαχαιρᾶ (R. M. D a w k i n s, Leontios Makhairas. Recital concerning the Sweet Land of Cyprus I, Oxford 1932, σσ. 136$_{13}$. 418$_{22}$... Πρβλ. σημείωσιν τοῦ ἐκδότου II, σ. 270 β, καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Βουστρωνίου (Κ. Ν. Σ ά θ α, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος Β', ἐν Βενετίᾳ 1873, σσ. 454 - 471). Εἰς τὸ χωρίον τοῦ αὐτοῦ Χρονικοῦ *«Καὶ ἀφὸν ἐφάγαν, ἐκατέβησαν εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν καὶ ἐπαῖζαν τὴν τζάκραν»* (σ. 430) ἐσφαλμένως ἀπέδωκεν ὁ Σάθας τὴν λέξιν *«εἶδος παιγνιδίου»* (σ. 633α. γλωσσ.) *«Ἐπαῖζαν τὴν τζάκραν»* σημαίνει ἔρριπτον τὴν τσάγγραν, ἠγωνίζοντο εἰς τὴν τσάγγραν. Ἡ σημασία αὕτη τοῦ ῥήματος παίζω μὲ αἰτιατικὴν εὑρίσκεται καὶ εἰς ἄλλα μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα κείμενα [: Ἰμπέριος Μαργαρώνα στ. 411 *«νὰ παίξουσι τὲς κονταριὲς μετὰ τοῦ Ἀλαμάνου»*, στ. 772 *«Ρέντες καὶ τζοῦστρες ἔπαιξα κανεὶς οὐ νίκησέ με»*. (ἔκδ. Ε. Κριαρᾶ). Πρβλ. Κ. Ν. Σ ά θ α, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, τόμος πρῶτος, Ἀθήνησι 1867, σ. 8. Εἰς Ἐρωφίλην Ἰντ. Γ. 120, 122 (διδασκ.) Δ. 78 (διδασκ.) *«παίζουν τὴ μορέσκα»*. Πρβλ. Ζήνωνα Α 182 (διδασκ.) Ἐπίσης ἔκφρασις *«παίζω τὸ σπαθί»* καταγράφεται ὑπὸ Γ ε ρ α σ ί μ ο υ Β λ ά χ ο υ τ ο ῦ Κ ρ η τ ό ς (Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος... Ἐνετίησιν 1801, σ. 438α).]

Τέλος χαρακτηριστικὸν τῆς διαδόσεως τοῦ ὅπλου εἶναι τὸ τοπωνύμιον *Τσαγράτορας* εἰς Χίον. Πρβλ. Κ ω ν σ τ. Ι. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Τοπωνυμικά... ἔνθ' ἀνωτ. Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Προσθήκη εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου, Χιακὰ Χρονικὰ ΣΤ', 1926, σ. 82.

Δ. Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΤΟΥ ΜΙΛΑΝΟΥ

Τὴν 14ην Φεβρουαρίου 1967, τὸ κρατικὸν Πανεπιστήμιον τοῦ Μιλάνου ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ ἀνεκήρυξεν ἐπίτιμον διδάκτορα τὸν διευθυντὴν τῆς Ἐπετηρίδος, καθηγητὴν τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας κ. Ν. Β. Τωμαδάκην. Ἡ πρότασις τῆς ἀναγορεύσεως προῆλθεν ἐκ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν λόγῳ πανεπιστημίου. Κατὰ τὴν τελετὴν παρέστησαν πάντες οἱ καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου, οἱ βυζαντινολόγοι καθηγηταὶ κ. G. Schirò τῆς Ρώμης, R. Cantarella καὶ A. Pertusi τοῦ Μιλάνου, ὁ ἐν Ἑνετίᾳ διευθυντὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας, ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδος κ. Βακαλόπουλος, ὁ ἱερεὺς τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος, αἱ ἰταλικαὶ ἀρχαὶ τῆς πόλεως, οἱ φοιτηταὶ καὶ πλῆθος κόσμου. Τὸν τιμώμενον προσεφώνησεν ὁ πρύτανις κ. Polvani. Ὁ κ. Τωμαδάκης ἀπαντῶν ἀνέπτυξε τὸ θέμα «οἱ Ἕλληνες ἐν Μιλάνῳ», ἀναφερθεὶς εἰς τὰς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Μιλάνου κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν καὶ Λομβαρδίας - Νεωτέρας Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἐπηκολούθησε μεγάλη δεξίωσις.

Περαιτέρω δημοσιεύομεν τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς ὁμιλίας τοῦ νέου ἐπιτίμου διδάκτορος ἐν μεταφράσει (τὸ πλῆρες ἰταλικὸν κείμενον ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Istituto Lombardo - Veneto):

Μεγαλοπρεπέστατε Πρύτανι,
Κύριε Κοσμῆτορ,
Κύριοι συνάδελφοι,
Κυρίαι,
Κύριοι,

Εἷς Ἕλλην εἰς τὸ Μιλᾶνον ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι ξένος, διότι οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ἰταλίαν ᾐσθάνθησαν πάντοτε τοὺς ἑαυτούς των ὀλιγώτερον ξένους ἀπὸ ὁπουδήποτε, σχεδὸν τὸ ἴδιο ὅπως εἰς τὸ σπίτι των. Ἑπομένως οὐδεὶς πρέπει νὰ ἐκπλαγῇ ἐὰν μᾶς εὕρῃ ἀπὸ τὴν Μεσσήνην καὶ τὸ Παλέρμον μέχρι τῆς Ἑνετίας, τῆς Γενούης καὶ τοῦ Μιλάνου, ὄχι μόνον σήμερον, ἀλλ' ἀνέκαθεν. Ἡ παρουσία μου σήμερον εἰς τὴν ἔνδοξον καὶ ἱστορικὴν πόλιν σας, τὴν καρδίαν τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς Ἰταλίας, ὀφείλεται εἰς τὴν εὐμένειαν τῶν συναδέλφων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία μὲ ἀνεκήρυξεν (1966) ἐπίτιμον διδάκτορα. Ἡ τιμὴ βεβαίως πρωτίστως εἶναι τιμὴ πρὸς τὴν νεωτέραν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ εἰδικώτερον τὰς βυζαντινὰς σπουδάς, καὶ δέχομαι αὐτὴν ὡς Ἕλλην φιλόλογος καὶ βυζαντινολόγος περισσότερον παρὰ διὰ τὸ πολύμοχθον ἱστορικοφιλολογικὸν ἔργον τὸ ὁποῖον συνετέλεσα ἐπὶ μίαν περίπου τεσσαρακονταετίαν δι' ἐρευνῶν καὶ δημοσιεύσεων ὑπηρετῶν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς χώρας μου. Ἐκ μέρους τῶν συναδέλφων μου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κομίζω τοὺς χαιρετισμοὺς καὶ τὰς εὐχαριστίας των πρὸς ὑμᾶς, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς σπουδαστὰς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοὺς παρισταμένους φίλους

μας καὶ φίλους τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς κοινῆς παιδείας, ἱστορίας καὶ τύχης τῶν δύο μεγάλων καὶ ἀρχαίων λαῶν μας. Εὐχαριστῶ δὲ καὶ τὴν σεβαστὴν κυβέρνησιν τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας, ἡ ὁποία προθύμως ἐκύρωσε τὴν πανεπιστημιακὴν ἀπόφασιν καὶ ἡ ὁποία, καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἠθέλησε νὰ προσέξῃ τὴν μικρὰν συμβολήν μου εἰς τὴν συναδέλφωσιν πνευματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν τῶν δύο λαῶν μας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Εἶμαι εὐγνώμων πρὸς τὴν χώραν σας καὶ δι' ὅσα ἔμαθα σπουδάζων ἐν αὐτῇ καὶ δι' ὅσα ἠρεύνησα καὶ ἐδημοσίευσα ἐκ τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν ἀρχείων της, καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τὴν ὁποίαν εὗρον εἰς τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἔργα σημαντικῶν συναδέλφων καὶ φίλων, ὑπηρετούντων εἰς τὰ Ἰταλικὰ Πανεπιστήμια, τὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰ ἀρχεῖα, καὶ διὰ τὰς τιμὰς τὰς ὁποίας κατὰ καιροὺς τὸ Ἰταλικὸν κράτος μοὶ ἀπένειμε. Θὰ εἴμεθα δὲ εὐτυχεῖς, καὶ οἱ συνάδελφοι καὶ ἐγώ, κατὰ τὸν προσεχῆ μῆνα ὅτε θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀπονείμωμεν τὰς τιμὰς τῆς ἐπιτίμου διδακτορίας εἰς τὸν διαπρεπέστατον συνάδελφόν σας ἑλληνιστὴν ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ἀγαπητὸν φίλον κ. R. Cantarella, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὴν πνευματικήν του ἀκτινοβολίαν, καὶ ὁ ὁποῖος ἐπανειλημμένως μᾶς ἐπεσκέφθη εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἶναι ἀγαπητὸς καὶ γνώριμος καὶ ἐκ τῶν δημοσιευμάτων του καὶ ἐκ τῶν ὁμιλιῶν του καὶ ἐκ τῆς πλουσίας συμμετοχῆς του εἰς τὰ ἐν Ἑλλάδι συνέδρια.

Καὶ εἶναι αὐτονόητον ὅτι ζωηροτάτη εἶναι ἡ ἐπιθυμία τῶν Ἀθηνῶν νὰ συνδεθῇ στενότερον καὶ μὲ τὴ Βόρειον Ἰταλίαν, τὸ Lombardoveneto ὅπου ἤδη οὐ μόνον πολυάριθμοι Ἕλληνες σπουδάζουν θεωρητικὰς καὶ θετικὰς ἐπιστήμας εἰς τὰ Πανεπιστήμιά σας, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔστιν ὅτε δεχόμεθα Ἰταλοὺς φοιτητάς, διατηροῦμεν τὸ μοναδικὸν Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον μας τοῦ ἐξωτερικοῦ, δηλαδὴ τὸ τῶν Studi Bizantini e Neoellenici τῆς Ἑνετίας, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἐκλεκτοῦ συναδέλφου. Θὰ εἴμεθα ὅλοι εὐτυχεῖς ἂν ἡ σύνδεσις τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὰ Ἰνστιτοῦτα καὶ Πανεπιστήμιά σας ἦτο εὐρυτέρα καὶ ἂν περισσότεροι συνάδελφοι ἐγνώριζον ἐκ τοῦ πλησίον τὴν Νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ ἐπιστημονικήν της ζωήν. Διότι αἱ Ἀθῆναι τῆς σήμερον θέλουν νὰ εἶναι ἀντάξιαι τῆς φήμης των καὶ τῆς παραδόσεώς των.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θέλω νὰ δηλώσω ὅτι μολονότι τὸ ἥμισυ τῆς ζωῆς μου διῆλθον εἰς τὰς Ἀθήνας, δὲν εἶμαι Ἀθηναῖος, ἀλλὰ Κρής. Καὶ τοῦτο ἔχει σημασίαν διὰ τὸ θέμα μου, διότι ἂν Βυζάντιοι καὶ Ἀθηναῖοι ὡς ὁ Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Χρυσολωρᾶς εἰργάσθησαν καὶ ὡμίλησαν εἰς τὸ Μιλᾶνον, ὅμως καὶ Κρῆτες ὡς ὁ Δαμιλᾶς ἤσκησαν ἐδῶ τὴν φιλολογικήν των δραστηριότητα καὶ ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Ε', Καρδινάλιος πρὶν τοῦ Μιλάνου, ἦτο συμπατριώτης μου, ὥστε νὰ μὴ εἶμαι ὁ πρῶτος Κρὴς ὁ καταλεγόμενος μεταξύ σας. Ἀκόμη ἐξομολογοῦμαι ὅτι μολονότι μελετῶ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος κάθε ἐποχῆς, ἐν τούτοις δὲν αἰσθάνομαι Ἕλλην ἀρχαῖος, ἀλλ' Ἕλλην μέσος καὶ Νεοέλλην, δι' αὐτὸ θὰ ἐπισημάνω καὶ τὰς σχέσεις τοῦ Μιλάνου καὶ τῶν νεωτέρων Ἑλληνικῶν γραμμάτων, τοὐλάχιστον εἰς τὰ καιριά των σημεῖα. Ἡ σημερινή μου ὁμιλία θὰ ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπαφὰς κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν καὶ κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν τῶν δύο περιοχῶν μας, τῆς Λομβαρδίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλωστε κατὰ τὴν νεότητά μου ἐνδιεφέρθην ζωηρῶς διὰ τὴν Ἰταλικὴν λογοτεχνίαν καὶ τὰς ἐπιδράσεις της εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν καὶ καὶ ποιηταὶ οἷοι ὁ ἰδικός σας Foscolo καὶ οἱ ἰδικοί μας Σολωμὸς καὶ Ἀνδ. Κάλβος εἶναι δι' ἐμὲ ἀκόμη οἰκεῖοι.

. . . .

. . . .

Δὲν ἀνήκει εἰς ἐμὲ ἡ ἐξιστόρησις τῶν τῆς αὐλῆς τοῦ Μιλάνου καὶ τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀσκήσεως ἐν Λομβαρδίᾳ τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἐν αὐτῷ διαμονῆς

τοῦ Petrarca (1360 circa) μέχρι καὶ πέρα τοῦ θανάτου τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλου. Καὶ διότι ταῦτα εἶναι γνωστὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐντόπιοι διακεκριμένοι συνάδελφοι γνωρίζουν ταῦτα καλύτερον ἐμοῦ. Θὰ ἐπεξέτεινα δὲ ἐπὶ πολὺ τὸν λόγον ἂν ἀνεφερόμην εἰς τὰ πρόσωπα — Ἰταλοὺς καὶ ἰδικούς μας — τὰ ὁποῖα μετὰ ταῦτα ἐκαλλιέργησαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Λομβαρδίαν, ἐδίδαξαν, ἐξέδωκαν συγγραφεῖς, ἐμελέτησαν τὸν πολιτισμόν.

Ἐλπίζω ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ σύντομος ἀναδρομὴ εἰς τὸ ἐγγὺς καὶ παλαιότερον παρελθὸν νὰ ἔδειξεν ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ φωτισμοῦ ὑπῆρξε κοινὴ καὶ ὅτι οἱ πρόγονοί μας εἴτε δοῦκες, εἴτε λόγιοι, εἴτε θεολόγοι, εἴτε διδάσκαλοι καὶ πολεμισταί; συνήνωσαν τὰς προσπαθείας των διὰ νὰ φωτίσουν τὴν Εὐρώπην, τὴν κοινὴν μητέρα, μὲ τὰ δῶρα τοῦ Πνεύματος καὶ μὲ τὸ νὰ δείξουν τὰς ρίζας τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Πλάτων ἐμελετήθησαν ἐδῶ, ἐτυπώθησαν εἰς αὐτὴν τὴν γῆν, μετεφράσθησαν εἰς τὴν Λατινικὴν καὶ ἐπαίδευσαν διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν καὶ μὲ τὴν δύναμιν καὶ τὸ κάλλος τῆς Ἀναγεννήσεως, τὸν κόσμον. Δὲν εἶναι τυχαῖον ἀκόμη ὅτι ἡ Ἰλιὰς εὗρεν ἐδῶ τόσον ἔντεχνον καὶ θερμὸν μεταφραστὴν ὡς ὁ Monti,, καὶ ὅτι σήμερον ἀκόμη ὄχι μόνον ὁ Πλάτων καὶ οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ διδάσκονται μετὰ μεγάλης σοφίας καὶ γνώσεως, ἀλλὰ καὶ οἱ ἰδικοί μου, οἱ Βυζαντινοὶ ποιηταί, θρησκευτικοὶ ἰδίᾳ, γράψαντες τὴν αὐτὴν περίπου γλῶσσαν μὲ τοὺς προγόνους των, ὅμως λαχόντες τὴν τύχην νὰ ἐπιζοῦν μακρότερον ἐκείνων, διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἂν δὲν εἶμαι μελετητὴς τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ συμμετάσχω εἰς τὴν μεγάλην αὐτὴν χορείαν τῶν μελετητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λόγου, καὶ νὰ Σᾶς εὐχαριστήσω καὶ πάλιν μὲ ὅλην μου τὴν ψυχὴν διὰ τὴν προσγενομένην πρὸς τὴν χώραν μου καὶ τὸ Πανεπιστήμιόν μου, ἐν τῷ προσώπῳ μου, μεγάλην τιμήν.

ΑΙ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Μ.Ι. Μανούσακα,ἐνεκαινίασε νέον κύκλον ἐπιστημονικῶν διαλέξεων μὲ ὁμιλητὰς διακεκριμένους εἰδικοὺς ἐπιστήμονας, Ἕλληνας καὶ ξένους.

Πρῶτος ὁμιλητής, τὴν 27ην Ἀπριλίου, ὑπῆρξεν ὁ Ἰταλὸς ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου κ. Raffaele Cantarella, γνωστὸς ἑλληνιστὴς καὶ φιλέλλην, ὁ ὁποῖος πρὸ μηνὸς ἀνηγορεύθη διδάκτωρ ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ κ. Cantarella ἐπραγματεύθη τὸ θέμα *«Ἰταλία καὶ Ἑλλάς»*, ἐπισκοπήσας συντόμως τὰς ἱστορικὰς καὶ πολιτιστικὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο λαῶν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον.

Ἡ δευτέρα ὁμιλία ἐγένετο τὴν Δευτέραν 8ην Μαΐου 1967 ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νικολάου Τωμαδάκη ἐνώπιον πυκνοῦ ἀκροατηρίου ἐξ ἐπιστημόνων καὶ λογίων. Τὸ θέμα τῆς διαλέξεως τοῦ Ἕλληνος καθηγητοῦ ἦτο *«Ἡ Βυζαντινὴ καὶ βενετοκρατουμένη Κρήτη»*.

Ὁ κ. Τωμαδάκης ἐπεσήμανεν ἐν ἀρχῇ τὴν γεωγραφικὴν θέσιν καὶ σημασίαν τῆς νήσου Κρήτης καὶ ἀφοῦ συνέκρινε τὴν κοινωνικήν, τὴν οἰκονομικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν κατάστασιν αὐτῆς κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν πρὸς τὴν ἀντίστοιχον βενετικὴν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον, ἐξήτασε τὰ βυζαντινὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπεβίωσαν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν (1210 - 1669) καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν Κρήτης καὶ Βενετίας εἰς τὴν τέχνην, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωήν. Ἡ Κρήτη, συνδεδεμένη στενῶς πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, παρέμεινεν ἑλληνικὴ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ ὀρθόδοξος κατὰ τὸ δόγμα. Εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα ἡ Βενετία δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπέμβῃ. Ἀποτέλεσμα τῶν μεταξὺ Κρήτης καὶ Βενετίας πνευματικῶν ἀνταλλαγῶν ὑπῆρξεν ἡ ἔλευσις καὶ ἡ καθιέρωσις εἰς

τὴν Δύσιν καλλιτεχνῶν, ἐπιστημόνων, ἐκδοτῶν καὶ λογίων Κρητῶν, οἵτινες διεκρίθησαν πρὸ πάντων ἐν Βενετίᾳ. Ἡ ἰταλικὴ λογοτεχνία ἐξ ἄλλου συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θαυμαστῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοῦ 16ου - 17ου αἰῶνος. Οἱ ἐκ Κρήτης ἐν Κωνσταντινουπόλει δράσαντες κληρικοὶ εἶχον σπουδάσει συνήθως ἐν Ἰταλίᾳ καὶ κατὰ μέγα μέρος εἶχον ζήσει ἐν Βενετίᾳ.

Τοὺς δύο διακεκριμένους ὁμιλητὰς παρουσίασεν εἰς τὸ κοινὸν ἐν συντόμῳ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου κ. Μανούσακας, ἐξάρας τὴν ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου ἑκατέρου. Ὡς γνωστόν, ὁ καθηγητὴς κ. Τωμαδάκης ἀνηγορεύθη τὸν παρελθόντα Φεβρουάριον εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου.

Signore e Signori,

il nuovo ciclo di conferenze dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, inaugurato pochi giorni or sono da uno dei più eminenti studiosi italiani, il prof. Raffaele Cantarella, prosegue oggi con la conferenza di un altrettanto eminente studioso greco, il prof. Nicolaos Tomadakis, ordinario di filologia bizantina all'Università di Atene.

Benchè il nome e l'opera del prof. Tomadakis siano sufficientemente noti nel mondo degli studi, tanto di Grecia, quanto d'Italia, mi sia tuttavia concesso di presentarlo brevemente.

Il prof. Nicolaos Tomadakis è nato a La Canea, nell'isola di Creta. Ha studiato all'Università di Atene, dove ha conseguito nel 1935 la laurea in lettere con un'importantissima tesi sui manoscritti e le edizioni del nostro poeta nazionale Dionysios Solomòs. Successivamente ha completato i suoi studi (1938 - 1939) all'Università di Pisa. Giovanissimo è entrato nel servizio archivistico, diventando poi direttore dell'Archivio Storico di Creta (a La Canea), che ha provveduto ad ordinare metodicamente (1933 - 47). In seguito venne nominato direttore degli Archivi Generali dello Stato di Grecia ad Atene (1947 - 1950). Nel 1950 *è stato eletto professore ordinario di filologia bizantina alla Facoltà di Lettere dell'Università di Atene, dove, dopo esser stato per due volte Preside di Facoltà, insegna tuttora. Alla sua scuola si sono formati molti valenti discepoli.*

L'opera scientifica del prof. Tomadakis è imponente e di grande importanza ed induce ad un senso di vera ammirazione. Non esiste quasi argomento o settore della filologia e della storia bizantina e postbizantina a cui il nostro eminente studioso non abbia dato un prezioso contributo, esercitandovi la sua instancabile attività ed il suo acume. I più qualificati periodici greci dell'ultimo trentennio, tre dei quali egli personalmente dirige da anni, abbondano dei suoi dotti e sempre originali studi filologici, linguistici, storici, paleografici e perfino archeologici, per non dire delle sue edizioni di testi e documenti e delle recensioni bibliografiche. Il catalogo delle pubblicazioni del prof. Tomadakis annovera più di cinquecento titoli, ragione per cui non mi è possibile elencarne neppure i più importanti. Dovrò perciò limitarmi a citare i suoi libri più notevoli come: «Giuseppe Vriennio e Creta nel 1400» (1947), l'edizione critica in quattro volumi delle poesie di Romano il Melode (1952 - 1962), l'«Introduzione alla filologia bizantina» (strumento essenziale per ogni bizantinologo), che è stata ripetutamente ristampata (1952, 1958, 1965), gli «Storici della caduta di Costantinopoli» (1953), l'«Epistolografia bizantina» (1955), la «Storia delle lettere bizantine 1204 - 1453» (1957), la «Silloge di studi e testi bizantini» (1961), gli «Studi neolellenici» (1953), la «Scelta di studi sulla letteratura neogreca» (1964) ed infine l'edizione delle opere di Dionysios Solomos (1954).

Per questa vasta ed incessante attività scientifica il prof. Tomadakis, che è membro

di moltissime Associazioni Culturali, greche e straniere, come pure Presidente della Società Scientifica di Atene e Segretario Generale della Società di Studi Bizantini, gode di reputazione internazionale ed è considerato oggi uno dei più autorevoli bizantinologi anche fuori di Grecia. Evidente testimonianza di questa stima è la laurea «honoris causa» che l'Università Statale di Milano gli ha voluto conferire lo scorso Febbraio. Così, grazie a questo altissimo riconoscimento, si sono stretti ancor più i vincoli spirituali che lo legano, fin dal tempo dei suoi studi giovanili a Pisa, all'Italia e alla tradizione scientifica e culturale italiana. Il prof. Tomadakis infatti ha avuto più volte l'occasione di condurre ricerche negli archivi e nelle biblioteche d'Italia e di collaborare con studiosi italiani, dato che molti suoi lavori trattano argomenti di comune interesse greco e italiano. In particolare egli si è occupato dello studio della storia e letteratura della sua isola natale, Creta, che, per quasi cinquecento anni, fu la più importante colonia della Serenissima in oriente. É con la competenza dunque dello specialista che egli ci parlerà stasera proprio su questo tema, cioè su Creta durante il periodo buzantino e veneziano. Sono certo che questo soggetto susciterà l'interesse del nostro caro e scelto uditorio, che desidero ringraziare vivamente perchè ha voluto, ancora una volta, corrispondere al nostro invito.

Dopo aver ringraziato il caro collega ed amico prof. Tomadakis, al quale mi lega non solo la comune origine cretese ma anche una lunga e strettissima collaborazione ed amicizia, per l'onore che ci ha fatto venendo a parlare da noi, lo prego di prendere la parola.

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἐργασίαι :

1) Ἐσυνεχίσθη ἡ ταξινόμησις κατὰ κλάδους καὶ ὑποκλάδους τοῦ Ἀρχείου τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου (1833 - 1862).

2) Ἤρχισεν ἡ ταξινόμησις κατὰ ἔτη τοῦ Κλάδου Α'.

3) Ἐταξινομήθησαν καὶ κατεγράφησαν τὰ νέα προσκτήματα τῶν ΓΑΚ καὶ τῆς Βιβλιοθήκης.

4) Ἐτακτοποιήθη κατὰ κλάδους ἐν τῷ Παραρτήματι τῶν ΓΑΚ τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

5) Ἐτακτοποιήθη ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Προξενικοῦ Δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως (Κώδικες 1 - 340).

6) Ἐνηργήθησαν ἐπιθεωρήσεις ἀρχείων πρὸς καταστροφήν.

7) Ἠλέγχθησαν τὰ δικαιολογητικὰ καταστροφῆς ἀχρήστων ἀρχείων Νομαρχιῶν, Οἰκονομικῶν Ἐφοριῶν κλπ.

8) Ἐξυπηρετήθησαν οἱ ἐρευνηταὶ καὶ τὸ κοινὸν διὰ παροχῆς πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων.

9) Ἐξεδόθησαν ἀντίγραφα τῶν ἐν τοῖς ΓΑΚ παλαιῶν συμβολαίων.

10) Ἐφωτογραφήθησαν ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα διὰ λογαριασμὸν τῶν ἐρευνητῶν.

11) Ἐγένετο ἡ ἐκτύπωσις ὑπὸ τοῦ Ἐθν. Τυπογραφείου τοῦ Δ' τόμου τοῦ δημοσιεύματος τῶν ΓΑΚ «Ἀρχεῖον Κουντουριωτῶν» (Τόμος Ϛ').

ΣΤΕΓΗ

Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπασχολοῦν τὰ μέγιστα τὴν ὑπηρεσίαν, οὐδεμίαν ἐσημείωσε πρόοδον.

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσήχθησαν τὰ κάτωθι ἀρχειακὰ εἴδη :

α) Ὑπηρεσιακῶς:

1) Φάκελλος τῆς Νομαρχίας Καβάλλας περιέχων περὶ τὰ 380 ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1945 - 1947 χρήσιμα διὰ τὴν ἐχθρικὴν κατοχὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν Κομμουνιστῶν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα.

2) Εἴκοσι τρία (23) πρωτόκολλα καὶ εὑρετήρια τοῦ Ἀρχείου τοῦ Προξενικοῦ Δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1854 - 1923.

β) Ἐκ δωρεᾶς:

1) Εἴκοσι τέσσαρες (24) αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ τοῦ Κυβερνήτου Ἰω. Καποδιστρίου τῶν ἐτῶν 1830 - 1831 πρὸς τὸν Π. Γεννατᾶν (δωρεὰ Κυρίας Μαρίας Π. Γεννατᾶ).

γ) Ἐξ ἀγορᾶς:

1) Μικρὰ συλλογὴ ἐκ πεντήκοντα ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1821 - 1861, ἔχουσα ἀναλυτικῶς οὕτω :

α) Ἀναγνώστης Κατσηφός, ἑκατόνταρχος 1821 - 1846, τεμάχια 8 (ἐπιστολαί, πιστοποιητικὰ) καὶ ἓν Ἐφοδιαστικὸν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας κρυπτογραφικὸν τῆς 21 Μαρτίου 1821.

β) Βασίλειος Κατσηφὸς Ἠπειρώτης, καθηγητὴς ἐν τῇ Στρατιωτ. Σχολῇ Εὐελπίδων τῶν ἐτῶν 1825 - 1861, τεμάχια 17 (ἔγγραφα σπουδῶν ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ, ἀπονομαὶ παρασήμων, ὑπηρεσιακά).

γ) Μιχ. Σωτ. Γεωργιάδης ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὑπάλληλος Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, διδάσκαλος Ἰχνογραφίας εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον, τῶν ἐτῶν 1824 - 1844, τεμάχια 18 (πιστοποιήσεις περὶ τῶν ἐκδουλεύσεων τοῦ πατρός του καὶ ὑπηρεσιακὰ διάφορα).

δ) Διάφορα, τεμάχια πέντε (5).

2) Χφ. χαρτ. τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. Αὐτόγραφον ἡμερολόγιον τοῦ πολέμου τοῦ 1897 γραφὲν ὑπὸ Νικολ. Σ. Ἀντύπα. Σχηματίζεται ἐκ προχείρου συρραφῆς τριῶν μικροτέρων τετραδίων, διαστάσεων, τοῦ μὲν α' 0,21 × 0,14 μ., τῶν δὲ β' καὶ γ' 0,20 × 0,15 μ., μετὰ προχείρου καλύμματος ἐξ εὐτελοῦς χάρτου. Τὸ α' τετράδιον καταλαμβάνει τὰς σελίδας 1 - 36, τὸ β' τὰς 37 - 74 σὺν δύο ἄνευ ἀριθμήσεως καὶ τὸ γ' τὰς 75 - 93 σὺν 3 ἄνευ ἀριθμήσεως. Εἶναι γεγραμμένον διὰ μολυβδίδος πλὴν τῆς σελ. 92 καὶ μέρους τῶν 91 καὶ 93 γεγραμμένων διὰ μελάνης. Εἶναι ἠριθμημένον κατὰ σελίδας ὑπὸ τοῦ γράψαντος.

Ἄρχεται : *«Σύντομος βιογραφία τοῦ Νικολάου Σ. Ἀντύπα»*. (σελ. 1).

Τελευτᾷ : *«Τὴν 23ην Ἰουνίου ἡμέραν Τετάρτην πρωὶ ἀπεχωρίσθη συζύγου, τέκνων καὶ συγγενῶν τῷ ἔτει 1900»*.

3) Μικρὰ Συλλογὴ ἐξ ἕνδεκα φακέλλων περιέχουσα διάφορα ἀρχεῖα ὡς ἑξῆς :

α) Ἀρχεῖον τοῦ νομισματολόγου Σβορώνου περιέχον:

1. Ποικίλα, τεμάχια 110, τῶν ἐτῶν 1895 - 1925.

2. Prospectus καὶ προγράμματα ἐκδοτ. οἴκων ἐξωτερικοῦ, τεμάχια 15.

3. Ἀλληλογραφίαν ἐμπορικὴν ἐξωτερικοῦ καὶ μὲ ἐκδοτικοὺς οἴκους ἐξωτερικοῦ, τεμάχια 435, τῶν ἐτῶν 1904 - 1925.

β) Κατάστιχον χαρτῷον, διαστ. 0,375 × 0,133 μ., ἐσταχωμένον διὰ ναστοχάρτου μετὰ δερματίνης ράχεως. Εἰς τὰ 30 πρῶτα φύλλα καταγράφονται λογαριασμοὶ τῶν ἐτῶν 1801 - 1848. Ἐκ τοῦ τέλους ἀναγράφονται ἀναστρόφως πράξεις γεννήσεων καὶ γάμων, τῶν ἐτῶν 1805 - 1878.

γ) Ἔγγραφα διαφόρων (Νότη Μπότσαρη 1822, 1825, ἐπάρχου Κορινθίας 1833, Νομάρχου Ἀττικῆς 1872, Ἀ. Μικέλη πρὸς Ἰ. Πρόκον 1856), ὀκτὼ ἔγγραφα σχετικὰ μὲ

άγοραπωλησίας κτημάτων είς Εύβοιαν (1877 - 1817), άκέφαλον έγγραφον τοῦ 1792 (;).

δ) Ἔξοδα κηδείας τοῦ Ἀ. Ἀβέρωφ 25 Μαΐου 1910 (όκτώ έγγραφα).

ε) Λεύκωμα Ἀθανασίου Γεωργιάδη Μηχανικοῦ περιέχον άλληλογραφίαν τῶν έτῶν 1879 - 1914.

ς) Κατάστιχον λογιστικὸν τῆς οἰκογενείας Βούρου τῶν έτῶν 1851 - 1883.

ζ) Φάκελλος Βοζίκη περιέχων έμπορικὴν άλληλογραφίαν Ἀ. Ἀβέρωφ μὲ Ἀλεξάνδρειαν καὶ οἶκον Γ. Σκουζέ, τῶν έτῶν 1904 - 1923.

η) Φάκελλος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπόβασις εἰς Σμύρνην 1919» περιέχων ένδιαφέροντα στοιχεῖα τῆς Μικρασιατικῆς έκστρατείας τῶν έτῶν 1919 - 1923.

θ) Φάκελλος οἰκογενείας Μητσοπούλου, περιέχων 8 ἔγγραφα τῶν έτῶν 1831 - 1890.

ι) Φάκελλος ἐξ 20 νοταριακῶν ἐγγράφων καὶ 4 έντύπων ἐκ Ζακύνθου τῶν έτῶν 1795 - 1885.

ια) Φάκελλος περιέχων ἔγγραφα καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς οἰκογενείας Κοντοσταύλου, τῆς Ἐπάνω Χρέπας Τριπόλεως, βιβλίον γεννήσεων τῆς ένορίας Νέου Χωρίου καὶ Νεριανῶν Κυδωνίας τοῦ ἔτους 1899 καὶ ἄλλα, τῶν έτῶν 1876 - 1930.

4) Παρηγγέλθησαν μέσῳ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας 4536 φωτοτυπίαι ἱστορικῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου Grimani ἀποκειμένου εἰς τὸ Archivio Di Stato τῆς Βενετίας. Πρὸς τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Σ. Ὑπουργείου ἔνταλμα Δραχ. 30.000 ἐπ' ὀνόματι τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες θὰ παραδοθοῦν διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας εἰς τὸ Archivio Di Stato Βενετίας.

ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

Εἰσήχθησαν τὰ κάτωθι ἔπιπλα, ἤτοι :

1) Γραφεῖα ξύλινα τῶν 5 συρταρίων δύο (2).

2) Κρεμάστρα (Καλόγηρος) μία (1) καὶ

3) Καθίσματα ξύλινα (καρέκλαι) ἕξ (6).

Εἰσήχθησαν ἐπίσης πυροσβεστῆρες :

1) Τρεῖς (3) κοινῆς πυρκαϊᾶς καὶ

2) εἷς (1) ἠλεκτρικῆς τοιαύτης.

Ἐτοποθετήθησαν δύο αὐτόματοι τηλεφωνικαὶ συνδέσεις, ἤτοι :

1) Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 627 - 781 διὰ τὸ Γραφεῖον Διευθυντοῦ ἐν τῷ Κεντρικῷ Καταστήματι καὶ

2) ἡ ὑπ' ἀριθμ. 230 - 239 διὰ τὸ Παράρτημα τῶν ΓΑΚ ἐν τῷ Μεγάρῳ τῆς Παλαιᾶς Βουλῆς.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Εἰσήχθησαν ἐκ δωρεᾶς τόμοι 60, ἐξ ἀγορᾶς 7 καὶ ἐβιβλιοδετήθησαν τόμοι 111 τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ 130 ἱστορικῶν βιβλίων.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΝ

Ἐλειτούργησε κανονικῶς. Ἐσημειώθησαν 701 παρουσίαι ἀναγνωστῶν.

Ἐξυπηρετήθησαν δι' ἀλληλογραφίας ξένοι ἐρευνηταί.

Ἐγένετο ἐπίδειξις ἐγγράφων καὶ χειρογράφων εἰς μαθητὰς Γυμνασίου καὶ ξένους ἐπισκέπτας.

ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἐξυπηρετήθησαν ξένοι ἐπιστήμονες, δημόσιαι ὑπηρεσίαι καὶ ἰδιῶται.

ΕΤΗΣΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ

1) Ἐγένετο ἡ ἐκτύπωσις τοῦ Δ' Τόμου τῆς Σειρᾶς «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΓΑΚ» ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρχεῖον Κουντουριωτῶν» (Τόμος ϛ').

2) Ἡτοιμάσθη ὁ Ε' Τόμος περιέχων τοῦ Ἀρχείου Κουντουριωτῶν τὰ ἔγγραφα τοῦ 1826.

ΤΟΠΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

Δι' ἐγκυκλίου ἐζητήθη ὅπως τὰ Ἀρχεῖα ταῦτα γνωρίσουν τὰς ἀνάγκας των, εἰς ἣν ἀπήντησαν ὅλα σχεδόν, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ἀπαντήσεων ἐχορηγήθη οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ὡς κάτωθι :

Α) Τοπικὰ Ἀρχεῖα

1) Βεροίας	Δρχ.	1.000
2) Γορτυνίας	»	4.000
3) Δωδεκανήσου	»	3.000
4) Ἠπειρωτικὸν	»	5.000
5) Ἰονίου Γερουσίας	»	5.000
6) Κεφαλληνίας	»	15.000
7) Κοζάνης	»	2.000
8) Μακεδονίας	»	54.000
9) Νάξου	»	2.000
10) Σπάρτης	»	3.000
11) Σπετσῶν	»	1.000
12) Ὕδρας	»	5.000
13) Χίου	»	4.000

Β) Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα

1) Ζακύνθου	Δρχ.	1.000
2) Ἰθάκης	»	1.000
3) Κερκύρας	»	3.000
4) Κεφαλληνίας	»	2.000
5) Κρήτης	»	3.000
6) Κυθήρων	»	1.000
7) Λευκάδος	»	3.000
8) Παξῶν	»	1.000
9) Σάμου	»	1.000

ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΟΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΙ

Ὁ κ. Δημήτριος Πάλλας, ἔφορος βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων ἐξελέγη ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας (διορισμὸς 5 - 7 - 1966).

Ὁ κ. Νικόλαος Α. Λιβαδάρας διδ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐξελέγη ὑπ' αὐτῆς ὑφηγητὴς τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας (διορισμὸς 7 - 8 - 1965) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς (διορισμὸς 27 - 9 - 1966) τοῦ αὐτοῦ κλάδου.

25 - 1 - 1968

Ὁ κ. Νικόλαος Παναγιωτάκης, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἐξελέγη ὑπ' αὐτῆς ὑφηγητὴς τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (διορισμὸς 3 - 10 - 1966). Ἐξελέγη ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς Μεσαιωνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (25 - 1 - 1968).

Ὁ κ. Ἀθανάσιος Κομίνης, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἐξελέγη ὑπ' αὐτῆς ὑφηγητὴς τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (διορισμὸς 4 - 10 - 1967).

ΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α') ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ μετωνομάσθη κατὰ τὴν προσφάτως γενομένην ἀναδιάρθρωσιν (Νόμος 4545/1966, ΦΕΚ 190/24 - 9 - 66, τεῦχ. Α') τὸ μέχρι τοῦδε *Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον* — ἰνστιτοῦτον ἐρευνῶν καὶ μελέτης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ μέχρι τοῦ 1821. — Προσωπικόν : Διευθυντὴς Λ. Βρανούσης, 4 μόνιμοι Συντάκται (Β. Σφυρόερας, Γ. Παπαδημητρίου, Π. Πετρῆς, Χ. Πατρινέλης), 2 ἀπεσπασμένοι ἐκ τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως (Ε. Σκουβαρᾶς, Δ. Σοφιανὸς) καὶ 1 ἔκτακτος ἐπὶ συμβάσει δακτυλογράφος (Γ. Μποδιώτου - Δημητρακοπούλου).

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΟΥ 1966. — Συνεχίσθησαν καὶ ἐφέτος αἱ συστηματικαὶ ἀποδελτιώσεις πηγῶν καὶ βοηθημάτων ἀναφερομένων εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους (1453 - 1821), αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀποδώσει μέχρι τοῦδε ὑπὲρ τὰς 300.000 δελτίων (fiches) ἱστορικοῦ, γλωσσικοῦ κ.ἄ. ὑλικοῦ, ταξινομημένων μεθοδικῶς εἰς εἰδικὰς δελτιοθήκας, χρησίμους εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν καὶ συστηματοποίησιν τῆς ἐρεύνης καὶ εἰς τὴν παρασκευὴν σχετικῶν δημοσιευμάτων. Αἱ δελτιοθῆκαι αὗται ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν ἐξυπηρετοῦν Ἕλληνας καὶ ξένους ἐρευνητάς, οἱ ὁποῖοι προσφεύγουν εἰς τὸ ἵδρυμα τοῦτο τῆς Ἀκαδημίας, ὡς εἰς Centre de Documentation, αὐτοπροσώπως ἢ δι' ἀλληλογραφίας. Ἐκ τῶν κατὰ τὸ 1966 γενομένων ἐργασιῶν μνημονεύομεν τὴν συμπλήρωσιν καὶ ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀποδελτιώσεως τῆς ἑνδεκατόμου Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Legrand, τὴν πλήρη καὶ συστηματικὴν ἀποδελτίωσιν τοῦ περὶ Ἑλλήνων κωδικογράφων γνωστοῦ ἔργου τῶν Vogel - Gardthausen, τὴν ἀποδελτίωσιν δεκάδων δημοσιευμάτων τοῦ Ν. Βέη καὶ ἄλλων, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορίαν, τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων κ.π.ἄ.

Αἱ συλλογαὶ τοῦ Κέντρου, αἱ ὁποῖαι περιέχουν πολύτιμα χειρόγραφα, ἔγγραφα καὶ σπάνια ἔντυπα, ἐν πρωτοτύπῳ ἢ φωτογραφημένα, ἐπλουτίσθησαν καὶ ἐφέτος μὲ νέον ὑλικόν.

Οὕτω, τὸ *ἀρχεῖον μικροταινιῶν* (microfilms) καὶ *φωτογραφιῶν* ἐκ χειρογράφων κωδίκων, ἱστορικῶν ἐγγράφων καὶ σπανίων ἐντύπων, προερχομένων ἀπὸ βιβλιοθήκας, ἀρχεῖα καὶ μοναστικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ, κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος σχεδὸν ἐδιπλασιάσθη εἰς ὄγκον καὶ περιεχόμενον. Τὸ πλεῖστον τοῦ ὑλικοῦ προέρχεται ἐκ τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων. (Μικροφίλμς χειρογράφων κωδίκων καὶ σπανίων ἐντύπων 1.300 περίπου. Φωτογραφήσεις καὶ ἐκτυπωθεῖσαι φωτογραφίαι ἐγγράφων ὑπὲρ τὰς 2.000).

Ἡ *βιβλιοθήκη* τοῦ Κέντρου, αὐστηρῶς ἐξειδικευμένη καὶ ἀρκούντως ἐνημερωμένη, ἀπέκτησε κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος (ἐξ ἀγορῶν, ἀνταλλαγῶν καὶ δωρεῶν) 230 τόμους βιβλίων καὶ περιοδικῶν (ἀριθ. βιβλίου εἰσαγωγῆς 3697 - 3927). Μνημονευτέα ἡ δωρεὰ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Κωνστ. Μέρτζιου, ὁ ὁποῖος προσέφερεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Κέντρου ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν σειρὰν τῶν δημο-

σιευμάτων του, ὧν τὰ πλεῖστα δυσεύρετα (ἀριθ. βιβλίου εἰσαγωγῆς 3719 - 3753, ἔγγρ. Μεσ. Ἀρχ. 1118/13 - 2 - 66).

Ἐπιστημονικαὶ ἀποστολαὶ ἐπραγματοποιήθησαν καὶ ἐφέτος εἰς Μετέωρα καὶ ἄλλας Θεσσαλικὰς μονὰς (ἀπόφ. Συγκλήτου 792/23 - 6 - 66). Ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Λ. Βρανούσης καὶ οἱ συντάκται Γ. Παπαδημητρίου, Ε. Σκουβαρᾶς καὶ Δ. Σοφιανός, συνοδευόμενοι καὶ ὑπὸ εἰδικοῦ φωτογράφου, μετέβησαν καὶ εἰργάσθησαν ἐπὶ δύο ἑβδομάδας (2 - 13 Ἰουλ.) εἰς τὰς Μετεωρικὰς μονὰς τῆς Μεταμορφώσεως καὶ τοῦ Βαρλαάμ, καθὼς καὶ εἰς τὴν Μονὴν Δουσίκου. Ἡ ἀνίχνευσις, ἐπισήμανσις, περιγραφὴ καὶ φωτογράφησις χειρογράφων κωδίκων καὶ ἐγγράφων ἀπέδωκε πλουσιώτατον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ταξινομεῖται καὶ μελετᾶται, ἀρξαμένης ἤδη τῆς προεργασίας διὰ τὴν ἔκδοσιν καὶ ἐπιστημονικὴν παρουσίασίν του.

Μὲ βραδὺν ἀλλὰ σταθερὸν ρυθμὸν συνεχίσθησαν αἱ ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου. Ἐξετυπώθησαν τρεῖς καθυστερημένοι τόμοι τῆς *Ἐπετηρίδος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* (τόμ. 10, 11 καὶ 12) καὶ εὑρίσκονται ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἄλλοι δύο.

Ὁ ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου ἀκαδημαϊκοῦ Νίκου Βέη ὀγκώδης *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν Μετεώρων*, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκτύπωσις ἔχει περατωθῆ, συνεπληρώθη μετὰ τὸν ἐξ αὐτοψίας ἔλεγχον καὶ τὴν ἀναψηλάφησιν τοῦ ὅλου ὑλικοῦ, μὲ 100 περίπου σελίδας Προσθηκῶν καὶ Διορθώσεων, μὲ συστηματικὰ εὑρετήρια καὶ μὲ 100 περίπου φωτοτυπικοὺς πίνακας ἐκτὸς κειμένου. Ὁ πρῶτος οὗτος τόμος τοῦ ἔργου, ὑπερβαίνων τὰς 800 σελίδας, ἐλπίζεται ὅτι συντόμως θὰ τεθῆ εἰς κυκλοφορίαν.

Ἡ *Ὀλυμπιώτισσα* (μονογραφία περὶ τῆς ὁμωνύμου Θεσσαλικῆς μονῆς μετὰ καταλόγου χειρογράφων κωδίκων κλπ.), ἔργον τοῦ συντάκτου κ. Εὐαγγ. Σκουβαρᾶ, ἐξετυπώθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου καὶ συντόμως θὰ τεθῆ εἰς κυκλοφορίαν.

Ἐπροχώρησεν ἐπίσης ἡ ἐπεξεργασία τῆς ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδου καταρτισθείσης συλλογῆς τῶν *Χαραγμάτων* (= βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν) *τοῦ Παρθενῶνος*, ἔργου τὸ ὁποῖον ἔχει περιληφθῆ εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν τῶν αὐτοτελῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τοῦ Κέντρου παρουσίασε καὶ ἴδια δημοσιεύματα.

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἐξεπροσωπήθη ἐφέτος εἰς τρία διεθνῆ ἐπιστημονικὰ συνέδρια:

Εἰς τὸ *Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον* (συνελθὸν εἰς Χανιὰ 12 - 18 Ἀπριλ.) μετέσχον ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Λ. Βρανούσης καὶ οἱ συντάκται Β. Σφυρόερας, Γ. Παπαδημητρίου, Χρ. Πατρινέλης. Ἕκαστος τούτων προέβη καὶ εἰς ἰδίαν ἐπιστημονικὴν ἀνακοίνωσιν.

Εἰς τὸ *Α' Διεθνὲς Συνέδριον Βαλκανικῶν Σπουδῶν* (συνελθὸν εἰς Σόφιαν, 26 Αὐγ. - 1 Σεπτ.) μετέσχον ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Λ. Βρανούσης καὶ οἱ συντάκται Β. Σφυρόερας καὶ Χρ. Πατρινέλης (ἀπόφ. Συγκλήτου 792/23 - 6 - 66). Ἕκαστος τούτων προέβη καὶ εἰς ἰδίαν ἐπιστημονικὴν ἀνακοίνωσιν.

Εἰς τὸ *ΙΓ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (συνελθὸν εἰς Ὀξφόρδην, 5 - 10 Σεπτ.) μετέσχεν ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Λ. Βρανούσης.

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΟΥ 1967. — Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔτους ἐπραγματοποιήθη ἡ μεταφορὰ τῶν γραφείων τοῦ Κέντρου ἐκ τῶν ὑπογείων τοῦ μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας, ὅπου τοῦτο ἐστεγάζετο ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του, εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀναγνωστοπούλου 14 νέον κτίριον (τὸ Μέγαρον Γ. Οἰκονόμου), ὅπου ἐγκατεστάθησαν καὶ τὰ ἄλλα Κέντρα Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ προεργασία καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῆς μεταφορᾶς, ἡ ἐγκατάστασις καὶ ἐπανατοποθέτησις βιβλιοθηκῶν, δελτιοθηκῶν, φιλμοθηκῶν, χειρογράφων, ἀρχείων, φωτογραφικοῦ

ὑλικοῦ κλπ., ἡ ἐπαναταξινόμησις καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν πάντων ἐξ ὑπαρχῆς, ἀπῄτησαν μακρὰν καὶ κοπιώδη ἐργασίαν, ἐργασίαν ἐν πολλοῖς χειρωνακτικήν, τὴν ὁποίαν τὸ προσωπικὸν τοῦ Κέντρου ἀνέλαβε καὶ ἐξετέλεσε μὲ ζῆλον.

Ἡ στενότης τοῦ διατεθέντος ἡμῖν χώρου καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν καὶ καταλλήλων ἐπίπλων ἐμποδίζουν τὴν ἄνετον ἐναπόθεσιν καὶ ταξινόμησιν τοῦ συσσωρευθέντος παντοειδοῦς ὑλικοῦ. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ μεγάλη περὶ Θράκης καὶ Θρακῶν ἀρχειακὴ Συλλογὴ Σταμούλη καὶ τὰ βιβλία τῆς δωρεᾶς Γ. Ἀρβανιτίδου, ἀνήκοντα καὶ ἡ μὲν καὶ τὰ δὲ εἰς τὸ ἡμέτερον Κέντρον, παρέμειναν εἰς τὸ κεντρικὸν μέγαρον τῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ προσωπικὸν τοῦ Κέντρου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὀλιγαριθμότατον (4 μόνιμοι Συντάκται, ἐπὶ 8 ὀργανικῶν θέσεων, καὶ 2 ἀπεσπασμένοι ἐκ τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως). Κατὰ τὸ β´ ἑξάμηνον τοῦ λήξαντος ἔτους, ἀνακληθέντων τῶν δύο ἀπεσπασμένων ἐκπαιδευτικῶν, τὸ προσωπικὸν ἠλαττώθη ἀκόμη περισσότερον.

Ἡ ἐλάττωσις τοῦ προσωπικοῦ, ἡ ἐπὶ πολλοὺς μῆνας ἀναμονὴ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ δαπανῶν, ἡ περικοπὴ ἀναγκαιούντων κονδυλίων καὶ ἡ ἀβεβαιότης δὲν ἐπέτρεψαν ἐφέτος τὴν ἐπιθυμητὴν ἀνάπτυξιν τῆς δραστηριότητος τοῦ Κέντρου καὶ τὴν πραγματοποίησιν ἐργασιῶν ἀπαιτουσῶν εἰδικὰς δαπάνας.

Ἡ προγραμματισθεῖσα ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων δὲν ἐπραγματοποιήθη.

Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν περιωρισμένων δυνατοτήτων του τὸ Κέντρον συνέχισε τὰς τρεχούσας ἐργασίας του.

Αἱ ἀποδελτιώσεις πηγῶν καὶ βοηθημάτων ἐπλούτισαν μὲ χιλιάδας νέων δελτίων τὰς δελτιοθήκας τοῦ Κέντρου. Μεταξὺ τῶν ἀποδελτιωθέντων ἔργων εἶναι ἡ Encyclopédie de l'Islam (τ. 1 - 2, A - G), τὸ Βιβλιογραφικὸν Εὑρετήριον τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία, 1923 - 1962 (ὑπὸ Σ. Ρουμελιώτου, Ἀθῆναι 1963), ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία (1860 - 1960) τῶν Χ. Τζώγα καὶ Π. Παπαευαγγέλου Θεσ/νίκη 1963), πολλαὶ πραγματεῖαι σχετιζόμεναι μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων κ.π.ἄ.

Τὸ ἐκ Μετεώρων συγκομισθὲν ὑλικὸν (μικροφίλμς, φωτογραφίαι καὶ σημειώσεις) ὑπῆρξεν ἀντικείμενον περαιτέρω διαλογῆς, ταξινομήσεων καὶ ἐπεξεργασίας. Ἐπὶ τῇ βάσει συστηματικῶν ἀποδελτιώσεων ἐπλουτίσθη ὁ ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Βέη Κατάλογος τῶν Μετεωρικῶν Χειρογράφων μὲ συστηματικοὺς πίνακας κωδικογράφων, χρονικῶν σημειωμάτων, ἐνθυμήσεων καὶ ἄλλων χρησίμων εὑρετηρίων. Ἐγένετο ἡ ἀπαραίτητος προεργασία διὰ νὰ παραδοθῇ εἰς τὸ τυπογραφεῖον ὁ δεύτερος τόμος τοῦ Καταλόγου τῶν Μετεωρικῶν Χειρογράφων.

Ὡς πρὸς τὰ Μετεωρικὰ ἔγγραφα — βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινά, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα — τὰ ἀποκείμενα εἰς τὰ ἀρχεῖα τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων, εἰς τὴν Μονὴν Δουσίκου ἢ ἀλλαχοῦ, ἔχει γίνει μακρὰ προεργασία, ὥστε ταῦτα νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ ἐκδοθοῦν εἰς corpus. Συνεπληρώθη σχεδόν, ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφιῶν καὶ ἐξ αὐτοψίας ἐλέγχου, ἡ μεταγραφὴ καὶ ἡ δακτυλογράφησις τριακοσίων (300) περίπου ἑλληνικῶν ἐγγράφων, κατεστρώθη δὲ τὸ πρόγραμμα τῆς περαιτέρω ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ (ἀντιβολαί, ἀποδελτιώσεις προσώπων, τόπων, ὅρων κλπ.) διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν παρουσίασίν των. Ἐλλείψει εἰδικῶν πιστώσεων, οὐδὲν σχεδὸν ἐγένετο διὰ τὰ ὀλίγα βλαχικὰ ἔγγραφα καὶ τὸ πλῆθος τῶν τουρκικῶν.

Εἰς τὰς ἀρχειακὰς συλλογὰς τοῦ Κέντρου προσετέθησαν νέαι προσκτήσεις. Καθ' ὑπόδειξιν καὶ εὐγενῆ μεσολάβησιν τοῦ κ. Δημ. Γκίνη, ὁ κ. Κωνστ. Κωστάκης (Γεν. Διευθυντὴς τῆς Ἀσφαλιστικῆς Ἑταιρείας «Ἡ Ἐθνική»), ἐδώρησεν ἡμῖν εἰς φωτογραφικὰ ἀντίτυπα (πολυτελῶς βιβλιοδετημένα εἰς δύο τόμους) δύο *Βιβλία Πρακτικῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου*. Τὸ πρῶτον, ἐκ σελ. 176, περιέχει πρακτικὰ τῶν ἐτῶν 1768 - 1817· τὸ δεύτερον, ἐκ σελ. 183, περιέχει πρακτικὰ τῶν ἐτῶν 1818 -

1849. Τὰ πρακτικὰ γράφονται εἰς γλῶσσαν ἑλληνικήν. Ἐπὶ τῆς προμετωπίδος ἡ ἐπιγραφὴ ἰταλιστί: *Partiti e Ballotazioni della Chiesa Greca la S(antis)sima Trinità.* Πρόκειται περὶ ἀξιολόγου ἱστορικῆς πηγῆς διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν μιᾶς ἀνθούσης ἄλλοτε Κοινότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασπορᾶς.

Εἰς τὸ *ἀρχεῖον μικροταινιῶν* (Microfilms) καὶ *φωτογραφιῶν* ἐκ χειρογράφων κωδίκων, ἱστορικῶν ἐγγράφων καὶ σπανίων ἐντύπων προσετέθη νέον ὑλικὸν ἐξ Ἁγίου Ὄρους, ἐκ τῆς Μονῆς Προυσσοῦ, ἐκ Κυκλάδων νήσων καὶ ἐξ ἄλλων βιβλιοθηκῶν ἢ ἀρχείων.

Εἰς τὴν *βιβλιοθήκην* τοῦ Κέντρου εἰσήχθησαν κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος (ἐξ ἀγορῶν, ἐξ ἀνταλλαγῶν ἢ ἐκ δωρεῶν) 280 τόμοι βιβλίων καὶ περιοδικῶν (ἀριθ. βιβλίου εἰσαγωγῆς 3928 - 4208).

Ἐκ τῶν καταρτιζομένων καὶ ὑπὸ ἔκδοσιν δ η μ ο σ ι ε υ μ ά τ ω ν τοῦ Κέντρου ἔφθασαν εἰς τὸ πέρας τῆς ἐκτυπώσεώς των τρεῖς πολυσέλιδοι τόμοι τῆς *Ἐπετηρίδος* (13, 14 καὶ 15), ὁ Α΄ τόμος τοῦ Καταλόγου τῶν Μετεωρικῶν Χειρογράφων τοῦ Ν. Βέη καὶ ἡ *Ὀλυμπιώτισσα* τοῦ Εὐαγγ. Σκουβαρᾶ.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τοῦ Κέντρου παρουσίασεν ἐπίσης καὶ ἴδια δημοσιεύματα. Εἰς ταῦτα συγκαταλέγονται καὶ δύο διδακτορικαὶ διατριβαί: τοῦ κ. Χρ. Πατρινέλη, ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του* καὶ τοῦ κ. Εὐαγγ. Σκουβαρᾶ, *Στηλιτευτικὰ κείμενα τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος.*

Δύο συντάκται τοῦ Κέντρου, ὁ κ. Βασ. Σφυρόερας καὶ ὁ κ. Χρ. Πατρινέλης, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κανονικῆς ἀδείας των ἐπραγματοποίησαν ἰδίαις δαπάναις ἐρευνητικὰς ἀποστολάς, ὁ μὲν πρῶτος εἰς Κυκλάδας, ὁ δὲ δεύτερος εἰς Κεφαλληνίαν, συγκομίσαντες ἐκεῖθεν ἀξιόλογον ὑλικόν.

β) ΚΕΝΤΡΟΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΑΥΤΗΣ

Ἔτος 1966

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ συντελεσθεῖσα ἐν τῷ Κέντρῳ ἐργασία ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΣΥΝΤΑΞΙΣ: Ἐγένετο διὰ τοῦ ἀποθησαυρισθέντος νέου ὑλικοῦ ἡ συμπλήρωσις τῶν ἄρθρων τῆς σειρᾶς *γδορὰ - γωπολόγος*, τῶν ὁποίων ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις.

ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΙΣ - ΛΗΜΜΑΤΟΓΡΑΦΗΣΙΣ: Ἀπεδελτιώθη ἰδιωματικὸν γλωσσικὸν ὑλικὸν ἐκ χειρογράφων καὶ περιοδικῶν, ὑπολογιζόμενον εἰς 30.000 δελτία. Ταῦτα ἐλημματογραφήθησαν καὶ ἐταξινομήθησαν οὕτως ὥστε νὰ εἶναι πρόσφορα εἰς τὴν σύνταξιν τῶν οἰκείων ἄρθρων τοῦ Λεξικοῦ καὶ τὴν ἐν γένει ἐπιστημονικὴν ἔρευναν.

ΑΠΟΣΤΟΛΑΙ: Κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας γενομένας ἀποστολὰς πρὸς συλλογὴν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ οἱ συντάκται τοῦ Κέντρου μετέβησαν εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀκολούθως: 1) ὁ Ἰω. Ποῦλος εἰς Πόρον, 2) ὁ Δ. Βαγιακάκος εἰς Λακεδαίμονα, 3) ὁ Ἀ. Κωστάκης εἰς Ἀγαθονήσιον, 4) ὁ Σ. Μάνεσης εἰς Β. Ἄνδρον, 5) ὁ Α. Καραναστάσης εἰς Ψαρὰ καὶ 6) ὁ Δ. Κρεκούκιας εἰς Τζουμέρκα.

Τὸ συγκεντρωθὲν γλωσσικὸν ὑλικὸν ἀνέρχεται εἰς 1900 σελίδας.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ: Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο οἱ συντάκται τοῦ Κέντρου ἔλαβον μέρος εἰς διάφορα Ἐπιστημονικὰ Συνέδρια ὡς ἀκολούθως:

Εἰς τὸ *Β΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον,* οἱ συντάκται Ἰω. Ποῦλος, Δ. Βαγιακάκος, Ἀ. Κωστάκης, Σ. Μάνεσης. Εἰς ἀνακοίνωσιν προέβη ὁ Δ. Βαγιακάκος ὑπὸ τὸν τίτλον: Κρῆτες πρόσφυγες εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ Καποδίστρια. Κυριάκος Χατζῆ - Πέτρου Βενιζέλος ὑποδιδάσκαλος εἰς Μονεμβασίαν.

Εἰς τὸ *Θ΄ Διεθνὲς Ὀνοματολογικὸν Συνέδριον τοῦ Λονδίνου,* ὁ συντάκτης Δ. Βαγια-

κάκος, ὅστις προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον : Ἐπώνυμα ἐκ πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν τίτλων καὶ ἀξιωμάτων.

Εἰς τὸ *Α' Διεθνὲς Βαλκανολογικὸν Συνέδριον Σόφιας,* ὁ συντάκτης Δ. Βαγιακάκος, ὅστις προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον : Τὰ Ὑδρώνυμα τοπωνύμια τῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὸ *Β' Διεθνὲς Συνέδριον Γλωσσικοῦ Ἄτλαντος τῆς Μεσογείου ἐν Βενετίᾳ,* ὁ συντάκτης Α. Καραναστάσης, ὅστις προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον : Ἡ Ἐνετικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς ναυτικῆς καὶ ἁλιευτικῆς ὁρολογίας.

Εἰς τὸ *Γ' Συνέδριον τοῦ Χάρτου τῶν Ἰταλικῶν διαλέκτων ἐν Bressanone* ὁ συντάκτης Α. Καραναστάσης.

Εἰς τὸ *ΙΓ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ Λονδίνου,* ὁ συντάκτης Σ. Μάνεσης, ὅστις προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον : Ἡ συμβολὴ τῆς Βυζαντινῆς κληρονομίας εἰς τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς.

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ : Ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 9ου καὶ 10ου τόμου.

Τέλος εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Κέντρου εἰσήχθησαν ἑβδομήκοντα τόμοι Λεξικῶν καὶ ἄλλων γλωσσικῶν βιβλίων.

Ἔτος 1967

Ἀπὸ 1ης Ὀκτωβρίου κατόπιν γνωματεύσεως τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Λεξικοῦ καὶ ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Λεξικοῦ ὁ παρ' αὐτῷ ὑπηρετῶν συντάκτης Δ. Βαγιακάκος.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συνεχίσθη ἡ ἐκτύπωσις τοῦ δευτέρου ἡμιτόμου τοῦ 4ου τόμου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, παραλλήλως δὲ ἐγένετο ἀποδελτίωσις, λημματογράφησις, κατάταξις καὶ ἀνασύνταξις τῶν συντακτικῶν σειρῶν διὰ τοῦ νέου ὑλικοῦ, ὑπολογιζομένου εἰς 35.000 δελτία.

Κατὰ τὰς γενομένας ἀποστολὰς μετέβησαν, ὁ Δ. Βαγιακάκος εἰς Λακωνίαν, ὁ Α. Κωστάκης εἰς περιοχὴν Λαρίσης, ὁ Σ. Μάνεσης εἰς Πάρον, ὁ Δ. Κρεκούκιας εἰς Ἀκαρνανίαν, ὁ Εὐάγγ. Ροῦσσος εἰς Σῦρον. Ὁ συντάκτης Α. Καραναστάσης χορηγούσης τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς, μετέβη ἐπὶ δίμηνον εἰς Καλαβρίαν τῆς Κάτω Ἰταλίας πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἐκ προηγουμένων ἐκεῖ ἀποστολῶν του συγκεντρωθέντος γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἐκ τῶν Ἑλληνοφώνων τῆς περιοχῆς ἐκείνης.

Εἰς τὸ Κέντρον κατεγράφησαν 18 χειρόγραφα γλωσσικῆς ὕλης, προερχόμενα ἐξ ἀποστολῶν τῶν συντακτῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἐκ τοῦ διαγωνισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Γλωσσικῆς Ἑταιρείας. Ταῦτα ἀνέρχονται εἰς 4.000 σελίδας.

Ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 11ου τόμου τοῦ Λεξικογραφικοῦ Δελτίου.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐπλουτίσθη δι' ἑβδομήκοντα δύο τόμων λεξικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων.

γ') ΤΟ ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ (1966 - 1967)

Α) Εἰς τὸ Κέντρον τῆς Λαογραφίας, τοῦ ὁποίου τὸ ὀλιγάριθμον προσωπικὸν ἐνισχύθη τῷ 1966 διὰ τοῦ διορισμοῦ τοῦ φιλολόγου κ. Γ. Αἰκατερινίδου, ἐσυνεχίσθη καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1966 καὶ 1967 τὸ ἔργον τῆς συλλογῆς καὶ μελέτης ἐκδηλώσεων τοῦ ἐκ παραδόσεως λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Οὕτω εἰσήχθησαν εἰς τὸ Ἵδρυμα : α) 202 νέαι συλλογαὶ λαογραφικῆς ὕλης (σελίδες ἐν συνόλῳ 14.318). Ἐκ τούτων 168 ἀπεστάλησαν ὑπὸ ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν, ἰδίᾳ τῆς στοιχειώδους παιδείας, 20 προῆλθον ἐκ τῶν λαογραφικῶν ἀποστολῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Κέντρου, 13 κατετέθησαν ὑπὸ τρίτων, φίλων τῆς Λαογραφίας, μία δ' ἔτι μὲ ὕλην ἐκ τοῦ παρὰ τὰ Μέγαρα προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ Μελὶ κατετέθη ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ, Καθηγητοῦ κ. Γ. Κ. Σπυριδάκη. Ἡ συλ-

λογὴ αὕτη κατηρτίσθη ὑπὸ τοῦ φιλολόγου κ. Ἠλία Χουρζαμάνη ἐντὸς τοῦ προγράμματος εἰδικῆς λαογραφικῆς ἐρεύνης, ἐκτελεσθείσης ὑπὸ τοῦ κ. Σπυριδάκη δι' οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ Βασιλικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν. β) 1390 ἠχογραφήσεις μουσικῆς δημοτικῶν ᾀσμάτων καὶ λαϊκῶν χορῶν. γ) Τὸ Κινηματογραφικὸν τμῆμα ἐπλουτίσθη διὰ τῆς κινηματογραφήσεως ὑπὸ τοῦ συντ. κ. Γεωργ. Αἰκατερινίδου 20 λαογραφικῶν θεμάτων ἐπὶ ταινίας μήκους 1680 μέτρων.

Β) Ἐρευνητικαὶ ἀποστολαὶ ἐνηργήθησαν ἐκ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ : 1) διὰ τοῦ κ. Δημ. Οἰκονομίδου εἰς τὰ χωρία Μονοδένδριον καὶ Βίτσα Ζαγορίου Ἠπείρου. 2) διὰ τοῦ κ. Κωνστ. Ρωμαίου εἰς Λακωνίαν. 3) διὰ τοῦ κ. Σπυρ. Περιστέρη εἰς Βόνιτσαν καὶ Λευκάδα. 4) διὰ τοῦ κ. Στεφ. Ἡμέλλου εἰς τὰς νήσους Σίκινον, Φολέγανδρον καὶ Σέριφον. 5) διὰ τῆς δεσποινίδος Ἄννης Παπαμιχαὴλ εἰς Δυτ. Θεσσαλίαν (συνοικισμοί : Μουζάκιον, Ἀργιθέα, Θερινὸν Καρδίτσης). 6) διὰ τοῦ κ. Γεωργ. Αἰκατερινίδου εἰς περιοχὰς τῶν νομῶν Εὐρυτανίας (Σταυροπήγιον), Σερρῶν (Ἀγριανή, Σιτοχώρι καὶ Ἁγ. Ἑλένη), Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας (Ξηρόμερον) καὶ τῆς νήσου Κρήτης (Ἀνώγεια Μυλοποτάμου καὶ ἐπαρχ. Σητείας Μιραμπέλλου καὶ Λασιθίου). 7) διὰ τοῦ κ. Ἀγγ. Δευτεραίου εἰς συνοικισμοὺς τῶν νομῶν Γρεβενῶν καὶ Κοζάνης καὶ 8) διὰ τοῦ ἐκτ. μουσικοῦ Σταύρου Καρακάση εἰς τὰς νήσους Κεφαλληνίαν καὶ Ζάκυνθον.

Γ) Παραλλήλως πρὸς τὸ συλλεκτικὸν ἔργον τοῦτο διεξήχθη καὶ τὸ τῆς ἀποδελτιώσεως καὶ τῆς ἀρχειακῆς ταξινομήσεως ποικίλης ὕλης ἐξ 142 χειρογράφων συλλογῶν καὶ ἐντύπων· ἐπίσης καὶ τὸ τῆς καταγραφῆς ἐκ ταινιῶν μαγνητοφώνου τῆς μουσικῆς 87 ᾀσμάτων καὶ λαϊκῶν χορῶν.

Εἰδικώτερον τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν ἠσχολήθη ἔτι εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ἐκτύπωσιν τοῦ τρίτου τόμου τῶν Ἑλληνικῶν Δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὁ ὁποῖος θὰ περιλάβῃ μόνον μουσικήν, θὰ συνοδεύεται δὲ ἡ ἔκδοσις αὕτη καὶ ὑπὸ πέντε δίσκων μετὰ σχετικῆς ἐπ' αὐτῶν μουσικῆς. Ἀντιστοίχως ἐγένετο ἔναρξις τῆς παρασκευῆς καὶ τοῦ Β' τόμου εἰς τὸν ὁποῖον θὰ περιληφθοῦν ᾄσματα κατηγοριῶν αἱ ὁποῖαι δὲν περιέχονται εἰς τὸν Α' τόμον. Τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου ἐκυκλοφορήθη ὁ τόμος ΙΖ' (1964), ἤρξατο δὲ ἡ ἐκτύπωσις τῶν τόμων ΙΗ' - ΙΘ' (1965 - 1966) εἰς διπλοῦν.

Δ) Ἡ εἰδικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἱδρύματος ἐπλουτίσθη διὰ 370 τόμων περιοδικῶν, βιβλίων καὶ φυλλαδίων (ἀρ. 4141 - 4515), προερχομένων ἐξ ἀγορᾶς καὶ ἀνταλλαγῆς πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου.

Ε) Εἰς τὴν Μουσειακὴν συλλογήν, ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητον τμῆμα τοῦ Ἱδρύματος, προσετέθησαν 199 νέα λαογραφικὰ ἀντικείμενα κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ἀγορᾶς ἐκ σχετικῆς πρὸς τοῦτο πιστώσεως τῆς Ἀκαδημίας καὶ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου τῶν Φίλων τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

Ϛ) Τὸ Κέντρον Λαογραφίας μὲ ἀρτίαν ἐπιστημονικὴν ὀργάνωσιν, δυστυχῶς ὅμως μὲ ἀνεπαρκῆ μέσα διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν του, ἀποτελεῖ ἀπὸ πολλοῦ Ἵδρυμα διεθνῶς γνωστόν, προσφέρον ἐπιστημονικὰς ὑπηρεσίας οὐ μόνον εἰς Ἕλληνας ἐρευνητὰς τοῦ νεωτέρου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς πολλοὺς ἀλλοδαπούς, προσωπικῶς ἢ μέσῳ διαφόρων Ἱδρυμάτων. Εἰς τὸ Κέντρον εἰργάσθησαν κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα εἰδικοὶ ἐρευνηταὶ μεθ' ὧν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὁ Michel Saunier ἐκ Παρισίων, ἡ δ/νὶς Monique Fivez ἐκ Βελγίου, ὁ καθηγ. M. Nagler ἐξ Ἀμερικῆς κ.ἄ.

Τὸ προσωπικὸν τέλος τοῦ Κέντρου μετέσχεν ἐνεργῶς εἰς εἰδικὰ ἐπιστημονικὰ συνέδρια ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ὡς κάτωθι :

1) Εἰς τὸ ἐν Χανίοις ἀπὸ 12 - 17 Ἀπριλίου 1966 Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον : ὁ Διευθυντὴς Γ.Κ. Σπυριδάκης καὶ οἱ συντάκται : Δημ. Οἰκονομίδης, Κ. Ρωμαῖος, Στέφ. Ἥμελλος καὶ Ἄννα Παπαμιχαήλ.

2) Εἰς τὸ ἐν Σόφιᾳ ἀπὸ 25 Αὐγ. - 1 Σεπτ. 1966 Α' Διεθνὲς συνέδριον τῶν Βαλκανι-

κῶν Σπουδῶν καὶ τῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης : ὁ Διευθυντὴς Γ.Κ. Σπυριδάκης καὶ οἱ συντ. Δημ. Οἰκονομίδης καὶ Στέφ. Ἥμελλος, ὡς καὶ ὁ ἔκτ. μουσ. Στ. Καρακάσης.

3) Ὁ διευθυντὴς Γ.Κ. Σπυριδάκης μετέσχεν ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Κέντρου : α) εἰς εὐρωπαϊκὴν σύσκεψιν εἰς Ζάγκρεμπ ἀπὸ τῆς 8 - 10 Φεβρ. 1966 εἰς ἣν συνεζητήθη τὸ θέμα τῆς συντάξεως Εὐρωπαϊκοῦ Λαογραφικοῦ Ἄτλαντος μετὰ παρασκευῆς προηγουμένως καὶ ἐκδόσεως σχετικοῦ Ἄτλαντος εἰς ἑκάστην εὐρωπαϊκὴν χώραν. β) εἰς Βαλκανικὴν σύσκεψιν εἰς Τίρανα ἀπὸ τῆς 17 - 18 Ἰουνίου 1966 πρὸς ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῆς μελέτης καὶ ἐκδόσεως μνημείων τοῦ λόγου τοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶνται κοινὰ εἰς τὰ ἔθνη τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. γ) εἰς Βαλκανικὴν σύσκεψιν ἐν Βελιγραδίῳ ἀπὸ τῆς 18 - 23 Μαρτίου 1967 πρὸς συζήτησιν τοῦ θέματος τῆς ἐπὶ κοινοῦ προγράμματος κινηματογραφήσεως ἐκδηλώσεων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὰς χώρας τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. δ) εἰς εὐρωπαϊκὴν σύσκεψιν εἰς Freiburg τῆς Δυτ. Γερμανίας ἀπὸ τῆς 13 - 18 Νοεμβρίου 1967 εἰς ἣν ἐξητάσθη τὸ ζήτημα τῆς περισυλλογῆς, μελέτης καὶ ἐκδόσεως τῶν πηγῶν τῆς δημώδους ποιήσεως καὶ μουσικῆς ἐκ τῆς περιόδου πρὸ τοῦ 15ου αἰῶνος.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Β.Ι.Ε. (1966)

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ : Τοῦτο ἀπηρτίσθη ἐκ τῶν ἐρευνητῶν καὶ βοηθῶν ἐρεύνης : Ἀθανασίου Κομίνη, Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου - Οἰκονομίδου, Μαρίας Νυσταζοπούλου, Νικολάου Οἰκονομίδου, Ἐρασμίας Σιγάλα - Βρανούση καὶ Παναγιώτου Νικολοπούλου.

ΧΡΗΣΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ : Καὶ κατὰ τὸ 1966 αἱ βυζαντιναὶ συλλογαὶ ἐπλουτίσθησαν διὰ νέων ἀποκτημάτων : κειμένων φιλολογικῶν καὶ διπλωματικῶν, ἔργων χρηστικῶν, λεξικῶν, βιβλιογραφικῶν δελτίων, καταλόγων χειρογράφων κλπ., συνθετικῶν ἐγχειριδίων, ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν, σπανίων ἐντύπων κλπ. Τὰ ἐνδιαφέροντα τὸ Κέντρον περιοδικὰ εἰσήχθησαν ἐν τῷ προγράμματι τῆς συγκροτήσεως Βιβλιοθήκης Περιοδικῶν. Ἐγένετο πρὸς τούτοις ἀποδελτίωσις περιοδικῶν καὶ ταξινόμησις ἀρχειακοῦ καὶ παλαιογραφικοῦ ὑλικοῦ.

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΠΑΤΜΟΝ : Ἐγένοντο δύο ἀποσταλαὶ (Ἀ. Κομίνης), καθ' ἃς περιεγράφησαν οἱ κώδικες 171 - 205 καὶ ἐφωτογραφήθησαν καθ' ὁλοκληρίαν οἱ κώδικες ὑπ' ἀριθμ. 205 - 241 καὶ οἱ κώδικες : 268, 269, 366, 378, 420, 428, 721, 794, 806, 842, 859 καὶ 860. Μερικῶς δὲ ἐφωτογραφήθησαν οἱ ἑξῆς κώδικες : 246, 390, 638, 647, 668, 696, 713, 715, 730, 785, 795, 811. Αἱ πραγματοποιηθεῖσαι εἰς τὰ χειρόγραφα φωτογραφίαι ἀνῆλθον εἰς 15.000 λήψεις.

Κατὰ τὰς γενομένας ἐρεύνας ἀνευρέθησαν νέοι κώδικες μὴ περιλαμβανόμενοι εἰς τοὺς καταλόγους τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 891 Εὐαγγέλιον, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπωλεσθέν. Εὑρέθησαν ἐπίσης σπαράγματα παλαιῶν κωδίκων. Πρὸς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς παρεσχέθησαν ὑπηρεσίαι συντηρήσεως, ταξινομήσεως καὶ Βιβλιοθηκονομίας.

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ : Ἐπραγματοποιήθησαν δύο ἀποσταλαὶ (Π. Νικολόπουλος, Ν. Οἰκονομίδης). Ἐφωτογραφήθησαν 30 περίπου κώδικες τῶν Μονῶν Κασταμονίτου, Ξενοφῶντος καὶ Ζωγράφου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἑκατοντάδες ἐγγράφων βυζαντινῶν, μεταβυζαντινῶν καὶ τουρκικῶν. (Σύνολον λήψεων 4.000). Ἐγένοντο συμπληρωματικαὶ ἐργασίαι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ταξινόμησιν τοῦ

ἀρχείου τῆς Μονῆς Διονυσίου καὶ ἐξ ὑπαρχῆς ταξινόμησις τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς Κασταμονίτου. Ἤρχισεν ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ταξινομηθέντος καὶ φωτογραφηθέντος ὑλικοῦ διὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐκδόσεώς του.

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ: Α΄. Κατὰ τὸ ἔτος 1966 τὸ Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν μετὰ τοῦ Διευθυντοῦ αὐτοῦ κ. Δ.Α. Ζακυθηνοῦ ἔλαβε μέρος εἰς τὰ κάτωθι Συνέδρια :

1) Β΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον (Χανιά, 12 - 17 Ἀπριλίου 1966).

2) Α΄ Διεθνὲς Συνέδριον Μελετῶν ΝΑ. Εὐρώπης (Σόφια, 26 Αὐγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1966).

3) ΙΓ΄ Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ὀξφόρδη, 5 - 10 Σεπτεμβρίου 1966).

Β΄. Τὸ Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν διατηρεῖ ὡσαύτως στενὴν συνεργασίαν μετὰ τῶν ἐν τῇ ξένῃ ὁμοειδῶν ἱδρυμάτων, ὡς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, τῆς Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης παρὰ τὴν Ρώμην, τῶν Ἰνστιτούτων Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῶν Πανεπιστημίων Ρώμης καὶ Παλέρμου, τοῦ ἐν Παρισίοις Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, τοῦ ἐν Βελιγραδίῳ Βυζαντινολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ Ἰνστιτούτου Μελετῶν ΝΑ. Εὐρώπης, τοῦ ἐν Μόσχᾳ Βυζαντινολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν κ.ἄ. Εἰδικώτερον τὸ ἡμέτερον Κέντρον συνεργάζεται μετὰ τοῦ ἐν Παρισίοις Institut de Recherche et d' Histoire des Textes διὰ τὴν τακτικὴν ἀνταλλαγὴν μικροταινιῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀποκειμένων χειρογράφων πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐνδιαφερομένων ἐπιστημόνων εἰς διεθνῆ κλίμακα.

Γ΄. Καὶ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη καὶ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος οἱ συνεργάται τοῦ Κέντρου προσεκλήθησαν ὑπὸ ξένων πανεπιστημίων καὶ ἐρευνητικῶν ἱδρυμάτων δι' ἐπιστημονικὴν συνεργασίαν.

Οὕτω κατὰ τὸ τρέχον ἔτος 1966 ὁ Νικόλαος Οἰκονομίδης προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Centre National de la Recherche Scientifique (VIe Section) εἰργάσθη ἐπὶ τρίμηνον ἐν τῷ φροντιστηρίῳ τοῦ καθηγητοῦ P. Lemerle διὰ τὴν παρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐγγράφων τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Μονῆς Διονυσίου.

Ὡσαύτως ὁ Παναγιώτης Νικολόπουλος προσκληθεὶς εἰργάσθη εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην διὰ τὴν σύνταξιν ἐπιστημονικοῦ εὑρετηρίου χειρογράφων τῆς ὡς ἄνω Βιβλιοθήκης.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ : Ἐκτὸς τῶν γενικῶν τούτων ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐπιτελοῦνται διὰ τῆς ἀπὸ κοινοῦ ἐργασίας τῶν ἐρευνητῶν, τὰ μέλη τοῦ προσωπικοῦ προήγαγον ἰδίας ἐρεύνας :

α) Οἱ συνεργάται τοῦ Κέντρου ἐδημοσίευσαν κατὰ τὸ 1966 αὐτοτελῶς καὶ εἰς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ περὶ τὰς 25 μελέτας καὶ διατριβάς, τινὲς τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται εἰς τὸν κατωτέρω δημοσιευόμενον πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ Α΄ τόμου τῶν Συμμείκτων.

β) Ἐκ τῶν συνεργατῶν τοῦ Κέντρου αἱ Μ. Νυσταζοπούλου καὶ Ε. Βρανούση ἀνεκηρύχθησαν διδάκτορες τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ δὲ Α. Κομίνης ὑπέβαλεν εἰς τὴν αὐτὴν Σχολὴν τὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβήν του.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ : Ἐν τῷ προγράμματι τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν τοῦ Κέντρου περιελήφθη καὶ ἡ ἔκδοσις συλλογικοῦ ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον «Σ ύ μ μ ε ι κ τ α», τὸ ὁποῖον, χωρὶς νὰ λάβῃ τὸν χαρακτῆρα αὐστηρῶς περιοδικοῦ δημοσιεύματος, ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἀποβῇ σὺν τῷ χρόνῳ τὸ ὄργανον τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Ἡ ἐκτύπωσις τοῦ πρώτου

τόμου ἐκ σελίδων 334 καὶ 35 φωτοτυπικῶν πινάκων ἐπερατώθη. Ἀναγράφομεν ἐνταῦθα τὰ περιεχόμενα:

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1967)

Κατὰ τὸ ἔτος 1967 ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἐργασίαι:

Ι. ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΙΣ

1) Ἐσυνεχίσθη ἡ ταξινόμησις τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ Ὀθωνικοῦ Ἀρχείου (1833 - 1862).

2) Ἐσυνεχίσθη ἡ ταξινόμησις τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν ἐν τῷ Μεγάρῳ τῆς Παλαιᾶς Βουλῆς Συμπληρωματικὴν Ἀποθήκην (1880 - 1939).

3) Ἐταξινομήθη καὶ κατεγράφη τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Προξενικοῦ Δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως (1854 - 1921), τοῦ Καταλόγου δημοσιευθέντος εἰς τὸ περιοδ. Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκ. Λαογραφ. καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμος 33 (1967), σελ. 98 - 108.

4) Ἐταξινομήθησαν διάφοροι αὐτοτελεῖς Συλλογαὶ (Ἀρχεῖον Πολυδ. Παπαχριστοδούλου κλπ.). Ὁ Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου Παπαχριστοδούλου ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Περιοδ· Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκ. Λαογρ. καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμος 33, σελ. 113 - 122.

5) Συνετάχθη συνοπτικὸς Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου τοῦ τέως Ταμείου Ἀνταλλαξίμων, τοῦ ὁποίου τὸ μέρος τὸ ἀναφέρομεν εἰς τὴν Θράκην ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκ. Λαογραφ. καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμος 33 (1967), σελ. 85 - 98.

II. ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΑΡΧΕΙΩΝ

Πολλαὶ Δημόσιαι Ὑπηρεσίαι ὑπέβαλον δικαιολογητικά : α) καταστροφῆς ἀχρήστων ἀρχείων, β) Παραδόσεως τῶν χρησίμων εἰς Ἀρχειακὰς Ὑπηρεσίας. Ἡ Ἀρχειακὴ Ὑπηρεσία εἴτε διὰ τοῦ Διευθυντοῦ ἀπ' εὐθείας εἴτε διὰ πεπειραμένων ὑπαλλήλων τοῦ Κέντρου καὶ τῶν Ἐπαρχιῶν ἤλεγξε τὴν διαδικασίαν ἐκκαθαρίσεως τῶν ἀρχείων τούτων (συγκρότησιν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιτροπῶν, σύνταξιν ἀναλυτικῶν πρακτικῶν ἐκκαθαρίσεως ἢ ἀναλυτικῶν πινάκων, ἀποχωρισμὸν διατηρητέων καὶ μὴ διατηρητέων κ.ἄ.).

Ἐκ τῶν ἐκκαθαρισθέντων ἀρχείων τούτων ἐκρίθησαν διατηρητέα :

α) Τὸ ἀρχεῖον τῆς Νομαρχίας Κοζάνης τῶν ἐτῶν 1912 ἕως 1945, διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ὁποίου τὸ Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς Διευθύνσεως τῶν ΓΑΚ διέταξε τὰ δέοντα.

β) Μέρος τοῦ ἀρχείου τῆς Οἰκονομικῆς Ἐφορίας Κυθήρων ἐκ τοῦ ὁποίου παρεδόθησαν εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κυθήρων 18 φάκελοι Κληρονομιῶν τῶν ἐτῶν 1919 - 1940.

γ) Τὸ Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν ἀπεφάσισεν ὅπως παραδώσῃ εἰς τὰ ΓΑΚ τὰ Πρωτόκολλα Ἀλληλογραφίας τῶν ἐτῶν 1912 - 1925.

δ) Παρεσχέθη ἡ ἔγκρισις ὅπως τὸ ἱστορικῶς χρήσιμον ἀρχεῖον τῆς Γεν. Διοικήσεως Κρήτης τῶν ἐτῶν 1945 - 1954 παραδοθῇ εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης.

III. ΣΤΕΓΗ

Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπασχολοῦν τὰ μέγιστα τὴν ὑπηρεσίαν εἶχε τὰς ἑξῆς ἐξελίξεις:

Ἡ Διεύθυνσις ὑπέβαλε κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ ἔτους κατατοπιστικὸν Ὑπόμνημα πρὸς τὸ Προϊστάμενον Ὑπουργεῖον, δι' οὗ ὑπεδείκνυε τὴν ἀνάγκην ἐξευρέσεως καταλλήλου οἰκοπέδου καὶ ἀνεγέρσεως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ κτηρίου τῶν ΓΑΚ. Τὸ Ὑπουργεῖον Ἐθν. Παιδείας ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν (Δ/νσιν Δημοσίων Κτημάτων) τὴν χορήγησιν καταλλήλου οἰκοπέδου. Τὸ Ὑπουργεῖον δὲ τοῦτο ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν τοῦ Ὑπουργείου Ἐθν. Παιδείας πέντε οἰκόπεδα ἐκ τῶν ὁποίων ἡ καταρτισθεῖσα Ἐπιτροπὴ ἐπέλεξε τὸ ἐν Παλαιῷ Ψυχικῷ (ὁδὸς Σαμαρᾶ 8) οἰκόπεδον ἐκτάσεως 2400 τ.μ.

IV. ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσήχθησαν τὰ κάτωθι Ἀρχεῖα :

α) Ἐκ δωρεᾶς

1) Δωρεὰ ἐνενήκοντα ἐννέα (99) ἱστορικῶν ἐγγράφων (συμβολαιογραφικῶν, ἰδιωτικῶν συμφωνητικῶν, δανειστικῶν, πληρεξουσίων, παραχωρητηρίων κλπ.) τῶν περιοχῶν Καστρίου Κυνουρίας, Ἄργους καὶ Ναυπλίου τῶν ἐτῶν 1835 - 1932 ἀναφερομένων εἰς τὰς οἰκογενείας Σιβίλια, Μερκούρη, Κεφάλα, Πατούση, Μόρφη, Φατσέα κ.ἄ. δωρηθέντων ὑπὸ τοῦ κ. Εὐαγγέλου Γεωργ. Πατούση.

2) Ἀρχεῖον τῆς οἰκογενείας Παπαχριστοδούλου περιλαμβάνον τὸ προσωπικὸν ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκὸς Πολυδώρου Παπαχριστοδούλου ἐξ ἕνδεκα (11) ὀγκωδῶν φακέλων, καὶ λογοτεχνικὰ καὶ ἐθνικοῦ περιεχομένου κατάλοιπα τοῦ Περικλέους Παπαχριστοδούλου, ἀδελφοῦ τοῦ προηγουμένου, ἐξ ὀκτὼ (8) ὑποφακέλων.

3) Συλλογὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Δωρεὰ Σπυρίδωνος καὶ Ροζίνας Σίμου» κατατεθεῖσα ὑπὸ τῆς κυρίας Κυβέλης Χρυσοβέργη - Σίμου, περιέχουσα α) ἐπιστολάς, δελτάρια καὶ

ἐπισκεπτήρια τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου ὡς καὶ ἄλλων τινῶν, τεμάχια 39 (Δ.Π. Γούναρη, Ἀποστολοπούλου, Κ. Ν. Δεληγιάννη, Κ. Ἀθανάτου, Ἀλεξ. Λ. Διομήδη) πρὸς τὸν ἐκδότην τῆς ἐφημερίδος «Πατρὶς» Σπυρίδ. Σῖμον καὶ β) αὐτόγραφον ἡμερολόγιον τοῦ Σπ. Σίμου περὶ τῆς ὑπὸ τὸν Ἐλευθ. Βενιζέλον Ἐθνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀπὸ 11 Σεπτ. ἕως 16 Ὀκτ. 1916, διαστάσεων 0,155 × 0,095 ἐκ φύλλων γεγραμμένων 34.

4) Κῶδιξ χαρτῷος, διαστ. 0,30 × 0,20, ἐκ φφ. 78 ὧν γεγραμμένα τὰ πρῶτα 32. Εἶναι γεγραμμένος ἑλληνικοῖς γράμμασιν εἰς γλῶσσαν τουρκικὴν (καραμανλίδικος). Εἶναι ληξιαρχικὸν βιβλίον γεννήσεων καὶ βαπτίσεων τῆς ἐνορίας Ἁγίου Βασιλείου τῆς πόλεως Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, ἡμερομηνιῶν ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1851 ἕως 1924. Ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ αἰδεσ. ἱερέως κ. Χρυσοστόμου Ἐνωτιάδου, ἐφημερίου τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγίων Ἀναργύρων Νέας Ἰωνίας.

β) Ἐξ ἀγορᾶς

1) Φωτοτυπίαι μέρους τοῦ Ἀρχείου Γριμάνη ἀποκειμένου εἰς τὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας, εἰς γλῶσσαν βενετικήν, ὅπερ ἤδη τακτοποιεῖται (5000 περίπου φωτοτυπίαι).

2) Χειρόγραφον χαρτῷον διαστ. 0,305 × 0,210 ἀκέφαλον καὶ κολοβὸν φέρον σελίδας 67 - 128 ὧν ἐλλείπουν αἱ 101 - 102, 119 - 120 καὶ 121 - 122. Εἶναι αὐτόγραφον τοῦ ἐκ Δελβενακίου τῆς Ἠπείρου Γεωργίου Γαζῆ, γραμματικοῦ τοῦ Γ. Καραϊσκάκη καὶ περιέχει Ἀπομνημονεύματα τῆς δράσεώς του κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821 καὶ μετέπειτα.

3) Συλλογὴ δέκα τριῶν (13) ἱστορικῶν ἐγγράφων τοῦ αὐτοῦ Γεωργ. Γαζῆ Δελβινακιώτου τῶν ἐτῶν 1822 - 1838.

4) Συλλογὴ εἴκοσιν ὀκτὼ (28) ἱστορικῶν ἐγγράφων ἐκ Μάνης τῶν ἐτῶν 1838 - 1878 ἀναφερομένων εἰς τὸν Παναγ. Λιανούρην ἀξιωματικὸν τῆς Β. Φάλαγγος.

V. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Εἰσήχθησαν: α) ἐκ δωρεᾶς τόμοι 47
β) ἐξ ἀγορᾶς τόμοι 7

VI. ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΝ

Ἐλειτούργησε κανονικῶς. Ἐσημειώθησαν 1125 παρουσίαι ἀναγνωστῶν.

Ἐξυπηρετήθησαν δι' ἀλληλογραφίας ξένα ἱδρύματα καὶ ἐρευνηταί.

Ἐγένετο ἐπίδειξις ἐγγράφων καὶ χειρογράφων εἰς μαθητὰς Γυμνασίου καὶ ξένους ἐπισκέπτας.

VII. ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἐξυπηρετήθησαν ἐπιστήμονες καὶ ἰδιῶται ξένοι καὶ ἡμέτεροι.

VIII. ΕΤΗΣΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ

1) Ἐκυκλοφόρησε τὸ 4ον Δημοσίευμα τῆς Σειρᾶς «Βιβλιοθήκη τῶν Γεν. Ἀρχείων τοῦ Κράτους» περιέχον τὸν Ϛ' τόμον τῶν Ἀρχείων Λ. καὶ Γ. Κουντουριώτου.

2) Ἐδόθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον τὸ χειρόγραφον καὶ ἐγγίζει πρὸς τὸ τέλος ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 5ου Δημοσιεύματος τῆς ὡς ἄνω Σειρᾶς περιέχοντος τὸν Ζ' τόμον τῶν Ἀρχείων Λ. καὶ Γ. Κουντουριώτου (ἔγγραφα τοῦ 1826 καὶ Παράρτημα Ἰδιωτικῆς Συλλογῆς τοῦ πρεσβευτοῦ κ. Ἀνδρέου Λ. Κουντουριώτου περιέχον ἔγγραφα τοῦ 1821 - 1826).

3) Ἤρξατο ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 6ου Δημοσιεύματος τῆς ὡς ἄνω Σειρᾶς περιέχοντος τὸν Η' Τόμον τῶν Ἀρχείων Λ. καὶ Γ. Κουντουριώτου (ἔγγραφα τοῦ 1827 καὶ Παράρτημα τῆς ὡς ἄνω Ἰδιωτ. Συλλογῆς περιέχον τὰ ἔγγραφα τοῦ 1827).

IX. ΤΟΠΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

Ἐχορηγήθη οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ὡς κάτωθι:

A) ΤΟΠΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

1) Βεροίας	Δραχ.	1.000
2) Γορτυνίας	»	5.000
3) Δωδεκανήσου	»	5.000
4) Ἠπειρωτικὸν	»	5.000
5) Ιονίου Γερουσίας	»	5.000
6) Κεφαλληνίας (παρὰ τῇ Κοργιαλενείῳ Βιβλιοθήκῃ)	»	8.000
7) Κοζάνης	»	5.000
8) Μακεδονίας	»	50.000
9) Νάξου	»	2.000
10) Σπετσῶν	»	3.000
11) Ὕδρας	»	5.000
καὶ ἐκτάκτως διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ κτηρίου	»	200.000
12) Χίου	»	5.000

B) ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

1) Κερκύρας	Δραχ.	3.000
2) Παξῶν	»	1.000
3) Λευκάδος	»	3.000
4) Κεφαλληνίας	»	2.000
5) Ἰθάκης	»	1.000
6) Ζακύνθου	»	2.000
7) Κυθήρων	»	2.000
8) Σάμου	»	2.000
9) Κρήτης	»	5.000

ΘΑΝΑΤΟΙ

Τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1966 ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας Ἱστορίας ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σωκράτης Κουγέας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Η. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

22 Σεπτεμβρίου 1881 - 16 Ἰανουαρίου 1968 †

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

1943 - 1968

Τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα

ΨΗΦΙΣΜΑ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16ῃ Ἰανουαρίου 1968, ἡμέρᾳ Τρίτῃ καὶ ὥρᾳ 11 π.μ. συνῆλθε τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀντιπροέδρου αὐτῆς κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδου ἐπὶ τῇ ὀδυνηρᾷ ἀναγγελίᾳ τοῦ θανάτου τοῦ ἐπὶ πολλὰ ἔτη Προέδρου αὐτῆς

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Η. ΠΟΥΛΙΤΣΑ

πολλὰς προσενεγκόντος ὑπηρεσίας πρός τε τὴν πατρίδα καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ τῆς Ἑταιρείας ἔργου καὶ ἐψήφισε:

1) Νὰ κατατεθῇ στέφανος ἐπὶ τῆς σοροῦ τοῦ μεταστάντος.

2) Νὰ παραστῇ εἰς τὴν κηδείαν τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον.

3) Νὰ ἀναρτηθῇ ἡ εἰκὼν αὐτοῦ εἰς τὸ γραφεῖον τῆς Ἑταιρείας.

4) Νὰ ἀποσταλοῦν συλλυπητήρια γράμματα εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ μεταστάντος.

Ὁ Ἀντιπρόεδρος
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
ΝΙΚ. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, II, 1966, III, 1967 (Debrecini).
Analecta Bollandiana, 84, 1966, 85, 1967 (Bruxelles).
'Αρχεῖον 'Εκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, ΚΑ', 1966, ΚΒ', 1967 ('Αθῆναι).
'Αρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, ΙΒ', 1965 ('Αθῆναι).
Bollettino della B. Greca di Grottaferrata, n. serie, XX, 1966, XXI, 1967 (Grottaferrata).
Byzantinische Zeitschrift, 59, 1966, 60/1, 1967 (München).
Byzantinoslavica, XXVII, 1966, XXVIII/1,1967 (Prague).
Byzantion, XXXVI, 1966 (Bruxelles).
СТАРИНАР, XV - XVI, 1964 - 1965, XVII, 1966 (Beograd).
Dacia, IX, 1965, X, 1966 (Bucarest).
Dumbarton Oaks Papers, 20, 1966 (Washington).
'Ελληνικά, 19, 1966, 20/1, 1967 (Θεσσαλονίκη).
'Επετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου, ΙΖ', 1964 ('Αθῆναι).
'Επετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου, ΙΒ', 1962, ΙΔ', 1964 ('Αθῆναι).
'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, ΙϚ', 1965 - 1966, ΙΖ', 1966 - 1967 ('Αθῆναι).
'Ηπειρωτικὴ 'Εστία, ΙΕ', 1966, ΙϚ', 1967 ('Ιωάννινα).
Θεολογία, ΛΖ', 1966 ('Αθῆναι).
Θρακικά, Μ', 1966 ('Αθῆναι).
Irénikon, XXXIX, 1966, XL, 1967 (Chévétogne).
Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, XV, 1966, XVI, 1967 (Graz-Wien - Köln).
Journal of Hellenic Studies, LXXXVI, 1966, LXXXVII, 1967 (London).
Journal of Warburg and Courtauld Institutes, XXX, 1967 (London).
Κυπριακαὶ Σπουδαί, Λ', 1966 (Λευκωσία).
Κυπριακὰ Χρονικά, Ε', 1966, Ϛ', 1967 (Λευκωσία).
Nouvelle Revue Théologique, 88, 1966, 89, 1967 (Louvain).
Orientalia Christiana Periodica, XXXII, 1966, XXXIII, 1967 (Roma).
Παρνασσός, Η', 1966, Θ', 1967 ('Αθῆναι).
Proceedings of the Royal Irish Academy, 65 sect. C 1967 (Dublin).
Revue des Études Byzantines, XXIV, 1966 (Paris).
Revue des Études sud-est Européennes, IV, 1966, V, 1967 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire, V, 1966, VI, 1967 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, III, 1966 (Bucarest).
Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, 2 - 3, 1965 - 1966 (Roma).
Scriptorium, XX, 1966 (Bruxelles).
Srednie Vjeka, 29, 1966 (Μόσχα).
Studii (Revistă de Istorie), 19, 1966, 20, 1967 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istoria Artei (seria Arta Plastică), 13, 1966, 14, 1967 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istorie veche, 17, 1966, 18, 1967 (Bucarest).
Vizantijskij Vremennik, XXVII, 1967 (Μόσχα).
Zbornik Radova (Recueil de Travaux), IX, 1966 (Beograd).

Κύριοι Ἑταῖροι,

Μετὰ χαρᾶς ἐπαναβλέπομεν ὑμᾶς σήμερον, προσκληθέντες ἵνα ἀκούσητε καὶ ἐγκρίνητε τὰ πεπραγμένα τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας κατὰ τὰ ἔτη 1965 καὶ 1966.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν εἰς τοὺς ἑταίρους, προσετέθη δεκὰς εἰς τοὺς ὑπάρχοντας, φροντίδος λαμβανομένης ἵνα χέηται νέον αἷμα εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀναπληρῶνται οἱ ἐκλείποντες ὡς ἡμέραι ἑταῖροι αὐτῆς. Ὁ δὲ θάνατος, πρὸς ὃν πάντοτε πληρώνομεν τὸν κοινὸν φόρον, ἀφήρπασε καὶ ἄλλους τυχὸν ἑτέρους καὶ τὸν καθηγητὴν Παναγιωτάκον, κανονολόγον καὶ νομικόν, ἄριστον δὲ ἄνθρωπον καὶ χριστιανὸν πιστὸν εἰς τὰς ἐθνικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἡμῶν παραδόσεις.

Ὡς πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας, τὸ ἐπιστημονικὸν αὐτῆς δημοσίευμα, ἐξηκολούθησε μὲν τοῦτο ἐκδιδόμενον ἀνελλιπῶς, πλὴν μετά τινος καθυστερήσεως, ὀφειλομένης τὸ μὲν εἰς τὸ πολυάσχολον τοῦ εἰδικοῦ τυπογραφείου ὅπερ χρησιμοποιοῦμεν, τὸ δὲ καὶ εἰς τὴν βραδύτητα τῆς συγκεντρώσεως τῆς ἐκλεκτῆς ὕλης. Εὐτυχῶς καὶ αὕτη καὶ τὰ μέσα (μολονότι αἱ δαπάναι ηὐξήθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη) δὲν ἔλειψαν. Οὕτως οὐ μόνον ἀνετυπώθη (φωτοτυπικῶς) ὁ ἐξαντληθεὶς δεύτερος τόμος (1925) τῆς Ἐπετηρίδος, ἀλλὰ καὶ ἐξεδόθη ὁ μὲν 33ος τόμος τὴν 8ην Ἰουνίου 1965, ὁ δὲ 34ος τὴν 28ην Ἰουλίου 1966, ἤρχισε δὲ ἐντὸς τοῦ 1966 καὶ ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 35ου ὅστις θὰ εἶναι κοινὸς διὰ τὰ ἔτη 1966 - 1967 καὶ θὰ κυκλοφορηθῇ περὶ τὸ τέλος τοῦ 1967. Ἡ δὲ ποιότης τῆς ἐκδόσεως καὶ ἡ διεθνὴς σημασία αὐτῆς κατεδείχθη καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν οὐ μόνον ἐκ τῆς μνείας τοῦ περιοδικοῦ εἰς τὴν διεθνῆ βιβλιογραφίαν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς προθυμίας μεθ' ἧς ἀγοράζονται καὶ σειραὶ καὶ μεμονωμένοι τόμοι αὐτοῦ ἐνταῦθα τε καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Ὁμοίως καὶ ἐκ τῆς συνεργασίας πολλῶν διακεκριμένων ἡμετέρων καὶ ξένων ἐπιστημόνων, εἰς τὴν χορείαν τῶν ὁποίων πάντοτε προστίθενται νέοι διαφόρων εἰδικοτήτων.

Ὡς πρὸς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἑταιρείας συνετελέσθη μεγάλη ἐργασία. Ἐπλουτίσθη αὕτη δι' ἀγορῶν, ἀνταλλαγῶν καὶ δωρεῶν (καὶ ἐκ τῶν διὰ τὴν Ἐπετηρίδα ἀποστελλομένων πρὸς βιβλιοκρισίαν βιβλίων) διὰ τεσσάρων καὶ πλέον ἑκατοντάδων τόμων, ὧν οἱ πλεῖστοι ἀξιολογώτατοι. Συνεπληρώθησαν κατὰ τὸ δυνατὸν σειραὶ περιοδικῶν και ἐλλιπῆ συγγράμματα, ἐβι-

βλιοδετήθη μέγα μέρος τῶν περιοδικῶν κἄ. βιβλίων. Ἡ στενότης τοῦ χώρου καὶ ἡ ἔλλειψις πόρων πρὸς συντήρησιν τακτικοῦ βιβλιοφύλακος δὲν ἐπέτρεψαν τὴν τακτικὴν λειτουργίαν τῆς βιβλιοθήκης ἡμῶν. Εἰδικοὺς μελετητητὰς ὅμως διηυκολύναμεν ἵνα μελετήσωσιν ἐκεῖ ἢ ἐκ τῶν βιβλίων ἢ ἐκ τῶν καταλοίπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἀειμν. Β. Μυστακίδου (ὡς οἱ κ.κ. Γριτσόπουλος, Λιβαδάρας, Παναγιωτάκης κ.ἄ.). Σήμερον ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας ἀπαρτίζει σπανίαν καὶ ἐνημερωμένην συλλογὴν Βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν δημοσιευμάτων καὶ περιοδικῶν. Περὶ τὰ 50 δὲ περιοδικὰ ἀνταλλάσσονται διὰ τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος. Μετὰ συγκινήσεως δὲ σημειῶ ὅτι ὁ ἀξιότιμος κ. Ἀθ. Μυστακίδης ἰατρὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐξακολουθεῖ νὰ δεικνύῃ διαφέρον διὰ τὴν βιβλιοθήκην ἡμῶν, ἧς ἡ βάσις εἶναι ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἀειμνήστου πατρός του.

Ὡς πρὸς τὰς διαλέξεις, ἐξηκολουθήσαμεν καὶ κατὰ τὰ διαρρεύσαντα δύο ἔτη δι᾿ ἃ λογοδοτοῦμεν νὰ ἐντάσσωμεν αὐτὰς εἰς τὴν σειρὰν τῶν μαθημάτων τῆς γεραρᾶς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, μεθ᾿ ἧς καὶ συνειργάσθημεν καὶ ἐν τῇ τελέσει τῶν μνημοσύνων Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἡρωϊκῶς πεσόντων κατὰ τὴν 29ην Μαΐου 1966, τοῦ ἐπιμνημοσύνου ἐκφωνηθέντος ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν. Αἱ πένθιμοι αὗται συγκεντρώσεις φρονιματίζουσι τὸ Κοινὸν καὶ γίνονται πολλῆς συγκινήσεως παραίτιοι. Τὴν 29ην Μαΐου 1965 ἡ Ἑταιρεία μας ἐτέλεσεν αὐτοτελῶς πολιτικὸν μνημόσυνον τοῦ ἀειμνήστου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀναιρεθέντων ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καθὸ ὡμίλησεν ὁ σύμβουλος κ. Ἀθανάσιος Κομίνης.

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας εἶναι πάντοτε μέτρια. Στεγαζομένη κυρίως μὲν ἐν τῷ ἰδιοκτήτῳ αὐτῆς διαμερίσματι, χάρις εἰς τὴν εὐγενῆ καὶ πατριωτικὴν δωρεὰν τοῦ συμβούλου ἡμῶν κ. Δημ. Γκίνη, βοηθητικῶς δὲ καὶ ἐπ᾿ ἐνοικίοις, οἰκονομεῖ τὰ πράγματα ὥστε αἱ δαπάναι αὐτῆς νὰ μερίζωνται μεταξὺ τῶν ἐξόδων τῆς Ἐπετηρίδος καὶ τῆς συντηρήσεως καὶ βελτιώσεως τῆς Βιβλιοθήκης αὐτῆς. Εἰς τὰς μικρὰς ἐκ τῶν συνδρομῶν τῶν ἑταίρων ἡμῶν εἰσπράξεις προστίθενται αἱ ἐκ τῆς πωλήσεως σειρῶν καὶ τόμων τῆς Ἐπετηρίδος. Πέραν τούτων βοηθούμεθα προφρόνως παρὰ τῶν γεραρῶν καὶ ἐνδόξων ἔτι δὲ καὶ εὐπόρων Ἑταιρειῶν τῆς τε Φιλεκπαιδευτικῆς καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς προεδρευομένων ἀμφοτέρων ὑπὸ τοῦ σεβαστοῦ προέδρου ἡμῶν κ. Παν. Πουλίτσα, καὶ ὑπὸ τοῦ Μπαγκείου Ἱδρύματος. Μικρὰ εἶναι ἡ ἐνίσχυσις τοῦ Β.Ι.Ε., ἔναντι ἀριθμοῦ τινος ἀποστελλομένων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τόμων τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο καὶ αἱ χορηγίαι νὰ ηὐξάνοντο καὶ δωρηταὶ νὰ εἶχε τὴν χαρὰν νὰ ἴδῃ περαιτέρω ἡ Ἑταιρεία οἱ ὁποῖοι νὰ ἐβοήθουν. Ἔχομεν δὲ δι᾿ ἐλπίδος ὅτι καὶ τὸ Κράτος (ὅπερ δὲν ἠδυνήθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκ τοῦ συνήθους πόρου τῶν Κρατικῶν Λαχείων νὰ ἐνισχύ-

ση ἡμᾶς) νῦν μάλιστα ὅτε ἡ Ἐθνικὴ Κυβέρνησις εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν παντὸς ἀγαθοῦ καὶ πατριωτικοῦ ἔργου, ἔλθῃ πρὸς ἡμᾶς ἀρωγόν, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ συνεχίσωμεν τήν τε μελέτην καὶ προβολὴν τοῦ ἐνδόξου ἡμῶν μεσαιωνικοῦ βίου καὶ τὴν ὑποστήριξιν τῶν ἀπαραγράπτων δικαιωμάτων τοῦ Ἔθνους ἡμῶν. Ἄλλως τὸ ἐλαττούμενον ἀποθεματικὸν τῆς Ἑταιρείας δὲν θὰ καταστῇ δυνατὸν ἐπὶ πολὺ ν' ἀναπληρώσῃ τὰς ἐλλειπούσας εἰσπράξεις. Οὕτω τὸ 1965 ἐπὶ 140.607 δρ. ἐξόδων εἴχομεν ἔσοδα μόνον δρ. 68.786, τὸ δὲ ἔλλειμμα ἐκ δρ. 71.919 ἐκαλύφθη ἐκ τῶν ὑπολοίπων τῆς παρελθούσης χρήσεως ἐκ δρ. 171.815, ὅπερ ἐμειώθη εἰς δρ. 100.193. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο ἐμειώθη περαιτέρω (δρ. 93.263) κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1966. Ἀλλὰ περὶ τῆς ταμειακῆς κινήσεως θέλει ὁμιλήσει ὑμῖν ὁ ταμίας κ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, ὅστις καὶ θὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν ὑμῶν τούς τε ἀπολογισμοὺς τῶν ἐτῶν 1965 καὶ 1966 καὶ τὴν ἐνεστῶσαν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ 1967

Κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1967 ἡ δραστηριότης τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν ὑπῆρξέ πως περιωρισμένη, λόγῳ τῶν ἐθνικῶν γεγονότων. Οὕτω δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ τελεσθῇ τὸ μνημόσυνον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ὁποίου πάντοτε ἀποβλέπομεν, ὥστε τοῦτο ν' ἀποβῇ θρησκευτικὸν καὶ πολιτικὸν μετὰ συμμετοχῆς τοῦ εὐρυτέρου Κοινοῦ. Ἐπίσης οὐδ' ἡ Ἐπετηρὶς τοῦ 1966 ἐκυκλοφορήθη, ἀποφασισθέντος ἐν τῷ μεταξὺ ἵνα ὁ ΛΕ' τόμος διὰ τὰ ἔτη 1966 - 1967 τυπωθῇ πλουσιώτερος εἰς ηὐξημένας τοῦ συνήθους σελίδας. Πράγματι δὲ λήγοντος τοῦ 1967 ὁ τόμος οὗτος εἶχε συνταχθῇ καὶ τελικῶς ἀπετελέσθη ἐκ 33 τυπογραφικῶν φύλλων, θὰ τεθῇ δ' εἰς κυκλοφορίαν ἐντὸς τοῦ χειμῶνος.

Οἱ ἑταῖροι τοῦ καθ' ἡμᾶς σωματείου ηὐξήθησαν κατὰ ἑπτὰ ἐγγραφέντων τῶν κάτωθι νέων : Ἀρχιμανδρ. Χρυσοστόμου Κουσκουτοπούλου, καθηγητῶν Μιχαὴλ Κατσάνη, Γεωργίου Καραγιώργη, Εὐτυχίου Ἰω. Τωμαδάκη, Βασιλείου Κουκουμενίδου (τῶν τελευταίων δύο ἀντεπιστελλόντων), καθηγητρίας Ἄννης Μανῆ καὶ φιλολόγου Νικολάου Γ. Πολίτου. Ἀπώλεσε δ' ἡ Ἑταιρεία, πλὴν τινων διαγραφῶν, καί τινας ἑταίρους θανόντας.

Μέγα πλῆγμα ὑπέστη ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν διὰ τοῦ ἐπισυμβάντος τὴν 16ην Ἰανουαρίου 1968 θανάτου τοῦ ἀπὸ τοῦ 1943 προέδρου αὐτῆς Παναγιώτου Πουλίτσα. Ἡ κατάστασις τῆς ὑγιείας τοῦ ἀειμν. Προέδρου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δὲν ἦτο καλή, ἀλλ' ἡ τελευταία κρίσις αὐτῆς, κατὰ τὸ παρελθὸν φθινόπωρον εἶχεν ὑπερπηδηθῆ ἐπιτυχῶς. Ἐπέπρωτο τὸ μοιραῖον νὰ ἐπέλθῃ αἰφνιδίως, κατέλαβε δὲ τὸν εἰς τὸ 87ον ἔτος τῆς ἡλικίας του εὑρισκόμενον ἔξοχον ἄνδρα ἐν πλήρει πνευματικῇ διαυγείᾳ καὶ ἐν ἐκπλησσούσῃ δραστηριότητι. Ὁ ἀείμνηστος Πουλίτσας, εἰς ὃν ἤδη ἀφιερώσαμεν ἀπὸ τοῦ 1959 τὸν ΚΘ' τόμον τῆς Ἐπετηρίδος, διετέλεσεν ἑταῖρος μὲν ἀπὸ τῆς κατ' Ἀπρίλιον 1918 ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν, μέλος δὲ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου (καὶ εἶτα ἀντιπρόεδρος) ἀπὸ τοῦ 1928, ὡς καὶ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ μας.

Δικαστὴς ἀκέραιος ἔφθασε μέχρι τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος τῆς κλίμακος, διατελέσας πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἐγένετο ἐπί τι πρωθυ-

πουργός, ἐξελέγη ἀκαδημαϊκός, προήδρευσεν ἐπὶ μακρὰ ἔτη τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν ὁποίων ἐλάμπρυνε τὸ ἔργον καὶ τὴν δρᾶσιν, καὶ μετέσχεν ὡς πρόεδρος ἢ ἑταῖρος πολλῶν ἄλλων σωματείων. Τὸ πάθος του ἦτο τὸ ὑπηρετεῖν. Ἐβοήθησε πολυαρίθμους νέους ἀνθρώπους νὰ σταδιοδρομήσουν, νὰ ἐκδώσουν τὰ ἔργα των. Εἰς τὰς ἐνεργείας του ὀφείλει ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἐπὶ μακρὰ ἔτη τὰς δι' αὐτοῦ ἐνισχύσεις πρὸς τὸ σωματεῖον μας ἄλλων ἑταιρειῶν, καὶ εἰς τὴν ἠθικήν του συμπαράστασιν ὀφείλεται ἡ μεταπολεμικὴ δραστηριότης τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἀνὴρ διακεκριμένου ἤθους, ἐξαιρέτου μορφώσεως, βαθείας χριστιανικῆς πίστεως, πατριώτης θερμουργός, ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμᾷ τὴν ἀξίαν τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ τὴν προέχουσαν θέσιν, ἣν ἡ χώρα μας ἔπρεπε νὰ κατέχῃ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν τομέα. Οἱ παλαιότεροι τῶν Ἑταίρων ἐνθυμοῦνται αὐτὸν κατὰ τὰς ἐκδρομάς ψάλλοντα ἐν ἐκκλησίαις, καὶ χορεύοντα ἐθνικοὺς χορούς. Τὴν μακράν του σταδιοδρομίαν ἐμοίρασε μεταξὺ τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἐπιστήμης, τοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνικῆς δράσεως. Μετὰ πολλῶν ἄλλων ἑταιρειῶν καὶ ὀργανισμῶν, ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία θὰ ἐνθυμεῖται μετὰ βαθυτάτης εὐγνωμοσύνης τὰς πρὸς αὐτὴν ὑπηρεσίας του καὶ τὴν ἔνθεον ἀφοσίωσίν του. Εἴη ἡ μνήμη αὐτοῦ αἰωνία!

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας κατοπτρίζονται ἐν τῷ περαιτέρῳ δημοσιευομένῳ ἀπολογισμῷ τοῦ ἔτους, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι τὸ μὲν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ μικρὸν αὐτῆς κεφάλαιον ἔμεινεν ἄθικτον (ὡς τοῦτο συμβαίνει ἀπὸ ἐτῶν) αὐξηθὲν κατὰ τοὺς τόκους αὐτοῦ. Λόγῳ τῆς μὴ κυκλοφορίας τοῦ τόμου συνδρομαὶ δὲν εἰσεπράχθησαν εἰμὴ μόνον ποσὸν δρ. 340. Αἱ πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἐπιχορηγήσεις τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς ἐκ δρ. 12.000, τοῦ ΒΙΕ (Βασιλικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν) ἐκ δρ. 10.000, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκ δρ. 20.000 εἰσεπράχθησαν κανονικῶς, ἐπὶ πλέον δὲ γενναία ἐνίσχυσις τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας διὰ τοῦ προέδρου αὐτῆς καὶ ἡμῶν σεβαστοῦ Π. Πουλίτσα ἐκ δρ. 50.000. Δοθέντος δ' ὅτι ἡ πώλησις τοῦ περιοδικοῦ κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἐξ ἧς εἰσέρρευσε ποσὸν δρ. 46.040, ἦτο λίαν ἱκανοποιητική, ἠδυνήθημεν ν' ἀντιμετωπίσωμεν τὰς συνήθεις δαπάνας τοῦ περιοδικοῦ, τοῦ ἀκινήτου, τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῆς λειτουργίας τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν. Ἀξία σημειώσεως εἶναι καὶ ἡ εἴσπραξις δρ. 500 εἰς μνήμην Ἀνδρομάχης Ν. Δημητροκάλλη, ἃς κατέθηκεν ὁ συντάκτης τοῦ Κέντρου Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κ. Σπῦρος Τρωϊανός.

Εὐχαριστοῦμεν θερμῶς πάντας τοὺς συντελέσαντας εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ σωματείου ἡμῶν καὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος αὐτοῦ.

Ἡ βιβλιοθήκη ἡμῶν ηὐξήθη κατὰ 200 περίπου τόμους ἐξ ἀγορῶν, ἀνταλλαγῶν καὶ δωρεῶν, ἐλήφθη δὲ καὶ μέριμνα ἀναβιβλιοδετήσεως παλαιῶν πολυτίμων τόμων αὐτῆς ἢ σταχώσεως νέων προσκτημάτων.

Δύο ἐκ τῶν δημοσιευθεισῶν διὰ τοῦ ΛΕ′ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν μελετῶν (τῶν κ.κ. Λιβαδάρα καὶ Παναγιωτάκη) βασίζονται εἰς τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀειμν. Β. Ἀ. Μυστακίδου (σπαράγματα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Σεραγίου).

Ἐν Ἀθήναις τῇ 19ῃ Ἰανουαρίου 1968

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1966

. ΕΣΟΔΑ

		Δρχ.
1. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1965		100.193.90
2. Ἐκ συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		17.200
3. Ἐκ πωλήσεως τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		40.355
4. Ἐκ τόκων χρηματικῆς καταθέσεως εἰς Ταχυδρ. Ταμιευτήριον		4.187
5. Ἐκ χορηγιῶν:		
α) τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς	12.000	
β) τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	20.000	
γ) τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας	50.000	
δ) τοῦ Βασιλ. Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	10.000	92.000
Σύνολον Δρχ.		253.935.90

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Εἰς ἐξόφλησιν τοῦ λογαριασμοῦ ἐκτυπώσεως τοῦ ΛΔ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος	40.400
2. Προμήθεια χάρτου διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ΛΕ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος καὶ φωτοτυπικὴν ἀνατύπωσιν τοῦ Β' τόμου	12.197
3. Δι' ἀνατύπωσιν τοῦ Β' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος	15.480
4. Δι' ἐκτύπωσιν τοῦ ΛΕ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος	20.000
5. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας	10.500
6. Δι' ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης τῆς Ἑταιρείας	9.131
7. Εἰς μισθοὺς θυρωροῦ, θέρμανσιν κλπ. τοῦ μεγάρου τῶν γραφείων	8.810
8. Προμήθεια βιβλίων πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης	33.506
9. Βιβλιοδεσία περιοδικῶν	3.285
10. Ταχυδρομικά, γραφικὴ ὕλη, μεταλλογραφήματα	1.637.80
11. Δικαιώματα εἰσπράκτορος τῶν συνδρομῶν τῶν ἑταίρων	3.056
12. Τηλεφωνικὰ τέλη	932.50
13. Φωτισμὸς καὶ καθαριότης τῶν γραφείων	967.40
14. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας	402
15. Χαρτοσήμανσις τῶν δικαιολογητικῶν τῆς οἰκονομ. διαχειρίσεως τοῦ 1965	368.
Σύνολον Δρχ.	160.672.70
Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν εἰς Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον	93.263.20
Σύνολον Δρχ.	253.935.90

Ἐν Ἀθήναις τῇ 27ῃ Ἰανουαρίου 1967

Ὁ ταμίας

Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1967

ΕΣΟΔΑ

		Δρχ.
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		340
2. Ἐκ πωλήσεως τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		46.040
3. Ἐκ τόκων χρηματικῆς καταθέσεως εἰς τὸ Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον		4.355
4. Ἐκ χορηγιῶν:		
α) τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς	12.000	
β) τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	20.000	
γ) τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας	50.000	
δ) τοῦ Βασιλικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	10.000	
ε) ἐκ δωρεᾶς τοῦ Σπυρ. Τρωϊάνου εἰς μνήμην Ἀνδρομάχης Ν. Δημητροκάλλη	500	92.500
		143.235
5. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1966		93.263.20
	Σύνολον Δρχ.	236.498.20

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Δι' ἐκτύπωσιν τοῦ ΛΕ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος	48.000
2. Προμήθεια χάρτου	5.569
3. Δι' ἀνατύπωσιν τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας	550
4. Δι' ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης	9.132
5. Εἰς μισθοὺς θυρωροῦ, θέρμανσιν κλπ. τοῦ μεγάρου τῶν γραφείων	10.222
6. Δικαιώματα εἰσπράκτορος τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων	246
7. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας	5.380
8. Προμήθεια βιβλίων πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης	3.632
9. Βιβλιοδεσία περιοδικῶν	1.445
10. Εἰς ἀμοιβὴν διορθωτοῦ τυπογρ. δοκιμίων καὶ διὰ τὴν σύνταξιν βιβλιογραφίας	1.500
11. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων	2.866
12. Ταχυδρομικὰ ἔνσημα, ἔντυπα, γραφικὴ ὕλη	881
13. Τηλεφωνικὰ τέλη	815.90
14. Φωτισμὸς τῶν γραφείων καὶ ὕδρευσις	485.05
15. Ἐπισκευὴ τῆς ἐγκαταστάσεως παροχῆς ὕδατος	1.550.
16. Χαρτοσήμανσις δικαιολογητικῶν οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ 1966	446
17. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας	368
18. Διάφοροι δαπάναι	517.50
Σύνολον Δρχ.	93.605.45
Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν εἰς Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον καὶ μετρητὰ	142.892.75
Σύνολον Δρχ.	236.498.20

Ἐν Ἀθήναις τῇ 4ῃ Ἰανουαρίου 1968

Ὁ Ταμίας

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεύς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ †

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ †

Ἀντιπρόεδροι
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Γεν. Γραμματεύς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ταμίας
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΕΛΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΖΩΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΜΙΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΦΩΤΙΑΔΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. †
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. †
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. †
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. †
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΜΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ †

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ †
BǍNESCU N.
BENEŠEVIĆ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV. †
BRÉHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A. †
DANIÉLOU JEAN
DARKó E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI †
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R.-J.
MARSHALL F. H.
MERCATI SILVIO GIUSEPPE †
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
Α.Μ. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης Νόβας Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀλιβιζᾶτος Γεράσιμος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀποστολᾶτος Σπῦρος
Ἀραβαντινὸς Γεώργιος
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου Ἁγνὴ
Βελαώρας Δημήτριος
Βέλλας Βασίλειος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βερναρδάκης Κωνστ.
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γαλάτης Στέφανος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος
Γκητάκος Μιχαὴλ
Γκίνης Δημήτριος
Γριτσόπουλος Τάσος

Δασκαλάκης Ἀπόστολος
Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημαρᾶς Ἰωάννης
Δημαρᾶς Κωνσταντῖνος
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δραγούμης Φίλιππος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Θεμελῆ - Κατηφόρη Δέσποινα
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος

Καλαντζῆς Εὐστράτιος
Καλβοκορέσης Δημήτριος
Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Καναρέλλη Νίτσα
Κανδρῆς Εὐθύμιος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης
Κατσάνης Ἀθανάσιος
Κατσάνης Μιχ.
Κατσουρὸς Ἀντώνιος
Κόλιας Γεώργιος

Κολοκοτρώνης Βλαδίμηρος
Κομίνης Ἀθανάσιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντολέων Νικόλαος
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουσκουτόπουλος Χρυσόστομος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κρητικὸς Παναγιώτης
Κυριαζοπούλου - Μιράσγεζη Μαρία
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κωνσταντῖνος
Κωνσταντόπουλος Νικόλαος
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λαχανᾶς Βασίλειος
Λειβαθηνὸς Διονύσιος
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης
Λουκᾶτος Σπυρίδων

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆ Ἄννα
Μανῆς Εὐάγγελος
Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μαρινᾶτος Σπυρίδων
Μαρκουΐζος Ἰωάννης
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομμάτης Κωνσταντῖνος
Μέγας Γεώργιος
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπάρλα Χαρίκλεια
Μπαρμπάτη - Βάρτσου Εὐθαλία
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Νειάδας Βασίλειος
Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πατριαρχέας Παναγιώτης
Πατρινέλης Χρῆστος
Παυλόπουλος Κανάρης
Πέρδικας Παναγιώτης
Πέτροβιτς Νατάλης
Πλακίδης Σταῦρος
Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Πουρῆς Μιλτιάδης

Ράμφος Ἰωάννης
Ραφτόπουλος Γεώργιος
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σαρρῆς Ἀλέξανδρος
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμόπουλος Εὐθύμιος
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σούρλας Κίμων
Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Στεφανάκης Κωνσταντῖνος
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος
Στράτος Ἀνδρέας

Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Τραυλὸς Ἰωάννης
Τρεμπέλας Παναγιώτης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰω. Κ.
Τσάλλη Μίνα
Τσαντίλης Περικλῆς
Τσάτσος Θεμιστοκλῆς
Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος
Φραγκούλης Γεώργιος
Φουρκιώτης Κωνσταντῖνος
Φωτιάδης Εὐάγγελος

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζῆς Παναγιώτης
Χριστόπουλος Τάκης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος

Ψυχογυιὸς Κωνσταντῖνος

Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Βαφείδης Σάββας
Βεζανῆς Λεωνίδας
Βλάχος Παναγιώτης
Βουλγαρίδης Ἰωάννης

Γεωργιάδης Ἀρνάκης Γεώργιος
Γκιουζέλογλου Καλλίνικος
Γρίβας Κωνσταντῖνος

Δάμτσας Νικόλαος
Δαπόλας Φραγκίσκος
Δημάκης Ἰωάννης
Δρανδάκης Νικόλαος

Ἐξερτζόγλου Νικόλαος
Ἐφραιμίδης Στέφανος

Ζάκος Γεώργιος

Θέμελης Χρυσόστομος
Θεοφανίδης Θεοφάνης
Θεοχάρης Δημήτριος

Καλούμενος Δημήτριος
Καρώνης Δημήτριος
Καψωμένος Στυλιανὸς
Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς

Κουκουμενίδης Βασίλειος
Κουκουλὲς Ἰωάννης
Κουντούρης Χρῖστος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος
Κωνσταντῖνος Εἰρηνουπόλεως

Μανούσακας Μανοῦσος
Μέντζος Θεοφάνης
Μιρμίρογλου Βλαδίμηρος
Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μυστακίδης Ἀθανάσιος

Ναουμίδης Μᾶρκος
Νομίδης Μιλτιάδης

Οἰκονόμου Παναγιώτης

Πανταζόπουλος Νικόλαος
Παπαδόπουλος Στέφανος
Παπαδοπούλου Δήμητρα
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πετρόπουλος Δημήτριος
Πολέμης Δημήτριος
Πρεμετίδης Γαβριὴλ

Ρόκας Γεώργιος

Σγουρδαίου Πολῖνα
Σιδερίδης Παναγιώτης
Σιμαλαρίδου Αἴγλη
Σοφιανὸς Δημήτριος

Τούντας Νικόλαος
Τσολάκης Εὔδοξος
Τσολοδῆμος Ἀθανάσιος
Τωμαδάκης Εὐτύχιος Ἰω.

Χαβιαρόπουλος Δημήτριος
Χόλλεμπαχ Γεώργιος

Ψαριανὸς Διονύσιος

N. B. Tomadakès, *Les fondateurs du monastère crétois de Sainte Trinité des Zangarols*, pp. 1 - 16.

L'auteur a déjà publié dans le vol. IX (1932) de la présente «*Ἐπετηρὶς*» des documents concernants ce monastère de Crète occidentale. Maintenant en publiant de nouveaux documents récemment découverts dans les archives d'État de Venise, l'auteur vient à illuminer l'histoire obscure de la fondation du couvent de Sainte Trinité et de ses rélations avec un autre monastère Crétois, de Sainte Kyriaké. D'après ces nouveaux documents on peut préciser le temps de la fondation, les noms des premiers fondateurs et hégoumènes ainsi que le rôle du monastère dans la vie religieuse et spirituelle de l'île de Crète.

R. Guilland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin à la haute époque (IVe - VIe siècles)*, pp. 17 - 40.

Antonio Garzya, *On Michael Psellus' admission of Faith*, pp. 41 - 46.

C. Christophilopoulou, *Indication pour la datation de l'Acathiste*, pp. 47 - 67.

L'auteur propose comme élément de datation de l'Acathiste le vers de la IXe strophe de cet hymne «*χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς*». Mais qui était l'empereur digne de ce nom? On rencontre dans le texte de bien d'écrivains (Theophyl. Simocate, Georges Pisidès, Théophane, le Synaxaire du jour) le mot «*τύραννος*» appliqué à l'empereur byzantin Phocas (602 - 610). Tous les éléments du vers correspondent au Phocas. C'est lui qui a été détrôné par force. L'opinion de Rehork, selon laquelle le vers fait allusion au détrônement du Chosroés II, ne peut pas être admise, si on admet que l'Acathiste a été chanté pour célébrer la fin de la siège de 626. Chosroés II a été détrôné le moi de février de 628. L'hymne ne peut donc pas faire allusion

à un événement postérieur de sa composition. Selon toute probabilité, conclue l'auteur, l'Acathiste doit avoir été composé après le détrônement de Phocas (octobre de 610) et avant le 26 août de 626.

Quand au nom de l'auteur de l'Acathiste, il est jété dans l'oubli parce que ses opinions ne s'accordent pas bien avec les intentions dogmatiques de l'Église.

N. B. Tomadakès, *Λήθης βυθοὶ - Λήθης πέδον - Λήθης πεδίον*, p. 68.

Brève exposition de l'évolution du sens de ces expressions dans les textes classiques et byzantins.

P. L. Vocotopoulos, *Latros*, pp. 69 - 106.

Exposé sur le centre monastique du Latros. Les points principaux sont les suivants: Les premiers moines s'y établirent durant la première moitié du VIIe s. Le monastère le plus important, la laure du Stylos, fut fondé par St. Paul le Jeune sous Constantin Porphyrogénète, probablement dans les années 20 du Xe s. Durant l'occupation de l'Asie Mineure Occidentale par les Seldjoukides, pendant le dernier quart du XIe s., les monastères furent ravagés par les Turcs, mais ne furent pas abandonnés. La menace turque n'aurait été qu'un prétexte pour le départ de St. Christodule, alors hégoumène du Stylos et archimandrite du Latros. Les causes réelles de son départ seraient son désenchantement à cause des accusations portées contre lui et son désir de fonder un monastère à régime cénobitique très stricte. Les monastères du Latros ne sont pas mentionnés après 1282. L'*«ἄβατον»* était en vigueur seulement dans l'enceinte des monastères et non pas sur tout le territoire du Latros.

D. J. Polémis, *Vers anonymes à la mort de Jean Bryennios Catacalon*, pp. 107 - 116.

L'auteur publie et commente en détail quelques vers iambiques inédits fournis par le manuscrit Barocci 195 f. 8^r. Le poète anonyme a consacré ses vers à la mort de Jean Bryennios Catacalon. L'auteur place ce Bryennios au XIIe siècle et examine les liens de parenté principalement entre les familles Bryennios et Catacalon aussi bien que les liens de mariage de ces deux familles avec d'autres familles illustres byzantines. L'auteur tente aussi à préciser et à expliquer les allusions historiques contenues dans le poème.

S. A. S o f r o n i o u, *Lexicostatistical contribution to the authorship of the Akathistos Hymnos*, pp. 117 - 127.

N. B. T o m a d a k i s, *Πύργος - Πυργοῦμαι*, p. 128.

Exposé de l'évolution sémantique de ces mots du grec classique jusqu'au grec moderne.

P. G. N i c o l o p o u l o s, *L'inventario dei codici Vaticani Greci 2403 - 2631*, pp. 129 - 131.

G. D i m i t r o c a l l i s, *Sur la fresque de Saint Léontius le Nouveau à Naxos*, pp. 132 - 135.

Selon l'auteur l'ascète Léontius, figuré dans la fresque de l'église «Panaghia à Yallous» de Naxos, n'est pas le saint surnomé Monemvassiotis, qui a vécu au XIVe siècle, mais le saint Léontius de Patmos, devenu après patriarche de Jérusalem, dont la fête est célébré le 14e mai.

D. K. M i c h a é l i d è s, *Τζάγγρα. Un passage de l'«Alexiade» à une version poétique*, pp. 136 - 140.

La description de Tzangra faite par Anne Comnène dans l'«Alexiade» a été rendue en vers par Constantin Hermoniakos (XIVe siècle) dans son poème la guerre de Troie.

A. A r g y r i o u, *Dialogue de Joseph Bryennios avec un Ismaélite*, pp. 141 - 195.

L'auteur publie le texte d'après les trois manuscrits principaux. L'édition est accompagné de nombreuses notes et d'une Introduction sur Joseph Bryennios et son œuvre, le temps de la composition du Dialogue, la tradition manuscrite du texte, la valeur littéraire et théologique du Dialogue etc.

J. L i a p i s, *Sculptures chrétiennes de Saint - Jean le Calybite à Eubée*, pp. 196 - 201.

Ces sculptures sont classées par l'auteur en deux groupes.
Le premier groupe (pl. 1, 2, 3) apartient à l'époque paléochrétienne,

précisement au Ve siècle, tandis que le second (pl. 4, 5, 6, 7, 8) apartient à l'époque de la floraison de la sculpture byzantine du Xe-XIIe siècles.

N. P. Matsis, Le «Nomocritérion», pp. 202 - 209.

Le Code 2764 de la Bibliothèque Nationale de la Grèce contient outre le Nomocanon de Malaxos un traité de droit en grec vulgaire appelé «Nomocritérion», edité par D. Ghinis. L'a. revèle le fait que ce «Nomocritérion» est tiré de la paraphrase du Syntagma de Mathieu Blastares par Counalis Critopoulos (v. le vol. XXXIV de l'Annuaire, pp. 175 suiv.).

N. P. Matsis, Sur la «Πεῖρα» d'Eustache le Romain, pp. 210 - 213.

Des observations critiques sur la «*Πεῖρα*» d'Eustache le Romain ont été déjà publiées par l'auteur dans le vol. 29 (1959), pp. 351 - 366 de la présente «*Ἐπετηρίς*». Ici l'auteur complète ou corrige ces observations.

A. D. Kominis, Échos des luttes byzantinobulgares dans des textes hagiographiques, pp. 215 - 222.

L'auteur a découvert dans le ms. Patmiacus 17 un récit d'édification se rapportant aux luttes byzantinobulgares de 811. Il a signalé également qu'un récit presque identique se trouve incorporé dans la Vie de saint Nicolas Stoudite, tandis qu'une variante du même récit d'un style moins littéraire se trouve publiée sous le titre d'«Histoire de saint Nicolas, soldat et moine». L'auteur publie le texte du Patmiacus en le plaçant dans son contexte historique, examine les circonstances qui ont donné naissance à ce récit, trouve les rapports entre les sus-dites narrations et remarque que leur héros s'appelle toujours Nicolas. Celui-ci se situe à l'époque des luttes byzantinobulgares, il était militaire et il est mort en moine.

N. Politis, «Vœu concentrant» à la Vivifiante Trinité de Marc d'Éphèse, pp. 223 - 226.

L'auteur présente un «vœu» de Marc d'Éphèse écrit avant son départ pour le Concile de Florence (1438 - 1439). Par ce «vœu» M. d'Éphèse supplie le secours de Dieu dans la lutte pour la foi. Le texte se trouve dans le cod. Athoniensis (Dionysiou), ff. 180^v - 182.

M a r i a T h é o c h a r i s, *Sur les ateliers post-byzantins de Constantinople – La brodeuse Eusébie (1723-1735)*, pp. 227 - 241.

L'auteur étudie l'inscription, mal interpretée jusqu'ici, d'un parement ecclésiastique exposé au Musée National de Sofia, inscription qui se réfère à la brodeuse de la pièce. Suit la publication de cinq autres broderies d'or signées de la même brodeuse ainsi que la présentation d'autres pièces étroitement apparentées à celles-là.

L'examen de ces broderies, tant du point de vue stylistique que technique, permet de constater l'effacement progressif de la conception artistique byzantine en face de nouveaux apports de l'Occident: l'ornementation prolixe et la finesse recherchée du matériel et des points attribuent à ces petits chefs-d'œuvres, destinés à l'église, une grâce toute mondaine en contradiction avec l'esprit et les formules du Moyen âge.

La mise en parallèle des pièces étudiées avec des broderies d'or dont l'origine est attestée, conduit l'auteur à localiser l'art d'Eusébie aux ateliers de Constantinople. Refugié, après la chute de la ville, dans le voisinage du Patriarchat, le métier de la broderie d'or fut prospère et pratiqué aussi bien par des artistes laïques que par les moines et les nonnes dans les monastères. C'est dans un de ces ateliers à la légitime renommée qu'Eusébie a dû exercer son art.

D. K o u t r a s, *La notion de l'Image chez le Pseudo - Dénis l'Aréopagite*, pp. 243 - 258.

Ce traité constate les rapports immédiats des idées chez le Pseudo-D. A. avec le Néoplatonisme, surtout avec la philosophie de Proklos. La notion de l'Image est traitée autant dans les hiérarchies de D. A. que dans la théorie néoplatonicienne des trois «hypostases». On voit par l'Image que chaque hypostase inférieure dépend de celle qui lui est supérieure, de sorte que toutes les hypostases établissent en ordres différents l'unité essentielle de l'Être. Cela arrive également aux hiérarchies de D. A. pour la connession du Divin. Les concepts platoniciens de la participation et de la séparation réapparaissent chez D. A. sous les notions de la lumière et de l'illumination.

L'image en tant que symbole divine conduit par sa qualité anagogique vers le Divin. C'est pourquoi le Beau matériel possède son mérite et sa valeur. Par conséquent l'icone dans l'église comporte la présence du Divin, ce qui a lieu aussi aux Saints-Sacrements. Le Divin s'incarne

dans l'image sensible de l'icone comme le «Logos» de Dieu s'est incarné sur la terre ou comme celui-ci assiste à la Sainte - Eucharistie.

L'icone en tant que symbole du Divin n'est donc plus une simple effigie, mais elle acquiert une réalité ontologique; bien qu'elle ne constitue pas par elle-même une expression adéquate du Divin, elle l'indique et y conduit d'une manière anagogique.

N. M. Panayotakis, *Feuilles d'un manuscrit de la Chronographie de Logothète (Cod. Seragliensis Gr. 37) dans les papiers de B. A. Mystakidès*, pp. 259 - 278.

Dans le dossier 495 des papiers de B.A. Mystakidès se trouvent quelques feuilles de quatre manuscrits qui sont identifiés aux manuscrits de la Bibliothèque du Sérail (Topkapı) de Constantinople. De ces feuilles l'auteur commente en détail 3 qui appartiennent au manuscrit Seragliensis Gr. 37 contenant la Chronographie de Syméon. Étant donné que ce manuscrit de la Chronographie n'a pas encore été étudié, l'auteur cite les leçons différentes des trois feuilles et tente à apprécier la valeur du manuscrit. A propos l'auteur examine la tradition manuscrite du passage de la Chronographie, concernant à la conspiration pour l'assasinat du césar Bardas.

N. Livadaras, *Feuilles athéniennes du Cons. Seragliensis 40*, pp. 279 - 284.

L'auteur montre que deux feuilles, qui contiennent des Scholies de Théon à l'Almageste de Ptolémée, trouvées entre d'autres dans un dossier appartenant à la bibliothèque d'A. Mystakidès, font partie du Seragliensis 40 et que la place de ces feuilles était avant la première page du manuscrit en question. Après quelques remarques sur l'origine du manuscrit et une liste de résultats de la collation du texte des feuilles à celui de l'édition de Bâle, montre l'état du texte du manuscrit en général.

Ant. I. Elefteriadès, *La passion de la colère dans la littérature byzantine ascétique*, pp. 285 - 312.

L'auteur s'occupant de la recherche des textes ascétiques, analyse dans son essai, la passion de la colère.

La passion de la colère est analysée du point de vue de la tradition ascétique et selon les directions psychologiques et spirituelles des plus

importants représentants des Pères byzantins et auteurs ecclesiastiques. La colère est traitée d'un côté comme une puissance de l'âme qui pousse l'homme à l'exercice du bien. Dans ce cas elle est louable par les saints Pères, qui accomplissent dans la société une œuvre pastorale. D'autre part, la colère est considérée comme un élan fatal de l'âme, qui provient de l'amour propre (*φιλαυτία*) et de l'orgueil (*ὑπερηφανία*) et qui détruit les bases spirituelles de la vie Chrétienne.

En ce qui concerne les manifestations de la colère sacrée (*ἱερὰ ὀργὴ*) ad extra, il faut souligner les différentes opinions des ermites, partisans de la spiritualité mystique et des Pères par excellence pastoraux.

D'après les uns seuls les esprits du mal (*δαίμονες*) et les voluptés (*ἡδοναὶ*) sont dignes de notre colère, selon les autres, l'emploi de la colère est aussi indispensable pour la correction des impies.

Par la suite, l'auteur expose la conception ascétique de la colère divine (*ὀργὴ τοῦ Θεοῦ*) et finit par examiner la colère strictement liée avec le sentiment de rancune, (*μνησικακία*) lequel, selon Jean Cassien, est considéré comme une colère de l'esprit (*ὀργὴ κατὰ διάνοιαν*) (in arcanis cogitationibus).

Michel Adamis, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque Pan. Gritsanis, déposés à la métropole de Zante*, pp. 313 - 365.

Dans ce catalogue l'auteur décrit quarante-six codes musicaux (du XVIe s. au XIXe s.) provenants de différentes régions de la Grèce, l'île de Zante exceptée, et collectionnés par Pan. Gritsanis.

Des éléments utiles aux musicologues et aux chercheurs de la musique byzantine sont fournis dans la description analytique.

Cette collection de manuscrits est considérable et a un intérêt particulier pour l'historien de la musique ecclésiastique de Grèce pendant ces derniers siècles.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΛΕ΄ ΤΟΜΟΥ (1966 - 1967)

ΟΙ ΕΝ ΤΩ ΛΕ΄ ΤΟΜΩ ΠΙΝΑΚΕΣ